

GOVERNMENT OF INDIA
ARCHAEOLOGICAL SURVEY OF INDIA

CENTRAL
ARCHAEOLOGICAL
LIBRARY

ACCESSION NO. 9043

CALL No. Sa8kr / Vol / K.V

SRIMAD VĀLMIKI RĀMĀYANA

A CRITICAL EDITION

With the commentary of Sri Govindaraja

AND

Extracts from many other commentaries and Readings.

BĀLAKĀNDA I.

EDITED AND PUBLISHED BY

T. R. KRISHNACHARYA & T. R. VYASACHARYA,

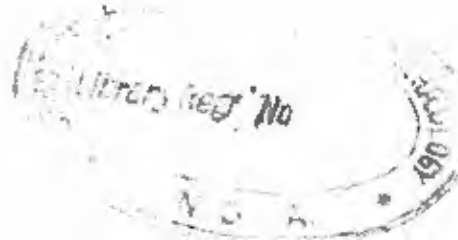
Proprietors, Madhva Vilās Book Depot, Kumbakonam.

Printed by B. R. Ghanekar for the proprietors,

at the "Nirnaya-sagar" Press, 23, Kolbhat Lane,

BOMBAY.

1911.

**CENTRAL ANTHROPOLOGICAL
LIBRARY NEW DELHI**

Acc. No. 9043

Date. 24-7-57

Call No. 528Kv

Väl/K.v

(Registered according to the Act XXV of 1867.)

[All rights reserved by the publisher.]

॥ श्रीः ॥

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यानसमलंकृतम् ।

तथा

तिलकप्रभृत्यनेकापूर्वव्याख्यानोद्धृतैः

गोविन्दराजीयानुक्तापूर्वविषयैश्च संवलितम् ।

बालकाण्डम् १.

एतच्च

कुम्भघोणस्थेन श्रीमन्मध्वविलासपुस्तकालयाधिपतिना

टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च

अनेकेषां विदुषां साहाय्येन नानादेशीयकोशानुसारेण

संशोध्य

मुंबापुर्यां

तुकाराम जावजी इत्येतेषां निर्णयसागरमुद्रणयन्त्रे मुद्रयित्वा प्रकाशितम् ।

शके १८३२ साधारणनाम संवत्सरे ।

बई पुस्तकं १८१७ संख्याकरानियमस्य २५ संस्थाकविभागादुसारतो कैलास
हरथाऽस्य सर्वेऽधिकाराः प्रसिद्धिकर्तुमिः स्थायीना रक्षिताः ।

—* श्रीः *

श्रीमद्वाल्मीकिरामायणम् ।

श्रीमद्गोविन्दराजीयव्याख्यासमलंकृतम् ।

—* बालकाण्डम् १ *—

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥

—* प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥ *

लोके उत्तमः पुरुषः क इति नारदं प्रति वाल्मीकिप्रभे तेन तं प्रति श्रीरामस्य पुरुषोत्तमत्वज्ञापनाय तद्व्याजुवादपूर्वकं संक्षेपेण तच्चरित्रकथनम् ॥ १ ॥

तपस्त्राध्यायनिरतं तपस्वी वाग्भिदां वरम् । नारदं परिप्रच्छ वाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥

श्रीरामचन्द्राय नमः ॥ ॥ आचार्यं शठकोपदेशिक-
मथ आचार्यपारंपरीं श्रीमल्लक्ष्मणयोगिवर्ययमुनावास्त-
व्यनाथादिकान् । वाल्मीकिं सह नारदेन मुनिना
वाग्देवतावल्लभं सीतालक्ष्मणवायुसूनुसहितं श्रीरामच-
न्द्रं भजे ॥ १ ॥ श्रीमत्पञ्चनभूधरस्य शिखरे श्रीमा-
रुतेः सन्निधावग्रे वेङ्कटनायकस्य सदनद्वारे यतिश्चा-
श्रुतः । नानादेशसमागतैर्बुधगणैः रामायणव्याक्रियां
विस्तीर्णां रचयेति सादरमहं स्वप्नेऽस्मि संचोदितः
॥ २ ॥ काहं मन्दमतिर्गभीरहृदयं रामायणं तत्क च
व्याख्यानेऽस्य परिभ्रमन्नहमहो हासास्पदं धीमताम् ।
को भारोत्र मम स्वयं कुलगुरुः कोदण्डपाणिः कृपाकू-
पारो रचयत्यदः सपदि मज्जिह्वाप्रसिंहासनः ॥ ३ ॥
वैयर्थ्यं पुनरुक्ततामनुचितारंभं विरोधं मिथोसाधुत्वं
च पदप्रबन्धरचनावाक्येषु निशेषयन् । स्वारस्यं च
पदपदे प्रकटयन् रामायणस्य स्वयं व्याख्यामेव त-
नोति सज्जनमुदे गोविन्दराजाह्वयः ॥ ४ ॥ पूर्वाचा-
र्यकृतप्रबन्धजलधेस्तात्पर्यरत्नावलीप्रार्हं ग्राहमहं शठा-
रिगुरुणा संदर्शितेनाध्वना । अन्यव्याकृतिजातरूप-
शकलैरायोज्य सज्जीकृतैः श्रीरामायणभूषणं विरचये
पश्यन्तु निर्मत्सराः ॥ ५ ॥ सुस्पष्टमष्टादशकृत्व एव
श्रीशैलपूर्णाचतिशेखरोयम् । शुश्राव रामायणसंप्र-
दायं वक्ष्ये तमाचार्यपरंपरात्तम् ॥ ६ ॥ कचित्पदार्थं
कचिदन्वयार्थं कचित्पदच्छेदसमर्थनानि । कचित्क-
चिद्वाढनिगूढभावं वक्ष्ये यथापेक्षमवेक्षणीयम् ॥ ७ ॥

अवतारिका ॥ श्रियः पतिरवाप्तसमस्तकामः स-
मस्तकल्याणगुणात्मकः सर्वेश्वरः “वैकुण्ठे तु परे लोके
श्रिया सार्धं जगत्पतिः । आस्ते विष्णुरचिन्त्यात्मा
भक्तैर्भागवतैः सह ।” इत्युक्तीत्या श्रीवैकुण्ठाख्ये
दिव्यलोके श्रीमहामणिमण्डपे श्रीभूमिनीलाभिः सह
रत्नसिंहासनमध्यासीनो नित्यैर्भुक्तैश्चान्तरपरिचर्य-
माणचरणनलिनोपि तद्देवस्वचरणयुगलपरिचरणा-
हानपितद्धीनान् प्रलयेप्रकृतिविलीनान् मधूच्छिष्टमग्न-
हेमकणसदृक्षान् क्षीणज्ञानान् जीवानवलोक्य “एवं
संस्तुतिचक्रस्थे भ्राम्यमाणे स्वकर्मभिः । जीवे दुःखा-
कुले विष्णोः कृपा काप्युपजायते ।” इत्युक्तीत्या
दयमानमनाः “विचित्रा देहसंपत्तिरीश्वराय निवेदि-
तुम् । पूर्वमेव कृता ब्रह्मन् हस्तपादादिसंयुता ।”
इत्युक्तप्रकारेण महदादिसृष्टिक्रमेण तेषां स्वचरणकम-
लसमाश्रयणोचितानि करणकलेबराणि दत्त्वा नदीत-
रणाय दत्तैः प्रवैनदीरयानुसारेण सागरमवगाहमाने-
ष्विव तेषु तैर्विषयान्तरप्रवणेषु तेषांसदसद्विवेचनाय
“शासनाच्छास्त्रं” इत्युक्तीत्या स्वशासनरूपं वेदाख्यं
शास्त्रं प्रवर्त्यापि तस्मिन्नप्रतिपत्तिविप्रतिपत्त्यन्यथाप्र-
तिपत्तिभिस्तैरनादृते स्वशासनातिलङ्घनं जनपदं स्व-
यमेव साधयितुमभिययासुरिव वसुधाधिपतिः स्वा-
चारमुख्येन तान् शिक्षयितुं रामादिरूपेण चतुर्धाऽव-
तितीर्षुरन्तराऽमरगणैः सद्गुह्यैरभ्यर्चितः स्वाराध-
कस्य दशरथस्य मनोरथमपि पूरयितुं चतुर्धाऽवततार ।

तत्ररामरूपेणावतीर्य रावणं निहत्य पितृवचनपरिपालनादिसामान्यधर्ममन्वतिष्ठत् । लक्ष्मणरूपेण रावणिं निरस्य भगवच्छेषत्वरूपविशेषधर्म भरतरूपेण गन्धर्वाभिर्वास्व भगवत्पारतन्त्र्यरूपं शत्रुघ्नरूपेण लवणासुरं ध्वंसयित्वा भागवतशेषत्वं । तानिमान् धर्मान् तानीमानि चापदानानि तत्कालमात्रपर्यवसितानि भविष्यन्तीतिमन्वानः सर्वलोकहितपरः पितामहो भगवान् ब्रह्मा रामचरित्रप्रवित्रितं शतकोटिप्रविस्तरं प्रबन्धनिर्माय तं नारदादीनध्याप्य भूलोकेऽपिसंतत-राममन्त्रानुसन्धानसन्धुक्षितहृदयवाल्मीकिमुखेन संप्रहेणप्रवर्तयितुं नारदं प्रेषयामास । तदुक्तमात्स्ये “वाल्मीकिना च यत्प्रोक्तं रामोपाख्यानमुत्तमम् । ब्रह्मणाचोदितं तच्च शतकोटिप्रविस्तरम् । आहृत्य नारदेनैव वाल्मीकाय निवेदितं” इति । वाल्मीकिरपि निखिलवेदान्तविदितपरतत्त्वनिर्दिधारयिषया यदृच्छयोपगतं नारदं पृष्ट्वाऽवगतपरतत्त्वस्वरूपः तदनुप्रसन्नेन विधिनावृत्तसकलसाक्षात्कारप्रबन्धनिर्माणशक्तिर्वेदोपबृंहणमारभमाणः तस्यार्थप्रधानमुद्भूतसंमितेतिहासतां व्यङ्ग्यप्रधानकान्तासंमितकाव्यतां च पुरस्कृत्वा “काव्यालापांश्चवर्जयेत्” इति निषेधस्यासत्काव्यविषयतां च निर्धारयन्त्यग्रन्थे प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यर्थं तदङ्गानि दर्शयति प्रथमतश्चतुस्सर्गा । तत्र प्रथमसर्गेण विषयप्रयोजने दर्शयति । तत्र च “तद्विद्विप्रणिपातेन परिप्रभेन सेवया” इति वेदान्तरहस्यस्य प्रभपूर्वकं हेयत्वविधानात् “नापृष्टः कस्यचिद्भूयात्” इत्यपृष्टोत्तरस्य प्रत्यादिष्टत्वाच्च प्रभमाविष्करोत्यादितः पञ्चश्लोक्या ।

अथप्रारिप्सितस्य ग्रन्थस्य निष्पत्त्युपरि पूरणाय प्रचयगमनाय च गुरुनमस्कारं देवतानमस्कारं च विधाति—

श्रीरामचन्द्राय नमः । महेश्वरतीर्थीयं । परब्रह्मात्मिकां देवीं भुक्तिभुक्तिफलप्रदाम् । प्रणम्य स्तौमि तामेव ज्ञानशक्तिं सरस्वतीम् ॥ १ ॥ कारुण्यमृतनीरमाश्रितजनश्रीचातकानन्दं शाश्वतखण्डलवापमम्भुजमनोभेन्द्रदिग्दर्शनम् । चारुस्मेरमुखोऽलसज्जनकाजसौदामिनीशोभितं श्रीरामांबुदमाश्रयेऽखिलजगत्संसारतापापहम् ॥ २ ॥ प्रणम्य नारायणतीर्थदेशिकान्मवानलार्तामृतपूरनीरदान् । करोति रामायणतत्त्वदीपिकां महेश्वरीतीर्थसुनिर्णयामिति ॥ ३ ॥ सर्वेषां ग्रन्थकर्तृणां लेखकोऽहं न कल्पकः । लिखितान्यत्र तैर्वा नि लिख्यन्ते तान्यतो मया ॥ ४ ॥ ग्रन्थबाहुल्यमीत्याऽत्र कविच्छन्दमुपोधनम् । निषण्णकथनं चार्थः पदानां लिख्यतेऽधुना ॥ ५ ॥ सीतारामौ समुद्दिश्य विराधश्चरारवणैः । उक्तानां परुषोक्तीनां वास्तवार्थोत्प्रेष्यते ॥ ६ ॥ ब्रह्मलोकप्रसिद्धं शतकोटिप्रविस्तरं रामचरितं भूलोकवर्तिनां चतुर्णां विषाणानां त्रयविमोचनार्थं संक्षिप्य रचयितुमुद्युक्तः परमकारुणिको ब्रह्मा वाल्मीकिरूपेण भूमौ स्वांशेन समभवत् । तथा च स्कान्दे पार्वतीप्रति शिववचनम् । “वाल्मीकिरभवद्ब्रह्मा वाणी वाक्कस्य रूपिणी । अकार रामचरितं पावनं चरितव्रतः” इति । एवं च ब्रह्मांशभूतो भगवान् प्राचेतसः स्वविकीर्षितं श्रीमद्रामचरितं गुरुमुखाच्छ्रोतव्यमिति न्यायेन भगवत्कथोपदेशेन स्वगुरुं नारदं प्रतीक्षमाण आह्वयेत् । अथ ब्रह्मनियोगेन समागतं भगवन्तं नारदमभ्यर्थ्य वाल्मीकिः कोन्वस्मिन्नित्यादिप्रश्नं । सच देवर्षिः परमेश्वरकथाप्रश्नमुदितमनाः श्रीरामचरितं संक्षिप्य वाक्यरूपेणोपदि-

तपस्त्वाध्यायेति । तत्र “आचार्याद्वैवविद्याविदितासाधिष्ठं प्रापत् । आचार्यवान् पुरुषो वेद” इत्यादिश्रुत्या सदाचार्योपदेशस्यैवातिशयावहत्वात् स्वगुरोराचार्यलक्षणपूर्तिर्दर्शयति द्वितीयान्तपदैः । तत्र वेदसंपन्नत्वमाह तपस्त्वाध्यायनिरतमिति । तपश्च स्वाध्यायश्च तपस्त्वाध्यायौ “अल्पाचरं” इति तपश्शब्दस्य पूर्वनिपातः । तपः चान्द्रायणादि स्वाध्यायो वेदः । “स्वाध्यायो वेदतपसोः” इति वैजयन्ती । तयोर्निरतं निरन्तरासक्तं । आवश्यकत्वादेतदुभयमुक्तम् । तदाह मनुः “तपोविद्याचविप्रस्य निश्चेय सकरं परं । तपसा कल्मषं हन्ति विद्याज्ञानमश्नुते” इति । यद्वा तपोज्ञानं तपआलोचन इत्यस्माद्धातोरमुनप्रत्ययः । श्रुतिश्चात्र भवति “यस्मिन् ज्ञानमयं तपः” इति । योगइति यावत् । स्वाध्यायो वेदः तयोर्निरतं “स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात् स्वाध्यायमावसेत् । स्वाध्याययोगसंपत्त्या गमिष्यति परांगतिं” इत्युक्तप्रकारेण सकमित्यर्थः । यद्वा तपोवेदः “तपो हि स्वाध्यायः” इति श्रुतेः । स्वाध्यायोजपः “स्वाध्यायो वेदजपयोः” इत्युक्तेः । तत्र निरतम् । “स्वाध्यायान्माप्रमदः । वेदमेव जपेन्नित्यं” इत्युक्तीत्यासक्तमित्यर्थः । यद्वा तपो ब्रह्म “ब्रह्मैतदुपास्वैतत्तपः” इति श्रुतेः तपः प्रधानः स्वाध्यायस्तपस्त्वाध्यायः । शाकपार्थिवादित्वान्मध्यमपदलोपी समासः । वेदान्तइति यावत् । तत्र निरतम् “स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम्” इत्युक्तीत्याऽध्ययनाध्यापनादिपरमित्यर्थः । यद्वा तपो व्याकरणम् । तथोक्तं वाक्यपदीये । “आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमतपः । प्रथमं छन्दसामङ्गमाहुर्व्याकरणं बुधाः इति” । तत् इतरेषामङ्गानामुपलक्षणम् । तत्सहितः स्वाध्यायः तपस्त्वाध्यायः तत्र निरतं साङ्ग-

वेदाध्यायिनमित्यर्थः । यद्वा तपः स्वं यस्यासौ तपस्वः । अध्यायोवेदः इह अध्यायनेत्यस्माद्धातोः “अध्यायन्याय-” इत्यादिनानिपातनात् । अतएव “स्वाध्यायोप्येत-
व्यः” इत्यत्रस्वस्य अध्यायः स्वाध्यायः स्वशास्त्रेत्याचार्यैर्व्याख्यातं तन्निरतोऽध्यायनिरतः । तपस्वश्चासा-
वध्यायनिरतश्च तपस्स्वाध्यायनिरत इतिकर्मधारयः
तम् । यद्वा तपोब्रह्म तद्रूपः स्वाध्यायः तपस्स्वाध्यायः
तस्मिन्निरतं सामगानलोलमित्यर्थः । “वेदानां साम-
वेदोस्मि” इति भगवतागीतत्वात् । एवं वेदाध्ययनमु-
क्तम् । अथ “यदधीतमविज्ञातं निगदेनैव शक्यते ।
अनप्राविशुष्कैर्धोनतञ्ज्वलतिकर्हचित्” इतिकेवला-
ध्ययनस्य निन्दितत्वात्तदर्थं ज्ञत्वमाह । वाग्विदांवरमि-
ति । वाक् वेदः “अनादिनिधनाहोषावागुत्सृष्टास्वयं-
मुवा” इति वाक्शब्दस्ववेदप्रयोगात् । तां विदन्ति जा-
नन्तीति वाग्विदः वेदार्थज्ञाः तेषां मध्ये वरं श्रेष्ठं । निर्धार-
णेषुष्टी । यद्वा वाक् व्याकरणं “यश्च व्याकुरुते वाच-
म्” “वाग्योगविदुष्यति चापशब्दैः” इत्यादौ व्याक-
रणपर्यायत्वेन शिष्टैर्व्यवहृतत्वात् । एतदङ्गान्तराणा-
मुपलक्षणं । षडङ्गविद्यामये सरमित्यर्थः । एतेन वेदार्था-
भिज्ञत्वमर्थसिद्धम् । यद्वा वाग्विदः यावद्विवक्षितार्थ-
प्रतिपादनक्षमशब्दप्रयोगविदः तेषां वरम् । पूर्ववेदा-
ध्ययनमुक्तं अत्र तदध्यापनम् । यद्वा गोवलीवर्दन्या-
येन वाचः वेदव्यतिरिक्तानि शास्त्राणि तद्विदां वरम् ।
अनेन चतुर्दशविद्यास्थानवेदित्वमुक्तम् । यद्वा भूमवि-
द्योपक्रमे नारदेनात्मनः सर्वविद्याभिज्ञत्वमुक्तम् “ऋ-
ग्वेदं भगवोऽप्येमियजुर्वेदं सामवेदमाथर्वणं चतुर्थमिति हा-
सपुराणपञ्चमवेदानवेदं पित्र्यं राशिर्देवं निधिं वाको वा-
क्यमेकायनं देवविद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्ष-
त्रविद्यां सर्पदेवजनविद्यामेतद्भगवोऽप्येमि” इति । तदि-
दमुच्यते वाग्विदां वरमिति । यद्वा वाक्सरस्वती “गी-
र्वाण्वाणीसरस्वती” इति वचनात् । तथा विद्यन्ते लभ्य-
न्ते इति वाग्विदः सरस्वतीपुत्रामरीच्यादयः । विदूलाभ-
इत्यस्माद्धातोः कर्मणि किप् । भगवद्भक्ततया तेषां वरम् ।
अनेनाभिजात्यमुक्तम् । तपस्स्वाध्यायनिरतमित्यनेन

विद्योक्ता । समाहितत्वमाह—मुनिपुङ्गवमिति । तेन
“अभिजनविद्यासमुदेतं समाहितं संस्कर्तारमीप्सेत्”
इत्यापस्तंबोक्तमाचार्यलक्षणं ज्ञापितम् । मुनयो मनन-
शीलाः “मनेरुच” इति इन्द्रप्रत्ययः । पुमांश्चासौगौ-
श्चेति पुंगवः “गोरतद्धितलुकि” इति समासान्तष्टच्-
प्रत्ययः । श्रेष्ठइत्यर्थः । “गुधेचपुङ्गवः श्रेष्ठेवृषभेभिषजां-
वरे” इति विश्वः । मुनिषु पुङ्गवो मुनिपुङ्गवः । “सप्त-
मी” इति योगविभागात् नागोत्तमादिवत्समासः तं ।
तपस्स्वाध्यायनिरतमित्यनेन वेदार्थस्य श्रवणमुक्तम् । वा-
ग्विदां वरमित्यनेन मननम् । मुनिपुङ्गवमित्यनेन निवि-
ध्यासनम् । यद्वा “तस्माद्वाङ्मनः पाण्डित्यं निर्विद्यवा-
स्येन तिष्ठासेत् । वात्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः”
इत्युक्तक्रमेण त्रिभिरेतैः पदैः पाण्डित्यवात्यमौनान्यु-
क्तानि । नरस्य संबन्धि नारं “नराच्चेति वक्तव्यं”
इत्यण् । अज्ञानमित्यर्थः । तद्यत्तिस्वण्डयतीति नारदः ।
दो अवस्वण्डने इत्यस्माद्धातोः “आदेच उपदेशेऽशिति”
इत्यात्वे सति “आतोनुपसर्गेकः” इतिकप्रत्ययः । अ-
ज्ञाननिवर्तकइत्यर्थः । उक्तंच नारदीये “गायन्ताराय-
णकथांसदापापमयापह्वाम् । नारदो नाशयन्नेति नृणाम-
ज्ञानजंतमः” इति । यद्वा नारं ज्ञानं तद्वातीति नार-
दः । यद्वा नरतिसद्गतिं प्रापयतीति नरः परमात्मा ।
नृनय इत्यस्माद्धातोः पचाद्यच् । तदुक्तं भारते “नरती-
तिनरः प्रोक्तः परमात्मा सनातनः” इति । स एव नारः ।
तंददात्युपदिशतीति नारदः तं । एवमाचार्यलक्षणपू-
र्तिमुक्त्वा अधिकारित्वसंपूर्तिप्रदर्शनाय शिष्यलक्षणमा-
ह—तपस्वीत्यादिना । तपोस्वास्तीति तपस्वी “तपस्स-
हृष्टाभ्यां विनीनी” इति मत्वर्थो विनिप्रत्ययः । भूमा-
दयो मत्वर्थाः । तदुक्तं “भूमनिन्दाप्रशंसासु निव-
योगेऽतिशयने । संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मनुष्या-
दयः” इति । प्रशस्ततपस्कइत्यर्थः । तेन “तपसा-
ब्रह्मविजिज्ञासस्व । सतपो तप्यत । सतपस्तप्त्वा आन-
न्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” इति श्रुतं ब्रह्मज्ञानसाधनं तप उ-
क्तम् । यद्वा तपो वेदो व्याकरणं ज्ञानं च तद्वान् । तप-
इशब्दानां तस्माद्वृत्त्येकशेषाद्यन्यतमेन अर्थस्मरणे सति

इयं जगाम । तदनु तमसातीरमुपसृत्य चरतः व्याधविद्वकौ ब्रह्मदर्शनजनितशोकस्य बाल्मीकेर्वदनात् मानिषादेति श्लोक उद्भूतः । ततः
स्वाश्रममागत्य तमेवानुसंधानः सविस्मयमास्त । अथ भगवांश्चतुर्मुख आगत्य “मच्छन्दो देवते ब्रह्मन्” इत्यभिधाय रामचरितं
सर्वविदितं भवत्विति वरं प्रदाम्य पथैरेव रामायणं कुर्वित्युपदिश्य स्वधामजगाम । अथ चतुर्विधालक्षरगायत्र्याख्यपरब्रह्मविद्याविलास-
भूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रैः श्लोकैश्चकार तदिदं व्याक्रियते । तपःस्वाध्यायेत्यादि गायत्रीवर्णसंयुक्तश्लोकसंकेतः । चतुर्विंश-
तिसंख्याका गायत्रीवर्णसंयुक्ताः । ये श्लोकाः सन्ति तानत्र विलिखामि यथाक्रमम् ॥ १ ॥ श्लोके च प्रतिसाहस्रं प्रथमे प्रथमे
क्रमात् । गायत्र्यक्षरमेकैकं स्थापयामास वै मुनिः ॥ २ ॥ गायत्र्याक्षीणि चत्वारि द्वेद्वे त्रीन्ध्व वत्क्रमात् । चत्वारि सप्तका षष्ठ्यु

एकपदोपात्तकृतिकालादीनामिव अन्वयबोधः सुलभः ।
 तवाधाधीतसाङ्गसशिरस्कवेदोऽभिगतात्पास्थिरफलके-
 बलकर्मज्ञानइत्युक्तं । निर्वेदश्चतपः “तपस्वीतापसे
 शोच्ये” इतिवैजयन्ती । तेन संजातमोक्षाभिलाष
 इत्युक्तं । तादृशएवहि ब्रह्मज्ञानाधिकारी । तपस्वीत्य-
 नेन शमदमादिसंपत्तिरपिसिद्धा । यद्वा तपोन्यासः
 “तस्माद्व्यासमेधांतपसामतिरिक्त्वाहुः” इतिश्रुतेः ।
 न्यासः शरणागतिः प्रणिपातरूपा । एवं “तद्विद्विप्रणि-
 पातेनपरिप्रभेनसेवया” इत्याद्युक्तानिप्रणिपातपुर-
 सराणिदर्शितानि । बल्मीकस्यापत्यंबल्मीकिः । “अ-
 तइष्” इतीष्प्रत्ययः । नन्वसौकथंबल्मीकापत्यं ।
 यतोयंभृगुपुत्रएवप्रतीयते । तथाचश्रीविष्णुपुराणे
 “ऋक्षोभृद्गार्गवस्तस्माद्वाल्मीकियौभिधीयते” इति ।
 अत्रापि उत्तरकाण्डेवक्ष्यति “मार्गवेणेति संस्कृतौ ।
 मार्गवेणेतपसिना” इतिच । अन्यत्रचप्रचेतोपत्यत्व-
 मभिधीयते “चक्रेप्रचेतसः पुत्रस्तंब्रह्माप्यन्वमन्यत”
 इति “वेदः प्राचेतसादासीत्” इतिच प्रसिद्धं । अतः
 कथमस्यबल्मीकापत्यत्वम् । उच्यते । निश्चलतरतपो-
 विशेषेणास्यबल्मीकावृतौजादायांप्रचेतसावरुणेनकृत-
 निरन्तरवर्षेणप्रादुर्भावोऽभूविति भृगुपुत्रस्यैवास्मप्रचे-
 तसः पुत्रत्वंबल्मीकापत्यत्वंचसंगच्छते । ननुकथंतत्त्व-
 मवत्समात्रेणतदपत्यत्वम् । मैवम् । गोणीपुत्रः कलश्री-
 सुतइत्यादिव्यवहारस्यतत्त्वभवेपिबहुलमुपलब्धेः । उक्तं
 चब्रह्मवैवर्ते “अथाश्वीन्महातेजाब्रह्मालोकपितामहः ।
 बल्मीकप्रभवोयस्मात्तस्माद्वाल्मीकिरित्यसौ” इति ।
 मास्त्वपत्यार्थत्वं । तथापिवाल्मीकिशब्दस्साधुरेव गर्हा-
 विषुपठितत्वात् । यद्वाभृगुवंश्यः कश्चित् प्रचेतानाम
 तस्यायंपुत्रः ऋक्षोनाम । “चक्रेप्रचेतसः पुत्रः” इतिपु-
 त्रत्वाभिधानात् । भार्गवभृगुनन्दनशब्दौ रामेराधव-
 रघुनन्दनशब्दवत् उज्जयौ । बाल्मीकिशब्दः पुत्रत्वोप-
 चारात् । अतएव कश्चित् “वाल्मीकेनमहर्षिणा” इति-
 संबन्धमात्रेऽणप्रयुज्यते । सस्त्वपिनामान्तरेषुवाल्मीकि-
 शब्देनाभिधानं ज्ञानाङ्गशमदमाद्युपेतत्वस्फोरणाय ।
 परिपप्रच्छ परि विशेषेण पृष्ठवान् । “कोन्वस्मिन्”
 इत्यादिब्रह्ममाणमितिशेषः । तपइतिभिन्नपदंबाब्रह्मवा-
 चि । नारदं ब्रह्मपरिपप्रच्छेत्यर्थः । अतोतद्विकर्मकत्व-
 हानिः । उक्तं हि वृत्तिकृता “दुष्टाचपच्दण्डरुधिप्र-

च्छिभिर्ब्रूशासुजिमथमुषां” इत्यादिनाप्रच्छेद्विकर्मकत्वं ।
 परिपप्रच्छेति परोक्षेऽहम् । प्रभस्वपरोक्षत्वं विवक्षित-
 भगवद्भुजानुसंधानकृतवैधित्यात् । “सुप्रोहंकिलविल-
 लाप” इतिवत् । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययंवा । स्ववि-
 नयव्यञ्जनायप्रथमपुरुषनिर्देशोवा “ईश्वरः सर्वभूता-
 नां हृदयेऽर्जुनतिष्ठति” इतिवत् । स्वस्मिन्नन्यत्वमारो-
 व्यपरोक्षनिर्देशोवा । अनेन “परीक्ष्यलोकान्कर्मचितान्
 ब्राह्मणोनिर्वेदमायान् नास्त्यकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थस-
 गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्वाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठं । तस्मै
 सविद्वानुपसन्नायसम्यक्प्रशान्तचित्तायशमान्विताय ।
 येनाक्षरं पुरुषं वेदसत्यं प्रोवाच तांतस्वतो ब्रह्मविद्याम्” इ-
 त्याथर्वणि कीर्तितगुरुपसदनविषयोपपद्यते । तथाहि
 तपस्वीत्यनेन “परीक्ष्यलोकान् कर्मचितान् ब्राह्मणोनि-
 र्वेदमायान्” इत्यस्यार्थोऽदर्शितः । अधीतसाङ्गसशिरस्क-
 वेदोऽभिगतात्पास्थिरफलकेबलकर्मज्ञानतयासंजातमो-
 क्षाभिलाषोहि तपस्विशब्दार्थोवर्णितः । बाल्मीकिरि-
 त्यनेन “सम्यक्प्रशान्तचित्तायशमान्विताय” इत्यस्यार्-
 थोवर्णितः । स्वाध्यायनिरतमित्यनेन श्रोत्रियपदार्थोऽ-
 क्तः । “श्रोत्रियं ब्रह्मन्दोऽधीते” इतिश्रोत्रियशब्दार्थप्र-
 काशनात् । वाग्विदांवरमित्यनेन विद्वच्छब्दार्थः । मु-
 निपुङ्गवमित्यनेन ब्रह्मनिष्ठशब्दार्थः । नारदशब्देनगु-
 रशब्दार्थः । “गुरुशब्दस्त्वन्धकारः स्यादुशब्दस्तभिरोध-
 कः । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्यभिधीयते” इतित-
 त्तिरुक्तिः । परिपप्रच्छेत्यनेन तद्विज्ञानार्थसगुरुमेवाभि-
 गच्छेदित्येतदुपपादितं “विभिक्षदुपसन्नः पप्रच्छ” इति
 श्रुतेः । अत्र ब्रह्मवाचितपःशब्दप्रयोगेण देवतानमस्का-
 ररूपं ब्रह्ममाचरितं । तथोक्तं । “अइतिभगवतो नारा-
 यणस्यप्रथमाभिधानमभिदधताकिनाममङ्गलंनकृतम्”
 इति । “देवतावाचकाः शब्दायैवभद्रादिवाचकाः । ते
 सर्वेमङ्गलार्थाः स्युर्लिपितोगणतोपिच” इति निरन्तर-
 निरतिशयानन्दरूपंतपोज्ञानरूपं ब्रह्म स्वाध्याय मुमुक्षु-
 त्वेतिवा देवतानमस्कारः । गुरुनमस्कारश्चकृतोभवति ।
 कथम् । तपस्तुनिरन्तरदमाध्याय परिपप्रच्छेति । य-
 द्वा परि पूजयित्वेत्यर्थः “परिः समन्ततोभावव्याप्ति-
 दोषकथासुचः । भाषाश्लेषेपूजनेचवर्जनेवसनेशुभे” ।
 इतिवचनात् नारदसंपूज्यपप्रच्छेत्यर्थः । “पराशरंमु-
 निवरंकृतपौर्वाहिकक्रियम् । मैत्रेयः परिपप्रच्छप्रणिपत्या

स्थापितान्यक्षराणि ॥ ३ ॥ तत्र तत् इतिगायत्र्या प्रथमाक्षरम् । तप स्वाध्यायेति । शिरोमणिः । बाल्मीकिरिति । “ऋक्षो-
 भृद्गार्गवस्तस्माद्वाल्मीकियौऽभिधीयते” इति विष्णुपुराणवचनात् ऋक्षइतितत्त्वत्वेनाम । तस्यात्राहुस्त्वु “आत्मनामगुरोर्ना-

को न्वस्मिन्सांप्रतं लोके गुणवान्कश्च वीर्यवान् । धर्मश्च कुतश्च सत्यवाक्यो ददप्रतः ॥ २ ॥

मिवाद्यच्च" इति वान् । अस्य श्रीरामायणस्य गायत्र्यक्षर-
सङ्ख्यानुसारेण चतुर्विंशतिसहस्रमन्थसङ्ख्याया प्रवृत्तत्वा-
त्प्रथमसहस्रोपक्रमे तकारः प्रयोक्तव्य इति सत्स्वपि ब्रह्म-
वाचकेषु शब्दान्तरेषु तपश्शब्दस्यैव प्रयोगः । प्रबन्धा-
दौतकारप्रयोगश्चावश्यकः । तत्त्वबहुवचनस्य च सौ-
ख्यकरत्वात् । तथोक्तं "वस्तुलाभकरोणस्तुतकारः सौ-
ख्यदायकः" इति । साहित्यचूडामणौ "तकारो वि-
प्रनाशकः" इत्युक्तम् । किञ्च तकारस्य जलंभूतं वृहस्प-
तिर्देवता । अतः शुभावहोऽनेन प्रबन्धारंभः । अतएवो-
क्तं चमत्कारचन्द्रिकायाम् "वर्णानामुद्भवः पञ्चाक्षरि-
कः सङ्ख्याततः परम् । भूतबीजविचारस्ततो वर्णप्रहास-
यि" इत्यारभ्य "एतत्सर्वमविज्ञाय पविपद्यं वदेत्कविः ।
केतकारुडकपिबद्धवेत्कष्टकपीडितः" इति । "कार-
णात्त्वञ्चभूतानामुद्भूतामावृत्तयत् । अतोभूतामकाव-
र्णाः पञ्चपञ्चविंशतिभिः । वाच्यमिभूजलाकाशाः पञ्चा-
शक्षिपयः क्रमात् । पञ्चहस्ताः पञ्चदीर्घा विन्दन्ताः सन्ध-
यस्तायाः । तत्रस्वरेणः सूर्योयंकवर्गेऽस्तुलोहितः । चव-
र्गप्रभः काव्यहृवर्गादूषसंभः । तवर्गोऽथ सुरगुहः
पवर्गोऽथ शनैश्चरः । यवर्गोऽथ ज्योतितांशुरितिसप्तप्रहाः
क्रमात्" इति । अत्र तपस्वा इति यगणः आविलघुत्वात् ।
तदुक्तं "आदिमध्याह्नान्तपुनरुत्तावात्तिलावचम् ।
भजसागौरव्यान्तिमनौ तुगुहलावचम्" इति । यगण-
प्रयोगश्चार्थकर इत्युक्तं चमत्कारचन्द्रिकायाम् "करोत्य-
र्चानादिलघुवर्गणोवायुदेवतः" इति । ननु तपसाप-
सुतरमाधिः स्याधिः तयोरायेनिरतमिति प्रन्धारंभेन स्त्री-
लवचनमनुचितम् । तदुक्तं "अस्त्रीलवचमाङ्गत्थजुग-
प्ताग्नीहभीकरम्" इति । मैवम् । प्रसिद्धिविशेषेण त-
पोवेदयोरेव प्रथमतः बुद्धारोहेणास्त्रीलवचनसङ्क्रामावा-
त् । यथाभगिनीलिङ्गाविप्रयोगेषु । अत्र सर्वत्र प्रायेण प-
ध्यावकं वृत्तम् । तदुक्तं वृत्तरत्नाकरे "मुजोर्जनसरि-
कृतुः पध्यावकं प्रकीर्तितम्" इति । वृत्तविशेषास्तु तत्र-
तत्र वक्ष्यन्ते । अत्र वृत्त्यनुप्रासः क्षन्दालंकारः तकारा-
दीनामावृत्तेः । तदुक्तं काव्यप्रकाशे "वर्णसाम्यमनुप्रा-

सः" इति । विशेषणानां सामिप्रायत्वात्वरिकरोनामा-
र्यालंकारः । उक्तमलंकारसर्वस्वे "विशेषणानां सामि-
प्रायत्वेपरिकरः" इति । तपस्वाभ्यायनिरतत्वादीनां गु-
रूपसन्निहेतुज्ञानानुष्ठानप्रतिपादकत्वात् पदार्थहेतुकं-
काव्यलिङ्गमलंकारः "हेतोर्वाक्यपदार्थत्वेकाव्यलि-
ङ्गमलंकृतिः" इति लक्षणम् । अत्र वास्मीकिनारदयोः
स्वरूपकथनेन शिष्याचार्याभ्यामेवं भवितव्यमिति द्योत-
नात् वाक्यगतवस्तुनावस्तुध्वनिः ॥ १ ॥

॥ कचं परिपश्येत्स्वाकाङ्क्षायां प्रभ्रमकारं दर्शयति—को
नित्वा विस्मोक्तयेन । "तुच्छायां विकल्पे च" इत्यम-
रः । अस्मिन्लोके भूलोके सांप्रतं अस्मिन्काले । "अ-
स्मिन्काले धुनेदानीं संप्रत्येतर्हि सांप्रतम्" इति बाणः ।
लोकान्तरे विष्णोर्विदितत्वात् अत्रैव कालान्तरे नृसिंहादेः
प्रसिद्धत्वाच्च तद्व्यावृत्त्यर्थमेव मुक्तम् । गुणा अस्य सन्तीति
गुणवान् । भूमादयो मतर्थाः । अस्मिन्लोके अस्मिन्काले-
कोवासकलकल्याणगुणसपन्न इत्यर्थः । एवं सामान्येन
गुणसमुदायं पृष्ट्वा विशिष्य तत्तद्गुणमयं पृच्छति—कश्च
वीर्यवान् इत्यादिना । यद्वा गुण्यते भावयते पुनः पुनरा-
भितैरनुसन्धीयत इति गुणः सौशील्यम् । "गुणस्त्वाह-
न्ति शब्दा विज्येन्द्रिया मुक्यतस्तु पु" इति विश्वः । सुशीलं
हि नाम महतो मन्यैः सह नीरन्ध्रेण संश्लेषः । तस्याधिक्यं
सौशील्यं तद्वान् । सौशील्ये गुणशब्दोभियुक्तः प्रयुक्तः ।
"वशीवदान्यो गुणवान्जुः शुचिः" इति । कोवासौशी-
ल्यवानित्यर्थः । सर्वत्र प्रभे तु इति किंशब्दोपियत्र न प्र-
युक्तस्तत्रानुपपत्तनीयः । एकेनैव किंशब्देनोपपत्तावप्या-
वरातिशयात् पुनः पुनस्तत्प्रयोगः । "प्रदानवदेवतदु-
क्तं" इति न्यायेन प्रतिगुणं गुण्यावृत्त्यभिप्रायेण वा लोके
गुण संबन्धाह्वयतिशयः इह तु गुणिसंबन्धाह्वयतिशय
इति द्योतनाय गुणिनः प्रथमं निर्देशः । "गुणास्तस्य ज्ञा-
न—" इत्युक्तेः । कश्च वीर्यवान् चकार उक्तसमुच्चये ।
सत्स्वपि विकारहेतुष्वपि कृतत्वं वीर्यं औषधं वीर्यवद्विजा-
दौतवादर्शनात् तद्वान् । धर्मो अलौकिकत्रेयस्साधनं
तंसामान्यरूपं विशेषरूपं च जानातीति धर्मज्ञः । चका-

न— "इति स्युस्या आत्मनामग्रहणस्य निषिद्धत्वात् । निषेधस्य च नृनाम विषयत्वात् । वस्तुनस्तु स्मृतां प्रह उच्चारणमर्थं ज्ञानाद्यर्थत्वे
निषेधस्यासंभवापत्तिः । यदि केचन मात्रेणोच्चारणमित्यग्रीकारः तदा रामचरितस्य पुलंभत्वबोधनफलकत्वेन प्रकृत्यापनार्थं वीरि-
नामोक्तिरिति बोध्यम् । १॥ तन्निष्कोटी ॥ हेनारविन्दवदधयैवैलक्ष्येन निस्सीमान्मधिकत्वं वक्तुं कोन्विप्रप्रथमं धर्मनिर्देशः ।
व्याप्त्यविवृतत्वे सति परविकारकसिद्धिर्न किर्यतद्वान् वीर्यवान् ॥ २ ॥

चारित्र्येण च को युक्तः सर्वभूतेषु को हितः । विद्वान् कः कः समर्थश्च कश्चैकप्रियदर्शनः ॥ ३ ॥
आत्मवान् को जितक्रोधो युतिमान् कोऽनसूयकः । कस्य विभ्यति देवाश्च जातरोषस्य संयुगे ॥ ४ ॥
एतदिच्छाम्यहं भोतुं परं कौतूहलं हि मे । महर्षे त्वं समर्थोसि ज्ञातुमेवंविधं नरम् ॥ ५ ॥

रोऽनुक्तसमुच्चयार्थः परिहार्वाधर्मज्ञश्चेत्यर्थः । कृतसुप-
कारस्वल्पप्रासङ्गिकमपि बहुतया आनादीति कृतज्ञः अप-
कारास्मरणं च शब्दार्थः । वक्ष्यति “नस्मरत्यपकाराणां
शतमप्यासन्नतया । कथंचिदुपकारेण कृतं तेनैकेन तु व्य-
ति” इति । सत्यं कृच्छ्रेष्वप्यनृतशून्यं वाक्यं वचन
यस्त्वसः सत्यवाक्यः । तथा वक्ष्यति “अनृतं नोक्तपूर्वं
मेनच वक्ष्ये कदाचन” इति । दृढव्रतः निश्चलसंकल्पः
“अप्यहं जीवितजङ्घांस्वावासीते सलक्ष्मणाम् । नहि प्र-
सिद्धां संभुजग्राहणेभ्यो विशेषतः” इति ॥ २ ॥ चरित्र-
माचारः तदेव चारित्र्यं वायसराक्षसादिवत्सार्थेऽण्प्रत्य-
यः तेन युक्तः सर्वदाप्यनुज्ञातकुलाचार इत्यर्थः । सर्वभू-
तेषु सर्वप्राणिषु विषये “भूतक्षमादीष्वनन्तौ च न कस्यां
गुणसत्त्वयोः” इति बाणः । हितः हितकरः । हितशब्दा-
त् “तत्करोति” इति णिच् पचाद्यच् णिलोपेपूर्वरूपे च रू-
पम् । भूतशब्देन स्वपरतारतम्याभाव उक्तः । सर्वसन्दे-
नसापराधेष्वपि हितकरत्वमुक्तम् । भेत्तीति विद्वान् स-
र्वशास्त्रज्ञः “विदेः शतुर्वसुः” । समर्थः सर्वकार्यधुरं-
धरः । प्रियदर्शनं यस्यासौ प्रियदर्शनः एकस्मात्प्रियदर्-
शनञ्च एकप्रियदर्शनं । अयमिव नान्योलोके प्रियदर्श-
नोऽस्तीत्यर्थः । यद्वा एकप्रियदर्शनः एकरूपप्रियदर्-
शनः । लोके हि कस्यचिद्दर्शनं कदाचित्प्रियं भवति क-
दाचिदप्रियं च भवति “तस्माद्दुःखासकं नास्ति न च किं-
चित्सुखालोकम्” इति वचनात् । अयं तु न तया । किं तु-
“क्षणेक्षणेयमवतामुपैतितदेवरूपं रमणीयतायाः” इत्यु-
क्तरीत्यासदानुभवेष्वपूर्ववद्विस्मयमावधान इत्यर्थः । त-
थैवोत्तरयिष्यति—सदैकप्रियदर्शन इति । “एके मुख्या-
न्यकेवलाः” इत्युभयप्राप्यमरः ॥ ३ ॥ आत्मवान् धैर्य-
वान् “आत्मा जीवेधृतौ देहे स्वभावे परमात्मनि” इत्यमरः ।
अप्रकल्प्यधैर्य इत्यर्थः । जितक्रोधः विधेयकोपः । वृण्डा-
हं ज्वेबाहितकोप इत्यर्थः । “क्रोधमाहारयत्तीव्रम्” इति
हि वक्ष्यति । युतिमान् कान्तिमान् । “रूपसंहननं लक्ष्मीं

सौकुमार्यं सुवेषतां । दृष्टुं विस्मिताकारारामस्य वनवासि-
नः” इति हि वक्ष्यति । गुणेषु दोषा विष्करणमसूया “अ-
सूया तु दोषारोपो गुणेष्वपि” इत्यमरः । अविषमानाऽ-
सूया यस्यासावनसूयकः । “शेषाद्विभाषा” इति कपि
“आपोन्यतरस्यां” इति ह्रस्वः । यद्वा असूयकः असूय-
कपङ्कदौ पठितः । तस्मात् “कपङ्काविभ्यो यक्” इति य-
क्प्रत्ययः । “अकृत्सार्वधातुकयोः” इति दीर्घः । ततो
“निन्दर्हि स—” इत्यादिना बुद्धिः स न भवतीत्यनसूयकः ।
देवाश्चेतिषकारेणासुरादयः समुचीयन्ते । जातरोषस्य
कस्य संयुगे देवादयः सर्वे विभ्यतीत्यन्वयः । अतो न
“भीत्रार्थानां—” इति किं शब्दात्पञ्चमी । ज्ञानुविषयः
कोपो मित्राणामपि भयमावहतीत्यर्थः । यद्वा चकारो-
प्यर्थः । अनुकूला अपि विभ्यति किंपुनः प्रतिकूला इत्यर्थः ।
यद्वा संयुगे जातरोषस्य कस्य विभ्यतीत्येवान्वयः । शेषे-
षष्ठी । “संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः” इत्यपदानसंज्ञापूर्-
वकपञ्चम्यभावः ॥ अत्र लोकादये सद्बुद्धिर्ब्रह्मस्तुवर्णना-
दुदात्तालंकारः ॥ ४ ॥ अथायं प्रभो विजिगीषामूलमि-
ति नारदो मन्येतापीक्षिमन्वानः स्वप्रभोजिज्ञासाहेतुक इ-
ति दर्शयन् प्रभुमुपसंहरति—एतविति । एतत्पूर्वोक्तगु-
णाभयभूतं वस्तु अहं जिज्ञासुः न विजिगीषुः भोतुं
न तु क्षेमं इच्छामि न तु ब्रूहि इति निर्ब्रामि । अहं तावदि-
च्छामि मयि भवतः प्रसादोऽस्ति चेद्ब्रूहि मर्हसीति भावः ।
तत्र हेतुमाह—परमिति । हिर्हेतौ “हिर्हेतावधारणे”
इति बाणः । यस्मात्कारणान्ते परमुक्तं कौतूहलं विस्म-
योऽस्ति तस्मादिच्छामि । यद्वा हिः प्रसिद्धौ । मुखविका-
साद्यनुभावेर्मम हर्षस्तव स्पष्ट इत्यर्थः । स्वप्रभोत्तरदाने दे-
शिकालाभाभिवर्षणः संप्रति भवदर्शनेन संजाता भिला-
षोऽस्ति ब्रूहि मत्पुष्टमिति भावः । “आचार्यसंज्ञानवत्ताम-
नुमाय शिष्येणोपसत्तिः क्रियते” इति न्यायेन नारदस्य प्र-
ष्टव्यविषयज्ञानसंभावनामाह—महर्ष इति । ऋषिः
ज्ञानस्य पारंगन्ता । ऋषगतावित्यस्माद्वातोः “इगुपधा-

तिलकं ॥ लौकिकव्यवहारे प्रजारज्जनादौ चानुर्यसामर्थ्यं तद्वान् समर्थः । एकप्रियदर्शनः । कन्दर्पाधिकसौन्दर्यवत्त्वेन नित्य-
सुखरूपत्वेन च एकप्रियं केवलप्रियं दुःखासंमिश्रप्रियत्ववर्धनयस्त्वसः ॥ ३ ॥ तीर्थी० आत्मवान् वशीकृतान्तःकरणः । जित-
क्रोधः अत्र क्रोधशब्दकामादीनामुपलक्षकः जितारिषद्गुण इत्यर्थः ॥ ४ ॥ तन्नि० कर्मममसामर्थ्यं तत्राह—महर्ष इति । ऋषयो
एतलौकार्थद्वयः । तत्र महर्षिर्वात्तवमसोपि वेदान्तरहस्यज्ञानमधिकमिति । एवंविधं नरं परमपुष्टम् ॥ ५ ॥

श्रुत्वा चैतन्निलोकज्ञो वाल्मीकेर्नारदो वचः । श्रूयतामिति चामभ्य प्रहृष्टो वाक्यमब्रवीत् ॥ ६ ॥
बहवो दुर्लभाश्च ये त्वया कीर्तिता गुणाः । मुने वक्ष्याम्यहं बुद्ध्वा तैर्युक्तः श्रूयतां नरः ॥ ७ ॥

त्किन्” इतीन् । गत्यर्थो ज्ञानार्थः । महं आसौ अक्षिप्रं महर्षिः । “आन्महतः समानाधिकरणजातीययोः” इत्यात्वं । हेतुगर्भविशेषणं । महर्षित्वात्त्वमेवंविधं नरं पुरुषं ज्ञातुमर्हसि । ब्रह्मणः सकाशाद्विदितसकलविशेष-
स्त्वं कथमेजिज्ञासोर्नरवदेरिति भावः । अत्र पूर्वार्धकाव्य-
लिङ्गमलंकारः । उत्तरवाक्यार्थस्य पूर्ववाक्यार्थहेतुत्वा-
त् । “हेतोर्वाक्यपदार्थत्वेकाव्यलिङ्गमलंकृतिः” इति-
लक्षणात् । उत्तरार्धपरिकरइत्यनयोः संसृष्टिः । अन्ते-
चाख्येति करणबोधः । इतिपरिप्रच्छेदिसंबन्धः । नन्व-
यंप्रभो वाल्मीकेर्नरसगच्छते तस्य विदितसकलरामवृत्ता-
न्तत्वेन निश्चये संशयायोगात् । वक्ष्यति श्रूयतेत्याकाण्डे ।
“इति सीताचरामश्चलक्ष्मणश्च कृत्वा चलिः । अमिग-
म्याभ्रमंसर्वे वाल्मीकिमिवावदन्” इति । कथं रामवि-
षयमभ्यवर्ती वाल्मीकिस्तद्गुणान्न विजानीयात् । वक्ष्य-
ति हि “विषये ते महाराज रामव्यसनकर्षिताः । अपि-
वृक्षाः परिम्लानाः सपुष्पाङ्कुरकोरकाः” इति । कथं वा
“रामो रामो राम इति प्रजानामभवनकथाः । रामभूतं
जगद्भूद्रामेराज्यं प्रशासति” इति पृथग्जनैरपि विदितरा-
मवैभवं मुनिरेव जानीयात् । कथं चैतावन्मात्रं सत्यलो-
कादागतो नारदः प्रष्टुमर्हति । य एव मुत्तरयति “रामो
नाम जनैः भूतः” इति । तत्रोच्यते । नायमापाततो भास-
मानः प्रभार्यः । नाप्युत्तरार्थः । अत्र करतलमलंक-
रविदितरामवृत्तान्तस्य वाल्मीकेः कृतहृत्ता संभवात् । जुद्धा-
वक्ष्यामीत्युत्तरवाक्यानुपपत्तेः । किंतु वक्तुं बोद्धुं न-
गुण्यात् । वेदान्तेषु नानाविधासु तत्तद्गुणविशिष्टतयाऽव-
गम्यमानं परंतत्त्वं किं विष्णुकृतं रुद्रादिव्यन्यतम इति प्र-
भार्यः । तद्विदं वाल्मीकेर्हृदयमाकलयन् भगवाभारदोपि
रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यः पुरुषः । ब्रह्मादयः
सर्वे तद्भुक्ती भटास्तत्परतत्त्वाः । सद्ब्रह्मात्मादिशब्दाश्च
पर्यवसानवृत्त्याऽवयववृत्त्याश्च विष्णुपरा इत्येवमाशयेन
सकलवेदान्तोदितगुणजातं रामे योजयन् मुत्तरयतीति स-
र्वमनवद्यम् ॥ ५ ॥ एवं “तद्विज्ञानार्थं सगुरुमेवाभिग-
च्छेत्” इत्युक्तं गुरुपसदनविधिसुपबृंह्य “येनाक्षरं पु-

रुषं वेदसत्यं प्रोवाच तां तत्त्वतो मया विद्यां” इत्युक्तं प्रवचन-
विधिसुपबृंहयति—श्रुत्वेत्यादिना । तत्र “नासं वत्सर-
वासिने प्रभूयान्” इति नियमस्य ज्येष्ठपुत्रव्यतिरिक्तविष-
यत्वात् वाल्मीकेऽभ्युपगुप्यतया आर्यपुत्रत्वात् शुभ्र-
निरपेक्षं श्रीसोपदिदेशेत्याह—श्रुत्वा चेति । त्रयाणां लो-
कानां समाहारश्चिलोकं । पात्रादित्वाभङ्गीप् । यद्वा
त्रित्वविशिष्टलोकश्चिलोकः । “नवरसदचिरां” इत्य-
त्र काव्यप्रकाशेत्येव व्याख्यानात् । यद्वा त्रयो लोकाव-
स्मिन् तद्विलोकमिति ब्रह्माण्डमुच्यते । तज्जानातीति-
त्रिलोकज्ञः । भूर्भुवःस्वरिति त्रैलोक्यं । यद्वा विष्णुपु-
राणोक्तरीत्या कृतकमकृतकं कृतकाकृतकमिति त्रयो-
लोकाः । महर्लोकपर्यन्ताः कृतकाः । जनोलोकः कृत-
काकृतकः । सत्यलोको कृतक इति । यद्वा लोकाः जनाः ।
“लोकस्तु सुवने जने” इत्यमरः । बहूनि तस्य मुक्तास्त्रयो-
लोकाः । नारदः ब्रह्मपुत्रवपातज्ञानार्हः । एतन्
पूर्वोक्तरीत्या व्यङ्ग्यार्थगर्भं वाल्मीकेः स्वाभिमतस्य पुत्र-
स्य वचः परिपूर्णार्थवाक्यं श्रुत्वा निश्चयं चकारेण तदु-
हिताचेत्यर्थः । प्रहृष्टः स्वेनोपदिक्षितस्यैव पृष्टत्वेन सं-
तुष्टः शतकोटिप्रविस्तररामायणे स्वावगतस्वैवानेन पृष्ट-
त्वात् रामगुणस्मरणान्मृतपानलाभादपूर्वशिष्यलाभाद्वा
“सोऽहं मया विदेवास्मिना लब्धवित्” इत्युक्तरीत्या सनत्कु-
मारं प्रति स्वस्योपसर्पणस्मारकत्वाद्वा प्रहृष्टः सन् ।
कर्तरिक्तः । रामगुणानुसन्धानजनितं निजवैचित्त्यव्या-
जेन परिहर्तुं श्रूयतामित्यामभ्य अभिमुखीकृत्य वाक्य-
मुत्तररूपं अब्रवीन् व्यक्तमुक्त्वान् ॥ ६ ॥ वक्ष्यमाण-
स्यासत्पुत्रपरिहाराय आत्मनो वाल्मीकेराशयाभिह-
तमाह बहव इति । यद्वा वेदान्तोदितगुणानां विष्णो-
रन्यत्रासंभवात् तेषां पुरुषस्यैव वाच्यत्वासंभवात् चतु-
र्मुखसंप्रदायाच्च विष्णावेव परतत्त्वतां परिशेष्यमाह—
बहव इति । बहवो विपुलाः अनेकगुणविततिमूलभू-
ता इत्यर्थः । अनेनापृष्टानामपि वक्ष्यमाणानां गुणानामि-
दानमुपदर्शितम् । यद्वा बहवः अपरिच्छिन्ना इत्यर्थः ।
श्रूयते अपरिच्छिन्नत्वं गुणानां । “यतो वाचो निवर्तन्ते

तीर्थी० प्रहृष्टः “कस्यचित्प्रतिदेवाय” इति रुद्रदेवादिभीषकत्वगुणसंपत्तेः । ब्रह्मादिव प्रसक्तो ब्रह्मः सकलगुणविशिष्टसर्व-
भौमविषयक इत्यवगम्यते । तत्रापि सर्वभौमभावे पृष्टप्रशस्तसकलगुणसंपत्तेरसंभवात् सकलजगद्ब्रह्मार्थं गुरुमेवावतीर्णपरमपु-
रुष एव संभवात् दिव्यातद्गुणकीर्तनसम्भमिति प्रहर्षः ॥ ६ ॥

इक्ष्वाकुवंशप्रभवो रामो नाम जनैः श्रुतः । नियतात्मा महावीर्यो धृतिमान्धृतिमान्वशी ॥ ८ ॥

अप्राप्यमनसासह । आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् । न विभे-
तिकुतश्चन" इति । अत्रानन्दस्यैकस्यापरिच्छिन्नत्वो-
क्तिः । इतरेषामप्यपरिच्छिन्नत्वप्रदर्शनार्थः । उक्तं हि या-
मुनाचार्यैः "उपर्युपर्येकजमुवोपि पुरुषान्" इत्यादिना ।
तुल्यभाः परमपुरुषादन्यत्रासंभाविताः । अन्येषां "न
महातेजानः" इत्यादिनाऽसंभावितादिवचनाविति भावः ।
अनेन प्रभवेदेवताविशेषनिर्धारणपरत्वमात्मनाऽ-
वगतमिति व्यञ्जितम् । एकारउक्तसमुच्चयार्थः । अनुक्त-
समुच्चयार्थो वा । तेन स्वाभाविकानवधिकातिशयाऽ-
सङ्ख्येयकस्याणरूपाः इत्युक्तम् । एवकारः इतरत्र स-
र्वात्मनाऽसंभावितात्ममिष्यन्ति । यद्विदेवान्तप्रसि-
द्धिरुच्यते । गुणाः कीर्तयः कीर्तिता इत्यनेन गुणानां
प्रभकादिभिर्भोग्यतातिशयः सूच्यते । तैर्युक्तो न तु कल्पि-
त इति निर्गुणत्वादनिरासः । नरः पुरुषः । "पुरुषाः
पुरुषानराः इति निषण्डुः । "यएषोऽन्तरादित्येहिरप्स-
व" पुरुषो ह्यस्यते । पुरुषः पुण्डरीकाक्षः" इति मुक्तिस्मृ-
त्यनुगतः पुरुषशब्दोऽनेन प्रत्यभिज्ञाप्यते । भूयतां न-
तु यथा कथं चित्परिकल्प्यताम् । शृण्वित्यनभिधानात्
विनयोक्तिरियम् । तात्कालिकं चित्परिकल्प्यत इति अ-
मंवारयति—महं बुद्ध्वा ब्रह्मासीति । मत्पितुर्ब्रह्मणः
संकाशात्सर्वतः कोटिप्रविस्तररामायणमुखेन विदित्वा ब्र-
ह्मासि । अनेन संप्रदायाभिज्ञत्वमात्मनो दर्शितम् ।
यद्वा रामगुणानुसंधानवैधिल्येन न मे किंचित्प्रतिभाति
ज्ञातात् बुद्ध्वा ब्रह्मासीत्यर्थः । अतो मध्ये बाक्यान्तरमलं-
काराय । अन्यथा बाक्यगर्भितमिति काव्यदोषः स्यात् ।
अहं ब्रह्मासि अहं भूत्वा ब्रह्मासि नेदानीं नारदोऽस्मि रा-
मगुणप्रवणशिषिलत्वात् । रामगुणमभ्योयं नदीप्रवाह-
मप्रवृत्तबलं नयति मयेक्षते—हे मुन इति । यद्वा प्रभका-
ले समवधानविशेषमालक्ष्य आधत्ते—मुन इति । अ-
वधृणात्संधुक्षितो नारदो बाक्यशेषं पूरयति—तैरिति ।

नर इत्यनेन परतत्त्वनिर्धारणं प्रभफलितार्थं द्योतयति ।
बुद्ध्वा इत्यनेन धृतिस्तत्तत्तत्त्वार्थो विवृतः ॥ ७ ॥
अथ वेदान्तोदितगुणानां रामे प्रदर्शनमुखेन रामत्वेनाव-
तीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यं परंतत्त्वमिति दर्शयति—इ-
क्ष्वाकुवंशप्रभव इत्यादिना संश्लेषेण । तत्र वेदान्तोदितगु-
णगणानां निधीरामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेवेति महावाक्यार्-
थः । "इक्ष्वाकुवंश" इत्यारभ्य "सत्यधर्म इवापरः"
इत्यन्ता सार्धैकादशश्लोकी एकान्वया । इक्ष्वाकुर्नाम
वैवस्वतमनोर्येष्ट पुत्रः तस्य वंशः पुत्रपौत्रादिपरंपरा ।
प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः प्रादुर्भावस्थानम् । इक्ष्वाकुवं-
शः प्रभवो यस्य सः इक्ष्वाकुवंशप्रभवः । जनकादिमहा-
कुलेषु विद्यमानेषु कुलोत्पन्नैर्बभूवुः इत्यपेक्षायां इ-
क्ष्वाकुपदं प्रयुक्तम् । इक्ष्वाकुर्हि शिरःहरिमारोह्य तन्मू-
र्तिविशेषं रङ्गनाथमलभतेति पौराणिकी गाथा । अत-
स्तत्पक्षपातेन तद्वंशोऽवतीर्ण इति सूचयितुमिक्ष्वाकुपदम् ।
वंशेत्यनेन गुणबाह्य इति पृष्टं सौशील्यमुक्तम् । रमय-
तिसर्वान् गुणैरितिरामः "रामोरमयतांबरः" इत्यार्ष-
निर्बचनबलान् कर्तर्यपिकारकेष्वभ्यवर्धते । यद्वा रम-
न्तेस्मिन् सर्वे जना गुणैरितिरामः । "अकर्तरि च कारके
संज्ञायां" इति चम् । तथा पागस्य संहितायामुक्तं "र-
मन्ते योगिनोऽनन्ते सत्यान् न्देषि दासनि । इति रामपदे-
नासौ परं ब्रह्माभिधीयते" इति । न मेति प्रसिद्धौ । चित्र-
कूटवासिनात्वाया विवितो हीत्यर्थः । न केवलं भवता
पामरैरपि विदित इत्याह—जनैः श्रुत इति । श्रुतः अवधृ-
तः । "श्रुतं शास्त्रावधृतयोः" इत्यमरः । तादृकातादके-
वधविश्रामित्राभ्युपगमात् इत्यादिनापि मोक्षहरधनुर्भङ्ग-
परशुरामनिग्रहसप्रतालवेधबालिवधसिन्धुबन्धमूलबल
निर्बह्नादिभिरवधारितनारायणभाव इत्यर्थः । यएवं-
भूतः स एव नियतात्मा स एव महावीर्य इत्येवं प्रतिपदं ब्र-
ह्ममाणं तत्पदमनुब्रज्यते । रामरूपेणावतीर्णो विष्णुरेव

तमि० बह्व० पृथगुणानां यद्वत्त्वेऽपि प्रत्येकमेकैकत्वात् नैकगुणवित्तित्तवारासीकरणादसंख्याता । तुल्यभाः अनीश्वरैश्च परमव्यो-
मवातिन्यवतारांतरे ब्रह्मं माः कीर्तिताः । बाह्यिकस्यापरप्रतिपन्ना अपि तुल्यभाः । एवंविधे प्रसे अन्यस्यानाधिकार इत्याह—मुन इति ।
मुनिर्मेन नशीलः । तेन वा शब्दं प्रभवत्तरेऽप्युक्तगुणवैशिष्ट्यप्रसव्येष्वमूलत्वं न्युवत्तं । उत्तरेऽपि नान्यस्याधिकार इत्याह—अहमिति ।
मयापि सहसा बभूवुः शक्यमित्याह—तुदेति । तीर्थी० बुद्ध्वा ब्रह्मासि महापुरुषं निमित्तवत्त्वमासि । भूयतां प्राप्तकालेऽहोद । तस्य
धवर्णं ते प्राप्तकालमित्यर्थः ॥ ७ ॥ तमि० इक्ष्वाकुवंशप्रभवः तपस्समासादितधीरङ्गनाधारप्रभवकलतया तद्वंशेऽवतीर्ण इति इक्ष्वा-
कुप्रहणम् । "वैष्णवो नः कुले जातः स नः संतारिष्यति" इत्येकवैष्णवजनिमात्रेण तद्वंशस्य सर्वस्याप्युत्तारः । यत्र तु सर्वे पृष्ठा-
राधनीकृतधीरङ्गनाथाः तस्य वंशस्य महर्षेः किंचित्त्वमिति वंशपदमिमात्रं । वशी गुणवशीकृतसर्वजनः । तीर्थी० नियतात्मा
धितितमनाः । वशी चित्तोन्निवः ॥ ८ ॥

बुद्धिमाप्तीतिमान्वाग्मी श्रीमाञ्जुनिवर्हणः । विपुलांसो महाबाहुः कंबुग्रीवो महाहनुः ॥ ९ ॥
महोरस्कः महेष्वासो गूढजत्रुरिंदमः । आजानुबाहुः सुशिराः सुललाटः सुविक्रमः ॥ १० ॥

वेदान्तोदिततत्तद्गुणकइति सर्वत्रकात्पर्यार्थः । आदौ-
स्वरूपनिरूपकधर्मानाह—नियतात्मेत्यादिना । निय-
तात्मा नियतस्वभावः । निर्विकारइतियावत् । “ ना-
स्यजरयैतज्जीर्यते नवधेनास्यहन्यते अपहतपाप्माविज-
रोविमृत्युर्विशोकोविजिघत्सोपिपासः ” इत्यादिश्रुतेः ।
महावीर्यः अचिन्त्यविविधविचित्रशक्तिकः । “ परा-
स्यशक्तिर्विविधैवश्रूयते स्वाभाविकीज्ञानबलकियाच ”
इतिश्रुतेः । शुतिमान् स्वाभाविकप्रकाशवाग् स्वयंप्र-
काशः ज्ञानस्वरूपइतियावत् । “ विज्ञानघनएव प्र-
ज्ञानघनः ” इतिश्रुतेः । धृतिमान् निरतिशयानन्दः ।
“ धृतिस्तुष्टिः संतोषः ” इतिवैजयन्ती । “ आन-
न्दोऽमलः ” इतिश्रुतेः । सर्वजगद्गोऽस्यास्तीति वशी
सर्वस्वाभीत्यर्थः । “ सर्वस्ववशी सर्वस्येशान ”
इतिश्रुतेः ॥ ८ ॥ अयं सृष्ट्युपयोगिगुणानाह—बु-
द्धिमानित्यादिना । बुद्धिमान् सर्वज्ञः । “ यः सर्वज्ञः
सर्वविन् ” इतिश्रुतेः । नीतिमान् मर्यादावान् । शु-
तिरत्र “ धातायथापूर्वमकल्पयत् । एषसेतुर्विधरणए-
षालोकानामसंभेदाय ” इति । शोभनावागस्यास्तीति
वाग्मी । “ वाचोऽग्निनिः ” इतिग्मिनिप्रत्ययः कुत्वे-
जइत्वेचकृतेगकारलभान् पुनर्गकार उक्तिशोभनस्व-
प्तापनायेतिन्वासकारः । सर्ववेदप्रवर्तकइत्यर्थः । “ यो-
महाणंविदधातिपूर्वयोवैवेदांश्चग्रहिणोतितस्मै ” इति
श्रुतिः । श्रीमान् समृद्धोभयविभूत्यैश्वर्यः । “ श्रीः
कान्तिसंपदोर्लक्ष्म्यां ” इतिबाणः । “ सर्वमिदमभ्या-
सः ” इतिश्रुतिः । शत्रून् तद्विरोधिनीबर्हयतिनाश-
यतीति शत्रुनिवर्हणः । बर्हर्हिंसायामित्यस्याद्वातोः क-
र्तरित्युद् । “ एषभूतपतिरेषभूतपालः ” इतिश्रुतेः ।
“ अथयएषोन्तरादित्येहिरण्यमयः पुरुषोऽश्नयते हिरण्य-
मश्नुर्हिरण्यकेशः आप्रणस्यात्सर्वएवसुवर्णस्तस्ययथा-
कप्यासंपुण्डरीकमेवमक्षिणी तस्योदितिनाम सएषसर्व-

भ्यःपाप्मभ्यश्नयति उदेतिहवैसर्वेभ्यःपाप्मभ्योयएवंवे-
द ” इत्यन्तरादित्यविद्योदितंसर्वाङ्गसुन्दरविग्रहदर्शय-
ति—विपुलांसइत्यादिनासार्धश्लोकद्वयेन । विपुलांसः
उन्नतस्कन्धः । उन्नतस्कन्धत्वंचमहापुरुषलक्षणमिति
सामुद्रिकोक्तं—“ कक्षःकुक्षिश्चक्षश्चप्राणःस्कन्धोऽल-
लाटिका । सर्वभूतेषुनिर्दिष्टाऽन्नतास्तुसुखप्रदाः ” इ-
ति । महाबाहुः वृत्तपीवरबाहुः । आयतत्वंतुवक्ष्यति
“ आजानुबाहुः ” इति । “ आजानुलंविनौबाहुभु-
त्तपीनौमहीधरः ” इतिसामुद्रिकलक्षणम् । “ कंबुग्रीवः
शङ्खतुल्यकण्ठः । ” इन्दुमुखीतिवन्शाकपार्थिवादि-
त्वान्मध्यमपदलोपीसमासः । “ कंबुग्रीवश्चतुर्पतिले-
वकर्णोतिभूषणः ” इतिलक्षणम् । “ रेखासयान्वि-
ताग्रीवाकंबुग्रीवेतिकथ्यते ” इतिहलायुधः । मह-
त्त्वौहनूयस्यासौ महाहनुः । “ स्त्रियाःपुंवन्- ” इत्या-
दिनपुंवद्भावः । हनुःकपोलोपरिभागः । “ अघस्ता-
श्विबुकंगण्डौकपोलौतत्परोहनुः ” इत्यमरः । “ मांस-
लौतुहनूयस्यभवतस्वीषदुन्नतौ । सनरोऽमृष्टमन्नातिपा-
वदायुःसुखान्वितः ” इतिलक्षणम् ॥ ९ ॥ महोरस्क-
इति । महद्विशालमुखोयस्यासौमहोरस्कः । “ उरःप्र-
भृतिभ्यःकप् ” इतिकप् । लक्षणंतु “ स्थिरविशालं
कठिनमुन्नतमांसलंसमम् । वक्षोयस्यमहीपालस्तत्समो
वाभवेन्नरः ” इति । मांसलत्वंतुवक्ष्यति पीनवक्षा-
इति । महान्इष्वासोधनुर्यस्यासौमहेष्वासः । अनेन
तदुचितसंहननविशेषोल्लेख्यते । अतोऽनप्रक्रमविरोधः ।
गूढे मांसलत्वेनाप्रकाशे जत्रुणी अंसद्वयसन्धिगतास्थि-
नी यस्यासौ गूढजत्रुः । “ स्कन्धोभुजशिरौसोऽस्त्री
सन्धीतस्यैवजत्रुणी ” इत्यमरः । “ विषमैर्जत्रुभिर्नि-
स्त्वातिसूक्ष्मैश्चमानवाः । उन्नतैर्भोगिनोनिभ्रैर्निस्त्वाः
पीनैर्नराधिपाः ” इतिलक्षणम् । अरीन्दमयतिनिवर्तय-
तीत्यरिंदमः । “ संज्ञायांभृष्टृजिधारिसहितपिदमः ”

तीर्थी० बुद्धिमान् प्रशस्तधीः । बुद्धेः प्राज्ञस्त्वंनाम “ शुभ्रूषा श्रवणे चैव ग्रहणं धारणं तथा । ऊहापोहार्थविज्ञानं तत्त्व-
ज्ञानं च धीगुणः ” इत्युक्तगुणविशिष्टम् । श्रीमान् सर्वातिशायिन्नी । “ ऋचःसामगनियजुःसि साहिधीरसृतासताम् ” इत्यु-
क्तश्रीतथीरश्रवणविज्ञाता । तिल० नीतिमान् कामन्दकादिनीतिमान् । महाबाहुः अस्त्रकुलक्षणत्वमुक्तंवाङ्मे—“ शिरोललाटश्रवणे
ग्रीवा वक्षश्च हतथा । उदरं पाणिपादं च पृष्ठं दक्ष महत्कुलम् ” इति । महाहनुःमांसलकपोलापरिभागः । “ पूर्णमांसलहनुस्तुभू-
पति ” इतिसंहिता ॥ ९ ॥ तीर्थी० अरीन्कामादीन्धमयतीति अरिंदमः । तिल० निजभक्तानां अरीन्कामादीन्धमयतीति
अरीन्दमः ॥ १० ॥

समः समविभक्ताङ्गः स्निग्धवर्णः प्रतापवान् । पीनवक्षा विशालाक्षो लक्ष्मीवान् शुभलक्षणः ॥ ११ ॥
धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च प्रजानां च हिते रतः । यशस्वी ज्ञानसंपन्नः शुचिर्विशयः समाधिमान् ।
प्रजापतिसमः श्रीमान्धाता रिपुनिषूदनः ॥ १२ ॥

इति खन् असंज्ञायामप्यार्थः । अरिशब्देन पाप्मावि-
वक्षितः अपहृतपाप्मेत्यर्थः । अनेनायं विग्रहपरिग्रहो
न कर्ममूलः किन्त्वनुग्रहमूलः । “ इच्छागृहीताभि-
तोरुदेहः ” इति स्मृतेः । अतो न प्रक्रममङ्गः । जानु
ऊरुपर्वं तत्पर्यन्तं विलंबिवाहुः आजानुवाहुः । सुमुख-
मंवृत्तं छत्वाकारं शिरोयस्यासौ सुशिराः । “ समवृत्तशि-
राश्चैव च्छत्वाकारशिरास्तथा । एकच्छत्वांमहीभुङ्क्ते दीर्घ-
मायुश्च जीवति ” इति लक्षणम् । सुललाटः । लला-
टसौष्ठवं प्रोक्तम् — “ अर्धचन्द्रमिमं तुङ्गललाटं यस्य स प्र-
भुः ” इति । शोभनः विक्रमः पदविक्षेपो यस्यासौ सुवि-
क्रमः । शोभनत्वं च राजादितुल्यत्वम् । तथोक्तं जगद्ग-
मायाम् “ सिंहर्षभगजव्याघ्रगतयो मनुजामुने ।
सर्वत्र सुखमेधन्ते सर्वत्र जयिन्ः सदा ” इति ॥ १० ॥
समः नातिदीर्घो नातिद्विषः । तथात्वं च तत्रैवोक्तम् —
“ वृणवत्यङ्गुलोच्छ्रायः सार्वभौमो भवेन्नृपः ” इति ।
समानि अन्यनाधिकपरिमाणानि विभक्तानि अक्रिष्टा-
नि अङ्गानि करचरणाद्यवयवाय स्वसः समविभक्ताङ्गः ।
तानि चोक्तानि सामुद्रिकैः — “ भ्रुवौ नासापुटे नेत्रे क-
र्णावोष्ठौ च चूचुकौ । कूर्परो मणिबन्धौ च जानुनीवृषणौ
फटी । करौ पादौ स्फिकौ यस्य समौ ह्येयः स भूपतिः ”
इति । स्निग्धः स्नेहयुक्तो वर्णो यस्य सः स्निग्धवर्णः ।
तत्रोक्तं वरकविना — “ नेत्रस्नेहेन सौभाग्यं दन्तस्नेहेन
भोजनम् । त्वचः स्नेहेन शय्याचपादस्नेहेन वाहनम् ”
इति । प्रतापवान् तेजस्वी समुदायशोभासंपन्न इत्यर्थः ।
पीनवक्षाः मांसलवक्षाः । विशाले पक्षपत्रायते आक्षि-
णीयस्य सः विशालाक्षः । “ बहुव्रीहौ सक्थ्यङ्गोः

स्वाङ्गात् — ” इति षष् । अत्र सामुद्रिकम् । “ रक्तान्तैः
पक्षपत्राभ्रैर्लोचनैः सुखभोगिनः ” इति । लक्ष्मीवान्
अवयवशोभायुक्तः शुभलक्षणः अनुक्तसकललक्ष-
णसंपन्नः ॥ ११ ॥ एवमाश्रितानुभाव्यदिव्यमङ्गलवि-
ग्रहशालिलमुक्त्वाऽऽश्रितरक्षणोपयोगिगुणानाह —
धर्मज्ञ इत्यादिना स्वजनस्य च रक्षितेत्येतेन । धर्मशरणाग-
तरक्षणरूपं जानातीति धर्मज्ञः । वक्ष्यति “ मित्र-
भावेन संप्राप्तं न त्यजेयं कथंचन । दोषो यद्यपि तस्य स्था-
त्सवामेतदगर्हितम् ” इति । सत्या सन्धा प्रतिज्ञा
यस्य सत्यसन्धः । “ प्रतिज्ञानेऽवधौ सन्धा ” इति-
वैजयन्ती । “ अप्यहं जीवितं जङ्घां वां वासीते सलक्ष्म-
णाम् । न हि प्रतिज्ञां संश्रुत्य जङ्घणेभ्यो विशेषतः ” इति ।
प्रजानां प्राणिनां हिते हितकरणे रतः तत्परः । यशस्वी
आश्रितरक्षणैककीर्तिः । “ तस्य नाम मह्यशः ” इति श्रु-
तेः । ज्ञानसंपन्नः “ यः सर्वज्ञः सर्ववित् ” इत्युक्त-
रीत्यास्वरूपतः स्वभावतश्च सर्वविषयज्ञानशीलः । शुचिः
पावनः परिशुद्धो वा ऋजुरितियावत् । वश्यः वशंगतः ।
“ वशंगतः ” इति निपातनाद्यत् । आश्रितपरतन्त्र-
इत्यर्थः । समाधिमान् समाधिः आश्रितरक्षणचिन्ता
तद्वान् । प्रजापतिसमः “ मध्ये विरिभिर्गिरिशं प्रथ-
मावतारः ” इत्युक्तीत्या जगद्गुणाय प्रजापतितुल्य-
तयाऽवतीर्णः । श्रीमान् पुरुषकारभूतया लक्ष्म्या अ-
विनाभूतः । धाता पोषकः । कुधावधारणपोषणयो-
रिति धातोस्तच् । रिपून् शत्रून् निषूयति निरस्यती-
ति रिपुनिषूदनः । “ सुददीपदीक्षश्च ” इति प्रतिषे-
धस्यानित्यत्वात् “ अनुदात्तेतश्च हलादेः ” इति युच्

तीर्थी० प्रतापवान् ध्वजमन्त्रेण शत्रुहृदयविदारणेन प्रशस्तपौरुषः । तिल० स्निग्धवर्णः स्निग्धस्यामलवर्ण इत्यर्थः । “ स्निग्धे-
म्रनीलवर्णस्तु भोगविन्दति पुष्कलम् ” इत्युक्तेः । लक्ष्मीवान् सीतारूपलक्ष्मीवान् ॥ ११ ॥ तीर्थी० शुचिः बाह्याभ्यन्तरशु-
द्धियुक्तः । वश्यः पित्राचार्यादिविनीतः । तिल० सत्यसन्धः सत्यात्मोपासन्धा “ सङ्गदेव प्रपन्नय तवास्मीति च याचते ।
अभयं सर्वभूतेभ्यो ददामीति नतं मम ” इत्यादिरूपिणी प्रतिज्ञायस्य । ज्ञानसंपन्नः ब्रह्मज्ञानपरिपूर्णः । अतएव जटासुषप्रति
“ मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ” इत्युक्तिः संगच्छते । ब्रह्मज्ञस्यैव ब्रह्मोपदेशोऽधिकारात् । विना ब्रह्मोपदेशं अनु-
त्तमलोकावाप्त्यसंभवात् । न विद्यन्ते जन्तमायेभ्यो अनुत्तमाः । “ आत्मानं मानुषं मय्येवार्थं ददर्शयाम्यहम् ” इति वचस्तु आयामात्र-
मित्यन्यत्र विस्तृतम् । तीर्थी० श्रीमान् अखण्डतैश्चर्यसंपन्नः । रिपुनिषूदनः अश्रितजनानां ये रिपवस्तेषां नाशकः । तिल०
प्रजापतिसमः यद्यपि रामो ब्रह्मवैवर्थापि मानुषधर्माणं शोकमोहदीनां मायिकानां तदप्रदर्शनेन औपाधिकभेदे मादामतत्समत्वोक्तिः ।
मार्गवलोकप्रतिबन्धरूपाजटासुषोमोक्षप्रदानरूपात् स्नेहसहसर्वायोप्यावाप्तिजनस्य सशरीरस्य ब्रह्मलोकनयनरूपाश्चकारणात् तत्सम-
त्वम् । सर्वथास्वतन्त्रस्यैव श्रेष्ठयोग्यत्वात् ॥ १२ ॥

रक्षिता जीवलोकस्य धर्मस्य परिरक्षिता । रक्षिता स्वस्य धर्मस्य स्वजनस्य च रक्षिता ॥ १३ ॥
वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो धनुर्वेदे च निष्ठितः । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञः स्मृतिमान् प्रतिमानवान् ॥ १४ ॥

नन्यादिपाठाद्वा ल्यु । सुषामादित्वात्पत्वं । आश्रित-
विरोधिनिरसनशीलइत्यर्थः ॥ १२ ॥ अथावतारैका-
न्तान्गुणानाह—रक्षितेति । लोकेसर्वभौमः स्वकीय-
जनरक्षणएवयतते । अयंतुनतया किंतुसर्वस्यप्राणिजा-
तस्य रक्षिता । ताच्छील्येनृच । शेषेषष्टी । ननु यदिस-
र्वेषांरक्षिता तर्हिदुष्कृतिनमपि सुखिनमापादयेदित्य-
त्राह—धर्मस्यपरिरक्षितेति । आचरणप्रचारणाभ्यां
सर्वधर्मस्य व्यवस्थापयिता । उच्छास्त्रप्रवर्तिनोपि चि-
कित्सकन्यायेन अनपयितेत्यर्थः । स्वस्य स्वकीयस्य
शरणागतरक्षणरूपस्यधर्मस्य विशेषधर्मस्य विशिष्य-
रक्षिता । यद्वा धर्मस्य तत्त्वद्वर्णाश्रमधर्मस्य समन्त-
तोरक्षिता । लोकेसर्वधर्मप्रवर्तकोपि “ धर्मोपदेशस-
मयेजनाःसर्वेपिपण्डिताः । तदनुष्ठानसमयेमुनयोपिन-
पण्डिताः ” इतिन्यायेनस्वधर्मानुष्ठानेस्खलति नत-
थाऽयमित्याह । स्वस्यधर्मस्वरक्षिता स्वासाधारणस्य
क्षत्रियधर्मस्वरक्षितेत्यर्थः । लोकेसर्वरक्षकोपिकश्चि-
त्स्वजनरक्षणकर्तुंनप्रगल्भते । “ दास्यमैश्वर्यभावेन
ज्ञातीनांचकरोम्यहम् । अर्धभोक्ताच भोगानां वाग्दु-
रुक्तानिचक्ष्मे ” इतिभगवत्पाप्युक्तेः । तदपिर्तुमी-
हतइत्याह—स्वजनस्वचरक्षितेति । स्वजनस्वच स्वज-
नस्यापीत्यर्थः । अनेनस्वजनरक्षणस्यदुर्घटत्वंसूचितं ।
यद्वा चस्त्वर्थः । स्वजनस्य शरणागतस्य विशेषेणरक्षि-
ता । विशेषस्तु तदपराधसहिष्णुत्वं । वक्ष्यति “ मि-
त्रभावेनसंप्राप्तंनत्यजेयंकथंचन । दोषोयथपितसस्या-
त्सतामेतदगर्हितम् ” इति । यद्वा लोकेकश्चित्सर्वान्-
रक्षन् स्वजनंपीडयति । असौतु स्वजनस्यापिरक्षिते-
त्यर्थः । अथवा स्वावतारप्रयोजनमाह—रक्षितेति गी-
तंहि “ परित्राणायसाधूनांविनाशायचदुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थायसंभवामियुगेयुगे ” इति । स्वजन-
स्य स्वशेषभूतस्येति सर्वलोकविशेषणं रक्षणहेतुसंबन्ध-
द्योतनार्थम् । रक्षिताइष्टप्रापकः । अनेन साधुपरि-
त्राणमुक्तं । चशब्दोऽन्वाचये । रक्षिताच अनिष्टनिव-
र्तकः । अनेनानुषङ्गिकदुष्कृद्दिनाशउक्तः । धर्मस्यसा-
मान्यविशेषरूपस्य स्थापनमाहेतरवाक्यद्वयेन । रक्षि-

तास्वस्यधर्मस्य सीतापरिणयमुखेन स्वाश्रमोचितधर्मा-
णामनुष्ठानात् । यद्वा स्वस्यधर्मःपरत्वं तस्य रक्षिता ।
हरधनुर्भङ्गपरशुरामजयादिनाहि परत्वं स्थापितम् ।
यद्वा धर्मोधनुः । “ स्वान्यस्वभावसुकृतेष्वस्त्रीधर्मतुका-
र्मुके ” इतिवाणः । सदाधनुर्धरः । स्वजनस्वचरक्षि-
ता स्वभूतोजनः स्वजनः ज्ञानी । “ ज्ञानीत्वास्वैवमे-
मतं ” इतिगीतत्वान् । तस्यरक्षिता । आत्मनइवस-
र्वयोगक्षेमावहइत्यर्थः ॥ १३ ॥ अथास्याष्टादशवि-
द्यास्थानाभिज्ञत्वमाह—वेदेति । विदन्त्यनेनधर्मादिक-
मितिवेदः । करणेयच् । सचतुर्विधः । ऋग्यजुस्सा-
माथर्वणमेवात् । वेदस्यकिंचित्कराणिवेदाङ्गानि । ता-
निचषट् । तथोक्तं “ शिक्षाकल्पोव्याकरणनिरुक्तज्यो-
तिषांगतिः । छन्दसांविचितिश्रुतिषडङ्गानिप्रचक्षते ”
इति । तत्रशिक्षाणाम अकारादीनांवेदवर्णानां स्थान-
करणप्रयत्नस्वरविबोधिका । यागक्रियाक्रमोपदेशः
कल्पः । साधुशब्दव्याख्यानं व्याकरणं । “ वर्णांगमो
वर्णलोपोवर्णविपर्ययः ” इत्यादिना निश्चयेनोक्तनिरु-
क्तं । कर्मानुष्ठानकालादिप्रतिपादकंशास्त्रंज्यौतिषम् ।
छन्दसांपद्यानांशास्त्रंछन्दोविचितिः । वेदाश्चवेदाङ्गा-
निच वेदवेदाङ्गानि तेषांतत्त्वं तत्त्वार्थः संज्ञानातीति-
तथोक्तः । “ इगुपध्वाप्रीकिरःकः ” इतिकप्रत्ययः ।
धनुर्वेदोनामधनुर्हस्तमुष्टिस्यिति विशेषाकर्षणविमोक्षण-
दिन्यास्मादिप्रयोगप्रतिपादकोग्रन्थः । चकारः इतरोपवे-
दसमुच्चयार्थः । क्षत्रियोधनुर्वेदप्रधान इतितस्यनिर्दे-
शः । तेषोपवेदाश्चत्वारः । तथाहि । “ आयुर्वेदोध-
नुर्वेदोवेदोगान्धर्वएवच । अर्थशास्त्रमितिप्रोक्तमुपवेद-
चतुष्टयम् ” इति । आयुर्वेदोवाइदं वैदिकधर्मानुष्ठान-
विरोधिरोगनिवर्तकौषधादिप्रतिपादकम् । गान्धर्ववे-
दोभरतशास्त्रं सामगानोपयोगि । अर्थशास्त्रं चाण-
क्यादिप्रणीतं नीतिशास्त्रं कर्मानुष्ठानेपूषयोग्यर्थसाध-
नं तेषुनिष्ठितः निष्ठावान् । सर्वशास्त्रार्थतत्त्वज्ञइति ।
सर्वशास्त्राणि उपात्तव्यतिरिक्तानिउपाङ्गानि गोबलीव-
र्न्यायात् । “ धर्मशास्त्रपुराणचमीमांसाऽऽन्वीक्षिकी-
तथा । श्रुत्यायेतान्युपाङ्गानिशास्त्राःसंप्रचक्षते ” इति ।

तिल० स्वजनस्य स्वसक्तजनस्य । अवश्यमाविनोप्यनिष्ठस्वनिरासपूर्वकंपरमेष्टमोक्षदानेनरक्षिता । तच्च अंशरीषप्रह्लादपृथादी-
नारक्षणेनप्रसिद्धमेव ॥ १३ ॥

सर्वलोकप्रियः साधुरदीनात्मा विचक्षणः । सर्वदाभिगतः सद्भिः समुद्र इव सिन्धुभिः ॥ १५ ॥
 आर्यः सर्वसमश्चैव सदैकप्रियदर्शनः । स च सर्वगुणोपेतः कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ १६ ॥

तत्रधर्मशास्त्रपूर्वकाण्डोपबृंहणं पुराणवेदान्तोपबृंहणम् ।
 न्यायमीमांसे सर्ववेदसाधारण्यौ तेषामर्थतत्त्वं अर्थया-
 चात्त्वं निगूढाशयमित्यर्थः । सत्जानातीतितथा । अ-
 द्वादशविद्यास्थानतलज्ञाह्यर्थः । स्मृतिमान् ज्ञातार्थवि-
 शयेदिस्मरणलेशरहितः । प्रतिभानवान् व्यवहारकाले
 श्रुतस्याश्रुतस्ववाङ्मतिस्फुरणप्रतिभानं तद्वान् ॥ १४ ॥
 अथसर्वदासदुपास्यत्वमाह—सर्वेति । सर्वलोकाः भिन्ना
 यस्यसः सर्वलोकप्रियः । सर्वेषां लोकानां प्रियः सर्वलो-
 कप्रियः । सर्वलोकप्रियत्वात्सद्भिरभिगन्तव्यइत्यर्थः ।
 साधुः तत्कार्यसाधकः । उणप्रत्ययः । यद्वा साधुः उचितः
 सद्भिर्भिगमनोचितइत्यर्थः । “साधुस्त्रिषूचितेसौम्येसज्जने-
 षार्धुषावपि ” इतिवैजयन्ती । अदीनात्मा अकार्पण्या-
 त्मा । अतिगंभीरप्रकृतिरिति यावत् । विचष्टइतिवि-
 चक्षणः । नन्वादित्वात्त्युः “अभ्युस्यनेचक्षिष्ठः ख्या-
 न्नेतिवाच्यं” इतिरूप्याभादेशाभावः । विविधंवस्ती-
 त्यर्थः । अतएवसर्वदासदुपास्यमानत्वमाह—सर्वदे-
 ति । सर्वदा अस्माभ्यासकालाविष्वपि सद्भिः सत्पुरु-
 षैः अभिगतः परिगतः । परिवारितइत्यर्थः । कथमिव
 समुद्रः सिन्धुमिरिव नदीमिरिव । “स्त्रीनद्यानां नदसि-
 न्धुर्वेशमेदंबुधौगजे” इतिवैजयन्ती । सर्वदाभिगतः
 सद्भिः सुरलीकेलिश्रमविश्रान्तयेकाचिच्छायामवगाह-
 मानेराभेसन्तः सर्वे तत्तदर्थविशेषश्रद्धाण्यपरिवृत्यस्थि-
 ताइत्यर्थः । तथाचवक्ष्यति । “ज्ञानवृद्धैर्वयोवृद्धैः शी-
 लवृद्धैश्चसज्जनैः । कथयन्नास्तवैनित्यमस्ययोग्यान्तरे-
 ष्वपि ” इति । अख्योग्यः अस्माभ्यासः । समुद्र-

इवसिन्धुभिः । एवंसद्भिरभिगमनंनरामस्याज्ञातज्ञा-
 पनाय तस्यस्वतएवपूर्णत्वात् । किंतुस्वेषामेवापूर्वार्थवि-
 शेषलाभाय गत्यन्तराभावादितिभावः । सिन्धवोहि
 स्वसत्तालाभायैवसमुद्रमभियान्ति । नतुतस्यातिशया-
 पादनाय ॥ १५ ॥ एवमभिगमनहेतुभूतंसौलभ्यादि-
 कंविशदयति—आर्यइति । आर्यपूर्वाटगतावित्यस्या-
 द्वातोः कर्मणिष्वन्प्रत्ययः । अभिगन्तुमर्हइत्यर्थः ।
 किंसतामेव नेत्याह—सर्वसमः । जातिगुणवृत्त्यादि-
 तारतम्यंविनासर्वेषामाश्रयणीयत्वेतुल्यः । अस्यकादा-
 चित्स्वत्वंवारयत्येवकारः । चकारउक्तसमुच्चयार्थः ।
 किंचिदुपवेशाभावेऽपिसौन्दर्यदभिगन्तव्यत्वमाह—
 सदैकप्रियदर्शनइति । सदाऽनुभवेऽपि नवनवतयाभा-
 समानइत्यर्थः । अथ “इषुक्षयाभिवर्तन्तेनान्तरिक्ष-
 क्षितिक्षयात् । मत्तिक्षयाभिवर्तन्तेनरोविन्दगुणक्षया-
 त् ” इतिभगवद्गुणानांवर्षायुतेनापिवर्णयितुमशक्य-
 त्वेन समहेणवदन्नुत्तरमुपसंहरति । सचेति । कौसल-
 स्वराज्ञोपलंखीकौसल्या । “शृङ्गेकोसलाजावाभ्य-
 ह् ” इति व्यङ्ग्यप्रत्ययः । “यञ्च्चाप् ” इतिचाप् ।
 तस्याआनन्दवर्धयतीति कौसल्यानन्दवर्धनः । चश-
 न्दएवकारार्थः । कौसल्यासुतत्वेनावतीर्णोविष्णुरेववे-
 दान्तोदितसकलगुणसंपन्नः परमात्मा नतुब्रह्माविष्व-
 न्यतमइत्यर्थः । दशरथनन्दनइत्यनुक्तिः पुत्रलाभफल-
 स्य कौसल्ययैवलाभान् । अतएववक्ष्यति “कौसल्या
 लोकभर्तारं सुषुवेयंमनस्विनी ” इति ॥ १६ ॥

तीर्थी० साधु अपकारिष्वपिउपकारशीलः । अदीनात्मा अतिव्यसनपरंपरायामपिअशुभितान्तःकरणः । विचक्षणः तत्त्वा-
 लकृतव्यवैदिकलौकिकक्रियासुकुशलः । तमि० सिन्धुभिः अनर्गलप्रवाहाभिर्वचासमुद्रोक्षोभ्यः एवंपात्रालिप्रवृत्तिभिः क्षोभितोपि
 अक्षोभ्यइतिव्यजितम् । सर्वदेत्यनेन कालविशेषेएकदासिन्धुभिः परिगतः समुद्रः अयंतु सर्वदेति वैलक्षण्यंशोल्लेखे । सर्वदाभि-
 गतइत्यनेन लोकेप्रयोजनवशेनसतामभिगमनेतैः सहजत्ववितण्णादिकरणेत्तेचासद्यतयामुनर्नाभिगच्छेयुः रामस्तुनतयेतिष्वन्यते ।
 वक्ष्यति “नविगृह्यकपारुचिः” इति । रत्नाकराभिगतसिन्धुनांतदभिगमनदेशएवकतिपयरत्नसंबन्धः । एवं गुणाकररामसंब-
 न्धादेवकतिपयगुणाः प्रकाश्यन्तइतिअभिगतपदव्यङ्ग्यं । लोके राजकुमारा कदाचिद्दिनोदार्धेएकान्तगोष्ठां शृङ्गारहास्यसविद्धिः
 परिगतामवन्ति अयंतुनतयेतिसत्पदव्यङ्ग्यम् । सिन्धुभिः समुद्रइवेति सतांप्राप्यान्तरराहित्यंरामस्वसौलभ्यं चम्यज्यते । तीर्थी०
 सर्वदेत्यनेन नदीनांसमुद्रसेवायामिवभक्तानांभगवत्सेवायांकालनियमोन्नासीत्युक्तमवति । अभिगतइत्यनेन परमप्राप्यत्वं समुद्रइव
 सिन्धुमिरित्यनेन सतांप्राप्यान्तरराहित्यं प्राप्तानांच सतांतेनैक्यंच प्रतीयते ॥ १५ ॥ ती० आर्य पूज्य सर्वसमः शत्रुमित्रोदासीने-
 शुवैषम्यरहितः । तिस्र० सर्वेषु सुखदुःखोदकेषु समः हर्षविषादरहितः । ति० शि (पा०) सदैकप्रियदर्शनः । सदैव सर्वसत्ता-
 स्तु । तिस्र० कौसल्यानन्दवर्धनइत्यनेन महाकुलप्रसूतत्वप्रधानमहिषीपुत्रत्वादिरूपस्यअभिवेकोचितधर्मस्वसत्तादर्शिता ॥ १६ ॥

समुद्र इव गांभीर्ये धैर्येण हिमवानिव । विष्णुना सदृशो वीर्ये सोमवत्प्रियदर्शनः ॥ १७ ॥
 कालाग्निसदृशः क्रोधे क्षमया पृथिवीसमः । धनदेन समस्त्यागे सत्ये धर्म इवापरः ॥ १८ ॥
 तमेवंगुणसंपन्नं रामं सत्यपराक्रमम् । ज्येष्ठं भ्रेष्टगुणैर्वृत्तं प्रियं दक्षरयः सुतम् ॥ १९ ॥

अथास्व निस्तमाभ्यधिकत्वं वक्तुं लोके प्रकटवत्सूनांतदे-
 कैकगुणसाम्यमाह—समुद्र इवेत्यादिकोक्तद्वयेन । गां-
 भीर्यनाम स्वान्तर्गतपदार्थाप्रकाशकत्वं । यथासमुद्र-
 स्वान्तर्गतं रक्षादिकमप्रकाशयन्नेव वर्तते तथाऽयमपि
 स्वीयंपरत्वमप्रकटयन्नेवास्तद्व्यर्थः । ब्रह्मसि “आज्ञा-
 नं मानुषं मन्ये” इति । धैर्यनाम शोकहेतुसद्भावेऽपि नि-
 श्शोकत्वम् । तेन हिमवानिव हिमवत्सदृशः । “गिर-
 यो वर्षधाराभिर्भिन्नमानानां विव्यधुः । अमिभूयमाना-
 न्यसैनैर्यथाऽधोक्ष्मचेतसः” इति श्रुतं । अत्र वस्तुतः
 समुद्रादेरुपमानत्वाभावेऽपि प्रतीतिपत्त्या उपमानत्वं संभव-
 तीत्येवमुक्तं । यथा “इषुवद्रूच्छतिसंविता” इत्यत्र । वि-
 ष्णुनेति । वीर्ये विषये विष्णुना सदृशः । विष्णोरर्धत्वेन
 रामस्य विष्णुसादृश्यं सुवचमेव । “सत्तमेयान्भवति
 जायमानः” इत्युक्तत्वेन तदंशस्थापितत्वादस्य त्वयुक्त-
 मेव । सोमवत्प्रियदर्शनः शोके निवृत्तिपूर्वकमाकादकरः
 ॥ १७ ॥ क्रोधे कालाग्निसदृशः कालाग्निक्रोधसमक्रोध
 इत्यर्थः । स्वविषयापराधमेव स्वयंसहते । स्वाभितविषया-
 पराधकरणे तु स्वलम्बलन इव क्षीतलतरेऽपि हृदये क्रो-
 मावहतीत्यर्थः । जले हि कालाग्निर्यजति । क्षमया क्षमा-
 रूपसदृशधर्मेण पृथिवीसमः पृथिवीतुल्यक्षम इत्यर्थः ।
 स्वस्वित्तपकारकरणे अभवेत्तनवद्वर्तत इत्यर्थः । “नस्मर-
 त्यपकाराणां शतमप्याश्वत्थया” इति वक्ष्यति । त्यागे त्या-
 गविषये धनदेन कुबेरेण समः तद्वशात्तेत्यर्थः । कुबेरस्य त्या-
 गित्वं “त्यागे च धनदो यथा” इत्यादि वक्ष्यमाणवचनस-
 त्सिद्धं । न च तस्य लुब्धत्वं कुतश्चित्सिद्धं । त्यागे सत्यपि ध-
 नवदाक्य इति व्याख्यातुं प्रक्रमविहृतं । न ह्यवधत्वं क-
 श्चिद्गुणः । तथा सति लुब्धत्वमेवास्त्वसिद्धं स्यात् । सत्ये-
 सत्यवचने अपरः उक्तवत्स्वन्तररहितः । धर्मः धर्मदे-
 वतेव स्थितः । धर्मदेवतेन निरपायसत्यवचन इत्यर्थः ।
 सत्ये अपरो धर्म इव स्थित इति व्याख्याने प्रकृतौ पन्थे-

विरोधः । तस्योत्प्रेक्षारूपत्वात् । कश्चिदुपमाक-
 शिदुल्लेखः कश्चिदुत्प्रेक्षेति विजातीयसंकर इत्यप्याहुः
 ॥ १८ ॥ एवं वेदान्तोदितजगत्कारणत्वसर्वज्ञत्वसर्वस-
 कित्वसर्वान्तर्यामि त्वप्रमुखसमस्तकल्याणगुणाकरं ब्रह्म
 किं रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरुतब्रह्मरुद्रादिष्वन्यतम इति-
 वास्मीकिना वेदोपबृंहणाय पृष्टे वेदान्तोदितगुणानांतद-
 न्येष्वसंभवात्तत्त्वैव संभवाच्च स एव वेदान्तोदितं परं तत्त्व-
 मित्युपदिष्टं । तत्र तत्र जगत्कारणप्रकरणेषु प्रयुक्ता स्वयं-
 भूतिवादिशब्दाः सद्ब्रह्मादिसामान्यशब्दवद्वयवसान-
 वृत्त्या वयववृत्त्या वा परमात्मपरा इत्यप्यर्थे सिद्धम् । ए-
 वं वेदान्तसारायः संदर्शितः । ननु ब्रह्मस्वरूपमिष्यच्छ-
 स्वरूपं तदुपायस्वरूपमपि वेदार्थत्वादुपबृंहणीयं तदु-
 भयकिमिति न पृष्टं नोपदिष्टं । मैवं । परिपश्येत्तत्र
 परिजा तदुभयस्वरूपमपि पृष्टमेव । उत्तरेण “प्रजा-
 नाचहितैरतः” इत्यादिनोपायत्वं “सदैकप्रियदर्श-
 नः” इत्यादिनोपेयत्वं च तस्यैवेत्युक्तं । ननु सिद्धस्यै-
 व तस्योपायत्वे सर्वमुक्तिप्रसंग इति चेत् । वक्ष्यामि योपे-
 याधिकारी तस्यैकफलं विधाति नानाधिकारिण इति व्य-
 स्थापनम् । अधिकारश्च तत्राप्यपेक्षासाधनान्तरपरि-
 त्यागश्चेत्युत्तरप्रत्येयमुच्यते । ननु वेदोपबृंहणमिदं रा-
 मायणमित्युक्तं धर्मोपि वेदार्थः सकथं नोपबृंहितः । किंचे-
 यतामन्येन वेदान्तार्थोपबृंहितः किमतः परेण प्रत्येयः ।
 उच्यते । उक्ताननुक्तं प्रकल्याणगुणांशपरिनिर्देश-
 नमुखेन प्रतिपाद्यितुमुत्तरप्रत्येयः पूर्वभागोपबृंहणं च
 रामायणपुरुषाचारमुखेन हि सामान्यधर्मो विशेषधर्म-
 ओपबृंहितः । ननु तथापि कवं बालकाण्डकथानोपबृ-
 णिता । मैव । तत्र प्रदर्शनीयगुणविशेषाभावात् । न च
 साप्यत्यन्तमप्रदर्शिता । इत्याहुर्वक्ष्यमभवत्यत एव तर्ज-
 महावीर्य इति ताटकाताटकेयादिबधः धनुर्वेदे च निष्ठित-
 इति कौशिकाधिगतनिष्ठितविद्याशब्दश्च श्रीमानिति-

तीर्थी० वयपि नयमेव रामो विष्णुः । मानुषोपाधिमेवादिभूनेति सादृश्यम् । वद्वा विष्णुना स्तेनैव वीर्ये सदृशः । उपमानान्तर-
 राहिलमनेनोक्तम् तिल० सोमवत् व्यवहारनिरीक्षणकाले सोमवत् दर्शनः ॥ १७ ॥ तिल० क्षमया प्रतीकारसामर्थ्येऽपि अप-
 कारसहिष्णुतया । विषमपदविवृतिः । धनवद्वर्तीति धनदा धनदातारः तेषां हना अधिपतवः चिन्तामणिकल्पवृत्तप्रवृत्तवः
 तैः समः ॥ १८ ॥

प्रकृतीनां हितैर्युक्तं प्रकृतिप्रियकाम्यया । यौवराज्येन संयोजुमैच्छत्प्रीत्या महीपतिः ॥ २० ॥
तस्याभिषेकसंभारान्दृष्ट्वा भार्याऽथ कैकयी । पूर्वं दत्तवरा देवी वरमेनमयाचत ।
विवासनं च रामस्य भरतस्याभिषेचनम् ॥ २१ ॥

वैदेहीलाभश्चेति बालकाण्डकथासूचनात् । अथायोप्या-
काण्डकथाप्रस्तौति—तमेवमित्यादिना । आदौरलोक-
द्वयमेकान्वयं । दशसु विश्वरथोयस्वसदशरथः । अ-
प्रसिद्धतरथत्वेन रामायराज्यदत्तं । भीतिदत्तत्वाभावे-
न पुनरनादातव्यत्वमुक्तं । महीपतिः अस्वामिदत्तत्वा-
भावञ्छेयते । एवंदात्रदोषेण पुनरनाहरणीयत्वमुक्त्वा
संप्रदानगुणेनाप्याह—तमित्यादिना । तं प्रसिद्धं ।
एवंगुणसंपन्नं पूर्वोक्तसर्वगुणसमृद्धं । सर्वस्वस्वामिभू-
तमितियावत् । सत्यपराक्रमं अमोघपराक्रमं । सर्वरक्षण-
शक्तमितियावत् । ज्येष्ठं जन्मक्रमेणापिराज्याह । श्रेष्ठ-
गुणैर्युक्तं नीतिशास्त्रोक्तषाङ्गपुण्ययुक्तं । सन्धिविग्रह-
यानासनद्वैधीभावसमाश्रयाः षड्गुणाः कामन्दको-
क्ताः । प्रियं प्रीतिविषयं । अनेन तात्कालिकप्रीतिदान-
व्यावृत्तिः । सुदं जन्मनैवराज्याह ॥ १९ ॥ प्रकृतीनां
प्रजानां हितैः हितकरणैर्युक्तं । अनेन सर्वानुकूल्यमु-
क्तं । एवंभूतं रामं प्रकृतिप्रियकाम्यया अमात्यादीनां
प्रीतिकरणेच्छया । इच्छायांकाम्यव्यवस्थः । “अ-
प्रत्ययात्” इत्यप्रत्ययः । “अजायतदृष्टाप्” । प्री-
त्या स्वप्रीत्याच । अकारोर्थसिद्धः । “गामभ्यं पुरुषं जग-
त्” इतिवत् । मन्त्रिवृद्धैरालोचनपूर्वकंकृतत्वादप्रत्याख्ये-
यत्वमुच्यते । “प्रकृतिः पञ्चभूतेषु स्वभावेमूलकारणे ।
छन्दःकारणगुणेषु जन्मामात्यादिमातृषु” इत्युभयत्र-
वैजयन्ती । युवाचासौराजाचयुवराजः तस्यभावः क-
र्मबायौवराज्यं । ब्राह्मणादित्यान्वयः । तेन पितरिरा-
ज्यं निर्वहत्येव सर्वनिर्वाहकत्वेनाभिषिक्तः पुत्रोयुवराजः
तस्यभावेनेत्यर्थः । संयोजुं षट्पठितुं ऐच्छत् तत्संभ-
रान्समभरदित्यर्थः ॥ २० ॥ एवंपुनरानायोग्यं
रामायराज्यप्रदानमुक्त्वा अपरिहरणीयमनन्तरमावि-

कैकेय्यायाचनमाह—तस्येति । सार्धं श्लोकएकान्वयः ।
अथ रामायराज्यप्रदानेच्छानन्तरं तस्य रामस्यअभि-
षेकः कर्मविशेषः । तस्यसंभारान् उपकरणानि—“औ-
दुर्बर्यासन्वी तस्यैप्रादेशमात्राः पादाः स्युः” इत्यादीनि”
“दधिमधुसर्पिरातपवर्ध्या आपः” इत्यन्तानि ब्राह्मणो-
क्तानि दृष्ट्वा मन्यरामस्येनदर्शनइवज्ञात्वा । भार्या भर्तृयो-
ग्या ननु स्वातन्त्र्यार्हा । पूर्वपूर्वकाले । विभक्तिप्रतिरूपक-
मन्वयं । तेन दशरथेन दत्तवरा शंभरासुरविजयका-
ले सारथ्यकरणपारितोषिकतया दत्तवरा । याचनहे-
तुत्वेनेदमुक्तं । दीव्यतीतिदेवी । पञ्चाशच् । देवडिति
टिप्पणेनपाठान् जीप् । भोगोपकरणभूतेति व्यामोहमू-
लोक्तिः । कैकयी केकयानां राजा केकयः । “क्ष-
त्रियसमानशब्दाज्जनपदात्तत्वरान्जन्यपत्यवत्” इत्य-
म् । “जनपदे लुप्” केकयस्यापत्यं स्त्रीकैकयी । “ज-
नपदशब्दात्क्षत्रियावच्” इत्यपत्यार्थेऽञ्च् “टिङ्गाण-
श्च—” इत्यादिना जीप् । नन्वव्यप्रत्यये “केकयमित्र-
युप्रलयानांयादेरियः” इतीयादेशः किंनस्याम् । उच्य-
ते । “जरायाज्जरसन्त्यतरस्याम्” इत्यतोऽन्यतरस्या-
मित्यनुवृत्तौ सख्यवैकल्पिकत्वात् । नचेयादेशाभावआ-
र्थइतिवाच्यं । कैकेयीकैकयीतिशब्दभेदप्रकाशिकाया-
मुक्ते । “शाककैकयीतोभरतस्ततोभूत्” इतिमट्टि-
प्रयोगात् । कैकयीतिपाठेतुकेकयान्जन्मभूमित्वेनाचष्ट
इतिकेकयी । तदापञ्चइतिणिजन्तादौणादिकेस्त्रियामि-
कारप्रत्ययेटिलोपेणिलोपेचकृते “कृविकारादक्तिनः”
इतिजीपित्याहुः । “पुंयोगादाख्यायां” इतिवाक्जीप्
तत्रयोगशब्देनाविशेषात् जन्यजनकभावोपिगृह्यते ।
केकयशब्दोमूलप्रकृतिरेवोपचारात्पत्यपत्येवर्तते । शार्ङ्ग-
रवादिपाठान्जीनितिन्यासकारः । कैकयी । एनंदश-

तिल० प्रकृतिप्रियकाम्यया प्रकृतीनां प्रियं कर्तुमिच्छया । युवराजेनहि प्रजाकृत्येसंपादितेसति व्यवहारादिनिरीक्षणजन्यधम-
निवृत्तिरूपं प्रियं स्वस्वापिब्रूति ॥ २० ॥ टीटी० एवं पुरादत्तौवरौयस्यै इन्द्रसहायार्थं प्रवृत्तदशरथयुद्धकाले दशरथेपरप्रयुक्तमा-
सुरीमायां धनलाभाख्यमुनिदत्तविद्यायाचारयन्तैकैकेय्यै पुष्टेनदशरथेनदत्तंवरद्वयमितिपौराणिकीप्रसिद्धिः । तिल० कैकयी राहुः
कनीयसीभार्या । अत्रयद्यपिकेकयशब्दादपि “केकयमित्रयु-” इत्यादिनायादेरियादेशेगुणे आदिदृष्टौ जीपियस्येतिलोपेकैकेयीत्ये-
वसाधुः । तथापि “अपिमाधंमधं कुर्याच्छन्दोगमन्त्रनकारयेत्” इतिन्यायेन कैकयीतिप्रयोगः । पुंयोगशब्दोपेकैकेयीत्ये-
दिरो० (पा०) अथकेकयी । केकयस्य केकयजनपदाधिपतेः कन्या । “पुंयोगशब्दाख्यायाम्” इतिजीप् । तत्रयोगशब्देन अविशे-
षजन्यजनकभावोपिगृह्यते । कैकयीतिपाठे कंसुलमेव एवं केवढं कैकं तथाति देवादीन्प्रापयतीति कैकयी । गौरादित्वप्रज्ञा-
दित्ववाक्यमिति ॥ २१ ॥

स सत्यवचनाद्राजा धर्मपाशेन संयतः । विवासयामास सुतं रामं दशरथः प्रियम् ॥ २२ ॥
 स जगाम वनं वीरः प्रतिज्ञामनुपालयन् । पितुर्वचननिर्देशात्कैकेय्याः प्रियकारणात् ॥ २३ ॥
 तं व्रजन्तं प्रियो आता लक्ष्मणोनुजगामह । स्नेहादिनयसंपन्नः सुमित्रानन्दवर्धनः ।
 आतरं दयितो आतुः सौभ्रात्रमनुदर्शयन् ॥ २४ ॥

रथं । “ द्वितीयाटौस्वेनः ” इत्यन्वादेशे एनादेशः । रामस्य विवासनं भरतस्याभिषेचनं च वरमयाचत अर्थितवती । याचिद्विकर्मकः ॥ २१ ॥ स इति । राजासर्वशक्तः । “ राजाप्रकृतिरचनात् ” इति प्रयोगात् । औणादिकः कनिष्ठप्रत्ययः । यद्यपि “ रजकरजनरजस्सूपसंख्यान् ” इति वचनादन्नलोपप्रसक्तिर्नास्ति तथापि रजस्साहचर्यादीणादिकस्य तत्र ग्रहणं । स पूर्वराजाय दत्तराज्यः । मन्त्रिप्रमुखैरालोचनपूर्वकं प्रतिज्ञातं रामाभिषेक इत्यर्थः । दशरथः । धर्मः पाश इव धर्मपाशः । “ उपमितं व्याघ्रादिभिः— ” इति समासः । व्याघ्रादेशाकृतिगणत्वान् । तेन संयतः बद्धः सन् सत्यवचनात् स्त्रीविषयवचनसिद्धिहेतोः । प्रियं सुतं विवासयामास । “ रामो विप्रह्वाम् धर्मः ” इत्युक्तीत्याप्रथमं जङ्गीकृतं परमधर्मपरित्यज्य नन्तरं प्रवृत्तं स्त्रीविषयं क्षुद्रधर्ममवलंबित्वानित्यर्थः । एतेन “ साकैतं पारिहास्यं वा स्तोभहेलनमेव वा । वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाधविनाशनं ” “ आकुश्यपुत्रमधवान्यदजामिलोपिनारायणेति श्रियमाण उपैति मुक्तिः । ” “ कामाद्रोप्योभयात्कंसः ” इत्येवं यथाकथं चित् भगवन्नामवतां मुक्तिसिद्धौ सर्वदारामपरायणस्य दशरथस्य कथनमुक्तिरिति शङ्कादूरोत्सारिता । सिद्धसाधनत्यागात् काशकुशावलंबनात् धर्मपाशप्रतिबन्धाच्च मुक्तिप्रसङ्गाभावात् । तथाच मुमुक्षुणा दशरथवन्नवर्तितव्यमित्युक्तमवति ॥ २२ ॥ पितुर्वचनपरिपालनमवश्यं कर्तव्यमित्येतद्दामाचारमुखेन दर्शयति—सजगामेति । सरामः वीरोपि राज्यपरिपालनसमर्थोपि कैकेय्या प्रियकारणात् प्रीतिहेतुभूतात् स्त्रीपारवश्येनोक्तादपीत्यर्थः । पितुर्वचननिर्देशात् वचनमेव निर्देशः आज्ञा । “ आज्ञायामपि निर्देशः ” इति बाणः । तस्माद्वेतोः प्रतिज्ञां कैकेयीसमसंकृतां प्रतिज्ञां अनुपालयन् । “ लक्षणहेत्वोः क्रियायाः ”

इति हेत्वर्थे शब्दप्रत्ययः । वक्ष्यति । “ तद्वद्बहिर्वचनं देविराज्ञो यदभिष्ठाक्षितं । करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ” इति स्वप्रतिज्ञापालनार्थं पितुर्वचनपालनार्थचेत्यर्थः । वनं दण्डकावनमुद्दिश्य जगाम ॥ २३ ॥ “ इक्ष्वाकुवंश— ” इत्यादिना समस्तकल्याणगुणपरिपूर्णत्वोक्त्या परत्वमुक्तं “ तमेवम्— ” इत्यादिनाऽभिषेकप्रवृत्तिनिवृत्तिकथनान् सौलभ्यमुक्तं । अथ परत्वसौलभ्यानुगुणं समाभयणमाह—तं व्रजन्तमिति । यद्वा । अयसिद्धसाधननिष्ठैः लक्ष्मणवत्कैक्यैर्परैर्भवितव्यमिति व्यस्यन्नाह । तं व्रजन्तमिति सार्धं श्लोककान्वयः । प्रीणातीति प्रियः । रामे प्रीतिमान् । “ इगुपधन्नाप्रीकिरः क— ” इति कः । अनेनानुगतिहेतुर्भक्तिरुक्ता । आता—आतास्वामूर्तिरात्मनः—इति मूर्तिभूतः । विनयसंपन्नः कैक्यैर्हेतुविनययुक्तः । विनयः शेषत्वज्ञानं रामकैक्यैरुपाचारो वा । “ विनयो धर्मविद्यादिसिक्षाचारप्रशान्तिषु ” इति वैजयन्ती । सुमित्राया आनन्दवर्धयतीति सुमित्रानन्दवर्धनः । “ सृष्टस्त्वन्वन्वासाय ” “ रामं दशरथं विद्विमां विद्विजनकाक्षजाम् । अयोध्यामटवीं विद्विगच्छतातयथासुखं ” इति सुमित्रयैवोक्तत्वात् । दयितः रामस्नेष्टमः । “ यमेवैष वृणुते तेन लभ्यः ” इत्युक्तीत्याप्रियतमत्वेन वरणीय इत्यर्थः । लक्ष्मणः कैक्यैर्लक्ष्मीसंपन्नो भविष्यतीति ज्ञात्वा लक्ष्मण इति वसिष्ठेन कृतनामधेयः “ स तु नागवरः श्रीमान् ” “ अन्तरिक्षगतः श्रीमान् ” इत्युक्तेः । कैक्यैर्लक्ष्मीवत्त्वं लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्न इति वक्ष्यति । “ लक्ष्म्या अन्न ” इति पामादिगणसूत्रान्मत्वर्थीयोनप्रत्ययः अकारश्चान्तादेशः । “ लक्ष्मीर्वा लक्ष्मणः श्रीमान् ” इति पर्यायपाठश्च । सुभ्रातुर्भावः सौभ्रात्रं । भावे अण् अनुशक्तिकादित्वान् उभयपदवृद्धिः । रामं विना क्षणमपि जीवनाक्षमत्वं सुभ्रातृत्वम् । वक्ष्य-

शितो० धर्मस्वपः पालनं तस्याशोभ्याति तेन संयतः धार्मिकशिरोमणिरित्यर्थः ॥ २२ ॥ शितो० कैकेय्या प्रिये विवासनेयकारणं शङ्काप्रथनास्वीकारसिद्ध्या भवितव्यं तस्माच्चातात्पितुर्वचननिर्देशादेतो प्रतिज्ञां सकृत्प्रतिग्रहमनुपालयन्तं वीरो रामो वनं जगाम ॥ २३ ॥

रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा हिता । जनकस्य कुले जाता देवमायेव निर्मिता ॥ २५ ॥
 सर्वलक्षणसंपन्ना नारीणामुत्तमा बधूः । सीताम्यनुगता रामं शशिनं रोहिणीं यथा ॥ २६ ॥
 पौरैरनुगतो दूरं पित्रा दशरथेन च । शृङ्गिरेपुरे स्रुतं गङ्गाकुले म्यसर्जयत् ।
 गुह्यमासाद्य धर्मात्मा निषादाधिपतिं प्रियम् ॥ २७ ॥

ति । “नचसीतात्वयाहीनानचाहमपिराधव । मुहूर्त-
 मपिजीवावोजलान्मत्स्याविबोद्धतौ” इति रामस्यलक्ष्म-
 णविरहासहस्रसुभ्रावृत्तं । तच्चवक्ष्यति । “नचतेनवि-
 नानिद्रालभतेपुरुषोत्तमः । मृष्टमभ्रमुपानीतमभाति नहि
 तंविना ” इति । तदनुदर्शयन्सन् । यद्वा एवं सुभ्रा-
 वृभिर्केतितम्यमिति दर्शयन्निवेति गम्योत्प्रेक्षा । अज-
 न्तं एकान्तेस्वामिमत्तसकलकैङ्कर्यप्रधानप्रवृत्तं आतरं
 उपलक्षणमिदं । “मातापिताचभ्राताचनिवासः शरणं
 सुहृत् । गतिर्नारायणः ” इत्युक्तसकलविधबन्धुः ।
 वक्ष्यति । “अहंवावन्महाराजेपितृत्वंनोपलक्ष्ये ।
 भ्राताभर्ताचबन्धुश्च पिताचममराधवः” इति स्नेहात्
 “वास्यात्प्रभृतिमुक्लिङ्गोलक्ष्मणोलक्ष्मणोऽस्मिबर्धनः ” इ-
 त्युक्तरामभक्तेरेवहेतोः अनुजगाम । “येनयेनधाता-
 गच्छतितेनतेनसहगच्छति ” इतिवदपूर्वोयंकश्चिद्वृत्ति-
 विशेषइतिऋषिर्विस्मयते हेति । “इविस्मयेविषादे
 च ” इतिबाणः । आस्त्रालेशमात्रेण स्वस्मिन्नेवाधिक-
 प्रेमाणंभगवन्तंकुत्रविदेकान्तस्थले स्वमनोरथानुरूप-
 विशिष्टविषयसकलकैङ्कर्यलाभायानुसरन्नधिकारी अ-
 त्रध्वन्यते ॥ २४ ॥ अयसीतायाः साधनदशायांपु-
 ष्पकारतया फलदशायांप्राप्यतयाचान्वयात् तयानि-
 त्वयोगदर्शयति—रामस्येत्यादिश्लोकद्वयेन । रामस्य अ-
 भिरामस्यापि दयिता अभिरामा नित्यंभार्या इविसं-
 ततंधार्या । विधत्तेः “ऋहलोर्ष्यत् ” इतिष्यन् ।
 प्राणसमा उक्तार्थद्वयेहेतुरयं । हिता चेतनहितापरा ।
 “मित्रमौपयिककर्तुं ” इत्यादि वक्ष्यति । रामहित-
 परावा । वक्ष्यति “स्मारयेत्स्नानशिक्षये ” इति ।
 जनकस्यकुलेजाता आचारप्रधानेत्यर्थः । देवमायेव
 निर्मिता अमृतमयनानन्तरमसुरमोहनार्थनिर्मितावि-
 ष्णुमायेवस्थिता । “माययामोहयित्वातान्बिष्णुःस्त्री-
 रूपमास्थितः ” इत्युक्तेः । यद्वा निर्मिता कृतमूर्तिः ।

देवमाया विष्णोराध्वर्यशक्तिरिवस्थिता । अनेन सौ-
 न्दर्यस्वरकाष्टोक्ता । अथवा निर्मिता कृतावतारा देव-
 माया देवस्य विष्णोर्लक्ष्मीः । वक्ष्यति उत्तरकाण्डे
 “ऋतेमायांविशालाक्षीतवर्षपरिमहाम्” इति । इवश-
 न्दोवाक्यालंकारे एवकारार्थेवा ॥ २५ ॥ सर्वलक्षण-
 संपन्ना सामुद्रिकोक्तैःसर्वैरुत्तमस्त्रीलक्षणैःसंपन्ना । ना-
 रीणामुत्तमा पूर्वोक्तसर्वप्रकारेणसर्वस्त्रीप्रेक्षा । पुरुषो-
 त्तमरामानुरूपनार्युत्तमेत्यर्थः । बधूः दशरथकृष्ण
 अचिरोडावा । “अचिरोडावधूः ” इतिवैजयन्ती ।
 सीता । “सीतालाङ्गलपद्धतिः ” । तज्जन्मत्वात्तज्ज-
 पदेशः । अनेनायोनितज्जोक्तेः दिव्यलोकवासकालि-
 कसौन्दर्यान्यूनतोक्ता । अपिशब्देनलक्ष्मणानुगतिःस-
 मुचीयते । राममनुगता निरवधिकसौन्दर्याकृष्टहृदय-
 तयानुगतवती । रोहिणीयथा । यथाशम्भुइत्यर्थः ।
 “यथातथेवैवंसाम्ये ” इत्यमरः । रोहिणीनामचन्द्र-
 स्थासाधारणपत्नी । “वरिष्ठासर्वनारीणामेषाचविधि-
 देवता । रोहिणीनविनाचन्द्रमुहूर्तमपिदृश्यते ” इति ।
 नकेवलंरामसौन्दर्याकृष्टानुगता किंतु कलङ्किनं रोहि-
 णीव पातित्रयस्वरूपप्रयुक्तागतेत्यर्थः । अयमर्थोऽन-
 सूयासनक्षत्रव्यकीर्तयिष्यति ॥ २६ ॥ राममक्त्यविशे-
 षालक्ष्मणसीताबन्धुपौराणामप्यनुवृत्तिदर्शयति—पौरै-
 रिति । पुरेभवाः पौराः । अनेनस्त्रीबालवृद्धाविशेषवृ-
 क्तः । दूरमनुगतइत्यनेन विरहासहिष्णुत्वोक्त्या पौरा-
 णांपरमाभक्तिरुक्ता । “पुनर्विश्लेषभीरुत्वंपरमाभ-
 क्तिरुच्यते ” इतिवचनात् । पौरैरित्यनेन तद्देशवास-
 एव रामभक्तिहेतुरित्युक्तं । पित्रादशरथेनच । चक्ष-
 न्दोऽन्वाचये अस्पमनुगतइत्यर्थः । आह्वारहितेनानुग-
 तं । पित्रेत्यनेन पुत्रकृतवात्सल्यावनुगतइत्युक्तं । एवंप-
 रत्वसौलभ्ये दर्शिते । अथवात्सल्यसौशील्ये दर्शयति
 —शृङ्गिरेपुरइति । धर्मी आश्रितवात्सल्यसौशील्ये

तीर्थी० देवमायेव कुन्दोपकुन्दमोहनार्थं देवैरुपादिता सर्वोत्तमसौन्दर्यातिलोचनेव । तिस्र० जनकस्यकुले अन्वयेवाता ।
 यथप्तेवा अयोनिवैव तथापि सीरम्बजस्य देववजनलाङ्गलपद्धतौ आविर्भूतत्वादेवमुक्तिः । अतएवाह—देवमायेवेति । सेव अ-
 धिन्योदयस्थितिस्त्वा देवैरेव स्वकार्यसिद्ध्याकाङ्क्षिभिः निर्मिता अभिर्मायिता ॥ २५ ॥

शुभेन सहितो रामो लक्ष्मणेन च सीतया ॥ २८ ॥

ते वनेन वनं गत्वा नदीतीर्त्वा बहूदकाः । चित्रकूटमनुप्राप्य भरद्वाजस्य आसनात् ॥ २९ ॥

आकाशभावोयस्यसतवा । आभितवात्सत्यसौशी-
ल्यस्वभावोरामः । शृङ्गिबेरपुरे शृङ्गिणः कृष्णसारा-
क्ष्यः तेषांबेराणि कृत्रिमशरीराणि । “ प्रतिष्ठन्वः
प्रतिनिधिर्बेरप्रतिरूपकं ” इतिवैजयन्ती । बभूवे-
नसजातीयसुगमहृणार्थानियस्मिन् सत् शृङ्गिबेरं ।
तथात्वान् तदास्थेपुरेगङ्गाकूलेशृङ्गिबेरपुरसमिहित-
गङ्गातीरइत्यर्थः । एतेन गङ्गातीरत्वमात्रेणनोद्देश्यत्वं
किंतु भस्मेवितलेनेत्युक्तं । “ साकाशीतिनचाकशी-
ति—” इतिवेदान्तदेशिकाद्यमित्युक्तेः । निषादाः
प्रसिद्धोभजातिविशेषाः । “ निषादोभृगवासीत्यान् ”
इतिवैजयन्ती । तेषामधिपतिरितिजात्यपकर्षकः ।
प्रीणातीतिप्रियः तं स्वस्मिन्प्रीतिमन्तमित्यर्थः । गूहसि
गोपयतिवच्ययतिपरस्मितिगूहः । इगुपधलक्षणः
कप्रत्ययः । तं । जासितोवृत्तितोगुणतःकुलतश्चहीनम-
पि स्वस्मिन्जातुकृत्यमात्रेणावरणीयत्वमुक्तं । निषादा-
धिपतिमासाद्येत्यनेन सौशील्यमुक्तम् । महतोमन्दै-
स्तद् नीरन्ध्रसंस्तेपोहि सौशील्यं । चर्माद्येत्यनेन
महत्त्वमुक्तं । आसाद्येत्यत्राभिविधाभिनाभाकाभर्वा-
भैरन्ध्रमुक्तं । शृङ्गिबेरपुरेगूहमासाद्येत्यनेन दोषेपि
भोग्यत्वरूपवात्सल्यमुक्तं । सूतं सुप्रभं । पारंपर्येणानु-
वर्तमानमपिभ्यसर्जयन् व्यसृजन् । स्वार्थेणिच् । स-
द्यःप्रसूतवत्सवात्सल्यान् पूर्ववत्सपरिहरन्त्याधेनोरि-
व वात्सल्यातिशयकः ॥ २७ ॥ स्वस्मिन्नाशा-
लेषामात्रेणजनितंगूहविषयप्रेमातिशयदर्शयति—गु-
हेनेति । रामः शुभेनसहितःसन् लक्ष्मणेनसीतयाच
सहितः । गूहसन्धानानन्तरमेव लक्ष्मणसीताभ्यां
नित्यानपायिभ्यांसाहित्यमासीन् । ततःपूर्वसिद्धमपि
सर्वसत्प्रायमासीदित्यर्थः । यद्वा दृष्टान्तार्थलक्ष्मणसी-
तासाहित्यकथनं तादृशसौहार्दगूहेष्यासीदितिभावः ।
सहितःसंहितः । “ समोवाहितसतयोः ” इतिमल्लो-
पः । सःरामः । लक्ष्मणेनसीतयाचसहशुभेनहितः
प्रहितः गङ्गातारितइत्यप्याहुः ॥ २८ ॥ तेवनेनेति
श्लोकद्वयमेकान्वयं । ते रामादयश्चइत्यनेन गूहनि-
वर्तनंद्योतिव । वनेनवनंगत्वा वनाद्वनंगत्वा । पञ्च-
भ्यर्थेत्पृथीया हेतौत्पृथीयावा । अनेन नूतनवनावलोक-
नकृतहलित्वं नगरप्रवेशस्यस्वाधिकारविद्वत्त्वं च यो-

लते । यद्वा भवनेनवनंगत्वा अन्योन्यरक्षणनेवनंगत्वे-
त्यर्थः । बभूवसि “ अप्रतोगच्छसौमित्रेसीतात्वामनु-
गच्छतु । पृष्ठतोऽङ्गमिष्यामित्वांचसीतांचपालयन् ।
अन्योन्यस्नेहनोरक्षाकर्तव्यापुरुषर्षभ ” इति । यद्वा
भवनेन पितृवचनपरिपालनेनहेतुना वनंगत्वा । अव-
नेन लोकरक्षणेनहेतुनावा । रावणादिदुष्टनिवर्धनमुखे-
न लोकरक्षणावर्हि तेषां वनगमनं । यद्वा तेवृक्षेनइ-
तिपातोर्भावैत्युद् । तेवनेन वनेनेन लीलया अनाया-
सेनेत्यर्थः । सुगयाक्रीडनेनवा । अनयैवव्युत्पत्त्या ते-
वनंपादसंचारइतिव्यथे । सूतविसर्जनानन्तररचाव-
बद्धपादसंचारेणवनंगत्वेत्यर्थः । यद्वा भवनेनसहव-
नंगत्वा मध्येमध्येस्वलप्रदेशंवनंगत्वेत्यर्थः । वने-
न जलेन सहितंवनं ननु महकान्तारमितिबार्थः ।
“ पयःकीलाक्षममृतंजीवनंमुवनंवनं ” इत्यमरः ।
बहूदकाः विपुलोदकाः अधिकोदकावा । “ विपु-
लनेकयोर्बहुः ” इतिवैजयन्ती । नौतार्याइत्यर्थः ।
नदीःगङ्गा । तीर्त्वा वतीर्य । “ गङ्गानदीनां ” इतिन-
दीमुख्यत्वात् निरुपपन्नदीशब्देनगङ्गोच्यते । “ जा-
त्याक्षयायामेकस्मिन्बहुवचनमन्यतरस्यां ” इतिबहुव-
चनं पूजायांबहुवचनंवा । “ अवितिःपाशान् ” इति-
वद्वयवबहुत्वाभिप्रायेणवा बहुवचनं । अत्र “ अग्निहो-
त्रंजुहोति ” “ यवागूंषति ” इतिवत् अर्थक्रमेण नदी-
सीर्त्वावनंगत्वेतियोजनीयं । यद्वा अपूर्वकाळेपित्वा-
प्रत्ययः । “ आसंव्यादायस्वपिति ” इतिवत् । यद्यपि
“ आसंव्यादायस्वपितिंसंभीत्यहसतिइत्युपसंख्यानं ”
इतिवातिकेस्वलद्वयमेवोपायं तथापिन्यासकृता “ प-
रावरयोगेच ” इतिपूर्वसूत्रे चकारान् सर्वत्राद्यप्र-
योगःसंभवतीत्युक्तं । यद्वा तेवनेनेत्यनेन गङ्गातरणम-
र्थसिद्धम् । नदीशब्दो यमुनापरः । यद्वा नदीः गङ्गा-
यमुनामन्दाकिनीः । मन्दाकिनीनाम चित्रकूट-
परिसरेपरिसरन्तीकवन्ती । सौकर्याययुगपदुक्त ।
यद्वा पूर्वार्धेसरामोलक्ष्मणेनसीतयाचसहशुभेनहितः
प्रहितः । सीतालक्ष्मणरामाःशुभेनगङ्गातारिताइत्यर्थः ।
अतः पादसंचारेणवनगमनमशोकम् ॥ २९ ॥
भरद्वाजस्यआसनात् चित्रकूटमनुप्राप्य । प्रजाभरण-
शीलोभरद्वाजः । इत्थंनिरुक्तमृगारण्यके । “ पचपच-

रम्यमावसर्षं कृत्वा रममाण्य वने त्रयः । देवगन्धर्वसंकाशास्तत्र ते न्यवसन्सुखम् ॥ ३० ॥

चित्रकूटं गते रामे पुत्रयोकादुरस्तथा । राजा दक्षरथः स्वर्गं गगाम विरुपन्सुतम् ॥ ३१ ॥

मृते ह्यु तस्मिन्मरतो वसिष्ठप्रपुत्रैर्द्विजैः । निपुञ्जमानो राज्याय वैष्णवद्वार्यं महाबलः ॥ ३२ ॥

विभ्रङ्गाः प्रजापितामहः तत्पथविभक्तिपद्धिर्नार्तितव्याः । राजा जहात्वा चक्रेते" इति । ब्रह्मा राजं रेतः बाज-
करणमित्यादौ तथाप्रयोगात् । विभ्रङ्गाः मरुद्भयः ।
मित्यन्वयादीत्यर्थः । "मरुद्भयोऽग्निभिरामुर्मिर्नर-
वर्षमुवास" इति श्रुतेः । तत्कलात्मनश्च निधयमानं वि-
भ्रङ्गद्वयेन च त्रिः स्वातन्त्र्येन स्वाप्येन चार्थेनैव संभवात् । अनु-
सृष्टं । "पञ्चात्सादृशयोरनु" इत्यमरः । राज-
भारतालोकाभ्यामुचितमित्यर्थः । "सुभ्रङ्गचित्रकूटीसीगि-
रिराजोपमो गिरिः । तस्मिन्वसति कान्तुरः कुबेरश्च
मन्त्र्ये" इति वक्ष्यति । पञ्चाङ्गाणां चित्राणि । बाज-
र्षावहानि कूटानि किरारानि च स्वाती चित्रकूटः सः ।
"आज्ञाचौलिकवधोऽग्निः" इत्यमरः । प्राप्य कला
रम्यं रमणीयं अकरामणीयकलाकरामणीयकविपुलं
आवसर्षं वर्णसाकल्यं गृह् । "चिन्ममोकोनिकसं-
स्थानावसथभासुच" इत्यमरः । कृत्वा निर्माय ।
अत्रपञ्चाङ्गानि निर्माणेऽप्यमजसत्साधनकर्तृत्वं । इतर-
योस्तु कथितदेवमर्षं न विनामयोजककर्तृत्वं । "समा-
मकर्तृकयोर्पूर्वको" इत्यत्रुत्वे नृहिकस्य पुद्गेत्यव-
सत्वेन द्वित्वस्याविश्वित्वादानेकविधाकपि कला-
मजसत्प्रवर्तनीति न्यासकारोक्तेः कलाप्रत्ययबाहुल्यं ।
तत्रवने चित्रकूटोक्तकने । रममाण्यः लीलारसमनु-
भवन्तः सन्तः । सीतारामयोः पुण्यापचसलिकीडा-
दिचरतिः । "वैदेहिरमसेकविचित्रकूटेनवाचह । प-
श्यन्तीविचित्राभ्यामभ्यनोवाकावसंनुमान्" इति हि व-
क्ष्यति । अमजसत्पुत्रिभिरुचिचयकैर्बुधैर्ब्रह्मजापीतिः ।
वक्ष्यति "अवात्सुसहवैदेहागिरिसानुपुरंस्वते । जहं
सर्वकरिभ्यामिजामसत्सपत्न्यते" इति । कुबेर-
माणाइत्यनेनाजन्मदेतुमेवेऽपि जन्मन्वाहोतीत्यनु-
च्यते । "वरमंसाप्यनुपैति" "मोगमात्रसांभ्र-
ङ्गाव" इति वम् । रममाण्य इति वर्तमाननिर्देशेन नैर-
म्यत्वमुक्तं । वर्तमानार्थकस्याप्यसम्भवसमितिभूत-
प्रत्ययान्तविशेषणत्वं "चातुसंभवेप्रत्ययः" इत्यनु-
शासनान् "अग्निहोमकाजीपुत्रकोमविता" इति वस-
मयति । अतएव देवगन्धर्वसंकाशाः सन्तः । देवगन्ध-

र्वायमुच्चगन्धर्वेभ्योऽधिकान्मन्वाः । ब्रह्मा देवीचदेव-
मदेवी अमोनादायणी । "पुमान्निवा" इत्येकशेषः ।
गानेभारवतीति गन्धर्वः । "वत्सामगावन्वासे"
इत्युक्तः सर्वसात्मगावन्वरोक्तः । देवीचगन्धर्वदे-
वगन्धर्वाः । तत्तद्वत्ताः देवगन्धर्वसंकाशाः । निम-
नित्वाहुः करणद्यूषावदसन्तः सहस्रवचनाः । तथाह-
मरः । "सुवचरवदेवमी । निमसंकाशनीकाकाप्रती-
कास्तेष्वप्यः" इति । हे वयससन्तः साकेतवासिन-
एवसन्तः । सुलम्बवसन् । वक्ष्यति "सुरम्बमासाह्यु-
चित्रकूटेनवीचताम्यन्ववर्षीमुतीर्षी । ननम्बराभ्यु-
गपक्षिजुष्टानवीचदुःसंपुरविप्रवासात्" इति । ब्रह्मा
वयससन्तः वनवासिनश्च वसन्तः । नगरिकावपि
चिरैवमकरावप्यवसन्ति तत्रैः । कुलङ्गान्वादिमिषेषां
वैदेशिकगन्धर्वोपिनाकावतेति भावः । सुलम्बमान-
सितया न्यवसन् । कथाविद्विपुः कलेकोपि नान्यमा-
नीत्यर्थः । अत्र किन्वायेषाम्ब्रह्मद्वयप्रयोगादु-
च्यते । ऐतीह्यमनुदिशि किन्वायेषाम्ब्रह्मदेवे-
षोऽभवन्ति । अत्र देवगन्धर्वसंकाशा इति पदगतं नोप-
मात्कारेण किंचिदुक्तं न्यवसन्ते । पञ्चावन्त्यस्य कान-
र्वकं भगवन्तु नुरज्योभवति स भगवान् देव्यासमागत्
विन्धं विमाममारोप्य कास्तिवाहिकगणैः सत्कार्यं विरजो-
तीर्त्वा सितकान्धारमासाद्य भवान् वेनानुज्ञापयिष्य-
कोकेमहामभिमान्य पुरेण विन्धमिहासनास्तुः भिदा-
सहमोदमानस्तद्विचयसर्वदेवसर्वकाशसर्वोक्तोचित-
सकलविधकैर्बुधैस्मैवान् सभमानन्दवत्त्वात्वेन सह
वाचकांभवा इति ॥ ३० ॥ एवं सभ्यमजसत्भगवच्छे-
वत्पुत्रिप्रतिपाद्यभरतस्वपारतप्यदृष्टिदर्शयति—मृते
तु तस्मिन्निवादिना । तदुपोद्गतत्वेनाह—चित्रे-
ति । रामेचित्रकूटं तथा चक्रप्रकारेण गते सति । वस-
रथो राजा । पुत्रयोकेन पुत्रार्पणं जदुःकेनातुरः पीडि-
तः सन् । सुतमुद्दिश्य शासुनेत्येव विरुपन् प्रकाशं कृत्वा ।
स्वर्गं गगाम ॥ ३१ ॥ तस्मिन् दक्षरथे मृते सति । स्वर्ग-
शासिरपिनरत्नेनानुपादेयेति मृते इत्युक्तं । महाबलः
राज्यभरणसमर्थः । अतएव भरतः "भरत इति राज्य-

स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥ ३३ ॥

गत्वा तु सुमहात्मानं राक्षं सत्यपराक्रमम् । अयाचद्वातरं रामभार्यभावपुरस्कृतः ॥ ३४ ॥

त्वमेव राजा धर्मज्ञ इति रामं वचोऽब्रवीत् । रामोपि परमोदारः सुमुखः सुमहायशाः ।

न वैच्छत्पितुरादेशाद्वाज्यं रामो महाबलः ॥ ३५ ॥

पादुके चास्य राज्याय न्यासं दत्त्वा पुनःपुनः । निवर्तयामास ततो भरतं भरताग्रजः ॥ ३६ ॥

स्वभरणम्” इत्युक्तीत्या भावज्ञेनवसिष्ठेनभरतइति-
कृतनामा । वसिष्ठप्रमुखैर्द्विजैः वसिष्ठादिमित्राङ्गणैः ।
राज्याय राज्यं कर्तुं निजुज्यमानः । “क्रियार्थोपपदस्य
चकर्मणिस्थानिनः” इतिचतुर्थी । राज्यं राजत्वं ।
“येचाभावकर्मणोः” इतिप्रतिषेधादनोनप्रकृतिभावः ।
नैच्छत् नाभ्यलभत् । महाबलइत्यनेन सत्यामेवशक्तौ
स्वरूपविरुद्धत्वाद्वाज्यंनान्नीचकारेत्यवगम्यते । अत-
एववक्ष्यति “राज्यं चाहं चरामस्यधर्मवक्तुमिहाहंसि ।
विललापसभामभ्येजगर्ह्यपुरोहितं । कथं दशरथाज्जा-
सोभवेद्वाज्यापहारकः” इति ॥ ३२ ॥ सजगामेत्यर्ध-
मेकवाक्यं । वीर्येणयुक्तोवीरः । वीर्यमत्र सनुभूतरा-
गाविजेतृत्वं विषयानाकृष्टचिच्छत्यर्थः । यद्वा “एमि-
श्रसन्निवैःसार्धशिरसायाचितोमया । आतुःक्षिप्य-
स्यदासस्यप्रसादं कर्तुमर्हसि” इत्युक्तीत्या चतुरङ्गव-
लसहितः सभरतः रामपादप्रसादकः । पादशब्दः
पूज्यवाची । “पूज्येतुपादनामाङ्कः” इत्यमरशेषः ।
प्रसादकः “सुमुन्मुलौक्रियायांक्रियार्थया” इति
एतुल्ल । पूज्यंरामप्रसादयितुमित्यर्थः । यद्वा रामचर-
णयोःप्रसादकः रामस्वैवप्रसाद्यत्वेपिपादयोःप्रसाद्य-
त्वोक्तिः शेषभूतव्यवहारानुसारेण । राजानंद्रष्टुमि-
तिवक्ष्येराजपादौद्रष्टुमितिहिभृत्यजनोन्यवहरति ।
वनंजगाम प्राप । वस्तुतोरामस्वकोपाभावेपि भरता-
वरान्यं दत्तमितिबुद्धिनिवर्तयितुमित्यर्थः । “पूजिता
मामिकामातादत्तंराज्यमिदंमम । तद्वदामिपुनस्तुभ्यं
यथात्वमददामम” इत्युत्तरत्रापिवक्ष्यति ॥ ३३ ॥
अत्र सइत्यनुवक्ष्यते । सभार्यभावपुरस्कृतः पुरस्कृतः
आर्यभावःवेनसः । आहिताग्नादित्वात् परनिपातः ।
यद्वा आर्यभावेन स्वस्यार्यभावेन पुरस्कृतः पूजितः
उचितमनेनक्रियतइतिस्माधितइत्यर्थः । “पूजितःस्वा-
त्पुरस्कृतः” इतिबाणः । तयाविधःसन् । सुमहान्
आत्माभ्यस्तःकरणयस्वतं सुमहात्मानं स्वतःप्रसन्नहृद-

यमित्यर्थः । सत्यपराक्रमं सत्यपराक्रमोऽप्रच्युतत्वं यस्य
तं रामं । गत्वातु प्राप्य तुविशेषोक्तिः । तस्याग्नेस्त्रि-
तिरेवालंयाचनमतिरिच्यतइतिभावः । आतरं रामं ।
अयाचत् प्रार्थयामास । स्वाभीष्टमितिशेषः । याचेर्द्वि-
कर्मकत्वात्स्वरितेत्त्वादुभयपदी । क्रियाभेदाद्वासश-
ब्दस्य नपुनरुक्तता ॥ ३४ ॥ स्वामीष्टमेवाह—स्वमेवेति ।
धर्मज्ञः ज्येष्ठेविद्यमाने नकनिष्ठोराज्यमर्हतीतिधर्म-
ज्ञानं त्वमेवराजानान्यइतिरामंवचोब्रवीत् । “अक-
थितं च” इतिद्विकर्मकत्वं । ननुभरतकृताग्रपत्तिःकु-
तोनाफलत् अधिकारिवैगुण्याद्वा शरण्यवैगुण्याद्वा ।
नाशः । अपेक्षातिरिक्तस्वाभावात् । नान्त्यः । तस्य
सर्वगुणपरिपूर्णत्वादित्याशङ्क्यप्रबलप्रतिबन्धकस्यप्रार-
ब्धस्वसद्भावाज्जासाकलितेत्याह—रामोपीति । अपि-
शब्दः प्रतिविशेषणमन्वेति । रामोपि रमयतीतिव्यु-
त्पत्त्या स्वरूपरूपगुणैराश्रितवित्तरत्नसंभावोपि ।
परमोदारोपि स्वपर्यन्तापेक्षितार्थप्रदोपि । “यथात्म-
दावलदा” इति श्रुतेः । सुमुखोपि आर्थजनलाभेनप्र-
सन्नमुखोपि । सुमहायशाअपि “नह्यार्थिनः कार्य-
वशादुपेताःककुत्स्थबंशेविमुक्ताःप्रयान्ति” इतिविष्णु-
पुराणोक्तरीत्या महाकीर्तिरपि । महाबलोपि आजित-
मनोरथपूरणेनिपुणोपि । रामः पितुरादेशान् बलव-
त्प्रतिबन्धकात् । नैच्छत् । चकारात्तदवसानेत्वेच्छ-
वित्यर्थः । आदेशोनियोगः ॥ ३५ ॥ सर्वथा प्रपत्ते-
र्वैफल्यमनुचितमिति यावत्प्रतिबन्धकानिवृत्तिं फल-
प्रतिनिधिविशिष्टस्मेत्याह—पादुकेचेति । चत्त्वर्थः ।
किंतु भरताग्रजः फलप्रदानोचितसंबन्धशीलः । रा-
ज्याय राज्यं कर्तुं । “क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्था-
निनः” इतिचतुर्थी । अस्व भरतस्य पादुके न्यासं
स्वप्रतिनिधिं दत्त्वा रामपादुकेराज्यंकुरुतः अहंतवोःप-
रिचारकइतिभावयेति दत्त्वेत्यर्थः । पुनःपुनर्भरतंतस्मा-
देसाभिवर्तयामास । पुनःपुनरित्यनेन भरतस्य राम-

तीर्थी० रामं अभिरामम् ॥ ३४ ॥ कतकम् सुमहायशाः प्रतिज्ञापालनजन्यवशोभज्जिबानैच्छत् ॥ ३५ ॥ तीर्थी०
अहन्वाहवैनवपादस्तुपादुके न्यासकरूपवत्त्वा । तिल० राज्याय राज्यलक्षणाभ्यर्थकमभिविष्टम् ॥ ३६ ॥

स काममनवाप्यैव रामपादावुपस्पृशन् । नन्दिग्रामेऽकरोद्राक्ष्यं रामागमनकाङ्क्षया ॥ ३७ ॥

गते तु भरते श्रीमान्सत्यसन्धो जितेन्द्रियः । रामस्तु पुनरालक्ष्य नागरस्य जनस्य च

तत्रागमनमेकाग्रो दण्डकान्प्रविवेश ह ॥ ३८ ॥

प्रविश्य तु महारण्यं रामो राजीवलोचनः । विराधं राक्षसं हत्वा धरमङ्गं ददर्श ह ।

सुतीक्ष्णं चाप्यगस्त्यं च अगस्त्यभ्रातरं तथा ॥ ३९ ॥

विरहासहिष्णुत्वंघोष्यते । स्वार्थत्वनिवृत्तिपूर्वकपरस्व-
त्वापादनरूपस्वामावात् नचतुर्थी । किंतु संबन्धसा-
मान्ये षष्ठी ॥ ३६ ॥ अयमप्रमत्तस्य यावत्पारस्वनि-
वृत्ति शेषिणि वृत्तिर्दर्शयन्माह—स इति । समरतः कामं
रामकैर्कुर्यमनोरयमप्राप्यैव । रामपादौ रामस्यपादुके ।
पादशब्दः पादुकोषलक्षकः । उपस्पृशन् प्रत्यहंसेव-
मानःसम् । रामागमनकाङ्क्षया कदारामआगमिष्य-
तीतिप्रत्याशया । चतुर्दशवर्षरूपप्रतिबन्धकमुत्तीर्य
कदारामकैर्कुर्यलप्स्यइतिमनोरयमभिवर्धयन्नित्यर्थः ।
रामरहिततमिवासस्यासिदुःस्वावहतयाऽयोप्याविहा-
व । नन्दिग्रामे नन्दिग्रामाख्येअयोप्यासमिहितेकुत्र-
चिन्ग्रामे । राज्यमकरोत् तदाकाकैर्कुर्यमकरोत् ।
परस्मैपदेन स्वस्यतस्मिन्फलत्वनिवृत्तिरधगम्यते ॥ ३७ ॥
अयोध्याकाण्डप्रतिमाद्यपितृवचनपरिपालनसिद्धिनिग-
मयमुत्तरकाण्डार्थप्रसूति—गतेत्यति । अत्रार्थत्रयमे-
कंवाक्यं । भरते गतेतुविशेषोस्तीव्रतमेवाह । श्रीमान्
प्रतिज्ञामङ्गभयजनितविषादविगमादुत्पन्नकान्तिविशे-
षः । सत्यसन्धः भरतनिर्बन्धेनाप्यविचात्यप्रतिज्ञाः ।
“सन्धाप्रतिज्ञामर्यादा” इत्यमरः । जितेन्द्रियः मातृ-
भरतादिप्रार्थनाभ्याजेसत्यपिराज्यभोगलौल्यरहितः ।
रामः । नगरेभवोनागरः । “तत्रभवः” इत्यण् । तस्य
जनस्य । तत्र चित्रकूटे । पुनरागमनमालक्ष्य आलो-
च्य । चकाराद्यधिविभक्त्यर्थदर्शनाच्च तत्प्रदेशंविहाय ।
एकाग्रः पितृवचनपालनेदत्तावधानः विरोधिभूयिष्ठ-
देशत्वेन सावधानोवा । दण्डकान्प्रविवेश । हेति
विषादे । “एकसर्गोन्नयनवृत्तिरेकामैकायनावपि” इति-
बैजयन्ती । सीतालक्ष्मणयोश्चप्रवेशोर्भेसिद्धः । दण्ड-

कस्यराक्षोजनपदोदण्डकः “तस्यनिवासः” इत्यण् ।
जनपदेऽलुप्” इति लुप् । शुक्रशापेन वनतोप्राप्तः ।
कुत्सायांकन् । अशान्तरवनबहुत्वाद्बहुवचनं । बह्व्य-
त्युत्तरकाण्डे । “शमोमहाविष्णातेनपुरावैदण्डकोदितः ।
ततःप्रवृत्तिकाकुत्स्यदण्डकारण्यमुच्यते । तपस्विनः
स्थितायत्रजनस्थानमतोऽभवत्” इति । दण्डकामि-
तिपाठे दण्डकोनामराजाऽस्यामटव्यामस्तीतिदण्डका
“अर्शजाविभ्योष्” इत्यच्प्रत्ययः । ततश्चाप्यक्षिपकादि-
त्वात्तेत्वं ॥ ३८ ॥ एवमयोध्याकाण्डवृत्तान्तसंग्रहेण
पितृवचनपरिपालनरूपसामान्यधर्मः शेषभूतस्यशेषि-
विषयकैर्कुर्यवृत्तिः प्रपन्नस्यभगवत्पारतक्यचप्रदर्शितं ।
शत्रुप्रवृत्तान्तप्रदर्शनेन तस्यभागवतपारतक्यचसूचितं ।
अथब्राह्मणेषुविशिष्य सत्यप्रतिज्ञत्वप्रतिपादनपरं आ-
रण्यकाण्डवृत्तान्तसंगृह्णाति—प्रविश्येत्यादिना । रामो-
महारण्यंदण्डकारण्यं । प्रविश्य । श्रुत्वशेषोक्ति त-
माह । राजीवलोचनः अपूर्वसंस्थानविपिनविलोकन-
जनितकुतूहलेनविकसितनयनारविन्दःसन् । तेनैवो-
त्साहेन विराधंराक्षसंहत्वा“रिच्छस्तेननोपेयाद्राजानं
दैवतंगुरुं” इतिस्मरणात् तद्धननमुपहारीकृत्य शरभङ्गं
ददर्श । हेत्येतिष्ठे । तदनुज्ञया सुतीक्ष्णं चापीत्येकनि-
पातः समुच्चयार्थकः । अगस्त्यमगस्त्यभ्रातरंचददर्श ।
तथेति समुच्चये । अगस्त्यभ्राता सुदर्शनाख्यः । तदुक्तं
सनत्कुमारसंहितायामगस्त्येन । “यवीयानेषमेभ्राता
सुदर्शनइतिस्मृतः” इति । कुंभसंभवस्यागस्त्यस्यभ्राता
सहपोषणादिति बोध्यं । अगस्त्यंच अगस्त्यभ्रातरं
इत्यत्रसन्धिकार्याभावोवाक्येसंहितायाअनित्यत्वात् ।
तथोक्तं । “संहितैकपदेनित्यानित्याधातूपसर्गयोः ।
नित्यासमासेवाक्येतुसाविवक्षामपेक्षते” इति ॥ ३९ ॥

तीर्थी० कार्य अभिवेकार्यं रामप्रस्थानचनलक्षणमनोरथम् । विषय० एवंलक्षणस्य भरतस्य च क्रमेणश्रीरामकैर्कुर्यं तत्पारत-
क्यंचप्रदर्शितम् । शत्रुप्रवृत्तान्ताप्रदर्शनेनतस्यभागवतपारतक्यंचसूचितम् ॥ ३७ ॥ तिष्ठ० आलक्ष्य संभाव्य वेदां प्रतिनिवर्तन-
प्रयासात् वरमितोपिपुष्पममितिचिन्त्येत्यादि । शिरो० एकां मुखां सपाधिकरहितं अर्धं गतिं रातिदहातीति एकाग्रः
परमपुरुषार्थदाता ॥ ३८ ॥ तीर्थी० राजीवलोचनविशेषणं रामस्यमहावनप्रवेशसंभावितरक्षसमुदाजितहर्षद्योतयति ॥ ३९ ॥

अगस्त्यवचनाच्चैव जगद्देन्द्रं शरासनम् । खड्गं च परमप्रीतस्तूणी चाक्षयसायकौ ॥ ४० ॥

वसतस्तस्य रामस्य वने वनचरैः सह । ऋषयोऽभ्यागमन्सर्वे वधावासुररक्षसाम् ॥ ४१ ॥

स तेषां प्रतिशुश्राव राक्षसानां तथा वने ॥ ४२ ॥

प्रतिज्ञातश्च रामेण वधः संयति रक्षसाम् । ऋषीणामग्निकल्पानां दण्डकारण्यवासिनाम् ॥ ४३ ॥

अगस्त्येति । अत्ररामइत्यनुषज्यते । रामः परमप्री-
तः सन् अगदेकवीरस्वस्वसदृशायुधजाललाभात्पृ-
शंसंतुष्टः सन् । अगस्त्यवचनादेव नतुस्त्वाभ्यर्थनान् ।
देन्द्रं इन्द्रेणदत्तं । “तस्येदं” इति संबन्धसामान्येऽण् ।
“दत्तोभममहेन्द्रेण” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । इदंशरा-
सनदिश्रयसाधारणविशेषणं । शराअस्यन्ते क्षिप्य-
न्तेऽनेनेतिशरासनं धनुः । तच्च खड्गं च । अक्षयसा-
यकौ समरसीभिः सहस्रशोभिनियोगेप्यक्षयशरौ । तूणी
निषङ्गौ । जगद्देव स्वीकृतवान् । वचनाजगद्देवत्वेन
खड्गादिकमगस्त्योनस्पृष्टवान् किंतु निर्दिष्टवानित्युच्यते
॥ ४० ॥ एवं विरोधिनिरसनानुकूल्यदर्शनलब्धाव-
सरमुनिजनाभ्यर्थनमाह—वसतइति । वने शरभङ्ग-
वने । तस्यवसतः तस्मिन्वसतीत्यर्थः । “वष्टीच”
इति योगविभागात् “यस्यचभावेनभावलक्षणं” इत्य-
स्मिन्नर्थे षष्ठी । यद्वा वष्ट्यर्थसंबन्धसामान्यस्य उक्त-
विशेषेपर्यवसानं । “शरभङ्गाश्रमेराममभिजग्मुश्च
तापसाः” इतिवक्ष्यमाणत्वाच्छरभङ्गवनइतिसिद्धं ।
सर्वे वैखानसवालखिल्यादयः । ऋषयः शरभङ्गाश्र-
मवासिनः । वनचरैः चित्रकूटपंपावनप्रभृतिवनवा-
सिभिः सह । वक्ष्यति “पंपावननिवासानामनुमन्दा-
किनीमपि । चित्रकूटालयाणां क्रियतेकदनमहन्”
इति । यद्वा वनचरैः सह वनेवसतस्तस्य । “वष्टीचा-
नादरे” इत्यनादरेषष्ठी । “सविशेषणेहि—” इति-
न्यायेन तस्यवनेवासमनादत्येत्यर्थः । वक्ष्यतिहि “ते
वयंभवतारक्ष्याभवद्विषयवासिनः । नगरस्थोवनस्थो
वात्यंनोराजाजनेश्वरः” इति । यद्वा वनेवसतस्तस्य

समीपमित्युपस्कार्ये । आसुराणि असुरप्रकृतीनिरक्षां-
सि । अनेन “विभीषणस्तुधर्मात्मानतुराक्षसचेष्टितः”
इत्युक्तविभीषणव्यावृत्तिः । यद्वा असुराश्चरक्षांसिचे-
तिद्वन्द्वः । असुराः कबन्धादयः । तत्रदन्तुशब्दप्रयो-
गात् । यद्वा असून्प्राणान्त्वान्ति गृह्णन्तिइत्यसुराणि ।
असुराणिच तानिरक्षांसिचेतिकर्मधारयः । तेषां वधाय
वर्धकारयितुं । प्रार्थयितुंवा । “क्रियार्थोपपदस्यचकर्म-
णिस्थानिनः” इतिचतुर्थी । अभ्यागमन् अभिमुख-
तयाआगताः । नङ्गामिमुख्याद्व्यन्यत् शरणागतिर्ना-
मास्ति । “सत्सुकार्यवतांपुंसामलमेवाप्रतःस्थितिः” ।
यद्वा असुररक्षसां वनेवसतस्तस्य असुररक्षसांवधाया-
भ्यागममित्युभयप्राप्यन्वयः काकाक्षिन्यायात् म-
ध्यमणिन्यायाद्वा ॥ ४१ ॥ मुनीनांदुर्देशमालोक्यत-
द्दिरोधिनिरसनं प्रतिज्ञातमित्याह—सइति । सवामः ।
राक्षसानांवने दण्डकारण्ये । तेषां ऋषीणां । तथाप्र-
तिशुश्राव यथातैरार्थं तथाप्रतिजज्ञइत्यर्थः । “आश्र-
वसंगरसन्धाः प्रतिश्रवः संश्रवः प्रतिज्ञाच” इतिहलायु-
वः ॥ ४२ ॥ मुनिभिरार्थतोरामेणप्रतिज्ञातश्चकोर्ये
इत्यत्राह—प्रतिज्ञातश्चेति । रामेणप्रतिज्ञातोर्यस्तु ।
अग्निकल्पानां ईषड्यून्ममिसादृश्यंप्राप्तानां । “ईषद-
समाप्तौकल्पव्देश्यवेष्टीयरः” इतिकल्पप्रत्ययः । अत-
एवदण्डकारण्यवासिनामृषीणां । चतुर्थ्यर्थेषष्ठी । संय-
ति युद्धे । “समुदायः शिवांसंयत्समित्याजिसमिशुधः”
इत्यमरः । रक्षसांवधः । “कर्तृकर्मणोःकृति” इति
कर्मण्यर्थेषष्ठी । प्रतिज्ञातंत्वितिपाठे सामान्येनपुंसकं ।

तीर्थी० इन्द्रः परमेश्वरोष्णिगुः तस्येदमैन्द्रं । निजयुधजालात्परमप्रीतः । तिल० पूर्वं आर्गेवंजित्वा ततः प्राप्तयैवैष्णवंधनु-
मेणवतारामेणवरुणेन्यस्तं तत्तद्देवगवणादानीय अगस्त्येस्त्वापितमित्येवप्रकारण्यकाण्डेस्फुटीमविष्यति ॥ ४० ॥ तीर्थी० वने-
वसतस्तस्यनादरेषष्ठी । हिंसानर्हिरामस्यतापसरुपेणावस्थानंअनादर्य । अभ्यागमन् सर्वेश्वरोयंदुष्टान्दृष्ट्वाअस्मान्क्षिप्यतीतिनिमित्तरा
ध्वंशरमणागताइत्यर्थः ॥ ४१ ॥ तीर्थी० स रामः । राक्षसानांवने राक्षसावासभूतेवने । तेषां ऋषीणां । तथा प्रार्थनावचनं ।
प्रतिशुश्राव अज्ञीचकारेत्यर्थः । शिरो० (पा०) राक्षसानां तदावने । तदा तस्मिन्काले । अचनेसर्वरक्षणेप्रवृत्तः सरधुनायः ।
राक्षसानांवधन्वि तेषामृषीणांप्रार्थनावचनं प्रतिशुश्राव अज्ञीचकार । यद्वा तेषामृषीणां प्रति प्रत्येतिप्रत्यापयतिबोधयत्यर्थमिति
वचनं । प्रतिपूर्वकेयूनात्प्रकृतिकिबन्तप्रयोगः । नपुंसकत्वात्प्रत्ययः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात्तुगमायः । गत्यर्थकदीर्घप्रकृतिक-
किबन्तोवा । गत्यर्थानां ज्ञानार्थकत्वं प्रतिज्ञमेव । अतएवानेनप्रतिज्ञातश्चेत्यस्यनपौनद्वयम् । अन्यथा प्रतिपूर्वकभूतातोः प्रतिज्ञा-
र्थकत्वेन तदुत्पपादंसात् ॥ ४२ ॥ तिल० अग्निकल्पानां ऋषीणां संतिभावितिशेषः । अपेक्षितइतिवा शेषः ॥ ४३ ॥

तेन तत्रैव वसता जनस्थाननिवासिनी । विरूपिता शूर्पणखा राक्षसी कामरूपिणी ॥ ४४ ॥

ततः शूर्पणखावाक्याद्बुधुकान्सर्वराक्षसान् । खरं त्रिशिरसं चैव दूषणं चैव राक्षसम् ।

निजघान रणे रामस्तेषां चैव पदानुगान् ॥ ४५ ॥

वधे तस्मिन्निवसता जनस्थाननिवासिनाम् । रक्षसां निहतान्यासन्सहस्राणि चतुर्दश ॥ ४६ ॥

ततो ज्ञातिवधं श्रुत्वा रावणः क्रोधमूर्च्छितः । सहायं वरयामास मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ४७ ॥

वार्यमाणः सुबहुशो मारीचेन स रावणः । न विरोधो बलवता क्षमो रावण तेन वै ॥ ४८ ॥

अनादृत्य तु तद्वाक्यं रावणः कालोदितः । जगाम सहमारीचस्तस्याभ्रमपदं तदा ॥ ४९ ॥

तेन मायाविना द्रमपदात् नृपात्मजौ । अहार भार्या रामस्य गृध्रे हत्वा जटायुषम् ॥ ५० ॥

प्रतिज्ञासंबन्धु वधइत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अथप्रतिज्ञानिर्वा-
ह्यजीजमुपक्षिपति—तेनेति । तत्रैव जनस्थाने । वसता
तेन रामेण । जनस्थानेनिवसतीति जनस्थाननिवा-
सिनी । “सुप्यजातौपिनिस्ताच्छीत्ये” इतिणिनिः ।
कामेनेच्छया रूपमस्यामसीति कामरूपिणी । शूर्प-
णखान्नात्यस्याः सा शूर्पणखा । “पूर्वप्रात्संज्ञा-
नामगः” इतिक्त्वं । “नकाशुलात्संज्ञायौ” इतिङी-
ष्प्रतिषेधः । शूर्पणखाख्याराक्षसी । विरूपिता कर्णना-
सिकाछेदेनवैरूप्यंप्रापिता । “रामस्यवक्षिणोबाहुः”
इतिछम्भमण्यस्यरावणबाहुत्वात् रामस्यविरूपकरणकर्तृ-
त्वोक्तिः । शूर्पणसीतिपठे नसासंज्ञा ॥ ४४ ॥ तत-
स्तस्याविसाधंक्रोको यक्षवाक्यम् । ततः शूर्पणखैरु-
च्यकरणानन्तरं । शूर्पणखावाक्याद्बुधुकान् मुद्गार्च-
संनद्यान् । सर्वराक्षसान् चतुर्दशसहस्रसंख्याकप्रधान-
राक्षसान् । तेष्वपिप्रधानं । खरं त्रिशिरसंचैव दूषणंचैव
राक्षसम् । चैवेतिनिपातद्वयसमुदायः समुच्चयार्थः ।
तेषां पूर्वोक्तानाराक्षसानां खरादीनां च । पदानुगान्
अनुचरान् । रणे युद्धे । निजघान इत्यन् । यद्वा खरा-
दीन् तेषांपदानुगान्सर्वराक्षसान् निजघानेतियोजना
॥ ४५ ॥ इतान्राक्षसान्परिसंचष्टे—वनइति । तस्मि-
न्नेनेनिवसतारामेणेत्यनेनासहायत्वंदर्शितं । जनस्थान-
निवासिनामित्यनेनारण्यवर्तित्वेनातिथोरत्वमुक्तं । रक्ष-
सांचतुर्दशसहस्राणीतियौगपथमुक्तं । निहतानीति-
निशेषत्वमुच्यते । सहस्राणीतिसंख्यासंख्येययोरभे-
देननिर्वेक्षः । चतुर्दशसहस्रसंख्याकानि सैन्यानिवा
॥ ४६ ॥ एवंरामस्यसत्यप्रतिज्ञत्वेवर्षिते सीतायाःपुरु-
षकारत्वंकुंजीजमुपक्षिपति—ततइति । ततः खरा-

दिवधानन्तरं । ज्ञातिवधं खरवधं । खरस्यज्ञातित्वं
स्वमापृष्यसुर्विजयसोजासत्वादित्यारण्यपर्वणिष्यक्तम् ।
श्रुत्वा अक्षपनशूर्पणखामुसेनकात्वा । रावणः रौतिरा-
वयसीति रावणः । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे । “वस्मा-
ल्लोकप्रयक्षेतद्रावितंभयमागतं । तस्मात्वंरावणोनाम
नामाराजन्मविष्यसि” इति । यद्वा विभवसोपत्यं-
रावणः । शिवादिगणे “विभवसो विभवणरवण”
इतिपाठान् रवणावेष्टःअण्च । क्रोधमूर्च्छितः क्रोधे-
नमूर्च्छितःमूढः । “मूर्च्छितौमूढसोच्छ्रायो” इतिवैज-
यन्ती । वक्ष्यामिप्रत्ययमूर्च्छतेर्निष्ठा भूतइतितद्वपत्वात् ।
किंतुमूर्च्छास्वसंजातेतिमूर्च्छितः तारकामित्वादित्यत् ।
मारीचंनाम राक्षसं सहायं वरयामास ॥ ४७ ॥ अत्र
अन्ते इतिकरणप्रवृत्त्यं । सरावणः । हेरावण । ते
तेन बलवता खरादिपुटहापवानवताबलीयसा । रामे-
ण । विरोधोनक्षमः नयुक्तः । “क्षमसिपुष्टितेयोग्ये
युक्तेष्वकेष्वडावपि” इतिज्ञान्दरत्नाकरे । इति सुबहुशो
सुहृर्मुहुःकार्यमाणोऽभूत् ॥ ४८ ॥ रावणःकालो-
दितः कालेनभूत्तुना प्रेरितःसन् । तद्वाक्यं मारीच-
वाक्यं अनादृत्य । सहमारीचः मारीचसहितः ।
“तेनसहेतितुल्ययोगे” इतिसमासः । “वोपसर्जनस्य”
इतिसहस्रसंख्यं सभावाभावः । तदा तस्मिन्नेवकाले ।
तस्य खरदूषणादिहन्तृत्वेनप्रसिद्धस्य रामस्य । आभ्र-
मपदं आभ्रमस्थानं । “पदंभ्रमसितज्वाणस्थानलक्ष्मा-
क्विवस्तुपु” इत्यमरः । जगाम प्राप ॥ ४९ ॥ माया-
विना प्रज्ञासदृशमायावता । “अस्मायामेवास्त्रजोवि-
निः” इतिबिनिप्रत्ययः । छेभनीयविभिन्नकनकसृग-
वेषभारिणेत्यर्थः । तेन मारीचेन प्रयोक्त्येन । नृपास्-

गृध्रं च निहतं दृष्ट्वा हतां भुत्वा च मैथिलीम् । राघवः शोकसंतप्तो विडलापाकुलेन्द्रियः ॥ ५१ ॥
ततस्तेनैव शोकेन गृध्रं दग्ध्वा जटायुषम् ।
मार्गमाप्नो बने सीतां राक्षसं संदर्शय ॥ कबन्धं नाम रूपेण विकृतं घोरदर्शनम् ॥ ५२ ॥

औ वहरयपुत्रौ । वूरयवामवतितथा । अपवाह्य अप-
सार्य । दृष्ट्वा दृश्यतयारामं रामस्वरतुल्यस्वरेण लक्ष्म-
णं च दूरनिस्सार्यत्यर्थः । मध्येसीताविमोचनाव प्राप्तं
जटायुषं जटायुर्नामकंगृध्रं । इत्या भरणपर्यवसायि-
नीहिंसां कृत्वा । रामस्वभार्या नित्यानपाविनीसीतां ।
जटार इतवान् । अत्र “आस्यंभ्यादायस्वपिति” इति-
वदपूर्वकालेकत्वाप्रत्ययः । सीतांइत्याजटायुषंजचाने-
त्यर्थः । अत्रमायानिर्मितासीतैवापहृता स्वयमप्राव-
न्तर्हिता । अतएवमायासीतायामप्रिप्रविष्टायान्तिजसी-
तायाकृत्यानं ववाकयंविडोकापवादात्पुनःसंयाग-
श्लोपपद्यतइत्याहुः ॥ ५० ॥ मृगरूपभारीवहनर्तं पर्ण-
झाढायांसीतायाअदर्शनेनतदन्वेषणं च चकारेणसमु-
चीयते । निहतं मुमुक्षु । गृध्रं जटायुषं । दृष्ट्वा । तद्व-
चनान्मैथिली सीतां । हतां राघवेनापहृतां । भुत्वा
राघवः । शोकेनसंतप्तः सम्पद्यतः सन् सीतावाज-
वर्शनेनतप्तः जटायुर्भरणेनसुतरांतप्तः । अतएव भाकु-
लेन्द्रियः कलुषितसर्वेन्द्रियस्तन् । विडलाप परिदेव-
नमकरोत् । “विडलापःपरिदेवनं” इत्यमरः । “राज्या-
ह्नंशोवनेवासःसीतानष्टाहंतोद्विजः । ईदृशीयंममाल-
क्ष्मीर्निर्देहदपिपावकं” इति । अत्र राघवमैथिलीश-
ब्दाभ्यां कुलद्वयावयकरमिदमपहरणमिति लोकाति-
शयहेतुरुच्यते । ननु विष्णवतारभूतस्यास्यकथशो-
कमोहोसंभवतइति । संभवतएवपुत्रघोरैर्यस्य । यदि
हि लोकोत्तरगुणविशिष्टवस्तुविनाशेपितौनस्वातां तर्हि
सकथंपुत्रघोरैर्यःस्वात् । तच्चकथमितिमुन्दरंस्वात्तयो-
द्धभयोर्नमस्कारएवस्वात् । बह्व्यतिचमहापुत्रघणम-
पिवर्णनप्रकरणे “व्यसनेपुमनुष्याणांशुसंभवतिदुः-
स्वितः” इति । माहतिश्रवयति “बुष्करंकृतवान्
रामोहीनोयदनयाप्रभुः । धारयत्यात्मनोदेहंनशोकेना-
वसीदति” इति ॥ ५१ ॥ अर्धत्रयमेकंवाक्यं । तेनै-
वशोकेन गृध्रहतनजनितेनैवशोकेन सीतापहरणजशो-
कादप्यधिकेनेत्यर्थः । ततः व्याप्नोरामः । गृध्रं स्तिर्य-
ग्विशेषमपिजटायुषं । पितृसखत्वान् शेषिकार्यायत्य-
क्तप्राणत्वाच्च दग्ध्वा ब्रह्ममेधेनसंस्कृत्य । “यत्प्रेतस्य

मर्त्यस्यकथयन्तिद्विजातयः । तत्स्वर्गगमनंतस्यक्षिप्रं
रामोज्जापह” इति वक्ष्यमाणत्वात् मुक्त्यक्तशरीर-
त्वाच्च इदं ब्रह्ममेधमर्हतीति । तथोक्तंनृसिंहपुराणे
“मत्कृतेनिधनंयस्मात्प्रवयाप्राप्तंद्विजोत्तम । तस्मात्त्वं
मत्प्रसादेनविष्णुलोकमवाप्स्यसि” इति । सामान्यत-
श्चोक्तं । यथाऽऽप्रेये “विष्णोः कार्यसमुद्दिश्यवेइत्या-
गोयतःकृतः । ततोवैकुण्ठमासाद्यमुक्तोभवतिमानवः”
इति । आत्ममेधिकेच “प्राणांस्त्यजतिशोमत्सोमां
प्रपन्नोपिमस्तुते । बाहसूर्यप्रकाशेनब्रजेदानेनमहद्”
इति । अत्रापिब्रह्मसि “बागतिर्ब्रह्महीलानामादिता-
प्रेक्षयागतिः । अपरावर्तिनां पापबाधभूमिप्रदाविनां ।
मयात्वंसमनुज्ञातोगच्छलोकाननुत्तमान्” इति । अत्रा-
परावृत्तिः “नचपुनरावर्तते” इत्युक्ता मुक्तिरेव ननु
युद्धे अपलायनं । तत्कलस्यस्वतःसिद्धत्वेन कदनुमाह-
त्वाभावात् । नच संस्काराभावेमुक्तकलस्यानुत्पत्त्या-
तत्करणेनतदनुमाहृत्यमेवेतिवाच्यं । तिरश्चो यज्ञान-
धिकारेण तस्मतदभावेनतस्मतदननुमाहृत्यात् । अङ्गि-
फलस्यैवाङ्गफलत्वेन वपासनाङ्गानांयज्ञदानादीनामपि
मुक्तिरेवफलमित्यमिप्रायेण “वागतिर्ब्रह्महीलानां” इ-
त्याद्युक्तम् । यद्वा “हर्मोलोकान्कामाजीकामरू-
प्यनुसंचरन्” इत्यादिभृत्युक्तीत्या मुक्तस्वसर्वलोकसं-
चारसंभवात् वागतिरित्याद्युक्तंममुक्तिपरमिदं वचनं ।
ननु “आत्मानंमानुषंमन्ये” इति मनुष्यत्वंभावयतः
संपरत्वासाधारणचिह्नंमोक्षप्रदत्वमुच्यतइतिचेन्न ।
“सत्येनलोकाश्चयति” इत्युक्तस्वसर्वलोकजयस्वमा-
नुषत्वेप्यविरोधान् । एवं जटायुषं वन्ध्वा बने सीतां
मार्गमाणः अन्वेषणं कुर्वन् । मृगान्वेषणइत्यस्मादा-
तो ज्ञानच् । “आधृवादा” इतिविकल्पाणिजभावः ।
रूपेण शरीरेण । विकृतं विकारयुक्तं “वेनाङ्गविकारः”
इतिवृत्तीया । कुक्षिनिक्षिप्तमस्तकमित्यर्थः । घोरदर्शनं
अयंकरदर्शनं । कबन्धं कबन्धाकारत्वात्कबन्धना-
मकराक्षसं । ददर्श । हेतिलेदे । अमृतमन्वेष्टता काळ-
कूटमलंभीत्यर्थः । यद्यप्ययंदानवएव तथापिराक्षसप्र-

तं निहत्य महाबाहुर्ददाह स्वर्गतम् सः ॥ ५३ ॥

स चाऽऽस्य कथयामास शबरीं धर्मचारिणीम् । अमणीं धर्मनिपुणाभिगच्छेति राघवम् ॥ ५४ ॥

सोभ्यगच्छन्महातेजाः शबरीं शत्रुसूदनः । शबर्या पूजितः सम्यग्राभो दशरथात्मजः ॥ ५५ ॥

पंपातीरे हनुमता संगतो बानरेण ह । हनुमदचनाच्चैव सुग्रीवेण समागतः ॥ ५६ ॥

सुग्रीवाय च तत्सर्वं शंसद्रामो महाबलः । आदितस्तद्यथावृत्तं सीताबाध विशेषतः ॥ ५७ ॥

कृतित्वात्तथोक्तमिति हेयम् ॥ ५२ ॥ महाबाहुः कबन्ध-
मुजनिर्कर्तनक्षमभुजोरामः । तं कबन्धं निहत्य । तस्या-
र्थनया ददाह दग्धवान् । सच कबन्धो दाहेन हेतुना ।
सः स्वर्गतः । इदमर्थमेकं वाक्यम् ॥ ५३ ॥ सः स्वर्ग-
गच्छन्कबन्धोपि । आस्य उपकारस्मृत्या क्षणमा-
काले स्थित्वा । धर्मचारिणीं गुरुशुश्रूषादिधर्माचरण-
शीलां आचार्याभिमानरूपधर्मपर्वनिष्ठामित्यर्थः “पा-
दमूलंगमिष्यामियानहंपर्यचारिणं” इति वक्ष्यमाणत्वा-
त् । धर्मे अतिथिसत्काररूपे । निपुणां समर्या धर्म-
सूक्ष्मज्ञामित्यर्थः । रामः समागमिष्यतीति स्वादु-
नि-
फळान्यासाद्यासाद्य परीक्ष्य निश्चितवतीति प्रसिद्धिः ।
अमणीं परित्राजिकां । “असुर्यमाभमप्राप्ताः अभय-
नामतेस्तृताः” इति स्मरणात् । शबरीप्रसिद्धो मक्षियं ।
तदुक्तं नारदीये । “नृपाचार्यैश्च तोजातः शबरः परि-
कीर्तितः । भूनिवृत्तादानीयविकीणीतेस्ववृत्तये”
इति । “जातेरक्षीविषयात्—” इति कीदृ । अमि-
गच्छ आभिमुख्येन गच्छेति राघवं कथयामास । राघ-
व इति पाठे तस्योत्तरकोकेनान्वयः । यद्वा राघवेति-
पाठे हेराघवशबरीमभिगच्छेति अस्मिरामस्य कथयामासे-
त्यर्थः । अत्र भागवतभक्तिमहिम्नाहीनजातेरप्यभिग-
न्तव्यत्वमुक्तम् ॥ ५४ ॥ महातेजाः धर्मपर्वनिष्ठजन-
लिप्सयातिसंतुष्टः । सः राघवः । शत्रुसूदनः “गमि-
ष्याम्यक्षयौहोकांस्त्वत्प्रसादाद्वरिदम्” इत्युक्तरीत्या
तथापि प्रसिद्धकनिवर्तकः । “सात्पदायोः” इति
बलाभावाः । शबरीं नीचत्वसीमाभूमिभूतां अभ्यगच्छ-
वितिसौशील्यातिशयोक्तिः । दशरथात्मजः रामः ।
शबर्या सम्यक्पूजितः । षष्ठिवर्षसहस्राणि वन्यस्य द-
शरथस्य प्रसादे अत्यन्तादरकृतमोजनान्वप्यतिशयितं त-
त्कालमात्रसमागतशबरीसमर्पितसृष्टाभ्रमिति भावः ।

शरमङ्गाविभिरगस्त्यन्तैः कृतं पूजामात्रं शबर्याकृतं
तु सम्यक्पूजा । तस्याभ्यरमपर्वनिष्ठत्वादिति भावः ।
चकंहि “मममङ्गकमलेषु ग्रीतिरभ्यधिकामवेत्” इति ।
यद्वा सम्यक्पूजनं परीक्षितरसैः फलेर्भोजनं । पूजि-
त इत्यत्र “मतिमुद्विपूजार्थेभ्यश्च” इति वर्तमानेकः ।
तथाचक्षवर्त्येत्यत्र “कस्यच वर्तमाने” इति कथं न पृष्ठी-
ति चेत् अत्र केचिदाहुः । आर्षः बभूवभाव इति । अन्वेतु
नार्यवर्तमानेकः । किंतु भूते । तद्योगेच “नलोका-
न्यय—” इत्यादिना पृष्ठीप्रतिषेधासृतीयैवेति । वस्तुतः
पूजास्य संजातेति पूजितः । तारकावित्वावित्त्वप्रत्ययः ।
अनेन वृत्तीयाभवत्येव ॥ ५५ ॥ एवं सत्यप्रतिज्ञत्वप्रधान-
नभारण्यकाण्डचरितं संगृह्य मित्रकार्यनिर्वाहकत्वपरां
किष्किन्धाकाण्डकथां संगृह्णाति—पंपेति । पंपानाम
पद्मसरः तस्यास्तीरे तटकानने इत्युद्गीपकसंनिधानो-
क्तिः । हनुमता प्रशस्तहनुना वीरकिणाकृतमुखेने-
त्यर्थः । बानरेण संगतः संयुक्तोराम इति शेषः । हेति-
हर्षे । विरहिजनप्राणापहारिणि पंपोपवने स्वकामि-
नीषटकसमागमोऽयं चोरेर्वनेऽपहृतसर्वस्वस्य स्वज-
नमुखालोकनवदतीवान्धासनमिति मुनेर्हर्षः । हनुमता
कागतिरिहेदानीमिति अतिमात्रपर्याकुलतादक्षायां वि-
जयकिणाकृतवदनवतापुरुषेण संगमोयदृच्छया सं-
जातः । बानरेणेति विशेषणेन रावणवत्संन्यासिवेशर-
हिततयास्त्वेषेण समागमाद्विश्वसनीयताद्येत्यते । हनु-
मदचनात्सुग्रीवेण समागतः । चैवेति निपातसमुदाय-
स्समुच्चयार्थः । अनुकूलपुरुषकारलाभादुचितमित्रला-
भोजात इति भावः ॥ ५६ ॥ अयसक्यहेतुरहस्योद्भेदं
दर्शयति—सुग्रीवायेति । महाबल इत्यनेन वृत्तस्मरण-
कालिककातर्यगोपनहेतुर्धैर्यमुच्यते । रामः आदितः
जन्मन आरभ्य । तत्र सिद्धं । सर्ववृत्तं । सुग्रीवाय

तिल० स्वर्गतः स्वर्गगमनयोग्यं स्वकीयं गन्धर्वरूपप्राप्तवानित्यर्थः ॥ ५३ ॥ तिल० (पा०) ततोऽस्य कथयामास । ततः
तेन रूपेण । अमणीमिलत्रकर्तारिल्युद तपसाध्याम्यतीत्यर्थात् ॥ ५४ ॥ शिरो० दशरथात्मजः दशरथनिलसुतः दशरथस्य जन्मान्तरे
पिरामद्वन्द्वत इति यावत् ॥ ५५ ॥ तीर्थी० महाबल इति विशेषणसामर्थ्यात् सहाय्यमन्तरेण सर्वनिर्वाहकत्वे पिबोक्तरीतिमनुसृत्य सु-
ग्रीवसहायमुद्दिश्य सर्वमकथयति लावण्ये ॥ ५७ ॥

सुग्रीवश्चापि तत्सर्वं श्रुत्वा रामस्य वानरः । अकार सख्यं रामेण प्रीतश्चैवाभिसाक्षिकम् ॥ ५८ ॥
 ततो वानरराजेन वैरानुकथनं प्रति । रामायावेदितं सर्वं प्रणयादुःखितेन च ॥ ५९ ॥
 प्रतिज्ञातं च रामेण तदा बालिवधं प्रति । बालिनश्च बलं तत्र कथयामास वानरः ॥ ६० ॥
 सुग्रीवः शङ्कितभासीभित्तं वीर्येण राघवे ॥ ६१ ॥
 राघवप्रत्ययार्थं तु दुन्दुभेः कायमुत्तमम् । दर्शयामास सुग्रीवो महापर्वतसभिन्म ॥ ६२ ॥
 उत्सायित्वा महाबाहुः प्रेक्ष्य चास्मि महाबलः । पादाङ्गुष्ठेन विश्लेष संपूर्णं दशयोजनम् ॥ ६३ ॥

शंसत् । अनित्यमागमशासनमित्यवभाषः । अकथ-
 यदित्यर्थः । सीतायाः सङ्घर्षं रावणहृतत्वाधिकं ।
 यथावृत्तं वृत्तमनसिकम्य । पश्चादाऽनतिवृत्तावब्ययी-
 भावः । तदन्वेषणस्यावश्यकर्तव्यतया विशेषेणाशं-
 सत् ॥ ५७ ॥ चापीतिनिपातसमुदायःसमुच्चयार्थः ।
 वानरःसुग्रीवोपि । रामस्य संबन्धि तत्सर्वं पूर्वो-
 क्तवृत्तान्तं । श्रुत्वा प्रीतः रामस्यप्रयोजनापेक्षि-
 त्वान्मात्मकमपिप्रयोजनंनिर्वर्तयिष्यतीतिसंतुष्टःसन् ।
 अग्निःसाक्षीसाक्षाद्वायस्यतन् अग्निःसाक्षिकं । “शेषा-
 द्विभाषा” इतिफण्यत्ययः । रामेणसख्यं सखित्वं ।
 “सख्युर्यः” इतिभाषार्थेयप्रत्ययः । अकार कृतवाच् ।
 वानररामसन्धाभ्यां सख्यस्मासदृशत्वव्यञ्जितं ।
 तेनच रामस्यसौशील्यातिशयोक्त्यव्ययते । गुह्यही-
 नमनुष्यजातितया उत्सख्यंसौशील्यहेतुः । तत्रापि
 क्षीत्वेनशर्षर्षभिगमनं तत्स्वरांसौशील्यं । सुग्रीवस्य-
 तिर्यक्त्वेन तत्स्वमांसौशील्यमितिभाषः ॥ ५८ ॥
 ततः सख्यकरणानन्तरं । दुःखितेन परमसुहृद्भूतरा-
 मसभिधानादुद्बुद्धपूर्ववृत्तान्ततया बाष्पमुत्पत्तेत्यर्थः ।
 वानरराजेन सुग्रीवेण । “कर्तृकरणयोस्तृतीया” इति
 कर्तरिर्तृतीया । वैरस्य बालिविरोधस्यानुकथनं अनु-
 कूलकथनं प्रभानुकूलमुत्तरमित्यर्थः । बालिनासद्वत-
 कुतोवैरमासीदित्येवंप्रभः । तंप्रतिबलकथनं सर्वं रहस्य-
 प्रकाशरूपं । प्रणयात् कोहाद्विज्ञंभावाद् । “प्रणया-
 स्त्वमी । विस्त्रंभयाच्चाप्रेमाणः” इत्यमरः । रामा-
 यावेदितं आसमन्तादुक्तं कात्स्न्येनोक्तमित्यर्थः ॥ ५९ ॥
 प्रतिज्ञातंचेतिचशब्दोभिमिश्रमः । रामेणच तदा आवे-
 दनानन्तरकाले । बालिवधंप्रति प्रतिज्ञातं बालिवध-

प्रतिज्ञाकृतैत्यर्थः । आवेकः । वानरः सुग्रीवश्च । तत्र
 कथयामूके । बालिनोबलं “समुद्रात्पश्चिमात्पूर्वदक्षि-
 णादपिचोत्तरं । कामत्यनुदितेसूर्येबालीव्यपगतक्लमः”
 इत्यादिनावक्ष्यमाणबलं । उत्साहवर्धनायकथयामास
 ॥ ६० ॥ सुग्रीवो राघवे विषये । वीर्येणहेतुना नित्यं
 दर्शनमारब्धसालमेदनपर्यन्तं । सुहृदुः शङ्कितः
 आसीच्च । अयंबालितुल्यवीर्योन्वेतिशङ्कितवानित्य-
 र्थः । नित्यशब्दस्यवीर्यापरत्वमहाभाष्ये “नित्यप्रह-
 सितोनित्यप्रजल्पितः” इति । “मतिबुद्धिः—” इत्या-
 दिसूत्रेशङ्किताद्योपवर्धयसिद्धादिसूत्रानात्कर्तरिनिष्ठा
 ॥ ६१ ॥ तुशब्दो विशेषवाची । नकेवलंशङ्कितोऽ-
 भूत् । किंतु प्रत्ययार्थमन्यदर्शयामासचेत्यर्थः । राघ-
 वप्रत्ययार्थं रामविषयज्ञानार्थं रामबलविज्ञानार्थमि-
 त्यर्थः । रामविषयविश्वासजननार्थमितिवा । “प्रत्य-
 योऽधीनशपयज्ञानविश्वासहेतुषु” इत्यमरः । दुन्दुभेः
 दुन्दुभ्याक्यस्वबालिहृतस्मासुरस्य । उत्तमं अक्षिपि-
 लम् । अतएव महापर्वतसभिन्म । उत्तमं चमत्तंवा ।
 कायं कायाकारास्मि । दर्शयामास । रामायेतिशेषः ।
 बालीपतदस्त्रिपादाभ्येन्यस्यऊर्ध्वक्षिपतीत्युक्त्वा दर्शया-
 मासेत्यर्थः ॥ ६२ ॥ महाबलः अपरिमेयबलः । महा-
 बाहुः बलानुगुणकार्यकरणसमर्थभुजः रामः । अस्मि-
 न्प्रेक्ष्य । स्मयित्वा कियन्मात्रमेतमित्यनादृत्यस्मिता ।
 इवार्थः । पादाङ्गुष्ठेन । संपूर्णं अन्यूनं । दशयोजनं ।
 पात्रादित्वात्समाहारे क्षीयभाषः । अत्यन्तसंयोगे द्वि-
 तीया । उचिश्लेष उचान्यचिश्लेष । “व्यवहिताश्च”
 इति उपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगः । बालिनापादेनक्षिप्तं
 रामेणतुपादाङ्गुष्ठेनउक्षिप्यते । तेन द्वेधनुश्शते

तीर्थी० स्वसमानदुःखमहाबलवन्महाभावात् प्रीतःसन् ॥ ५८ ॥ तिल० बालिनोबलं नक्षयोद्वानन्तरसूर्योदयात्प्रागेव
 रावणगृहीत्वाचतुस्तमुद्बुद्धनादिरूपम् । शिरो० चोपवर्धं । तत्रच तस्मिन्पिचमये ॥ ६० ॥ शिरो० नित्यंशङ्कितमशङ्कितप-
 चासीदित्यनेनवल्लवशोहस्यदुर्निवारत्वंसूचितम् ॥ ६१ ॥ तीर्थी० महाबाहुः बाहोर्महत्त्वंनान अङ्गुष्ठेनकेसेनलोकविरोधिसकल-
 वैत्यादिहननशक्तत्वं । तथादुद्बुद्धाब्धे “पिशाचान्वानयान्यक्षानृषिभ्याश्चैवराक्षसान् । अङ्गुष्ठमेतान्दन्त्यामिच्छन्हरिष्येव”
 इति । हामिनोपिमुञ्चन्ति किंवन्कपिरित्युत्सवित्वा उदारमीषदास्मृत्वा ॥ ६३ ॥

विभेदं च पुनस्तालान्तसङ्केने महेषुणा । गिरिं रसातलं चैव जनयन्प्रत्ययं तदा ॥ ६४ ॥

ततः प्रीतमनास्तेन विभक्तः स महाकपिः । किष्किन्धां रामसहितो जगाम च गुहां तदा ॥ ६५ ॥

सतोऽगर्जद्हरिवरः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः । तेन नादेन सहता निर्जगाम हरीश्वरः ॥ ६६ ॥

अनुमान्य तदा तारां सुग्रीवेण समागतः । निजधानं च तत्रैव शरेणैकेन राघवः ॥ ६७ ॥

ततः सुग्रीवश्च नादत्वा बालिनमाहवे । सुग्रीवमेव तद्राज्ये राघवः प्रत्यपादयत् ॥ ६८ ॥

स च सर्वान्समानीय बानरान्बानरर्षभः । दिशः प्रस्थापयामास दिदृक्षुर्जनकात्मजाम् ॥ ६९ ॥

ततो गृध्रस्य वचनात्संपातेर्हनुमान्बली । शतयोजनविस्तीर्णं पुषुवे लवणार्णवम् ॥ ७० ॥

अनेन दशयोजनमिति विशेषः ॥ ६३ ॥ चिरंयुद्धपरि-
भ्रान्तेन बालिना आर्द्रशरीरं प्रक्षिप्तं त्वया तु स्वप्नेन शुष्क-
मित्यन्वाद्यसन्तं प्रतिप्रत्ययान्तरमकरोदित्याह—विभे-
देति । अत्र रामस्य तु चर्यते । पुनश्च सप्ततालान्
सर्जकतरुम् । तत्समीपस्थं गिरिं । रसातलं अधोलोकेषु
च लोकेषु । प्रत्ययं विभक्तं । जनयन् प्रत्ययजननार्थः ।
“लक्षणहेत्वोः—” इति सत्प्रत्ययः । एकेन महेषुणा वि-
भेदः । महेषुणेत्यनेन सुग्रीवकार्यसाधनादरागेण तत्त-
परशुधारप्रकृतमिति च न्यवे ॥ ६४ ॥ ततः साछ-
विभेदनानन्तरं । तेन अतिमानुषचरित्रेण । विभक्तः
अयमवश्यं बालिहन्तममम इति विश्वासं प्राप्तः । प्रीतम-
नाः अचिरादेव राज्यं लप्स्य इति संतुष्टचित्तः । महाकपिः
आत्मानं कपिराजं मन्यमानः सः सुग्रीवः । रामसहि-
तः सन् । तदा तस्मिन्नेव काले । किष्किन्धां किष्कि-
न्धाक्यां । गुहां गुहावत्पर्वतमध्यवर्तिनीपुरी । जगाम ।
पकारेण पुनर्गमनं समुचीयते ॥ ६५ ॥ ततः किष्कि-
न्धागमनानन्तरं । हरिवरः आसनः कपिवरत्वनि-
जयवान् । हेमपिङ्गलः स्वर्णवस्त्रिज्जवर्णः । हर्षप्रकर्षेण
निवृत्तवैषम्य इत्यर्थः । सुग्रीवः गर्जितानुगुणकण्ठ-
ध्वनिः । अगर्जत् घोषं चकार । महता पूर्वगर्जितवि-
लक्षणेन । तेन नादेन हेतुना । हरिवरः बाली । गुहा-
निर्जगाम ॥ ६६ ॥ बाली । तदा निर्गमनकाले ।
तारां अद्यवनादागतेनाङ्गदेन सुग्रीवो रामसहायसिद्ध-
सीतिकथितं अद्यपराजितो निर्गतः पुनरागतः अत-
स्त्वद्रमनमनुचितमिति वारयन्ती तारां । अनुमान्य
धार्मिकामेसरोरामः कथं मामनपराधिने हन्यादिति परि-

सान्तव्य । सुग्रीवेण समागतः अनुप्यते पर्वः ।
राघवः महाकुलप्रसूतत्वेन धर्मसूत्रमज्ञः । तत्र युद्ध-
भूमौ । एनं परेण युद्धकृतमपि बालिनं । तदा परेण यु-
द्धकाले । चोवधारणार्थः । एकेन शरेण निजधानं ।
द्वितीयश्वरप्रयोगे तदा मिमुख्येन तद्घोरे दुर्लभ इति भावः ।
युद्धेऽपि मुख्यस्वबलं बालिनमेव गच्छतीति वरप्रसिद्धिः ।
सुग्रीवश्च नात् “बालिनं जहिक कृत्स्नमया बद्धोऽयम-
जतिः” इति सुग्रीवप्रार्थना बचनान् । आहवे सुग्रीव-
स्य युद्धे । बालिनं हत्वा । ततः बालिबानान्तरं राघवः ।
तद्राज्ये बालिराज्ये । सुग्रीवमेव । प्रत्यपादयत् स्थाप-
यामासेत्यर्थः ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ अथ सुग्रीवस्य प्रत्युपकारवर्त्त-
यति—सपेति । बानरर्षभः बानरराजत्वेनाभिषिक्तः ।
स च सुग्रीवोपि । जनकात्मजां दिदृक्षुः द्रष्टुमिच्छुः सन् ।
सर्वान् नानादेशनिवासिनः । बानरान् समानीय
आहूय । विशद्वतस्तः प्रसिद्धिः । प्रस्थापयामास शीघ्रं सीतां-
दृष्ट्वाऽऽगच्छतेति आदिष्टवानित्यर्थः ॥ ६९ ॥ ततः
सुन्दरकाण्डकथासंगृह्णाति—तत इति । ततः प्रस्थाना-
नन्तरं । बली अपरिच्छेद्यबलः । भूमार्थं मत्वर्थायः ।
हनुमाच्च प्रशस्तहनुः । अन्वर्थसंज्ञेयं । तया चेन्द्रो व-
क्ष्यति । “मत्करोत्सृष्टवज्रेण हनुस्तस्मत्तदाक्षतः ।
नामैष हरिर्शार्दूलो भविता हनुमानिति ” इति । आ-
भ्यां पदाभ्यां पूर्वकथाप्रस्तावेन जांबवता कृतोत्साहत्वं
तदुद्धृतनिरवधिकबलवत्त्वं च द्योत्यते । संपाते. संपा-
तिनाम कस्य जटायुर्भ्येष्टस्वपक्षिणः । वचनान् इतः-
शतयोजनात् परे समुद्रमध्येलङ्कायां सीतावर्तते तत्र स-
मुद्रं तां पश्यसीति वचनान् । शतयोजनविस्तीर्णलवणा-

सीर्षी० एकतालमात्रभेदेन अस्य बालिना साम्यं वाङ्मात्राय ते तन्मा भूदिति तन्निवृत्त्यर्थं अत्रोचिता नामपि अन्यसालप्रस्थादीनामे-
व नमिति मन्तव्यम् । शिरो० जनयन् हेत्वर्थकः कर्तृप्रत्ययः ॥ ६४ ॥ शिरो० निजधानं अन्नापकारजनितं बालिनोद्घोषं निवर्त-
यामास । अतएव विशब्दप्रयोगः ॥ ६७ ॥ तिष्ठ० सुग्रीवश्च नादित्यनेनानपकारिणातिवचसापुकारेपिमित्रापकारित्वेनतदु-
पस्थाहनमिति चरितम् । शिरो० एककारेणाप्यवच्छेदः ॥ ६८ ॥ सीर्षी० चकारात् अशोकननं च दर्शयामास ॥ ६९ ॥

[पा०] १. व. समाहूय ।

तत्र लङ्कां समासाद्य पुरीं रावणपालिताम् । ददर्श सीतां ध्यायन्तीमशोकवनितां गताम् ॥ ७१ ॥
 निवेदयित्वाऽभिज्ञानं प्रवृत्तिं च निवेद्य च । समाश्वासं च वैदेहीं मर्दयामास तोरणम् ॥ ७२ ॥
 पञ्च सेनाग्रगान्धत्वा सप्त मन्त्रिसुतानपि । शूरमर्षं च निष्पिप्य प्रहर्षं समुपागमत् ॥ ७३ ॥
 अक्षेणोन्मुक्तमात्मानं ज्ञात्वा पैतामहाद्वरात् । मर्षयन्नाक्षसान्वीरो वन्निषस्तान्दृच्छत्वा ॥ ७४ ॥
 ततो दग्ध्वा पुरीं लङ्कामृते सीतां च मैथिलीम् । रामाय प्रियमाख्यातुं पुनरायान्महाकपिः ॥ ७५ ॥
 सोभिगम्य महात्मानं कृत्वा रामं प्रदक्षिणम् । न्यवेदयदमेयात्मा दृष्ट्वा सीतेति तत्त्वतः ॥ ७६ ॥
 ततः सुग्रीवसहितो गत्वा तीर्थं महोदधेः । समुद्रं शोभयामास क्षरैरादित्यसन्निभैः ॥ ७७ ॥
 दर्शयामास चात्मानं समुद्रः सरितांपतिः । समुद्रवचनाच्चैव नलं सेतुमकारयत् ॥ ७८ ॥

र्षव । पुत्रुषे पुत्राततारेत्यर्थः ॥ ७० ॥ हनुमान् रावणपालितां लङ्कां पुरीं समासाद्य । तत्र लङ्कायां । अशोकवनितां अन्तःपुरेणानं गतां । ध्यायन्ती राममेव नैरन्तर्येण स्मरन्ती । सीतां ददर्श ॥ ७१ ॥ ततो हनुमान् । अभिज्ञानं अङ्गुलीयकरूपं रामचिह्नं । निवेदयित्वा समर्प्य । अनित्यत्वात्समासेऽपित्यबभाषः । अतएव न्यासकारः “वाङ्मन्दसीतिवक्तव्ये “क्त्वापिच्छन्दसि” इति वचनमसमासेऽपित्यवर्षे तेनार्च्यदेवानागतइतिसिद्धं” इति । अनेन व्यभिचारेण समासेत्यन्विधेरनित्यत्वं सिद्धमेव । प्रवृत्तिं सुग्रीवसख्यकरणसेनासमूहीकरणप्रवृत्तिरामागमनवृत्तान्तं । “वार्ताप्रवृत्तिवृत्तान्तः” इत्यमरः । चकारात् “नैवदंशाक्षमशकाशकीटाग्रसरीसृपात् । राघवोपनयेद्वात्रास्वद्वेतेनान्तरात्मना” इति रामस्य सीतैकपरायणत्वाविकं समुचीयते । निवेद्य वक्तव्यं । वैदेहीं समाश्वासं सद्यस्ते कान्तःसमागमिष्यतीतिसान्त्वयित्वा । तोरणं अशोकवनितावहिर्द्वारं । मर्दयामास । “तोरणोक्तीवहिर्द्वारं” इत्यमरः ॥ ७२ ॥ अग्रेगच्छन्तीत्यग्रगाः सेनायाः अग्रगाः सेनाग्रगाः । अन्तादिष्वपाठेषु “अन्वत्रापि दृश्यते” इति प्रत्ययः । तान् पञ्च पिङ्गलनेत्रप्रमुखान् । जमुमालिप्रमुखान्सप्तमन्त्रिसुतानपि हत्वा । शूरं अर्षं अक्षकुमारं रावणद्वितीयपुत्रं । निष्पिप्य पूर्णकृत्य । प्रहर्षं इन्द्रजित्प्रयुक्तजडाक्षेणवन्धनं । समुपागमत् प्रापः ॥ ७३ ॥ अक्षेणेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । वीरः सुरासुराप्रभृष्यरावणपालितलंकाप्रधर्षणादिना प्रख्यातवीर्यः । महाकपिः स्वयमश्नतएवानेकराक्षसहननक्ष-

महत्यर्थः । पैतामहात् पितामहवत्तात् वरात् । आत्मानं दृच्छया प्रयत्नं विना । अक्षेण जडाक्षेण । उन्मुक्तं परित्यक्तं । ज्ञात्वा यन्निषः आत्मानं रज्जुयन्नेण बद्ध्वा इतस्ततः कृपतइत्यर्थः । राक्षसान् मर्षयन् तदपराधान् क्षममाणइत्यर्थः । मैथिलीं मिथिलराजसुतां सीतां कृते विना । कुलप्रभावात्तन्मात्रमदग्ध्वा । लङ्कापुरीदग्ध्वा । रामाय प्रियं सीतादर्शनप्रियं । आख्यातुं वक्तुं पुनरायात् ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ अमेयात्मा अपरिच्छेद्यबुद्धिः । सः हनुमान् । महात्मानं सीतावियोगान्न्देयवार्थैर्यैः । रामं । अभिगम्य अभिमुख्येन प्राप्य । अनेन हनुमत्तः कृतकार्यत्वं योतिषं । प्रदक्षिणं चकृत्वा । सीता तत्त्वतो यथावत् । दृष्टेति । न्यवेदयत् अकथयत् । सीता दृष्टेति वक्तुं शक्यत्वेऽपि दृष्टासीतेत्युक्तिः । रामस्य सीतादर्शनजीवनदिविषयसंशयोभाभूदितीति वदन्ति । अन्येतु अदृष्टेति प्रतिभासेतेति दृष्टेत्युक्तिमिति । अपरेतु संतोषातिशयप्रकटनाय प्रयमंकृतकार्यनिर्देशइति ॥ ७६ ॥ अथ युद्धकाण्डकथां संगृह्णाति—ततइत्यादि । ततः हनुमद्वाक्यमवगानन्तरं । सुग्रीवसहितः सत् । महोदधेः स्वयोजनबिल्लीर्णसिन्धोः तीरंगत्वा । आदित्यसंनिभैः क्षरैः । समुद्रं मार्गदानेकदासीनं शोभयामास आपातालमाकुलीचकार ॥ ७७ ॥ सरितां नदीनांपतिः । अनेन रामकोपशान्तये कालीयश्च समुद्रः सपत्नीकः समागतइति भवन्त्येते । समुद्रः आत्मानं निजरूपं । दर्शयामास । रामायेति शेषः । समुद्रवचनादेव नलं सेतुमकारयत् नलेन सेतुं कारयामास । “इकोरन्यतरस्यां” इति प्र-

तीर्थी० जडाक्षस्य अमोघतया बन्धनमात्रं पञ्च भटिकानन्तरं तन्मोक्षमवतीति प्रज्ञाया हनुमदेवरोदताः ॥ ७४ ॥ शिरो० वकारात् आपराधक्षमापनवचनं समुच्चारयामासेत्यर्थः ॥ ७८ ॥

[पा०] १. ह. गृहीत्वा प्रसन्नभिज्ञानं प्रवृत्तिं निवेद्य च ।

तेन गत्वा पुरीं लङ्कां हत्वा रावणमाह्वे । रामः सीतामनुप्राप्य परां व्रीहामुपगमत् ॥ ७९ ॥
 तामुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि । अमृष्यमाणा सा सीता विवेश ज्वलनं सती ॥ ८० ॥
 ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषाम् । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः ॥ ८१ ॥
 कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवविगणं तुष्टं रावणस्य महात्मनः ॥ ८२ ॥
 अभिषिष्य च लङ्कायां राक्षसेन्द्रं विभीषणम् । कृतकृत्यस्तदा रामो विज्वरः प्रमुमोद ह ॥ ८३ ॥

योग्यकर्तुः कर्मत्वं ॥ ७८ ॥ रामस्तेन सेतुना लङ्कां-
 पुरीं गत्वा । आह्वे युद्धे । रावणं हत्वा सीतां प्राप्य ।
 अनुपगमात् । परां असिंशयितां । व्रीहां लङ्कां । उपग-
 मत् । पौरुषनिर्वहणायरिपुह्ननपूर्वकं क्षीतापुनःप्राप्ता
 परगृहस्थितां कथं अङ्गीकरिष्यामीति लोकापवादशङ्कया-
 लज्जितो भूदित्यर्थः ॥ ७९ ॥ ततः । व्रीहामुपगम्यतोः ।
 “यत्तद्यत्तस्ततो हेतौ” इत्यमरः । तां साहसपातिप्रत्या-
 सीतां । जनसंसदि देवादिसभायां । परुषं वचनमुवा-
 च । “अकथितं च” इति द्विकर्मकत्वं । जनसंसदीत्य-
 नेन प्रत्ययोत्पादनार्थं शपथं कुर्वितिसूचितं । सती
 पतिव्रतासीता । अमृष्यमाणा रामोऽपुरुषवचनमस-
 हमाना । ज्वलनं कल्मषानीतमग्निं विवेश ॥ ८० ॥
 “ततोऽग्निवचनात्सीतां ज्ञात्वा विगतकल्मषां । बभौ रा-
 मः संप्रहृष्टः पूजितः सर्वदैवतैः” इत्येवक्रमः । अन्यस्तु-
 केत्यप्रमादकृतः । ततः अग्निप्रवेशानन्तरं । अग्नि-
 वचनात्सीतां विगतकल्मषां करणत्रयेपि दोषगन्धरहितां ।
 ज्ञात्वा रामः संप्रहृष्टः सन् । बभौ सर्वदैवतैः पूजितश्च-
 बभूव । महोरामस्य धर्मापेक्षितेति स्तुतोऽभूदित्यर्थः
 ॥ ८१ ॥ महात्मनो महात्मभावस्य रावणस्य । तेन क-

र्मणा रावणवधेन । सचराचरं स्थावरजंगमसहितं
 सदेवविगणं । त्रैलोक्यं त्रिलोकी । स्तार्थेऽप्यम् ।
 तुष्टं संतुष्टमासीत् । स्थावरस्य संतोषः पशवोऽप्यसि-
 नाऽवगम्यते । “मन्तःसंज्ञाभक्ष्यते” इति विष्णुपु-
 राणं ॥ ८२ ॥ यद्यपि सीतासमागमात्पूर्वविभीष-
 णाभिषेकः तथाप्यत्र क्रमो न विवक्षित इति ज्ञेयं । रामः ।
 विभीषयतीति विभीषणः । नन्वावित्वास्त्युः ।
 शत्रुभयं कर इत्यर्थः । तं लङ्कायां च अभिषिष्य । समुद्रती-
 रेभिषेकः समुचीयते । यद्वा चोऽवधारणार्थः । अभि-
 षिष्यैव कृतकृत्यः नतुरावणं हत्वैव । लङ्कायां विभीषण-
 मभिषिष्य कुहिवनं छिन्त्वा सहकारं स्थापयित्वेति वत् ।
 यद्वा चोऽन्वाचये । प्रधानतयाऽपवर्गमनुगृह्य मानुष-
 क्तितयाराज्येऽभिषिष्येत्यर्थः । “सरीरारोग्यमर्था-
 श्रमोर्गांश्चैवानुषङ्गिकान् । वृषातिष्यायतापुंसामपवर्ग-
 प्रदो हरिः” इति वचनात् । अभिषिष्य तदा रामः ।
 अभिषेकात्पूर्वकं स्वार्थितिविषणोऽभूत् । अथ रम-
 णीयो भूत् तदारामो रामोऽभूत् । विज्वरः भरतो यथा-
 राभ्यं न स्वीकृतवान् तथाऽयमपि चेत् किं कुर्यामिति पूर्व-
 ज्वरोऽभूत् । सद्दानीं निवृत्त इत्यर्थः । यद्वा नागपाश-

शिरो० सती सतीभिः पतिव्रताभिः इत्येतेन सा प्राप्यते स्वसतीत्वनिर्वाहार्थं निःसंशय इत्यर्थः ॥ ८० ॥ तिल० ततः अग्नि-
 वचनात् “विष्णुदम्भानिष्पापां प्रतिगृहीत्वा रावण” इत्येवं कृत्वा । विगतकल्मषां निष्पापां । स्वयं ज्ञात्वा लोकस्य चतुर्थां प्रत्याप्य
 सीतामङ्गीकारेति शेषः । क्वचित् “अमहीदमल्लारामो वचनाच्च गुरोस्तदा” इति पठ्यते । तत्राभिलाषितपुनरुक्तमापद्यते । तेन कर्मणा
 सीतां प्रत्यापनान्तेन कर्मणा । ऋषिदेवगणसहितं चराचरप्रजासहितं त्रैलोक्यं तुष्टं तुतोष । तत्संतोषेण च प्रहृष्टः संतोषवशादेव सर्वदैवतैः
 पूजितश्च रामो बभौ । अत्र केचित् अचराणां वृक्षादीनां रावणकृतपीडापरिज्ञानाभावेन रावणवधजन्यसंतोषाभावात् एवम्याचक्षते । देव-
 ऋषियं इति पाठः “कृत्यकः” इति प्रकृतिभावः । तत्र देवगणा इन्द्रादयः ऋषिगणा विश्वामित्रादयः एतद्व्युत्पन्नं त्रैलोक्यं सचराचरं ।
 अत्र चरप्रजाः गतिमग्नमात्रप्रधानास्त्रिंशत्स्रोतसः पञ्चपस्यादयः ऐरावतादयः । अचरप्रजाः चरप्रजाभिन्नाः ज्ञानयुक्तप्रजा-
 अवाक्योत्तसोमनुष्याः । एवं च सल्लोषसिर्गवाक्योत्तमुत्तदेव ऋषिगणसमं त्रैलोक्यं तुष्टं । रावणस्य मर्त्यपिशितालाभान्येन देववि-
 ग्रहणमिति । शिरो० विगतकल्मषां कल्मषसंशयान्मुक्तासीता । ज्ञात्वा जनान् बोधयित्वा स्वीकारेति शेषः । श्लोकद्वयं संमिलितान-
 न्यपि । विगतकल्मषां बोधयित्वेत्यनेन रामस्वल्लोकापवादादभीरुवं बोधितः । तेन पुनार्थे सीतां स्वगुणोन्मत्ताः । सर्वदैवतैः पूजित इत्यनेन
 यदिसर्वदैवतैः पूजितस्तर्हि मनुष्यादिभिः पूजित इति किंचित्त्वमिति काव्यान्वायां पतिरलंकारोऽयम् । ज्ञानेन ज्ञान्तर्मावितोऽपि ॥ ८१ ॥
 ॥ ८२ ॥ तमि० प्रधानाभिलषितकैश्च संसाध्याज्यकाभेन मदिलीक्ष्य सर्वमभ्युपगतस्वात्सरा “महं हत्वा दशग्रीवं संप्रहृष्टं सवान्धवम् ।
 राजानं त्वं करिष्यामि लङ्कायां राक्षसेन्द्रः” इति कृताप्रतिज्ञाविकलास्मादिति महाज्वरः प्रवृत्तः सद्दानीं निवृत्त इति प्रमुमोद ॥ ८३ ॥

[पा०] १. अ. ट. कर्मणा तेन महता त्रैलोक्यं सचराचरम् । सदेवविगणं तुष्टं रावणस्य महात्मनः । बभौ रामः संप्रहृष्टः पूजितः
 सर्वदैवतैः ।

देवताभ्यो वरं प्राप्य समुत्थाप्य च वानरान् । अयोध्यां प्रस्थितो रामः पुष्पकेन मुहूर्तः ॥८४॥
 भरद्वाजाश्रमं गत्वा रामः सत्यपराक्रमः । भरतस्यान्तिकं रामो हनूमन्तं व्यसर्जयत् ॥ ८५ ॥
 पुनराख्यायिकां जल्पन्सुग्रीवसहितस्तदा । पुष्पकं तत्समारुह्य नन्दिग्रामं ययौ तदा ॥ ८६ ॥
 नन्दिग्रामे जटां हित्वा आतृभिस्सहितोऽनघः । रामः सीतामनुप्राप्य राक्ष्यं पुनरवाप्तवान् ॥८७॥
 ग्रहृष्टमुदितो लोकस्तुष्टः पुष्टः सुधार्मिकः । निरामयो ह्यरोगश्च दुर्मिष्टमयवर्जितः ॥ ८८ ॥

प्रभृतिषु “यन्मयानकृतोराजाराक्षसानांविभीषणः । तच्चमिध्याप्रलभंसांप्रवक्ष्यतिनसंशयः” इति शोयमन्तत्वापः सङ्गानिनिवृत्तइत्यर्थः । नकेवलंविष्णुः प्रमुमोदश्च प्रकवेणमोदंप्राप्तश्च । चक्षिक्तेचित्करणादित्यमनुवाचेतआत्मनेपदत्वं । अतोऽत्रपरस्मैपदप्रयोगः । अनेनरामस्वरक्षणवचसीताप्राप्ती आनुषङ्गिकफले । स्वाभितविभीषणामिषेकनेमेव परमपुरुषार्थइत्यवगम्यते । यद्वा : सौ पक्षिणिजटायुषि अवरोयस्ससः । यथालोकेकस्यचित्तुत्रसोत्सवे कथंचिन्मोदमानोपि पिता पूर्वासीत्तुत्रस्मरणान्तस्तत्रैवभवति । एवंसर्वलोकपितास्वामीच विभीषणामिषेकसमये विनामिषेकमसीतंजटायुषंस्मरन् किंचिदन्तस्तापोपपन्नएवमुमुदइत्यर्थः । यद्वा । विष्णुइत्यनिष्टनिवृत्तिरुक्ता । प्रमुमोदेवीष्टप्राप्तिः । हेति प्रसिद्धी विस्मयेवा । इन्त रामस्य सत्यप्रतिज्ञत्वमित्यर्थः ॥ ८३ ॥ रामः । देवताभ्यः रामविजयश्लाघनायागताभ्यः । वरंप्राप्य तेनवरेण । वानरान् रणेमृतान् । समुत्थाप्य सुप्रानिबोत्थाप्य । मुहूर्तिः सुग्रीवविभीषणादिभिर्भूतःसन् । पुष्पकेन कुबेरंविजित्यरावणेनसमानीतेनपुष्पकाख्यविमानेन । अयोध्यांप्रति प्रस्थितः ॥८४॥ सत्यपराक्रमः सत्यविषयपराक्रमवान् । रामइति क्रियाभेदात्तद्विरुद्धिः । भरद्वाजाश्रमंगत्वा । भरतस्यान्तिकं समीपंप्रति । हनूमन्तं व्यसर्जयत् व्यसृजत् । हनूशब्दऽकारान्तोप्यस्ति । भरद्वाजेनात्र स्थातव्यमितिप्रार्थिते तद्विषयेन चतुर्दशवर्षपूर्तेः पूर्णेचतुर्दशेवर्षेआगमिष्यामीतिभरतंप्रत्युक्तेःसत्यत्वरक्षणाय हनूमन्तंप्रेरितवानितिभावः ॥ ८५ ॥ रामस्तपुष्पकं समारुह्य सुग्रीवसहितःसन् ।

तदा गमनकाले । आख्यायिकां पूर्ववृत्तकथां । “आख्यायिकोपलब्धार्था” इत्यमरः । पुनःपुनःजल्पन् कथयन् । अयंभरतविषयाख्यायिकां सुग्रीवेणजल्पजितिगम्यते । नन्दिग्रामं भरतस्थानं । तदा तस्मिन्नेवकाले शीघ्रमित्यर्थः । ययौ प्राप ॥ ८६ ॥ अनघः सम्भगानुष्ठितपितृवचनः । यद्वा “शिरसावाचतस्तस्त्वचनंनकृतमया” इत्युक्तपापरहितइत्यर्थः । यद्वा । निरस्तसमस्तस्त्वचनः । “दुःसौतोव्यसनेष्वधं” इति वैजयन्ती । रामः आरुमिःसहितः । “कदान्वहंसमेध्यामिभरतेनमहात्मना । क्षत्रुप्रेतचवीरेणत्वयाचरघुनन्दन” इत्युक्तमनोरयपूर्णइत्यर्थः । नन्दिग्रामे जटां हित्वा शोधयित्वा । उपलक्षणमेतत् । “विशोभितजटःकालात्रिभ्रमास्यानुलेपनः । महार्हवसनोरामस्तस्यौ तत्रभियाज्वलन्” इत्युक्तरूपः । सीतामनुप्राप्य समीपेप्राप्य । “रामरत्नमयेपीठेसहसीतन्यवेशयत्” इत्याशुचरीत्यादिव्यतिहासनेसीतयामिषेकंप्राप्येत्यर्थः । राक्ष्यंपुनरवाप्तवान् । पितुर्वचनात्पूर्वप्राप्तंविश्लिष्यपुनरप्राप्तमित्यर्थः ॥ ८७ ॥ रामस्वरक्षाव्यप्राप्तिकृतं लोकस्यातिशयंदर्शयति—ग्रहृष्टेति । लोकः जनः । ग्रहृष्टमुदितः सदान्नीमासीदितिशेषः । एषमुत्तरप्रापि । ग्रहृष्टः संजातरोमाश्च । “हृषेलोमसु” इति अनिद्वत्विधानात् । मुदितइतितन्मूलसंतुष्टान्तःकरणत्वमुच्यते । तुष्टः समस्तकामलाभजनितप्रीतियुक्तः । यद्वा । “इच्छामोहिमहाबाहुंरघुवीरंमहाबलं । गजेनमहतायान्तरामंछत्रावृत्ताननं” इत्यमिलभितलामवच्यते । पुष्टः “विषयेतेमहाराजरात्मव्यसनकर्षिताः । अपिबुद्धाःपरिभ्रजानाःसपुण्याङ्गुरकोरकाः” इत्युक्तरामविर-

तिल० महत्यावानरसेनयासङ्ग्रहकस्याद्रमनेभरतादेःशङ्कामाभूदितिनिर्दिष्टवर्तनम् । शिरो० सत्यपराक्रमः सत्योच्चसाप्रतिभोगीपराक्रमोयसः । किंच सत्याश्रयोभ्यां साऽस्त्याश्रयत्वेनयेवातेसत्याश्रयोभ्यांवासिनः तान्निस्संपिपतीतिस्वत्यपरः अतएवभक्रमते अयोध्यांपरित्यज्यनक्तविहृच्छतीत्यक्रमः सचासीत्सचेतिचभयपदमिश्रेषणकर्मभारयः ॥ ८५ ॥ तिल० पुनरिति । पुष्पकाद्वती-नीत्यानुनस्तपुष्पकंसमाह्वय ॥ ८६ ॥ तीर्थी० सीतामनुप्राप्य सीतासारक्ष्यंप्राप्य । मुनिवेषत्वागेनसीतामनुरूपः प्राप्येतिवाच्यत् ॥ शिरो० अनघः दूरीकृतदेवभ्यसनः ॥ ८७ ॥ तीर्थी० एतदन्तर्भवितंभूतत्वेनोपदिश्यदेवविरतः परवत्तरकाश्च विषयंमिष्यत्वेनोपदिशति—ग्रहृष्टेति ॥ ८८ ॥

न पुत्रमर्णं किंचिद्व्यसन्ति पुरुषाः कश्चित् । नार्थमाविधवा नित्यं भविष्यन्ति पतिव्रताः ॥८९॥
 न चाभिर्त्तं भयं किंचिन्नाप्सु मृकान्ति अन्तवः । न वातजं भयं किंचिन्नापि प्वरकृतं तथा ।
 न चापि भुङ्क्ष्यं तत्र न तस्करभयं तथा ॥ ९० ॥
 नगराणि च राष्ट्राणि धनधान्ययुतानि च । नित्यं प्रमुदिताः सर्वे यथा कृतयुगे तथा ॥ ९१ ॥
 अश्वमेधश्चैरिष्टा तथा बहुसुवर्णकैः । पवां कोट्ययुतं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यति ।
 असङ्ख्येयं धनं दत्त्वा ब्राह्मणेभ्यो महावशाः ॥ ९२ ॥

इजकार्यत्यागानुपुष्टः । सुधार्मिकः सुधर्मः रामभक्ति-
 पूर्वकं कर्म तत्परतीति सुधार्मिकः । “धर्मश्चरति” इति
 ठक् । “क्षियोवृद्धास्तकण्यज्ज” इत्युक्तधर्मफलभागि-
 त्यर्थः । निरामयः शरीररोगरहितः । अरोगः मान-
 सव्याधिरहितः । दुर्मिह्यभववर्जितः । मिह्याणां-
 व्युद्धिः दुर्मिह्यं । व्युद्धाव्यवयीभावः । दुर्मिह्यान्भयं
 दुर्मिह्यभयं तेन वर्जितः । अनेन पूर्वसीताविशिष्ट-
 रामवियोगे प्रजानामाश्रयविक्रमासीत् । तद्विदानीं
 निवृत्तमित्युच्यते । प्रहृष्टेत्यादि रामाभिषेकदर्शनसंतो-
 धोनवर्णयितुं शक्य इत्याह कविः । प्रहृष्टमुदितोलोकस्तु-
 ष्टः पुष्टः इति । अब प्रीतिकारितकैर्द्वयसिद्धिं दर्शय-
 ति—सुधार्मिक इति । शोभनो धर्मः विशिष्टविषयकै-
 र्द्वयमेव । अवकैर्द्वयविरोधिनिवृत्तिमाह—निरामयो-
 रारोगश्चेति । कैर्द्वयौपकरणसमुद्दिमाह—दुर्मिह्येति
 ॥ ८८ ॥ अब वर्णाश्रमधर्मपरिपालनप्रधानासुत्तर-
 काण्डकवां सगृह्णति—नपुत्रेत्यादि । केचिदपि-
 पुरुषाः कश्चित् कुत्रापि देशे किंचित् कादाचित्कमपि ।
 पुत्रमर्णं न दृक्स्वन्ति । न दृक्स्वन्तीत्यनेन ब्राह्मण-
 पुत्रश्च कदाचित्प्राप्तमपि परिहरिष्यतीति भावः । नार्-
 थमाविधवाः नित्यं पतिव्रताश्च भविष्यन्ति । यद्वा ।
 विधवापचयायासां ताः विधवाभ्यविचारिण्यः । अव्य-
 विचारित्वेपि पत्यावप्यननुरागः कासांचित्पत्यास्सनेत्या-
 ह—पतिव्रता इति । कौसल्यादयस्तु पुत्रवत्तयावृद्ध-
 सयाचन्ति विधवा इति भावः ॥ ८९ ॥ तत्र राज्ये ताप-
 त्रयगन्धोपिनमविष्यतीत्याह—नपेत्याद्यर्थे प्रथमं । अ-

भिर्जमयं न किंचित् न भविष्यति । अन्तवः नाप्सु मृज-
 न्ति । मृज्स्त्वानमरिष्यन्तीत्यर्थः । एवमाविदैविक-
 निवृत्तिरुक्ता अवाभ्यामिकादिनिवृत्तिमाह—नापि-
 प्वरकृतं तवानचापि भुङ्क्ष्यमिति । न तत्कल्मषमित्या-
 धिभौतिकोपलक्षणं ॥ ९० ॥ तत्र रामराज्ये बनिष्टनि-
 वृत्तिमुक्त्वेष्टसिद्धिमाह—नगराणीति । नगराणि धन-
 युतानि राष्ट्राणि धान्ययुतानि च भविष्यन्ति । अतएव-
 सर्वे नाराजिकाजानपदाश्च यथाकृतयुगे तथा त्रेतायाम-
 पि नित्यं प्रमुदिता भविष्यन्ति । “गत्यर्थो कर्मक—”
 इत्यादितात्पर्यरहितः ॥ ९१ ॥ एवं क्षत्रियासाधारणं
 प्रजापालनरूपधर्ममुक्त्वा द्विजातिधर्मानाह—अश्व-
 मेधेति । अश्वमेधमेकान्वयम् । महावशाः मजापाल-
 नलक्ष्यमहाकीर्तिः । अनेन इव्यशुद्धिरुक्ता । अश्वमेध-
 शतैः अनेकाश्वमेधैः । “दशवर्षसहस्राणिवाजिमेधमु-
 पाकरोत्” इति वक्ष्यमाणत्वात् । तथा बहुसुवर्णकैः
 बहुसुवर्णकाव्यक्तुविशेषैश्च । “सुबहुनिसुवर्णानिव-
 त्रोपकरणततः । बिन्द्वे सक्तुः स्मृतिः स्मृतौ बहुसुवर्ण-
 कः” इति वचनात् । एवमुत्तरकत्वानुष्ठानप्रदर्शनेन
 पूर्वकृतबोधिष्टोमाद्योपि ह्यनुष्ठिता इति सिद्धम् । गवां-
 कोट्ययुतं दत्त्वा दशसहस्रकोटिपरिमिताः गाः ब्राह्मणे-
 भ्यो दत्त्वा । ब्रह्मलोकं ब्रह्मणः स्वस्य लोकं अप्राकृतस्था-
 नं परमपदं प्रयास्यति । अत्र महायशा इत्यनेन यत्किं-
 चिदपवादमवगममात्रेण सीतात्यागः सूचितः । दशव-
 र्षसहस्राणि अश्वमेधानुष्ठानकाल इत्युक्त्या सीतां विनैव
 कत्वानुष्ठानस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च अभिषेकात्परं स्वस्वपद-

तिल० अविधवा मर्त्रनुगमनात् यथाशपुत्रसद्भावाद्वा । ८९ ॥ तीर्थी० असङ्ख्येयं धनं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यतीति योजना ।
 ब्रह्मलोकः तत्परमात्मस्वरूपं सगुणस्वप्नप्रणोदिष्यो स्वस्वलोकं वैकुण्ठाक्षयं न प्रयास्यतीत्यर्थः । तिल० इष्टादत्त्वेत्यादिसंस्कृतकर्म-
 नुतेत्वा रामस्वस्वलोकप्राप्तिप्रतिहेतुतेति कोषम् । यत्तु कतकृता अश्वमेधाद्यनुष्ठानस्य अनुषोपाधिप्रमुक्तावर्ज्यवशमनद्वारा ब्रह्मलो-
 कप्राप्तौ हेतुत्वमित्युक्तं तत्र । भगवद्भवताराणां पुष्पपापसंवेदनसर्वतन्त्रविकृतत्वात् । अश्वमेधाद्यनुष्ठानं तु क्षीयमानं लोकपदेशा-
 येत्यन्वयमिति । शिरो० विद्वद्बो ब्राह्मणेभ्यः । विधिपूर्वकं यथाविधि । गवां कोट्ययुतं दत्त्वा । विधम० गवां कोट्ययुतं दत्त्वा स-
 हस्रोत्तरकोटिपरिमितायाः विद्वद्बो ब्राह्मणेभ्यः विधिपूर्वकं दत्त्वा ब्रह्मलोकं प्रयास्यतीत्युत्तरार्थान्वयः ॥ ९२ ॥

[पा०] १. अ. न. उ. विद्वद्बो विधिपूर्वकं ।

राजवंशाश्रयतगुणान्स्वापविष्यति राघवः । चातुर्वर्ण्यं च लोकेऽस्मिन्स्वेस्ते धर्मे नियोष्यति ॥ ९३ ॥
 दशवर्षसहस्राणि दशवर्षशतानि च । रामो राज्यमुपासित्वा ब्रह्मलोकं गमिष्यति ॥ ९४ ॥
 इदं पवित्रं पापघ्नं पुण्यं वेदैश्च संमितम् । यः पठेद्रामचरितं सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ९५ ॥
 एतदाख्यानमायुष्यं पठन्नामायनं नरः । सपुत्रपौत्रः सगणः प्रेत्य स्वर्गे महीयते ॥ ९६ ॥

वर्षसहस्रकाले सीतावियोगादित्यवसीयते । अश्वमे-
 भारंभञ्ज रावणवधरूपपापनिवर्हणार्थतयाप्रसक्तइत्य-
 विलम्बितः । ततःपूर्वमेवसीतावियोगः प्रथमान्धमेवे-
 सीताप्रतिरूपकरणात् । प्रतिकृत्यापिधनानुष्ठानस्वप्ना-
 भाषिकत्वंबन्धयतिदर्भसयनप्रकरणादौ ॥ ९२ ॥
 एवं धर्मानुष्ठानमुक्त्वा धर्मप्रवर्तकत्वमाह—राजे-
 ति । अस्मिन्लोके राघवः राजवंशान् क्षत्रियवंशान् ।
 शतगुणान् शतगुणितान् । स्थापयिष्यति । शतगुणं-
 विवृष्टान् राजवंशान् प्रत्येकराज्यप्रदानेनपालयिष्य-
 तीत्यर्थः । चत्वारोवर्णाः चातुर्वर्ण्यं । स्वार्थेऽप्यम् ।
 स्वेस्ते स्वस्ववर्णाभिमोक्षिते । धर्मे । पूर्वादित्वात्सर्वना-
 मत्वविकल्पः । नियोष्यति प्रवर्तयिष्यति ॥ ९३ ॥
 धर्मसंस्थापनातिशयप्रदर्शनायराज्यपरिपालनकालबहु-
 त्वंदर्शयति—दशेति । दशवर्षसहस्राणिदशवर्षशता-
 निच । एकादशसहस्रसंभस्तरानित्यर्थः । उपासित्वा
 उपास्य । बालन्दसीतिवक्तव्ये “क्त्वापिच्छन्दसि”
 इतिप्रयोगादित्येत्येवोक्तः । सान्त्वपूर्वजनानुवर्त-
 नेनपरिपालयेत्यर्थः । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । राज्य-
 पालनेभ्यासङ्गाभावोदर्शितः । ब्रह्मलोकं वैकुण्ठं । गमि-
 ष्यति ॥ ९४ ॥ अथैतत्पठनस्यमोक्षसाधनत्वमाह—
 इदमिति । पूयतेनेनेति पवित्रं । “कर्तरिचार्षिदेवत-
 योः” इतिकरणेऽप्रत्ययः । परिशुद्धिसाधनमित्यर्थः ।
 नकेवलंशुद्ध्यापादकं किंतुपापघ्नं । “अमनुष्यकर्तृके-
 च” इतिटक्प्रत्ययः । पुण्यं लाङ्गलंजीवनमितिषत्

पुण्यसाधनं । अनेनप्रायश्चित्तव्यावृत्तिकत्वा । तद्धि-
 पापमेवनिवर्तयति । उक्तार्थत्रयेहेतुमाह—वेदैश्चसंमि-
 तमिति । सर्ववेदसहस्रमित्यर्थः । इदंरामचरितं
 सक्षेपरूपं । यःपठेत् वेदवत्सनियमंप्रतिदिनंपठेत् ।
 ससर्वपापैः पूर्वोचरायैः । प्रमुच्यते । तदुक्तं रामोप-
 निषदि “ब्रह्महत्यासहस्राणिवीरहत्याशतानिच ।
 स्वर्णस्यसुरापानगुरुतत्पायुतानिच । कोटिकोटिस-
 हस्राणिउपपातकजान्यपि । सर्वोष्यपिप्रणयन्तिरा-
 मचन्द्रस्यकीर्तनात्” इति ॥ ९५ ॥ एवं रामच-
 रितपाठस्यमोक्षफलमुक्त्वा आनुबन्धिकफलोक्तिपूर्वकं
 तस्मसंबन्धिसंबन्धपर्यन्तत्वमाह—एतदिति । आयुः
 प्रयोजनमस्य आयुष्यं । “स्वर्गादिभ्योयङ्प्रत्ययः”
 इति यत्प्रत्ययः । आख्यानं आख्यायिकारूपं । एत-
 द्वाभ्यायणं बालरामायणं । रामस्थायनं रामायणं ।
 भवगतावितिधातोर्भावेत्युट् । रामचरितमित्यर्थः ।
 रामः अप्यते प्राप्यतेअनेनइतिवा रामायणं ।
 रामः अयनं प्रतिपाद्योयस्येतिवा रामायणं । “पूर्वपदा-
 त्सङ्गायामगः” इतिणत्वम् । पठन्नरः वर्णाभमादिनि-
 यमंविना योपिहोपि । सपुत्रपौत्रः दशपूर्वपरसहित-
 इत्यर्थः । सगणः सभृत्यबन्धुः । प्रेत्य आत्यन्तिक-
 शरीरनाशंप्राप्य । स्वर्गे परमपदे । “तस्यां हि-
 रण्यःकोशःस्वर्गोलोकोज्योतिषावृतः” इतितस्मिन्स्वर्ग-
 शब्दप्रयोगात् । विमुक्तसर्वपापंप्रति स्वर्गमात्रस्या-
 फलत्वाच्च । महीयते पूज्यते । “तंपञ्चशतान्यप्सर-

तमि० राज्येनब्रह्मरामःराज्यमुपास्यःराज्यमसन्तानुक्त्वावरचेनराज्योपासनंकरेतिसीरीत्यनुक्तं । तिल० अक्षतारस्यागका-
 लमाह—इति । उपासित्वा नित्यबहुश्रुत्येत्थः । ब्रह्मलोकं शशिकं वैकुण्ठादिलोकं । अनेनविजनिस्त्रिकर्मयोगोपेतस्यैवसाक्षात्प-
 रंपरब्रह्मलोकप्राप्तिरितिष्यति । शिरो० दशवर्षसहस्राणिदशसहस्राणुमितानिवर्षसहस्राणि त्रिसहस्रसहस्राणुमितानिवर्षसहस्राणि
 त्रिंशत्सहस्रवर्षाणीत्यर्थः । दशवर्षशतानिच दशसहस्राणुमितानिवर्षशतानिशतत्रयवर्षाणि सहस्रत्रयवर्षाणीत्यर्थः । एवंचत्रयस्त्रि-
 शत्सहस्रवर्षाभिराज्यंरामोनिष्करमणशीलः उपासित्वाहन्तेत्यर्थः । त्यक्त्वावर्णाः । आगच्छलोकं अभिषिक्तः आ-प्रजापतिः
 ब्रह्मपितृ तैल्लोक्यतेहदिनित्यस्मर्यतेतत् । किञ्च ब्रह्मभिन्नलोकंआनन्दधर्म अप्रकटाद्योप्यापुरंप्रयास्यतिप्राप्यति । अप्रकटतवा-
 तत्रैवस्थासतीत्यर्थः । अत्रप्रशब्दोपादानेनतत्परिहरणमपिताद्विषयतिरितिष्यति । बहुवचनान्तसहस्रशब्देनबहुवचनान्तश-
 तशब्देनच सहस्रत्रयशतत्रयशब्दः कपिब्रह्मधिकरणत्वावेनावगन्तव्यः । एकसहस्रकथातार्थकत्वंतुनोपपद्यते तर्कोर्बहुवचनान्त-
 त्वात् । “विशालाद्याःसदैक्ये” इत्यनुसासनेनैकशब्देनन्तराबहुवचनान्तत्वमुक्तंभवत् । अतएव “त्रयोदशान्यप्सर-
 नर्यमकथितं” इति ॥ ९५ ॥

पठन्विजो वागृषभत्वमीयात्स्यात्क्षत्रियो भूमिपतित्वमीयात् । वणिग्जनः पण्यफलत्वमीयाज्जनश्च
शूद्रोपि महत्त्वमीयात् ॥ ९७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे श्रीमद्रामायणकथासंक्षेपोनाम
प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

संप्रतिधावन्तिशतंमालाहस्ताःशतंपूर्णहस्ताः” इति-
श्रुतेः ॥ ९६ ॥ अथ चातुर्वर्ण्यव्यतिरिक्तस्यनाधिकार-
इतिसूचयन्वर्णविशेषनियतानिफलानिदर्शयति—
पठन्ति । स्यादित्येतदव्ययंयथार्थं । इदं बालरामायणं
पठन् द्विजोयदि । वागृषभत्वं वाचिश्रैष्ठ्यं वेदवेदाङ्ग-
पारगत्वं । ईयात् प्राप्नुयात् । ईगतावित्यस्माद्धातोः-
लिङ् । पठन् क्षत्रियोयदि भूमिपतित्वं चक्रवर्तित्वमी-
यात् । पठन् वणिग्जनोयदि पण्यफलत्वमीयात् ।
पणमूल्यंतद्वर्हतीतिपण्यं क्रयविक्रयार्हवस्तु तदेवफलं
लाभोयस्य स पण्यफलः । तस्यभावः पण्यफलत्वं ।
“पण्येष्टूताविष्टूत्तृष्टेष्टूतौमूल्येधनेपिच ” इत्यमरः ।
पणशब्दादहर्ण्यत्वप्रत्ययः । “अवद्यपण्य—” इत्या-
दिना पणतेर्यत्प्रत्ययान्तोनिपातोवा । पठन् शूद्रोपि
जनोयदि महत्त्वं स्वजातिश्रेष्ठत्वमीयात् । यद्वा ।
स्यादित्येतदव्ययार्थेऽव्ययं । स्यात्क्षत्रियः अल्पनृपतिः ।
भूमिपतित्वं अल्पपण्डभूमण्डलेधरत्वमीयात् । एवमल्प-
ब्राह्मणइत्यादि नेयम् । यद्वा स्याच्छब्दः कथंचिद्व-
र्धेनिपातः । “स्यादस्तिस्वाप्नास्ति—” इत्यादिसप्तभ-
ङ्गीव्याख्याने तथोक्तत्वात् । तथाच कथंचित्पठन्
शास्त्रोक्तनियमंविनापिपठन्तिप्रत्यर्थः । एकदेशंपठन्ति-
तिवा । अथवा वागृषभत्वादिकमीयात् । स्याच्च
सत्तांलभेतचेति सर्वसाधारणंसत्तालभरूपफलं ।
“अस्तिब्रह्मेतिचेद्देव । सन्तमेनंततोविदुः” इतिश्रुतेः ।
कश्चित् “स्यात्प्रबन्धेचिरातीति” इतिवचनान् स्याच्छ-
ब्दःप्रबन्धपरइत्याह । तदज्ञानविजृम्भितं । “स्यात्प्रब-
न्धेचिरातीतेनिकटागामिकेपुरा” इति वाक्यशेषात्
पुराशब्दस्यनानार्थत्वंहिद्यत्रोच्यतेइति । यद्यपि “आ-
व्येष्टतुरोवर्णान्कृत्वाब्राह्मणमप्रतः” इतिश्रुत्येतिहा-

सपुराणयोःश्रवणमात्रंस्मृतिभिरनुकृतं ननु पठन् ।
तथापि “पठन्” इत्यादिक्वचिवचनप्रासाध्यात् “वच-
नाद्व्यकारस्य” इतिन्यायेनास्मिन्संक्षेपपाठमात्रेधि-
कारोस्तीतिसिद्धं । तथा सहस्रनामाभ्यन्यान्तेचट्ट-
इयते “यद्भृगुयाभित्यंयथापिपरिकीर्तयेत्” इत्या-
रभ्य “वेदान्तगोब्राह्मणःस्यात्क्षत्रियोविजयीभवेत् ।
वैश्योयधनसमृद्धःस्याच्छूद्रःसुखमवाप्नुयात्” इति ।
यद्वा वेद्योपबृंहणेशूद्रस्यसर्वथाऽनधिकारात् शूद्रइ-
त्यत्र पठन्तिनानुषज्यते किंतु शृण्वभित्यध्याह्रियते ।
“शृण्वनामायणंभक्त्या” इतिश्रवणस्यापिमहाफल-
त्ववचनात् । अत्रसंक्षेपे तत्कारेणोपक्रम्य यादितिस-
मापनात् गायत्रीरूपत्वमस्यगम्यते । अत्रश्लोके उप-
जातिवृत्तं । “स्यादिन्द्रश्चाततजास्ततोऽगौ” । “उपे-
न्द्रवज्राजतजास्ततोऽगौ” । “अनन्तरोदीरितलक्ष्मभा-
जःपादायरीयाउपजातयस्ताः” इतिलक्षणान् ॥ ९७ ॥
प्रथमसर्गमुपसंहरति—इतीति । ऋषिणाप्रोक्तमार्गं
“तेनप्रोक्तं” इत्यण् । श्रीमद्रामायणे श्रीमद्रामाय-
णाख्ये । आदिकाव्ये प्रथमकाव्ये । बालकाण्डे संक्षे-
पोनाम प्रथमःसर्गः । समाप्तइतिशेषः । काव्यलक्षणं-
सर्गलक्षणंचोक्तंदण्डिनाकाव्यादर्शे “नगरार्णवशैलतु-
चन्द्रार्कोदयवर्णनैः । उद्यानसलिलश्रीकामधुपानर-
तोत्सवैः । विप्रलम्भैर्विवाहैश्चकुमारोदयवर्णनैः । मञ्ज-
वृत्तप्रयाणाजिनायकाभ्युदयरिपि । अलंकृतमसंक्षिप्तं-
रसभावनिरन्तरं । सर्गैरनतिविस्तीर्णैःश्राव्यवृत्तैः
सुसन्धिभिः । सर्वत्रमिश्रितान्तैरुपेतं लोकरञ्जनं ।
काव्यं कल्पान्तरस्थायिजायतेसदलंकृति” इति ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
न्त्रीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने प्रथमः सर्गः ॥ १ ॥

द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

वाल्मीकिना सादरपूजितेनारदे ब्रह्मलोकं प्रति प्रस्थिते शिष्येण भारद्वाजेन सह ज्ञानाप्ततमसातीरगत्येन तेन तत्र कौञ्चमि-
थुनदर्शनम् । १ ॥ शिष्येण कौञ्चमिथुने पुंसो वचने वाल्मीकिना संप्रति मानिषादेत्यादि सापेक्षमनक्तिः । २ ॥ तथा पञ्चाङ्गि-
मर्थेन श्लोकशापवचनस्यानुपपन्नदोषद्वयस्योक्त्यपवाचनम् । ३ ॥ तदनु सविस्मयं शिष्ये तन्निवेद्य माध्याह्निकमज्जनादि-
करणपूर्वकं पुनस्त्वाग्रभंगस्यागमनम् । ४ ॥ तदनु वाल्मीक्याग्रभंगमुपागत्येन ब्रह्मणा संप्रति रहस्यप्रकाशकप्रवीरमादिनि-
खिद्युत्तामप्रतिमानरूपवरदानेन श्रीरामायणप्रणयनमेरणापूर्वकं स्वलोकगमनम् । ५ ॥

नारदस्य तु तद्वाक्यं श्रुत्वा वाक्यविशारदः ॥ पूजयामास धर्मात्मा सहशिष्यो महामुनिः ॥ १ ॥
यथावत्पूजितस्तेन देवर्षिर्नारदस्तदा ॥ आपृष्ट्वाभ्यनुज्ञातः स जगाम विहायसम् ॥ २ ॥
स मुहूर्तं गते तस्मिन्देवलोकं मुनिस्तदा ॥ जगाम तमसातीरं जाह्नव्यास्त्वविदूरतः ॥ ३ ॥

श्रीमच्छठारिगुरुणागुरुणोपदिष्टं रामायणस्य हृदयं सर-
सं गृहीत्वा ॥ श्रीकौशिकान्वयकुलेन्दुराशेषवन्धुगोवि-
न्दराजविलुधो विशदीकरोति ॥ १ ॥ अथ परमकाङ्क्षि-
को वाल्मीकिः “इष्टं हि विदुषां लोके समासव्यासधारणं”
इत्युक्तरीत्या संक्षेपेणोक्तं रामचरित्रं पुनर्विस्तरेण प्रतिपि-
पादयिषुः तत्र प्रेक्षावत्पटुत्तर्यै वक्तृवैलक्षण्यं प्रबन्धवै-
लक्षण्यं प्रतिपाद्य वैलक्षण्यं चेति वैलक्षण्यत्रयं निदिदर्श-
यिषुः वक्तृवैलक्षण्यं तावदादौ दर्शयति नारदस्येत्यादि-
ना द्वितीयसर्गेण । वक्तृवैलक्षण्यं तु परमात्मत्वं । आत्-
मत्वं यथार्थदर्शित्वे सति यथार्थवाचित्वं । तस्य परमत्वं
तु पितामहवरप्रसादलब्धत्वं तदेतदुपदर्शयितुमुपोद्भा-
तत्वेनाह—नारदस्येत्यादि । तुल्यदो वैलक्षण्यपरः ।
“तुः स्वाङ्गदेऽवधारणे” इत्यमरः । सचकाकाक्षिन्वा-
येनोभयप्रान्वेति । त्रिलोकज्ञतयेतरविलक्षणस्य नारदस्य
शब्दतोऽर्थतश्चेतरवाक्यविलक्षणोत्कर्षः । तत् पूर्वसंक्षेप-
रूपेणोक्तं । वाक्यं संपूर्णार्थप्रतिपादकपदसमूहं प्रभा-
नुरूपोत्तरं । श्रुत्वा निशम्य । वाक्ये विशारदो विद्वान् ।
“विद्वत्सु प्रगल्भौ विशारदौ” इत्यमरः । वाक्यविशेषज्ञश्-
त्यर्थः । धर्मे आत्मानुद्धिर्यस्यासौ धर्मात्मा । धर्मस्वभावो
वा । अत्र प्रकरणादुर्वनुवर्तनधर्मज्ञ इत्यर्थः । महामुनिः

वेदान्तार्थनिर्णयसंपत्त्या सर्वोत्कृष्टमुनिर्वाल्मीकिः । सह-
शिष्यः शिष्यसहितः सन् । “मोपसर्जनस्य” इति
पक्षे सहशब्दस्य सभावभावः । पूजयामास अहोवा-
क्यवैखरीतितद्वाक्यं रूपायामासेति वाक्यविशारद्वत्स्यो-
क्तिभङ्गाऽऽवगम्यते । महामुनिमिति पाठे वाल्मीकिप-
दाध्याहारः । समितिप्रयोक्तव्ये अन्यत्वप्रतीतिरस-
हानुनिपदप्रयोगास्वारस्य ॥ १ ॥ देवश्चासौ ऋषिश्च
देवर्षिः नारदः । “नारदाद्याः सुरर्षयः” इत्युक्तेः ।
तेन वाल्मीकिना । यथावत् यथाह । पूजितः प्रदक्षि-
णनमस्कारादिभिरर्चितः सन् । तथा पूजावसाने । आ-
पृष्ट्वा आपृच्छय । “क्त्वापिच्छन्सि” इति त्यबभावः ।
अभ्यनुज्ञातः गच्छस्वमिति वाल्मीकिना कृताभ्यनुज्ञा-
नः । विहायसं आकाशं जगाम ॥ २ ॥ तस्मिन्
नारदे । मुहूर्तं अल्पकालं । “मुहूर्तमल्पकाले स्यात्”
इति निघण्टुः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । देवलोकं ब्रह्म-
लोकं । गते वाल्मीके रामभक्तिमन्त्राण्येकययितुं प्राप्ते स-
ति । समुनिः वाल्मीकिः । तदा नारदगमनोत्तरका-
ले । जाह्नव्याः गङ्गायाः । अविदूरतः समीपे । सप्त-
म्यर्थतसि । स्थितमिति शेषः । तु गङ्गातोपिविलक्षणं ।
तमसातीरं जगाम माध्याह्निकाभिषेकाद्यप्राप्तः ॥ ३ ॥

तिल० वाक्यविशारदः विशिष्टा व्याकरणसंस्कारादिविशेषवर्ती विविधार्थव्यापारवाणीयस्य सः विशारदः । शिरो० धर्मात्मा
धर्मे आत्मा यो यस्य परमधर्मोपदेष्टव्यः । तत् वाक्यनसागोचरेष्वेव धर्मोक्तं । वाक्यं । विषय० महामुनि शतकोटिविस्तरा-
मायणमननशीलं । नारदं पूजयामास । १ ॥ तिल० मुहूर्तं साधने स्थित्वा पथान्माध्याह्निकार्थं जाह्नव्या अविदूरतः सानीपदेवर्तमानं
तमसातीरं जगाम । यत् मुहूर्तमात्रेण देवलोकं गत इत्यन्वय इति तत्र । छान्दसलक्षण्येनाभाभात् अभ्यस्य लक्षण्येनागतिकग-
तिकत्वात् । ३ ॥

[पा०] १ घ. क. धर्मै. २ क. च. न. मुनिम्. ३ क. च. छ. ज. झ. न. पृच्छयै. ४ ग. जगामच. ५ च. हूतै.
वा. रा. ५

स तु तीरं समासाद्य तमसाया मुनिस्तदा ॥ शिष्यमाह स्थितं पार्श्वे दृष्ट्वा तीर्थमकर्दमम् ॥ ४ ॥
 अकर्दममिदं तीर्थं भरद्वाज निशामय ॥ रमणीयं प्रसन्नांबु सन्मनुष्यमनो यथा ॥ ५ ॥
 न्यस्यतां कलशस्तातै दीयतां वल्कलं मम ॥ इदमेवावगाहिष्ये तमसातीर्थमुत्तमम् ॥ ६ ॥
 एवमुक्तो भरद्वाजो वाल्मीकेन महात्मना ॥ प्रायच्छत मुनेस्तस्य वल्कलं नियतो गुरोः ॥ ७ ॥
 स शिष्यहस्तादादाय वल्कलं नियतेन्द्रियः ॥ विचचार ह पश्यन्तत्सर्वतो विपुलं वनम् ॥ ८ ॥
 तस्याभ्याशे तु मिथुनं चरन्तमनपायिनम् ॥ ददर्श भगवांस्तत्र कौश्वयोश्चारुनिस्स्वनम् ॥ ९ ॥
 तस्मात्तु मिथुनादेकं पुमांसं पापनिश्चयः ॥ जघान वैरनिलयो निषादस्तस्य पश्यतः ॥ १० ॥
 तं शोणितपरीताङ्गं वेष्टमानं महीतले ॥ भार्या तु निहतं दृष्ट्वा कराव करुणां गिरम् ॥ ११ ॥

समुनिः तमसायाविलक्षणंतीरमासाद्य । तदा आसा-
 दनकाले । अकर्दमं अपङ्क । तीर्थं जलावतरणं ।
 “ तीर्थमन्नायुपाध्यायशास्त्रेष्वंबुनिपावने । पात्रोपा-
 यावतारेषु ” इतिवैजयन्ती । दृष्ट्वा पार्श्वेस्थितं शिष्यं
 आह ॥ ४ ॥ भरद्वाजइतिवाल्मीकेःप्रधानशिष्यस्यनाम ।
 हेभरद्वाज । अकर्दमं अपङ्क । अधःप्रदेशेपङ्कुरहितमित्य-
 र्थः । अन्यत्र पापरहितं । प्रसन्नांबु प्रसन्नसलिलं ।
 लोकेकिंचिदधःपङ्कुरहितत्वेपिजलं कलुषमेवभवति ।
 किंचिभिर्मलोदकत्वेप्यधःसपङ्कमेवदृश्यते नतयेदमि-
 तिभावः । अन्यत्रांबुवत्प्रसन्नं । अतएवरमणीयं ।
 सन्मनुष्यमनोयथा सत्पुरुषहृदयसदृशमिदंतीर्थं । नि-
 शामय पश्य । “ शमोऽदर्शने ” इतिमित्राभावादर्श-
 नार्योऽयंशब्दः । सन्मनुष्यमनोवत्प्रसन्नाव्वितिवा यो-
 जना ॥ ५ ॥ हेताव वत्स । कलशः उदपात्रं । न्य-
 स्यतां भूमौस्थाप्यतां । ममवल्कलं ज्ञानशास्त्रार्थावृक्ष-
 त्वक् । दीयतां । किमर्थमित्यत्राह—इदमेवेति । उत्तमं
 अकर्दमत्वादिगुणयोगेनजाह्नवीतीर्थात्प्रेष्ठं इदमेवतम-
 सातीर्थं अवगाहिष्ये अत्रैवस्नास्यामि । माध्याह्निक-
 कालातिक्रमादगत्वाजाह्नवीमितिशेषः । त्वमप्यत्रैव
 स्नाहीत्यर्थः ॥ ६ ॥ महात्मना महामनसा । वाल्मी-
 केन वाल्मीकिना । “ तस्येदं ” इतिसंबन्धमात्रेऽगु-
 संबन्धश्चात्रपुत्रत्वं । एषं पूर्वोक्तरीत्या । उक्तः । गुरो-
 र्नियतः परतः । भरद्वाजः । मुनेस्तस्य वाल्मीकेः ।
 वल्कलं । प्रायच्छत प्रादात् । दाणः यच्छादेशः । छ-

न्दसिबहुलग्रहणादात्मनेपदं संयन्धसामान्येषष्ठी तस्मा
 इत्यर्थः ॥ ७ ॥ नियतेन्द्रियः निगृहीतेन्द्रियोपि ।
 सः वाल्मीकिः । शिष्यहस्ताद्वल्कलमादाय । विपुलं
 विशालं । वनं । सर्वतःपश्यन्सन् । विचचार । हेति-
 विस्मये । निगृहीतेन्द्रियस्यविपुलवनावलोकनं दैवकु-
 त्स्वाद्विस्मयनीयमित्यर्थः ॥ ८ ॥ भगवान् माहात्म्य-
 वान् । “ भगःश्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नाक्रीर्तिषु ”
 इत्यमरः । शापानुग्रहसमर्थ इत्यर्थः । वाल्मीकिः । तत्र
 वने । तस्य तीर्थस्य । अभ्याशे समीपे । चरन्तं वर्त-
 मानं । अनपायिनं अविनाभूतं । क्षणविरहासहिष्णु
 कौश्वमिथुनमितिप्रसिद्धं । चारुनिस्स्वनमितिरतिका-
 लिकस्वरोक्त्या रतिर्द्योत्यते । कौश्वयोर्मिथुनं द्वन्द्वं ।
 पुंलिङ्गत्वमार्थः । ददर्श ॥ ९ ॥ पापनिश्चयः रतिसम-
 येपिहृदनकरणात्क्रूरनिश्चयः । वैरनिलयः सर्वजन्तु-
 विषयसहजशात्रवयुक्तः । निषादः । तस्मान्मिथुनात्
 तन्मिथुनमासाद्य । त्यज्जलेपेषध्वमी । पुमांसंप्रकं
 अवयवं । तस्यपश्यतः तंपश्यन्तंमुनिमनादस्य “ षष्ठीचा-
 नादरे ” इत्यानादरेषष्ठी । जघान हतवान् ॥ १० ॥
 भार्या कौश्वी । निहतं व्याधहतं । अतएव । मही-
 तले भूतले । वेष्टमानं घूर्णमानं । शोणितपरीताङ्गं
 रुधिरव्याप्तशरीरं । तं कौश्वं । दृष्ट्वा । करुणां श्रोतुः
 कारुण्यावहां । गिरं । कराव करुणशब्दमकरोत् ।
 ओदनपाकंपचतीतिवत् । अरोदीत् ॥ ११ ॥

शिरो० तीर्थं ऋषिसेविततमसाजलं । “ तीर्थं शास्त्राभ्युपगम्योपाध्यायमन्त्रिषु । अवतारविजुष्टांभस्त्रीरजस्तुचविधुतं ”
 इतिविश्वकोशातीर्थशब्दस्य ऋषिजुष्टांभ-परत्वं । ४ शिरो० प्रायच्छत । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वादात्मनेपदम् । ७ ॥

[पा०] १ छ. सप्तं. २ न्मातुष. ३ ध. स्नावही. ४ स. ष. लाभि.

वियुक्ता पतिना तेन द्विजेन सहचारिणा ॥ ताम्रशीर्षेण मत्सेन पत्रिणा सहितेन वै ॥ १२ ॥
 तथा तु तं द्विजं दृष्ट्वा निषादेन निपातितम् ॥ ऋषेर्धर्मात्मनस्तस्य कारुण्यं समपद्यत ॥ १३ ॥
 ततः करुणवेदित्वादधर्मोऽयमिति द्विजः ॥ निशाम्य रुदन्तीं क्रौञ्चीमिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 मानिषाद प्रतिष्ठां त्वमगमः श्लाघतीः समाः ॥ यत्क्रौञ्चमिधुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥ १५ ॥

पतिना पत्या । नाभावआर्षः । सहचारिणा सहचार-
 शीलेन । ताम्रशीर्षेणिनिः । सहितेनेत्यनेन अनस्त-
 क्ततिरुच्यतइति नतेनपुनरुक्तिः । ताम्रशीर्षेण रक्त-
 शिरसा । “उत्तमाङ्गशिरःशीर्ष” इत्यमरः । मत्सेन
 रतिपरवशेनेत्यर्थः । पत्रिणा प्रशस्तपक्षेण । तेनद्विजेन
 पक्षिणा । “दन्तविप्राण्डजाद्विजाः” इत्यमरः ।
 भार्या वियुक्ता विरहितासती । करुणाङ्गिरं करावेति-
 पूर्वैणान्वयः । वै इतिपादपूरणे । “तुहिचस्महवैपाद-
 पूरणे” इत्यमरः । अत्रविशेषणानि भार्यायाः शोका-
 तिरेकहेतुत्वेननिर्विघ्नानि ॥ १२ ॥ तथा शोणितपरी-
 ताङ्गमित्यायुक्तरीत्या । निषादेन निपातितं हिंसित-
 मित्यर्थः । तद्विजं दृष्ट्वा स्मितस्य । धर्मात्मनः धर्मस्व-
 भावस्य । ऋषेर्वाल्मीकेः । करुणैव कारुण्यं । स्वार्थे-
 ष्यम् । दया । समपद्यत आसीत् ॥ १३ ॥ ततः
 क्रौञ्चीविषयकारुण्यसंपत्त्यनन्तरं । द्विजः सहजका-
 रुण्यस्वभावोमुनिः । रुदन्तीं क्रौञ्चीं । निशाम्य दृष्ट्वा ।
 करुणवेदित्वात् कारुण्यभाक्त्वात् । विदुलामित्य-
 स्मात्पुनिनिः । अयं रतिकालेहिंसनमधर्मइतिमत्वा इदं
 वक्ष्यमाणं । वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥ तदेववचनमाह—

मानिषादेति । हेनिषाद त्वं शश्वदेव शाश्वत्यः । स्वा-
 र्थेअण् । सतोऽक्षीप् । ताः अनारताइत्यर्थः । समाः संब-
 त्सराम् । “संबत्सरोवत्सरोब्धोहायनोऽक्षीशरत्समाः”
 इत्यमरः । अत्यन्तसंयोगेद्वितीया । प्रतिष्ठां कचित्स्थान-
 नं । “प्रतिष्ठास्थितिमाहात्म्य—” इतिवैजयन्ती ।
 मागमः माप्राप्नुहि । “आशंसायांभूतवच” इतिखु-
 त्तिदेशामलुक् लदित्वाङ् । नार्थमाह अपितुमासन्द-
 इतिकगशिकाकारः । तेनाङ्गामेपिनविरोधः । दुर्घटकृ-
 त्तिकारस्तु अमेसिपदच्छेदः हेअम हेअलक्ष्मीक इतिनि-
 षादविशेषणं ततो “नमाङ्गयोगे” इत्यङ्भावइत्याह ।
 एवंपूर्वार्धेनशापवचः तत्रहेतुरुत्तरार्धेनोच्यते । यद्यस्मा-
 त्कारणात् क्रौञ्चमिधुनात् क्रौञ्चमिधुनमासाद्य स्व-
 च्छोपेपञ्चमी । एककाममोहितं कामेनमोहंप्रापितं र-
 तिक्रीडाविवशमित्यर्थः । एकमवयवमवधीः हिंसित-
 जानसि । तस्मात्तद्देवप्रतिष्ठांमागमइतियोजना ।
 चतुर्मुखप्रसादेनवाल्मीकिमुखात्प्रमोदितोऽयंश्लोकः
 केवलंसापपरोनमविबुधमर्हतीतिभगवन्मङ्गलाश्रासनप-
 रतयामङ्गलाचरणपरोऽयंप्राथमिकश्लोकइतिपूर्वाभा-
 र्यावर्णयन्ति । तथाहि । निधीदन्त्यस्मिन्नितिनिषादो

समि० हेनिषाद, संश्लाघती-समाःप्रतिष्ठांमागमः । नगतोऽतीतिकारुः । भार्यासहितएकप्रतिष्ठावेस्थित्यसांसारिकपुण्यंनानुभूतवा-
 नित्यर्थः । यद्यस्यात् क्रौञ्चमिधुनादेककाममोहितमवधी । एवमुत्सवक्रौञ्चनादपिस्वहृन्नमेवमेवइतिभावः । तिल० ममपुत्रप्रतिभाति ।
 भारद्वाजगुणधरभगवानन्तरमुनेःस्ववर्णनेच्छाज्ञात्वा स्वभक्तिस्वचकरुणारसमयत्वेन तत्प्रधानकाम्येऽतिकरुणचित्तसौवाधिकारादधेः
 करुणचित्तत्वजिह्वासयेवपूर्वभूयुदत्तशापस्यपुनरुक्तत्वरूपेनवार्त्त्यसंरादनायमुनेरीक्षणायवभगवाज्जायएवनिषादरूपेणपश्यतोमुने-पु-
 रतस्तमनाहस्य क्रौञ्चरक्षोविशेषरूपंजघान । ततस्तद्विच्छादशादन्तर्मासितयातयाप्रेरणायमहानधर्मोऽवमनेनकृतइतिद्वार पापमसे
 निषाद यत्काममोहितंक्रौञ्चमिधुनात् मिधुनीभूतात्क्रौञ्चयुगद्विमर्कमेकमवधीः तत्त्वमपिष्ठावधी-समा आयुस्त्रेणभूतानिवह-
 निवर्षाणि । प्रतिष्ठां स्त्रीसाहित्येनस्थितिः । इहलोके मागमोमाप्राप्नुहि । किंतु अत्यल्पकालमेवतथावासः एकमिधुनीमाप्येवंन्त-
 मितिवाचत् । इतिशतशान्मुनिः । एकमवधीरित्युक्तेः अथासत्यवाक्यीविरहितःकृतः, सावनायकहीनाकृता तथात्वमपि श्रियवाल्-
 मार्यवाहीनोभव । सावत्वयाहीनाभवत्वितिपर्यवसानम् । अगमइत्यङ्गामस्तुमाङ्गयोगेऽप्यार्थत्वात् । तस्मैश्लोकपदंत्वेतदुत्तरंमङ्गलः
 श्लाघात्सकलरामभूतान्तज्ञानवरलाभोत्तरकालकृतेतस्मात्पुमिधुनादेकमितिश्लोके वैरनिष्ठवदितिश्लेषेयवसूचितम् । रसस्त्वेवतस्य
 कोकद्वयावैरनिष्ठत्वप्रसिद्धेः । निषादस्यापिप्राप्तिमुनवैरं किंवाहारव्यर्थमेवतद्वनमितिप्रसिद्धेव । अतएवाव्यक्त्यान्वयगुणव्यामस-
 नमुपक्रम्य “विनवैरं चरौहः” इति “तृतीयंयदिदरैर्द्वं परप्राणाभिहिंसनं । निर्बैरंक्रियतेमोहाप्रचतेसमुपस्थितम्” इतिवक्ष्यति ।
 “श्रीवेद्यव्यसनान्यवकामजानिभवंदुते” इतिचोपक्रमेवचम् । नन्वीदशोर्षस्त्वमाकेनमानेननिर्घातइतिचेष्टु । ऋषधरकार-

निवासः । अधिकरणेष्व् । बालस्मीः तस्मानिषादो-
मानिषादः श्रीनिवासः । तत्रसंबुद्धिः हे श्रीनिवास । त्वं
ज्ञान्यतीः समाः सर्वकालप्रतिष्ठां माहात्म्यं भगवतः गच्छ ।
रुकारण्यत्ययः । यद्यस्मान् कौचमिथुनात् राक्षसमि-
थुनाद्वावणमन्दोदरीरूपात् कामेन मन्मथेन मोहितं सी-
तापहर्तारमेकरावणमवधीः रावणं हत्वा कृतत्रैलोक्य-
त्राणस्तन्वायत्कालं विजयी भवेत्यर्थः । वाक्यार्थहेतुक-
काव्यलिङ्गमलंकारः । एवमनेन श्लोकेनेष्टदेवतास्मरण-
रूपं मङ्गलमाचरितं । “कान्यार्यसूचनं कैश्चिन्नान्नामे-
व निरूप्यते” इति वचनादस्मिन्नेव श्लोके बह्व्यमाणका-
व्यार्थः संक्षेपेण दर्शितः । तथाहि । आनिषादेत्यनेन
सीतापरिणयपर्यवसायिनी बालकाण्डकयोद्बोधिता ।
प्रतिष्ठात्वमगमइत्यनेन पितृवचनपरिपालनप्रतिष्ठाभि-
षायिन्ययोध्याकाण्डकथाऽऽवेदिता । ज्ञान्यतीः समा-
इत्यनेन ऋषिगणविषयप्रतिष्ठानिर्वहणेन रामस्वप्रतिष्ठा-
नुवृत्तिमभिधत्तारण्यकाण्डकथासूचिता । कुचगति-
कौटिल्यास्वीभावधोरित्यस्माद्वातोः “ऋत्विक्-” इत्या-
दिना किमपि पातनात् नलोपः संयोगान्तलोपश्चन भवति ।
कुचैव कौचः स्तार्थेभ्यः । तथाच कौचयोः कुटिल-
वोस्तिरश्लोकारावाडिनोर्मिथुनादेकं काममोहितं सुभी-
वभार्यापहर्तारं बालिनमवधीरिति किञ्चिन्धाकाण्डक-
थाऽभिहिता । कौचो अस्वीभूतो कुशावितियावत् ।
तयोरन्योन्यविरहहेतुकशीयसोः सीतारामयोरैकमव-
धवं सीतारूपमवधीः शृङ्गपीडितवानसीति । सीतावि-
रहदुःखातिशयवर्णनपरामुन्वरकाण्डकथाबोधिता ।
कौचो कुटिलौराक्षसौ तन्मिथुनादेकं काममोहितं रावण-
मवधीरितियुद्धकाण्डकथासूचिता । वृणकारण्यवासि-

ऋषिपत्नीदर्शनामिच्छामोहितसीतापीडाभिधानेनोत्त-
रकाण्डार्थोपसंक्षिप्तः । ननु मृगपक्ष्यादिवधस्य व्याघ-
कुलधर्मत्वात् कथमनपराधिनमेनं मुनिः शमुमर्हति ।
बह्यति रामएव बालिवधप्रस्तावे । “प्रमत्तानप्रमत्ता-
न्वानरामां सार्धेनोद्युतं । बभ्रन्ति विमुखांश्चापिनच-
दोवोत्रविद्यते” इति । सत्यं । तथापि रतिपरवृत्ता-
वसायां तद्वधोदोषपवेति मुनेराशयः । सूचयति हिर-
तिपरवृत्तां काममोहितमिति पदेन । अतएव भारते पा-
ण्डुप्रतिमुनिः । “अस्वर्ग्यमयश्चास्यं त्वमनुतिष्ठसि भार-
त ॥ कोहि विद्वान्मृगं हन्यात्परन्तं सैथुनं वने” इति ।
नन्विदं मलयंगच्छतो मन्वरपथोपवर्णनं । यद्यमास-
नो वै लक्ष्मण्यं परमाप्तं वक्तुमारभ्य स्वचरित्रवर्णनं करो-
ति । ब्रह्मागमनवरप्रदानादेरेव तदर्थं वक्तुम्वत्वात् । उ-
च्यते । श्रूयतामवधानेन । “अर्थतः सन्दतो वाऽपि
मनाकाव्यार्थसूचनं” इति दर्शितरीत्याकाव्यार्थसूचन-
मियतामन्वसंदर्भेण क्रियते । तथाहि । अकर्वममित्या-
दिना पापनसमुद्रसेतुफलमुच्यते । तस्याभ्यासइत्या-
दिना तत्तीरेभन्दोदर्यासहचरन्तं भोगान् भुञ्जानं अन-
पायिनं चतुर्मुखवरप्रदानेन लब्धचिरायुष्कं बाहनिस्-
नंरन्वधीणाविविनोदं कौचयोराक्षसयोर्मिथुनददर्श-
धर्मवलेनालोकितवान् तस्मादित्यादिना पापनिश्चयो-
निश्चितरावणपापः । वैरनिलयः हिरण्यकशिपुरावण-
शिपुपालरूपजन्मत्रयानुसारित्वात्सहजशात्रवः । नि-
धीदन्त्यत्र सर्वाणि जगन्तीति निषादो विष्णुः । पुमांसं रा-
वणं जघानेत्युच्यते । भार्यात्वित्यादिना मन्दोदरीप्रला-
पः । द्विजेन पुत्रस्त्यक्तत्वात् ब्राह्मणेन । ताम्रशीर्षेण
रत्नमुकुटधारित्वात् । पत्निना बाह्वनपरिच्छदादिमता ।

स्यात् । तथाप्रे स्फुटम् । तत्र संदेहवैतान्तर्यामिणं वृणु । तदुक्तपापेशिवाशिवसंवादे रामैव अवर्णनेन चतुर्विधोच्चावे । “ततो जा-
नपदः कश्चित्पारम-काष्ठविक्री । स्वधूगर्हणद्वारा रावणस्य द्रोहिताम् । गर्हया मासवैदेर्होदुर्गतोलोकनिन्दकः । तच्छ्रुत्वा देवि वारे-
भ्यो भीतो लोकापवाहत् । आहूय लक्ष्मणं प्राहरामोराजीवकोचनः । शुशुमेद वनं गुह्यं सीतासंस्मागकारणम् । वाल्मीकिना पशु-
जाततोऽस्मिन्नन्मग्न । तस्यावेनां त्यजाम्ययज नो देवात्रकारणम्” इति । कतः प्रत्यक्षसंवेदन्ति निषादस्यापकरोऽर्थस्तु स्पष्ट एव ।
किमनितरां सदेवर्षिगणत्रैलोक्यं सादृशति पीवयतीति निषादः तस्य संबुद्धिर्हेतिषादरावण । अथस्मात् कौचमिथुनात् । अस्वीभावादेक-
कुचोऽपवाच्यः । कुच । ततस्सार्धकोऽन् । कौचं राज्यक्षयवनवासादिदुःखेनास्वस्वीभूतं परमकार्श्यगतं वन्मिथुनं सीतारामरूपं
उत्सादेकं सीताकर्म वत्सादवधीः वचान्मधिकपीडाप्रापितवानस्ति तस्मात्प्र प्रतिष्ठां बालकाण्डपुरे पुत्रपौत्रवत्स्यगणवैशिष्ट्येन ब्रह्मणा
प्रतिष्ठादत्तात्मातः परं मागमइति काव्यार्थसूचनम् ॥ शिरो० त्वमेति निषादमिच्छेवर्षं त्वेन आत्मभिन्नेन रागादिना मःवन्धनं यस्य
अनात्मभूतरागादिवशाद्व्यर्थः । “मावमातरि योमाने वन्धने च प्रकीर्तितः” इति मध्वस्य वन्धनवाचकत्वं । तत्राभ्युपगमपरत्वं
सर्वांगिनेप्रतिष्ठम् । अत्रपक्षे अद्विरहः न विष्यत्कालोभक्तद्वन्द्वसिद्धिरिति बोध्यम् ॥ मानिषाद् मानिनां गर्वविशिष्टानां वः श्रेष्ठः
परशुरामः तं आसमन्ताद्वावेन यतिवन्द्यमिति वैष्णवधनुस्तजीकरादिना तद्वर्षं निवर्तयसीति मानिषादः तत्संबुद्धिः । इति बाल-

तस्यैवं भुवतश्चिन्ता बभूव इति वीक्षतः ॥ शोकार्तेनास्य शकुनेः किमिदं व्याहृतं मया ॥ १६ ॥
चिन्तयन्स महाप्राज्ञश्चकार भतिमान्भतिम् ॥ शिष्यं चैवाजवीद्वाक्यमिदं स मुनिपुङ्गवः ॥ १७ ॥
पादबद्धोक्षरसमस्तञ्जीलयसमन्वितः ॥ शोकार्तस्य प्रवृत्तो मे श्लोको भवतु नान्यथा ॥ १८ ॥
शिष्यस्तु तस्य भुवतो मुनेर्वाक्यमनुत्तमम् ॥ प्रतिजग्राह संहृष्टस्तस्य तुष्टोऽमर्षद्वहः ॥ १९ ॥

सहितेन कुम्भकर्णेन्द्रजिदादिसहायसंपन्नेन । कारुण्यं जु-
गुप्सा “जुगुप्साकरणाघृणा” इतिनिघण्टुः । अधर्मोय-
मितिरावणकृतोयमधर्म इति एतत्सर्वरावणवधवृत्तान्त-
मवलोक्यपौलस्त्यवधामिधानं तद्विषयप्रबन्धनिरमिमी-
तेतिमानिषादेत्यस्वरासायणार्थसंग्रहपरत्वचोक्तं । अथ
वा । अकर्दममित्यादिना गोदावरीतीर्थमुच्यते । तत्तीरे
पञ्चवट्यांरामस्यसीतथासहवर्तनं तयोरेकस्याःसीता-
यारावणेनदुराक्षनाहिंसनपीडनमित्येतत्सर्वसाक्षात्कृ-
त्य विधिवोदितोमुनिःसीतायाश्चरितमितितद्विषयप्र-
बन्धमकरोदित्यर्थः । तस्मिन्पक्षेअनपायिनमाद्यन्तशू-
न्यं । चारुनिस्त्वनसर्ववेदान्तप्रवर्तकं । कौन्धयोःकुश-
योःतपस्विनोःसीतारामयोःपापनिश्चयोवैरनिलयः नि-
षादोलोकहिंसको रावणःसीतामपजहार साचरुद ।
द्विजेनहृत्रियेणताम्रशीर्षेणरजमुकुटारुणेन परिणामा-
रेणोपलक्षितेन सहितेनलोकहितपरेण । अन्यत्सर्वस-
मानं । मानिषादेत्याद्यर्थःशापार्थेनदर्शितः ॥ १५ ॥
वीक्षतः तन्मिथुनवीक्षमाणस्य । “संज्ञापूर्वकोविधिर-
नित्यः” इतिवा चक्षिकोनुदात्तस्यक्त्विकरणह्यापितानि-
त्यत्वेनवा परस्मैपदं । एवं मानिषादेत्येवं । भुवतः
कौन्धीदृष्ट्वामानिषादेत्येवंवदतइत्यर्थः । तस्य वाल्मीकेः
इति । अस्म्यशकुनेः एतत्त्वक्षिनिमित्तंशोकार्तेनमया । व्या-

हृतमिदंवाक्यं किं किरूपमितिचिन्ताबभूव ॥ १६ ॥
प्रकर्षेणजानातीतिप्रज्ञःऊहापोहसमर्थः प्रज्ञएवप्राज्ञः ।
“प्राज्ञादिभ्यश्च” इतिस्वार्थेऽण् । यद्वा । प्राज्ञाधीः “धीः
प्राज्ञाशेमुपीमतिः इत्यमरः” । साऽस्यास्तीतिप्राज्ञः ।
“प्राज्ञाश्रद्धार्चाभ्योणः” इतिमत्वर्थयोणः । महाज्ञासौ
प्राज्ञश्चेतिमहाप्राज्ञः । मतिमान् ज्ञाञ्जानवान् । सः
वाल्मीकिः । मति उत्तरश्लोकेवक्ष्यमाणंनिश्चयं ।
चकार । समुनिपुङ्गवः । शिष्यमिदंवाक्यममजवीच ।
“मूशासि” इत्यादिनाद्विकर्मकत्वं । अयोगान्यवच्छेद-
कएवकारः ॥ १७ ॥ शोकार्तस्य कौन्धीशोकेनार्तस्य ।
मेप्रवृत्तः मत्तः प्रवृत्तः अयंसंदर्भइत्यर्थः । पादबद्धः ।
चतुर्भिःपादैर्युक्तः । अक्षरसमः प्रतिपादंसमाक्षरः ।
तस्मी वीणागुणः । लयः सौर्यत्रिकसैककालविरामः ।
“नाशेसंश्लेषणेतौर्यत्रिकसाम्येभवेक्ष्यः” इतिरत्नमा-
ला । ताभ्यांसमन्वितः तज्यामारोप्यवाद्यैःसहगार्तु-
शक्यइत्यर्थः । श्लोकोभवतु श्लोकलक्षणलक्षितत्वात्-
श्लोकशब्दवाच्योभवतु । नान्यथा श्लोकादन्यः के-
वलपदसंदर्भेनभवति । इतिमर्तिचकारेतिपूर्वेषान्वयः
॥ १८ ॥ शिष्यः भरद्वाजः । तस्यमुनेर्भुवतः तस्मि-
न्मुनौभुवतिसति । “यस्यचभावेनभावलक्षणं” इत्य-
स्मिन्नर्थेचण् । अनुत्तमं सर्वरामायणार्थसंग्रहरूपत्वेन

काण्डकथासूचिता ॥ १५ ॥ तिल० मयामुनिनाशान्तेनतपसिनाशकुनिशोकपीडितेनइदं ईदृशं कूरं तपोनाशकरं किंव्याहृत-
मितिवीक्षतोऽन्तर्यामिप्रेरणयानिषादेसर्वतोमहत्त्वसंभाषनया इदममानकौचेतद्वैपरीत्यसंभावनयाऽतिनिन्दमयशस्करंमहापातकेभ्यो-
प्यधिकपापंभूतमितिचिन्ताबभूव । यद्यप्येतत्सर्वंवाल्मीकिकृतमेव तथापि कुशलमगेयतवाभस्यकान्यस्यकरणात् तदुक्तितयैवमुक्तिः ।
अन्यथा स्वचिन्तायाःस्वापरोक्षत्वात् बभूवेतिस्त्रिसंगतिःस्यत् । यद्वा सर्गचतुष्टयमाप्तमुपोद्घातसंप्रत्यक्षसिद्धिस्तस्य । वाल्मीकी-
योपोद्घातत्वाच्च वाल्मीकीयोक्तिः । पारोक्ष्यमारोप्यस्वयमपि तयोक्तिरुपोद्घातलघोतनायेत्यन्ये । विष० इदंवाक्यं किं किरूपं
गद्यपद्यंवेतिचिन्ताबभूवेतिसंबन्धः ॥ १६ ॥ तिल० अतःशोकार्तस्यशापरूपतयाऽनौचित्येनप्रवृत्तोपिमेममश्लोकोयशोस्तोमभवतु
अन्यथा अयशोस्तोमभूदित्यर्थः । “श्लोकोयशसिपद्येच” इतिनिघण्टुः ॥ शिरो० तञ्जीलयसमन्वितः तञ्जिणांशास्त्राभिज्ञानां
इलंप्रतिष्ठितकृतमहर्षतस्य वः प्राप्तिः तेनसमन्वितःयुक्तः । पादबद्धोक्षरसमः पादेबद्धोयतक्षरः उच्चावचभाषा रथेति वृषभमे-
ष्टइत्यर्थः । तत्समःतत्सदृशःशोकार्तस्यमेप्रवृत्तःश्लोकः अन्यथा अन्यपरकः नभवत्तु । यथाबद्धोक्षरःस्वस्मान्दान्यग्रन्थानुनशास्त्रो-
क्ति तथाऽयंश्लोकः तात्पर्यविषयीभूतरघुनायादन्यग्रनगच्छत्वित्तिफलितोऽर्थः । “रथभूमेप्रकीर्तित” इतिकोश्यात् रथन्वः
भेदपरः ॥ १८ ॥

सोऽभिषेकं ततः कृत्वा तीर्थे तस्मिन्धाविधि ॥ तमेव चिन्तयन्मर्थमुपावर्तत वै मुनिः ॥ २० ॥
 भरद्वाजस्ततः शिष्यो विनीतः श्रुतवान्मुनिः ॥ कलशं पूर्णमादाय पृष्ठतोऽनुजगामह ॥ २१ ॥
 स प्रविश्याश्रमपदं शिष्येण सह धर्मवित् ॥ उपविष्टः कथाश्चान्याश्चकार ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥
 आजगाम ततो ब्रह्मा लोककर्ता स्वयं प्रभुः ॥ चतुर्मुखो महातेजा द्रष्टुं तं मुनिपुङ्गवम् ॥ २३ ॥
 वाल्मीकिरथ तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय वाग्यतः ॥ प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्यै परमविस्मितः ॥ २४ ॥

स्वापेक्षयोत्तमान्तररहितं । वाक्यं मानिषादेत्यादिकं ।
 संहृष्टः सन् । प्रतिजग्राह वाग्विधेयं चकारेत्यर्थः । गु-
 हः । वाल्मीकिः तस्य तृष्टोऽभवत् स्वश्लोकधारणात्त-
 स्मिन्प्रीतोभवदित्यर्थः ॥ १९ ॥ ततः शिष्यविषयसं-
 तोषानन्तरं । सः मुनिः । तस्मिन्तीर्थे अर्कदर्शमि-
 दंतीर्थमित्यादिनावर्णितेतीर्थे । यथाविधि विधिमनसि-
 क्रम्य । अभिषेकं माध्याह्निकस्नानं । कृत्वा । तमेवार्थं
 अवशान्श्लोकोत्पत्तिरूपमेवार्थं । चिन्तयन्सन् । उपा-
 वर्तत आश्रममागच्छत् । अभिषेकविधिस्तु ज्योतिषसं-
 दौविशेषतोदर्शितः । “ततोमध्याह्नसमयेस्नानार्थमृद-
 माहरेत् । पुष्पाक्षतान्कुशतिलान्गोमयगन्धमेव च ।
 नदीपुद्गेवस्नातेषु तटाकेषु सरस्सु च । स्नानं समाचरेत्त्रि-
 लोचनीप्रसवणे पुं च । मृदं कयाशिरःक्षाल्य द्वाभ्यां नामे-
 क्षायोपरि । अधश्चतसृभिः क्षाल्य पादौ षड्भिस्तथैव च ।
 मृत्तिकां च समादिष्टास्त्राद्राभिलक्षमात्रतः । गोमयस्य प्र-
 माणांतत्तेनाङ्गुलेपयेत्ततः । लेपयेदथ तीरस्थस्तिलेनै-
 वमन्त्रतः । प्रक्षाल्याचम्य विधिवत्ततः स्नायात्समाहितः ।
 अस्मिन्मध्यजलं मन्त्रैरन्विलङ्गैर्वीरुणैः शुभैः ॥ आपो नारा-
 यणो ज्ञातास्ता एवास्नायनं पुनः । तस्मात्पारायणं देवं-
 स्नानकाले स्मरेद्बुधः । प्रेक्ष्य सोऽङ्गारमादित्यं त्रिनिर्मज्जे-
 ज्जलाशये । अथोपतिष्ठेदादित्यमूर्ध्वपुष्पं जलान्वितं ।
 प्रक्षिप्यालोकयेद्देवसृग्गजुः सामरूपिणं” इत्यादि ॥ २० ॥
 ततः मुनेरुपावर्तनानन्तरं । विनीतः विनयसंपन्नः ।

श्रुतवान् शास्त्रवान् अवधृतवान्वा । “श्रुतं शास्त्रावधृ-
 तयोः” इत्यमरः । धृतगुरुश्लोकइत्यर्थः । मुनिः
 मननवान् । भरद्वाजः भरद्वाजाख्यः शिष्यः । पूर्णं ज-
 लपूर्णं । कलशमादाय । पृष्ठतः पश्चात् । अनुजगाम ।
 अनुगमनोक्तौ पृष्ठत इत्युक्तिरव्यवधानसूचनार्था ॥ २१ ॥
 सः वाल्मीकिः । शिष्येण सह । आश्रमपदं आश्रम-
 स्थानं । प्रविश्य । धर्मवित् कृतदेवपूजादिधर्मः । उप-
 विष्टः कृतसुखासनः सन् । ध्यानं अवशोत्पन्नश्लोकवि-
 शयचिन्तां । आस्थितः प्राप्तएव सन् । अन्याः कथाः
 पुराणपारायणानि । चकार ॥ २२ ॥ लोककर्ता लो-
 कस्रष्टा । प्रभुः स्वामी । चतुर्मुखः वेदचतुष्टयोच्चार-
 णोपयोगिसुखचतुष्कः । महातेजाः महाप्रभावः । ब्र-
 ह्मा । मुनिपुङ्गवं नारदोक्तवैभवं वाल्मीकिं । द्रष्टुं कुत-
 हलात्स्वयमाजगाम स्वस्थानस्थितएव रामायणप्रवर्तन-
 समर्थोऽप्यादरातिशयेन स्वयमेवाजगामेत्यर्थः ॥ २३ ॥
 अथ ब्रह्मागमनानन्तरं । तं ब्रह्माणं दृष्ट्वा सहसा उत्था-
 य “ऊर्ध्वप्राणाद्भुक्तमन्तेयूनः स्यधिरागते । प्रत्युत्था-
 नाभिवादाभ्यां पुनस्तान्प्रतिपद्यते” इति वचनात् स्व-
 प्राणात्कामेयुरितिसहस्रोत्थायेत्यर्थः । परमविस्मितः
 सन् । वाग्यतः यतवाक् । आहिताग्नादित्वात्परनि-
 पातः । प्रयतः नियतमनस्कः । प्रकृष्टः अश्लिष्यस्या-
 सौप्राञ्जलिः सचभूत्वा । तस्यै स्थितवान् ॥ २४ ॥

तनि० तमेवार्थमुपावर्तनानन्तरं प्रवृत्तस्य वाक्यस्य न्यमितलोकोत्तरचमत्कारेण लक्ष्मीपतिप्रतिष्ठा रूपं ॥ २० ॥ तिल० मुखतोऽन्याः
 कथाश्चकार मनसा तु शार्थकश्लोकविषयं ध्यानमास्थितः ॥ २२ ॥ तिल० अतश्चिन्तानिर्वर्तयितुं ब्रह्मागमनाह—आजगा-
 मेति । स्वयंप्रभुः अनन्यमुखनिरीक्षकतया सर्वलोकसृष्ट्युपयोगिज्ञानैश्वर्यादिशक्तिमान् अतएव भूरादिलोकनिर्माता तं चिन्ता-
 कान्तं ॥ २३ ॥ तनि० परमविस्मितः । प्रयममर्तकितं नारदागमनं । ततो लोकोत्तरविषयप्रश्नः । तदनु रूपमुत्तरं । अतर्कित-
 मेव शक्तनिमित्तदर्शनं । तत्र च कण्ठरसोदयः । एतत्सर्वं दैवतञ्जमिति विस्मितः । अनन्तरं अतर्कितचतुर्मुखमनेन परमवि-
 स्मितः ॥ तिल० प्रयतः अतिनम्रः ॥ २४ ॥

[पा०] १ अ. ज. तमेवं. २ ग. वाग्युने. क. झ. न. वाग्युने. ३ च. प्रहृतं. ख. दृष्टवान्मुनि. ४ ग. प्रणतो.

पूजयामास तं देवं पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः ॥ प्रणम्य विधिवच्चैनं पृष्ट्वाऽनामयमव्ययम् ॥ २५ ॥

अथोपविश्य भगवानासने परमार्चिते ॥ वाल्मीक्ये महर्षये संदिदेशासनं ततः ॥

ब्रह्मणा समनुज्ञातः सोऽप्युपाविशदासने ॥ २६ ॥

उपविष्टे तदा तस्मिन्साक्षाल्लोकपितामहे ॥ तद्गतेनैव मनसा वाल्मीकिर्ध्यानमास्थितः ॥ २७ ॥

पापात्मना कृतं कष्टं वैरग्रहणबुद्धिना ॥ यस्तादृशं चाहरवं क्रौञ्चं हन्यादकारणात् ॥ २८ ॥

शोचन्नेव मुहुः क्रौञ्चीमुप श्लोकमिमं पुनः ॥ जगावन्तर्गतमना भूत्वा श्लोकपरायणः ॥ २९ ॥

तमुवाच ततो ब्रह्मा प्रहसन्मुनिपुङ्गवम् ॥ श्लोक एव त्वया बद्धो नात्र कार्या विचारणा ॥ ३० ॥

मुनिः संदेधं ब्रह्माणं । पाद्यार्घ्यासनवन्दनैः पाद्यं पा-
दौदकप्रदानं अर्घ्यं अर्घजलसमर्पणं वन्दनं स्तुतिः ए-
तैरुपचारैः पूजयामास । एनं ब्रह्माणं । अन्वादेशोद्द-
मएनादेशः । विधिवत् शास्त्रोक्तरीत्या । प्रणम्य । अ-
न्ययं अविच्छिन्नं । अनामयं कुशलं । पृष्ट्वा च पूज-
यामासेतियोजना । प्रणामशब्दोऽत्र “मनोबुद्ध्याभिमा-
नेनसहन्यस्यधरातले । कूर्मवच्चतुरःपादाब्जिरस्तत्रैव-
पञ्चमं । प्रदक्षिणसमेतेनहोवरूपेणसर्वदा । अष्टाङ्गे-
ननमस्कृत्यमुपविश्यामृतःप्रभोः” इति । यद्वा तमे-
नंदेवंविधिवत्प्रणम्यानामयंपृष्ट्वाचपाद्यार्घ्यासनवन्दनैः
पूजयामास । वदिअभिवादनस्तुत्योरितिधातुः ॥२५॥
अथेतिसार्धश्लोकएकः । अथ पूजानन्तरं । भगवान्
ब्रह्मा । परमार्चिते परमयथाभवसितथावाल्मीकिना-
र्चिते । ब्रह्मोपवेशार्थपूजिते । आसने विष्टेरे । उपवि-
श्य स्थित्वा । महर्षये वाल्मीक्ये । आसनं उपवेशनं ।
संदिदेश आह्वापयामास । सोऽपि ब्रह्मणासमनुज्ञात-
सन् । आसने उचितमीचासने । उपाविशत् । आस-
नानुज्ञानं लोकहितार्थमनेनकाव्यंकारयितुं । वाल्मीक-
येमहर्षयइत्यत्रायुजिपादेपध्यावकस्यगणनियमाभावा-
त्तथोक्त । नन्वर्धत्रयकरणमीदृशैः करवाप्यहमित्यनेन

विरुध्यते । मैवं । लेखकदोषेणार्थान्तरपठनसंभवात्
॥ २६ ॥ लोकपितामहे तस्मिन् साक्षात् प्रत्यक्षतया ।
उपविष्टेपि तदा तद्गतेन क्रौञ्चहननगतेन मनसा ध्या-
नमास्थितः तद्विषयचिन्तामकरोत् ॥ २७ ॥ वैरग्रह-
णबुद्धिना वैरेणक्रौञ्चग्रहणबुद्धिना । पापात्मना पाप-
स्वरूपेणव्याधेन । कष्टं कुत्सितं कर्म । कृतं । कथमि-
त्यत्राह—यइति । योव्याधः । तादृशं रतिलाळसमि-
त्यम्राहत्वोक्तिः । चाहरवं रम्यरत्नकूजितं । क्रौञ्चं ।
अकारणात् निष्कारणं । “निमित्तकारणहेतूनांप्रयोगे-
सर्वासांप्रायदर्शनं” इत्युक्तेः पञ्चमी । हन्यात् हन्तुं-
शक्त्यात् । शकिलिङ् ॥ २८ ॥ श्लोकपरायणः क्रौ-
ञ्चवधदर्शनेनतुःखपरवशः । पुनः क्रौञ्चीगतमनाभू-
त्वा क्रौञ्चीविचिन्त्येत्यर्थः । मुहुःशोचन्नेव वाल्मीकिः
इमं मानिषादेत्यादिश्लोकं । अन्तः मनसि । उपजगा-
वित्यन्वयः । “व्यवहिताश्च” इत्युपसर्गस्यव्यवहित-
प्रयोगः ॥ २९ ॥ ततः मनसिश्लोकपाठप्रवणानन्तरं ।
मुनिपुङ्गवंप्रहसन् मज्जियोगेनस्वजिह्वामेऽवतीर्णोसर-
स्वतीमयंनजानातीतिप्रहसन् । उवाच । मानिषादेत्य-
स्यश्लोकत्वनिश्चयंद्रवयति—श्लोकइति । त्वया बद्धः
मानिषादेत्यादिः । श्लोकएव । अत्र श्लोकविषये ।

तिल० एनमित्याद्युत्तरान्वयि । अनामयं आमय पीडातद्वहितं अव्ययं व्ययहीनं । तपइतिशेषः । एतेन “ब्रह्मणंकुशलंपृच्छे-
रक्षत्रबन्धुमनामयम्” इत्युक्ते ब्रह्माणंप्रत्ययंप्रथः स्मार्ताचारविरुद्धं संदेवमित्यनेनैवसिद्धे एनमित्यस्यवैभर्ष्यापत्तिरित्येवपास्तम् ।
विषम० अनामयं अनामयोपलक्षितं अव्ययं नित्यसिद्धं कुशलं ॥२५॥ शिरो० तत्रैवेन रघुनाथचरितविष्टेप्रैव ॥२७॥ तिल०
हन्यात्तद्वतानित्यर्थेछान्दसम् । पापात्मनेति । मयेतिशेषः । तपोनाशसपादकशापनिःसारणेनकष्टकृतमितिगार्थः ॥ शिरो० यः
व्याधः चाहरवंमनोहरशब्दं तादृशपूर्वोक्तविशेषणविशिष्टं क्रौञ्चंअकारणादन्यात् अहन् तस्य उपसर्गोपेतिउत्तरेणान्वयः ॥२८॥
शिरो० उपव्याभस्यसमीपे क्रौञ्चीशोचन्नेवअहं इमं वर्धकंमानिषादेतिश्लोकं जगौ अवदम्, “बहुजमदपुरस्तात्सत्यमस्त्यकिलाहम्”
इतिवत् लिट्प्रयोगः । अन्तर्गतमनाः अन्तः अन्तरङ्गार्थगतंनिविष्टमनोयस्यतादृक् श्लोकपरायणः श्लोकात्परः सकारणश्लोकसंबन्ध-
शून्यः तारदोपदिष्टरघुनाथः तस्मिन् अयनंस्थितिर्यस्यस आसमितिशेषः ॥ २९ ॥ तनि० श्लोकएवयशोभिष्यन्नकंपयमेवतनु-
केवलपदसमुदायः नापिकेवलनिषादशापरुषार्थश्च ॥ ३० ॥

[पा०] १ य. विधिवच्चैनमामयम्. २ क. त. पृष्ट्वाचैनिरामयं. ३ ख. पविष्टो. ४ झ. कये च ऋषदे ५ ख. ग.
नं तदा. ६ घ. कृतसिद्धं. ७ ड. झ. एवास्त्वयं.

मच्छन्दादेव ते ब्रह्मप्रवृत्तेयं सरस्वती ॥ रामस्य चरितं कृत्स्नं कुरु त्वमृषिसत्तम ॥ ३१ ॥
 धर्मात्मनो गुणवतो लोके रामस्य धीमतः ॥ वृत्तं कथय धीरस्य यथा ते नारदाञ्जुतम् ॥ ३२ ॥
 रहस्यं च प्रकाशं च यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ रामस्य सहसौमित्रे राक्षसानां च सर्वशः ॥ ३३ ॥
 वैदेह्याश्चैव यद्वृत्तं प्रकाशं यदि वा रहः ॥ तच्चाप्यविदितं सर्वं विदितं ते भविष्यति ॥ ३४ ॥
 न ते बागनृता काव्ये काचिदत्र भविष्यति ॥ कुरु रामकथां पुण्यां श्लोकबद्धां मनोरमाम् ॥ ३५ ॥
 यावत्स्थास्यन्ति गिरयः सरितश्च महीतले ॥ तावद्वाचायणकथा लोकेषु प्रचरिष्यति ॥ ३६ ॥

विचारणा चिन्ता । नकार्या ॥ ३० ॥ अकारणका-
 योत्पत्तिकृतविस्मयवारयति—मदिति । हे ब्रह्मन्, ते
 इयं सरस्वती मानिषादेत्यादिरूपा । मच्छन्दादेव भव-
 मित्रायादेव । ननु कारणात्सरात् प्रवृत्ता । प्रवर्तनप्रयो-
 जनमाह—रामस्येति । हे ऋषिसत्तम “नानृषिः कुक्ते-
 काव्यं” इत्युक्तरीत्याप्रतिलब्धकाव्यनिर्माणशक्तिक ।
 सर्वं रामस्य चरितं रामचरितविषयप्रबन्धं । कुरु । ईदृ-
 शैः श्लोकैरिति शेषः । ईदृशैः करवाण्यहमित्यनुवादात्
 ॥ ३१ ॥ एवं सामान्येन रामचरितविषयप्रबन्धनिर्मा-
 णमनुज्ञायसंक्षेपकरणमादिशति—धर्मेति । अत्र वि-
 शेषणैः प्रबन्धनायकस्य रामस्य नायकगुणादर्शिताः ।
 नायकगुणवर्णनेन हि काव्यं प्रथते । उक्तं हि भोजेन “क-
 वेरल्पापि बागवृत्तिर्षिद्वत्कर्णावतंसति” । नायकोयदिव-
 ष्येत लोकोत्तरगुणोत्तरः” इति । नायकगुणास्तु “म-
 हाकुलीनतौज्ज्वल्यं महाभाग्यमुदारता । तेजस्वितावि-
 दग्धत्वधार्मिकत्वादयोगुणाः” इत्युक्ताः । तत्र धर्मात्स-
 नइत्यनेन धार्मिकत्वमुक्तं । लोके लोकमध्ये । गुणवतः
 बहुगुणकस्य । अनेन उदारतोक्ता । रामस्येत्यनेन तेज-
 स्स्वित्वमौज्ज्वल्यं च । धीमतइत्यनेन पण्डितत्वं । धीर-
 स्येत्यनेन बसुंधराधुरंधरस्वरूपं महाभाग्यं । अन्यद्वृण-
 शब्देन ज्ञेयं । एवंभूतस्य रामस्य वृत्तं चरित्रं । “वृत्तं
 पद्ये चरित्रे” इत्यमरः । यथा येन प्रकारेण । नारदात्
 ते त्वया । श्रुतं । तेन प्रकारेण । कथय संक्षेपेण कथये-

त्यर्थः ॥ ३२ ॥ पुनर्विस्तरेण रामचरित्रवर्णनं नियोक्तव्यमा-
 णस्तद्विषयज्ञानलाभमनुगृह्णाति—रहस्यमित्यादिना ।
 श्लोकद्वयमेकवाक्यं । धीमतइति रहस्यवृत्तसंभवहेतु-
 योक्तं । सुमित्राया अपत्यं पुमान्सौमित्रिः । बाह्वावित्वा-
 दिभ्यु । सहसौमित्रेः सौमित्रिसहितस्य । धीमतस्तस्य
 रामस्य । रहस्यं अनितरविदितं च । प्रकाशं सर्वविदि-
 तं च । यद्वृत्तं । राक्षसानां रावणादीनां च । सर्वशः
 सर्वप्रकारं रहस्यप्रकाशरूपं यद्वृत्तं तत् । वैदेहाः सीता-
 याश्च । अपिशब्दाद्भरतादीनां च । प्रकाशं । यद्विधा
 रहो रहस्यं वा । यद्वृत्तं तच्च सर्वमविदितमपिनारदमुत्से-
 नाज्ञातमपि । ते विदितं भविष्यतीति योजना ॥ ३३ ॥
 ॥ ३४ ॥ एवं यथार्थदर्शित्वमनुगृह्य यथार्थवाचित्वमनु-
 गृह्णाति—नेति । अत्र करिष्यमाणे काव्ये ते वाचाचि-
 दपि किंचिदपि वाक्यमित्यर्थः । अनृता वाधितार्था ।
 न भविष्यति । यद्वा । वाक् पदं । कदाचिदपि । अनृ-
 ता वृष्टा । न भविष्यति । तेन काव्यदोषत्वेनोक्तपद-
 वाक्यतदर्थदोषशून्यत्वमुक्तं । अतः रामकथां रामवि-
 षयप्रबन्धकल्पनां । कुरु । काव्यनिर्माणप्रयोजनमाह ।
 पुण्यां पापहरां । प्रयोजनान्तरमाह । मनोरमां शब्द-
 श्रवणसमन्तरमेव विगलितवेद्यान्तरमानन्दजनयन्ती-
 मित्यर्थः । श्लोकबद्धा मित्यनेन गद्यप्रबन्धेभ्यो हर्षचरि-
 तजातीयेभ्यो मिश्रप्रबन्धेभ्यो नाटकादिभ्यश्च व्यावृत्ति-
 रक्ता ॥ ३५ ॥ यशोपिकाव्यनिर्माणप्रयोजनमित्याह—

तनि० मच्छन्दात् भगवच्छन्दानुवृत्तमस्ते कल्पादेव ननु गुणासरन्यायात् । प्रवृत्ता “स्वयमेवागतावरा” इति स्मरसिक्तया
 प्रवृत्ता । इमे रसमावाहकारवस्तुमेदमिदं चरितं निसुखमाभयतया प्रवृत्ता । सरस्वती सगताविति धातोर्लृप्ताः सरश्शब्द-प्रवाहे वर्तते ।
 सरोत्यास्तीति सरस्वती । तेनानर्गलप्रवाहतया सर्वतोमुखत्वमुक्तं । स्वच्छादेवताविशेषोक्तिः । बागविधानदेवतैव विज्ञाप्येव वर्तते इति
 भावः । सरस्वतीत्यन्तर्वाहिनीत्वप्रतीत्यकाव्यस्यानेकध्वनिर्गमितत्वं द्योत्यते । रामस्य रमतइति रमन्तेऽप्रेति च स्वयमानन्दपूर्णं
 तया स्नेतररमयितृत्वेन प्रसिद्धम् । एतेन “नायकोयदिवश्येत लोकोत्तरगुणोत्तरः” इति प्रसिद्धलोकोत्तरनायकत्वोक्त्यते । कृत्स्नं
 चरितं रहस्यप्रकाशात्मकं सर्वचरितं त्वं कुरु राममन्त्रानुसंधानजनितजन्मपरिशुद्धिस्त्वमेव कुर्वित्यर्थः । ऋषिसत्तम जन्मान्तरसहस्रत-
 पोष्णानादिपरिपक्वकथावतयानिष्पन्नभगवद्भक्तिपरीवाहप्रवृत्तरामावताररहस्यज्ञानेन विकीर्षितप्रबन्धे सामर्थ्यं तवैवास्तीति भावः
 ॥ ३१ ॥ शिरो० यद्वा अलोकेषु प्राकृतलोकविलक्षणे पुत्रैकुण्डादिपुत्रीयमाना रामायणकथा यावत्कालं गिरयः पर्वताः सरितो
 नद्यश्चास्थास्यन्ति तावत्कालं महीतले प्रचरिष्यति त्वमात्राप्रचारं प्राप्स्यति अतएव महीतले इत्यन्यत्रैव धर्म्यम् ॥ ३६ ॥

[पा०] १ ख. धीरामचरितं. २ ख. लोकनाथस्य. ३ ख. वीरस्य. घ. तत्त्वेन. ङ. रामस्य. च घ. आवापि.

यावद्रामस्य च कथा त्वत्कृता प्रचरिष्यति ॥ तावद्धर्ममधश्च त्वं मल्लोकेषु निवत्स्यसि ॥ ३७ ॥
 इत्युक्त्वा भगवान्ब्रह्मा तत्रैवान्तरधीयत् ॥ ततः सशिष्यो वैल्मीकीकिमुनिर्विस्मयमाययौ ॥ ३८ ॥
 तस्य शिष्यास्ततः सर्वे जगुः श्लोकमिमं पुनः ॥ मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः प्राहुश्च शृश्विस्मिताः ॥ ३९ ॥
 समाक्षरैश्चतुर्भिर्गः पादैर्गतिं महर्षिणा ॥ सोऽनुव्याहरणाद्भूयः श्लोकः श्लोकत्वमागतः ॥ ४० ॥
 तस्य बुद्धिरियं जाता वैल्मीकीर्भावितात्मनः ॥ कृत्स्नं रामायणं काव्यमीदृशैः करवाण्यहम् ॥ ४१ ॥
 उदारवृत्तार्थपदैर्मनोरमैस्तेदास्व रामस्य चकार कीर्तिमान् ॥
 समाक्षरैः श्लोकशतैर्यशस्विनो यशस्करं काव्यमुदार्धीर्मुनिः ॥ ४२ ॥

यावदिति । गिरयः सरितश्च । महीतले भूतले । याव-
 त्थास्यन्ति । तावत् । रामायणकथा रामायणरूपा क-
 था । लोकेषु सप्तसु । प्रचरिष्यति । यावत्त्वत्प्रबन्ध-
 प्रचारस्तावत्तव यशो भविष्यतीति हृदयं ॥ ३६ ॥ यश-
 सः स्वतोऽपुरुषार्थत्वात्तत्फलमाह—यावद्रामेति । किंच
 त्वत्कृता रामस्य कथा । यावत्प्रचरिष्यति तावत् ।
 मल्लोकेषु मध्ये यावच्छरीरपार्त अधः भूमौ । तदुपरि
 ऊर्ध्वम् । निवत्स्यसि ॥ ३७ ॥ तत्रैव आसनएव
 ॥ ३८ ॥ ततः मुनिर्विस्मयानन्तरं । सर्वे तस्य वा-
 ल्मीकेः । शिष्याः । मुहुर्मुहुः प्रीयमाणाः सन्तः । इमं
 मानिषादेति श्लोकं । पुनर्जगुः । शृश्विस्मिताः अत्य-
 न्तर्विस्मिताः सन्तः । “अभ्ययमात्रस्य समासे तु लोपः”
 इति मलोपः । प्राहुश्च अन्योन्यमिदममुतमिति प्रा-
 हुश्चेत्यर्थः । आश्रमएव स्थिताभ्यां कुशलवाभ्यां भर-
 द्वाजेन चात्र बहुवचनं ॥ ३९ ॥ यः । समाक्षरैरिति
 विषमवृत्तव्यावृत्तिः । चतुर्भिर्लघ्वसमवृत्तव्यावृत्तिः ।
 पादैश्चतुर्याशैः । महर्षिणा गीतः उक्तः । सः
 श्लोकः । अनुव्याहरणात् शिष्यैः पुनः पुनर्व्यवहिय-
 मानत्वात् । भूयः श्लोकत्वमागत इति । पूर्वश्लोक-
 क्षणलक्षितत्वात् श्लोकत्वंगतः संप्रति श्लोक्यमानत्वात्

पुनः श्लोकत्वंगतइत्यर्थः । श्लोकः श्लोकत्वमागत इति पा-
 ठे श्लोककृतश्लोकएव श्लोकइत्युच्यतइति ज्ञेयं । यः श्लोकः
 महर्षिणा समाक्षरैश्चतुर्भिः पादैर्बद्धः श्लोकः कौश्वीविष-
 यः तादृशश्लोकत्वमागतः सश्लोकवेगादुत्पन्नइत्यर्थः ।
 कथमवगम्यते । अनुव्याहरणात् । अनु पश्चात् श्लो-
 कानन्तरं उच्चारणात् श्लोके सति जातत्वादित्यर्थः ॥ ४० ॥
 अयमुनेः कृतिप्रणयनविषयसंकल्पमाह—सत्येति । भा-
 वितात्मनः चिन्तितपरमात्मनः । अनेनारंभकर्तव्यं
 विप्रविघातकं मङ्गलं मुनिना आचरितमित्युक्तं । तस्य
 वाल्मीकेः । इयं बुद्धिर्जाता ॥ इदं शब्दार्थमाह—कृत्स्न-
 मित्या विना । सर्वरामायणारूप्यं काव्यं । ईदृशैः मानि-
 षादेति श्लोकप्रकारैः श्लोकैः । करवाणि इति इयं बुद्धिरि-
 त्यन्वयः । ईदृशैरिति प्रायिकाभिप्रायमेतत् । वृत्तान्त-
 राणामपि तत्रतत्र प्रयोगात् ॥ ४१ ॥ अथ यथासंकल्पं
 काव्यरचनामाह—उदारेति । कीर्तिरस्यास्तीति कीर्ति-
 मान् । अनेन “काव्यं यशसेऽर्धकृते व्यवहारविदेशिवेत-
 रक्षतये । सद्यः परनिर्वृतये कान्तासंभिततयोपदेशयुजे”
 इत्यालंकारिकोक्तकाव्यप्रयोजनेष्वस्य यशएव प्रधानं प्र-
 योजनमिति दर्शितं । काव्यनिर्माणानन्तरं भाविनो-
 यशसः पूर्वभावोक्त्याऽतिशयोक्तिरुक्ता । उदारामहवी

शिरो० मल्लोकेषु ममलोकोदर्शनं येषु तेषु स्थानेषु निवत्स्यसि । मत्तभीपण्य त्वां निवासयिष्यामीत्यर्थः । एतेन वाल्मीकिमु-
 निस्त्विष्टतरामायणकथातिशुभ्रवा ब्रह्मणोऽस्तीति ध्वनितम् ॥ ३७ ॥ तिल० अनु अतिशयितश्लोकोत्पत्त्यनन्तरं व्याहरणात् भूयः
 श्लोकोविपुलः श्लोकएव श्लोकलप्राप्तइति वयमन्यामहे इति प्राहुरिति पूर्वैर्गणसंबन्धः । उत्प्रेक्षाचैव । तेनास्य श्लोकस्य कण्ठरसमयलं
 ध्वनितम् । अत्र नष्टकौशलं बन्धकः कौश्वी विरावानुदीपितः निषादविषयकोषव्यभिचारिकः “मानिषाद्” इत्यादिवाक्यानुभाषिकः
 कण्ठोरस्य इति बोध्यम् ॥ ४० ॥ तिल० ईदृशैः “मानिषाद्” इति वत् कण्ठरसप्रधानैरित्यर्थः । अनेनान्येरसाः अत्रगुणीभूता
 इति ध्वनितम् । शिरो० ईदृशैः “मानिषाद्” इति वद्वानयोग्यैः पदैः ॥ ४१ ॥ तिल० उदारस्य वृत्तं चरितं उदारवाच्यचरितं
 तद्वृत्तार्थबोधकैः पदैः । मनोरमैः श्रुतिकण्डुलादिदोषरहितैः अस्य यशस्विनो रामस्य दाशरथेराभस्मनारदोपदिष्टस्य । श्लोकशतैरिति-
 शतशब्दोऽनन्तवाची । शिरो० उदारवृत्तार्थपदैः उदाराः अभीष्टार्थदातारः वृत्तार्थाः खुनावचरितरूपार्थाः येषु तान्येव
 पदानितैः “उदारोदात्तमहतोः” इति ज्ञेयः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ घ. मम लोके. २ क. —श. भगवान्मुनिः. ३ क. —श. श्लोकः श्लोकत्वं. ४ ड. च. ज. झ. महर्षेर्भा. ५ घ.
 च. छ. तदस्य. ६ ड. झ. मुदारदर्शनः.
 वा. रा. ६

तदुपगतसमाससन्धियोगं सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धम् ॥

रघुवरचरितं मुनिप्रणीतं दशशिरसश्च बधं निशामयध्वम् ॥ ४३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

धीर्यस्त्रासौ उदारधीः । “उदारोवाचमहोः” इत्यमरः । तेन कवित्वबीजभूता निपुणतोष्ठा । तदुक्तं काव्यप्रकाशे “शक्तिर्निपुणतालोकाकाव्यशास्त्राद्यवेक्षणान् । काव्यज्ञशिक्षयाभ्यास इति हेतुस्तदुद्भवे” इति । मुनिः मननशीलः । अनेन विविक्तसेवित्वमरोचकित्वचोक्तं । तदुक्तं वामनेन “द्वयेहिकवयः अरोचकिनः सत्पुणाऽन्वबहारिणश्च” इत्यादि । तदा ब्रह्मचरप्रदानानन्तरकाळे । अनेन कवित्वहेतुभूताशक्तितोष्ठा । यशस्विनोपिरामस्य यशस्करः । तदुक्तं दण्डिना “माविराजयशोर्विजयमादर्शमाप्यवाक्यं । तेषामसन्निधानेपिनस्वयंपश्यन्त्यसि” इति । इतरकीर्त्यपेक्षया काव्यनायकत्वकृताकीर्तिरनुपमेत्यर्थः । काव्यं । कविलोकोत्तरवर्णननिपुणः । कवेः कर्मकाव्यं शब्दार्थयुगलं । तथोक्तं “सगुणौ सालंकारौ शब्दार्थौ दोषवर्जितौ काव्ये” इति । अत्र काव्यशब्देन काव्यसंदर्भरूपमहाकाव्यमुच्यते । तद्वक्षणमुक्तं काव्यादर्शे “सर्गबन्धो महाकाव्यमुच्यते तत्सलक्षणं । आशीर्नमस्क्रियावस्तुनिर्वेशोवाऽपितन्मुखं । इतिहासकथोद्भूतमितरद्वारसंभवं । चतुर्वर्गफलायत्तं चतुरोदात्तनायकं । नगरार्णवशैलर्तुचन्द्रार्कोदयवर्णनैः । उद्यानसलिलक्रीडामधुपानरतोत्सवैः । विप्रलम्भैर्विवाहैश्च कुमारोदयवर्णनैः । मन्वृत्तप्रयाणाजिनायकाभ्युदयरवि । अलकृतमसंक्षिप्तं रसभावनिन्दन्तरं । सर्गे रसतिविलीनैः भाव्यकृतैः सुसन्धिमिः । सर्वप्रमिजसर्गांस्तेरुपेतं लोकरञ्जनं । काव्यं कल्पान्तरस्यापि जायते सदलकृति” इति । एवंभूतं काव्यं श्लोकशतैरवयवैश्चकार । श्लोकशब्देन गद्यपद्यमिश्रबन्धेषु स्वप्रबन्धस्वरूपरूपतादर्शिता । शतैरित्यनेन सतकादिषु प्रबन्धव्यावृत्तिकृता । बहुवचनार्थवस्थयेव विवरिष्यति “चतुर्विंशत्सहस्राणि” इति ।

कीदृशैः श्लोकशतैः । उदारवृत्तार्थपदैः उदाराणि महा-
न्ति वृत्तार्थपदानियेषां तैः । वृत्तानि पद्यावन्तोपजाति-
बन्धस्तवसन्तसिलकादीनि । तेषामुदारत्वं नाम तत्तद्रसा-
भिष्यत्तत्त्वं । अर्थाः वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्याः । तेषामु-
दारत्वं द्राक्षापाकनारिकेलपाकरसालपाकेषु द्राक्षापाक-
वत्त्वं । एतल्लक्षणमुक्तं रुद्रदेन “द्राक्षापाकः सकथितो ब-
हिरतः स्फुरद्भसः” इति । पदानि वाचकलक्षकव्यञ्ज-
कानि । तेषामुदारत्वं “वापदानांपरान्योन्यमैत्री-
शय्येतिकथ्यते” इत्युक्तलक्षणस्याव्यावत्त्वं । पुनः की-
दृशैः । मनोरमैः रमणीयैः । अनेन वैदर्भीगौडीपा-
ञ्चालीष्वेत्युक्तसुरीतिषु वैदर्भीरीतिभस्त्वमुक्तं । तद्व-
क्षणं चोक्तं “बन्धपाकम्परहिताशब्दकाठिन्यवर्जिता ।
नातिदीर्घसमासाच्च वैदर्भीरीतिरिष्यते” इति । समा-
क्षरैः प्रतिपादंसमानाक्षरैः । अनेन विषमवृत्तादिरूप-
ताव्यावृत्ता ॥ ४२ ॥ एवं प्रबन्धनिर्माणमभिधाय कुश-
लवादिभ्यस्तत्प्रतिपादनसंभवेन दर्शयति—तदिति । स्व-
प्रबन्धस्योत्तमकाव्यत्वप्रदर्शनाय निर्दोषत्वमाह—उप-
गतसमाससन्धियोगमिति । समासास्तत्पुरुषादयः ।
सन्धयः संहिताः । योगः पदव्युत्पत्तिः । उपगताः
शास्त्रानुरूपेण प्राप्ताः समाससन्धियोगाय स्मिन्तत्त-
थोक्तं । अनेन समासदोषसन्धिदोषपददोषशून्यत्वमु-
क्तं । प्रधानमहनिर्बहणन्यायेनैतत्सर्वदोषराहित्यस्यो-
पलक्षणं । अयं काव्यगुणान्प्राधान्येन दर्शयति—समे-
ति । समैर्मधुरैरुपनतार्थैर्वाच्यैर्वदन् रचितं । तत्र सम-
तालक्षणमुक्तं दण्डिना “समबन्धेष्वविषमं ते मृतुस्फुट-
मभ्यसाः” इति । माधुर्यलक्षणं च तेनैवोक्तं । “मधु-
रं रसवद्वाचिवस्तु न्यपिरसस्यतिः । येन माद्यन्ति धीम-
न्तो मधुनेव मधुप्रताः” इति । उपनतार्थत्वं अर्थव्य-
क्तिः । तत्स्वरूपं च तेनैवोक्तं “अर्थव्यक्तिरमेयत्वमर्थ-

सौख्यं । सममधुरोपनतार्थवाक्यबद्धं समः सर्वोपादानत्वेन सर्वानुरागः मधुरः आनन्दकरः उपनतः निरुपापरोक्षतया
प्राप्तः । वत्सासादपरोक्षाद्भवेति धृतोः । अर्थः श्रीरामप्रह्लादरूपार्थो येषां तैर्वाक्यैर्बद्धम् ॥ तिलकः । एवं काव्यनिर्माणमुक्त्वा तत्र प्रभोत्तु-
न्निमुक्ती करोति—तदिति ॥ ईदृशस्यापि निष्पार्थक्येऽनुपादेयत्वं स्यादत आह । मुनिप्रणीतं ब्रह्मानुग्रहात् सत्यवत्पुत्रप्रणीतम् ।
पुरवार्त्तस्यारमोक्षादिसाधनत्वं तु रघुवरचरितमिलनेनोक्तप्रायमेव । दशशिरसश्च बधमित्यनेन वनान्तमिह भोतव्यमिति सू-
चितम् । तेनैव सूचितकृतत्वात् । उत्तरकाण्डे स्वस्थितं भारतस्वहरिश्चकत् । अतएवाग्निमसर्गे वनसंहरणपर्यन्तवृत्तान्ते,
वननेत्रसमाधिनाम्नेवैवदयीति प्रायः । परे तु दशशिरसो वधं चेत्तन्वदः । येन सीतात्यागादिकोत्तरकाण्डोद्गतान्ते वधहरसाङ्गः ॥

तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

बाल्मीकिना ब्रह्मप्रसादाद्योगेन यावदधीपरोक्षीकरणपूर्वकं काण्डसप्तकात्मकश्रीरामायणप्रणयनम् ॥ १ ॥

श्रुत्वा वस्तु समग्रं तद्धर्मात्मा धर्मसंहितम् ॥ व्यक्तमन्वेषते भूयो यद्वृत्तं तस्य धीमतः ॥ १ ॥
उपस्पृश्योदकं सम्यग्मुनिः स्थित्वा कृताञ्जलिः ॥ प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु धर्मेणान्वेषते गतिम् ॥ २ ॥
रामलक्ष्मणसीतामी राज्ञा दशरथेन च ॥ सभार्येण सराष्ट्रेण यत्प्राप्तं तत्र तत्त्वतः ॥ ३ ॥
हसितं भाषितं चैव गतिर्यौ यच्च चेष्टितम् ॥ तत्सर्वं धर्मवीर्येण यथावत्संप्रपश्यति ॥ ४ ॥

स्य " इति । रघुवंश्यारघवस्तेषु वरोरामस्तच्चरितं तच्च-
रितविषयकं । मुनिना बाल्मीकिनामया प्रणीतं । मुनि-
नानास्तेन वा प्रणीतं । दशशिरसः रावणस्य वधमधिकृ-
त्य कृतं ग्रन्थः । " अधिकृत्य कृतं ग्रन्थे " इति विहितस्या-
णोलुप् । निशामयध्वं निशामयध्वं निशामयध्वमिति
न्यशामयतेत्यर्थः । " क्रियासममिहारेलोदलोदोहि-
स्त्वौवाचतध्वमोः " इति तद्ध्रस्वमोर्हिस्वादेशस्य वैकल्पिक-
त्वान्ध्वमः पाक्षिकस्वादेशाभावात् । " मिताह्रस्वः " इति
विहितस्य ह्रस्वस्य " संज्ञापूर्वको विधिरनित्यः " इति अनित्यत्वान्
तदभावः । किंतु निचिदीर्घस्य । अत्रावयवित्यर्थः । शिष्यानितिशेषः । " णिचञ्च " इत्यात्मनेपदं । यद्वा । मुनिः रघुवरचरितं चकार । तत्र
निशामयध्वमिति शिष्यान्प्रतिपरोक्षतयोज्यते । अ-
वगोपिचरितस्य दर्शनसमयमाभाना निशामयध्वमित्यु-
च्यते । " चिरनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितं " इति हि
वक्ष्यते । पूर्वश्लोके वंशस्य वृत्तं । " जतौ तु वंशस्य मुदीरि-
तं जरौ " इति लक्षणम् । अत्र पुष्पिताम्रावृत्तं । " अयु-
जिनयुगरे फतोयकारोयुजिचनजौ जरागाश्च पुष्पिताम्रा " इति
लक्षणम् ॥ ४३ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

पूर्वसिन्धुसर्गस्य ग्रन्थस्यात्यन्तादरणीयत्वद्योतनाय प-
रमाप्तत्वरूपं वैलक्षण्यं प्राधान्येनोक्तं । संप्रति तद-
र्थमेव विषयवैलक्षण्यं दर्शयति । विषयस्य वैलक्षण्यं नाम

सम्यग्ज्ञानावधूतत्वं लोकोत्तरनायकगुणपरिष्कृतत्वं
च । तत्र प्रथमं सम्यग्ज्ञानावधूतत्वं विवक्ष्यंस्तद्धेतुत्वान्वेषण-
माह—श्रुतेति । धर्मे आत्मास्वभावोयस्यासौ धर्मात्मा
इत्यन्वेषणहेतुक्तिः । धर्मसंहितं धर्मसंहितं "समो-
वाहितततयोः" इति विकल्पितत्वात् नमकारलोपाभावात् ।
समग्रं कृत्वा । तत् नारदोक्तं । वस्तु कथाशरीरं ।
श्रुत्वा भूयः ततोधिकं । धीमतोरामस्य यद्वृत्तं चरि-
त्रमस्ति तद्व्यक्तं यथाभवति तथा । अन्वेषते पर्यालोच-
यति स्म । " वर्तमानसामीप्ये वर्तमानवद्वा " इति लट्
॥ १ ॥ धर्मात्मेत्यनेन सूचितमन्वेषणप्रकारमाह—
उपेति । मुनिः सम्यक्कथाशास्त्रं उदकं उपस्पृश्य
आचम्येत्यर्थः । " उपस्पृशस्त्याचमनं " इत्यमरः ।
प्राचीनाग्रेषु दर्भेषु स्थित्वा निजगुरुमुद्दिश्य कृताञ्जलिः-
सन् । धर्मेण ब्रह्मप्रसादरूपश्रेयस्साधनेन । गतिं
रामादिवृत्तं । अन्वेषते ॥ २ ॥ गतिशब्दार्थविधुषणधर्मे-
ण अन्वेषणफलमाह—रामेति । रामादिभिर्यत्प्राप्तं तत्र
विषये । तत्त्वतः तत्त्वेन । संप्रपश्यति समन्तात्प्रकर्षे-
ण पश्यति । तत्सर्वं विशदतरं पश्यतीत्यनुषज्यते ॥ ३ ॥
किंप्राप्तं तत्राह—हसितमिति । पूर्वोक्तरामादीनां यत्
हसितं हासः । यच्च भाषितं भाषणं भावेकः । याच-
गतिः गमनं । यच्च चेष्टितं चेष्टा युद्धादिकमिति यावत् ।
तत्सर्वं । धर्मवीर्येण ब्रह्मवरप्रसादशक्त्या । यथावत्
तत्त्वेन । संप्रपश्यति । अत्र योगजधर्मस्थानीयत्वान्
ब्रह्मप्रसादो धर्मशब्देनोच्यते । सच साक्षात्कारहेतुश्च-

विषयः ० अत्रार्थेर्गस्यार्थाभिधायकत्वेन तस्य सर्वान्तर्यामित्वं च नितं तेन तच्चरितस्य स्वर्गमोक्षदिसर्वपुरुषार्थसाधनत्वमुक्तं
भवति ॥ ४३ ॥ इति द्वितीयः सर्गः ॥ २ ॥

तिल० धर्मवीर्यसहितं धर्मवीर्येति त्रिवर्गोपलक्षणम् । फलत्वेन तत्सहितम् । हितं मोक्षफलकम् अन्वेषते स्मेति शेषः ॥ १ ॥
तिल० धर्मेण योगेन । अन्वेषते अतिशयेन पश्यति स्म । शिरो० कृताञ्जलिः प्रार्थनासूचकबद्धकरयुगलः ॥ २ ॥ तीर्थी०
तत्र राष्ट्रे । तिल० तत्र समाधौ पश्यति स्म ॥ ३ ॥ शिरो० धर्मवीर्येण रघुनाथस्मरणरूपत्वेन ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. ह. छ. झ. मीर्यसहितं हितं. ज. ज. मीर्यसमसम्मितं. २ ख. सभार्येण च यत्प्राप्तं तत्र तत्र च तत्त्वतः
३ घ. ह. छ. झ. मीर्यस्य.

स्त्रीतृतीयेन च तथा यत्प्राप्तं चरता वने ॥ सत्यसन्धेन रामेण तत्सर्वं चान्वेक्षितम् ॥ ५ ॥
 ततः पश्यति वर्मात्मा तत्सर्वं योगमास्थितः ॥ पुरा यत्तत्र निर्वृत्तं पाणावामलकं यथा ॥ ६ ॥
 तत्सर्वं तत्त्वतो दृष्ट्वा धर्मेण स महाद्युतिः ॥ अभिरामस्य रामस्य चरितं कर्तुमुद्यतः ॥ ७ ॥
 कामार्थगुणसंयुक्तं धर्मार्थगुणविस्तरम् ॥ समुद्रमिव रत्नाढ्यं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ ८ ॥
 सै यथा कथितं पूर्वं नारदेन महर्षिणा ॥ रघुवंशस्य चरितं चकार भगवानृषिः ॥ ९ ॥
 जन्म रामस्य सुमहद्वीर्यं सर्वानुकूलताम् ॥ लोकस्य प्रियतां क्षान्तिं सौम्यतां सत्यशीलताम् ॥ १० ॥
 नानाचित्रकथाश्चान्या विश्वामित्रसमागमे ॥ जानक्याश्च विवाहं च धनुषश्च विभेदनम् ॥ ११ ॥

क्षुरादिवदितिप्रमाणतोऽभ्यवसीयते ॥ ४ ॥ नगरनि-
 वासकालिकचरितावलोकेनमभिधायवनवासकालिक-
 वृत्तान्तनिरीक्षणमाचष्टे—स्त्रीति । स्त्रीतृतीयायस्यतेन
 सीतालक्ष्मणसहितेनेत्यर्थः । वने दण्डकारण्ये । चर-
 ता । सत्यसन्धेन सत्यप्रतिज्ञेन । रामेण । यत्प्राप्तं तत्स-
 र्वं च । अन्वेक्षितं साक्षात्कृतं । वाल्मीकेनेतिशेषः ।
 धर्मवीर्येणेतिसिद्धं ॥ ५ ॥ एवंरामादिवृत्तान्तदर्शनस्य-
 विशदतमत्वमाह—ततइति । ततः अवैक्षणानन्तरं ।
 धर्मात्मा वाल्मीकिः । योगं ब्रह्मप्रसादरूपोपायं ।
 आस्थितः सन् । “योगः सन्नह्नोपायध्यानसंगतियु-
 क्तिषु” इत्यमरः । तत्र रामादौ । पुरा यन्निर्वृत्तं
 निष्पन्नं । तत्सर्ववृत्तं पाणौ आमलकमिवपश्यतिस्य
 ॥ ६ ॥ अद्यदर्शनफलप्रत्यनिर्माणोद्योगमाह—तद्वि-
 त्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयं । महाद्युतिः रामगुणानु-
 भवजनितहर्षप्रकर्षकृतद्युतियुक्तः । सः वाल्मीकिः ।
 तत्सर्वं रामवृत्तान्तं । तत्त्वतो धर्मेण पूर्वोक्तेन दृष्ट्वा ।
 अभिरामस्य निरवधिकभोग्यस्य । चरितं चरितविष-
 यप्रबन्धं । कर्तुमुद्यतः उद्युक्तोऽभूत् । कीदृशंचरित्रमि-
 त्यत्राह—कामार्थेति । कामकार्यैश्चकामार्थैर्गुणश-
 न्देनाप्राधान्यमुच्यते । अप्राधान्याभ्यामर्थकामाभ्यांसं-
 युक्तं त्याज्यताप्रदर्शनार्थतत्रतत्रार्थकामप्रतिपादकमि-
 त्यर्थः । धर्मार्थयोर्धर्ममोक्षयोर्गुणोतिशयस्तंविस्तराती-
 ति धर्मार्थगुणविस्तरं । पचाद्यच् । प्राधान्येनधर्माप-

वर्गप्रतिपादकमित्यर्थः । “अर्थः स्याद्विषयेमोक्षेशब्द-
 वाच्येप्रयोजने” इतिवैजयन्ती । अतएव रत्नाढ्यं-
 समुद्रमिवस्थितं । समुद्रोयथाशङ्खशुक्लयाविर्युक्तोपि
 प्राधान्येनरत्नानिवद्वितितथास्थितमित्यर्थः । सर्वेषांज-
 नानां । श्रुतिमनसीश्रोत्रहृदये हरतीति सर्वश्रुतिमनो-
 हरं । शब्दमाधुर्याच्छ्रोत्राकर्षकं अर्थसौष्टवाश्चित्ताक-
 र्षकमित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ यथोद्योगप्रबन्धनिर्माणमा-
 ह—सइति । भगवान्सत्त्वः । रघुवंशस्य रघुवंशो-
 न्नवस्यरामस्य । चरितं । पूर्वनारदेनमहर्षिणा । यथा
 कथितं येनप्रकारेणोक्तं । तथा चकार ॥ ९ ॥ अद्य
 विस्तरेणब्रह्मोपदिष्टरीत्यारामचरितनिर्माणंदर्शयति—
 जन्मेत्यादिनःसर्गशेषेण । द्वितीयान्तानांतत्प्रतिपादक-
 परत्वंबोध्यं । वाल्मीकिर्भगवान्कृषिश्चकारेतिदक्ष्य-
 माणेकर्तृक्रिये अनुबन्धनीये । जन्मनःसुमहत्त्वं दशर-
 थमहातपोबललभ्यत्वं विष्णोरवतारत्वं च । वीर्यं ता-
 टकाताटकेयाविहननक्षमत्वं । सर्वानुकूलतां सर्वानु-
 वर्तित्वं आर्जवमितियावत् । लोकस्यप्रियतां प्रेमास्पद-
 त्वं । क्षान्तिं अपराधसहिष्णुतां । सौम्यतां रम्यताम-
 नुभूतांवा । “सौम्यः पुमान्बुधेविप्रेन्निपुस्तात्सोमदैव-
 ते । रम्येनुमेव” इतिरत्नमाला । सत्यशीलतां सत्य-
 स्वभावतां “शीलंस्वभावेसद्गुणे” इत्यमरः ॥ १० ॥
 विश्वामित्रसमागमे विश्वामित्रेणरामलक्ष्मणयोःसंयो-
 गेसति । अन्थाः रामचरितादन्याः । नाना नानाप्र-

तिल० तत्सर्वंचेतिचस्यतदुत्तरकालिकमुत्तरकाण्डस्थचेत्यर्थइत्यपरे ॥ ५ ॥ तीर्थी० रत्नाढ्यं रत्नतुल्यैःपदैरर्थैः आढ्यं
 संपूर्णम् । सर्वश्रुतिमनोहरम् सर्वाभिः पद्मजादिसर्वसंश्लिखनीभिः कान्ताप्रभावतीप्रश्रुतिभिः द्विविधातिश्रुतिभिः मनोहरम् ।
 श्रुतिशब्देन नाडीसमुद्रजःसुखहेतुर्वैजिनिशेषोच्यते ॥ यद्वा सर्वासांश्रुतीनामुपनिषदामनोहृदयंतात्पर्यंहरतिशुद्धातिप्रतिपादक-
 सीतितथा । तिल० रत्नाढ्यंरत्नैः काव्यगुणालंकारव्यञ्जैः आढ्यंपूर्णम् ॥ ८ ॥ तिल० विश्वामित्रसहायनेविश्वामित्रेण सहगमने

[पा०] १ क. ख. ग. घ. ङ. छ. तदा. २ क. ज. झ. चान्वेक्षित. ३ क. ग. ङ. झ. महामतिः. ज. महामुनिः.
 ४ क. ग. ङ. च. छ. झ. तत्सर्वकर्तुं. ५ ख. संपन्नं. ६ घ. तथावा. ७ क.—ह. महात्मना ख. सुरर्षिणा. ८ क. ख.
 रघुनाथस्य. ९ क. च. छ. झ. बान्मुनिः. ख. सुमहानृषिः. १० ग.—छ. झ. विप्रेः कथाः. क. विधाः कथाः. ११ क.—च.
 छ.स. सहायने. ज. समागमं.

रामरामविवादं च गुणान्दाश्रयेस्तथा ॥ तथाभिषेकं रामस्य कैकेय्या दुष्टभावताम् ॥ १२ ॥
 विधातं चाभिषेकस्य रामस्य च विवासनम् ॥ राक्षः शोकविलापं च परलोकस्य चाश्रयम् ॥ १३ ॥
 प्रकृतीनां विषादं च प्रकृतीनां विसर्जनम् ॥ निषादाधिपसंवादं सूतोपैवर्तनं तथा ॥ १४ ॥
 गङ्गायाश्चापि संतारं भरद्वाजस्य दर्शनम् ॥ भरद्वाजाभ्यनुज्ञानाच्चित्रकूटस्य दर्शनम् ॥ १५ ॥
 वास्तुकर्म विवेकं च भरतागमनं तथा ॥ प्रसादनं च रामस्य पितृश्च सलिलक्रियाम् ॥ १६ ॥
 पादुकाभ्याभिषेकं च नन्दिग्रामनिवासनम् ॥ दण्डकारण्यगमनं विराधस्य वधं तथा ॥ १७ ॥
 दर्शनं श्वरभङ्गस्य सुतीक्ष्णेनैवभिसंगमम् ॥ अनसूयासहस्यामप्यङ्गरागस्य चार्पणम् ॥ १८ ॥
 अगस्त्यदर्शनं चैवजटाघोरभिसंगमम् ॥ पञ्चवत्याश्च गमनं शूर्पणख्याश्च दर्शनम् ॥ १९ ॥
 शूर्पणख्याश्च संवादं विरूपकरणं तथा ॥ वधं खरत्रिशिरसोरुत्थानं रावणस्य च ॥ २० ॥
 मारीचस्य वधं चैव वैदेह्या हरणं तथा ॥ राघवस्य विलापं च गुप्तराजनिवर्हणम् ॥ २१ ॥
 कबन्धदर्शनं चापि पंपायाश्चापि दर्शनम् ॥ शर्वयां दर्शनं चैव हनूमदर्शनं तथा ॥
 विलापं चैव पंपायां राघवस्य महात्मनः ॥ २२ ॥

काराः चित्रकथाः आश्रयावहकथाश्च । जानक्याश्चे-
 त्तिचकारेणोर्मिलादयः समुचीयन्ते । धनुषः हरचा-
 पस्य । विभेदनं भङ्गं च ॥ ११ ॥ रामेण परशुरामेण ।
 रामस्य राघवस्यविवादं । रामेणरामविवादमित्यत्रतृती-
 येतियोगविभागात्समासः । अतो नैकशेषप्रसक्तिः ।
 वृषारथेशुगान् अयोध्याकाण्डादौवक्ष्यमाणान् । तथे-
 ति समुच्चयार्थः सर्वत्रद्रष्टव्यः । रामस्यअभिषेकं अभि-
 षेकोद्योगं कैकेय्यादुष्टभावतां दुष्टहृदयत्वं च ॥ १२ ॥
 अभिषेकस्य रामाभिषेकस्य । विधातं कैकेयीदुष्टहृद-
 यत्वंकृतंविघ्नं च । रामस्यविवासनं च राक्षः वृषारथस्य ।
 शोकेनविलापं प्रलापं च । राक्षः परलोकस्य स्वर्गस्य ।
 आश्रयं आश्रयणं च ॥ १३ ॥ प्रकृतीनां प्रजानां ।
 विषादं दुःखं । प्रकृतीनां विसर्जनं वञ्चनेननिर्यापणं-
 च । निषादाधिपसंवादं गुहेनसहसंभाषणं । सूतस्यो-
 पावर्तनं पुनरागमनं च ॥ १४ ॥ १५ ॥ वास्तुकर्म

शास्त्रोक्तप्रकारेणयथोचितमन्दिरनिर्माणं । विवेकं
 शास्त्रोक्तवास्तुपूजादिपूर्वकगृहेप्रविश्यावस्थानं । राम-
 स्यप्रसादनं भरतेनेतिशेषः । सलिलक्रियां सलिलदानं
 ॥ १६ ॥ पादुकाभ्ययोः पादुकाश्रेष्ठयोः । श्रेष्ठधृत-
 खान् । अभिषेकं राज्यनियंयुतयास्थापनं । नन्दिग्रामे
 निवासनं निवसनं । स्वार्थेण । पादुकयोः स्थापनं वा
 ॥ १७ ॥ अनसूयाया अश्रित्या । सहास्यां सहास-
 नं । सीतायाइतिशेषः । “आस्थास्वासनमासीनं—”
 इत्यमरः । यद्यप्येतद्विराधवधात्पूर्वमेवतथापि अत्र-
 सर्वत्रक्रमोनविवक्षितः । रामायणप्रतिपाद्यसंक्षेपमा-
 त्रेतात्पर्यात् । अङ्गरागस्य चन्दनस्य ॥ १८ ॥ शूर्प-
 णख्याइतिजीबनार्थः ॥ १९ ॥ खरत्रिशिरसो-
 रितिदूषणादीनामुपलक्षणं । उत्थानं निर्गमनं
 ॥ २० ॥ एवकारः पादपूरणार्थः । एवमुत्तरप्रस-
 र्वत्रद्रष्टव्यं ॥ २१ ॥ चापीत्येकनिपातः समुच्चयार्थः

तदुपस्थितिकाष्ठेभ्यामायं मार्गेगमनकाले च । चित्रानानाकथाः अन्यथाकथाः योगवासिष्ठोक्तः प्रह्लादप्रतिपादिकाः कथाः अत्रप्र-
 येष्टकागङ्गादिकथाश्चेत्यर्थः । एतेनात्र श्लोके नामेति अभ्याइतिवच्यर्थमित्यपास्तम् ॥ ११ ॥ शिरो० दुष्टभावतां प्रातिभासिकदु-
 ष्टत्वभावत्वं ॥ १२ ॥ शिरो० शोकं प्रकटीभूतरामवियोगजनितशोचनम् । विलापं तच्छोकजनितहारामेत्याद्युत्तरां च ।
 परलोकस्य अमरकटायोध्यापुरस्य आश्रयंस्थितिं च ॥ १३ ॥ तिल० अभ्युत्थानात् संयते ॥ १५ ॥ तीर्थी० निवेकं तत्रगृहे-
 ऽवस्थानम् ॥ १६ ॥ तिल० नन्दिग्रामनिवासनं नन्दिग्रामस्य नितरां अतिष्ठयेनवासनम् । भरते तत्रगते सर्वप्रजास्तत्रैव
 धासंकृतव्यस्यत्यर्थः ॥ १७ ॥ तिल० धनुषोमहणं अगस्त्यसकाशादितिशेषः ॥ १९ ॥ विषम० उत्थानं जानकीहरणोद्यो-
 गम् ॥ २० ॥

[पर०] १ ख. तथारामाभिषेकं च. १ ख. ग. घ. ज. व्याघातं. ३ क-ख. ट. शोकविलापं. ४ प्रकृतेः सामवाहकं.
 ५ ख. सूतस्यपरिवर्तनं. ६ क-ख. निवेकं. ७ क-ख. क्षेपसमागमं. ८ क. ग-घ. ख. समास्यां च अत्र. ख.
 सपर्यायं. ९ क. ख. घ. ज. दर्शनं चाप्यगस्त्यस्यधनुषोमहणं तथा. १० घ-छ. ख. श्वरीदर्शनं. क. ख. श्वरीदर्शनं चै-
 वफलमूलाञ्जनं तथा. प्रलापं चैवपंपायां हनूमदर्शनं तथा. ऋषयः०.

ऋश्यमूकस्य गमनं सुग्रीवेण समागमम् ॥ प्रत्ययोत्पादनं सख्यं वालिसुग्रीवविग्रहम् ॥ २३ ॥
 वालिप्रमथनं चैव सुग्रीवप्रतिपादनम् ॥ ताराविलापं समयं वर्षरात्रनिवासनम् ॥ २४ ॥
 कोपं राघवसिंहस्य बलानामुपसंग्रहम् ॥ दिशः प्रस्थापनं चैव पृथिव्याश्च निवेदनम् ॥ २५ ॥
 अङ्गुलीयकदानं च ऋक्षस्य बिलदर्शनम् ॥ प्रायोपवेशनं चैव संपातेऽथैव दर्शनम् ॥ २६ ॥
 पर्वतारोहणं चैव सागरस्य च लङ्घनम् ॥ समुद्रवचनाच्चैव मैनाकस्य च दर्शनम् ॥ २७ ॥
 राक्षसीतर्जनं चैव छायाग्राहस्य दर्शनम् ॥ सिंहिकायाश्च निधनं लङ्कामलयदर्शनम् ॥
 रात्रौ लङ्काप्रवेशं च एकस्य च विचिन्तनम् ॥ २८ ॥
 आपानभूमिगमनमवरोधस्य दर्शनम् ॥ दर्शनं रावणस्यापि पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ २९ ॥
 अशोकवनिकायानं सीतायाश्चैव दर्शनम् ॥ अभिज्ञानप्रदानं च सीतायाश्चाभिभाषणम् ॥ ३० ॥
 राक्षसीतर्जनं चैव त्रिजटास्वप्रदर्शनम् ॥ मणिप्रदानं सीताया वृक्षभङ्गं तथैव च ॥ ३१ ॥
 राक्षसीविद्रवं चैव किङ्कराणां निर्वहणम् ॥ पञ्चसेनाध्यनिधनं सप्तमग्निनिर्वहणम् ॥ ३२ ॥
 तथाऽक्षस्यापि निधनं तोरणस्य विभञ्जनं ॥ ग्रहणं वायुसूनोश्च लङ्कादाहाभिगर्जनम् ॥ ३३ ॥
 प्रतिप्लवनमेवाथ मधूनां हरणं तथा ॥ राघवाश्वासनं चैव मणिनिर्यातनं तथा ॥ ३४ ॥
 संगमं च समुद्रेण नलसेतोश्च बन्धनम् ॥ प्रतारं च समुद्रस्य रात्रौ लङ्कावरोधनम् ॥ ३५ ॥
 विभीषणेन संसर्गं वधोपायनिवेदनम् ॥ कुम्भकर्णस्य निधनं मेघनादनिर्वहणम् ॥ ३६ ॥

॥ २२ ॥ ऋश्यमूकस्येतिकर्मणिषष्ठी । प्रत्ययोत्पादनं
 सालभेदनादिभिः सुग्रीवस्य विश्वासजननं । वालिसुग्री-
 वविग्रहं वालिसुग्रीवयुद्धं । वालिसुग्रीवयोर्वैरादुक्तयन-
 ना ॥ २३ ॥ वालिप्रमथनं वालिवधं । सुग्रीवप्रतिपा-
 दनं सुग्रीवाय राज्यप्रदानमित्यर्थः । ताराविलापं तारा-
 प्रलापं । समयं शरदिसीतान्वेष्टव्येति रामसुग्रीवयोः-
 संकेतं । “ समयः कालसिद्धान्तप्रतिज्ञाशपथेषुच ।
 संकेताचारयोश्च ” इतिरत्नमाला । ताराविलापसम-
 यमिति पाठे “ सर्वोद्भटो विभाषयैकवद्रवति ” इत्येक-
 वद्भावः । वर्षरात्रनिवासनं वर्षवृष्टिः तद्युक्तारात्र-
 योवर्षरात्राः “ रात्राद्वाहाः पुंसि ” इति पुंलिङ्गत्वं ।
 तेषु निवासनं निवसनं । स्वार्थेण । वर्षदिनेष्वित्यर्थः ।
 रात्रिशब्दस्य दिवसपरत्वं त्रिरात्रादौ दृष्टं ॥ २४ ॥
 राघवसिंहस्य राघवाणां श्रेष्ठस्य । कोपं सुग्रीवविषय-
 कोपं । बलानां सेनानां । उपसंग्रहं संमेलनं । दिशः
 प्रति वानराणां प्रस्थापनं । पृथिव्याश्च निवेदनं पृथिव्याः
 द्वीपसमुद्रादिसंनिवेशकथनं ॥ २५ ॥ अङ्गुलीयकदानं
 हनुमतइतिशेषः । ऋक्षस्य बिलं स्वयंप्रभाबिलं । तस्य-
 तथासंज्ञा । प्रायोपवेशनं प्राचायमरणाय उपवेशनं
 शयनं । संपातेः अटाय्वप्रजस्य ॥ २६ ॥ पर्वतारो-

हणं समुद्रलङ्घनाय महेन्द्रपर्वतारोहणं । समुद्रवचना-
 दितिचकारेण देवानुज्ञासमुचीयते । मैनाकस्य हिमब-
 द्युप्रस्थगिरेः ॥ २७ ॥ सिंहिकायाः असुरशिवः ।
 लङ्कामलयस्य लङ्काधारपर्वतैकदेशस्य । “ मलयः पर्वता-
 न्तरे । पर्वताशेषप्रियोद्याने ” इतिरत्नमाला । एकस्य
 हनुमतः ॥ २८ ॥ आपानभूमिः मद्यपानभूमिः ।
 अवरोधस्य अन्तःपुरस्य ॥ २९ ॥ अशोकवनिकाया-
 नं हनुमतोऽशोकवनिकागमनं । अभिज्ञानप्रदानं सी-
 ताया अङ्गुलीयकदानं ॥ ३० ॥ राक्षसीनां तर्जनं सी-
 ताप्रसीतेशेषः । त्रिजटाविभीषणपुत्री । तस्याः स्वप्रदर्शनं
 रामश्रेयोविषयस्वप्रदर्शनं । मणिप्रदानं हनुमते चूडाम-
 णिप्रदानं । वृक्षभङ्गं अशोकवनिकावृक्षभङ्गं ॥ ३१ ॥
 राक्षसीविद्रवं एकाक्ष्येककर्णप्रभृतिराक्षसीनां पलायनं
 हनुमद्रयावितिशेषः । किङ्कराणां रावणभटानां ॥ ३२ ॥
 वायुसूनोः हनुमतः । ग्रहणं इन्द्रजितेतिशेषः । लङ्का-
 दाहेनाभिगर्जनं राक्षसानामित्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रतिप्लवनं
 पुनः समुद्रलङ्घनं । मधूनां मधुवनस्य मधूनां हरणं
 ग्रहणं । वानरैरितिशेषः । मणिनिर्यातनं रामायचूडाम-
 णिप्रदानं ॥ ३४ ॥ नलसेतोः नलेन बन्धनीयसेतोः ।
 प्रतारं प्रतरणं ॥ ३५ ॥ वधोपायनिवेदनं इन्द्रजिदादि-

विषयः ० प्रायोपवेशनं प्रायेण अनशनेन च नराणां उपवेशनं समुद्रसमीपवासः ॥ २६ ॥ तिलः ० लङ्कादाहाभिगर्जनं
 लङ्कादाहे हनुमद्गर्जनमित्यर्थः । अभिमर्दनमिति पाठे लङ्कायादाहेनाभितोमर्दनमित्यर्थः ॥ ३३ ॥

रावणस्य विनाशं च सीतावाप्तिमरेः पुरे ॥ विभीषणाभिषेकं च पुष्पकस्य च दर्शनम् ॥ ३७ ॥

अयोध्यायाश्च गमनं भरतेन समागमम् ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं सर्वसैन्यविसर्जनम् ॥

स्वराष्ट्रञ्जनं चैव वैदेह्याश्च विसर्जनम् ॥ ३८ ॥

अनागतं च यत्किञ्चिद्रामस्य वसुधातले ॥ तच्चकारोत्तरे काव्ये वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ ३९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे तृतीयः सर्गः ॥ ३ ॥

चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

रामायणवटककाण्डसर्गश्लोकसङ्ख्यानिर्धारणम् ॥ १ ॥ वाल्मीकिनास्वप्रणीतरामायणप्रचारणाय समुचितशिष्यलाभ-
चिन्तने कुशलवाभ्यां शिष्यतयास्वपरिग्रहाय तत्पदाभिवादनम् ॥ २ ॥ कुशलवाभ्यां कदाचनमुनिमण्डलमध्ये वाल्मी-
किनोपविष्टरामायणस्य गान्धर्वशास्त्रानुसारेण तन्प्रीत्यनसाहस्येनगानम् ॥ ३ ॥ मुनिभिस्ताभ्यांपारितोषिकदानम् ॥ ४ ॥
भरतमुखेनकुशलवोदष्टवत्ता श्रीरत्नेण तयोः स्वावासानयनेन सत्कारपूर्वकं रामायणगानचोदना ॥ ५ ॥ ततस्ताभ्यांसपरि-
वारं श्रोतुकामेरामे रामायणगानोपक्रमः ॥ ६ ॥

प्राप्तराज्यस्य रामस्य वाल्मीकिर्भगवानृषिः ॥ चकार चरितं कृतं विचित्रपदमात्मवान् ॥ १ ॥

वधोपायदर्शनं ॥ ३६ ॥ अरेःपुरइतिशौर्यातिशयोक्तिः
उत्तरप्रधान्वयः ॥ ३७ ॥ रामाभिषेकाभ्युदयं रामाभि-
षेकमहोत्सवं । स्वराष्ट्रेत्यर्थमधिकं । वैदेह्याश्चविसर्जन-
मित्यन्तं “चकारभगवानृषिः” इतिपूर्वेणसम्बन्धनीयं
॥ ३८ ॥ सीताभूषवेशप्रभृत्युत्तरकाण्डकथामाह—अ-
नागतंचेति । वाल्मीकिनामाभगवानृषिः रामस्यवसु-
धातले । अनागतं भावियत्किञ्चिच्चरितमस्ति ब्राह्मणपु-
त्रजीवनान्धमेधादिकं । तत् उत्तरेकाव्ये उत्तरकाण्डे ।
चकार प्रतिपादितवान् । यत्किञ्चिदित्यनेन सीताविस-
र्जनात्पूर्वकालस्यभूयस्त्वं अनन्तरकालस्याल्पत्वंचधो-
त्यस्येत्याहुः । एतदुत्तरकाण्डे विचारयिष्यते ॥ ३९ ॥
॥ इतिश्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने तृतीयः सर्गः ।

पूर्वस्मिन्सर्गेप्रतिपाद्यवैलक्षण्यमुक्तं । संप्रतिप्रब-
न्धवैलक्षण्यंकथ्यते । प्रबन्धस्यवैलक्षण्यं नाम पर-
माप्तप्रणीतत्वं । पुण्यश्लोकविषयत्वं महाजनपरिगृ-
हीतत्वं प्रबन्धनायकश्लाघितत्वमित्यादि । परमा-
प्तप्रणीतत्वं पुण्यश्लोकविषयत्वंचानेनोच्यते ॥ प्राप्ति-
राज्यस्य स्वीकृतराजभावस्य । पुरोहितादित्वाद्य-

कप्रत्ययः । लोकरक्षणायर्धुकुलेवतीर्णस्येत्यर्थः । रा-
मस्य सकलगुणान्भिरामस्य । अनेनप्रतिपाद्यमहिम्ना
काव्यस्यआदरणीयतातिशयउक्तः । तदुक्तंवामनेन
“उपश्लोक्यस्वमाहात्म्यादुज्जलाःकाव्यसंपदः”इति ।
विचित्रपदं आश्चर्यपदसंनिवेशः । अनेन काव्यस्यात्म-
भूतारीतिरुक्ता । तदुक्तंवामनेन “रीतिरात्माकाव्य-
स्य विशिष्टपदरचनारीतिः । समग्रैरेजःप्रसादप्रभृति-
भिर्गुणैरुक्ता वैदर्भीनामरीतिः” इत्यादिना । यद्वा ।
विविधानांविचित्राणां शब्दार्थालंकाराणां पदस्थानं ।
कृत्स्नंचरितं प्रतिपादकग्रन्थसंदर्भम् । अनेन विज्ञाना-
द्यनेकफलसुपुरुषचरित्रत्वमुक्तं ॥ तथोक्तं [प्राकृतं]
“परिवदुह विष्णोणं संभाविज्जह जसो विसप्पन्दि
गुणा । सुव्वइसुपुरिसचरिअं कित्तजेण णहरन्ति क-
व्वालावा” ॥ [छा०] “परिवर्धतेविज्ञानंसंभा-
व्यतेयशोविसर्पन्तिगुणाः ॥ श्रूयतेसुपुरुषचरितंकिंत-
थेननहरंतिकाव्यालापाः” इति ॥ भगवान् ब्रह्मप्र-
सादलब्धदिव्यज्ञानवान् । आलवान् प्रबन्धरचनातु-
कूलयज्ञवान् । ऋषिः “नानृषिःकुरुतेकाव्यं” इत्यु-
क्तीत्या काव्यनिर्माणपटुःवाल्मीकिः । चकार परोप-
कारायकृतवान् । उदारधीरितिपूर्वमुक्तं । प्राप्तराज्य-

तिल० अयोध्यायाश्चगमनं तदुद्देश्यकंगमनम् ॥ शिरो० भरतेनसमागमं हनुमन्नासाक्षाच्चभरतसंभेदनम् ॥ ३८ ॥
इतितृतीयःसर्गः ॥ ३ ॥ टी० ० “तेयमवतारक्याभवाद्विषयवासिनः” इतिभूभिरेशोकलात् रामस्यविषयेवसन्वाल्मीकिरि-
त्यर्थाभ्युपगम्यते । चरितं चरित्रप्रतिपादकंकाव्यं ॥ तिल० अर्थवत् ध्वन्यलंकारादिप्रशस्तार्थं । आत्मवानितिपाठे अवहितान्तः-
करणः । प्राशस्त्वमेतत्पु । आत्मशब्दश्चान्तःकरणवाची ॥ १ ॥

[पा०] १ ड. झ. ट. अयोध्यायाश्चगमनंभरद्वाजसमागमं. श्रेष्ठर्णवायुपुत्रस्यभरतेनसमागमं. २ ड. पदमर्थवत्.

चतुर्विंशत्सहस्राणि श्लोकानामुक्तवानृषिः ॥ तथा सर्गशतान्यथ वद्वाण्डानि तथोचरम् ॥ २ ॥

एतेत्यनेन रामराज्यकरणकालेरामायणकरणमिति गम्य-
ते । एतद्व्यापनयैव पुनरारम्भः ॥ १ ॥ अथ प्रक्षेप-
शसंभावनापरिहाराय नातिसंकोचविस्तरश्लोकसर्ग-
काण्डवत्तयाऽत्यन्तादरणीयत्वाय चाह—चतुर्विंशदि-
ति । ऋषिः वाल्मीकिः । “तपःस्वाध्याय—” इ-
त्यारभ्य “तद्गद्याप्यन्वमन्यत” इत्यन्तेन चिकी-
र्षिते रामायणाख्ये प्रबन्धे श्लोकानां चतुर्विंशत्सहस्रा-
ण्युक्तवान् । इकारलोपशब्दान्दसः । “एङ्गि विंशति—”
इति सूत्रे विंशतीत्येव निपातनात् । “आदशतः सङ्ख्या-
सङ्ख्येये वर्तन्ते । ततः परं संख्याने संख्येये च वर्तन्ते” इति
नियमात्सहस्रशब्दोत्रसंख्यापरः । चतुर्विंशतिसह-
स्रसङ्ख्याकश्लोकांश्चकारेत्यर्थः । तथेति समुच्चये । पञ्चस-
र्गशतांश्च कृतवान् । “शतायुतप्रयुता पुंसि च” इति लि-
ङ्गानुशासनवचनार्थेन लिङ्गत्वं । सर्गशतं पञ्चेति पाठे
क्षतमित्येव सङ्ख्येयं विंशतिविंशत्त्वादिशब्दार्थित्वेन चतुर्विं-
शत्तयाशीतिनवतिशतं” इति सूत्रे शतमिति बहुत्वे निपा-
तनात्साधु । वद्वाण्डानि उत्तरं च वदभ्यः उत्तरं ।
सप्तमकाण्डं च कृतवान् । परत्वमोक्षप्रदत्वादीनां व्य-
क्ततया प्रतिपादनेन सर्वोत्तरत्वाद् उत्तरमिति पृथगुक्तिः ।
वदभ्यामुनिके पाठे श्लोकानां सर्गाणां च विपर्ययोदयते
तथापि बहुचतुर्युगान्तरित्वेन विप्रबोध्युक्तः । यद्वा ।
संकल्पमात्रपरोयं श्लोकः । कृतवान् कर्तुमुद्युक्त इत्यर्थः ।
अन्वसमाप्तिदशां कपिशृङ्गिरुपजातेति तन्कोपिविरो-
धः । यद्वा । अन्यूर्नामिप्रायमिदं वचनं । पञ्चशतस-
र्गेषु चतुर्विंशतिसहस्रश्लोकेषु च न्यूनतेत्यर्थः । यद्वा ।
अल्पीयसीमधिकसंख्यामाना इत्य प्रकटसंख्यया व्यपदे-
क्ष्येयं । यथा “अन्वन्तरं तु विद्यानां युगानामेकसप्ततिः”
इत्यमरः । “चतुर्युगसहस्राणि ऋणो दिनमुच्यते”
इत्युक्त्वा विनश्य चतुर्विंशसंख्यनुसारेण चतुर्विंशधा वि-
भागोऽन्वन्तरस्य एकसप्तत्याधिक्यात् । वर्तमानसं-

ख्यातु “बालकाण्डे तु सर्गाणां सप्तसप्ततिरिति । अयो-
ध्याकाण्डगास्सर्गाश्चतुर्विंशतिः । आरण्यकाण्डे
सर्गाणां पञ्चसप्ततिरिति । किष्किन्धाकाण्डगास्सर्गा-
स्सप्तषष्टिरुदीरिताः । सर्गाणां सुन्दरेकाण्डे त्वष्टषष्टिरुदी-
रिता । एकत्रिंशच्छतं सर्गादृश्यन्ते युद्धकाण्डगाः ।
दशोत्तरशतं सर्गादुत्तरेकाण्डे र्वरिताः [६४७] ॥ अत्र स-
र्गशतान्यथेत्येतत् वद्वाण्डानामेव न तु सोत्तराणां ।
वद्वाण्डानीत्येतत्त्वत्वात्ततः । चतुर्विंशतिसहस्रश्लो-
कात्मकता तु सप्तकाण्डापेक्षेत्येतत्प्राहुः । बालकाण्ड-
गताः श्लोकाश्चमरारिप्रकीर्तिताः [२२५६] । अयो-
ध्याकाण्डगाः श्लोकाश्चकुमावाः प्रभाषिताः [४४१५]
आरण्यकाण्डगाः श्लोकाः खगसाराः प्रदर्शिताः [२७-
३२] । किष्किन्धाकाण्डगाः श्लोकानीरवाराः प्रकी-
र्तिताः [२६२०] श्लोकास्तु सुन्दरेकाण्डेताननागाः
प्रभाषिताः [३००६] युद्धकाण्डगाः श्लोकानि वि-
धीशाः प्रवेदिताः [५९९०] । श्लोकाः स्युत्तरेका-
ण्डे वलरागाः प्रभाषिताः [३२३४] । श्लोकाः
२४२५३ तत्रैवमवधातव्यं । बालकाण्डे त्रिंशोऽसौ
“सतेन परमास्त्रेण मानवेन समाहतः” इत्यतः पूर्वमेकं
सहस्रं । त्रिषष्टितमे “विन्धामि त्रिमहातेजाभूयस्त्रेपे
महत्तपः” इत्यतः पूर्वद्वे सहस्रे । अयोध्याकाण्डे चतु-
र्विंशे “चतुरधोरथ श्रीमभिर्निशो धनु रक्तमं” इत्यतः
पूर्वं त्रीणिसहस्राणि । चतुस्त्वारिंशे “वर्तते चोत्त-
मावृत्तिलक्ष्मणोऽसद्वानधः” इत्यतः पूर्वं चत्वारिसह-
स्राणि । एकसप्ततितमे “द्वारेणैव जयन्तेन प्राविश-
च्छ्रान्तवान्” इत्यतः पूर्वं पञ्चसहस्राणि । एकोन-
शततमे “उदजैराममासीनं जटामण्डलधारिणं” इ-
त्यतः पूर्वं षट्सहस्राणि । आरण्यकाण्डे द्वादशे “ते-
वयं वनमत्युपमं विष्टाः पिपृशासनान्” इत्यतः पूर्वं सप्तस-
हस्राणि । सप्तचत्वारिंशे “मममर्तामहातेजावयस-

सीर्षी” । श्रीमद्वाल्मीकिरामायणद्विंशत्तत्त्वाद्योतिर्मन्थाः [२२८०] । श्रीमदयोध्याकाण्डे चतुस्सहस्राणि चतुश्चतानि प-
ञ्चसप्तमन्थाः [४४१५] । श्रीमदारण्यकाण्डे द्विसहस्राण्युपरिसप्ततानि द्वात्रिंशद्विंशमन्थाः [२७३२] । श्रीमत्किष्किन्धाकाण्डे द्विसहस्रा-
ण्युपरिदशतानि विंशतिर्मन्थाः [२९२०] । श्रीमत्सुन्दरकाण्डे त्रिसहस्राण्युपरिषट्सप्तमन्थाः [३००६] । श्रीमद्युद्धकाण्डे पञ्चसहस्रा-
णि नवचतानि नवचतस्रमन्थाः [५९९०] । श्रीमदुत्तरकाण्डे त्रिसहस्राणि द्विशतं सप्तसप्ततिर्विंशमन्थाः [३२७७] । अत्र येनैतदधिकं
सप्तसप्तत्युत्तराद्विंशतं तद्विद्वज्जगत्प्रादिच्छन्दोऽनुष्ठानमसुराधिक्येन जनितं । उत्तरकाण्डस्य काण्डे स्तहाकथनमादरातिशयेन । तथा-
हि । वदभ्यप्रकाण्डे पुराणप्रस्तावनानुसन्धानं । तथाप्युत्तरकाण्डे प्राचुर्येण परत्वाभिव्यक्तिः । कोसलानां सर्वेषामपि भगवत्सहस्रश्लोकप्रा-
प्तिप्राप्तौ तिष्ठति योग्यते । अतएव सर्वोत्तरत्वात् उत्तरकाण्डत्वसंज्ञा । कतकः । उक्तसङ्ख्यापेक्षया षट्त्रिंशत्सर्गसङ्ख्याधिक्य-
दर्शनात् चतुर्विंशत्सहस्रापेक्षया श्लोकसङ्ख्याप्राधान्याधिक्यदर्शनात् उत्तरकाण्डसर्गसङ्ख्यापेक्षया प्रशिक्ष्येयं श्लोकः न तर्थाः ॥ २ ॥

कृत्वापि तन्महाप्राज्ञः सभविष्यं सहोत्तरम् ॥ चिन्तयामास को न्वेतत्प्रयुञ्जीयादिति प्रभुः ॥ ३ ॥
तस्य चिन्तयमानस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ अंगृहीतां ततः पादौ मुनिवेषौ कुशीलवौ ॥ ४ ॥
कुशीलवौ तु धर्मज्ञौ राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ ददर्शाश्रमवासिनौ ॥ ५ ॥
स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ॥ वेदोपबृंहणार्थाय तावग्राहयत प्रभुः ॥ ६ ॥

पञ्चविंशकः” इत्यतः पूर्व चाष्टौसहस्राणि । किष्किन्धा-
काण्डेचतुर्थे “ततःपरमसंहृष्टोहन्मान्पूवगर्षभः”
इत्यतः पूर्व नवसहस्राणि । एकत्रिंशे “नरेन्द्रसुनूर्त-
रदेवपुत्रंरामानुजःपूर्वजमित्युवाच” इत्यतःपूर्व दशस-
हस्राणि । किष्किन्धाकाण्डसमाप्तावेकादशसहस्राणि ।
सुन्दरकाण्डेसप्तविंशे “ततस्तस्यनगस्याग्रे” इत्यतः
पूर्व द्वादशसहस्राणि । षट्षत्वारिंशे “नाक्षमान्योभ-
वद्विअहरिर्धीरपराक्रमः” इत्यतःपूर्व त्रयोदशसहस्रा-
णि । सुन्दरकाण्डसमाप्तौचतुर्दशसहस्राणि । युद्धका-
ण्डेअष्टाविंशे “रक्षोगणपरिक्षिप्तोराजाश्लेषविभीषणः”
इत्यतःप्राक् पञ्चदशसहस्राणि । पञ्चाशे “प्रदर्शनं
चन्द्रश्चिन्मृत्तिश्चद्विगुणतयोः” इत्यतः प्राक् षोडश-
सहस्राणि । उत्तरभागारंभे “कुंभकर्णहतंद्वाराषवे-
णमहात्मना” इत्यतः प्राक् सप्तदशसहस्राणि । अशी-
त्यन्तेन अष्टादशसहस्राणि । द्वादशशततमे “सर-
णान्तानिवैराणि” इत्यतःप्राक् एकोनविंशतिस्सहस्रा-
णि । युद्धकाण्डसमाप्तौ विंशतिस्सहस्राणि । उत्तरका-
ण्डेद्वाविंशे “ततःप्राचोदयत्सूतस्तान्द्वयानुचिरप्रमा-
न्” इत्यतःपूर्व एकविंशतिस्सहस्राणि । चत्वारिंशत्स-
माप्त्या द्वाविंशतिस्सहस्राणि । षट्सप्ततितमे “प्राज्ञ-
णस्यचधर्मेणलयावैरक्षितसुतः” इत्यतःपूर्व त्रयोविंश-
तिस्सहस्राणि । ततःप्रबन्धसमाप्त्याचतुर्विंशतिस्सह-
स्राणीत्याहुः ॥ २ ॥ अथास्यकाव्यस्यमहाजनपरिप्र-
ह्वंक्तु पीठिकामारुषयति—कृत्वेति । महाप्राज्ञः प्रक-
र्षेणजानातीतिप्रज्ञः प्रज्ञएवप्राज्ञः । “प्रज्ञादिभ्यश्च”
इतिस्वार्थेऽण्प्रत्ययः । यद्वा । प्रज्ञा धीः । “धीःप्र-
ज्ञाशेमुषीमतिः” इत्यमरः । साऽस्यास्तीति प्राज्ञः ।

“प्रज्ञाश्रद्धार्थाभ्योणः” इतिमत्वर्थीयोणप्रत्ययः । स-
ह्रांआसौप्राज्ञश्चेतिमहाप्राज्ञः । निरतिसयज्ञानसंयुतो
वात्मीकिः । सहोत्तरं रामाभिषेकादुत्तरेणवृत्तान्तेन
सहितं विकल्पात्सहशब्दस्यसमावाभावः । सभवि-
ष्यं अश्वमेधोत्तरभाविवृत्तान्तसहितं । अश्वमेधपूर्वका-
लेअस्यकाव्यस्यप्रवृत्तत्वात् । तत् काव्यं कृत्वापि ।
एतत् काव्यं । प्रभुः समर्थः । “प्रभुःशक्ताधिपौ”
इतिभास्करः । कः पुरुषः । प्रयुञ्जीयात् वाग्विधेयं
कुर्यात् इतिचिन्तयामास । प्रयुञ्जीयादित्यत्रात्मनेप-
दाभावोऽनित्यत्वान् । सभविष्यमित्यत्र औणादिकेस्व-
प्रत्यये इण्निमित्तंषत्वं ॥ ३ ॥ ततः वात्मीकिचिन्ता-
नन्तरं । मुनिवेषौ वस्तुतोराजकुमारौ । कुशीलवौ
कुशलवौ । ईकारप्रछान्दसः । चिन्तयमानस्य ।
भावितात्मनः चिन्तितपरमात्मनः । तदनुकूलशिष्य-
लाभायकृतपरमात्मनमस्कारस्त्वैत्यर्थः । तस्य महर्षेः ।
पादौ अंगृहीतां रामायणप्रहणार्थमन्ववर्तेतामित्यर्थः
॥ ४ ॥ धर्मज्ञौ गुरुशुश्रूषाधर्मज्ञौ राजपुत्रौ आसमा-
प्तेः वीर्यवन्तौ । यशस्विनौ विद्यान्तराभ्यासजकीर्ति-
युक्तौ भ्रातरौ तुल्यस्वरौ स्वरसंपन्नौ शरीरवन्तौ ।
आश्रमवासिनौ स्वाश्रमवासित्वेनश्लेहविषयभूतौ । कु-
शीलवौ कुशलवौ ददर्श चपदेशयोग्यावाकलयांचका-
रेत्यर्थः । अनेनरामाभिषेकानन्तरकालेरामायणकरणं
“प्राप्तराज्यस्वरामस्य” इतिसर्गादायुक्तं । अनन्तरंकु-
शलवोत्पत्तिरितिसूचितं । एतज्ज्ञात्वेववात्मीक्याश्रमे
सीतात्यक्तारामेण ॥ ५ ॥ वेदेषु ऋग्यजुःसामायर्वण-
लक्षणेषु चतुर्षुविषये मेधाविनौ मेधाधारणक्षमाबुद्धिः
“मेधाधीर्धारणक्षमा” इत्यादवः । तद्वन्तौ “अ-

तिल० सहोत्तरमित्यत्र उत्तरपदार्थस्य स भविष्यन्तीति विशेषणत्वेपि आर्षःसमासः । भविष्यंचतीताविसर्जनधारभ्येत्येके ।
तस्याभूत्प्रवेकोत्तरकालिकमित्यपरे । प्रयुञ्जीयादितिच्छान्दसं । खि० अमिष्येणसहितंयदुत्तरं तेनसहितं ॥ ३ ॥ तिल० अंग-
ृहीतामित्तिच्छान्दसं । कुशीलवौ कुशलवौ । कुशलवन्त्यकुशीभावपृषोदरादिलात् ॥ ४ ॥ तन्नि० तुशब्देनइतरवैलक्षण्ययुक्तं ।
वेदेषुपरिनिष्ठितौ एतेनस्वरानुगुणार्थज्ञानवत्त्वसामग्यानवेदितं तदादरेणैवगणान्धर्वशास्त्राभ्यासआवगम्यते । वेदोपबृंहणंवेदार्थभ्य-
ञ्जीकरणं । तिल० उपबृंहणं वेदस्यतत्तदर्थतात्पर्यप्रहणं । तद्व्यापारार्थयप्रयोजनाय । अनेनधृतितात्पर्यविषयीभूतार्थप्रतिपादक-
तयाप्रामाण्यमस्योपादेयलक्षसूचितं ॥ शिरो० प्रभुः दुर्बोधस्तुषोभनसमर्थः ॥ ६ ॥

[पा०] १ प. क. झ. कृत्वाद्. २ झ. सभविष्यसहोत्तरं. ३ झ. अंगृहीतां.

कान्यं रामायणं कृत्स्नं सीतायाश्चरितं महत् ॥ पौलस्त्यवधमित्येवं चकार चरितव्रतः ॥ ७ ॥

स्मायामेधास्त्रजोविनिः "इतिमत्त्वर्थीयोविनिप्रत्ययः । अनेनाक्षरराशिप्रवृत्तफलमभ्ययनमुक्तं । परितोनिष्ठापरिनिष्ठा साङ्गाभ्ययनं साऽनयोः संजातेतिपरिनिष्ठितौ । तारकादित्वादितच् । अनेनविशेषणद्वयेनाधीतसाङ्गवेष्ट्वादापातप्रतिपन्नवेदार्थत्वाच्च तदुपबृंहणापेक्षित्वमुक्तं । तौ कुशलबौ । प्रभुः स्वतन्त्रोवाल्मीकिः । वेदोपबृंहणार्थाय वेदोपबृंहणरूपप्रयोजनाय वेदोपबृंहणरूपस्वग्रन्थपठनायेत्यर्थः । उपबृंहणं नाम नानाशास्त्रानुसारेण निर्णीतवेदार्थप्रतिपादकोग्रन्थः । अमाहयत् अगृह्णात् । स्वार्थेणिच् ॥ ६ ॥ चरितव्रतः चरितव्रतत्वेननिरतिशयज्ञानोवाल्मीकिः । काव्यं कवेःकर्म । कवयतेवर्जयतीति कविः । कविवर्णनइत्यस्माद्वतोरौणादिकइत्यर्थः । लोकोत्तरवर्णननिपुणइत्यर्थः । यद्यपि "इगन्ताबलधुपूर्वात्" इतिअजाभवितव्यं तथापिआक्षणादित्वात्त्यव्यञ्जितिकाशिकाकारः । यद्वा तस्मादेवधातोः "अइलोर्ण्यत्" इतिण्यत्प्रत्ययेआदिदृष्टौचकाव्यमितिरूपं । दोषवर्जितं गुणालंकारसहितंशब्दार्थयुगलमित्यर्थः । तदुक्तंकाव्यप्रकाशे "तद्वदोपबृंहणार्थेसंगुणावनलंकृतीपुनःकापि" इति । वेदोपबृंहणत्वेपिकान्तासंमितत्वादस्यकाव्यत्वव्यपदेशः । तथाहि । त्रिविधःसंदर्भः प्रभुसंमितः सुहृत्संमितः कान्तासंमितश्चेति । शब्दप्रधानोवेदः प्रभुसंमितः । अर्थप्रधानइतिहासादिः सुहृत्संमितः । व्यङ्ग्यप्रधानंकाव्यं कान्तासंमितं । महदितिकाव्यविशेषणं । तस्यमहत्त्वमुत्तमकाव्यत्वं । तदप्युक्तंतत्रैव "इदमुत्तममतिशयिनिव्यङ्ग्येवाच्याज्जुनिर्बुधैःकथितः" इति । यद्वा महत्काव्यं महाकाव्यं । तल्लक्षणमुक्तंदण्डिना । "सर्गबन्धोमहाकाव्यमुच्यतेतस्यलक्षणं"

इत्यादिना । ननुकाव्यंनारंभणीयं काल्यालापांश्चवर्जयेदितिनिषेधादित्याशङ्क्याह—रामायणमिति । रमयतीतिरामः । "रामोरमयतांबरः" इत्यार्षेर्निर्वचनात् । यद्वा । रमन्तेस्मिन्सर्वेजना इतिरामः । "अकर्तरिचकारकेसंज्ञायां" इति घञ् । सःअव्यतेप्रतिपाद्यतेऽनेनेतिरामायणं । अयगतावितिधातौः कर्मणि ल्युट् । "पूर्वपदात्संज्ञायांभगः" इतिणत्वं । समस्तगुणसंपन्नरामविषयत्वाभास्यनिषिद्धत्वं किंतूपादेयत्वमेवेत्यर्थः । तदुक्तंभामहेन । "उपश्लोक्यस्यमाहात्म्यादुत्तमाः काव्यसपदः" इति । प्रतिपादितंचोद्भूतेन "गुणालङ्कारधारुत्वयुक्तमप्यधिकोऽञ्जलं । काव्यमाश्रयसंपत्त्यामेकगुणवामरद्रुमः" इति । रुद्रतेनाप्युक्तं "वदारचरितनिबन्धनाध्यबन्धप्रतिष्ठा" इति । निषेधस्त्वसत्काव्यविषयइतिभावः । इदंचरामचरितप्रतिपादनमप्राधान्येन प्राधान्येनतु सीताचरितमेवप्रतिपाद्यतइत्याह । कृत्स्नंसीतायाश्चरितमिति कृत्स्नंरामायणंसीताचरितपरं । अतएवोक्तं श्रीगुणरत्नकोशे "श्रीमद्वाल्मीकमपिपरंप्राणितित्वचरित्रे" इति । आभाणकञ्च । "प्रातर्द्युतप्रसङ्गेनमभ्याहेस्त्रीप्रसङ्गतः । रात्रौचोरप्रसङ्गेनकालोगच्छतिधीमतां" इति । "उपायपुरुषकारयोर्मध्येउपायस्वरूपंभारतेदर्शितं । पुरुषकारस्वरूपं श्रीरामायणं" इतिरहस्यपदवी । अतएव "कृपावानविकल्थनः" इत्याद्युक्तलक्षणधीरोदात्तरूपोरामः कुशलवाभ्यांरामायणमुत्तमान् । रामायणस्यरामैकपरत्वेस्वेनैवसदसिअवर्णनसंगच्छते सीतापरत्वेतुसंगच्छते । चिरहिणः कामिनीकथाचरितअवर्णनस्यस्वामान्यात् । एवम्यजनावृत्त्यासीतारामयोःप्रतिपादनमुक्त्वाशब्दबृत्त्यासिद्धमितिपृक्तमाह—पौलस्त्येति । पु-

उनि० कृत्स्नंसीतायाश्चरितमितिसीतायाःप्रबन्धनाधिकारमुक्तं । तस्यैवोपपादकं रामायणमिति । कृत्स्नस्यसीताचरितत्वेपिरामायणव्यपदेशः । रामचरितस्यतदुपबुकार्यत्वज्ञापनार्थः । रमावाइदंचरितंरामं तस्याग्रमितिवाच्यत्वान्नितिः । रामशब्दस्यलक्ष्मीपत्न्यादिशब्दवल्मीपुरस्सरनिर्देशः प्रबन्धस्यलक्ष्मीप्राधान्यज्ञापनार्थः । तेनसीतायाश्चरितमितिमुद्रकः । हार्द्रिमाक्षिकादिशब्दवदणप्रत्ययेोपपत्तिर्दृष्ट्या । "हार्द्रिमात्रायमितीर्णभङ्गं" इतिधौहर्व । महत् नारायणकथापेक्षयामहत् । सापरार्थेअपिरल्लखप्रवणप्रतिपादनान्महत्त्वं । "मातर्मैथिलिराक्षसीस्त्वयितदैवार्द्रापरार्थास्त्वयारक्षन्त्यापवनात्सजातमुत्तरारामस्यगोष्ठीकृता । काकं तंचविभीषणंशरणमित्युक्कक्षमौरक्षत सानःसान्द्रमहागसंश्रुक्षयतुक्षान्तिस्तवाकस्मिकी" इत्यभियुक्तोक्तः । अनेनसरणागतिकोपबृंहणत्वमस्यप्रबन्धस्यव्यजितम् । अष्टाक्षरोपबृंहकधीभागवतादिषुहिमगवत्प्राधान्यं । अतएव "नारायणकथामिमां" इतिउक्तोक्तं । शिरो० चरितव्रत चरितं आचरितं व्रतं रघुनाथोपासनं येन स मुनिः । कृत्स्नं कृतां मुद्रतिनां सः भानं सावरावलोकनादि यस्मिन् मुद्रतिरादृतमित्यर्थः ॥ ७ ॥

[पा०] १ क. क. झ. खेन.

पाठ्ये गेये च मधुरं प्रमाणैस्त्रिभिरन्वितम् ॥ जातिभिः सप्तभिर्बद्धं तन्म्रीलयसमन्वितम् ॥ ८ ॥

रसैः शृङ्गारकौरुण्यहासवीरभयानकैः ॥ रौद्रादिभिश्च संयुक्तं काव्यमेतदगाधताम् ॥ ९ ॥

लस्यस्यगोत्रापत्यं पौलस्यः । गंगाविलासम् । तस्य वधः । वधस्यफलत्वासेनव्यपदेशः । पौलस्यवधमधिकृत्यकृतोऽग्रन्थः पौलस्यवधः “अधिकृत्यकृतेऽग्रन्थे” इत्यण् । “लुबाख्यायिकाभ्यःप्रत्ययस्यबहुलं” इतितस्य लुप् । यद्वा अणिपुनरादिवृद्धौतदेवरूपं । वधप्रधानत्वादिति वृत्तस्य फलेनव्यपदेशः । तथाहि । पञ्चकाव्यप्रतिपाद्यानि । तदुक्तं “बीजविन्दुपताकाख्याःप्रफरीकार्यमित्यपि । अर्थप्रकृतयः पञ्चपञ्चावस्थासमन्विताः” इति । “आरंभयन्नाप्रस्थाशानिनियताग्निः फलागमः” इति पञ्चावस्थाः । तत्र “स्वल्पोदिष्टः कार्यहेतुर्बीजं विस्तार्यते तथा” । तच्चालकाण्डोक्तं विष्ण्वतरजसीतापरिणयादि । “वस्तुनः सति विच्छेदे विन्दुरच्छेदकारणं” इति । यथाऽयोध्याकाण्डे अभिषेकवृत्तान्तेन रावणवधरूपकार्यविच्छेदेऽप्राप्तेनवासकरणमच्छेदकारणं । “यदन्तरानुवृत्तं स्यात्सापताकेतिकीर्त्यते” । यथासुग्रीववृत्तान्तः । कथान्तरप्रसङ्गेन प्रफरीस्यात्प्रवेशमाह । यथाविभीषणादिवृत्तान्तः । “समप्रफलसंपत्तिः फलयोगोयथोचितः” । यथारावणवधः । एवं फलत्वात्पौलस्यवधमिति निर्देशः । इत्येवेत्यस्यायमर्थः पौलस्यवधव्याजेनाप्रधानरामचरितं प्रधानसीताचरितं कृतवानिति । यच्चकारतद्वापयामासेतियोजना उत्तरश्लोकेऽगाधतामित्यनुवादात् ॥ ७ ॥ यथोपदेशमगाधतामित्याह—पाठ्ये इत्यादिश्लोकद्वयेन । पाठ्यं पाठः भावेण्यत् । केवलचारणविशेषः । तदुक्तं भरतेन “पङ्कजसंयुक्तं कलाकालसमन्वितं । यत्पठ्यतेनाटकादौ तत्पाठ्यमभिधीयते” इति । गेयं स्वरविशेषसमन्वितगानं । भावेयत् । तत्रोभयत्र मधुरं आठ्यं । लोकेकानिचित्पद्यानि पाठदशायां मधुराणि नगानदशायां अपराणि पुनर्गानदशायामेव न पाठदशायां इदन्मयत्राप्येत्यर्थः । इतः परं त्रीणिक्रियाविशेषणानि । त्रिभिः प्रमाणैः गानध्वनिपरिच्छेदकैः व्यञ्जनुरग्रमिभसंज्ञकैः द्रुतमध्यविलंबितैर्वा । अन्वितं विशिष्टं । सप्तभिर्जातिभिर्बद्धं शुद्धविकृतसंकीर्णादिष्वष्टादशसुजातिषु प्रधानभूताभिः सप्तभिर्बद्धं । तदुक्तं शाण्डिल्येन “स-

र्वगीतसमाधारोजातिरित्यभिधीयते । षाड्जीचैवायनैषादीधैवतीपाञ्चमीतया । माध्यमीचैवगान्धारीसप्तमीत्वार्वभीमता” इति । तन्म्रीलयसमन्वितं । तन्मीशब्देन तन्मीयुक्तवीणालक्ष्यते । लयशब्देन तालवेणुमृदङ्गादीनामेककालविरामउच्यते । ताभ्यांसमन्वितम् ॥ ८ ॥ पुनः काव्यविशेषणमाह—रसैरिति । आविशब्देन बीभत्सान्द्रतशान्ताशृङ्गान्ते । रसोनाम स्थायिभावरूपचित्तवृत्त्यभिव्यक्तिः । स्थायिभावश्चनवविधः । तदुक्तं “रतिर्हासश्चशोकश्चक्रोधोत्साहौभयंतया । जुगुप्साविस्मयशमाः स्थायिभावाः प्रकीर्तिताः” इति । तदभिव्यक्तिश्चविभावादिभिः । तदुक्तं “विभावैरनुभावाश्च सात्विकैर्व्यभिचारिभिः । आनीयमानः स्वादुर्लभायीभावोरसः स्मृतः” इति । विभावादित्येवरूपसंप्रहेणोक्तम् । “कारणान्यथकार्याणि सदकारीणियानि च । रत्यादेः स्थायिनो लोकेतानि चेन्नाट्यकाव्ययोः । विभावानुभावाश्चकथ्यन्ते व्यभिचारिणः । व्यक्तः शतैर्विभावैश्च स्थायीभावोरसः स्मृतः” इति । तत्र शृङ्गारोद्विषः संभोगो विप्रलम्भश्चेति । “संयुक्तयोस्तु संभोगो विप्रलम्भो विद्युक्तयोः” इत्युक्तेः । अस्य शृङ्गारादिसर्वरससंयुक्तत्वं प्रदर्श्यते । तत्र “रामस्तु सीताया सार्धं” इत्यारभ्य सीतापहरणवृत्तान्तपर्यन्तेन संभोगो दर्शितः । ततः परेण विप्रलम्भः । विकृताचारवाक्याङ्गविकारवैधर्म्ये प्रलम्भश्चास्वरसोऽव्यज्यते । सच शूर्पणखादिवृत्तान्तेन सुगमः । इष्टवियोगादनिष्टसंबन्धाद्वाकरुणः । स च दशरथादिवृत्तान्तेन । व्यवसायाऽविधादाऽसंमोहादिभिर्वीरः । यथा लक्ष्मणादिवृत्तान्ते । पाटनताडनादिभिरीरौद्रः । यथारावणादिवृत्तान्ते । विकृतक्रूरदर्शनादिभिर्मयानकः । यथा भारीचवृत्तान्ते । कुत्सितदर्शनादिभिर्बीभत्सः । यथा विराधकवन्धादिवृत्तान्ते । विचित्राक्षिपवाक्यादिभिरुक्तः । यथारामरावणयुद्धाविषु । शान्तरसः श्रमणादिवृत्तान्तादौ । अलंबिस्वरेण । अत्र केचित् “शोकः श्लोकत्वमागतः” इत्युक्त्याऽस्मिन्प्रबन्धेशोकरसएव प्राधान्येनोच्यते अन्ये तदङ्गतयेत्याहुः । अन्येतु वीरएव प्रधानभूतः । पौल-

श्रीर्षी० पाठ्ये गेये चेत्यारभ्य रामदेहात्तथापराविलम्बितकुलकं ॥ ८ ॥

[पा०] १ व. क. झ. भिरुक्तं. २ क. झ. कथनं.

तौ तु गान्धर्वतत्त्वज्ञौ मूर्च्छनास्थानकोविदौ ॥ भ्रातरौ स्वरसंपन्नौ गन्धर्वाविव रूपिणौ ॥ १० ॥
 रूपलक्षणसंपन्नौ मधुरस्वरभाषिणौ ॥ विवादिबोत्थितौ विबौ रामदेहात्तथाऽपरो ॥ ११ ॥
 तौ राजपुत्रौ कात्स्न्येन धर्म्यमाख्यानमुत्तमम् ॥ वाचोविधेयं तत्सर्वं कृत्वा काव्यमनिन्दितौ ॥ १२ ॥
 ऋषीणां च द्विजातीनां साधूनां च समागमे ॥ यथोपदेशं तत्त्वज्ञौ जगत्तुस्तौ समाहितौ ॥
 महात्मानौ महाभागौ सर्वलक्षणलक्षितौ ॥ १३ ॥

स्वयमवस्थितकाम्यनामकरणादित्याहुः । वयंतुभूतः भृ-
 ङ्गारएवप्रधानरसः “सीतायाभरितमहम्” इत्युक्तेः ।
 तथोक्तं “एकोरसोभवेद्विषीवीरभृङ्गारयोर्द्वयोः । अ-
 न्यन्यन्ये रसाः सर्वे तस्य निर्वहणोद्यताः” इति ॥ ९ ॥
 अथ कुशलवयोर्गानसामर्थ्यमाह—तौ स्त्रित्वादिश्लोक-
 द्वयेन । अस्यागायतामिति पूर्वैर्णसंबन्धः । गान्धर्व-
 गानशास्त्रम् “गान्धर्वगानशासनं” इति वैजयन्ती ।
 तस्य तत्त्वतात्पर्यार्थः । तन्जानीत इति गान्धर्वतत्त्वज्ञौ ।
 मूर्च्छना बीजादिवादनं । “वादने मूर्च्छना नना” इति
 वैजयन्ती । स्थानानि मन्त्रमध्यताररूपस्वरत्रयोत्पत्ति-
 स्थानानि । तथोक्तं शाण्डिल्येन “यदूर्ध्वद्वयमध्येः
 कपालकलकावधः । प्राणसंचरणस्थानं स्थानमित्यभि-
 धीयते । उरः कण्ठशिखरेति तत्स्वरास्त्रिधाः स्मृताः ।
 मन्त्रमध्यं च तारं च नाम तेषां यथाक्रमम्” इति । तेषु को-
 विदौ तद्विषयसमीचीनज्ञानयुक्तौ । एतेन गानशास्त्र-
 ज्ञानतदनुगुणबीजादिवादनतदनुगुणोच्चारणनिपुणा-
 धितिरादिता । भ्रातरावित्यनेन भाव्यताहेतुसमस्वर-
 त्वमुक्तं । स्वरसंपन्नौ शारीरयुक्तौ । अतएव रूपिणौ
 मनुष्यवेषधारिणौ । गन्धर्वाविवस्थितौ । रूपलक्षणसं-
 पन्नौ नाटकलक्षणज्ञौ । गत्यर्थाज्ञानार्थाः । “रूपसं-
 भावेशुष्ठादौ सौन्दर्येनाटकेपशौ” इति भास्करः । गान-
 कालिकामिनयप्रकारज्ञावित्यर्थः । मधुरस्वरं यथाभव-
 तितथाभाषितुंशीलमनयोरिति मधुरस्वरभाषिणौ ।

ताच्छीत्येणिनिः । केवलभाषणकालेपिमधुरस्वरौ कि-
 मुत्तगानकाल इति भावः । उक्तसकलगुणसंपत्तिमूर्च्छना-
 मपुत्रत्वमाह—विवाविति । रामदेहरूपाद्विबान् तथा
 वस्थितौ जन्मतौ । विबौ प्रतिविवाविबस्थितौ । यद्वा
 प्रतिमानिर्माणार्थं वा तुर्दणनिर्मिताप्रतिकृतिविबः राम-
 देहाख्यातस्मात्तथावस्थितौ जन्तीर्णौ । अपरौ विवा-
 विबस्थितौ । “प्रतिविमेतत्कृतौ च प्रति कृत्या च मण्डले ।
 छाच्छने पि च विबोक्षी” इति भास्करः । एवंभूतौ कुशल-
 वादे तत्काव्यमगायतामिति संबन्धः ॥ १० ॥ ११ ॥
 न केवलं तत्काव्ययनं धारणं प्रकाशनं च कृतमित्याह—
 तावित्यादि । सार्धं श्लोकद्वयमेकान्वयं । क्रियाभेदात्त-
 च्छब्दावृत्तिः । यद्वा राजपुत्रौ सन्तौ । तौ मुनिपुत्रौ
 मुनिपुत्रवेषधरावित्यर्थः । अनिन्दितौ यथोपदेशगाने-
 न निन्दनार्हौ । यथोपदेशं गुरुपदेशमनतिक्रम्य तत्त्व-
 ज्ञौ पाठशुद्धिज्ञौ । समाहितौ सावधानौ । कुत्राप्यं-
 शे बिभृतिरिति तावित्यर्थः । महात्मानौ महाशुद्धौ ।
 महाभागौ एतादृशगुणहेतुभूतमहाभाग्यौ । “भागा-
 भाग्याश्च तुल्यांशाः” इति वैजयन्ती । सर्वलक्षणलक्षितौ
 लक्षितसर्वलक्षणौ ज्ञातसर्वशब्दलक्षणवित्यर्थः । तौ
 कुशलबौ । कात्स्न्येन धर्म्यं धर्मादनपेतं । उत्तममा-
 ख्यानं पुरावृत्तकथनरूपं । तद्वामायणाख्यं सर्वकाव्यं ।
 वाचोविधेयं आवृत्तिवाहुल्येन वाग्बशवार्ति कृत्वा ।
 ऋषीणां च साधूनां द्विजातीनां च समागमे सदसि ।

तिल० स्थानं च मूर्च्छनाचतवोस्तमाहारः स्थानमूर्च्छनं तत्रकोविदौ ॥ तीर्थी० गान्धर्वतत्त्वज्ञौ गान्धर्वनाम पदावस्थितता-
 लपरिच्छेदयुक्तावधानेन प्रयुक्तपञ्चादिसरसमुच्चयः तदाह इति । “पदस्वस्वरसंवातस्तालेन समितस्तथा । प्रयुक्तभाषधाने-
 न गान्धर्वमभिधीयते” इति । मूर्च्छनास्थानकोविदविति । मूर्च्छनापञ्चादिसरसंपूर्णता । तदुक्तं शाण्डिल्येन “यत्रैवस्य स्वरः पूर्णं
 मूर्च्छनासेत्युदाहृता ।” इति ॥ १० ॥ तिल० विष्णुतुर्गादेति तौ विवाविबप्रतिविम्बाविव तथारामदेहाद्विबतौ परौरामदे-
 हावित्यर्थः ॥ ११ ॥ तिल० लक्ष्यलक्षणेति पाठे तामुक्तिविशिः लक्ष्यं परीक्ष्यं लक्षणं सुलक्षणं तेन लक्षितौ युतौ । अतएव महात्मा-
 नौ महाभागौ च । ऋषीणां द्विजातीनां मिति गोबलीवर्धन्यायेन । साधूनां द्विजेतराणामपि यथोपदेशं जगत्तुः शिरो० तौ असूत-
 वदास्वप्नीयमानविशिष्टौ । “तच्चोरासूतपुच्छेषु” इति मेदिनी ॥ १३ ॥

[पृ०] १ क. स्थानमूर्च्छनकोविदी. २ अ. भाषिणा विव. ३ क. य. बोद्धतौ. ४ क. अ. ल. धर्माख्यानमनुत्तमम्.
 ५ अ. स्तुसमाहितौ.

तौ कदाचित्समेतानामृषीणां भावितात्मनाम् ॥ आसीनानां समीपस्थाविदं काव्यमगायताम् ॥ १४ ॥
 तच्छ्रुत्वा मुनयः सर्वे बाष्पपर्वाकुलेक्षणाः ॥ साधुसाध्विति तावुचुः परं विस्मयमागताः ॥ १५ ॥
 ते प्रीतमनसः सर्वे मुनयो धर्मवत्सलाः ॥ प्रशंसुः प्रशस्तव्यौ गायमानौ कुशीलवौ ॥ १६ ॥
 अहो गीतस्य माधुर्यं श्लोकानां च विशेषतः ॥ चिरंनिर्वृत्तमप्येतत्प्रत्यक्षमिव दर्शितम् ॥ १७ ॥
 प्रविश्य तावुमौ सुष्ठु तदौ भावमगायताम् ॥ सहितौ मधुरं रक्तं संपन्नं स्वरसंपदा ॥ १८ ॥
 एवं प्रशस्यमानौ तौ तपश्चाद्यैर्महात्मभिः ॥ संरक्ततरमत्यर्थं मधुरं तावगायताम् ॥ १९ ॥
 प्रीतः कश्चिन्मुनिस्ताभ्यां संस्थितः कलशं ददौ ॥ प्रसन्नो यत्कले कश्चिद्दौ ताभ्यां महायशाः ॥ २० ॥
 [अन्यः कृष्णाग्निं प्रादाद्यज्ञसूत्रमथापरः ॥ कश्चित्कमण्डलुं प्रादान्मौञ्जीमन्यो महामुनिः ॥ २१ ॥
 वृसीमन्यस्तदा प्रादात्कौपीनमपरो मुनिः ॥ ताभ्यां ददौ तदा हृष्टः कुठारमपरो मुनिः ॥ २२ ॥
 काषायमपरो वस्त्रं धीरमन्यो ददौ मुनिः ॥ जटाबन्धनमन्यस्तु काष्ठरज्जुं मुदाऽन्वितः ॥ २३ ॥
 यज्ञभाण्डमृषिः कश्चित्काष्ठभारं तथाऽपरः ॥ औदुम्बरीं वृसीमन्ये स्वस्ति केचित्तदाऽवदन् ॥ २४ ॥
 आयुष्यमपरे प्रादुर्मुदा तत्र महर्षयः ॥ ददुर्ध्रुवं वरान्सर्वे मुनयः सत्यवादिनः ॥ २५ ॥]
 आश्चर्यमिदमाख्यानं मुनिना संप्रकीर्तितम् ॥ परं कवीनामाधारं समाप्तं च यथाक्रमम् ॥ २६ ॥

जगत् ॥ १२ ॥ १३ ॥ अयतस्यकाव्यस्यमहाजन-
 परिगृहीतत्वं दर्शयितुमाह—तावित्यादि । तौ कुशील-
 वौ । कदाचिन् रामाश्रमेधकाले । भावितात्मनां निश्चि-
 तधियां । समेतानां अश्रमेधेसमिलितानां । आसीनानां
 क्रियाकलापावसानेसुखमासीनानां । ऋषीणां । समी-
 पस्थौसन्तौ । इदंकाव्यं अगायताम् ॥ १४ ॥ सामा-
 न्यतः काव्यप्रशंसाभाह—तदिति । तत् काव्यं । श्रुत्वा ।
 परं विस्मयं आगताः बाष्पपर्वाकुलेक्षणाः सर्वमुनयः ।
 तौ साधुसाध्विति । ऊचुः प्रशंसु रित्यर्थः ॥ १५ ॥
 गावृप्रशंसाभाह—तदिति । धर्मवत्सलाः निर्मत्सरहा-
 ल्यर्थः । तेसर्वमुनयः प्रीतमनसःसन्तः । गायमानौ
 अतएवप्रशस्तव्यौ प्रशंसितुमर्हौ । कुशलवौ प्रशंसुः
 ॥ १६ ॥ काव्यप्रशंसाप्रकारमाह—अहोइति । गीतस्य
 गानस्य । माधुर्यं अहो आश्चर्यं । श्लोकानांतु माधुर्यं
 विशेषतः अहोआश्चर्यं । गानतोपिश्लोकमाधुर्यं अति-
 शयितमित्यर्थः । तमेवविशेषमाह—चिरेति । एतत्
 काव्यप्रतिपादकथाशरीरं । चिरनिर्वृत्तमपि बहुकाला-
 त्रिष्यन्नमपि । प्रत्यक्षमिव प्रत्यक्षतयानुभूयमानमिव ।
 दर्शितं अनेनकाव्येनबोधितं । पाकविशेषात्सद्यःसर्वा-

थविशदतरंअवगमयतीदंकाव्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥
 गावृप्रशंसाप्रकारमाह—प्रविश्येति । सहितौ समल-
 यादियुक्तादित्यर्थः । तावुमौ कुशीलवौ । तदा मुनि-
 जनश्रवणकाले । भावं सुष्ठुप्रविश्य रतिहासादिभावो-
 यथाप्रकाशितोभवति तथावगाह्येत्यर्थः । स्वरसंपदा व-
 द्वादिस्वरसंपदा । संपन्नं । अतएवमधुरंरमणीयं । रक्तं
 रागयुक्तं च यथाभवतितथा । अगायताम् ॥ १८ ॥ प्रशं-
 साजनितोत्साहोपुनरतिशयेनागायतामित्याह—एव-
 मिति । तपश्चाद्यैः श्लाघ्यतपस्कैः । अनसूयकैरितिया-
 वत् । महात्मभिः महाबुद्धिभिः । विशेषज्ञैरितिभावः ।
 तादृशैरेवमुक्तरीत्या । प्रशस्यमानौ । श्लाघ्यमानौ तौ ।
 संरक्ततरं अतिशयेनसमीचीनरागयुक्तं । अत्यर्थं भृशं ।
 मधुरं यथाभवतितथा तावगायतां । क्रियाभेदान्-
 च्छब्दावृत्तिः ॥ १९ ॥ अथप्रीतिकारितययोचितपारि-
 तोषिकप्रदानमाह—प्रीतइति । संस्थितः चत्थितः । “सं-
 स्थास्थितौव्यवस्थायां” इतिभास्करः । कलशं जलाहरण-
 पात्रं प्रीत्यतिशयेनोत्थाय ददावित्यर्थः । महायशाः गान-
 शास्त्रविषयकीर्तिमान् गीतितारतरन्यज्ञइत्यर्थः ॥ २० ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ एवंमुनिजनप्रशंसा-

शिरो० भावितात्मनां परिशीलितपरमात्मना ॥ १४ ॥ तीर्थी० तत् गानम् ॥ १५ ॥ तिल० प्रशस्तव्याविति इवभाव-
 लोपो छान्दसौ । शिरो० धर्मवत्सलाः धर्माः धर्मस्वरूपाः वत्सलाः नास्तत्परसंबन्तः ॥ १६ ॥ तीर्थी० भावंप्रविश्यसुखा-
 यतामितिसंबन्धः । भावपुरस्कारेण काव्यकर्तुर्मिप्रायइदिनिधायज्ञातादिरसाविर्भावोयथाभवतितथा अगायतामित्यर्थः । मधुरं
 पाठतोगानतथ ॥ १८ ॥ शिरो० तपश्चाद्यैः ज्ञानजनितप्रशंसाविशिष्टैः ॥ १९ ॥

[पा०] १ क. व. छ. मधेसभंसमीपस्थौ. २ ग. गावन्तौतौकुशीलवौ. ३ क. ख. छ. चिरंनिर्वृत्त. ४ ड. क. तथा.
 ५ क. ग. क. व. छ. व. क्ष. अन्यःकृष्णाग्निमित्यादिपक्षलोकाः. ६ घ. ज. औदुम्बरीवृसीमन्योजपमालां तथाऽपरः.

अभिगीतमिदं गीतं सर्वगीतेषु कोविदौ ॥ आयुष्यं पुष्टिजनकं सर्वश्रुतिमनोहरम् ॥ २७ ॥
 प्रशस्यमानौ सर्वत्र कदाचित्तत्र गायकौ ॥ रथ्यासु राजमार्गेषु ददर्श भरताम्रजः ॥ २८ ॥
 स्ववेश्म चानीय ततो आतरौ स कुशीलवौ ॥ पूजयामास पूजाहौ रामः शत्रुनिवर्हणः ॥ २९ ॥
 आसीनः काञ्चने दिव्ये स च सिंहासने प्रभुः ॥ उपोपविष्टः सचिवैर्भ्रातृभिश्च समन्वितः ॥ ३० ॥
 दृष्ट्वा तु रूपसंपन्नौ तांभौ भियतस्तदा ॥ उवाच लक्ष्मणं रामः शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ ३१ ॥
 श्रूयतामिदमाख्यानमनयोर्देववर्चसोः ॥ विचित्रार्थपदं सम्यग्गायिनौ तावचोदयत् ॥ ३२ ॥
 तौ चापि मधुरं रक्तं सञ्चितायतनिःस्वनम् ॥ तन्मौल्यवदत्यर्थं विश्रुतार्थमगायताम् ॥ ३३ ॥
 ह्लादयत्सर्वगात्राणि मनांसि हृदयानि च ॥ श्रोत्राश्रयसुखं गेयं तद्भौ जनसंसदि ॥ ३४ ॥

मुक्त्वा तदितरसकलजनप्रशंसामाह—आश्चर्यमित्या-
 विना । कोकत्रयमेकं वाक्यं । आख्यानं प्रबन्धविशेषः ।
 “कथात्वाख्यायिकाख्याने” इति यादवः । इतिहास इत्य-
 र्थः । मुनिना वाल्मीकिना । संप्रकीर्तितं सम्यक्लक्ष-
 णवत्तया प्रकर्षेण विस्तारेण कीर्तितं कथितं । कवीनां परं
 आधारं । “कान्यकाव्यस्य लक्षणं” इत्युक्तीत्यादि कवीनां
 काव्यनिर्माणमूलमित्यर्थः । यथाक्रमं क्रममनतिक्रम्य
 समाप्तं मध्ये अविच्छिन्नमित्यर्थः । यथाकृतमिति पाठे
 यथाकर्तुमारब्धं तथा समाप्तमित्यर्थः । इदमाश्चर्यं
 आश्चर्यावहमित्यर्थः ॥ २६ ॥ प्रबन्धप्रशस्यगातारौ
 प्रशंसति—अभिगीतमिति । हे सर्वगीतेषु कोविदौ सम-
 र्थौ । युवाभ्यां । आयुष्यं आयुर्वर्धकं । पुष्टिजनकं
 सत्यपि आयुषिकाश्चैतस्या किंचित्करत्वात् पुष्टिकरं । स-
 र्वाभिः श्रुतिभिः स्वरारंभकावयवैर्मनोहरं । तदुक्तं
 “प्रथमश्रवणाच्छब्दः श्रूयतेयः स्वमात्रतः । साश्रुतिः
 सैपरिज्ञेयास्वरावयवलक्षणा” इति । इदंगीतं अभिगीतं
 शोभनंगीतं । अभिः पूजायां । यद्वा इदंगीतं सर्वगीते-
 शु अभिगीतमित्यन्वयः ॥ २७ ॥ प्रशस्यमानाविति ।
 अस्माद्विदितशब्दोऽप्याहार्यः । तत्र यद्वाटे । रथ्या-
 सुराजमार्गेषु च सर्वत्रेत्वं प्रशस्यमानौ तौ । कदाचित् ।
 भरताम्रजः रामः । ददर्श भरतमुखेन दर्शित्यर्थः
 ॥ २८ ॥ ततः दर्शनानन्तरं शत्रुनिवर्हणोरामः ।
 पूजाहौ स्वप्रबन्धगातृत्वेन पूजाहौ । आतरौ कुशील-
 वौ । तुल्यवयोरुपाविमत्त्वेनाश्चर्यकरौ । स्ववेश्म
 स्वशालागृहं आनीय । नयतिर्द्विकर्मकः । पूजयामास

पूजयामास ॥ २९ ॥ अथास्यप्रबन्धस्य प्रबन्धनायक-
 भूतमहापुरुषपरिग्रहमाह—आसीन इत्यादिना । द्वयो-
 रेकान्वयः । प्रभुः स्वामी । तदुत्तरूपतया काञ्चने
 सौवर्णे । दिव्ये स्वर्गादृशरथेनानीते । सिंहासने
 आसीनः सचिवैर्मन्त्रिभिर्भ्रातृभिश्च उपोपविष्टः परि-
 वृत इत्यर्थः । “प्रसमुपोदः पादपूरणे” इति द्विरुक्तिः ।
 परं शत्रुतापयतीति परंतपः । “द्विषत्परयोस्तापेः” इति
 खच् “खचिद्विषः” इत्युपधाद्विषः । “अहर्द्विषदज-
 न्तस्य मुमु” इति मुभागमः । अनेन व्यासङ्गरहितत्वं सू-
 चितं । नियतः अश्वमेधेदीक्षितः । स रामः । रूपसं-
 पन्नौ भ्रातरौ दृष्ट्वा लक्ष्मणादीनुवाच ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 देववर्चसोः देवतुल्यतेजसोः । रूपसंपत्तिरपि गीतिर-
 स्वातासामप्रीतिभावः । अनयोः कुशीलवयोः संबन्धिः ।
 विचित्रार्थपदं इदमाख्यानं । श्रूयतां इत्युक्तेवत्युपस्कार-
 र्थः । सम्यग्गायिनौ । अचोदयत् गानाय प्रेरयामासे-
 त्यर्थः ॥ ३२ ॥ सर्वाणि क्रियाविशेषणानि । मधुरं पाठ-
 तोगानतश्च मनोहरं । रक्तं रागवत् । स्वचित्तः सुत-
 रांपूजितः आयतो दीर्घः निस्वन आलापोयस्मिन् ।
 तन्मौल्यवत् तन्मयारोपलयाभ्यां प्रकृतं । अत्यर्थं भृशं ।
 विश्रुतार्थं विस्पष्टार्थं ॥ ३३ ॥ श्रोत्राश्रयसुखं सर्ववय-
 वान् । हृदयानि गात्रान्तरवर्तीनि मनोधिष्ठानानि ।
 मनांसि च ह्लादयन् सुखयन् । श्रोत्राश्रयसुखं श्रोत्रक-
 र्णशृङ्खली तदाश्रयं श्रोत्रेन्द्रियं तत्सुखं तत्सुखकरं ।
 तत् कुशलवक्तुं । गेयं गानं । भावेयत् । जनसंसदि
 समायां । जनशब्दो मण्डपव्यावृत्त्यर्थः । भौ प्रच-

तिल० अभिगीतमिति पाठे अनवशं यथातथा गीतमित्यर्थः ॥ २७ ॥ तिल० “उपोपविष्टसचिवः” इति पाठे उपसमीपे
 उपविष्टा सचिवायत्येत्यर्थः । “उपोपविष्टैः सचिवैः” इति पाठे समीपस्थैः मन्त्रिभिर्भ्रातृभिश्च समन्वित इत्यर्थः ॥ ३० ॥
 टीर्थी० आत्यरूपसंपन्नौ आत्मसदृशौ । तिल० दृष्टातुरूपसंपन्नौ इति प्रभुरः पाठः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ गायत्री. २ ग. क. उपोपविष्टः. क. सुलोपविष्टः. ३ ज. दृष्टात्मन्. ४ घ-झ. पत्नीविनीतौ भ्रातराभौ.
 ५ ज. गायन्तौ समधोद- . क. झ. गायकौ सम- . ६ ज. व्यक्तं. ७ ख. क- . झ. स्वचितायत. ८ घ. ओदुः सुखकरं.

इमौ सुनी पार्थिवलक्षणान्वितौ कुशीलवौ चैव महातपस्विनौ ॥

ममापि तद्भूतिकरं प्रवक्ष्यते महानुभावं चरितं निबोधत ॥ ३५ ॥

ततस्तु तौ रामवचःप्रचोदितावगायतां मार्गविधानसंपदा ॥

स चापि रामः परिपूतः जनैर्बुभूषया सक्तमना बभूव ह ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

काशे अजुंभतेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ वक्तुमेवार्थवृत्तान्तरेणस-
र्गान्तेसंगृहाति—इमावित्यादिश्लोकद्वयेन । इमौ मुनिवे-
द्यावपि पार्थिवलक्षणान्वितौ । कुशीलवावपि गायका-
वपि महातपस्विनौ महान्तौतपस्विनौ भवतः । तत्
तस्मात् । ममापि प्रियाविरहकृशस्यापि । भूतिकरं श्रेय-
स्करं धारकमित्यर्थः । महाननुभावोयस्यतत् महानुभा-
वं । चरितं सीताचरित्रमित्यर्थः । प्रवक्ष्यते आभ्यांश्र्यक्तं
पठिष्यते । तन्निबोधत तच्छृणुतेत्यर्थः । अत्रपौराणि-
काः । वक्तारौमहात्मानौवक्ष्यमाणंममचरितंमहानु-
भावं । अतस्तन्निबोधतेत्याहुः । एवंशास्त्रप्रशसास्या-
स्ताचनयुक्ता अयंहिरामोधीरोदात्तः तस्यचाविकृत्यन-
इतिलक्षणं । तस्यचस्वविषयप्रबन्धभरणंमहानुभाव-
लोकिअनकथमप्युपपन्नं । लोकेहिधुद्रोपिकश्चित्स्ववि-
षयप्रबन्धभरणेनलभ्यते । अतोऽन्यथायोजयन्त्याचा-
र्याः । नायप्रबन्धोरामचरित्रपरः किंतुसीताचरित्रपरः
“सीतायाश्चरितंमहत्” इतिपूर्वमुक्तत्वात् । “श्रीमद्रा-
मायणमपिपरंप्राणितित्वचरित्रे” इत्यभियुक्तवचनात्
श्रीप्रसङ्गइत्यामाणकश्च । तद्विषयस्तुप्रबन्धोरामेणमा-
न्यएव । विरहिणोहिहिकान्ताचरित्रगथाःशृण्वन्तिआ-
वयन्तिच । अतएव ममापिभूतिकरमित्युक्तं । विर-
हिणोपिमेसत्ताप्रदमित्यर्थः । यद्वा “अप्रमेयंहिततेजो
यस्यसाजनकासजा” इत्युक्तीत्याममाप्यतिशयावह-
मित्यर्थः । महानुभावमित्यस्वचरणयिन्यसन्निधानद-
क्षायामपिधारकमित्यर्थः । यद्वा महानुभावं । “लघु-
तरारामस्वगोष्ठीकृता” इत्युक्तीत्यास्वविषयेनिरवधि-
कापराधकारिराक्षसीरक्षणेन स्वस्मादप्यतिशयितवैभ-

वमित्यर्थः । यद्वा । “दोषोयद्यपितस्यस्यास्ततामेतदगर्हि-
तं” इतिमयोक्तं । अनयातु नकश्चिन्नापराध्यति” इति ।
अतोमत्तोप्युक्तश्चरितमित्यर्थः । यद्वा । स्वचरणेनि-
गद्यद्वादेवस्त्रीचरणनिगद्विच्छेदकारितयामत्तोप्या-
श्रितरक्षणेऽतिशयितस्वरायुक्तमित्यर्थः । यद्वा पितृत्व-
प्रयुक्तहितपरतयामयिसापराधविषयेकलुषधिति मातृ-
त्वप्रयुक्तवात्सल्येन मामपिक्षमापबन्धाश्चरितत्वेन म-
हानुभावमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ततः श्रोतृप्रोत्साहनान-
न्तरं । रामस्ववचसाप्रचोदितौ ननुचेष्टयेत्यादरातिश-
योक्तिः । तौ कुशीलवौ । मार्गविधानसंपदा देशी
मार्गश्चेतिद्वौगानप्रकारौ । तत्रमार्गः सार्वत्रिकः ।
देशीकाचित्कः । तयोर्मध्ये मार्गनिर्वाहसामग्र्या ।
अगायतां । स रामोपि । जनैः परिपूतः झटित्युत्था-
यगमनेपरिषदोप्युत्थानाद्भ्रमभंगोभविष्यतीति मन्दंम-
न्दसिंहासनादवतीर्य परिषदंप्राप्तः । “एकःस्वाहुनभु-
ञ्जीत” इतिन्यायादुन्नतसिंहासनावस्थानेनस्वात्मानमे-
काकिनंमन्यमानःसमामभ्यगतः । बुभूषया अनुबुभू-
षया श्रोत्रमुत्थानुभवेच्छयेत्यर्थः । यद्वा । बुभूषया
भवितुमिच्छया कान्ताकथाश्रवणेनस्वसत्तालाभेच्छये-
त्यर्थः । सक्तमनाः गानश्रवणासक्तचित्तः । बभूवह
स्वशिष्योक्तप्रबन्धभरणेरामः स्वयमेवसाद्वर्प्रसक्तइति
मुनिस्तुष्यति । अत्रश्लोकद्वयेवंशस्यवृत्तं । “अतौतुवं-
शस्यमुदीरितं जरौ” इति लक्षणात् ॥ ३६ ॥ इति
श्रीगोविन्दविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जी-
राख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

तनि० मुनीमननशीलौ । पृथिव्या-पति पार्थिवः । तस्य लक्षणानि असाधारणावयवसंस्थानविशेषाः तैरन्वितौ । कुशीलवौ
गायकौ । इमौभूतिवालो । कमुनिल करारज्यार्हता कमहातपस्वित्वं कगायकत्वं केमेगुणाः कातिवाकाविमाविति विरोपाळकार-
ण्यदिः । गायमानौ चापि महातपस्विनौविद्यावर्षालकारभूतिश्च । तपस्विनौ कुशीलवावित्यनेन गानस्य संशयपरपरागतत्वाभावेन
तत्प्रयुक्ताहंकाराद्यभावः केवलेभ्यप्रसादसिद्धत्वंबन्धयितम् । ममापिभूतिकरं उभयविभूतिनायकस्यापि भूतिकरं संपत्करं
किमुतान्येषां । यद्वा तदभावेममापिसत्ताननिर्वहतीत्यर्थः । महानुभावं महामहिमवत् ममापि महानुभावमिति “सोमब्रवेदय-
दिवानवेद” इत्युक्तीत्याहुर्ब्रह्ममहिमयुक्तमित्यर्थः ॥ ३५ ॥ विषय० प्राकृतावलंबिगानं देशी संस्कृतावलंबिद्वु मार्गः । सर्व
श्रवणेचोत्तरोत्तरं लोकानामुपादेयत्वबुद्ध्या श्रवणेप्रवृत्तीतस्यस्विरत्नंभवतीतिशराशयः ॥ ३६ ॥ इति चतुर्थः सर्गः ॥ ४ ॥

इदं च तपस्वाध्यायेत्यारभ्यसर्गचतुष्टयमहत्परि-
हसिद्धयेत्तत्रैलक्ष्यत्रयप्रतिपादनपरत्वेनप्रबन्धोपो-
द्घातत्वात् श्रीरामायणान्तर्गतं कथाशरीरानुप्रविष्टप्र-
स्तावनाप्रनयवत् । ननु रामायणनिर्माणानन्तरभावि-
नः कथाशरीरस्यास्य कथं तत्पूर्वभावइति चेन्न । अन-
न्तरभाविष्येतिप्रिकालज्ञेनमहर्षिणाप्रयमंतभिर्माणसं-
भवात् । नन्वात्मप्रशंसापरमिदं सर्गत्रयं कथमृषिः स्वय-
मेव वक्तुमर्हतीति चेन्न । अन्यापरिज्ञातस्यैतस्य कृतान्त-
स्य प्रेक्षावत्प्रत्ययमादाववश्यं वक्तव्यत्वात् । यद्वा ।
सर्गत्रयमिदं केनचिद्वाल्मीकिशिष्येण रामायणनिर्णय-
नन्तरनिर्णयैवभवप्रकटनायसंगमितं । यथायाज्ञ-
वल्क्यस्तथादौ तथैव तत्रविज्ञानेनधरेणव्याकृतं । नन्वे-
तस्यसर्गत्रयस्वरामायणादित्वेकुशलवाभ्यापतद्रानेप्र-
थमं क्रियमाणेतौ तौ रामेणादावेव स्वपुत्राविति परिज्ञातौ-
स्यातां । तथाच । तवैवसीतानयनापत्तिः । “विबादि-
बोत्थितौ विबौरामदेहात्तथापरौ । तौ राजपुत्रौ” इत्या-
दिनाहिरामपुत्रत्वमनयोः सूच्यते तस्माद्विदमसंगतमि-
ति चेन्न । सीतापुत्रत्वादेरत्राकयनात् । रामसादृश्य-
मात्रस्वरामपुत्रान्तरेष्वपि संभवात् । अयंचप्रबन्धोवे-
द्गोपबृंहणरूपो वेदान्तार्थमुपबृंहयति । “प्रायेण पूर्वभा-
गावर्धमंशाक्षेण कथ्यते । इतिहासपुराणाभ्यां विदा-
न्तार्थः प्रकाश्यते” इति वचनात् । तत्र “यतो वा इमा-
नि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्पुन्यन्त्यमिसं-
विशन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद्रहः” इति मुक्तं । तर्हि जग-
ज्जन्मसिद्धिकारणं ब्रह्म विष्णु रुद्राश्च ब्रह्म विष्णु रुद्रा इत्य-
पेक्षावां रामत्वेनावतीर्णो विष्णुरेव वेदान्तवेद्यं परब्रह्मेत्यु-
च्यते । “उपक्रमोपसंहारावभ्यासो पूर्वताफलं । अर्थ-
बाधोपपत्तीचलिङ्गतात्पर्यनिर्णये” इत्युक्तं च विधतात्प-
र्यलिङ्गसंभवात् । तथाहि । उपक्रमेतावत् “कोन्वसि-
द्—” इत्यादिनावेदान्तोचितसफलगुणसंपन्नः किं वि-
ष्णुरुतान्यो ब्रह्मा विष्णु रुद्रा इति वाल्मीकिनाष्टे “इ-
द्वाकुर्वन् प्रभवोरामः—” इत्यादिनारामत्वेनावतीर्णो
विष्णुरेवेति नारदेनोक्तं । उपसंहारे च चतुर्मुखः प्राह ।
“तदाहं पूर्वकेशावपुत्रः परपुंरजय । संक्षिप्य च पुरालो-
कान्मायया स्वयमेव हि । महार्णवेशायानोप्सुमात्वं पूर्व-
मजीजनः । पक्षे दिव्यैर्कसंकाशेनाभ्यामुत्पाद्य मामपि ।
प्राजापत्यं तया कर्ममयि सर्वनिवेशितं” इत्यादिना सर्व-
जगत्कारणप्रजापतिजनकत्वेन सकलजगत्कारणं ब्रह्म-
विष्णुरेवेत्युक्तं । अभ्यासश्च तस्यैव वदयते बालकाण्डे ।

“एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपजातो महाद्युतिः । शङ्खचक्र-
गदापाणिः पीतवासजगत्पतिः” इति जगत्कारणत्व-
मुक्तं । ततश्चत्तरत्रदेवाः । “त्वं गतिः परमादेव सर्वेषां नः
परं तप” इत्याहुः । तेन परत्वासाधारणं सर्वेश्वरपुण्यत्वमु-
क्तं । ततश्चत्तरत्र । “ततो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्स-
रोगणाः । स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तु पुनर्मुमुक्षुर्दत्तं”
इति सर्वस्तुत्यत्वमुक्तं । ततो विश्वामित्रः “अहं वैश्वाम-
हासानं रामं सत्यपराक्रमं । वसिष्ठश्च महते जायेचान्ये
तपसि स्थिताः” इति । “वेदाहमेतं पुरुषं महातं तमेतं-
वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा-
नाशकेन” इति श्रुत्युक्तीत्या महापुरुषत्वं तपोबलं विना-
तस्य दुर्ज्ञेयत्वं चाह । सीताविवाहे वसिष्ठोपि “अन्यक्त-
प्रभवो ब्रह्माशाश्वतो नित्यमव्ययः । तस्मान्मरीचिः संज-
ज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः” इति सर्वमूलकारणत्वं प्राची-
कशन् । परशुरामोपि “अधिकं मे निरे विष्णु देवाः सार्धि-
गणास्तदा” इति सर्वाधिकत्वं निर्दिशितवान् । अयो-
ध्याकाण्डे । “सहिदेवै रदीर्णस्य रावणस्ववधार्थिभिः ।
अर्धितो मानुषे लोके जज्ञे विष्णुः सनातनः” इति सनात-
नत्वमुक्तं । उत्तरत्र “आकाशप्रभवो ब्रह्माशाश्वतो नित्य-
मव्ययः” इत्याकाशशब्देन स्वयंप्रकाशत्वं व्यापकत्वं
चाह । आरण्यकाण्डे मारीचेन “अप्रमेयं हितं तेजो-
यस्य साजनकात्मजा” इति परिच्छेदातीतमहिमत्वमु-
क्तं । किष्किन्धाकाण्डे तारावचनं । “निवासवृक्षः
साधूनामापन्नानां परागतिः । आर्तानां संशयश्चैव यश-
सश्चैव भाजनं । ज्ञानविज्ञानसंपन्नो निदेशे निरतः पितुः ।
धातूनामिव शैलेन्द्रो गुणानामाकरो महान्” इति । “त्व-
मप्रमेयश्च दुरासदश्च जितेन्द्रियश्चोत्तमधार्मिकश्च । अ-
क्षय्यकीर्तिश्च विचक्षणश्च क्षितिश्च मावान्धसजोपमाश्च”
इति च । अनेन च ज्ञानानन्दादिसमस्तकल्याणगुणाकर-
त्वमुक्तं । सुन्दरकाण्डे “ब्रह्मा स्वयं भूश्चतुराननो वारुद्र-
क्षिनेत्रक्षिपुरान्तको वा । इन्द्रो महेन्द्रः सुरनायको वा
त्रातुं शक्ता युधिरामवध्वं” इति सर्वसंहर्तृत्वं शोभितं ।
उत्तरत्र । “किं वैष्णवं वाकपिरूपमेत्यरक्षो विनाशाय परं
सुतेजः । अनन्तमव्यक्तमचिन्त्यरूपं स्वमायया सांप्र-
तमागतं वा । द्वितीयो वाका रोऽवधारणार्थः । अनेना-
नन्तरूपत्वमुक्तं । युद्धकाण्डे विष्णुरेव कथं जगत्कारणं
अन्येषामपि “हिरण्यगर्भसमवर्ततामे” “यदा तम-
स्तम विवानरात्रिर्न सन्न चासच्छिब एव केवलः” । “इ-
न्द्रो मायाभिः पुरुरूपं यते” इत्यादिना तत्त्वब्रह्मणा वि-

त्याशङ्क्य तेभ्यः सर्वेभ्यः जेष्ठत्वप्रतिपादनादिरप्यगर्भ-
 शिवेन्द्रादिवन्द्याः सद्गुणात्मनोऽवशिष्टेषु पराएवेत्याशये-
 नोच्यते । “व्यक्तमेव महायोगीपरमात्मसनातनः ।
 अनादिमध्यनिधनोमहत्परमोमहान् । तमसः परमो
 धाताशङ्कचक्रगदाधरः । श्रीवत्सवक्षानित्यश्रीरजयः
 शान्ततोयुवः” इति । अनेन च परमात्मत्वश्रीपतित्वा-
 दिकमुक्तं । उत्तरत्र “अवाहारायणोदेवः श्रीमांश्चक्रायु-
 घोविभुः । एकशृङ्गोवराहस्त्वभूतभव्यसपन्नजित्”
 इत्यादि । अनेन तत्स्थनारायणशब्दवाच्यत्वमुक्तं । अपू-
 र्वतथाप्रमाणान्तराप्रप्तिः । नहि परतत्त्वस्य विष्णुत्वं
 प्रमाणान्तरादवगन्तुं शक्यं । फलं च भगवत्साक्षोक्त्या-
 विकमित्यन्ते सुव्यक्तं । अर्थवादोपपत्ती च बालकाण्डे द-
 शिते । “इमे द्वे धनुषी मेष्टे” इत्यादिनाऽर्थवादमुक्त्वा
 जंभितं तदनुर्हृद्वाशैव विष्णुपराक्रमैः । अधिकं मे निरे-
 ष्युं देवाः सर्वाङ्गनासदा” इत्यादिनामहाप्रमुखैस्सर्वाङ्ग-
 णैर्देवैर्मांसापूर्वकविष्णुरुद्रयोर्मध्ये विष्णोराधिक्यनि-
 र्णयोक्तैरुपपत्तिरुक्ता । न च वाच्यं मे निरेति वचनान्
 “महाशूरतरस्तथा” इति वरदानकृतमिदमाधिक्यमि-
 ति । तथात्वे तस्य रोषानुपपत्तेः । “धनुरुद्रस्य संक्रुद्धः”
 इति युक्तं । किंचागस्त्याममे “सतत्रजगणः स्थानं वि-
 ष्णो स्थानं तथैव च । अग्नेः स्थानं महेन्द्रस्य स्थानं चैव विव-
 स्वतः । सोमस्थानं भगस्थानं स्थानं कौबेरमेव च” इत्यादि-
 नामहादीनां भगस्त्योपास्यत्वमुक्त्वा रुद्रस्य तद्वचनना-
 दपूज्यत्वमुच्यते । न चैमान्यगस्त्यपूजकजगदादिस्थाना-
 नीतिवाच्यं । असंभवान् । “अत्र देवाः सगन्धर्वास्सि-
 द्धाश्च परमर्षयः । भगस्त्वं नियताहारं सततं पर्युपासते”
 इति वचनं महाविध्यतिरिक्तकेवलदेवविषयं । किंच ।
 यथा गृहस्थस्य गृहे देवगृहस्य गृहे गृहस्थस्यैव पूजकत्वं स्वर-
 सतः प्रतीयते । एवमेवात्रापि नापलापावकाशः ।
 किंच । दक्षयज्ञवधे “यस्माद्वागार्थिनो भागः कल्पितो
 नैव मे सुराः । वराङ्गानि महार्हाणि धनुषाशासयामिवः”
 इति रुद्रस्य यज्ञभागाकल्पनावपूज्यत्वादत्र तस्य स्थानानि-
 र्वेशः । ननु यदि विष्णुः परादेवता कथं तर्हितस्वराम-
 त्वेन जन्मेति चेन्न । “मजायमानो बहुधा विजायते”
 इत्युक्तीत्या लोकांनुजिघृक्षाकृतं तदिति चोद्यानवका-
 शान् । मोक्षप्रदत्वं च परदेवताऽसाधारणमत्रोच्यते ।
 “यागतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेऽप्ययागतिः । अपराव-
 र्तिनां याचयाचभूमिप्रदायिनां । मया त्वं समनुज्ञातो
 गच्छ लोकानुत्तमान्” इति । अत्रापरावर्तित्वं पुनरा-

वृत्तिशून्यत्वं । मुक्तिरितियावन् । “न च पुनरावर्तते”
 इति युतेः । न च रणादपलायनमुच्यते इति वक्तुं शक्यते
 तत्स्वस्वतस्सिद्धत्वेन तत्फलस्थाननुप्राप्तत्वात् । तथा च
 यज्ञादिकलावधिभूतां मुक्तिं प्राप्नुहीत्यर्थः । अतएव नृसि-
 ङ्गपुराणे “अकृते निधनं यस्मात्स्वप्राप्तं द्विजोत्तम ।
 तस्मात्स्वं मत्प्रसादेन विष्णुलोकमवाप्स्यसि” इति ।
 एवमुपक्रमादिषु विधितात्यर्थं लिङ्गैर्वैदान्तवेद्यं परतत्त्वं-
 विष्णुरेवेति श्रीरामायणे नोपबृंह्यते । एवमेवान्तेजसा-
 प्याह “अस्याः परिषदो मध्ये द्रवीमिनिबोधतत् । एत-
 देवहिकाव्यतेकाव्यानामुत्तमं भुतं । सर्वे विस्तरतोरा-
 जन्म्याऽस्यास्य तिनसंशयः । आदिकाव्यमिदं रामत्व-
 यिसर्वप्रतिष्ठितं । न ह्यन्योऽहं तिकाव्यानां यशोभाप्राच-
 वारते” इति । एवं स्थिते यत्केनचिन्नवीनेन जल्पितं
 व्यञ्जनावृत्त्या शिवपरं रामायणमिति तदपहसास्त्वमेव ।
 न ह्यन्योऽहं तीति प्रतिषिद्धरुद्रस्य प्रतिपाद्यकोट्यन्तर्भाव-
 वचनस्य केवलबालिशप्रलपितत्वात् । यथारामेणादित्यो-
 पस्थानादिकं कृतं तत्सर्वविधमित्राद्युपासनवन्मनुष्य-
 भावनानुसारेणैति विज्ञेयं । विशेषतश्च तत्र तत्र वक्ष्यामः ।
 “श्रीविष्णोः प्रथमेकाण्डे जगज्जननहेतुता । द्वितीये स्थि-
 तिहेतुत्वं तृतीये मोक्षदायिता । चतुर्थे गुणसंपत्तिः पञ्च-
 मे सर्वहन्ता । षष्ठे वैदान्तवेद्यत्वं सप्तमे स्रष्टृहेतुता ।
 एवं विष्णुः परतत्त्वं रामास्तेतिसुनिश्चितम् । श्रीशंख-
 णाद्यतिशेखरेण भुतानुपराष्टादशाध्याप्रभिन्नान् । रामा-
 यणार्थान्क्रमस करोमि व्यक्ताच्छठारातिगुरूपविष्टा-
 न्” । गतएकोर्यः । द्वितीयस्तु एवं भूतं परतत्त्वं केन प्रा-
 प्यत इत्याकाङ्क्षायां तत्प्राप्तुपायभूताशरणागतिं “योज-
 न्नाणं विदधाति पूर्वयो वै वेदाश्च प्रहिणोति तस्मै । तद्देव-
 मात्मबुद्धिप्रसादं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये” इति भुतिमुप-
 बृंहयन् बाल्मीकिर्हस्मिन्नरामायणे उपक्रममभ्युपपसं-
 हारान्तमनेकाधिकारिकलविशेषादिप्रदर्शनमुखेनाखि-
 लफलसाधनतया प्रतिपादयति । तथाहि । उपक्र-
 मेवावन् “एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाद्युतिः ।
 शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः” इति सर्वशो-
 बी सर्वेश्वरोरक्षापेशाप्रतीक्षोरक्षणसमयोलम्ब्य इति समु-
 द्गतौ ज्वस्योरक्षणेपकरणैः सह सन्नद्धो ज्वेत्यतस्वी । त-
 दा । “देवगन्धर्वयक्षाश्च तत्सत्त्वांश्च शरणं गताः” इति
 राजन्यधरूपकलार्थजगद्गद्वादिदेवगणशरणागतिरु-
 क्ता । ततश्चिंशंकुशुनः शोकादिवृत्तान्ते पुविधमित्रादि-
 व्यापारविशेषानुदीर्घं शरणागतं रक्षणं परमो धर्मः सम-

शैकान्पिकविषयाक्षरणागतिः फलाविनाभूतेतिप्रद-
 शितं । तत्र “सभ्रातुश्चरणौगाढंनिपीड्यरघुनन्दनः ।
 सीतामुवाचासियसाराचबन्धमहाप्रतः” इति पुरुषकार-
 श्रुत्स्वरणपुरस्तराक्षरणागतिः कार्येत्युदीरितं । ततो-
 भ्रतः “क्षेत्र्यपुरस्ताच्छालायावावन्मेनप्रसीदति” इ-
 तिराममभिषेकफलायशरणवर्णनमकरोत् । अत्र राव-
 णवधायकृतदेवगणप्रपत्तिफलदानावनिर्गमनात् तवा-
 नीरामस्त्वप्रतिनिधिभूतपादुकाप्रदानेन तत्सफलं कु-
 स्वापश्चाद्देवगणमनोरथपूजानन्तरमात्मानं अभ्यषि-
 षत् । अतो न शरणागतित्वे फल्यंचोद्यं । अयदण्डका-
 रण्यवासिनिर्विरोधिनिरसनायशरणागतिरनुष्ठिता ।
 “तेवचंभवतारक्ष्यामवद्विषयवासिनः । नगरस्वोव-
 स्वात्वंनोराजाजनेश्वरः” इति । अत्रकोसलजनपद-
 वासिनामिवभगवद्विषयवासि एवशरणागतिः । तदन-
 स्तरं “सपित्राचपरित्यक्तः सुरैश्चसमहर्षिभिः । प्रीलो-
 क्यसंपरिक्लम्यतमेवशरणगतः । सतंनिपवितंभूमौश-
 रण्यः शरणागतः । बधाईमपिकाकुत्स्वः कृपयापर्यपाळ-
 यत्” इति काकवृत्तान्तेनाप्रतः पतनमेवशरणागतिरि-
 त्यदर्शितं । तदनुसुमीववृत्तान्तेन “कृतापराधस्वहिते
 भ्रातृत्वंप्रत्यक्षं हृदयं । अन्तरेणाच्छिन्नं हृदयम-
 स्वप्रसादमात्” इतिशरणागतिरच्छलिरूपोक्तः । अथ-
 सीतावचनेन । “मित्रमौपयिकं कर्तुंरामः स्थानं परी-
 ष्यता । वधं चानिच्छता चोरैरत्ययासौ पुरुषर्षभः ।
 विवितः सहिर्भर्मज्ञः शरणागतवत्सलः । तेनमैत्रीभवतु
 तेयद्विजीवितुमिच्छसि” इत्यनेनानुकूल्यमेवशरणाम-
 सिरित्यबोधि । उपरि “सोहंपरहितस्तेनदासवन्वाव-
 मानितः । त्यक्त्वा पुत्रांश्च दाराश्चराचवंशरणागतः” इति
 विभीषणशरणागत्याविरोधिपरित्यागपूर्वकत्वमुक्तं ।
 “ततः सागरवेलायां दर्मानास्तीर्यराषभः । अच्छिन्ना-
 क्ख्यः कृत्वा प्रतिशिश्ये महोदधेः” इतिरामशरणाग-
 त्यायोग्यस्थानायोग्यताऽन्वेष्टव्या । अयोग्यस्थानयो-
 ग्यतेत्युक्तं । अशुचिभूतलङ्घननिर्गतमात्रएवहि विभीष-
 णशरणमवृणोत् । रामशरणागतेः फलाभावः समर्थ-
 कारुणिकविषयत्वाभावादित्याहुः । उत्तरत्र “अभि-
 याचामवैदेहीमेतद्विममरोषते । राचवाद्धिमयंचोरं
 राक्षसानामुपस्थितं” इतिप्रजटावचनानुमतिमात्रेणह-
 नुमद्वयात् सर्वासारक्षितत्वकथनादन्यविषयेऽन्वेना-
 पिकृताशरणागतिः फलवतीतिनिर्दिष्टं । विभीषण-
 शरणागतत्वेवत्सचिवानारक्षणात् शरणागतसंबन्धि-

नोपिभगवत्कटाक्षपात्रभूताएवेतिनिरणायि । एवम-
 न्यत्रापिदृष्टव्यं । एवमुपक्रमप्रवृत्त्योपसंहारान् प्रति-
 पादिताशरणागतिरेवसर्वफलप्रदा सैवमुक्तेरपिहेतुरि-
 त्युक्तं । विशेषस्तुतत्रप्रकरणेप्रपञ्चयिष्यते ॥ २ ॥
 अस्वचोपायस्वप्राप्यंभगवत्प्राप्तिपूर्वकतत्कैर्कुर्यमेवेतिरा-
 मायणेनप्रतिपाद्यते । तथाहि । उपक्रमेदेवजातीय-
 शरणागतेरामकैर्कुर्यप्रधानफलमित्युच्यते । अप्सरः प्र-
 वृत्तिश्चवतीर्यतेस्तदनुवर्तनोपदेशात् । रावणवधस्त्वा-
 नुवर्त्तिकः । लक्ष्मणोपिप्रपद्याह “अहंसर्वकरिष्यामि
 जाग्रतः स्वपतञ्जते । मवांस्तुसहवैदेहागिरिसानुपुरं-
 स्थते” इति । तेनसर्वदेशसर्वकालसर्वावस्थोचितसर्वकै-
 कुर्यफलमिति व्यञ्जितं । भ्रतोरपिरामकैर्कुर्यायैवतद-
 भिषेकंप्राथम्यपादुकाविषयकैर्कुर्यक्रमेणमनीषितमलभ-
 त । वण्डकारण्यवासिनांशरणागतेरपिवाचिकादिह-
 पमेवकैर्कुर्यफलमित्यवगम्यते । “तेतंसोममिवोद्यन्तंह-
 द्वावैधर्मचारिणः । मङ्गलानिप्रयुक्तानाः प्रत्यगृह्णन्तव-
 प्रताः” इत्युक्तेः । सुमीवविभीषणादिप्रपत्तेरपिसुख्यं
 फलं कुर्यमन्यदानुवर्त्तिकमितिस्पष्टं । “अथहरिव-
 नाथः प्राप्यसंभ्रामकीर्तिनिशिचरपतिमाजौयोजयित्वा-
 श्रमेण । गगनमतिविशालं लङ्घयित्वाऽकंस्तुर्हरिव-
 रगममध्येरामपार्श्वजगाम । परित्यक्तमया लङ्कामित्रा-
 निचचनानिच । भवदूतमेराव्यंचजीवितंचसुखानिच”
 इत्यादिना । एवंप्राणार्थिनः काकस्वप्राणप्रदानेनतत्प्र-
 पत्तिः सफला । असत्प्रकृतेरस्यपुनरप्येवंदुरितप्रवृत्ति-
 र्माभूदिति शिक्षणरूपानुपहायैकाक्षिविरसनेनास्मिन्नि-
 र्तायामास । यथा परशुरामप्रतिप्रयुक्तमस्मिन् तस्मिन्प्रा-
 तिकुल्याभिवृत्तेतन्मनीषितविरोधिसुकृतेपुत्रायुक्ता ।
 यथाच समुद्रं प्रत्युपात्तमक्षम् तस्मिन्स्तानुतापेशरणा-
 गते द्विषत्सु आश्रितानां पापकृत्याप्रवेशनन्यायेनतद्वि-
 रोध्यसुरेपुप्रयुज्यते । रामप्रपत्तिस्त्वाकिञ्चन्यानन्यग-
 तित्वरूपाधिकाररहितेनकृतत्वादल्पशाल्यशक्तिकवि-
 षयत्वावधिफलेतिध्येयम् । “समुद्रं राचवोराजाशरणं
 गन्तुमर्हति” इतिविभीषणोक्तिस्तुस्वप्रपत्तेः फलदर्शन-
 कृता । तस्मादनेनप्रकारेणशरणागतेर्देशकालाधिकारि-
 फलनियमाभावेपि विषयनियमोस्तीत्युक्तं । इयंचप्र-
 पत्तिरस्मिन्प्रबन्धेप्रधानतयाप्रतिपाद्यते । अतएव
 “श्रीरामायणमदीर्घशरणागतिः” इत्याभाणकः ।
 तदुपयुक्तयेवरेषामर्थानांप्रतिपादनम् । तथाहि ।
 समर्थकारुणिकसुशीलविषयिणीशरणागतिः फलदा-

यिनी । तत्र रौद्रधनुर्भङ्गपरशुरामजयसालभेदनसमु-
द्रबन्धनादिभिरुक्तपरत्वप्रतिपादनेऽसामर्थ्यं सर्वज्ञ-
त्वादिकंचोक्तम् । सीतावियोगकालिकवृत्तान्तविशेषैः
परमकारुणिकत्वम् । गुह्यशक्तीसुग्रीवादिभिर्नीरन्ध्रसं-
श्लेषेणसौशील्यम् । विधामित्राध्वरप्राणदण्डकारण्य-
वासिमुनिजनरक्षणरावणबाधितेन्द्रादिसकलदेवगण-
परिपालनैः मिजजनपदजनानामात्मसौन्दर्यशीलादि-
भिः प्रीतिमुत्पाद्यस्वपद्माभिरुपसाक्षादवतारप्रयोजन-
भूतमोक्षप्रदानैः सर्वरक्षकत्वम् । अतः समर्थपरम-
कारुणिकसुशीलभगवत्प्रपञ्चः सकलफलसाधनत्वेऽपि
अधिकारिविशेषानुष्ठितायास्तस्याभगवत्प्राप्तिपूर्वकत-
त्कैर्कुर्यरूपमोक्षएवमुख्यफलम् । आनुषङ्गिकफलान्त-
रमितिसुस्पष्टम् । एवं सर्वभद्रदृष्टव्यं ॥ ३ ॥ इयंच प्रप-
त्तिः पुरुषकारेण विनान फलाय भवतीत्यर्थोऽस्मिन्प्रबन्धे
प्रधानतया प्रतिपाद्यते । “सीतायाश्चरितं महत्” इति-
श्रुतं । तस्याश्च विशेषजयेण कृपापारतक्यान्याहृत्स्वरू-
पपुरुषकारधर्मप्रतिपादनात् । तत्संनिधानेन काकः
शिरोलेभेत दमावाभ्ररावणः । विभीषणोऽपि “निवेद-
यत मां शिप्रं विभीषणमुपस्थितं” इति घटकमुखेनैव राम-
शरणमवृणुत । रामोऽपि “आनयैनं हरि श्रेष्ठ” इति-
घटकमुखेनैव विभीषणं विषयीचकार । एवं सुग्रीवोऽपि
रामभक्तहनुमन्मुखेन रामशरणं यथोद्देश्यं ज्ञातव्यं ॥ ४ ॥
एवं भूतोपायाधिकारिस्वरूपशेषत्वंपारतक्यंच । तत्र-
शेषत्वलक्ष्मणाचारेण प्राचीकशत् । “अहमस्मावरो
भ्राता गुणैर्दास्यमुपागतः । कुरुष्व मामनुचरं वैधर्म्येन-
हविष्यते । कृतार्थोऽहं भविष्यामिति वचार्थः प्रकल्पते”
इत्यादिना ॥ ५ ॥ भरतमुखेन पारतक्यं प्रकटीकृतं
“विललापसभाभ्ये जगहंच पुरोहितं । राज्यंचाहंच
रामस्य धर्मवक्त्रमुमिहार्हसि” इत्यादिना “सर्वाननापर्यु-
तुनीयमानो यदानसौमित्रिरुपैतियोगं । नियुज्यमानो
भुवि यौवराज्ये ततोऽभ्यविभ्रतं महात्मा” इत्यन्तेन
॥ ६ ॥ श्रीशत्रुघ्नव्यापारेण भगवत्पारतक्यं प्राचीक-
शत् । “गच्छतामातुलकुलं भरतेन तदानधः । शत्रुघ्नो
नित्यशत्रुघ्नो नीतः प्रीतिपुरस्कृतः” इत्यादिना ॥ ७ ॥
अस्य चाधिकारिणोऽज्ञातस्य मर्त्यपञ्चकमत्रोच्यते । त-
थोक्तं । “प्राप्य स्वप्नराज्यं प्राप्नुवन् प्रत्यगासनः ।
प्राप्त्युपायं फलं प्राप्तेः स्वप्नप्राप्तिविरोधिव । वदन्ति सक-
ला वेदाः सतिहासपुराणकाः । सुनयन्महात्मानो वेदवै-
वाङ्मयपारगाः” इति । तत्र रामप्रस्तावेन परस्वरूपं ।

लक्ष्मणादिवृत्तान्तेन प्रत्यगात्मस्वरूपं । शरणागतिवर्ण-
नेनोपायस्वरूपं । विभीषणादिकथयामकलस्वरूपं
भगवत्कैर्कुर्यरूपम् । रावणादिवृत्तान्तेन विरोधिस्वरू-
पंचोक्तमिति ज्ञेयं ॥ ८ ॥ अस्याधिकारिणोऽपि वि-
न्यंजनन्यगतिस्वभावेऽस्मिन्मिति वक्तुं शक्यं रुद्रादिवत्तद्व-
त्तरावणस्य वधेन प्रह्लादरुद्रादिदेवतान्तराणां । दशरथच-
रितेन पितुः । कैकेय्यादिवृत्तान्तेन मातादेः । विभी-
षणमेघनादादिवृत्तान्तेन भ्रातृपुत्राद्वैश्वरक्षकत्वोक्तिः
॥ ९ ॥ अस्य च भगवच्छान्ताभ्याचार्यमूल इति हनुम-
चरितेन दर्शितं । तदेव सुन्दरकाण्डेऽवस्थायाम् ॥ १० ॥
अनेन चाधिकारिणा “कृतकृत्याः प्रतीक्षन्ते मृत्युं प्रिय-
मिवातिथिम्” इत्युक्तरीत्या शरीरपातादधिकालः प्रती-
क्षणीय इति सीताभ्यवसायेनोच्यते । “शरैस्तु संकुलांकु-
त्वालङ्कंपरबलार्दनः । मानयेद्यदिकाकुत्स्यस्तत्तस्य स-
दृशं भवेत्” इति श्रुतं । लङ्कानामशरीरं । रावणकुंभक-
र्णवहंकारममकारौ । इन्द्रजिदादयः कामकोषादयः ।
विभीषणो विवेकः । तत्र रुद्रासीताभेदनः । तस्य च भ-
गवच्छान्तं हनुमताऽऽचार्येण । तादृशशरीरध्वंसपूर्वकं
तदन्तर्निहन्नेनोद्धरणम् । भगवन्तैवेति विस्तरो भवि-
ष्यति ॥ ११ ॥ अस्य च यावच्छरीरं कर्तव्यविषये रा-
मादिवर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशश्च यथायोगं
क्रियते ॥ १२ ॥ अस्य च वासयोग्यो देशो भगवत्संनि-
धिमान्देश एवेति कोसलजनपदस्थजनवृत्तान्तेनोक्तं
॥ १३ ॥ अस्य च कालश्रेयोपिरामायणेनैव । द्वयविद-
रणरूपत्वात् । अतएव “रामायणं दीर्घशरणागतिः”
इत्यमि युक्तैरुक्तं । “द्वयमर्थानुसंधानेन सहसदेवं वक्ता”
इति च भाष्यकारः । तत्र बालकाण्डेन श्रीमच्छब्दा-
र्थोक्तः । अयोध्याकाण्डेन नारायणशब्दार्थः । क-
ल्याणगुणानामुपवर्णनात् । आरण्यकाण्डेन “ते तं सो-
ममिवोद्यन्तं” इत्यादिना दिव्यमङ्गलविग्रहवर्णनात् ।
चरणशब्दार्थः । किष्किन्धाकाण्डसुन्दरकाण्डाभ्यां
शरणशब्दार्थः । युद्धकाण्डेन प्रपद्य इत्यस्यार्थः । उत्त-
रकाण्डेन मुक्तिफलकीर्तनादुत्तरस्वप्नार्थः ॥ १४ ॥
अस्य चाधिकारिणः सदाजप्यं रामायणमेवेति दर्शयितुं
गायत्र्यर्थोऽत्र प्रतिपाद्यते । तथाहि । बालकाण्डेऽत्र प्र-
सिद्धजगत्प्रसूतिहेतुभूतभगवत्स्वरूपवर्णनात् तत्सवि-
तृशब्दार्थः । अयोध्याकाण्डकिष्किन्धाकाण्डयोः गुण-
गणवर्णनात् वरेण्यशब्दार्थः । आरण्यकाण्डेऽत्र जेमय-
शरीरवर्णनात् भर्गशब्दार्थः । सुन्दरकाण्डे दिव्यश-

पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

अयोध्यावर्जनम् ॥ १ ॥

सर्वापूर्वमियं येषामासीत्कृत्स्ना वसुंधरा ॥ प्रजापतिमुपादाय नृपाणां जयशालिनाम् ॥ १ ॥
 येषां स सगरो नाम सागरो येन स्नानितः ॥ वष्टिः पुत्रसहस्राणि यं यान्तं पर्यवारयन् ॥ २ ॥
 इक्ष्वाकूणामिदं तेषां राज्ञां वंशे महात्मनाम् ॥ महदुत्पन्नमाख्यानं रामायणमिति श्रुतम् ॥ ३ ॥

कृत्स्नविग्रहलक्षणवर्णनात् देवशब्दार्थः । युद्धकाण्डे भीमहिंशब्दार्थः । शरणागत्युक्तेः । चत्तरकाण्डे मुक्ति-
 फलकीर्तनात्तृतीयपादार्थ इति ॥ १५ ॥ एतेनधाधि-
 कारिणा चार्वाकबौद्धादिदर्शनाद्यसंख्याकस्पर्शोपि न-
 कार्य इति आबालिलक्ष्मणवचनतत्त्वत्यादेशादिना निर्णी-
 यते ॥ १६ ॥ महतामपि व्यवसनंभवति । अतः संसारे-
 जिह्वासाकार्येति वैराग्यसंपत्तये नागपाशप्रज्ञास्त्रबन्ध-
 सीतापहरणराज्यभ्रंशादिना व्यक्तमुक्तं । विस्तरस्तु-
 त्रतत्र प्रदर्शयिष्यते । दिव्यान्नमन्नप्रदर्शितं ॥ १७ ॥
 लोकव्यवहाराय बहुव्यष्टिकलार्थोपि संप्रहेणात्रप्रति-
 पाद्यते । “यदिहास्तितद्व्यत्रयमेहास्तितत्कश्चिन्”
 इतिन्यायात् । तथाहि । प्रतिपादितयादिशब्दार्थोद्-
 शितः । इनुमद्वचनरूपायां “अनयाचित्रयावाचा-
 भिस्त्राभ्यन्यथानस्त्रया” इत्यादौ स्त्रीशब्दार्थः । अन्वयेधा-
 विप्रकरणे कस्यसूत्रार्थः । “नूनंव्याकरणंकृत्स्नमनेन
 बहुधाश्रुतं” इत्यादौ व्याकरणार्थः । एवमन्यत्सर्वमत्र
 सूक्ष्मबुद्ध्याज्ञातव्यं । एवमेतेष्टदशार्थाभाचार्योप-
 दिष्टाः ॥ १८ ॥ तत्र प्रथमंरावणनिर्बहणफलं गीर्वा-
 णगणशरणागतिदर्शयितुं पीठिकामारचयति । वाजि-
 मेघपर्यन्तवृत्तान्तेन । अग्निपुराणोत्थानमारभ्यरावण-
 वचपर्यन्तोवृत्तान्तस्तत्कलम् । चत्तरकाण्डेस्वावतारप्र-
 योजनम् धर्मेस्थापनंमुक्तिप्रदानंच । “वक्तव्यमन्य-
 तात्पर्यतत्रत्रामिधीयते ॥ सन्तोत्युक्तप्रनुक्तंचस-
 माधातुमिहार्हं । नमःशठारिगुरवेनभोवल्मीकज-
 न्मने । नमो नारायणायैव नमो रामायविष्णवे” ॥

इत्थं संक्षेपेण “आचार्यवान् पुरुषोवेद् । आचार्याद्वै-

वविद्याविदितासाधिपंप्रापत्” इतिश्रुत्युत्तरीत्याऽऽचा-
 र्यादेवविद्याप्राप्तव्येत्यमुमर्शमभिप्रेत्यनस्वेननारदा-
 द्विदितमर्थप्राचीकशम् । अथसर्गत्रयेणाचार्यप्रसादकार्यं
 सर्ववस्तुसाक्षात्कारस्तद्विषयप्रबन्धनिर्माणचातुर्यचामि-
 हितं । अथपरमकारुणिकोभगवान्वाल्मीकिः रामाय-
 णाख्यंकाव्यमारभमाणः प्रारिप्सितप्रबन्धस्यनिर्विप्रप-
 रिसमास्यर्थप्रचयगमनार्थं च “आशीर्नमस्क्रियावस्तु-
 निर्देशोवापितन्मुखं” इत्युत्तरीत्याकाव्यमुखत्वेनादौक-
 र्तव्यवस्तुनिर्देशं कुर्वन् अर्थाद्विषयप्रयोजनेचदर्शयन् क-
 र्तव्यप्रतिजानानः सत्परिग्रहमर्थयते—सर्वापूर्वमित्या-
 दिश्लोकचतुष्टयेन । कृत्स्ना संप्रदीपात्मिका इयंवसुंधरा
 भूमिः । जयेनश्चालन्ते मासन्तइति जयशालिनः
 तेषां येषांनृपाणां प्रजापतिं मनुं “मनुःप्रजापतिःपूर्व-
 मिक्ष्वाकुस्तुमनोःसुतः” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । उपादाय
 आरभ्य सर्वापूर्वं सर्वेषामितरेषांराज्ञांअपूर्वदुर्लभं य-
 थाभवतितथा आसीत् स्वमासीदित्यर्थः ॥१॥ जयशा-
 लित्वंकुत्रचिदुदाहृत्यदर्शयति—येषामिति । येषां नृपा-
 णांमध्ये सः प्रसिद्धः सगरः । प्रसिद्धिमेवाह—सागरः
 समुद्रः स्वनामाङ्कितः येन सगरेण स्नानितः षट्षापु-
 त्रसहस्रैरवधारितः । नामप्रसिद्धौ । किंच यान्तं दृष्ट्या-
 त्रयागच्छन्तं यं वष्टिः पुत्रसहस्राणि पर्यवारयन् परितो-
 ऽगच्छन् । इक्ष्वाकूप्रभृतिषुविद्यमानेषुसगरमात्रकीर्त-
 नं तेनाखिलायाः भूमेः पुनरुद्धृतत्वात् । वष्टिरिति पञ्चि-
 सूत्रेनिपातितः । अतएकवचनस्यापिबहुवचनविशेषण-
 त्वं ॥२॥ महात्मनां महाप्रभावानां । इक्ष्वाकूणांइक्ष्वाकु-
 वंश्यानां । “तद्वाजस्यबहुश्रुतेनैवास्त्रियां” इतितद्वाज-

लोकीं० अनिष्टमानः पूर्वं इक्ष्वादपूर्वसर्वेषांराज्ञां अपूर्वप्रथममितियावत् । किंवाविशेषणमेतत् । तिल० सर्वापूर्वेरिहिकमुष्मि-
 कसंबोपूर्वसाधनं यथामभवतितथाआसीत् । सर्वापूर्वशब्दोक्तुपादेयपरोनियतनपुसकलिक्रितिकेचित् ॥ १ ॥ तिल० येषांवंशे
 ससगरोनामाभूत् । वष्टिपुगितानिपुत्रसहस्राणिषष्टिपुत्रसहस्राणि । अनेनतदुदाहारार्थं तद्व्यत्येनजगत्प्रवित्रीकरणसमर्पणज्ञायद्रंसेऽव-
 तारितेतिव्यज्यते । तेनचातिशयितंतद्वंशमहात्म्यमुचितं । तद्वंशस्यगङ्गापरनामकभगवदवतारयोग्यताघतेनसूचिता ॥ २ ॥
 शारो० इक्ष्वाकूणांवंशेरारामायणमुत्पन्नमित्यनेन रामरामायणयोस्वादात्म्यंसूचितम् । प्रसिद्धंचप्रतिपाद्यप्रतिपादकयोस्वादात्म्यं
 “रामेतिशङ्करनाम” इत्यादौ ॥ ३ ॥

[पाठ] १ च वष्टिनिना. २ क. वष्टिपुत्रसहस्राणि.

तदिदं वर्तयिष्यामि सर्वं निखिलमादितः ॥ धर्मकामार्थसहितं श्रोतव्यमनसूयया ॥ ४ ॥
 कोसलो नाम मुदितः स्फीतो जनपदो महान् ॥ निविष्टः सरयूतीरे प्रभूतधनधान्यवान् ॥ ५ ॥
 अयोध्या नाम नगरी तत्रासील्लोकविश्रुता ॥ मनुना मानवेन्द्रेण या पुरी निर्मिता स्वयम् ॥ ६ ॥
 आयता दश च द्वे च योजनानि महापुरी ॥ श्रीमती त्रीणि विस्तीर्णा सुविभक्तमहापथा ॥ ७ ॥
 राजमार्गेण महता सुविभक्तेन शोभिता ॥ मुक्तपुष्पावकीर्णेन जलसिक्तेन नित्यशः ॥ ८ ॥
 तां तु राजा दशरथो महाराष्ट्रविवर्धनः ॥ पुरीमावासयामास दिवं देवपतिर्यथा ॥ ९ ॥

प्रत्ययस्वर्ग्यत्वाद्भुक् । तेषां राक्षां वंशे वंश्ये रामे विषये
 रामायणमिति श्रुतं प्रसिद्धं महत् पूजनीयं इदमा-
 ख्यानं कथाप्रबन्धः । उत्पन्न ब्रह्मणः प्रसादादितिशेषः ।
 तत्र निमित्तमात्रमहमिति विनयोक्तिः । अप्रवर्णनीयस्य
 नायकस्य सर्वापूर्वमित्यनेन महाभाग्यत्वं नाम गुणोक्तः ।
 येषामित्यादि श्लोकद्वयेन महाकुलीनत्वम् ॥ ३ ॥ ब्रह्म प्रसा-
 दादेवोत्पन्नत्वे तव किंकृत्यं तत्राह—सविति । यत् ब्रह्म प्र-
 सादोत्पन्नं इदं रामायणं वर्तयिष्यामि प्रवर्तयिष्यामि ।
 धर्मकामार्थसहितं तत्प्रतिपादकं तत्फलकं वा सर्वं रा-
 मायणं आदितः तदवतारदेशात्प्रसूति निखिलं अन्य-
 नयया भवतितया अनसूयया असूयामिभया श्रद्धे-
 त्यर्थः । श्रोतव्यं न तु स्वयं लिखितपाठेन निरीक्षितव्यं
 ब्रह्मण एवेत्यहमिदं मम तु तत्प्रवर्तन एवाधिकारः । अतः
 प्रेक्षावद्भिरत्रासूयानकर्तव्या किंतु भक्त्यैव श्रोतव्यमिति
 भावः । अत्र तेषां वंशइत्यनेन विषयोक्तः । धर्मकामार्थ-
 सहितमित्यनेन प्रयोजनमुक्तं । अनसूययेत्यनेन अन-
 सूयबोऽधिकारिणः । कार्यकारणभावः संबन्धइत्यादि-
 बोध्यं । अत्र मोक्षस्यापि प्रयोजनत्वं सिद्धं “सर्वपापैः
 प्रमुच्यते” इत्युक्तत्वात् ॥ ४ ॥ अथ रामचरित्रं प्रतिज्ञा-
 तं वक्तुं तदवतारणयोग्यदेशवैभवं दर्शयति—कोसलइति ।
 मुदितः संतुष्टजनः । “मन्त्राः क्रोशन्ति” इति वल्लभा ।
 स्फीतः समृद्धः । “स्फायः स्फीनिष्ठायां” इति स्फीभावः ।
 प्रभूतानि बहु निचतानि धनधान्यानि च तद्वान् । कर्मधा-

रयादपि मत्वर्थो यो हृष्टः । यथा “कोकप्रीतिचकोरपार-
 णपटुज्योतिष्मतीलोचने” इत्यादि । प्रभूतधनश्चासौ धा-
 न्यवाञ्छेति कर्मधारयो वा । अत्र धनधान्यसमृद्धेरुक्तत्वा-
 त्स्फीतइति जनसमृद्धिरुच्यते । कोसलो नाम कोसल-
 इति प्रसिद्धः । महान् विस्तीर्णः जनपदो देशः । “नीवृ-
 ज्जनपदो देशविषयौ” इत्यमरः । सरयूतीरे सरयूनाम-
 कनद्यावभयतीरे । निविष्टः स्थितः ॥ ५ ॥ तत्रावतारयो-
 ग्यनगरं वर्णयति—अयोध्येति । श्लोकप्रथमे कंवाक्यं ।
 अयोध्येति नगरी तत्र कोसले आसीत् अस्ति । लकार-
 व्यत्ययः । लोके विश्रुता प्रसिद्धा । यापुरी मानवानां
 मनुष्याणां इन्द्रेण स्वामिना मनुना स्वयं स्वसंकल्पेन
 निर्मितानाम् ॥ ६ ॥ दशचद्वेचयोजनानि द्वादशयोज-
 नानि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । आयता दीर्घा । मण्ड-
 लप्रमाणमिदं । महापुरी मूलनगरं । उपनगरसाहिते त्व-
 नेकयोजनाऽस्तीति भावः । श्रीमती कान्तिमती । त्री-
 णियोजनानि विस्तीर्णा योजनत्रयवैपुल्यवती । सुसुविभ-
 क्ताः उभयपार्श्ववृक्षावलीमत्तया कृप्ताः महापथाः नाना-
 जनपदगामिमार्गाः यस्यास्ता ॥ ७ ॥ महता आनग-
 रान्तेन सुविभक्तेन ऋजुतया कृप्तेन मुक्तपुष्पावकीर्णेन ।
 मुक्तैः असूत्रप्रथितैः पुष्पैरवकीर्णेन नित्यशः सर्वकालेपि ।
 सप्रम्यर्थेन शस्यप्रत्ययः । जलसिक्तेन वर्षासुखतएव अन्य-
 दामनुष्यैः । राजमार्गेण राजगृहद्वारात् प्रवृत्तेन मार्गेण
 शोभिता ॥ ८ ॥ अथ नगर्यां महाराजाधिष्ठितत्वरूपं

तीर्थी० धर्मकामार्थसहितं धर्मकामार्थप्रतिपादकं । इदं त्ववान्तरफलाभिप्रायेणोक्तं । वस्तुतो मोक्ष एव परमफलं । सर्वनि-
 खिलं काव्यप्रतिपादार्थेषु एकार्थानुक्तावपि सर्वशब्दप्रयोगसंभवात् निखिलमित्युक्तं । वर्तयिष्यामि । श्रोतव्यमितितव्यप्रत्ययेन रात्रा-
 यणस्य श्रवणविधिः । श्रूयमाणत्वेनाश्रवणे प्रत्यवायसंभवात् । धर्मकामार्थसहितं धर्मकामार्थप्रदमित्यनेन स्यैव सर्वपुरुषार्थसाधनत्वा-
 न्वात्यस्तैर्वपरित्यज्येदमेवालादरेण श्रोतव्यमिति तात्पर्यम् । विषय० तदिदं बुद्धिसं । आदित्यादिमारभ्य निखिलं उत्तरका-
 ण्ठान्तं । सर्ववर्णपदस्युतिरहितं । धर्मकामार्थ सहिताय सात् । सहिता इत्यत्र केनेत्याकाङ्क्षायां बोधेनेति गम्यते । तेन पुरुषार्थ-
 वस्तुष्यसाधनं वर्तयिष्यामि गास्याव । तत् अनसूयता असूयतीत्यसूयनन असूयन् अनसूयन् स्वस्यान्यस्य चोपतापमकुर्वन् तेना-
 नसूयता श्रोतव्यमिष्यर्थः । अमुदपतापे इति कण्डूदियगन्तस्य शतरूपम् ॥ ४ ॥ शिरो० कोसलस्य मुदितत्वोत्पत्त्या तद्देश-
 चेतनत्वं सूचितं तेन तस्या प्राकृतत्वं ज्ञेयम् ॥ ५ ॥ तिल० पुरी “अयोध्यामधुरा” इत्याद्युक्तसप्तपुर्यन्तर्गता ॥ ६ ॥
 विष० स्वर्गैः अमरावतीमिन्द्रहव ॥ ९ ॥

[पा०] १ क. झ. न. वर्तयिष्यावः. २ क. झ. न. मनसूयता. ३ क. क. झ. न. दिविदेवपतिः.

कवाटतोरणवतीं सुविभक्तान्तरापणाम् ॥ सर्वयन्त्रायुधवतीमुपेतां सर्वशिल्पिभिः ॥ १० ॥
 घृतमागधसंवाधां श्रीमतीमतुलप्रभाम् ॥ उच्चाटालध्वजवतीं शतग्रीशतसंकुलाम् ॥ ११ ॥
 बधूनाटकसङ्घैश्च संयुक्तां सर्वतः पुरीम् ॥ उद्यानाम्रवणोपेतां महतीं सालमेखलाम् ॥ १२ ॥
 दुर्गमंभीरपरिधां दुर्गामन्यैर्दुरासदाम् ॥ बाजिवारणसंपूर्णां गोभिरुष्टैः खरैस्तथा ॥ १३ ॥
 सामन्तराजसङ्घैश्च बलिकर्मभिरावृताम् ॥ नानादेशनिवासैश्च वणिग्भिरुपशोभिताम् ॥ १४ ॥
 प्रासादै रत्नविकृतैः पर्वतरूपशोभिताम् ॥ कूटागारैश्च संपूर्णामिन्द्रस्येवामरावतीम् ॥ १५ ॥
 चित्रामहापदाकारां वरनारीगणैर्युताम् ॥ सर्वरत्नसमाकीर्णां विमानगृहशोभिताम् ॥ १६ ॥

शुण्मह—तांत्विति। महत्तद्वाद्यं चमहाराष्ट्रं “आन्मह-
 कः—” इत्यात्वं । तद्विवर्धयति धर्मेणपाळ्यतीतिमहाराष्ट्र-
 विवर्धनः । कर्तरिस्त्युट् । महाश्रीसौराष्ट्रविवर्धनश्चेतिवा ।
 पूर्वराजोऽप्यधिकइत्यर्थः । दशरथाख्योराजा दिवं स्वर्गं
 अमरावतीं देवपतिर्यथा इन्द्रश्च तांपुरीं तु पूर्वनृपवै-
 लक्ष्म्येन आवासयामास स्थापयामास । “हेतुमतिच”
 इतिषिप् ॥ ९ ॥ वैलक्ष्म्यमेवदर्शयन्नयोध्यावर्णयति
 क्षेत्रशेषेण । तोरणोद्दिष्टारालंकारवाक्यबन्धः । प्रशस्त-
 कवाटतोरणयुक्तां । प्रशंसायामतुप् । सुविभक्तं परस्पर-
 संस्मृष्टं अन्तरंभ्यप्रदेशोयेषांतादृशाः आपणाः निषद्याः
 वत्सांसा तां । “आपणस्तुनिषद्यायां” इत्यमरः । स-
 र्वशिल्पिर्विधापि यन्त्राणिशिलाक्षेपणीप्रभृतीनि आयु-
 धानिबाणद्वयः लोकेयानियानियन्त्रायुधानिसन्ति तद्व-
 तीमित्यर्थः । शिल्पिभिश्चित्रकारप्रभृतिभिः उपेतां
 युक्तां ॥ १० ॥ सूताः वन्दिनः “सूतोनातस्त्रिंसारधौ ।
 चन्द्राद्विप्रासुतेव्यासशिष्यपारदवन्दिनोः” इतिभास्क-
 रः । अगधाः राजप्रबोधकाः “मागधः स्वाङ्गमीरा-
 लप्रबोधकः” इतिपादवः । तैः संवाधानिरन्तरां श्रीम-
 तीं जनधान्यसमृद्धिमतीं । अतुलप्रभां निरुपमकान्तिं
 अट्टाट्टालशब्दौपर्यायौ । “स्वादट्टः श्लोममशियां”
 इत्यमरः । मण्डपोपरिनिर्मितगृहाणीत्यर्थः । उन्नतै-
 रट्टालजैर्युतां । शतग्री प्राकारख्ययन्त्रविशेषः “शत-
 ग्रीयुचतुष्पाळालोहकण्टकसंचिता” इतिपादवः ।
 शतशब्दोऽनन्तवचनः “शतं सङ्घमयुतं सर्वमानन्त्य-

वाचकं” इत्युक्तेः । अनेकशतग्रीसंयुताम् ॥ ११ ॥
 सर्वतः पुरीमिति “उभसर्वतसोः—” इतिद्वितीया ।
 सर्वत्रपुर्या बधूनायेनाटकाः नर्तयितारस्तत्सङ्घैः संयुक्तां ।
 आम्रणांचूलानांवनम्राव्रणं । “प्रनिरन्तः—” इत्या-
 विनाणत्वं । आहिताभ्यादित्वात्परनिपातः । आम्रवणरू-
 पोद्यानोपेतां । सालः प्राकारः मेखला मेखलावदावर-
 णभूतायस्यास्तां । “प्राकारोवरणः सालः” इत्यमरः ।
 महतीमितिसालद्वारानगरविशेषणम् ॥ १२ ॥ अत्र
 दुर्गशब्देनविशालतोच्यते । विशालागाधपरिधां दुर्गां
 स्थलदुर्गभूतां अतएव अन्यैः शत्रुभिः दुरासदां
 दुराकमां बाजिमिर्वारणैश्च संपन्नां समृद्धां गोभिरुष्टैः
 खरैः खरविशेषैश्च तथा संपन्नामित्यर्थः ॥ १३ ॥
 समन्ताद्भवाः सामन्ताः “सामन्ताराज्यसन्धिस्थाः”
 इतिवैजयन्ती । तादृशराजसङ्घैः । कीदृशैः बलिकर्मभिः ।
 बलिः करः “भागधेयः करोबलिः” इत्यमरः । बलिश-
 ब्देन बलिप्रदानमुच्यते तत्कर्मयेषांतैः नानादेशनिवा-
 सैः कयविक्रयार्थमागतैः वणिग्भिश्च उपशोभिताम्
 ॥ १४ ॥ रत्नविकृतैः रत्नैः विकृतैः विशेषेणकृतैः प्रा-
 सादैः राजगृहैः पर्वतैः क्रीडापर्वतैः कूटागारैः बल-
 मिभिः “कूटागारंतुबलभिः” इत्यमरः । संपूर्णा अत-
 एव इन्द्रस्येवामरावतीं इन्द्रपालिताममरावतीमिव
 स्थितामित्यर्थः ॥ १५ ॥ चित्रां नानाराजगृहवतीं ।
 अष्टौपदानिस्थानानियस्यतदष्टापदं । “अष्टनः संज्ञायां”
 इतिदीर्घः । “अष्टापदं शारिफलं” इत्यमरः । सदाकारां

तिल० । सर्वयन्त्रायुधवतीं । प्राकारोपरीतिशेषः । उचितां कृतकासां ॥ १० ॥ तीर्थी० उद्यानाम्रवणोपेतां क्रीडापर्वमहा-
 शरणत्वेननिर्मितान्युद्यानानि । आम्रवणानिदुसर्वजनोपभोग्यत्वेनकल्पितानि । तिल० बधूनां नाटकशालासमुदायैः । शिरो०
 शतैवतुर्दिक्षुपुर्यं वाराणस्यादयोभस्यास्तासर्वतः पुरी तां । तथाचस्यति “साकेतपश्चिमद्वारिबृन्दावनमवूरतः” इत्यादि । समा-
 चान्तविषेरनिष्ठात्वात्कवभावः ॥ १२ ॥ तिल० कूटाख्यैरगारैर्युष्टैः श्रीणां क्रीडागृहैरितिवाक्यम् ॥ १५ ॥ तिल० वरनारीगणैः
 वायुताम्रगणैः । अष्टापदं द्युनर्गतजलेनकृतआकारोऽलंकारोयस्यास्ता ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. श. वतीमुचितां. २ घ. सर्वतश्चोपशोभितां. ३. च. छ. ज. झ. पर्वतैश्चोपशोभितां. ३ घ. वरनारी.
 ४ क. घ. छ. झ. ट. गद्यायुताम्. ५ घ. विमानवरशोभितां.

गृहगाढामविच्छिद्रां समभूमौ निवेशिताम् ॥ शालितण्डुलसंपूर्णामिक्षुकाण्डरसोदकाम् ॥ १७ ॥
 दुन्दुभीर्मिर्मदङ्गैश्च वीणाभिः पणवैस्तथा ॥ नादितां भृशमत्यर्थं पृथिव्यां तामनुत्तमाम् ॥ १८ ॥
 विमानमिव सिद्धानां तपसाऽधिगतं दिवि ॥ सुनिवेशितवेश्मान्तां नरोत्तमसमावृताम् ॥ १९ ॥
 ये च बाणैर्न विध्यन्ति विविक्तमपरापरम् ॥ शब्दवेध्यं च विततं लघुहस्ता विशारदाः ॥ २० ॥
 सिंहव्याघ्रवराहाणां मत्तानां नर्दतां वने ॥ हन्तारो निश्चितैः शस्त्रैर्वलाद्बाहुवलैरपि ॥ २१ ॥
 तादृशानां सहस्रैस्तामभिपूर्णां महारथैः ॥ पुरीमाषासयामास राजा दशरथस्तदा ॥ २२ ॥
 तामग्रिमद्भिर्गुणवज्रिरावृतां द्विजोत्तमैर्वेदषडङ्गपारमैः ॥
 सहस्रदैः सत्यरतैर्महात्मभिर्महर्षिकल्पैर्ऋषिभिश्च केवलैः ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

तत्सदृशसंस्थानामित्यर्थः । मध्येराजगृहचतुर्दिक्षुराज-
 वीथयः तन्मध्येष्ववकाशाश्रेतेष्वेवविधसंस्थानामित्यर्थः ।
 वरनारीगणैः सुन्दरस्त्रीगणैः । युतां युक्तां । सर्वरत्नैः स-
 माकीर्णा व्याप्ता । तानितु “गाढसतमरकतमश्मगर्भोह-
 रिन्मणिः । शोणरत्नरोहितकंपद्मरागोरुणोपलः । वि-
 हुमोनाप्रवालोल्लीवज्जोस्त्रीहीरकः पुष्पाम् । इन्द्रनीलम-
 हानीलवैडूर्यबालवायजं । कुरुविन्दास्तुकल्माषारज-
 भेदास्तुमौक्तिकं । माणिक्यं पौष्पकं शङ्खः—” इत्यादिनि-
 षण्णुपर्यायोक्तानि । विमानाख्यगृहैः शोभितां । “विमा-
 नोस्त्रीदेवयानेसार्वभौमिकसदृशानि” इति भास्करः ॥ १६ ॥
 गृहैः कुटुम्बिगृहैः गाढानिविडां । अविच्छिद्रां निर्दूषणां ।
 “छिद्रं रन्ध्रे दूषणेपि” इति भास्करः । समभूमौ अनिमो-
 क्षतप्रदेशे । निवेशितां निर्मितां । शालयः श्वेततण्डुलाग्री-
 हयः । “शालयः श्वेततण्डुलाः” इति वैजयन्ती । तेषां
 तण्डुलैः संपूर्णा । इक्षुकाण्डस्य इक्षुदण्डस्य योरसः तणु-
 स्यसुदकं यस्यांताम् ॥ १७ ॥ दुन्दुभीभिः भेरीभिः ।
 ईकारान्तत्वमार्ष । मृदङ्गैः मृत्तङ्गयेषातैः । पणवैः म-
 र्दलैः । तथेति समुच्चये । भृशं नादितां । पृथिव्यां अत्यर्थम-
 नुत्तमां श्रेष्ठां । तां प्रसिद्धाम् ॥ १८ ॥ सिद्धानां तप-
 सिद्धानां पुरुषाणां । दिवि स्वर्गे । तपसाऽधिगतं लब्धं
 विमानमिव देवयानसमूहमिव स्थितां । आतावेकवचनं ।
 सुनिवेशिताः सुवृत्तिनिर्मिताः । वेश्मान्ताः गृहप्रान्तायस्यां
 सा । सर्वतः सम्यक् निर्मितगृहामित्यर्थः । नरोत्तमैः वि-
 द्भिः समावृतां ॥ १९ ॥ श्लोकत्रयमेकान्वयं । लघुह-

स्ताः शिक्षिताः । “लघुहस्तः सुहस्तश्च कृताक्षः कृत-
 पुङ्खकः” इति वैजयन्ती । विशारदाः समर्थाः उपाय-
 ज्ञा इति यावत् । तथाभूता अपि ये राजानः । विविक्तं
 विजनमसहायमितियावत् । “विविक्तौ पूतविजनौ” इ-
 त्यमरः । अपरापरं अविद्यमानपरापरं परे पित्रादयः
 अपरे पुत्रादयः तैर्हीनं । वंशस्त्वैकतन्तुमितियावत् ।
 शब्दवेध्यं शब्देन लक्ष्येण वेध्यं । एतेन प्रच्छन्नवेधेन मुप-
 लक्ष्यते । विततं पलायितं च बाणैश्च न विध्यन्ति न प्रह-
 रन्ति । किंपुनर्यथादिभिरिति भावः ॥ २० ॥ मत्तानां
 वने स्वदेशे नर्दतां गर्वेण गर्जतां । सिंहव्याघ्रवराहाणां
 बलात् मनोबलेन । बाहुवलैरपि सहकारिभिः । निश्चि-
 तैः तीक्ष्णैः । शस्त्रैः आयुधैः करणैः हन्तारः । “शस्त्र-
 मायुधलोहयोः” इत्यमरः ॥ २१ ॥ महारथैः “आ-
 त्मानसारथिचान्धान्रक्षन्तुद्धेतथोनरः । समहारथसं-
 ज्ञः स्यात्” इत्युक्तलक्षणैः । तादृशानां तेषां सहस्रैः
 अभिपूर्णा । तां तथात्वेन प्रसिद्धां पुरीं आषासयामा-
 स ॥ २२ ॥ अग्रिमद्भिः आहिताग्निभिः । गुणवद्भिः
 शमदमादिगुणवद्भिः । वेवानां षडङ्गानां च पारमन्तम-
 ध्ययनेन गच्छन्तीति तथा । “अन्तात्यन्त—” इत्यादिना
 वृत्तप्रत्ययः । सहस्रदैः बहुप्रदैः । सत्ये सत्यवचने रतैः
 निरतैः । महात्मभिः महामतिभिः । केवलैः ऋषिभिर-
 पि महर्षिकल्पैः वसिष्ठादिमहर्षितुल्यैः । ईषदसमाप्तौ
 कल्पप्रत्ययः । द्विजोत्तमैः आवृतां तामाषासयामासेत्य-
 नुषज्यते । अत्र वंशस्थवृत्ते प्रथमचरणे जगन्मावेनोपजा-

शिरो० गृहगाढामविच्छिद्रां गृहगाढाकुटुम्बिगृहनिविडां अमां अपरिमितप्रभावां विच्छिद्रादोषरहितां ज्योतिश्शास्त्रानुकूलाभि-
 लषैः । त्रयाणां कर्मधारयः ॥ १७ ॥ तिल० शब्दवेध्यं शब्दमात्रानुमितसत्तयावेधयोग्यं । प्रच्छन्नमितियावत् । शिरो० विततं
 विगतं ततः सुद्विस्तारो यस्य । नष्टसामर्थ्यादिना अष्टयुद्धकमित्यर्थः ॥ २० ॥ इति पञ्चमः सर्गः ॥ ५ ॥

[पृ०] १ ग. मवरावाम्, घ. मपरावरम्, २ स. ड. छ. झ. नर्दतां.

षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अयोध्यावात्सल्येनपरिपालनसमवेत्तिप्रकारकथनम् ॥ १ ॥

तस्यां पुर्यामयोध्यायां वेदविस्सर्वसंग्रहः ॥ दीर्घदर्शी महातेजाः पौरजानपदप्रियः ॥ १ ॥
इक्ष्वाकूणामतिरथो यज्वा धर्मरतो वशी ॥ महर्षिकल्पो राजर्षिस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ २ ॥
बलवाभिहतामित्रो मित्रवान्विजितेन्द्रियः ॥ धनैश्च संग्रहैश्चान्यैः शक्रवैश्रवणोपमः ॥ ३ ॥
यथा मनुर्महातेजा लोकस्य परिरक्षिता ॥ तथा दशरथो राजा वैसङ्गमदपालयत् ॥ ४ ॥
तेन सत्याभिसन्धेन त्रिवर्गमनुतिष्ठता ॥ पालिता सा पुरी श्रेष्ठा हन्द्रेणेवामरावती ॥ ५ ॥
तस्मिन्पुरवरे हृष्टा धर्मात्मानो बहुश्रुताः ॥ नरास्तुष्टा धनैः स्वैःस्वैरलुब्धाः सत्यवादिनः ॥ ६ ॥

तिवृत्तमिति बोध्यं । आचार्याः प्राहुः “तमेतं वेदानुवच-
नेन ब्राह्मणाविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा भाशकेन”
इति श्रुतिरनेनोपबृंहते । द्विजोत्तमैः “अष्टवर्षब्राह्मणमु-
पनयीत” इत्युक्तीत्याहुः तोपनयनैः । वेदषडङ्गपरारौः
अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदैः । अग्निमद्भिः अनुष्ठितयज्ञैः ।
सहस्रदैः यथाशक्ति ब्राह्मणसात्कृतद्रव्यैः । महासभिः
महायज्ञैः कृततपस्करित्यर्थः । गुणवद्भिः “शमदमा-
शुपेतः स्यात् । शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठुस्समाहितो
भूत्वा” इत्युक्तमविमद्भिः । सत्यरतैः “सत्यस्य स-
त्यं” इत्युक्तेष्वणिभक्तिरूपापन्नज्ञानवद्भिः । केवलैः
“तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विघ्नबाल्येन तिष्ठति” इ-
त्युक्तीत्याहनादिष्कृतस्वरूपैः । ऋषिभिः “बाल्यं
अपाण्डित्यं च निर्विघ्नं विद्याधमुनिः” इत्युक्तस्वरूपैः । महर्षि-
कल्पैः “यत्रर्षयः प्रथमजायेपुराणाः” इत्युक्तीत्याह-
रिसहस्रैः । आवृता अवतरिष्यति भगवानत्रेति समाग-
म्यसंसेवितां । सामावासायामास । यद्वा हेकेवल परि-
हृष्टचित्तः ये स्वमपि वासाय गच्छेति कविराह “तदु-
पगत” इति वत् ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि० श्रीम
द्रामायणभू० मणिमन्त्रीराख्यानं बाल० पञ्चमः सर्गः ५

एवं भगवद्बतारयोग्यदेशो दर्शितः अथ तद्योग्यं पुरु-
षं दर्शयति संगेष्ठे । तस्यामित्यादि श्लोकचतुष्टयमेकान्व-
ये । दशरथः तस्यावसन्नसन्जगत् अपालयत् । सकीदृशः ।
वेदवेद्याय वेत्तीति वेदवित् । संगृह्णाति धनप्रदानादिना
स्वीकरोतीति संग्रहः पचाद्यच् । सर्वेषां शूराणां विदुषां च
संग्रहः सर्वसंग्रहः । दीर्घदर्शी दीर्घचिरकालभाविप-

दार्यद्रष्टुं शीलमस्यास्तीति तथा । ताच्छील्ये णिनिः ।
महातेजाः महाप्रतापः “तेजः पराक्रमे प्राणे वर्चस्य चि-
षिरेतसि” इति रत्नमाला । पुरे भवाजनाः पौराः ।
अनपदे भवाजानपदाः । ते प्रियायस्य सतथा ॥ १ ॥
इक्ष्वाकूणां मध्ये अतिरथः बहुमिर्महारथैरेको योद्धार-
थी । यज्वा विधिनेष्टवान् । धर्मेषु तटाकस्वननाराम-
प्रवर्तनादिषु रतः । वशी स्वाधीनसर्वजनः । “त्रि-
ष्वधीने वशो वाञ्छाप्रभुत्वाधीनतासुना” इति भास्करः ।
महर्षिकल्पः महर्षितुल्यः । राजर्षिः राजरूपः ऋषिः ।
त्रिषु लोकेषु भूर्भुवस्स्वर्लोकेषु विश्रुतः प्रसिद्धः ॥ २ ॥
बलवान् चतुरङ्गसेनायुक्तः । अतएव निहतामित्रः
निहताशत्रवः । मित्रवान् प्रशस्तामित्रयुक्तः । विजि-
तेन्द्रियः निषिद्धेषु शब्दादिष्वप्रवर्तितेन्द्रियः । धनैः
हिरण्यरत्नविन्यांबराभरणादिभिः । अन्यैः सपेक्षया-
न्यैः । संग्रहैः संचयैः । निधिभिरिति यावत् । शक्र-
वैश्रवणोपमः यथाक्रमं हन्द्रकुवेरोपमः ॥ ३ ॥ यथा
मनुः वैवस्वतमनुः लोकस्य परिरक्षिता तथा दशरथो
राजा तस्यावसन् जगत् भूलोकं अपालयत् ॥ ४ ॥
एवं राजगुणा उक्ताः लोकपालनं चोक्तं संप्रति पुरपरि-
पालनमाह—तेनेति । सत्ये अभिसन्धा अभिप्रायो यस्य
तेन त्रिवर्गं धर्मार्थकामान् अनुतिष्ठता अनुसरता ।
पालिता सत्यादिपुरस्सरं त्रिवर्गार्थपालितेत्यर्थः ॥ ५ ॥
पालनफलं दर्शयति—“तस्मिन्” इत्यादिना “मानवे-
न्द्रेण धीमता” इत्यन्तेन । हृष्टाः वाससौख्येन प्रीताः ।
धर्मात्मानः । बहु श्रुतं शास्त्रश्रवणं येषां ते बहुश्रुताः ।
स्वैः स्वैः धनैस्तुष्टाः परधनानभिलाषिण इत्यर्थः । धी-

तिल० अतिरथः दशसहस्रमहारथैः असहायेन योद्धा ॥ २ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ज. धर्मपरो. २ क. ज. ग. क. च. छ. ज. संचयैश्चान्यैः. ३ क. च. छ. झ. राजालोकस्य परिरक्षिता.

नाल्पसन्निधयः कश्चिदासीत्तस्मिन्पुरोत्तमे ॥ कुटुंबी यो ह्यसिद्धार्थोऽगवाधधनधान्यवान् ॥ ७ ॥
 कामी वा न कर्द्वो वा नृशंसः पुरुषः कश्चित् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नाविद्रास च नास्तिकः ॥ ८ ॥
 सर्वे नराश्च नार्यश्च धर्मशीलाः सुसंयताः ॥ उदिताः शीलवृत्ताभ्यां महर्षय इवामलाः ॥ ९ ॥
 नाकुण्डली नामकुटी नास्रग्वी नाल्पभोगवान् ॥ नामृष्टो नानुलिमाङ्गो नासुगन्धश्च विद्यते ॥ १० ॥
 नामृष्टभोजी नादाता नाप्यनङ्गदनिष्कधृक् ॥ नाहस्ताभरणो वाऽपि दृश्यते नाप्यनात्मवान् ॥ ११ ॥
 नानाहिताग्निर्नायज्वा न क्षुद्रो वा न तस्करः ॥ कश्चिदासीदयोध्यायां नै च निर्वृत्तसंकरः ॥ १२ ॥
 स्वकर्मनिरता नित्यं ब्राह्मणा विजितेन्द्रियाः ॥ दानाध्ययनशीलाश्च संयताश्च प्रीतिग्रहे ॥ १३ ॥
 न नास्तिको नानृतको न कश्चिदबहुश्रुतः ॥ नासूयको न वाऽशक्तो नाविद्वान्विद्यते तदा ॥ १४ ॥
 नाषडङ्गविद्रासीन्नाप्रतो नांसहस्रदः ॥ न दीनः क्षिप्तचित्तो वा व्यथितो वापि कश्चन ॥ १५ ॥

अस्या स्ववर्णस्वाश्रमोचितधनमात्रपरिग्रहः सूच्यते । अ-
 लुब्धाः दानेप्राप्तेलोभरहिताः । सत्यवादिनः सत्यवच-
 नशीलाः । आसन्नितिशेषः ॥ ६ ॥ तस्मिन्पुरोत्तमे
 पुरभेदे । अल्पसन्निधयः अल्पकोशवान् । अगवाधधन-
 धान्यवान् असिद्धार्थः धनादिमिरप्राप्तधर्मार्थकामरूप-
 पुरुषार्थः । यः कुटुंबी सकश्चिन्नासीत् । “भातापि-
 तालुपेपुत्रौपुत्रीपत्न्यतिथिः स्वयं । दशसङ्ख्यः कुटुंबीति
 विष्णुनोक्तद्विजोत्तमः” ॥ ७ ॥ कामी कामैकपरः ।
 पुरुषः अयोध्यायां कश्चित् कोणेपि द्रष्टुंशक्यं । शक्य-
 मितिनिपातः “शक्यमरविन्दसुरभिः” इतिकालि-
 दासेनापिप्रयुक्तः । कर्द्वो वा द्रष्टुंशक्यं । “आला-
 नं धर्मकृत्यं पुत्रदारांश्चपीडयेत् । लोभाद्यः पितरौ भ्रातृ-
 न्सकदर्प इति स्मृतः” । नृशंसः क्रूरोपि न द्रष्टुंशक्यं ।
 “नृशंसो घातुकः क्रूरः” इत्यमरः । अविद्वान् विद्या-
 रहितः । परलोको नास्तीति यो मन्यते स नास्तिकः ।
 “अस्तिनास्तिदिष्टमतिः” इति ठक् ॥ ८ ॥ अयो-
 ध्यायां सर्वे नराः सर्वे नार्यश्च धर्मशीलत्वादिविशि-
 ष्टा भवन्ति । सुसंयताः सुश्रुनियतेन्द्रियाः । शीलवृत्ता-
 भ्यां उदिताः उत्पन्नाः । सहजशीलवृत्ता इत्यर्थः । शीलं
 सत्स्वभावः । वृत्तं आचारः । “शीलं स्वभावे सद्रूपे”
 “वृत्तं पद्ये चरित्रे” इत्युभयत्राप्यमरः । अमलाः निर्म-
 लमनस्काः ॥ ९ ॥ अकुण्डली अयोध्यायां न विद्यते
 एवंमुत्तरप्राप्यन्दयः । अल्पभोगवान् अल्पसुखवान् ।

“भोगः सुखेभ्यो विभृता बहेद्वक्त्रकणकाययोः” इत्यमरः ।
 मृष्टः अभ्यङ्गस्नानशुद्धः । नानुलिमाङ्ग इत्यप्रसुप्नुपेति
 समासः । चन्दनाद्यननुलिमाङ्ग इत्यर्थः । अत्रापि न्यनु-
 षज्यते । सुगन्धशब्देन कुङ्कुमकस्तूर्यादिकमुच्यते ॥ १० ॥
 मृष्टपूर्णः अन्नाभावप्रयुक्ताल्पभोजनवानयोध्यायां न दृ-
 श्यते । एवमुत्तरप्राप्यो ज्ञं । दाता प्रकरणादन्नदाता । अ-
 ङ्गदं बाहुभूषणं । निष्कं धरोभूषणं । “साष्टे शते सुव-
 र्णानां हेम्युरोभूषणे पले । दीनारेपि च निष्कोऽङ्गी” इत्यम-
 रः । तेधरतीति अङ्गदनिष्कधृक् । घृगिलेवपाठः । इ-
 स्ताभरणं कटककुलीयकादि । अनात्मवान् अजिता-
 न्तःकरणः ॥ ११ ॥ आहिताग्निः अजस्त्राग्निहोत्री ।
 यन्वापि हि कश्चिद्विच्छिन्नाग्निर्भवति । अयज्वा सोम-
 यागरहितः । क्षुद्रः अल्पविद्यैर्धर्यवान् । तिरस्कारार्ह-
 इति यावत् । निर्वृत्तः अनुष्ठितः संकरः परस्मैप्रेषीजा-
 वापादियेनसः ॥ १२ ॥ अध्ययनं जपरूपाध्ययनं ।
 संयताः संकुचिताः ॥ १३ ॥ अनृतं असत्यं कायति
 वक्तीत्यनृतकः । कैशब्द इत्यस्मादात्ते “आतोनुपसर्गो-
 कः” इति कप्रत्ययः । श्रुतं भवणं भावे निष्ठा । बहुप्रकार-
 शास्त्रश्रवणरहित इत्यर्थः । असूयतीत्यसूयकः । “क-
 ण्वादिभ्यो यक्” इति यक् । धातुसंज्ञायां बुध् । अशक्तः
 ऐहिकमुष्मिकार्थसाधनाशक्तः । तदा दशरथराज्यपाल-
 नकाले । अनेनायश्लोको जानपदविषय इति गम्यते । ते-
 नाश्रनपौनरुक्त्यां शङ्का ॥ १४ ॥ षडङ्गानि शिक्षाक-

तीर्थी० सतामुक्तधनानां निवयस्तन्निधयः । अल्पसन्निधयोऽयस्मात्प्राप्तनास्ति ॥ ७ ॥ तीर्थी० शक्यमिति वस्तुतामा-
 म्येन न पुंसकलितनिर्देशः ॥ ८ ॥ नलिमाङ्ग इति सुप्नुपेति समासः । शोभनेगन्धः स्वाभाविकशरीरमोदो यस्य ॥ १० ॥ तिल०
 अङ्गदः सदाभारहितः । संकरः कुण्डगोलकादिः ॥ १२ ॥ परिग्रहे स्वभार्यायां संयताः नियताः ॥ १३ ॥

[पा०] १ क-ज्ञ. ट. मुदिताः. २ झ. ननलिमाङ्ग. ३ ट. नासुगन्धि. ४ घ. ज. विप्रोवाप्तसहस्रदः. ५ झ. नवा-
 हतो न संकरः. ६ घ. परिग्रहे. ७ झ. ज. झ. नाषडङ्गुतः. च. छ. नासहस्रवान्. ८ घ. छ. निन्दितः. ९ ज. व्याधितो वापि
 क. व्याधितो वा न कश्चन.

कश्चिन्नरो वा नारी वा नाश्रीमाभाप्यरूपवान् ॥ द्रष्टुं शक्यमयोध्यायां नापि राजन्यमक्तिमान् ॥ १६ ॥
 वर्णेष्वप्यचतुर्थेषु देवतातिथिपूजकाः ॥ कृतज्ञाश्च वदान्याश्च शूरा विक्रमसंयुताः ॥ १७ ॥
 दीर्घायुषो नराः सर्वे धर्म सत्यं च संश्रिताः ॥ सहिताः पुत्रपौत्रैश्च नित्यं स्त्रीभिः पुरोत्तमे ॥ १८ ॥
 क्षत्रं ब्रह्ममुखं चासीद्वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः ॥ शूद्राः स्वधर्मनिरतास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः ॥ १९ ॥
 सा तेनेह्वाकुनाथेन पुरी सुपरिरक्षिता ॥ यया पुरस्तान्मनुना मानवेन्द्रेण धीमता ॥ २० ॥
 योधानामग्निकल्पानां पेशलानामर्मर्षिणाम् ॥ संपूर्णा कृतविद्यानां गुहा केसरिणामिव ॥ २१ ॥
 कांभोजविषये जातैर्बाहीकैश्च हयोत्तमैः ॥ वनायुजैर्नदीजैश्च पूर्णाहरिहयोत्तमैः ॥ २२ ॥
 विन्ध्यपर्वतजैर्मतैः पूर्णा हिमवतैरपि ॥ मदान्वितैरतिवलैर्मातङ्गैः पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥
 ऐरावतकुलीनैश्च महापद्मकुलैस्तथा ॥ अञ्जनादपि निष्पन्नैर्वामनादपि च द्विपैः ॥ २४ ॥
 भद्रैर्मन्द्रैर्मृगैश्चैव भद्रमन्द्रमृगैस्तथा ॥ भद्रमन्द्रैर्भद्रमृगैर्मृगमन्द्रैश्च सा पुरी ।
 नित्यमतैः सदा पूर्णा नागैरचलसन्निभैः ॥ २५ ॥

लपोव्याकरणनिरुक्तिरुच्छन्दोविचित्रित्योतिषामथनंच ।
 अग्रतः चान्द्रायणादिप्रतरहितः । असहस्रदः अबहु-
 प्रदः । दानाभ्ययनेत्यत्रविद्यादानमुक्तं । अत्रहिरण्यादि-
 दानं । क्षिप्रचित्तः व्याकुलमनस्कः । व्यथितः व्या-
 ध्यादिनापीडितः ॥ १५ ॥ अश्रीमान् कान्तिरहितः ।
 अरूपवान् सौन्दर्यरहितः । नारीपक्षे अश्रीमती अरु-
 पवती अमक्तिमती चेत्युक्तं । राजनि दशरथे अभक्ति-
 मान् मक्तिरहितः । भक्तिः अधिकमान्यविषयस्नेहः
 ॥ १६ ॥ अग्रेसरोऽप्यः “अग्रार्थम्” । ब्राह्मणः ।
 सचतुर्थेतिषातेषु वर्णेषु वर्तमानाःनराः । देवताति-
 थिपूजकाः । शूद्राणां देवतापूजा ताभिकमन्त्रेण । अ-
 तिथिपूजनं हिरण्यादिदानेन । कृतज्ञाः उपकारज्ञाः ।
 वदान्याः दानशौण्डाः । “वदान्योदानशौण्डस्यात्”
 इतिविश्वः । शूराः ब्राह्मणेष्वप्ययनशूरत्वं । विक्रमसं-
 युताः पराक्रमसंयुताः । ब्राह्मणानांपराक्रमोवादेक-
 यासु । आसन्नितिशेषः ॥ १७ ॥ तस्मिन्पुरोत्तमे सर्वे-
 नराः धर्म सत्यं च संश्रिताः । अतएवहेतोः दीर्घायुषः ।
 स्त्रीभिः पुत्रपौत्रैश्च संयुताः । आसन् ॥ १८ ॥
 क्षत्रं क्षत्रियजातिः । ब्रह्ममुखं ब्राह्मणप्रधानं आसीत् ।
 तदाक्षानुवर्तिता यावत् । “मुखं निस्तीरणेयकेन्द्रार्युपा-
 यप्रधानयोः” इति यादवः । वैश्याः क्षत्रमनुव्रताः क्ष-
 त्रस्यानुवर्तिनः । शूद्रास्त्रीन्वर्णानुपचारिणः त्रयाणां
 वर्णानामुपचारशीलाः सन्तः स्वधर्मनिरता आसन्

॥ १९ ॥ एतत्सर्वदशरथपालनकृतमित्याह—सेति
 ॥ २० ॥ अभिकल्पानां शौर्यातिशयादभितुल्यानां
 पेशलानां अकुटिलानां । अमर्षिणां पराभिभवासहि-
 ण्णानां । कृतविद्यानां शिक्षितशस्त्रास्त्रादिविद्यानां । यो-
 धानां भटानां । “पूरणगुण—” इत्यादिनाषष्ठी । सा
 पुरी । योधैः संपूर्णा । गुहा केसरिभिः सिंहैरिव ।
 तथादुर्धर्षाभूदित्यर्थः ॥ २१ ॥ एवं चतुरङ्गसंपत्तिषु
 पदातिसंपत्तिमुक्त्वा तुरङ्गसंपत्तिमाह—कांभोजेति ।
 कांभोजविषये कांभोजाख्यदेशे जातैः । बाहीकैः
 बाहीकदेशभैः । “तत्रभवः” इत्यण् । वनायुजैः व-
 नायुदेशजातैः । नदीजैः सिन्धुदेशोद्भवैः । हरैरिन्द्र-
 स्य हयोहरिहयः उच्चैश्चैवाः तद्गुत्तमैः हरिहयोत्तमै-
 रग्नश्रेष्ठैः । सा पूर्णाऽभवत् ॥ २२ ॥ गजसंपत्तिमाह—
 विन्ध्येत्यादिना । श्लोकद्वयमेकान्वयं । मतैर्विन्ध्य-
 पर्वतजैर्मातङ्गैः । हिमवतैः हिमवतजातैः । “तत्रजा-
 तः” इतिद्वैषिकोण् । मदान्वितैः अतिवलैः मातङ्गैः
 गजैरपि पर्वतोपमैः ॥ २३ ॥ ऐरावतकुलीनैः ऐराव-
 तकुलोद्भवैः । “कुलात्सः” । द्विपैश्च महापद्मैः
 पुण्डरीकाख्योदिग्गजैः तस्यकुलंयेषांतैः । द्विपैश्च
 अञ्जनात् बह्वणदिग्गजान् निष्पन्नैर्द्विपैरपि वामनात्
 यमदिग्गजान् निष्पन्नैर्द्विपैरपि सा पूर्णाऽऽसीत्
 ॥ २४ ॥ भद्रैरित्यादिसार्धश्लोकएकान्वयः । भद्राः
 मन्द्राः मृगाश्चेतिगजजातित्रयं । “भद्रोमन्द्रो-

मुनिभा० “भद्रोमन्द्रोमृगश्चेतिविशेषाद्विधिविभागजाः” । तत्क्षणां “पञ्चोत्तंससमृगस्यद्वैर्धर्मश्रीचहस्ताः परिणाहमानं । एकद्वि-
 [पा०] १ घ. छ. झ. स. कर्म. ख. सधर्म. २ ख. ननुयायिनः, ३ ग. च. नाहुवर्चसाम्, ज. नामनीषिणाम्, ४ ख. घ.
 संघैः पूर्णां सुप्राराणां, ५ घ. हयोपमैः, ६ झ. च. छ. झ. निष्कान्तैः.

सा योजने च द्वे भूयः सत्यनामा प्रकाशते ॥ यस्यां दशरथो राजा वसञ्जगदपालयत् ॥ २६ ॥
 तां पुरीं स महातेजा राजा दशरथो महान् ॥ शशास शमितामित्रो नक्षत्राणीव चन्द्रमाः ॥ २७ ॥
 तां सत्यनामां दृढतोरणार्गलां गृहैर्विचित्रैरुपशोभितां शिवाम् ॥
 पुरीमयोध्यां नृसहस्रसंकुलां शशास वै शक्रसमो महीपतिः ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

दशरथस्य प्रधानमात्यानां प्रधानस्त्रिजोष्यनामधेयनिर्देशः ॥ १ ॥ तथाऽन्येषाममात्यानां सामान्यकथनम् ॥ २ ॥

तस्यामात्या गुणैरासन्निष्वाकोस्तु महात्मनः ॥ मन्त्रज्ञाश्चेक्षितज्ञाश्च नित्यं प्रियदिते रताः ॥ १ ॥
 अष्टौ बभूवुर्वीरस्य तस्यामात्या यशस्विनः ॥ शुचयश्चानुरक्ताश्च राजकृत्येषु नित्यशः ॥ २ ॥
 धृष्टिर्जयन्तो विजयः सिद्धार्थो हार्थसाधकः ॥ अशोको मन्त्रपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽभवत् ॥ ३ ॥

मृगश्चेतिविज्ञेयस्त्रिविधागजाः "इतिहलायुधः । भद्र-
 मन्द्रोभद्रमृगोमृगमन्द्रश्चेतिद्विप्रकृतिकाः संकीर्णजातय-
 स्त्रिस्तः । भद्रमन्द्रमृगास्त्रिप्रकृतिकाः संकीर्णगजाः ।
 तल्लक्षणमुक्तं वैजयन्त्या " अङ्गप्रत्यङ्गभद्रत्वं संक्षिप्तं भद्र-
 लक्षणं । पृथुत्वं श्लथतास्यौत्थं संक्षिप्तं मन्द्रलक्षणं । तनु-
 प्रत्यङ्गदीर्घश्च प्रायोमृगगुणोमतः । भद्रमन्द्रोभद्रमृगो
 भद्रमन्द्रमृगोपि च । मृगमन्द्रादयोऽप्येवमिति संकरजा-
 तयः " इति । एवं भूतैर्नित्यमन्तैरचलसंनिभैः नागैः ।
 सासदापूर्णाऽभवत् ॥ २५ ॥ अतिरथमहारथादिशब्दैः
 रथसंपत्तिरपिसूचिता । एवं चतुरङ्गबलसंपत्त्या नन-
 गरमात्रमप्रभृष्यं किंतु अभितोद्वेयोजने दुर्गमे इत्याह—
 सेति । सा नगरी भूयः नगराद्बहिरपि द्वेयोजने
 द्वयोर्योजनयोः । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सत्यनामा
 यथार्थनामा अयोध्यानामा । " ङानुभाष्यामन्यतर-
 स्यां " इति ङाप । अत्र हेतुमाह—यस्यामिति । योजनत्र-
 यविस्तरवत्यांतस्यां मध्येयोजनद्वयमत्यन्तं यो दुर्मश-
 क्येत्यर्थः इत्यप्याहुः ॥ २६ ॥ पालनं चाङ्गादनपूर्वक-
 मित्याशयेनाह— तामिति ॥ २७ ॥ सर्गोक्तमर्थसं-
 क्षेपेण सर्गान्ते पुनर्दर्शयति—तामिति । अर्गलं नाम

कषाटनिश्चलत्वाद्यतिर्यङ्गनिबद्धोदारविशेषः । " तद्वि-
 ष्कभोगलं नता " इत्यमरः । शिवां मङ्गलवतीं । वंश-
 स्थोपजातिवृत्तं ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे अष्टमोऽध्यायः बाल-
 काण्डव्याख्याने षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

अथोक्तगुणसंपन्नस्य दशरथस्य धर्मानुष्ठानसहायसा-
 चिष्ठसचिवसंपत्तिदर्शयति सप्तमे—तस्येत्यादि । महा-
 लनः महामतेः । तस्य इक्ष्वाकोः । दशरथस्य तद्वंशज-
 त्वात्तच्छब्दः । मन्त्रज्ञाः कार्यविचारज्ञाः । इक्षितं
 परामिप्रायः तं सुखविकाससंकोचव्यङ्ग्यवचनादिमि-
 र्जानन्तीति इक्षितज्ञाः । अमात्याः अमा राज्ञः सर्वरा-
 ज्यव्यापारेषु सहभवन्तीत्यमात्याः । " अव्ययात्त्यप् "
 गुणैः वक्ष्यमाणमग्निगुणैः । उपेता आसन् ॥ १ ॥
 " मन्त्रिणः सप्तवाष्टौ वा प्रकुर्वीत परीक्षितान् " इति मनुनो-
 करीत्याह—अष्टाविति । शुचयः सर्वासनास्वामिद्रोह-
 चिन्तारहिताः । नित्यशः राजकृत्येषु तदनुष्ठानेषु ।
 अनुरक्ताः तत्पराः । अष्टावमात्याः बभूवुः ॥ २ ॥
 तेषां नामानि दर्शयति—धृष्टिरिति । धृष्टिः प्रथमोऽभ-

वृद्धावयमन्द्रमद्वैसंकीर्णनागोऽनियतप्रमाणः " । अत्र पूर्वार्धे मृगाख्यगजस्य लक्षणमुक्तं । मृगाख्यगजप्रमाणादेकहस्तमात्रशृङ्गो मन्द्रा-
 ख्यगजइत्युच्यते । मन्द्राख्यगजात् द्विहस्तशृङ्गो भद्राख्यगजइत्युच्यते । भद्राख्यगजात् त्रिहस्तशृङ्गो भद्रमन्द्रमृगाख्यगजइत्युच्यते ।
 भद्रमन्द्रैः भद्राख्यगजस्य औन्नत्यदैर्घ्यपरिणादादिप्रमाणैः मन्द्राख्यगजस्य औन्नत्यदैर्घ्यपरिणादादिप्रमाणैः भद्रमन्द्रास्तैः । भ-
 द्रमृगैः भद्राख्यमृगाख्ययोर्गजयोः प्रमाणयुक्ता भद्रमृगास्तैः । मृगमन्द्रैः मृगाख्यमन्द्राख्ययोर्गजयोः प्रमाणयुक्ता गजामृगमन्द्रास्तैः ।
 संकीर्णनागाः इतरगजा अनियतप्रमाणाः ॥ २५ ॥ इति षष्ठः सर्गः ॥ ६ ॥

शिरो० तुल्यद्वयार्थः । किंचदस्वाकोरेषामात्यास्तस्य दशरथस्यामात्या जासत्रित्यन्वयः । अत्रार्थे तु रेवार्थः ॥ १ ॥

[पा०] १ क.स. इदमर्चनदृश्यते. २ ट. वृषसिंहसंकुला. ३ क. स. सुराष्ट्रोराष्ट्रवर्धनः अकोपोधर्मपालश्च सुमन्त्रश्चाष्टमोऽर्थवित्,

ऋत्विजौ द्वावभिमतौ तस्यास्तामृषिसत्तमौ ॥ वसिष्ठो वामदेवश्च मन्त्रिणश्च तथाऽपरे ॥ ४ ॥

[सुयज्ञोप्यथ जाबालिः काश्यपोप्यथ भौतमः ॥ मार्कण्डेयस्तु दीर्घायुस्तथा कात्यायनो द्विजः । एतैर्ब्रह्मर्षिभिर्नित्यमृत्विजस्तस्य पौर्वकाः ॥ ५ ॥]

विद्याविनीता ह्रीमन्तः कुशला नियतेन्द्रियाः ॥ [परस्परानुरक्ताश्च नीतिमन्तो बहुश्रुताः ॥]

श्रीमन्तश्च महात्मानः शास्त्रज्ञा दृढविक्रमाः ॥ ६ ॥

कीर्तिमन्तः प्रणिहिता यथावचनकारिणः ॥ तेजःश्रमायशःप्राप्ताः स्मितपूर्वाभिभाषिणः ॥ ७ ॥

क्रोधात्कामार्थहेतोर्वा न मयूरनृतं वचः ॥ ८ ॥

तेषामविदितं किञ्चित्स्वेषु नास्ति परेषु वा ॥ क्रियमाणं कृतं वाऽपि चारेणापि चिकीर्षितम् ॥ ९ ॥

कुशला व्यवहारेषु सौहृदेषु परीक्षिताः ॥ प्राप्तकालं तु ते दण्डं धारयेयुः सुतेष्वपि ॥ १० ॥

कोशसंग्रहेण युक्ता बलस्य च परिग्रहे ॥ अहितं वाऽपि पुरुषं न विहिंस्युरदृषकम् ॥ ११ ॥

वीराश्च नियतोत्साहा राजशास्त्रमनुष्ठिताः ॥ शुचीनां रक्षितारश्च नित्यं विषयवासिनाम् ॥ १२ ॥

षत् । जयन्तोद्वितीयोऽभूत् । इति क्रमेणयोजयित्वा सुमश्रोष्टमोऽभवदिति योज्यं ॥ ३ ॥ वसिष्ठः वामदे-
वश्च द्वौ ऋषिसत्तमौ ऋत्विजौ पुरोहितौ । अभिमतौ प्रचानौआस्तां । तथा अभिमताः अपरेमन्त्रिणः । ऋ-
त्विजः जाबालिप्रभृतयश्चासन् ॥ ४-५ ॥ अथमन्त्रिगु-
णाश्च प्रपञ्चयति सर्गशेषेण । विद्यासुआन्वीक्षिकीग्र-
न्थेषु विनीताःशिक्षिताः । ह्रीमन्तः अकृत्यकरणेषु
लब्धावन्तः । कुशलाः नीतौसमर्थाः । नियतेन्द्रियाः
अविहितविषयेभ्योनिवृत्ताः । श्रीमन्तः लक्ष्मीसमृद्धाः ।
महात्मानः महाबुद्धयः । शास्त्रज्ञाः नीतिशास्त्रज्ञाः ।
दृढविक्रमाः अप्रतिहतपराक्रमाः ॥ ६ ॥ प्रणिहिताः
राजकृत्येष्वग्रमत्ताः । यथावचनकारिणः यथोक्तवन्त-
स्तथैवकुर्वन्ति । नतु “मनस्यन्यद्वचस्यन्यत्कर्मण्यन्य-
त्” इतिन्यायतइतिभावः । तेजःश्रमायशंसिप्राप्ताः ।
“द्वितीयाश्रित—” इत्यादिनासमासः । अत्रयशः प्रता-
पक्षमाजन्वाप्रथा । कीर्तिमन्तइत्यत्र कीर्तिस्तु मन्त्रज्ञता-
कृताप्रथा । स्मितपूर्वाभिभाषिणइत्यनेन निर्मत्सरत्वमु-
च्यते । आसन्मन्त्रिणइति श्लोकद्वयशेषः ॥ ७ ॥ अर्थ-

मेकान्वयं । क्रोधाद्वा कामहेतोरर्थहेतोर्वा अनृतंअसल्यं
वचोनमूयुः ॥ ८ ॥ तेषां मन्त्रिणां । स्वेषु स्वराष्ट्रीयवृ-
त्तान्तेषु । परेषु परराष्ट्रीयवृत्तान्तेषुच । कृतं क्रियमाणं
चिकीर्षितं कर्तुमिष्टं । करिष्यमाणमितियावत् । यत्कि-
चिदपिवाष्ट्यं । चारेण चारमुखेन । अविदितंनास्ति ।
सर्वोपिस्वराष्ट्रपरराष्ट्रवृत्तान्तभेदसौर्मातइत्यर्थः ॥ ९ ॥
व्यवहारेषु निश्चितार्थप्रतिपादनेषु । कुशलाः समर्थाः ।
सौहृदेषुविषयेषु । परीक्षिताः राज्ञाबहुधापरीक्षिताः ।
ते मन्त्रिणः । सुतेष्वपि । प्राप्तकालं प्राप्तसापराधत्वलक्ष-
णकालं । दण्डं । धारयेयुः प्रदत्तयेयुः ॥ १० ॥ कोशस्य
अर्थनिचयस्य । संग्रहेण संपादने । बलस्य चतुर्विधसैन्य-
स्य । परिग्रहे अर्थप्रदानेनसंरक्षणेच । युक्ताः अवहिताः
सन्तः । अहितं शत्रुमपि । अदृषकं अतपराधिनां । नवि-
हिंस्युः नपीडयेयुः । शकलिम् ॥ ११ ॥ वीराः शत्रु-
निवारणक्षमाः । नियतोत्साहाः शत्रुजयेनित्योत्साहाः ।
राजशास्त्रं नीतिशास्त्रं । अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः ।
अतएव विषयवासिनां स्वराज्यवासिनां । शुचीनां सा-
धूनां । नित्यंरक्षितारः । अशुचीनांतुनिहन्तारइतिचशि-

तीर्थी० प्रचानलिजोर्वसिष्ठवामदेवयोरेपिमन्त्रिमप्येपाठान्मन्त्रपर्यालोचनायामप्यन्तर्भावोबोध्यते । तिल० अमात्याः देशा-
दिकार्यनिर्वाहकाः । मन्त्रिणोव्यवहारप्रत्यक्षमितिभेदः ॥ ४ ॥ तिल० परानेवाह—सुयज्ञइत्यादि । सुयज्ञःऋषिविशेषः । एतैर्ब्र-
ह्मर्षिभिर्नित्यंसंहितास्तास्यऋत्विजइत्यनेनसर्वथाकर्मसाधुप्यं दर्शितं । पौर्वकाःपरंपरागतइत्यर्थकममात्यत्विजोनिर्गोषणम् ॥ ५ ॥
तिल० शास्त्रज्ञाःशस्त्रप्रतिपादकधनुर्वेदविदः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. व. छ. झ. अ. ट. सार्धश्लोकोपि कोदृश्यते. २ व. कुलीनाविजितेन्द्रियाः. ३ ग. इदमर्थमधिकं दृश्यते.
४ व. शास्त्रेष्वबहुद्वयः. क. झ. शास्त्रज्ञादृढविक्रमाः. ५ छ. पुच. ६ ख. घ. नीतिज्ञाः सत्यवादिनः. ७ क. ख. घ. ज.
कालंनयेदण्डं. व. छ. कालेयथादण्डं. क. झ. ट. कालंयथादण्डं. ८ ख. साधयेयुः. ९ ख. संरक्षणे. क. ग्रहणसंयुक्ताः.
१० ख. स्वपरिसंग्रहे. ११ क-झ. नहिंस्युरविदृषकं. १२ ख. रक्षितारश्चवर्णानां.

ब्रह्मक्षत्रमर्हिसन्तस्ते कोशं समपूरयन् ॥ सुतीक्ष्णदण्डाः संप्रेक्ष्य पुरुषस्य बलाबलम् ॥ १३ ॥
 शुचीनामेकबुद्धीनां सर्वेषां संप्रजानताम् ॥ नासीत्पुरे वा राष्ट्रे वा मृषावादी नरः कश्चित् ॥ १४ ॥
 कश्चिच्च द्रष्टस्तत्रासीत्परदारैरतो नरः ॥ प्रशान्तं सर्वमेवासीद्राष्ट्रं पुरवरं च तत् ॥ १५ ॥
 सुवाससः सुवेषाश्च ते च सर्वे सुशीलिनः ॥ हितार्थं च नरेन्द्रस्य जाग्रतो नयचक्षुषा ॥ १६ ॥
 गुरौ गुणगृहीताश्च प्रख्याताश्च पराक्रमे ॥ विदेशेष्वपि विज्ञाताः सर्वतो बुद्धिनिश्चयात् ॥ १७ ॥
 [अभितो गुणवन्तश्च न चासन्गुणवर्जिताः ॥]
 सन्धिविग्रहतत्त्वज्ञाः प्रकृत्या संपदाऽन्विताः ॥ मन्त्रसंवरणे शक्ताः शूक्ष्णास्सूक्ष्मासु बुद्धिषु ॥ १८ ॥

इं । ते आसन्नित्यनुषज्यते ॥ १२ ॥ ब्रह्म ब्राह्मणान् ।
 क्षत्रं क्षत्रियांश्च । अर्हिसन्तः विनाऽपराधतत्त्वमनपह-
 रन्तः । सत्यप्यपराधे । पुरुषस्य अपराधिनः । बलाबलं
 अपराधतारतम्यं शक्तितारतम्यं वा । संप्रेक्ष्य । अपराध-
 गुरुत्वे सुतीक्ष्णदण्डाः । अपराधाल्पत्वे मृदुदण्डाश्च ।
 शक्तत्वे सुतीक्ष्णदण्डाः । अशक्तत्वे मृदुदण्डाश्च । कोशं
 समपूरयन् ॥ १३ ॥ अथमभिगुणसंपत्तिफलदर्शयति—
 शुचीनामित्यादिश्लोकद्वयेन । शुचीनां एकरूपकरण-
 त्रयवतां । एकबुद्धीनां एककण्ठानां सर्वेषां । मणिनां ।
 संप्रजानतां राज्यतन्त्रविचारयतां । भावलक्षणसप्तम्य-
 येषु । “षष्ठीचानादरे” इत्यत्रयोगविभागेन । सर्व-
 बुमभिपुराज्यतन्त्रविचारयत्स्वित्यर्थः । पुरे वा राष्ट्रे वा ।
 कश्चित्कोणेपि । मृषावादी असत्यवादी । नरः तासीत्
 ॥ १४ ॥ किंच तत्र पुरराष्ट्रेषु । कश्चिन्नरः । द्रष्टः
 कुटिलः । परदाररतश्च नासीत् । प्रत्युत यद्राष्ट्रं पुरव-
 रं च तत्सर्वं प्रशान्तमेव आसीत् । नगरजनपदवासि-
 नः सर्वेऽप्यन्यायाधर्मरहिताश्चासन्नित्यर्थः ॥ १५ ॥
 पुनस्तान्विशेषयति—सुवाससः इत्यादिनासार्धश्लोक-
 त्रयेण । सुवाससः शुभ्रवाससः । सुवेषाः शोभनालं-

काराः । सुशीलिनः सुसद्गुताः । नरेन्द्रस्य स्वामिनः ।
 हितार्थं नयचक्षुषा जाग्रतः जागरूकाः । सर्वदानी-
 तिबुद्धतावधानादित्यर्थः ॥ १६ ॥ गुरौ गुरुषु । जा-
 ल्येकवचनं । गुणगृहीताः गृहीतगुणाः । गुणमात्रमाहि-
 णोदोषमपश्यन्त इत्यर्थः । पराक्रमे विषये प्रख्याताः ।
 विदेशेषु देशान्तरेष्वपि । सर्वतः सर्वत्रातीतानागतवि-
 षयेषु । बुद्धिनिश्चयात् निश्चयरूपबुद्धेर्हेतोः । विज्ञा-
 ताः विख्याताः ॥ १७ ॥ सन्धिः सामन्तैः समाधानं
 विग्रहः तैः कलहः सयोस्तरुवं देशकालाद्युचितत्वं ।
 तज्जानन्तीति तथा । उक्तं धमनुना “यदात्वेवाल्पिकापी-
 ढातदासन्धिसमाश्रयेत् । अभ्युच्छत्योयदत्मानंतदा
 मन्येतविग्रहं” इति । प्रकृत्या स्वभावेन । संपदा ऐश्वर्ये-
 ण । अन्विताः । संपदभावे तत्त्वपलेनान्यथाकुर्युरिति
 भावः । मन्त्रोपायकार्यचिन्ता तस्यसंवरणे बहिरप्रक-
 टने शक्ताः । संपत्कार्यमिव । सूक्ष्मासुबुद्धिषु सूक्ष्मा-
 र्थविशेषविचारेषु । शूक्ष्णाः अपरुषाः । सद्यः प्रति-
 भावन्त इत्यर्थः । नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः नीत्याशासन-
 विशेषज्ञाः । “ग्रन्थशासनयोः शास्त्रं” इति भास्करः ।
 सततं राज्ञः प्रियवादिनः । हितवचनस्यैव राज्ञः प्रिय-

तिल० । अभिपूरयमिति पाठेऽवधानार्थः । शिरो० ब्रह्मक्षत्रं ब्रह्मणो वेत्त्युक्तं अप्रामाण्यप्रतिपादकत्वेन हि सन्नेषां तेना-
 स्तिकास्तोभ्यर्थाय तेवेदाप्रामाण्यत्वादनित्यतन्पूर्वकं वेदप्रामाण्यव्यवस्थापकत्वेन जनान् रक्षतीति ब्रह्मक्षत्रं ब्राह्मणकुलमित्यर्थः ॥ १३ ॥
 तिल० हितार्थाः हितप्रयोजनाः ॥ १६ ॥ टी० गुणागुणगृहीताः गृहीतगुणदोषाः । अयंगुणकालयदोषवाविति ज्ञानवन्तः ।
 आहिताग्निद्वितीयात्परनिपातो निहान्तस्य । ति० गुरोः संबन्धसामान्येषु । गुरुणा स्वानार्येण राक्षसः । अर्श आद्यजन्तुगुणशब्दे-
 न गुणवत्तया गृहीता इत्यर्थः । तेन गुर्वनुग्रहप्राप्तसर्वैर्भयलं सुचितं । विदेशेष्वपि सर्वतो विज्ञातत्वे हेतुः बुद्धिनिश्चयात् बुद्धिसंपन्नाः ।
 ॥ १७ ॥ तिल० अभितो गुणवन्तः सर्वदेशेष्वपि कालेषु गुणवन्तः । प्रकृत्या त्रिगुणया संपदाऽन्विताः । तत्र सात्त्विक्या संपदा शि-
 ष्टपालने । तामस्या संपदा बुद्धिनिग्रहकाले । भोगकाले राजस्या संपदा धनधान्यवासीदासशिक्षाभ्यगजादिरूपया ॥ १८ ॥

[पा०] १ ग. तेकोशं समपूरयन्. २ ग. तेषां कोशमपूरयन्. ३ ख. ज. — झ. रतिर्नरः. ४ ड. च. — झ. शुचिमेताः. ५ ग. य. ड. झ. हितार्थाश्च. ६ घ. चक्षुषः. ७ ड. च. झ. गुरोर्गुण. ख. छ. ज. गुणागुण. ८ ड. च. छ. झ. पराक्रमैः. ९ ख. ग. विख्याताः. १० ड. निश्चिताः. ज. झ. निश्चयाः. घ. निश्चये. ११ ड. झ. इदमर्धदशते. १२ ट. संप्रहणे. १३ ग. घ. च. युक्ताः. १४ ग. घ. च. शक्ताः. ड. सक्ताः. क. छ. ज. झ. शक्ताः.

नीतिशास्त्रविशेषज्ञाः सततं प्रियवादिनः ॥ ईदृशैस्तैरमात्यैश्च राजा दशरथोऽनघः ॥

उपपन्नो गुणोपेतैरन्वशासद्वसुंधराम् ॥ १९ ॥

अवेक्षमाणश्चारेण प्रजा धर्मेण रक्षयन् ॥ प्रजानां पालनं कुर्वन्नधर्मं परिवर्जयन् ॥ २० ॥

विश्रुतस्त्रिषु लोकेषु वदान्यः सत्यसङ्गरः ॥ स तत्र पुरुषव्याघ्रः शशास पृथिवीमिमाम् ॥ २१ ॥

नाध्यगच्छद्विशिष्टं वा तुल्यं वा शत्रुमात्मनः ॥ मित्रवाञ्छतसामन्तः प्रतापहतकण्टकः ॥ २२ ॥

स शशास जगद्राजा दिवं देवपतिर्यथा ॥ २३ ॥

तैर्मन्त्रिभिर्मन्त्रिते नियुक्तैर्वृतोऽनुरक्तैः कुशलैः समर्थैः ॥

स पार्थिवो दीप्तिमवाप युक्तस्तेजोर्मयैर्गोभिरिवोदितोऽर्कः ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

पुत्राभावात्परिविशिष्टादशरथेनतदर्थमभ्यन्तरेण निधारेण सुमन्त्रसुखाद्वृत्तेषुवसिष्ठादिषुस्वाभिप्रायनिवेदनम् ॥ १ ॥

तैस्तदनुभवेनसरयूचरसीरेयशालातिर्माणविधानपूर्वकं भूसंचारणायासमोचनचोदना ॥ २ ॥ दशरथेनमन्त्रिषुवशसंभार-
संभरणादिनियोजनपूर्वकं पत्नीनांतस्त्रिवेदेनेनदीक्षाविधानम् ॥ ३ ॥

तस्य त्वेवंप्रभावस्य धर्मज्ञस्य महात्मनः ॥ सुतार्थं तप्यमानस्य नासीद्वंशकरः सुतः ॥ १ ॥

स्वात् । आसन्नितिपूरणीयं ॥ १८ ॥ ईदृशैः वक्तृगुण-
विशिष्टैः । गुणोपेतैः वक्तृगुणातिरिक्तगुणोपेतैः । तैः
अमात्यैः । उपपन्नः । अनघः व्यसनरहितः । उक्त-
मनुना “दशकामसमुत्थानितथाष्टौकोधजानिच ।
व्यसनानिदुरन्तानिप्रयत्नेनविवर्जयेत्” इति । व्यसन-
स्वरूपंचोक्तं “भृगयाक्षोदिवास्वापःपरिवादःक्षियोभ-
दः । सौर्यत्रिकंवृथाव्याचकामजोदशकोगुणः । पैशु-
न्यंसाहसंद्रोहईर्ष्यासूर्यार्थदूषणे । बाग्वण्डतंचपाक-
व्यंक्रोधजोपिगुणोष्टकः” इति । दशरथोराजा । वसुं-
धरां भूमिं । अन्वशासदितिलुक् । “सर्तिशास्त्रार्ति-
भ्यश्च” इत्यङ् ॥ १९ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
चारेण चक्षुःस्वानीयेन । अवेक्षमाणः स्वपरराष्ट्रवृत्ता-
न्तान्पश्यन् । जात्येकवचनमिदं । अनेकचरैर्ज्ञेयत्व-
वचनात् । यथाहमनुः “वनेवनचराः कार्याश्रमणाट-
विकादयः ॥ परप्रवृत्तिज्ञानार्थशीघ्राश्चारपरंपराः”
इति । धर्मेण दण्डधदण्डनादिना । प्रजाः । रक्षयन्
आह्वयन् । पालनमनिष्टनिवृत्तिपूर्वकेष्टप्रापणं । अ-
धर्मं अदण्डधदण्डनादि । विश्रुतः दानविक्रमादिभिः
प्रसिद्धः । वदान्यः दानशीलः । सत्यसंगरः सत्यप्रति-

ज्ञः । “संगरोनाक्रियाकालेप्रतिज्ञाविपदोर्युधि” इति
यादवः । सः । पुरुषव्याघ्रः पुरुषश्रेष्ठः । तत्र अयो-
ध्यायां । वसन्नितिशेषः ॥ २० ॥ २१ ॥ विशिष्टं
अधिकं । तुल्यंवा । आत्मनः शत्रुं नाध्यगच्छत्
नज्ञातवान् । तत्रहेतुमाह । मित्रवान् । नतसामन्तः
पादानतसमानसीमाधिपतिकः । प्रतापेनहताः कण्ट-
काः शत्रवोयस्यसतथा “वेणौहुमाङ्गेरोमाञ्छेक्षुद्रशत्रौ
चकण्टकः” इति यादवः । सइतिशेषः ॥ २२ ॥ उक्त-
मर्थसदृष्टान्तमाह—सइति । अर्थमेकं ॥ २३ ॥ सर्गा-
र्थसंग्रहेणदर्शयति—तैरिति । मन्त्रहिते मन्त्रे हितेच ।
नियुक्तैः । कुशलैः बुद्धिकुशलैः । समर्थैः कार्यकरण-
समर्थैः । मन्त्रिभिः । वृतः नृपः । तेजोमयैः । स्वार्थै-
मयद् । गोभिः किरणैः । युक्तः । उदितोऽर्कः बाल-
सूर्यइव । दीप्तिमवाप । त्रिषुषुपजातिवृत्तम् ॥ २४ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तमः सर्गः ॥ ७ ॥

एवंधार्मिकत्वेनदशरथस्यभगवदवतारयोग्यत्वमु-
क्त्वा अथतदुपयुक्ततदाराधनोपक्रमदर्शयत्यष्टमे—

ति० प्रजाः धर्मेणयुक्तायवामवन्तितथा पुरुषैः रक्षयन् । सर्वत्रहेतौ घता । २० । ती० प्रतापहतकण्टकइति पाठे
प्रतापेन समन्तानिहतकण्टकइत्यर्थः ॥ २१ ॥ इतिसप्तमःसर्गः ॥ ७ ॥

ति० एवंसमप्रशुणस्याप्युत्तरेनाजितपितृलोकत्वात्पुत्रार्थमभ्यन्तरेप्रस्तावः ॥ १ ॥

[पा०] १ क. नीतिशास्त्रे. २ न. छ. उपपन्न. ३ क. छ. झ. रक्षयन्. ४ स. क. झ. दिवि. ५ क. झ. निविष्टैः.

६ स. प. समतैः. ७ न. छ. मयोगोभि.

चिन्तयानस्य तस्यैवं बुद्धिरासीन्महात्मनः ॥ सुतार्थी वाजिमेधेन किमर्थं न यजाम्यहम् ॥ २ ॥
 सै निश्चितां मतिं कृत्वा यष्टव्यमिति बुद्धिमान् ॥ मन्त्रिभिः सह धर्मात्मा सर्वैरेव कृतात्मभिः ॥ ३ ॥
 ततोऽब्रवीदिदं राजा सुमन्त्रं मन्त्रिसत्तमम् ॥ क्षीप्रमानय मे सर्वान्गुरुस्तान्सपुरोहितान् ॥ ४ ॥
 ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ समानयत्स तान्सर्वान्संस्तान्वेदपारगान् ॥ ५ ॥
 सुयज्ञं वामदेवं च जावालिमथ काश्यपम् ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च ये चान्ये द्विजसत्तमाः ॥ ६ ॥
 तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ इदं धर्मार्थसहितं वीक्यं श्रुक्ष्णमथाऽब्रवीत् ॥ ७ ॥
 मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ तदर्थं हयमेधेन यक्ष्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥
 तदहं यष्टुमिच्छामि शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ कथं प्राप्स्याम्यहं कामं बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥
 ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य श्रुत्वाश्च्युतम् ॥
 ऊचुश्च परमप्रीताः सर्वे दशरथं वचः ॥ १० ॥
 संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरङ्गश्च विमुच्यताम् ॥ [सरस्वाश्रोतरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्] ॥ ११ ॥

तस्येति । उत्तरश्लोकवक्ष्यमाणचिन्ता युक्तेतिसूचयितुं
 राज्ञोविशेषणानि । तप्यमानस्य तपश्चरतः । यद्वा ।
 पुत्रोत्पादनानुगुणदृष्टसामग्रीसत्त्वेपि पुत्राभावात् परि-
 तप्यमानस्य ॥ १ ॥ चिन्तयानस्य पुत्रोत्पत्त्युपायमा-
 र्गमाणस्य । सुगभावजार्थः । एवं वक्ष्यमाणरीत्या ।
 नयजामि नायाक्षिषं ॥ २ ॥ सइत्यादिश्लोकद्वयमेका-
 न्वयं । कृतात्मभिः पर्याप्तबुद्धिभिः । “छीवेकृतंयुगे-
 पिस्थात्फलपर्याप्तयोरपि” इति भास्करः ॥ ३ ॥ तान्
 प्रसिद्धान् ॥ ४ ॥ त्वरितं तत्क्षणएव । त्वरितविक्रमः
 त्वरितगमनः । समस्तान् संमिलितान् । समानयन् ।
 राजगृहमिति शेषः ॥ ५ ॥ गुरुनेवाह—सुयज्ञमिति ।
 समानयदिति पूर्वेष्वान्वयः । सुयज्ञादीनांगुरुत्वमात्ति-

ज्यकरणात् ॥ ६ ॥ अथ गुर्वगमनानन्तरं । श्रुक्ष्णं
 मधुरम् ॥ ७ ॥ लालप्यमानस्य शृङ्गविलपतः । लापे-
 र्यङ्कन्ताच्छानच् ॥ ८ ॥ तन् पुत्रेच्छुत्वात् । यष्टुं
 दीक्षितुं । शास्त्रदृष्टेन कर्मणा विधिना । प्रकारेणेति या-
 वत् । कर्मणा क्रियाकलापेनेति वा । कामं काम्यमानं
 यज्ञं । कथंप्राप्स्यामि विप्रभूयस्त्वादिति भावः । अत्र
 निर्विघ्नयागकरणे । बुद्धिः उपायः । विचार्यताम् ॥ ९ ॥
 प्रत्यपूजयन् तुष्टुः । पार्थिवस्य मुखश्च्युतं साक्षाद्राशो-
 कमित्यर्थः ॥ १० ॥ ऊचुरित्यर्थमेकं । दशरथं वच
 ऊचुः । “ब्रूशासि” इत्यादिनाद्विकर्मकत्वम् । ते प्रसि-
 द्धाः । संभाराः यज्ञोपकरणानि यूपपात्रादीनि । सं-
 भ्रियन्तां संपाद्यन्तां । तुरङ्गः अश्वमेधीयोऽयः ॥ ११ ॥

शिरो० बुद्धिमान् परमबुद्धिविशिष्टः । धर्मात्मा वेदोक्तकर्मप्रवृत्तिविषयकयज्ञवान् । कृतात्मभिः सकलकर्मफलीभूतरक्षुना-
 यविषयकबुद्धिभिः ॥ ३ ॥ शिरो० पुरोहितशब्दस्य इति षट्कीभूतत्वेपि नित्यसापेक्षत्वात्तत्र मेकाद्वयान्वयः ॥ ४ ॥ शि० तान्
 राजबोधितान् ॥ ५ ॥ तिल० सुयज्ञादयो विद्यागुरवः । वसिष्ठस्यैव पुरोहितत्वेनोपनेतृत्वात्तपनेतुरेवाध्यापकतया गुरवैपि स्वसम-
 शिष्याणां स्वतपोव्याख्येभिर्यातेनाध्यापनेनियोगात्तेषामपि विद्यागुरुत्वमसत् । अन्ये अश्वमेधाख्येभ्योपगुणाः ॥ ६ ॥ तिल०
 तातप्यमानस्येति पाठे पुनः पुनर्बुद्धं च तपः कुर्वत इत्यर्थः ॥ ८ ॥ शिरो० बुद्धिरत्र बुद्धिरतः विचाररतान् त्रायवेति निश्चितवस्तुपदेशे-
 नरक्षतीति तत्संबन्धेन हेतुसिद्धेः । तत् वाक्यनसगोचरातीतवस्तु । यष्टुं प्रत्यक्षतः मेलयितुमिच्छामि । तत् शास्त्रदृष्टेन वेदबो-
 धितेन । कर्मणा अहं कथं किंप्राप्स्यामि वाक्यनसगोचरातीतं वस्तु प्रत्यक्षतः किल बंधास्मीत्यर्थः । इति कामं नितरां विचार्यतां । एतेन
 “न कर्मणान् प्रजयाधनेन” इति श्रुत्या कर्मणा तत्प्रापकत्वाभावादिनिरासत्वात् वाक्यनसगोचरातीतवस्तुनः प्रत्यक्षत्वे सर्वप्रमाणविरुद्धत्वाच्च
 तथासिद्धं चेति प्रत्यक्षं तदुपदेशोऽन्यथेति ॥ ९ ॥ शि० परमप्रीताः । राजकृतगूढप्रश्नस्य सूत्रप्रस्कृत्यां परमहर्षप्राप्ता एव सर्वे वसिष्ठ-
 प्रमुखा । दशरथं वचः—सूत्रवचनमूचुः । एतेन प्राकृतवाक्यनसगोचरातीतत्वस्य । भवन्तस्त्वप्राकृतकरणा इति भवत्करण-
 विषयत्वं तस्य सिद्धमेव । एतावत्कालं भवत्करणाविषयत्वं तु वास्तव्यसम्प्रभूतये “न कर्मणान् प्रजयाधनेन—” इत्यादीति प्राकृतजनपरा-
 मि । तत्रापि काम्यकर्मज निततत्त्वाभावावप्रतिपादकानीति काम्यनिषिद्धाजैतानि कर्माप्यनुष्ठेयान्येवेत्युत्तरं सूचितं ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ख. घ.—अ. सुतार्थः, २ क. च. छ. ज. झुनि. ३ क. च. झ. सर्वैरपि. ४ क. झ. प्रवीन्महातेजाः.
 ५ क. घ. छ. सर्वान्गुरुस्तान्सपुरोहितान्. ६ झ. श्रुक्ष्णवचनमब्रवीत्. ७ क. झ. मुखेरितं. ८ इदमर्थं क.—ड. पुस्तकेष्व-
 धिकं दृश्यते.

सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रानभिप्रेतांश्च पार्थिव ॥ बल ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १२ ॥
 ततः प्रीतोऽमवद्राजा श्रुत्वैतद्विजमाषितम् ॥ अमात्याश्चाज्रवीद्राजा हर्षपैर्याकुलेक्षणः ॥ १३ ॥
 संमाराः संभ्रियन्तां मे गुरुणां वचनादिह ॥ समर्थाविष्ठितभावाः सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४ ॥
 सरय्वोत्तरे तीरे यज्ञधूमिर्विधीयताम् ॥ शान्तयश्चाभिषर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५ ॥
 यज्ञः प्राप्तुमयं यज्ञः सर्वेणापि महीक्षिता ॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यसिन्कृतसत्तमे ॥ १६ ॥
 छिद्रं हि मृगयन्तेऽत्र विद्रांसो मञ्जराक्षसाः ॥ निहतस्य च यज्ञस्य सद्यः कर्ता विनश्यति ॥ १७ ॥
 तद्यथा विधिपूर्वं मे कतुरेष समाप्यते ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेर्ष्विह ॥ १८ ॥
 तथेति चाश्रुवन्सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञप्तं निश्चम्य ते ॥ १९ ॥
 तथा द्विजास्ते धर्मज्ञा वर्धयन्तो नृपोत्तमम् ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जग्मुर्यथागतम् ॥ २० ॥
 विसर्जयित्वा तान्विप्रान्सचिवानिदमब्रवीत् ॥ ऋत्विगिर्महं पदिष्टोऽयं यथावत्क्रतुराप्यताम् ॥ २१ ॥
 इत्युक्त्वा नृपश्चादूलः सचिवान्समुपस्थितान् ॥ विसर्जयित्वा स्वं वैश्यं प्रविवेच्य महाधुतिः ॥ २२ ॥
 ततः स गत्वा ताः पत्नीर्नरेन्द्रो हृदयप्रियाः ॥ उवाच दीक्षां विश्रुत वक्ष्येऽहं सुतकारणात् ॥ २३ ॥

एकपुत्रस्यापुत्रप्राप्यत्वान् । “पृष्टव्याबहवःपुत्राः” इति वचनाच्च पुत्रानितिवहुवचनं । प्राप्स्यस्य इति कर्मकर्तृ-
 र्वात्मनेपदं । धार्मिकी “धर्मचरसि” इतिठक् । धर्माच-
 रणविषयिणीत्यर्थः ॥ १२ ॥ हर्षेण हर्षाश्रुणा पर्याकु-
 लेन्यामेर्द्धक्षणेयस्यसः हर्षेणव्याकुलदृष्टिमान् । क्रिया-
 मेदाद्वाजपदद्वयमितिनविरोधः ॥ १३ ॥ मे गुरुणा-
 मित्यन्वयः । इह इदानीं । समर्थैः । “चतुःशतारक्षन्ति
 यज्ञस्याघाताय” इत्युक्तीत्यारक्षणसमर्थैः अविष्ठितः
 रक्षितः । सोपाध्यायः अभ्यर्च्यप्रभृतिः ऋत्विक्सहितः
 ॥ १४ ॥ सरय्वोत्तरे । अनेन सरयूदक्षिणतीरे अ-
 योध्येतिगम्यते । शान्तयः विप्रनिवारकाणिकर्माणि ।
 अभिषर्धन्तां अभिषर्धयन्तां । अन्तर्भावितप्यन्तोयं-
 शब्दः । यथाकल्पं यथाकर्म । “क्रमस्तु कथ्यतेकल्पे”
 इतिभागुरिः । यथाविधि यथाशास्त्रं ॥ १५ ॥ अवं-
 यज्ञः अश्वमेधः । सर्वेणापि राजमात्रेणापि । महीक्षय-
 तीतिमहीक्षित् । क्षि निवासगत्योरित्यस्मात्किप् । तेन ।
 प्राप्तुंशक्यः । कष्टः क्लेशकरः अनर्थकरोवा । अपराधः
 अपचारः । यदि नभवेत् प्रमादेसत्यनर्थःसिद्धएवेति-
 भीत्याश्रुद्वाराजानोनकुर्वन्तीत्यर्थः ॥ १६ ॥ विद्रांसः
 अश्वमेधस्वरूपाभिज्ञाः । मञ्जराक्षसाः अकृतप्रायश्चि-

त्ताप्रतिप्राप्तप्रतिमहात्याज्ययाजनादिपापैःराक्षसत्वंप्रा-
 माःप्राज्ञाणाः । यज्ञस्वरूपतदपराधज्ञत्वात् अत्र अश्व-
 मेधे । छिद्रं अपराधं । मृगयन्ते जन्वेचयन्ते । मृगजन्वे-
 वण इतिधातुः । “छिद्रंरन्ध्रापराधयोः” इतिवैजयन्ती ।
 अपराधदर्शने यज्ञमात्मसात्कृत्यनाशयन्तीतिभावः ।
 किंतवइत्यतआह—निहतस्यचेति ॥ १७ ॥ फलित-
 माह—सदिति । विधिपूर्वं अवपराधयंयामभवतितया
 यथासमाप्यते । तथा विधानं यज्ञः । क्रियतां । इह-
 करणेषु यज्ञानुष्ठानेषु । समर्थाः । यूयमितिशेषः । यू-
 यंसमर्थाःस्त्वितितिस्तुतिः ॥ १८ ॥ ते सर्वे मन्त्रिणः ।
 पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं निश्चम्य । यथा आज्ञप्तं आज्ञा-
 पितं । “वादान्त—” इत्यादिना वैकल्पिकइहभावो
 निपातितः । तथा कुर्मइत्यनुबन् । समीचीनोमहारा-
 जस्याभ्यवसायइति प्रत्यपूजयंश्च ॥ १९ ॥ वर्धयन्तः
 आशीर्भिरितिशेषः । द्विजाः ऋत्विजः । भाविन्यां
 चैत्रपौर्णमास्यांतयैवकरिष्यामइत्युक्त्वाजगमुदित्यर्थः
 ॥ २० ॥ क्रतुः क्रतुसंभारः । आप्यतां संपाद्यतां
 ॥ २१ ॥ महानुतिरितिप्रीत्यतिशयद्योतनं ॥ २२ ॥
 ताः प्रसिद्धाःकौसल्याद्याः । पत्नीः यज्ञार्हाः । “पत्यु-
 न्यौयज्ञसंयोगे” इतिपतिशब्दस्ययज्ञफलभोक्तृत्वरूप-

दि० सोपाध्यायः मुख्यऋत्विक्सहितः । उपाध्यायप्रयोजनतु “पदेपदेऽनुहोति” इतिधुतिबोधितकर्मनिर्वहणं ॥ १४ ॥
 तीर्थी० यज्ञादिपुनश्चलोपक्रियालोपनिवारणसत्त्वंप्राप्ताप्राज्ञाणा मञ्जराक्षसाहस्युच्यन्ते । तिल० उप सं विष्ट इति त्रिपदं ।
 समित्यसमाप्यतामित्यनेनान्वयः । व्यवहितप्रयोगार्थः ॥ १५ ॥ इत्यष्टमस्तमं ॥ ८ ॥

[पाठ०] १ अ. स्तुष्टो. २ अ. व्याकुललोचनः. ३ क. छ. अ. विधिहीनस्य. ४ अ. साधनेष्विति. ५ अ. अ. पिति.
 ६ अ. अ. प्रतिपूजिताः. ७ अ. यथापूर्वं. ८ अ. तान्सर्वान्. ९ क. अ. अ. स. उपसंहितो. १० अ.—अ. महामतिः. ११ अ.,
 अ. अ. अ. इदमंगमाः.

तासां तेनातिकान्तेन वचनेन सुवर्चसाम् ॥ सुखपद्मान्यशोभन्त पद्मानीव हिमात्यये ॥ २४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

नवमः सर्गः ॥ ९ ॥

सुमन्त्रेण दशरथं प्रति तस्य अङ्गराजेन अनावृष्टिनिवारणार्थं मानीतस्य ऋश्य ऋक्षानुग्रहेण पुत्रोत्पत्तिप्रतिपादकसन्तकुमारवचसो रहसिः संमन्त्रेण विनिवेदनम् ॥ १ ॥

एतच्छ्रुत्वा रहः सूतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ [श्रूयतां तत्पुरावृत्तं पुराणे च मया श्रुतम् ।]

ऋत्विग्भिरुपदिष्टोऽयं पुरावृत्तो मया श्रुतः ॥ १ ॥

सनत्कुमारो भगवान्पूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ ऋषीणां संनिधौ राजंस्तव पुत्रागमं प्रति ॥ २ ॥

कश्यपस्य तु पुत्रोऽस्ति विभण्डक इति श्रुतः ॥ ऋश्यशृङ्ग इति ख्यातस्तस्य पुत्रो भविष्यति ॥ ३ ॥

स वने नित्यसंबुद्धो मुनिर्वनचरः सदा ॥ नान्यं जानाति विप्रेन्द्रो नित्यं पित्रनुवर्तनात् ॥ ४ ॥

द्वैविध्यं ब्रह्मचर्यस्य भविष्यति महात्मनः ॥ लोकेषु प्रथितं राजन्विप्रैश्च कथितं सदा ॥ ५ ॥

तस्यैवं वर्तमानस्य कालः समभिवर्तत ॥ अग्निं शुश्रूषमाणस्य पितरं च यशस्विनम् ॥ ६ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु रोमपादः प्रतापवान् ॥ अङ्गेषु प्रथितो राजा भविष्यति महाबलः ॥ ७ ॥

तस्य व्यतिक्रमाद्राज्ञो भविष्यति सुदारुणा ॥ अनावृष्टिः सुघोरा वै सर्वभूतभयावहा ॥ ८ ॥

यज्ञसंयोगे नकारादेशविधानात् । दीक्षां दीक्षाध्यवसायं । विशत गच्छतेत्यर्थः । सुतकारणान् सुतार्थं । “निमित्तकारणहेतूनां प्रयोगे सर्वार्थसामिष्टिः” इति पञ्चमी ॥ २३ ॥ अतिकान्तेन अत्यन्तमिष्टेन । सुखपद्मानि सुन्दराणि सुखानीत्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीवैशम्पैयनो विष्णुः । श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टमः सर्गः ॥ ८ ॥

अथ भगवद्वतारासाधारणकारणं पुत्रेष्टिमुपक्षिपति-सर्गात्रयेण । सूतः सारथित्वेन मन्त्रित्वेन च स्थितः सुमन्त्रः । रहः एकान्ते । इदमब्रवीत् अन्तःपुरमागत्योक्तवानित्यर्थः । अयं अश्वमेधप्रवृत्तिरूपः पुत्रार्थोपायः । ऋत्विग्भिः ऋषिभिरुपदिष्टः । उपदिष्टः । मया तु पुरावृत्तः इति हास्यरूपः यः श्रुतः ॥ १ ॥ कथमित्यत्राह—सनत्कुमार इत्यादि । भगवान् भविष्यज्ज्ञानवन्त्वरूपमाहात्म्यवान् । कथां भविष्यद्विषयिणीं ॥ २ ॥ ख्यातो भविष्यतीत्यत्र “धातुसंबन्धे प्रत्ययाः” इति-

भूतभविष्यतोः साधुत्वं ॥ ३ ॥ अन्यं ग्रामग्रामीणादिकं । न जानाति न ज्ञास्यति ॥ ४ ॥ द्वैविध्यं द्वैधीभावः । स्त्रीसङ्गकृतो मङ्गल इत्यर्थः । लोकेषु प्रथितमित्यत्र ब्रह्मचर्यमित्यनुषङ्गः । यद्वा । मेखलाजिनदण्डादिना लोकेषु प्रथितं । विप्रैः सर्वभिः । कथितं क्रतुगमनलक्षणं च । ब्रह्मचर्यस्य द्वैविध्यं भविष्यति । आह्वय-ब्रह्मचर्यः । “षोडशर्तुर्निशः स्त्रीणां तस्मिन् युग्मासु संविशेत् । ब्रह्मचार्येव पर्वण्यद्याश्च तस्मै चरयेत्” इति ॥ ५ ॥ तथाविधस्य द्वितीयब्रह्मचर्यस्य प्रसक्तिर्दर्शयति—तस्येत्यादिना । तस्य । अग्निं । यशस्विनं पितरं । चातुरं च । शुश्रूषमाणस्य । प्रथमे ब्रह्मचर्ये वर्तमानस्येत्यर्थः । कालः कतिपयकालः । समभिवर्तत । भविष्यदर्थे लङ् । “छन्दसिलुङ्लङ्लिटः” इति सर्वलकारापवादत्वेन लङोपविधानात् । अदभावश्चार्थः ॥ ६ ॥ एतस्मिन्काले तस्य ब्रह्मचर्यदशायां । अङ्गेषु अङ्गदेशेषु ॥ ७ ॥ व्यतिक्रमात् धर्मातिक्रमात् । सुदारुणा बहुकालव्यापिनी । सुघोरा तदीयसर्वराष्ट्रव्यापिनी ।

ति० पितुः नकारपिलशान्तव्यमित्याहानुवर्तनाद्भनचरत्वं । ४ ।

[पा०] १ च. अ. यत्पुरा. ख. क.—श. इदमर्थमधिकं. २ ख. ग. क. विमण्डक. ३ व. वचनरै. सह. ४ ग. ज. मर्त्य. ५ ख. समतिवर्तत. ग. समभिवर्तते. ६ ख. ग. क. म. सर्वलोक.

अनावृष्ट्यां तु वृत्तायां राजा दुःखसमन्वितः ॥ ब्राह्मणाञ्छ्रुतवृद्धांश्च समानीय प्रवक्ष्यति ॥ ९ ॥
भवन्तः श्रुतधर्माणो लोकचारित्रवेदिनः ॥ सभादिशन्तु नियमं प्रायश्चित्तं यथा भवेत् ॥

[इत्युक्तास्ते ततो राज्ञा सर्वे ब्राह्मणसत्तमाः] ॥ १० ॥

वक्ष्यन्ति ते महीपालं ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥ विभण्डकसुतं राजन्सर्वोपायैरिहानय ॥ ११ ॥

आनीय च महीपालं ऋष्यशृङ्गं सुसत्कृतम् ॥ [विभण्डकसुतं राजन्ब्राह्मणं वेदपारगम् ॥]

प्रयच्छ कन्यां शान्तां वै विधिना सुसमाहितः ॥ १२ ॥

तेषां तु वचनं श्रुत्वा राजा चिन्तां प्रपत्स्यते ॥ केनोपायेन वै शैक्यमिहानेतुं स वीर्यवान् ॥ १३ ॥

सतो राजा विनिश्चित्य सह मन्त्रिभिरात्मवान् ॥ पुरोहितममात्यांश्च र्ततः प्रेष्यति सत्कृतान् ॥ १४ ॥

ते तु राज्ञो वचः श्रुत्वा व्यथिता विनताननाः ॥ न गच्छेम ऋषेर्भोता अनुनेष्यन्ति तं नृपम् ॥ १५ ॥

वक्ष्यन्ति चिन्तयित्वा ते तस्योपायांश्च तत्क्षमान् ॥ आनेष्यामो वयं विप्रं न च दोषो भविष्यति ॥ १६ ॥

एवमङ्गाधिपेनैव गणिकाभिर्ऋषेः सुतः ॥ आनीतोऽवर्षयदेवः शान्ता चास्मै प्रदीयते ॥ १७ ॥

ऋष्यशृङ्गस्तु जामाता पुत्रांस्तव विधास्यति ॥ सनत्कुमारकथितमेतावद्वाहृतं मया ॥ १८ ॥

अतएवसर्वभूतभयावहा ॥८॥ श्रुतेनवृद्धाःश्रुतवृद्धाः । बहुभ्योबहुधाश्रुतशास्त्रादित्यर्थः । प्रवक्ष्यतिचेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ श्रुतधर्माणः । “धर्मादिनिचूकेवलान्” इत्यनिच् । लोकचारित्रवेदिनः लोकाचारज्ञाः । अतः अनावृष्टिमूलस्वमत्पापस्य प्रायश्चित्तं यथाभवेत् तादृशं नियमं अनुष्ठेयधर्म आदिशन्तु ॥ १० ॥ शुद्धब्रह्मचारिणेकन्याप्रदानमेवपरमंप्रायश्चित्तमिति वक्ष्यन्तीत्याह—वक्ष्यन्तीत्यादिना । सर्वोपायैः नानाविधोपायैः ॥ ११ ॥ ऋष्यशृङ्ग इत्यत्र “ऋत्यकः” इतिप्रकृतिभावः । आनाप्येति आकुपसृष्टाण्णीष्प्रापणइत्यस्माद्धेतुमण्यन्तात्त्यप् । प्रयच्छ देहि । ऋष्यशृङ्गायेतिशेषः । सुसत्कृतमित्यानयनक्रियाविशेषणं । सुसमाहितः निर्विचारइतियवन् ॥ १२ ॥ चिन्ताप्रकारमाह—केनेति । वीर्यवान् नियतब्रह्मचर्यः ॥ १३ ॥ विनिश्चित्य ब्राह्मणंब्राह्मणाएवानेव्यन्तीतिनिश्चित्य । ततः तस्मादेशात् । प्रेष्यति प्रेषयिष्यति । भविष्यदर्थेल्ङ् । “कालसामान्येल्ङ्वक्तव्यः” इतिवचनात् ॥ १४ ॥ व्यथिताः खिन्नाः । अतएव विनताननाः नम्रमुखाः ।

ऋषेर्विभण्डकात् । भीताइत्यनन्तरमितिकरणबोध्ध्यं । अनुनेष्यन्ति नवयंगन्तुंशक्ताः । किंतु तदानयनउपायंविचिन्त्यवक्ष्यामइति सान्त्वयिष्यन्ति ॥ १५ ॥ तत्क्षमान् ऋष्यशृङ्गानयनोचितान् उपायांश्चिन्तयित्वा । तान् तस्य राज्ञोवक्ष्यन्ति । एतैरुपायैर्वयंविप्रमानेष्यामः । नचदोषोभविष्यति । ऋष्यशृङ्गस्यब्रह्मचर्यवैकल्यदोषश्चनभविष्यति । तत्रभवतानशङ्कनीयं । यथागणिकासंपर्कोनभवेत्तथाऽऽनेष्यामइत्यर्थः । ऋषिशापदोषोनभविष्यतीतिवार्थः । अनावृष्टिदोषोनभविष्यतीतिवा । इतिवक्ष्यन्तीतिपूर्वेणान्वयः ॥ १६ ॥ सनत्कुमारोक्तंसमाप्य स्वयमाह—एवमिति । यथा—आनयिष्यामइत्युक्तं एवमानीतः । देवः पर्जन्यश्च अवर्षयत् । शान्ता रोमपादकन्याच । अस्मै ऋष्यशृङ्गाय । प्रदीयते प्रादीयत । कालसामान्येल्ङ् ॥ १७ ॥ जामाता रोमपादस्यदशरथस्यापिवा । दशरथस्यौरसी । शान्ता दत्तारोमपादस्य । सनत्कुमारकथितमेतावन् । एवमङ्गाधिपेनेत्यादितु मयाव्याहृतमित्यर्थः । यद्वा सर्वसनत्कुमारवचनमेव । अवर्षयत्

ति० श्रुतधर्माणः अनावृष्टिकरश्रुतमत्कर्माणः ॥ १० ॥ ति० वीर्यं जितेन्द्रियत्वं विद्यावृत्ततपोवीर्यं च ॥ १३ ॥ तिल० वनताननाः नम्रमुखाः । अवस्यभादेर्लोपः ॥ १५ ॥

[पा०] १ च. छ. श्रुतसंपन्नान्. ड. झ. श्रुतसंश्रुतान्. क. श्रुतवृत्तांश्च. २ ड. झ. श्रुतधर्माणो. ३ क. ख. ग. लोकैचारित्र. ४ ड. च. छ. झ. न. इदमधर्मधिकंदृश्यते. ५ ख. ग. ज. आनीयच. क. च. छ. आनयित्वा. घ. आनाप्यत्वं. ६ ड. झ. इदमधर्मधिकंदृश्यते. ७ क. ख. ग. ज. शङ्कमइहा. ८ झ. न. त्यांश्चप्रेषयिष्यति. ट. ततःप्रेष्यतिधर्मवित्. ९ क. ड. च. छ. झ. वनताननाः ।

आश्रमस्याविद्वरेऽस्मिन्वनं कुर्वन्ति दर्शने ॥ ऋषिपुत्रस्य धीरस्य नित्यमाश्रमवासिनः ॥ ७ ॥
 पितुः स नित्यसंतुष्टो नातिचक्राम चाश्रमात् ॥ ८ ॥
 न तेन जन्मप्रभृति दृष्टपूर्वं तपस्विना ॥ स्त्री वा पुमान्वा यन्मान्यत्सर्वं नगरराष्ट्रजम् ॥ ९ ॥
 ततः कदाचित्तं देशमाजगाम यदृच्छया ॥ विभण्डकसुतस्तत्र ताश्चापश्यद्राक्षणाः ॥ १० ॥
 ताश्चित्रवेषाः प्रमदा गायन्त्यो मधुरस्वरैः ॥ ऋषिपुत्रमुपागम्य सर्वा वचनमब्रुवन् ॥ ११ ॥
 कस्त्वं किं वर्तसे ब्रह्मज्ञातुमिच्छामहे वयम् ॥ एकस्त्वं विजने धीरे वने चरसि संस नः ॥ १२ ॥
 अदृष्टरूपास्तास्तेन काम्यरूपा वने स्त्रियः ॥ हार्दात्तस्य मतिर्जाता ह्याख्यातुं पितरं स्वकम् ॥ १३ ॥
 पिता विभण्डकोस्माकं तस्याहं सुत औरसः ॥ ऋश्यश्रु इति ख्यातं नाम कर्म च मे भुवि ॥ १४ ॥
 इहाश्रमपदोस्माकं समीपे शुभदर्शनाः ॥ करिष्ये वोत्र पूजां वै सर्वेषां विधिपूर्वकम् ॥ १५ ॥
 ऋषिपुत्रवचः श्रुत्वा सर्वासां मतिरास वै ॥ तदाश्रमपदं द्रष्टुं जग्मुः सर्वाश्च तेन ताः ॥ १६ ॥
 आगतानां ततः पूजामृषिपुत्रश्चकारह ॥ इदमर्घ्यमिदं पाद्यमिदं मूलमिदं फलम् ॥ १७ ॥
 प्रतिगृह्य तु तां पूजां सर्वा एव समुत्सुकाः ॥ ऋषेर्भातास्तु शीघ्रं ता गमनाय मतिं दधुः ॥ १८ ॥

नामग्रहणान् ॥ ६ ॥ अस्मिन् वने आश्रमस्याविद्वरे । दर्शने ऋश्यश्रुदर्शने । यत्र अवधानं । कुर्वन्ति अ-
 कुर्वन् । ऋषिपुत्रस्येलादिविशेषणत्रयं यत्रस्य कर्तव्य-
 त्वहेतुः ॥ ७ ॥ उक्तहेतुं विवृणोति—पितुरित्यर्थेन ।
 पितुः सकाशात् । नित्यसंतुष्टः पितृशुश्रूषणैकरतइत्यर्थः
 ॥ ८ ॥ हेत्वन्तरमाह—नतेनेति । जन्मप्रभृति ज-
 न्मारभ्य । नगरजं अन्धादि । राष्ट्रजं कुकुटादि ॥ ९ ॥
 यदृच्छया दैववशान् ॥ १० ॥ चित्रवेषाः नानालं-
 काराः ॥ ११ ॥ कस्त्वं किंजातिः कस्यपुत्रइत्यर्थः । किं
 किमर्थं । वर्तसे । इच्छामहे इत्यात्मनेपदमार्थः । भवान्
 किंजातिः किं नामधेयः कस्यपुत्रः त्वं धीरेस्मिन्वने
 किमर्थं वर्तसे । किमर्थमेकश्चरसीति योजना ॥ १२ ॥
 यस्यात्कारणान् । काम्यरूपाः काम्यमानरूपाः ताः
 स्त्रियः । वने तेन अदृष्टरूपाः तस्मात् । हार्दात्
 वर्शनजलेहात् । स्वकंपितरं पित्रादिकं । आख्यातुं
 मतिर्जाता ॥ १३ ॥ अस्माकमिति मृगाद्यपेक्षयावहु-

वचनं । कितद्वद्वैः पुत्रोसि । नेत्याह—औरसइति ।
 पुराकिल महाभूततट्टाकाख्येसरसि उपस्पृशतोविभ-
 ण्डकस्यजर्वशीदृष्टारेसीस्फुल्लन् । तन्मृगी जलेनसह-
 पीत्वागर्भिण्यासीत् । तस्याञ्जितः ऋश्यश्रुगुल्यश्रुज-
 त्वात् ऋश्यश्रुङ्गाख्योऽभूदिति पौराणिकीकया । मे
 ऋश्यश्रुङ्गेति नाम ख्यातं । मे तपोरूपं कर्मच ।
 भुवि वनभुवि । ख्यातं ॥ १४ ॥ इह वनसमीपेप्रदे-
 शे । अस्माकं आश्रमपदः । पुंस्त्वमार्थः । अत्र वः पूजां
 करिष्ये । आगन्तव्यमितिभावः । सर्वेषामितिपुलिङ्ग-
 निर्देशः स्त्रीस्वरूपाऽपरिज्ञानकृतः ॥ १५ ॥ द्रष्टुंम-
 तिः । आस अभूत् । अस्तेर्भूभावाभावार्थः । तेन-
 सह । तदाश्रमपदं जग्मुश्च ॥ १६ ॥ आगतानां
 आश्रमपदंआगतानां । अन्तेइतिकरणंद्रष्टव्यं ॥ १७ ॥
 समुत्सुकाः तत्संलापसामिलाषाः । ताः सर्वाः । तां-
 पूजां ऋषिपुत्रदत्तांपूजाम् । प्रतिगृह्य । ऋषेः विभ-
 ण्डकान् । भीतास्तस्यः । शीघ्रंगमनाय मतिंदधुः

तीर्थी० अस्मिन् दर्शने । ऋश्यश्रुदर्शनस्यबुद्धिस्थलादस्मिन्नितिनिर्देशः ॥ ७ ॥ ति० रूपादिकंजन्मप्रभृतिदृष्टपूर्वमभवत्ति
 यथातथाव्यवहितयो इतिशेषः ॥ ९ ॥ ति० कस्त्वं किंजातिः कस्यपुत्रः किं नामाच किंवर्तसे किंमांसि । अपि च । एकस्-
 स्त्वं विजनेदूरे जनवासरूपमादिभ्योदूरे वने किमर्थं चरसीति प्रश्नत्रयं ॥ १२ ॥ ति० स्त्रियइत्यस्यदृष्टादितिशेषः । अनेनहार्द-
 मूलभूता “नलस्यचेतसोयास्यादुदासीनेषुवस्तुषु । अवारणीयावृत्तिस्सादृष्टिशब्देनकथ्यते” इत्युक्तलक्षणाददृष्टा । तत्तत्सर्वांशो-
 ऽनुपेक्षात्मकज्ञानरूपपरिचयोपिमध्येक्ष्यः । अतस्तान् हार्दात् दर्शनजलेहात् । “क्षेत्रानालोकिनीप्रीत्याकृष्यन्नित्यतिहार्दे” इत्युक्ते
 ॥ १३ ॥ ति० नामेत्यन्तं आद्यप्रश्नोत्तरं । द्वितीयप्रश्नोत्तरमाह । कर्मचमदीयं भुविप्रसिद्धं ॥ १४ ॥ ति० तृतीयप्रश्नोत्तरमाह ।
 इहेति ॥ १५ ॥ ति० नः अस्माकं भक्ष्यमितिशेषः ॥ १७ ॥

[पा०] १ ख. स्याविद्वरे २ ड. च. झ. ऋषेःपुत्रस्य. ३ क—च. झ. तत्सर्वनगर. ४ ड. मधुरस्वरम्. ख. मधुर-
 स्वनम्. ग खनैः. ५ ड. झ. दूरेवने ६ घ तासांप्रीतिरजायत. ७ क. च. सर्वाश्चेतेनहि ड. ज. झ. सर्वास्ततोऽज्ञानाः. ८ क.
 ख. घ. ड. ज. झ. गतानांतुततः. ९ क. ख. ड. च. छ. झ. मूलफलंवनं. १० ड. झ. ऋषेर्भाताधशीघ्रतु.

अस्माकमपि मुख्यानि फलानीमानि वै द्विज ॥ गृहाण प्रति भद्रं ते भक्षयस्व च साचिरम् ॥ १९ ॥
ततस्तास्तं समालिङ्ग्य सर्वा हर्षसमन्विताः ॥ मोदकान्प्रददुस्तस्यै भिक्षांश्च विविधाञ्शुभान् ॥ २० ॥
तानि चास्वाद्य तेजस्वी फलानीति स मन्यते ॥ अनास्वादितपूर्वाणि वने नित्यनिवासिनाम् ॥ २१ ॥
आशुच्छय तु तैदा विप्रं व्रतचर्या निवेद्य च ॥ गच्छन्ति स्नापदेशात्ताः भीतास्तस्य पितुः स्त्रियः ॥ २२ ॥
गतासु तासु सर्वासु काश्यपस्यात्मजो द्विजः ॥ अस्वस्थहृदयश्चासीदुःखं स परिवर्तते ॥ २३ ॥
ततो परेद्युस्तं देशमाजगाम स वीर्यवान् ॥ [विभण्डकमुतः श्रीमान्मनसा चिन्तयन्मुहुः ॥]

मनोज्ञा यत्र ता दृष्टा वारमुख्याः खलङ्कताः ॥ २४ ॥

दृष्ट्वैव च तंदा विप्रमायान्तं हृष्टमानसाः ॥ उपसृत्य ततः सर्वास्तास्तमृचुरिदं वचः ॥ २५ ॥
एक्षाश्रमपदं सौम्य ह्यस्माकमिति चाब्रुवन् ॥ [चित्राण्यत्र बहूनि स्थर्मूलानि च फलानि च ।]
तत्राप्येष विधिः श्रीमान्विशेषेण भविष्यति ॥ २६ ॥

श्रुत्वा तु वचनं तासां सर्वासां हृदयंगमम् ॥ गमनाय मतिं चके तं च निन्युस्तदा स्त्रियः ॥ २७ ॥
तत्र चानीयमाने तु विप्रे तस्मिन्महात्मनि ॥ वर्षं सहसा देवो जगत्प्रह्लादयंस्तदा ॥ २८ ॥
हर्षणैवागतं विप्रं विप्रैर्यं स्वं नराधिपः ॥ प्रत्युद्गम्य मुनिं प्रहः शिरसा च महीं गतः ॥ २९ ॥
अर्घ्यं च प्रददौ तस्यै न्यायतः सुसमाहितः ॥ वज्रे प्रसादं विप्रेन्द्रान्मा विप्रं मैन्युराविशत् ॥ ३० ॥

॥ १८ ॥ प्रतिगृहाणेत्यन्वयः । “छन्दसिपरेपि” इति प्रतीयस्योपसर्गस्य धातोरुपरिष्ठात्प्रयोगः । “छन्दोव-
त्पुराणानिभवन्ति” इति न्यायान् । साचिरं विलंब-
भाङ्गुर ॥ १९ ॥ अत्र आदावित्युक्त्वेत्युपस्कार्य ।
स्नेहिजनवद्वशीकारार्थमालिङ्ग्य ॥ २० ॥ वनेनित्य-
निवासिनां अनास्वादितपूर्वाणि । तैः पूर्वमनास्वादितानि
फलानीमानीति मन्यते स्म । अपूर्वरस्त्वात् ।
“पूरणगुणः—” इति समासप्रतिषेधादेव स्नापकात्तुती-
यायैषष्ठी ॥ २१ ॥ व्रतचर्यानिवेद्य अस्माभिः किंचि-
द्रतमनुष्ठेयमस्तीति प्रतानुष्ठाननिवेद्य । तस्मादपदे-
शत् व्याजान् । तस्य पितुर्भीतास्तस्योगच्छन्ति स्म
॥ २२ ॥ काश्यपस्य कश्यपपुत्रस्य विभण्डकस्य ।
अस्वस्थहृदयः कर्षितचित्तः । दुःखं यथाभवति तथा । वृत्तिं । वज्रे । कथं वज्रे । विप्रं त्वां मन्युः कोपो मा-

परिवर्तते स्म संचरति स्म ॥ २३ ॥ ततः अस्वस्थचि-
त्तत्वाद्धेतोः ॥ २४ ॥ अस्माकमाश्रमपदमेहीति पूर्वोपा-
न्वयः । तत्रापि श्रीमान् समृद्धिमान् । एषविधिः
सत्कारः । स्वदेशत्वाद्विशेषेण भविष्यति । इति चाब्रुव-
न्नितियोजना ॥ २५ ॥ २६ ॥ हृदयंगमं मनोज्ञं ।
“खश्रुप्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानं” इति खश् । निन्युः
नावमारोप्यगङ्गाप्रवाहेणेति शेषः । तथैव भारते प्रति-
पादनात् ॥ २७ ॥ तत्र अङ्गदेश इत्यर्थः ॥ २८ ॥
स्वं विषयं स्वदेशं । प्रहः विनीतः ॥ २९ ॥ अर्घः
पूजा तदर्थमुदकमर्घ्यं । “पादार्घ्याच” इति यत्प्र-
त्ययः । न्यायतः शास्त्रक्रमेण । विप्रेन्द्रात् ऋश्यभृ-
ज्ज्ञान् । प्रसादं गणिकाभिः प्रलोभ्यानयनकृतकोपनि-

ति० साचिरं । कृपेरागमनात् पूर्वमेव भक्षणीयमित्याशयः ॥ १९ ॥ ति० हर्षसमन्विताः शलवृक्षाचारैतोमाडतरालिङ्गनप्रा-
प्त्या । स्नाकार्यानुकूल्यवशादाद्या च । शिरो० भक्ष्यान् भक्षयितुं योग्यान् मोदकान् ॥ २० ॥ ति० अस्वस्थहृदयः अप्रसन्न-
चित्तआसीत् । दुःखात् तादृशचक्षुषादिविषयशुद्धविश्लेषज्ञान् । परिवर्तते एकदेशानवस्थितिः ॥ २३ ॥ ति० ततः अस्व-
स्थचित्तत्वाद्धेतोः । मनसा चिन्तयन् । तासां दर्शनस्पर्शनगमनादिप्रकारान्स्मरन्निश्चयः । तत्र गमनमेतन्नारकमवश्यंभावीति
चिन्तयन्निश्चयः ॥ २४ ॥ ति० यथैव चित्राणि मूलानि फलानि च भवेयुः । अतस्त्रगमनं व्यर्थमिति चेत्तत्रापि । एषविधिः
विचित्रफलमूलभक्षणविधिः । विशेषेण इतोऽप्याधिक्येन भविष्यति ॥ २६ ॥

[पा०] १ क. झ हेद्विज. २ क. ज. झ. गृहाणविप्र. ३. ट. भक्ष्यांश्च. ४ क. ख. घ. ज. निवासिना. ५ च. तदा.
क्षिप्रं ६ ज. अस्वस्थहृदयस्तत्र न लेभेष्टुमिमात्मनः. ७ ग. क. च. छ. झ. दुःखाच्च परिवर्तते—क. घ. दुःखात्संपरी. ८ अ. ततः
प्रभातेतं देशं. ९ इदमर्घं ख ड—झ. दृश्यते. १० क. च. छ. झ. ततो विप्रं. ११ इदमर्घं ड—झ. दृश्यते. १२ क. झ. तत्राप्येष
विशेषेण विधिर्हि भविता धूमं. १३ ड. झ. तापसं सनराधिपः. क. ग. च. छ. ज. विषयं सनराधिपः. १४ क.—घ. च. झ. राविशेत्

अन्तःपुरं प्रविश्यासौ कन्यां दत्त्वा यथाविधि ॥ शान्तां शान्तेन मनसा राजा हर्षमवाप सः ॥३१॥
एवं स न्यवसत्तत्र सर्वकामैः सुपूजितः ॥ [कैश्यशृङ्गो महातेजाः शान्तया सह भार्यया] ॥३२॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे दशमः सर्गः ॥ १० ॥

एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

दशरथेनाङ्गदेशेमेत्यरोमपादमुखाद्वरयशूक्तस्य भार्यया सह शान्तयाऽयोध्याप्रत्यानयनम् ॥ १ ॥

भूय एव च राजेन्द्र शृणु मे वचनं हितम् ॥ यथा स देवप्रवरः कथायामेवमब्रवीत् ॥ १ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले जातो भविष्यति सुधार्मिकः ॥ राजा दशरथो नाम श्रीमान्सत्यप्रतिश्रवः ॥ २ ॥
अङ्गराजेन सख्यं च तस्य राज्ञो भविष्यति ॥ कन्या चास्य महाभागा शान्ता नाम भविष्यति ॥३॥
पुत्रस्त्वङ्गस्य राज्ञस्तु रोमपाद इति श्रुतः ॥ अङ्गराजं दशरथो गमिष्यति महावशाः ॥ ४ ॥
अनपत्योऽस्मि धर्मात्मजं शान्तामर्ता मम क्रतुम् ॥ अहरेत त्वयाज्ञप्तः संतानार्थं कुलस्य च ॥ ५ ॥

विशेदिति । माविशस्वित्यर्थः । लकारव्यत्ययः । यद्वा विप्रं विभण्डकं । मन्युः पुत्रविश्लेषणकृतः कोपः मावि-
शेदिति । एवं प्रसादनादेव विभण्डको नचुकोप । पुत्र-
प्रसादवरणादेव पितात्रिलोकहस्तुष्यतीति पूर्वमेवमभि-
भिर्निर्णीतं चेति बोध्यं । कथमन्यथा उपायं चिन्तयन्तः
माज्ञाः अपायमपि न चिन्तयेयुः ॥ ३० ॥ प्रविश्यते-
न सहेतिसिद्धं । शान्तेन निर्दुःखेन । मनसा उपलक्षि-
तः । प्रसादकार्योपदर्शनात् प्रसन्नत्वं सिद्धम् ॥ ३१ ॥
एवं सर्वकामैः सुपूजितः । तत्र रोमपादान्तःपुरे ॥३२॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे

मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने दशमः
सर्गः ॥ १० ॥

एवं दशरथप्रभस्योत्तरमुक्त्वा कथाशेषं मुमञ्जः
प्रस्तौति—भूय इत्यादि । देवप्रवरः सनत्कुमारः ।
कथायां कथाप्रसङ्गे । एवं वक्ष्यमाणरीत्या । यथा
उक्तवान् । तथा शृणु ॥ १ ॥ धार्मिको भविष्यतीत्य-
न्वयः । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ २ ॥ अस्य अङ्ग-
राजस्य ॥ ३ ॥ अङ्गस्य राज्ञः अङ्गराजस्य ॥ ४ ॥
राजस्य ॥ ३ ॥ अङ्गस्य राज्ञः अङ्गराजस्य ॥ ४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे अहमनपत्योऽस्मि । तस्मात् ममकुलस्य । संतानार्थं

तीर्थी० प्रविश्य प्रवेश्य । ति० तदनुष्ठानान्तःपुरं प्रवेश्य । हर्षं कृष्टिजं ऋषिर्बन्धजन् ॥३१॥ ति० ननु गणिकात्परीतत्सृ-
ष्टफलमङ्गणादिभिरस्य तपोहानौ कथं तद्गमनमात्रेण कृष्टिः । नच ह्योत्साहज्ञानासतपोहानिः । ईषद्वेषस्तु तपसैव दग्ध इति वाच्यं ।
शिष्यैरङ्गवर्णेण विदितवेदशास्त्रतत्त्वस्य शास्त्रतः स्त्रीस्वरूपज्ञानस्य ब्रह्मचर्ये तत्परिहारज्ञानस्य च दुर्निवारत्वात् । वनेन न चरन्तीनाम-
नुभवाच्च । सर्वथाऽङ्गत्वेऽनुग्रहशक्त्यभावापत्तेरिति चेत् । निर्मलब्रह्मचर्येण ब्रह्मसत्तया सर्वत्र ब्रह्मदृष्ट्या च दोषलेखाप्यस्पर्शात् ।
प्रारब्धवशात् त्रियस्त्रीसंबन्धे भाविनस्तद्भारकं जानन्नैव गणिकाभिस्त्वथैव जहेतासां भयानुत्पत्तये । अतएव न तेनेति नवमश्लोके
तथाव्यवहित इति शेषः पूरितोऽस्मि प्राक् । एतत्सर्वज्ञानन्वितापितमनुयाय न्नासवाज्ञानमित्येवाप्रसक्तं । अनेन तत्त्वज्ञस्य स-
र्वदोषासंबन्धोऽनितः । ब्रह्मज्ञेदानसंकल्पमात्रेण फलसिद्धिरित्यादि च सूचितं । यत्तु क्वचिद्भिमाण्डकस्य पुत्रान्वेषणकोपेन ततो मार्गे-
ऋष्यशृङ्गाय शान्तादानादिवृत्तान्तलाभेन पुनराश्रमं पराङ्मुखागमनं तदपितत्त्वज्ञत्ववोपपद्यते । अन्यथा स्वपुत्रस्य गणिकाद्वारक-
ब्रह्मचर्यविलोपकृतो रोपोऽङ्गस्य तस्य केनाप्युपायेन कारयितुमशक्य इत्यलम् ॥ ३२ ॥ इति दशमः स्तर्गः ॥ १० ॥

ती० कथायां पूर्वकथायां समाप्त्या सत्यां । यथेति यदित्यर्थः । दि० कथायां नानेति ह्यसवर्णनावसरे । यथा येन प्रकारे-
णाब्रवीत् । एवं तेन प्रकारेणैव । मे मत्तः । शृणु ॥ १ ॥ ति० अङ्गराजः रोमपादः । तस्य दशरथस्य । अस्य रोमपादस्य
॥ ३ ॥ तं रोमपादं । गमिष्यति ऋश्यशृङ्गानयनार्थमिति शेषः ॥ ४ ॥ चकारेण धर्माद्यर्थश्च ॥ ५ ॥

[पा०] १ क. ज. झ. प्रवेद्यासौ. २ इदमर्थं ख. घ. दृश्यते. ३ घ. सहतत्पुरे. ख. सहसत्कृतः. ४ ख. ङ. झ. कथ-
यायासुदिद्यान्. ५ क. ग. घ. ज. नाम्नादशरथो नाम. ङ. च. छ. झ. नामादशरथो राजा. ६ ख. घ. ङ. छ. प्रतिश्रवाः. ग.
प्रतिश्रवः. ७ ख. ग. पुत्रस्त्वङ्गधिराजस्य. क. सपुत्रस्त्वं गराजस्य. ८ ख. इति श्रुतः. ९ क.—छ. तं साराजादशरथो. १० ख.
म. झ. महावशः. ११ क. ग. घ. छ. धर्मात्मा. १२ घ. महाक्रतुम्.

श्रुत्वा राज्ञोऽथ तद्वाक्यं मनसा स विचिन्त्य च ॥ प्रदास्यते पुत्रवन्तं शान्ताभर्तारमात्मवान् ॥ ६ ॥
 प्रतिगृह्य च तं विप्रं स राजा विगतज्वरः ॥ आहरिष्यति तं यज्ञं ग्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ ७ ॥
 तं च राजा दशरथो यष्टुकामः कृताञ्जलिः ॥ ऋश्यभृङ्गं द्विजश्रेष्ठं वरयिष्यति धर्मवित् ॥ ८ ॥
 यज्ञार्थं प्रसवार्थं च स्वर्गार्थं च जैनेश्वरः ॥ लभते च स तं कामं विप्रमुखाद्विशांपतिः ॥ ९ ॥
 पुत्राश्चास्य भविष्यन्ति चत्वारोऽमितविक्रमाः ॥ वंशप्रतिष्ठानकराः सर्वलोकेषु विश्रुताः ॥ १० ॥
 एवं स देवप्रवरः पूर्वं कथितवान्कथाम् ॥ सनत्कुमारो भगवान्पुरा देवयुगे प्रभुः ॥ ११ ॥
 स त्वं पुरुषशार्दूल तैमानय सुसत्कृतम् ॥ स्वयमेव च राजेन्द्र गत्वा सबलवाहनः ॥ १२ ॥
 [सुभन्त्रस्य वचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथोऽभवत् ।] ॥ १३ ॥
 अनुमान्य वसिष्ठं च सूतवाक्यं निशम्य च ॥ [पूर्वसिष्टेनाभ्यनुज्ञातो राजा संपूर्णमानसः] ॥
 सान्तःपुरः सहामात्यः प्रययौ यत्र स द्विजः ॥ १४ ॥
 वनानि सरितश्चैव व्यतिक्रम्य शनैः शनैः ॥ अभिचक्राम तं देशं यत्र वै मुनिपुंगवः ॥ १५ ॥
 आसाद्य तं द्विजश्रेष्ठं रोमपादसमीपगम् ॥ त्रिंशद्विपुत्रं ददर्शादौ दीप्यमानमिवानलम् ॥ १६ ॥
 ततो राजा यथान्यायं पूजां चक्रे विशेषतः ॥ सखित्वात्तस्य वै राज्ञः ग्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १७ ॥

अविच्छेदार्थं । शान्ताभर्ता । क्रतुं आहरेत् अनुतिष्ठतु ।
 इति वक्ष्यतीतिशेषः ॥ ५ ॥ सः रोमपादः । मनसा
 विचिन्त्य । ननुमन्त्रिभिः । पुत्रवन्तं पुत्रप्रदानसम-
 र्थं पुत्रयुक्तंवा ॥ ६ ॥ आहरिष्यति करिष्यतीत्यर्थः ।
 अन्तरात्मना मनसा । उपलक्षितः ॥ ७ ॥ तस्मिन्-
 क्षोतमेव ऋत्विजं करिष्यतीत्याह—तंचेति श्लोकद्वयमेक-
 वाक्यं । यष्टुकामोयस्यसयष्टुकामः । “लुपेदेवश्यमः
 कृत्येतुंकाममनसोरपि” इतिमकारलोपः । एवंभूतो
 राजा तंवरयिष्यति । वरोवरणं “सत्करोति” इतिणिच् ।
 अल्लोपस्यस्थानिवत्त्वाद्ब्रह्मभावः ॥ ८ ॥ किमर्थं यज्ञार्थं
 पुत्रकामेष्ट्यर्थं तद्वारा प्रसवार्थं पुत्रार्थं तद्वारा स्वर्गार्थं ।
 “नापुत्रस्य लोकोस्ति” इतिश्रुतेः । कामं काम्यक्रतुं
 ॥ ९ ॥ अमितविक्रमाः अपरिच्छिन्नपराक्रमाः ॥ १० ॥
 पूर्वं पूर्वकाले । विभक्तिप्रतिरूपकमव्ययं । पुरा पुराणः ।

देवयुगे कृतयुगे । यद्वा हेदेव पुरायुगे कृतयुगइत्यर्थः
 ॥ ११ ॥ स त्वं पुत्रार्थं त्वं । सुसत्कृतं सुसत्कराई स्वय-
 मेव । ननुपुरोहितादिद्वारा ॥ १२ ॥ १३ ॥ अनुमान्य
 कृतानुमतिकं कृत्वा । अन्यथा मयिस्थितेकधमयमन्य
 माह्वयतीतिवसिष्ठःकुप्येत् । अतः सुमन्त्रोक्तकथोक्ति-
 पूर्वकमनुमान्येत्यर्थः । “अनुमान्यवसिष्ठंचसूतवा-
 क्यंनिशम्यचेतिवचनभङ्गा पुनर्वसिष्ठसन्निधौसाक-
 थाप्रस्ताविता सुमन्त्रमुखेनैवेतिगम्यते । अतोवसिष्ठे-
 नानुमतिःकृतेतिमन्तव्यं । सान्तःपुरतयागमनं जामा-
 नुपलालनरीत्याशान्तयासहानयनार्थं । यत्र रोमपाद-
 नगरे ॥ १४ ॥ वनादिविलोकनकुतुकित्वं शनैःशनै-
 रित्यनेनद्योत्यते ॥ १५ ॥ तंदेशमासाद्य तमृषिपुत्रं ।
 आदौ रोमपाददर्शनात्पूर्वं । ददर्श । तस्मिन्भक्त्यति-
 शयद्योतनार्थं ॥ १६ ॥ राजा रोमपादः । राज्ञः

ति० पुत्रवन्तमित्यनेन । “जातपुत्र-कृष्णकेशोऽमीनादधीत” इतिविष्णुक्ताभ्याधानादिकारित्वं सूचितं । तेनाहिताग्निर्वेना-
 र्तिज्याधिकारस्तस्मसूचितः । शान्ताभर्तारमित्यनेन शान्तासाहित्यमपिसूचितं ॥ ६ ॥ शि० स्वर्गार्थं रावणोपद्रुतस्वर्गादि-
 स्वास्थ्यार्थं वरयिष्यति ॥ ९ ॥ ति० पुरादेवयुगे एतच्चतुर्युगीप्राक्तनचतुर्युगादे सत्ययुगइत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० अनुमतौहे-
 तुः सूतवाक्यंनिशम्येति । श्रावयित्वेत्यर्थः ॥ १४ ॥ शि० वैशब्दः यथायोग्यावान्तरदेशनिवाससूचकः ॥ १५ ॥

[पा०] १ ख. सचराजा. २ क ग—क्ष. यशस्कामः. ३ क. ख ग. ड—क्ष. नरेश्वरः. ४ क—क्ष. द्विजमुखाद्वि.
 ५ ड क्ष सर्वभूतेषु ६ क ड. च छ क्ष. समानय. ७ क—छ. क्ष. महाराज. ८ इदमर्थं ड. च. छ. क्ष. अ. दृश्यते.
 ९ ड. वरिष्ठं. १० क्ष. निशम्यच. ११ इदमर्थं ज. दृश्यते १२ ख. समन्वितम् १३ ज. ऋषेःपुत्रं. १४ ड. च. छ. क्ष.
 ददर्शाथो.

रोमपादेन चारुयातमृषिपुत्राय धीमते ॥ सख्यं संबन्धकं चैव तदा तं प्रत्यपूजयत् ॥ १८ ॥
 एवं सुसत्कृतस्तेन सहोषित्वा नरर्षभः ॥ सप्ताष्टदिवसान् राजा राजानमिदमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 शान्ता तव सुता राजन्सह भर्त्रा विशां पते ॥ मदीयं नगरं यातु कार्यं हि महदुद्यतम् ॥ २० ॥
 तथेति राजा संश्रुत्य गमनं तस्य धीमतः ॥ उवाच वचनं विभ्रं गच्छ त्वं सह भार्यया ॥ २१ ॥
 अपिपुत्रः प्रतिश्रुत्य तथेत्याह नृपं तदा ॥ स नृपेणाभ्यनुज्ञातः प्रययौ सह भार्यया ॥ २२ ॥
 तावन्न्योन्याञ्जलिं कृत्वा स्नेहात्संश्लिष्य चोरसा ॥ ननन्दतुर्दशरथो रोमपादश्च वीर्यवान् ॥ २३ ॥
 ततः सुहृदमापृच्छय प्रस्थितो रघुनन्दनः ॥ पौरैर्भ्यः प्रेषयामास दूतान्वै शीघ्रगामिनः ॥ २४ ॥
 क्रियतां नगरं सर्वे क्षिप्रमेव स्वलंकृतम् ॥ धूपितं सिक्तसंमृष्टं पताकाभिरलंकृतम् ॥ २५ ॥
 ततः प्रहृष्टाः पौरास्ते श्रुत्वा राजानमागतम् ॥ तथा त्रैचकुस्तत्सर्वं राज्ञा यत्प्रेषितं तदा ॥ २६ ॥
 ततः स्वलंकृतं राजा नगरं प्रविवेश ह ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः पुरस्कृत्य द्विजर्षभम् ॥ २७ ॥
 ततः प्रमुदिताः सर्वे दृष्ट्वा तं नागरा द्विजम् ॥ प्रवेश्यमानं सत्कृत्य नरेन्द्रेणन्द्रकर्मणा ॥
 [यथा दिवि सुरेन्द्रेण सहस्राक्षेण काश्यपम्] ॥ २८ ॥
 अन्तःपुरं प्रवेश्यैनं पूजां कृत्वा विधानतः ॥ कृतकृत्यं तदाऽऽत्मानं मेने तस्योपवाहनात् ॥ २९ ॥
 अन्तःपुरस्त्रियः सर्वाः शान्तां दृष्ट्वा तथाऽऽगताम् ॥ सह भर्त्रा विशालाक्षीं ग्रीत्यानन्दमुपागमन् ॥ ३० ॥
 पूज्यमाना च ताभिः सा राज्ञा चैव विशेषतः ॥ उवासतत्र सुखिता कंचित्कालं सहर्त्विजा ॥ ३१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

दशरथस्य ॥ १७ ॥ संबन्धकं शान्तायाजनकपितृत्वरूपसंबन्धं । प्रत्यपूजयत् ऋश्यशृङ्गइतिशेषः ॥ १८ ॥
 तेन रोमपादेन । सप्ताष्टेति लोकवचनपरिपाटी संख्यानियमोपेक्षाकृता ॥ १९ ॥ उद्यतं उद्युक्तं ॥ २० ॥
 तस्य ऋश्यशृङ्गस्य । गमनं संश्रुत्य प्रतिज्ञाय ॥ २१ ॥
 प्रतिश्रुत्य आकर्ष्य । नृपं रोमपादं ॥ २२ ॥ अन्योन्यमञ्जलिमित्यर्थः ॥ २३ ॥ सुहृदं रोमपादं ॥ २४ ॥
 सिक्तं च संमृष्टं च सिक्तसंमृष्टं । “पूर्वकाल-” इत्यादिनासमासः । स्वलंकृतं पुष्पकदलीकाण्डादिभिः ॥ २५ ॥
 आगतं आगतप्रायं । राज्ञा यद्यथाप्रेषितं तत्तथा । तदा श्रवणकालएव चक्रुः ॥ २६ ॥ द्विजर्षभपुरस्कृत्य शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषैः सह प्रविवेश ॥ २७ ॥ नागराः नगरवासिनः । नरेन्द्रेण दशरथेन । सत्कृत्य नगरालङ्कारादिभिः संमान्य । प्रवेश्यमानं तं द्विजं दृष्ट्वा । प्रमुदिता संतुष्टा । आसन् । इन्द्रस्येव कर्म पराकमादिकं यस्यसः इन्द्रकर्म तेन ॥ २८ ॥ उपवाहनात् आनयनात् ॥ २९ ॥ भर्त्रा सहागतां । अन्तेन पूर्वकन्यात्वदशायामपिकदाचिदागमनं व्यज्यते ॥ ३० ॥ विशेषतः जनकत्वसंबन्धान् । ऋत्विजा ऋश्यशृङ्गेण । पितृगृहत्वात् शान्तायाः प्राधान्यं ॥ ३१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जिराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकादशः सर्गः ॥ ११ ॥

शि० संबन्धकं शान्तायाजनकत्वेन तच्छ्रुत्वा । “अनेन मेऽनपत्याय दत्तेयवरवर्णिनी । याचते पुत्रतुल्यैषा शान्ता प्रियतरात्मजा । सेयतेऽश्वशूरो ब्रह्मचर्यैवाहंतश्चावृषः” इति पुराणिकी गद्या ॥ १८ ॥ ति० सहद्विजा समर्पुपुत्रकेतियावत् ॥ ३१ ॥
 इत्येकादशसर्गः ॥ ११ ॥

[पा०] १ ख. ततस्त. २ ड. स. पौरैषु ३ क. स. चक्रुस्तत्सर्वं. ४ ख. यत्प्रेषितं. ५ ड. स. निर्हादै. ६ ड. म. दृष्ट्वा. ७ इदमर्थं अ. दश्यते. ८ ख.—स. कृत्वा च साजतः. ९ क.—स. अन्तःपुराणिसर्वाणि. १० क.—स. सहद्विजा.

द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

द्वारधेनशिरसामसादमपूर्वकसूर्यवद्विजयशाय्यधरणम् ॥ १ ॥ तथामुमन्त्रेणसुयज्ञाधानयनपूर्वकतदनुमत्याभक्षिणांसंभारसंभरणाभमोचमाविबोद्धा ॥ २ ॥ भक्षिमिरभमोचनपूर्वकसंभारसंभरणासुयजनम् ॥ ३ ॥

ततः काले बहुतिथे कस्मिंश्चित्सुमनोहरे ॥ वसन्ते समनुप्राप्ते राज्ञो यष्टु मनोऽभवत् ॥ १ ॥

ततः प्रेसाद्य शिरसा तं विप्रं देववर्णिनम् ॥ यज्ञाय वरयामास सन्तानार्थं कुलस्य वै ॥ २ ॥

तथेति च स राजानमेषुवाच च सुसत्कृतः ॥ संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विष्टुच्यताम् ॥

[सैरव्याधोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्] ॥ ३ ॥

ततो राजाऽब्रवीद्वाक्यं सुमन्त्रं भक्षिसत्तमम् ॥ सुमन्त्रावाहय क्षिप्रमृत्विजो ब्रह्मवादिनः ॥ ४ ॥

सुयज्ञं वामदेवं च जावालिमय काश्यपम् ॥ पुरोहितं वसिष्ठं च येचाप्यन्ये द्विजातयः ॥ ५ ॥

ततः सुमन्त्रस्त्वरितं गत्वा त्वरितविक्रमः ॥ समानयत्स तान्सर्वान्समर्थान्वेदपारगान् ॥ ६ ॥

तान्पूजयित्वा धर्मात्मा राजा देशरथस्तदा ॥ धर्मार्थसहितं युक्तं श्रद्धं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥

एवंदशरथः सर्वकामसमृद्धोपिपुत्रालाभसंतप्तस्तन्मू-
लानिपापानिस्वाधिकारानुरूपेणाश्वमेधेनविनानविन-
श्यन्तीतिमन्वानः “सर्वपाप्मानंतरति वरतिब्रह्महत्या-
योश्चमेधेनयजेत” इतिश्रुत्या “राजसर्वभौमोश्चमेधे-
नयजेत” इतिस्मृत्याच विहितमश्वमेधं यष्टुसंकल्प्य
तदानीमुद्बुद्धसंस्कारेणसुमन्त्रेणोदीरितवचनाज्जामाप्नुय-
लालनव्याजेन शान्तयासहस्रयशश्चक्रेमानीय प्राप्तका-
लेपूर्वसंकल्पितमश्वमेधं कर्तुमारभतेत्याह—ततः काल-
इत्यादि । ततः क्रश्यशृङ्गानयनानन्तरं । बहुतिथे
अनल्पे । काले । गते । संख्यासंज्ञाद्रुशब्दात् पू-
णार्थेऽटि “बहुपूगगणसंघस्यतिथुक्” इति तिथुगा-
गमः । कस्मिंश्चित् मलिन्मुचत्वादोषरहिततया
विलक्षणे । सुमनोहरे पौर्णमास्याः कालत्वेनातिमनोहे ।
वसन्ते । समनुप्राप्ते प्रारब्धे । चैत्र्यापौर्णमास्यामित्य-
र्थः । राज्ञः दशरथस्य । यष्टु सांप्रहणीमिष्टिकर्तुं ।
मनः मनोरथः । अभूत् । “चैत्र्यापौर्णमास्यांप्रातरश्व-
मेधेनयद्येइतिसंकल्प्यसांप्रहृष्येष्टयायजत” इतिस्म-
रणात् ॥ १ ॥ अयसांप्रहणीमिष्टिकर्तुमृत्विगवरणेप्राप्ते
प्रथममृश्यशृङ्गब्रह्मत्वेन वृत्तवानित्याह—ततइति ।
देववर्णिनं देववर्चसं ॥ २ ॥ सच क्रश्यशृङ्गश्च ॥ ३ ॥
अथ “अपवातीनृत्विजः समावहन्त्यानुब्रह्मण्यायाः”

इतिविहितमभ्ययुग्ममृतिवरणमाह—ततइत्यादिना ।
अस्याश्रुतेरयमर्थः । तस्यतस्यगृहेगत्वासोमप्रवाकवृ-
त्तानभ्ययुग्मब्रह्महोतृनाभीप्रंच हस्त्यभ्राविकमारोप्य राज-
गृहमानयन्तिराजपुरुषाः । अनन्तरायाममावास्या-
यां पूर्ववृत्ताएवते संज्ञानेष्ट्यर्थपुनर्भ्रियन्ते । अथवैशा-
ख्यापौर्णमास्यांप्राजापत्यर्षमपश्चर्यपूर्ववत्सोमप्रवाकवृ-
त्तौमैत्रावरुणप्रतिप्रस्थातारौहस्त्याविकमारोप्यानयन्ति-
राजपुरुषाः । अनन्तरायाममावास्यायांतथैववृत्तमुद्रा-
तारंहस्त्यादिमिरानयन्ति । अथागामिनिवसन्तेपश्च-
र्यांहस्त्यादिभिः प्रस्तोतारमानयन्ति । त्रैधातवीयार्थ-
यत्रदीक्षारंभस्तदिवसादूर्ध्वपृतीयादिष्वहस्स्वन्वहमित-
रानष्टावृत्तिजोहस्त्याविकमारोप्यानयन्ति । ब्राह्मणा-
च्छंसिनमच्छावाकंनेष्टारंप्रतिहर्तारंभावस्तुतपोतारंडमे-
तारंसुब्रह्मण्यमितिसोमार्थः । एवमासुब्रह्मण्याह्वानादप-
दातीनृत्विजमावहन्तीति । एवं क्रमेणकर्तव्यानिऋ-
त्विगवरणानि कार्यकरत्वात्संप्रहेणदर्शयति—सुमन्त्रा-
वाहयेति । आवाहय आनय । ऋतौयजन्तीतिऋत्वि-
जः । ब्रह्मवादिनः वेदपाठकान् ॥ ४ ॥ ऋत्विजः प-
रिगणयति—सुयज्ञमिति ॥ ५ ॥ त्वरितविक्रमः
त्वरितपदन्यासः ॥ ६ ॥ धर्मार्थसहितं धर्मार्थरूपप्र-

धि० युक्त्यर्थः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. ग. मनोगतम्. २ ड. च. छ. झ. प्रणम्य. ३ ज. यज्ञार्थं. ४ ख. ड. झ. कुलस्यच. ५ ज. सुवाचेदं.
६ ड. च. छ. झ. बहुवाधिपम्. ख. ग. ज. बहुसत्कृतम्. ७ इदमर्थं क—ट. इत्यते. ८ ड. ततोब्रवीत्प्रोवाक्यं. झ.
श्रुप्रावकं ब्राह्मणान्वेदपारगान्. ख. घ. ततोराजाब्रवीत्सुतं ब्राह्मणान्वेदपारगान्. ९ ख. ग. ड. च. झ. येचान्वेद्विषसत्तमाः.
ज. येचान्वेच. १० घ. ज. त्वरितो. ११ क—झ. समस्तान्वेद. ज. सतगन्धिसान्समस्तान्वे. १२ ख. दशरथोदसी.
वा. घ. ११

✓ मम लालप्यमानस्य पुत्रार्थं नास्ति वै सुखम् ॥ तदर्थं हयमेधेन यस्यामीति मतिर्मम ॥ ८ ॥
 तदहं यदुमिच्छामि क्षास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ऋषिपुत्रप्रभावेन कामान्प्राप्स्यामि चाप्यहम् ॥ ९ ॥
 ततः साध्विति तद्वाक्यं ब्राह्मणाः प्रत्यपूजयन् ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे पार्थिवस्य मुखाभ्युतम् ॥ १० ॥
 ऋश्यश्वत्थपुरोमाध प्रत्युचुर्नृपतिं तदा ॥ संभाराः संभ्रियन्तां ते तुरगश्च विमुच्यताम् ॥
 [संरथ्वाश्वोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम्] ॥ ११ ॥
 सर्वथा प्राप्स्यसे पुत्रांश्चतुरोऽमितविक्रमान् ॥ यस्य ते धार्मिकी बुद्धिरियं पुत्रार्थमागता ॥ १२ ॥
 ततः प्रीतोऽभवद्वाजा श्रुत्वा तु द्विजभाषितम् ॥ अमात्यैश्चाश्ववीद्वाजा हर्षणेन शुभाक्षरम् ॥ १३ ॥
 गुरुणां वचनाञ्छीघ्रं संभारास्तसंभ्रियन्तु मे ॥ समर्थाधिष्ठितश्चाश्वस्सोपाध्यायो विमुच्यताम् ॥ १४ ॥
 सरथ्वाश्वोत्तरे तीरे यज्ञभूमिर्विधीयताम् ॥ शान्तयश्चाभिवर्धन्तां यथाकल्पं यथाविधि ॥ १५ ॥
 ईक्यः कर्तुमयं यज्ञस्सर्वेणापि महीक्षिता ॥ नापराधो भवेत्कष्टो यद्यस्मिन्कतुसत्तमे ॥ १६ ॥
 छिद्रं हि भृंगयन्तेऽत्र विद्रासो ब्रह्मराक्षसाः ॥ विम्वितस्य हि यज्ञस्य सधः कर्ता विनश्यति ॥ १७ ॥
 तद्यथा विधिपूर्वं मे क्रतुरेष समाप्यते ॥ तथा विधानं क्रियतां समर्थाः करणेभ्यह ॥ १८ ॥
 तथेति च ततः सर्वे मन्त्रिणः प्रत्यपूजयन् ॥ पार्थिवेन्द्रस्य तद्वाक्यं यथाज्ञमकुर्वत ॥ १९ ॥
 ततो द्विजास्ते धर्मज्ञमस्तुवन्पार्थिववर्षभम् ॥ अनुज्ञातास्ततः सर्वे पुनर्जन्मस्यैवागतम् ॥ २० ॥

योजनयुक्तं । ऋक्षं मधुरं ॥ ७ ॥ ८ ॥ यदुमिच्छामि
 प्रतिबन्धकदुरितशान्त्यर्थं । ऋषिपुत्रप्रभावेन ऋ-
 श्यश्वत्थकृतयज्ञप्रभावेन । पश्चात् कामान् पुत्रान् प्रा-
 प्स्यामि च ॥ ९ ॥ ऋश्यश्वत्थकापागर्मत्वादसिष्ठप्रमु-
 खा इत्युक्तं ॥ १० ॥ ११ ॥ सनत्कुमारवचनवर्णना-
 तुर इत्युक्तं ॥ १२ ॥ क्रियाभेदादभराजपदपुनरुक्तिः
 ॥ १३ ॥ संभ्रियन्तु संभ्रियन्तां । आर्षपरस्मैपदं ।
 भद्रसंभाराः यज्ञीयाश्चमोचनोपकरणानि । “द्वादशा-
 रक्षीरक्षनाभवति” इत्युक्त्या द्वादशारक्षिपरिमिता मु-
 च्छाकृत्यवृणविशेषनिर्मितारक्षणा “चतुष्टय्युपायोभव-
 न्ति” इत्यनुवाकोक्ताः आतपतिवर्ष्याः कृप्याः श्यावराव-
 हन्त्यश्नेतिचतुर्विधा आप इत्यादीनि । समर्थैः “चतु-
 शतारक्षन्ति” इति श्रूयमाणैराजपुत्राद्यैः । अधिष्ठितः
 रक्षितः । सोपाध्यायः उपाध्यायैश्चतुर्भिः ऋत्विग्भिः
 सहितः । अश्वोविमुच्यतां । “चत्वारः ऋत्विजः समुक्ष-

न्तीत्यारभ्य शतेनराजपुत्रैः सह अर्ध्वयुः शतेनारा-
 जभिरुमैः सह ब्रह्मशतेन सूतमामणीभिः सह होताशते-
 नक्षत्रसंग्रहीतृभिः सहोद्गाता” इति श्रुतेः । संगृहीतचम-
 दृमात्करैः । “सन्नाहवन्तः क्षितिपालपुत्राः सन्नद्धसूताः
 शतमस्यतल्प्याः । गोपायितारः शतमेवमुष्माः सन्नाहि-
 नस्तादृशसूनुयुक्ताः । वैश्याः शतप्रान्तचराः पथिस्त्यु-
 र्वरूथिनस्तैः शतमेवशूद्राः” इति ॥ १४ ॥ अथ “पु-
 ष्यनामदेवयजनमभ्यवस्यति” इत्युक्तरीत्या आगार्हपु-
 ष्यस्थलपरिमहवर्षयति—सरथ्वा इति । चत्वारं विवि-
 कमितितत्परिमहः । शान्तयः शान्तिकर्माणि । अ-
 भिवर्धन्तां प्रवर्तन्तां । यथाकल्पं यथाक्रमं । यथावि-
 धि यथाशास्त्रं ॥ १५ ॥ कष्टः क्लेशकरः ॥ १६ ॥
 छिद्रं अपराधमित्यर्थः ॥ १७ ॥ यथेति छेदः ॥ १८ ॥
 अकुर्वत साङ्गद्वेष्टिप्रभृत्यश्वविमोचनान्तमकुर्वन्मित्य-
 र्थः ॥ १९ ॥ अनुज्ञाताः तेनेति शेषः ॥ २० ॥

वि० अनुज्ञानारंभाद्यपुनरुपनन्दस्यति । ममलालप्यमानस्येति ॥ ८ ॥ शि० ऋषिपुत्रस्य ऋश्यश्वत्थस्य प्रभावेण । रामसा-
 क्षात्कारजिततेजसा अहं कामान्प्राप्स्याम्येव । अपिना देवकार्येति द्विजमभिष्यति । चरान्दण्डार्थं ॥ ९ ॥ शि० धार्मिकी प्रजा,
 संरक्षणरूपधर्मप्रयोजना ॥ १० ॥

[पा०] १ क. ह. तातप्यमानस. २ ज. सुतार्थ. ३ क. ग. क. श. पुत्रार्थहय. ४ क. ख. घ. ङ—झ. हयमेधेनकर्मणा-
 ५ इहमर्थे क—ट. हयमे. ६ क—घ. तद्विजभाषितम्. ७ ङ—झ. स्नानव्री. ज. आश्ववीतत्र. ८ ग. घ. छ. शान्तयश्चा-
 पि. ९ घ. यथाशास्त्रं. १० ग. घ. कृत्यकर्तुमयं. क. कृत्यश्रुतु. ११ ख. सर्वेणैव. १२ क. झ. सृगयन्त्येते. १३ क.
 घ. छ. विधिहीनकामद्वय. ख. निहतस्य. ग. विहतस्य. १४ छ. पूर्वैरे. १५ ग. करणेभ्यः. १६ क. द्विजास्तं.

गतेष्वथ द्विजाग्रेषु मणिप्रस्ताभराधिपः ॥ विसर्जयित्वा स्वं वेङ्गम् अविवेश मेहाद्युतिः ॥ २१ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

दशरथेनसप्तार्धमवसिष्ठेयागीचसकलकार्यभारसमारोपणम् ॥ ११ ॥ वसिष्ठेनवारीयसकलकार्येषुसमुचितजननियोजनपूर्वकं सु
मन्त्रप्रतिनानादेशीयराजानयनादिनियोजनम् ॥ १२ ॥ दशरथेनवसिष्ठमन्त्रध्वजानुक्तवासवैः सहशुभमुद्घोषैश्चक्षुषाप्रवेशः ॥ १३ ॥

पुनः प्राप्ते वसन्ते तु पूर्णः संवत्सरोऽभवत् ॥ प्रसवार्थं गतो यष्टुं हयमेधेन वीर्यवान् ॥ १ ॥

अभिवाद्य वसिष्ठं च न्यायतः प्रतिपूज्य च ॥ अन्नवीत्प्रश्रितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥

यज्ञो मे क्रियतां विप्र यथोक्तं मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥

यथा न विघ्नः क्रियते यज्ञाङ्गेषु विधीयताम् ॥ ३ ॥

भवान्स्निग्धः सुहृन्मह्यं गुरुश्च परमो मेहान् ॥ वोढव्यो भवता चैव भारो यज्ञस्य चोद्यतः ॥ ४ ॥

स्ववेङ्गम् । अग्निगृहावन्तः पुरमित्यर्थः ॥ २१ ॥ इति
श्रीमद्विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वादशः सर्गः ॥ १२ ॥

एवंप्रथमवसन्तेचैत्रपौर्णमास्यांसांप्रहणेष्टिविधाय
द्वितीयेह्नित्रयौदनमेध्याश्वबन्धनस्नानप्राशनप्रोक्षणविमो-
क्षनादिकं “चत्वारःकृत्विजःसमुक्षन्ति” इत्युक्तीत्या-
कृत्वा “सावित्रमष्टाकपालं प्रातर्निर्वपति” इत्युक्तीत्या-
प्रतिदिनंसावित्रादिषु कर्मस्वनुष्ठीयमानेषु सवत्सरे पूर्णे
देवयजनप्रतिप्रस्थानं दर्शयतित्रयोदशे—पुनःप्राप्तह-
त्यावि । पुनर्वसन्ते द्वितीयवसन्ते । प्राप्ते । संवत्सरः
पूर्णोऽभवत् । अमावास्याप्राप्त्यर्थः । सत्र भाविन्यां
पौर्णमास्यां प्रसवार्थं । हयमेधेनयष्टुं हयमेधाख्यंयज्ञं-
कर्तुं । गतः देवयजनमितिशेषः । प्रथमसंवत्सरान्ति-
मावास्यायांउत्सासंभरणत्रैधातवीयदीक्षणीयादिकं दे-
वयजनएवहिकर्तव्यं । यथोक्तंभास्करीः “संवत्सरस्या-
स्तुयाऽन्तिमावास्याविधेयामिहदीक्षणीयां । त्रैधात-
वीयांप्रवदन्तिसप्तदिनानिदीक्षाहुतयस्तथाष्टौ ” इति

॥ १ ॥ एवमेतत्सर्गप्रतिपाद्यं देवयजनगमनसंप्रहणे-
क्त्वा पुनस्तद्विस्तरेणवक्तुमुपक्रमते सर्गशेषेण । तत्रत्र-
यौदनमारभ्य यावदश्वमेधसमाप्तिं यजमानस्यस्वात-
न्यप्रतिषेधेन स्वयंयज्ञोपकरणसंपादनाद्ययोगादध्वर्यु-
नैवतस्यसर्वस्यकर्तव्यत्वादध्वर्युत्वेनवृत्तवसिष्ठप्रतिप्रार्थ-
यते—अभिवाद्येत्यादिना । तदुक्तंभट्टभास्करीः “रश-
नाजनतःपश्चादध्वर्युःपरिबीयते । राज्यायसचराजा-
स्याद्यावत्सन्तिघ्नतेकजुः” इति । येयं “द्वादशारब्धी-
रशनाभवतिमौञ्जीभवति” इत्यश्वबन्धनरज्जुविहिता
तस्याः “यदान्यमुच्छिद्यतेतस्मिन्नरशनान्युनष्टि”
इतियद्ब्रह्मौदनशिष्टान्येनाभ्यञ्जनंविहितं ततःपश्चादि-
त्यर्थः । अर्धत्रयमेकान्वयं । वसिष्ठेजमिवाद्यच ।
न्यायतः शास्त्रतः । प्रतिपूज्यच । प्रश्रितं विनययुक्तं ।
वाक्यं अन्नवीन् । कथं । प्रसवार्थं पुत्रार्थं । आरब्धोमे-
यज्ञः । यथोक्तं शास्त्रोक्तमनतिक्रम्य । क्रियताम् ॥ २ ॥
यज्ञाङ्गेषु द्रव्यदेवताकर्मादिरूपेषु । यथाविप्रोतक्रियते
राक्षसैरितिशेषः । तथा क्रियतामित्यर्थः ॥ ३ ॥ भ-
वान् मह्यं स्निग्धः अविच्छिन्नस्नेहः । सुहृत् । परमः

ति० सप्तम्यर्थेवष्टौ । गतेषुद्विजातिष्वित्यर्थः । विसर्जयित्वा संप्रेष्य । संवत्सरान्तेयागार्थमितिशेषः । स्ववभाषणार्थः ॥ २१ ॥
इतिद्वादशस्सर्गः ॥ १२ ॥

ती० प्रसवार्थं प्रसवफलंभावयितुं । गतः गन्तुमुपक्रान्तः । ति० “संवत्सरान्तेदीक्षेत” इति सूत्रात्पूर्ववसन्तविसृष्टाश्वस्यपुन-
स्संवत्सरान्तेवसन्तेप्राप्तेदीक्षाप्रवृत्तिरुपदिश्यते पुनरेति । प्रसवरूपफलं हयमेधेनमावयितुं गतः । वसिष्ठान्तिकमितिशेषः ॥ १ ॥

ति० वसिष्ठं चादध्वन्ती ॥ २ ॥ शि० चशब्दएवार्थः । अपरौचकारीहेत्यर्थः । स्निग्धः स्नेहविशिष्टः अतएवमुह्यं मह्यं ममप-
रश्वत्कृद्गुणः । अतएवमहान् सर्वपूज्य भवानेव । सतोयज्ञस्यभारोभवतैवबोद्धव्यइत्यर्थः ॥ ४ ॥

१ क. घ. क. गतेषुतेषुविप्रेषु. क. ग. च. छ. ज. गतानां तु द्विजातीनां. झ. गतानांतेषुविप्रेषु. २ क. ख. छ. झ. महामतिः.
३ स. ग. क. च. छ. झ. क्रियतां यज्ञान्. ४ क. झ. विघ्ना क्रियन्ते. ५ क. घ. क. भवान्.

तथेति च स राजानमब्रवीद्विजसत्तमः ॥ करिष्ये सर्वमेवैतद्भवता यत्समर्थितम् ॥ ५ ॥
 ततोऽब्रवीद्विजान्वृद्धान्यङ्गकर्मसु निष्ठितान् ॥ स्थापत्ये निष्ठितान्श्चैव वृद्धान्परमधार्मिकान् ॥ ६ ॥
 कर्मान्तिकाञ्चिश्लिपकरान्वर्धकीन्खनकानपि ॥ गणकाञ्चिश्लिपनश्चैव तथैव नटनर्तकान् ॥
 तथा शुचीञ्चास्त्रविदः पुरुषान्सुबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥
 यज्ञकर्म समीहन्तां भवन्तो राजशासनात् ॥ इष्टका बहुसाहस्री शीघ्रमानीयतामिति ॥ ८ ॥
 औपकार्याः क्रियन्तां च राज्ञां बहुगुणान्विताः ॥ ब्राह्मणावसथार्थैव कर्तव्याः शतशः शुभाः ॥ ९ ॥
 मध्याह्नपानैर्वहुभिः संयुक्ताः सुनिष्ठिताः ॥ तथा पौरजनस्यापि कर्तव्या बह्विस्ताराः ॥ १० ॥
 [आगतानां सुदूराच्च पार्थिवानां पृथक्पृथक् ॥ वाजिवारणशालाश्च तथा शय्यागृहाणि च ॥
 भटानां महदावासा वैदेशिकनिवासिनाम्] ॥ ११ ॥
 आवासा बहुमध्या वै सर्वकामैरुपस्थिताः ॥ तथा जानपदस्यापि जनस्य बहु शोभनम् ॥ १२ ॥
 दातव्यमन्नं विधिवत्सत्कृत्य न तु लीलया ॥ १३ ॥
 सर्ववर्णा यथा पूजां प्राप्नुवन्ति सुसत्कृताः ॥ न चावज्ञा प्रयोक्तव्या कामक्रोधवशादपि ॥ १४ ॥
 यज्ञकर्मणि ये व्यग्राः पुरुषाः शिल्पिनस्तथा ॥ तेषामपि विशेषेण पूजा कार्या यथाक्रमम् ॥
 ते च स्युः संभृताः सर्वे वसुभिर्भोजनेन च ॥ १५ ॥

वामदेवादिभ्योऽत्कृष्टः । महान् वस्तुतो निरुपमः ।
 गुरुः । अतः उद्यतः उपक्रान्तः । यज्ञस्य भारो भवत्यै-
 व बोद्धव्यः । चकारेणास्त्रिचकृत्तव्यं इत्युच्यते ॥ ४ ॥
 समर्थितं सन्त्यक्प्रार्थितं ॥ ५ ॥ तत इति सार्धं श्लोक-
 त्रयमेकान्वयं । यज्ञकर्मसु यज्ञप्रयोगेषु । स्थापत्ये तद्-
 ध्यानयनस्नान्ये । निष्ठितान् पूर्वराज्ञानियुक्तान् ॥ ६ ॥
 कर्मणामन्तःसमाप्तिः स एवामस्तीतिकर्मान्तिकाः “अ-
 तश्चिठनौ” इतिठन् श्रुतकानित्यर्थः । शिल्पकरान्
 इष्टकादिनिर्मातृन् । वर्धकीन् तद्वर्धनः । सुकुसुमचम-
 सप्रहृष्टपादिनिर्मातृन् । खनकान् बापीकूपादिकृतः ।
 गणकान् लेखकान् । शिल्पिनः चित्रादिकरान् ।
 नटाः रसाभिनयकृतः । नर्तकाः भावाभिनयकृतः ।
 शास्त्रविदः प्रयोगशास्त्रविदः ॥ ७ ॥ अथाज्ञापनप्र-
 कारमाह अष्टभिः—यज्ञकर्मत्यादि । ऋत्विजः प्रत्याह

यज्ञकर्मिति । समीहन्तां व्याप्रियन्तां । शिल्पकरान्प्र-
 त्याह इष्टकेति । जात्येकवचनं । इत्यब्रवीदिति पूर्वोणा-
 न्वयः ॥ ८ ॥ औपकार्याः राजसदनानि । स्वार्थेभ्य-
 ः । “राजसदनमुपकार्योपकारिका” इत्यमरः । बहुगु-
 णान्विताः औन्नत्यविशालत्वादिबहुगुणान्विताः । ब्रा-
 ह्मणावसथा इति आर्षोल्लङ्घन्यत्ययः ॥ ९ ॥ कठिन-
 फलादि भक्ष्यं । सुनिष्ठिताः वातवर्षादिमिरप्रक्रम्याः
 ॥ १० ॥ सर्वकामैः सक्चन्दनादिभिः । उपस्थिताः
 संयुक्ताः । बहु अधिकं ॥ ११ ॥ विधिवत् यथावि-
 धि । सत्कृत्य गन्धादिमिरभ्यर्च्य । लीलया अनादरे-
 णेत्यर्थः ॥ १२ ॥ यथा पूजां प्राप्नुवन्ति तथा कर्तव्य-
 मित्यर्थः ॥ १३ ॥ कामक्रोधवशात् क्रोहद्वेषवशात् ।
 अपिशब्देन लीला समुच्चीयते ॥ १४ ॥ विशेषेण
 अत्यादरेणेत्यर्थः । यथाक्रमं यथावृद्धं । तेचेत्यत्र चश-

वि० स्थापत्य स्थपतेः रथकारस्य कर्म । तत्र निष्ठितान् प्रतीणान् ॥ ६ ॥ ति० गणकान् ज्योतिर्विदः ॥ ७ ॥ ती० बहुसाह-
 स्राः बहुसहस्रसङ्ख्याकाः । धानीयतामिति व्यत्ययेनैकवचनम् ॥ ८ ॥ शि० बहुगुणान्विताः अनेकविधाप्रदानादियुक्ता एव ॥ ९ ॥
 ति० महदावासा इत्यत्रास्त्रावासाः । वैदेशिकनिवासिनां वैदेशिकानां स्वदेशनिवासिनां चेत्यर्थः ॥ ११ ॥ ति० जनस्य
 इतरक्षुप्रजनस्यापि ॥ १२ ॥ शि० तेषामपि । अपिशब्देनातिव्यभ्यागतादिसंग्रहः ॥ १५ ॥

१ घ. पुरुषांश्च. २ क—घ. बहुसाहस्राः. च छ. ज. बहुसाहस्राः. ३ झ. उपकार्याः. ४ क. ज. झ. राज्ञो बहु. ५ ख. समवेताः.
 ६ क. च. छ. कर्तव्याश्चसुविस्ताराः. ७ घ. क. बहुशोभनाः. ८ इदमर्धवचनं च. छ. झ. ज. इदमेत. ९ च. छ. झ. अ. तथापौ-
 रजनस्यापि. १० झ. ग. क. ज. स. सर्ववर्णाः. ११ क—झ. यज्ञकर्मसु. १२ ड. च. छ. झ. येस्युः संयुजितास्सर्वे. क. तेस्युः.
 ग. घ. झ. तेचेस्युः उहृदः.

यथा सर्वं सुविहितं न किञ्चित्परिहीयते ॥ तथा भवन्तः कुर्वन्तु प्रीतिस्त्रिग्वेधेन चेतसा ॥ १६ ॥
ततः सर्वे समागम्य वसिष्ठमिदमब्रुवन् ॥ यथोक्तं तत्सुविहितं न किञ्चित्परिहीयते ॥ १७ ॥
यथोक्तं तत्करिष्यामो न किञ्चित्परिहास्यते ॥ १८ ॥

ततः सुमन्त्रमातीय वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ निमन्त्रयस्व नृपतीन्पृथिव्यां ये च धार्मिकाः ॥ १९ ॥
ब्राह्मणान्क्षत्रियान्वैश्यान्शूद्राश्चैव सहस्रशः ॥ समानयस्व सत्कृत्य सर्वदेशेषु मानवान् ॥ २० ॥
मिथिलाधिपतिं शूरं जनकं सत्यविक्रमम् ॥ निष्ठितं सर्वशास्त्रेषु तथा वेदेषु निष्ठितम् ॥ २१ ॥
तमानय महाभाग स्वयमेव सुसत्कृतम् ॥ पूर्वसंबन्धिनं ज्ञात्वा ततः पूर्वं ब्रवीमि ते ॥ २२ ॥
तथा काशीपतिं त्रिग्वेधं सततं प्रियवादिनम् ॥ वयस्यं राजसिंहस्य स्वयमेवानयस्व ह ॥ २३ ॥
तथा केकयराजानं वृद्धं परमधार्मिकम् ॥ अशुरं राजसिंहस्य सपुत्रं त्वमिहानय ॥ २४ ॥
अङ्गेश्वरं महाभागं रोमपादं सुसत्कृतम् ॥ वयस्यं राजसिंहस्य समानय यैशस्विनम् ॥ २५ ॥
[तथा कोसलराजानं भानुमन्तं सुसत्कृतम् ॥ मगधाधिपतिं शूरं सर्वशास्त्रविशारदम् ॥ २६ ॥
प्राक्षिप्तं परमोदारं सत्कृतं पुरुषर्षभम् ॥ राज्ञश्चासनमोदाय चोदयस्व नृपर्वमान्] ॥ २७ ॥
प्राचीनान्सिन्धुसौवीरान्सौराष्ट्र्याश्च पार्थिवान् ॥ दाक्षिणात्यान्नेन्द्राश्च समस्तानानयस्व ह ॥ २८ ॥
सन्ति त्रिग्वेधाश्च ये चान्ये राजानः पृथिवीतले ॥ तानानय यथाक्षिप्तं सानुगान्सहबान्धवान् ॥
[एतान्दूतैर्महाभागैरानयस्व नृपाञ्जया] ॥ २९ ॥

वसिष्ठवाक्यं तच्छ्रुत्वा सुमन्त्रस्त्वरितस्तदा ॥ व्यादिशत्पुरुषांस्तत्र राज्ञामानयने शुभान् ॥ ३० ॥
स्वयमेव हि धर्मात्मा प्रययौ मुनिशासनात् ॥ सुमन्त्रस्त्वरितो भूत्वा समानेतुं महीक्षितः ॥ ३१ ॥

बोधिभक्तकर्मः । ते भोजनेन वसुभिः धनैश्च । संभु-
क्षाः एवाश्नस्युः ॥ १५ ॥ सर्वमपि यथा सुविहितं
सुषुभतुष्टितं स्यात् । किञ्चिदपि न परिहीयते न त्यज्यते ।
प्रीतिस्त्रिग्वेधेन स्नेहाद्रेण ॥ १६ ॥ यथोक्तप्रवृत्तिदर्श-
यति—तत इति । तत् पूर्वोक्तकार्यजातं ॥ १७ ॥ १८ ॥
एवमुपकरणनिष्पत्त्यनन्तरं राजाङ्गानमाज्ञापयति—त-
त्तद्व्यादिना । निमन्त्रयस्व आह्वय ॥ १९ ॥ सर्वदेशेषु
स्थितानितिशेषः ॥ २० ॥ श्लोकद्वयमेकं वाक्यं । तं प्रसि-
द्धं । स्वयमेव ननुदूतमुखेन । पूर्वसंबन्धिनं चिरंतन-
सुहृदं । ततः पूर्वोक्तभ्योनृपतिभ्यः ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ स्वयमेव गमने हेतवो विशेषणानि ॥ २३ ॥
केकयराजानमिति । समासान्तविधेरनित्यत्वादृजमा-
वः ॥ २४ ॥ समानय त्वमेवेति शेषः ॥ २५ ॥ २६-
॥ २७ ॥ प्राचीनान् प्राग्देशवर्तिनः । सिन्धुदेशे सौ-
वीरदेशेष्वभवाः सिन्धुसौवीराः । सौराष्ट्र्यान् सुराष्ट्र-
देशभवान् । दाक्षिणात्यान् दक्षिणदेशभवान् । आन-
यस्व दूतमुखेनेति शेषः ॥ २८ ॥ यथाक्षिप्तं श्रौट्यम-
नतिक्रम्य ॥ २९ ॥ शुभान् अन्तरङ्गान् ॥ ३० ॥ मही-

क्षि० सुविहितं वेदबोधितं । अतः किञ्चिद्भवदुक्तं परिहीयते । ति० यत्त्वयोक्तव्यमथोक्तं त्वदुक्तान्तिकमेव सुविहितं । न किं
चित्प्रवृत्त्यत इति शेषः ॥ १५ ॥ किञ्च उक्तं । भावेकः । वचनं यथाकथमिष्यसितव्यवैवकरिष्यामः । तत्रापि न किञ्चिद्विनीतमिष्यति
॥ १८ ॥ वि० मानवान् अतुल्यैर्गौरिक्तानुसंकरजातीयान् ॥ २० ॥ ति० मिथिलाधिपि स्वयमेवानयेति संबन्धः । ननुदूतमा
प्रवेशणेन । कुत एव विशेषः कुतश्च दानयनस्य प्रथममुपदेशस्तत्राह । पूर्वसंबन्धिनं पूर्वसिन्धुवकाळे भाविनं संबन्धिनं । तं योगनळे
नहात्वा । ततो हेतोः भाविसंबन्धित्वादेतोः । सर्वेभ्यः पूर्वं पूर्वकाले । तदानयनब्रवीमीत्यर्थः ॥ २१ ॥ २२ ॥ ति० वसिष्ठे-
न विसिष्योक्तानिति शेषः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ क. झ. प्रीतियुक्तेन. २ क. क. च. छ. झ. यथेष्टं तत्सुविहितं. ३ ख. ग. ड. च. छ. झ. सुमन्त्रमाब्रुव. ४ क.
ख. घ. छ. समानयसुसत्कृत्य. ५ क. वीर. ६ ग. ड.—झ. सत्यवादिनं. ७ झ. पूर्वसंबन्धिनं. ८ क.—झ. सद्गुणैर्वैवसंकाशं.
९ क. ड. च. ज. झ. तमिहानय. १० क. झ. अरंमहेष्वाप्तं. च. छ. ज. अरंवरराजानं. ११ क. ठ. समीपगम्. घ. धुधार्मिकम्.
१२ क. झ. सपुत्रं तमिहानय. क.—घ. तमानय. १३ घ. सुसत्कृतम्. १४ एतच्छ्लोकद्वयं क. च. छ. झ. म. दृश्यते. १५ ख.
माज्ञाय. १६ इदमर्थं क. च. झ. दृश्यते. १७ क. च. छ. झ. स्त्वरितं तदा. १८ ख. ड. ज. प्रयातो. १९ क. झ. महामतिः.

ते च कर्मान्तिकाः सर्वे वसिष्ठाय च धीमते ॥ सर्वे निवेदयन्ति सा यज्ञे यदुपकल्पितम् ॥ ३२ ॥

ततः प्रीतो द्विजश्रेष्ठस्तान्सर्वान्पुनरब्रवीत् ॥ ३३ ॥

[मैवज्जिर्न तथा यज्ञे परिहास्येत कश्चन] ॥ अवज्ञया न दातव्यं कस्यचिद्धीलयापि वा ॥

अवज्ञया कृतं हन्यादातारं नात्र संशयः ॥ ३४ ॥

ततः कैथिदहोरात्रैरुपयाता महीक्षितः ॥ बहूनि रत्नान्यादाय राज्ञो दशरथस्य हि ॥ ३५ ॥

ततो वसिष्ठः सुप्रीतो राजानमिदमब्रवीत् ॥ उपयाता नरव्याघ्र राजानस्तव शासनात् ॥ ३६ ॥

मया च सत्कृताः सर्वे यथाहं राजसत्तमाः ॥ यज्ञियं च कृतं राजन्पुरुषैः सुसमाहितैः ॥ ३७ ॥

निर्यातु च भवान्यष्टुं यज्ञायतनमन्तिकात् ॥ सर्वकामैरुपहृतैरुपेतं वै समन्ततः ॥ ३८ ॥

द्रुममहसि राजेन्द्र मेनसेव विनिर्मितम् ॥ ३९ ॥

तथा वसिष्ठवचनादृश्यशृङ्गस्य चोभयोः ॥ शुभे दिवसनक्षत्रे निर्यातो जंगतीपतिः ॥ ४० ॥

ततो वसिष्ठप्रमुखाः सर्वेऽप्येव द्विजोत्तमाः ॥ ऋषयश्चक्रं पुरस्कृत्य यज्ञकर्मारमन्तदा ॥

यज्ञवाटगताः सर्वे यथाशास्त्रं यथाविधि ॥ ४१ ॥

[श्रीर्मात्र सह पत्नीमी राजा दीक्षामुपाविशत्] ॥ ४२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

क्षितः वसिष्ठेनविशिष्योक्तान् ॥ ३१ ॥ तेचेति ।
उपलक्षणमेतच्छिल्पकरादीनां । यज्ञे यज्ञनिमित्तं ।
यत्तुपकल्पितं निर्मितं । तत्सर्वनिवेदयन्तिस्म ॥ ३२ ॥
अवज्ञयंशिक्षणीयांशंपुनःशिक्षयति—ततःप्रीतइति ।
अवज्ञेयकान्वयम् ॥ ३३ ॥ लीलया विनोदेन ॥ ३४ ॥
ततः दशरथनिर्गमनानन्तरं । रत्नानि श्रेष्ठवस्तूनि
भणिमुक्ताप्रवालवस्त्राभरणवन्दनादीनि ॥ ३५ ॥
३६ ॥ यज्ञमहतिइति यज्ञियम् । “यज्ञार्चिगभ्यांयस्त्र-
ज्यौ”इतिषः । यज्ञाययत्संपाद्यं तत्सर्वसंपादितमित्य-
र्थः ॥ ३७ ॥ अन्तिकान् समीपे । “दूरान्तिकार्थे-
भ्योद्वितीयाच्च”इतिचकारेणपञ्चमी । समीपे उपहृ-
तैः । सर्वकामैः सर्वोपकरणैः । उपेतं ॥ ३८ ॥ द्रुम-
मित्यर्धमेकान्वयम् । मनसेवेतिक्षिप्रसिद्धत्वेदृष्टान्तः
॥ ३९ ॥ वसिष्ठेत्यविभक्तिकोनिर्देशः । वसिष्ठस्य नर-

श्यशृङ्गस्यचोभयोरित्यर्थः । ऋषयश्चक्रंयज्ञक्षेत्रेनवृ-
त्तत्वेन तद्वचनमप्यपेक्षितं । शुभेदिवसे सोमसौम्यवा-
रादौ । शुभेनक्षत्रे रोहिण्यादौ । निर्यातः गृहात् ।
यज्ञशालांप्रतिइत्यर्थसिद्धं । अत्राहुः “शङ्खदुन्दुभिर्मृद-
ङ्गवादनैर्मङ्गलैःपटहकाह्लादिभिः । स्वस्तिवादमुखरै-
र्मन्त्रक्षितिं ब्राह्मणैश्चसहसंप्रपद्यते”इति ॥ ४० ॥ तत-
इतिसार्धश्लोकः । आरभमितिछान्दसः । यज्ञवाटगताः
सर्वे यजमानर्त्विगादयः । यथाविधि यथाक्रमं ।
यथाशास्त्रं । सर्वेयज्ञकर्मारभन् स्वस्वकर्मारभन्तेत्यर्थः
॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे भणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने त्रयोदशः सर्गः ॥ १३ ॥

ती० अन्तिकं अन्तिकेक्षितं ॥ ३८ ॥ ति० मनसेवेति । क्षिप्रसिद्धत्वोपकरणसौष्ठवज्ञापनाभोत्प्रेक्षेयं ॥ ३९ ॥ ती०
यथाशास्त्रं वेतोक्तमनतिक्रम्य । यथाविधि कल्पसूत्रानुसारेण ॥ ४१ ॥ इतित्रयोदशस्सर्गः ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. झ. महर्षये. २ क. झ. मुनिरब्रवीत्. ख. ग. घ. निदमब्र. ३ इदमर्षे ज. दृश्यते. ४ क. कदाचिद्धी-
लया. ५ क. झ. राजसत्तम. ६ ख. छ. यज्ञियश्चक्रतोरान्जन्. क—घ. ज. यज्ञियं च. ७ क. ज. झ. कृतं सर्वं. ८ ख. छ. ज.
मन्तिकम्. ९ ख. ज. मनसेव. १० ज. ततोवसिष्ठ. ११ क—झ. दिवसेशुभनक्षत्रे. १२ घ. जगतःप्रभुः. १३ घ—छ. झ.
यज्ञवाटंगताः. १४ क. ख. क. च. छ. झ. ज. इदमर्धमधिकंदृश्यते.

चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथ यज्ञपुरस्कारेण वसिष्ठादिभिर्देवशरभस्याश्वमेधयाजकम् ॥ १ ॥ विसृजेन्वागवैश्ववर्जमम् ॥ २ ॥ द्वावरेणाश्वमेधो
न्ते दक्षिणादिभिर्देविनादिसंज्ञानपूर्वकं अथ यज्ञप्रतिपुष्टिवाजकप्रार्थना ॥ ३ ॥

अथ संवत्सरे पूर्णे तस्मिन्प्राप्ते तुरङ्गमे ॥ सरस्वाश्चोत्तरे तीरे राज्ञो यज्ञोऽभ्यवर्तत ॥ १ ॥
अथ यज्ञं पुरस्कृत्य कर्म चक्रुर्द्विजर्षभाः ॥ अश्वमेधे महायज्ञे राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ २ ॥
कर्म कुर्वन्ति विधिवद्वाजका वेदपारगाः ॥ यथाविधि यथान्यार्थं परिक्रामन्ति शास्त्रतः ॥ ३ ॥
प्रवर्ग्य शास्त्रतः कृत्वा तथैवोपसदं द्विजाः ॥ चक्रुश्च विधिवत्सर्वमधिकं कर्म शास्त्रतः ॥ ४ ॥
अभिपूज्य तैतो हृष्टाः सर्वे चक्रुर्यथाविधि ॥ प्रातस्सवनपूर्वाणि कर्माणि भुनिषुक्त्वाः ॥ ५ ॥
ऐन्द्रश्च विधिवत्तो राजा चाभिप्लुतोऽनघः ॥ सोम्यन्दिनं च सवनं प्रावर्तत यथाक्रमम् ॥ ६ ॥

पूर्वसर्गान्ते शालाप्रवेशानन्तरमश्वमेधारंभस्संप्रदे-
ण दर्शितः । तदनुष्ठानं विसृजेण दर्शयिष्यन् तस्याश्वग-
मनपूर्वकत्वात्तदनुवादपूर्वकं यज्ञानुष्ठानं दर्शयति चतु-
र्दशे—अथेत्यादि । अथ अश्वविमोचनानन्तरं । तुर-
ङ्गमेप्राप्ते क्रमेणप्राप्ते । तस्मिन्संवत्सरे पूर्णे । राज्ञो-
यज्ञः । अभ्यवर्तत प्रावर्तत । अश्वगमनक्रमस्तु ।
विमुक्तमश्वं स्वैरचरन्तं राजपुत्रराजोऽसूतग्रामाणि क्षत्र-
संप्रहितारश्चतुश्शताः परिपालयन्तो नावर्तयन्तो नुचर-
न्ति । ब्रह्माध्वर्युहोत्रुद्गातारश्चत्वारः कृत्विजः तं रथका-
रगृहे समानीय बध्वा तस्य चतुर्षु पदेषु “इह धृतिस्वाहा”
इत्याद्याहुतिचतुष्टयं जुहति । तथाहुः । “रथकारगृहे-
श्वस्य वसतः सायमस्यतु । चतुर्षु पसुहेतव्याश्चतस्रो धृ-
तयः क्रमात्” इति । अथैकादशमासादूर्ध्वं तंसदस्याः
समानीय आश्वत्थे प्रजेव प्रन्ति । तथाह आपस्तंबः ।
“ऊर्ध्वमेकादशमासादाश्वत्थे प्रजेव प्रणीयान्” इति ।
सतोद्वादशमासे शालानिर्माणदिसकलसंभारान्संभृत्य
फाल्गुनाभावास्यायामृत्विग्भिः शालां प्रविश्य प्रतिप-
मारभ्याश्वमेधप्रारभन्ते ॥ १ ॥ अथ यज्ञमिति । अ-
नेन प्रधानात्विज्यं ब्रह्मत्वं तस्येति गम्यते ॥ २ ॥ प्रति-
पदमारभ्य सप्तसु दिनेषु कर्तव्याम् “त्रीणि त्रीणि वैश्वदे-
वानि जुहोति” इति विहितानेकविंशतिहोमान् “पूर्णा-
हुतिमुत्तमां जुहोति” इति विहितं कर्म विशेषं च अभिप्रे-
त्याह—कर्मसि । याजकाः कृत्विजः । वेदपारं तद-

र्थावबोधः तद्वच्छन्तीति वेदपारगाः । कर्म पूर्वोक्तं ।
विधिवत्कुर्वन्ति स्म । यथाविधि यथावेदोक्तं । यथा-
न्यायं यथामीमांसं । शास्त्रतः कल्पसूत्रानुसारेण ।
परिक्रामन्ति । “नासंस्थिते सोमे ध्वर्युः प्रत्यक्सदोती-
यात्” इत्याद्युक्तक्रममतिरुद्धकृत्विजो न विहरन्ती-
त्यर्थः ॥ ३ ॥ अथ सोमक्रयानन्तरं सोमराजाप्यायन-
कर्मविशेषान् दर्शयति—प्रवर्ग्यमिति । द्विजाः कृत्वि-
जः ॥ प्रवर्ग्य “देवावै सप्रमासत” इत्यादि प्रवर्ग्य ब्राह्मणो-
क्तं कर्मविशेषं । शास्त्रतः विधिमीमांसाकल्पसूत्रानु-
सारेण । कृत्वा । उपसदं इष्टिविशेषं । तथैव शास्त्रतएव ।
कृत्वा । शास्त्रतः उपदेशशास्त्रान् । अधिकं अतिवे-
शतः प्राप्तं । सर्वकर्म च चक्रुः । “तिस्र एव साहस्योपसदो-
द्वादशाहीनस्य” इति प्राप्ताः द्वादशप्रवर्ग्योपसदश्चक्रुरि-
त्यर्थः ॥ ४ ॥ अथ सोमप्रयोगं दर्शयति—अभिपूजे-
ति । बहिष्पवमानादिभिस्तत्तत्कर्मदेवताः । अभिपू-
ज्य ततः प्रवर्ग्योपसदनावसाने । प्रातस्सवनपूर्वाणि-
प्रातस्सवनमाध्यंदिनसवनपृतीयसवनानि । कर्माणि
चक्रुः ॥ ५ ॥ ऐन्द्रः इन्द्रमहनिष्ठः सोमांशः । सः
विधिवत् इन्द्राय दत्तः । अनघः पापनिवर्तकः । राजा
सोमराजः । अभिप्लुतः स्तोत्रशकौस्तुतः । यद्वा ।
ऐन्द्रः इन्द्रदेवताकोहविर्भागः । धानाः करंभः परिबापः
पुरोडाशः पयस्येति प्रातःसवनहवींषि । इन्द्राय हरिव-
ते धानाः । इन्द्राय पूषण्वते करंभः । सरस्वते परिबापः ।

ति० अत्र त्रिंशदिनात्मकसावनमासपरिच्छिन्नो वत्सरः ॥ १ ॥ ति० अग्रे पुत्रेष्टौ । “इष्टितेऽहं करिष्यामि” इति ऋग्यजुःकोः
“जुहावामौ वतेवस्त्री” इति ऋग्यजुःप्रक्रम्यवात्सीकयुक्तेषां ऽऽध्वर्यवमस्येति युक्तं ॥ २ ॥ टी० प्रवर्ग्य आराधुपकारकर्मवि-
शेषं ॥ ४ ॥

[पा०] १ ख. च. राहस्तस्य. २ ख. तथैवोपसदो. ३ क. ह. तदाहृष्टाः. ४ ग. क. ह. चाभिप्लुतो. ५ क. ह.
मध्यंदिनं च. ६ घ. यथाविधि.

तृतीयसवनं चैव राज्ञोऽस्य सुमहात्मनः ॥ चक्रुस्ते शास्त्रतो दृष्ट्वा तथा ब्राह्मणपुरुषाः ॥ ७ ॥
 [आह्वयाश्चक्रिरे तत्र शक्रादीन्विबुधोत्तमान् ॥ ऋष्यशृङ्गादयो मन्त्रैः शिषाश्वरसमन्वितैः ॥ ८ ॥
 गीतिभिर्मधुरैः स्निग्धैर्मन्त्राहानैर्यथार्हतः ॥ होतारो ददुरावाह्य हविर्भोगान्दिवौकसाम्] ॥ ९ ॥
 न चाहुतमभूत्तत्र स्खलितं वाऽपि किंचन ॥ दृश्यते ब्रह्मवत्सर्वं क्षेमयुक्तं हि चक्रिरे ॥ १० ॥
 न तेष्वहस्तु श्रान्तो वा क्षुधितो वाऽपि दृश्यते ॥ नाविद्वान्ब्राह्मणस्तत्र नाशतानुचरस्तथा ॥ ११ ॥
 ब्राह्मणा भुञ्जते नित्यं नार्थवन्तश्च भुञ्जते ॥ तापसा भुञ्जते चापि श्रमणा भुञ्जते तथा ॥ १२ ॥
 वृद्धाश्च व्याधिताश्चैव स्त्रियो बालास्तथैव च ॥ अनिशं भुञ्जमानानां न तृप्तिरुपलभ्यते ॥ १३ ॥
 दीयतां दीयतामर्थं वासांसि विविधानि च ॥ इति संचोदितास्तत्र तथा चक्रुर्नेकशः ॥ १४ ॥
 अन्नकूटाश्च बहवो दृश्यन्ते पर्वतोपमाः ॥ दिवसेदिवसे तत्र सिद्धस्य विधिवत्तदा ॥ १५ ॥

इन्द्रायपुरोडाशः । मित्रावरुणाभ्यां पयस्येति होतव्या-
 नीन्द्रमुद्दिश्यैव “अथ कस्मादेतेषां हविषामिन्द्रमेव यज-
 न्ति” इत्यादि श्रुतेः । माध्यंदिनसायंतनसवनयोः पय-
 स्वावर्जमन्यत्सर्वसमानं । अमिषुतइति पाठे चतसृषु-
 विषुचतुर्भिः ऋत्विग्भिः पाषाणैरभिहृत्य निःसारितसारा
 सीमलवाऽभूदित्यर्थः । तथा हि सूत्रं “सोमं राजानं दृष-
 दिनिघाय दक्षिणतो ब्रह्मापश्चादध्वर्युरुत्तरतो होता प्रागु-
 द्राता स्थित्वा दृष्ट्वा द्विरभिहन्यात्” इति । अनघः अंशु-
 स्कन्दनरहितः ॥ ६ ॥ तथा शास्त्रप्रकारेण । “प्रात-
 स्सवनपूर्वापि” इत्युक्तस्यैवायं प्रपञ्चः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥
 अहुतं स्खलितं अन्यथा हुतं वा । किंचन नाभूत् ।
 सर्वं होमादिकं । ब्रह्मवत् मन्त्रवत् । दृश्यते स्म । हि
 यस्मात् । क्षेमयुक्तं निर्विघ्नम् । चक्रिरे । अत्राहोमा-
 विकमन्त्रमेधीयं सूचितं । तेषां बहुत्वेन स्वालित्यादिसं-
 भावनया तत्परिहारस्य वक्तव्यत्वात् । तथा ह्युपनिषादः
 “पत्नीसंयजनान्ते हन्यमिष्टो मे तु संस्थिते ॥ प्रजापतिस-
 भे गीते बीणागणिकि मिर्तुषे ॥ अस्तंगते सहस्रांशावारु-
 ष्यान्वत्थ निर्मिताः ॥ षट्त्रिंशत्तमया सन्दीप्ता वन्तोऽध्व-

र्यवोयुताः ॥ अप्राकृतैः सुवैर्दोर्घदण्डैः स्वदिरसंभवैः ॥
 सर्वांतरात्रिमन्त्रानि दशाज्यादीनि जुहुति ॥ संख्याहु-
 तीस्ताः सकृदेव हुत्वा परार्धपर्यन्तमथक्रमेण ॥ हुत्वाऽध्व-
 नामप्रभृतीनि रात्रेशेषोक्तसङ्ख्याहुतिभिः समाप्यः”
 इति ॥ १० ॥ अथ तत्राह्नदानसमृद्धिर्दर्शयत्यष्टभिः—
 न तेष्वित्यादि । यद्यपि क्रीते सोमेयज्ञानं भोज्यं तथापि
 सर्वद्रव्यस्य वसिष्ठसात्कृतत्वेन न दोषः । तेष्वहस्तु यज्ञी-
 यदिनेषु । श्रान्तः पिपासितः । क्षुधितः बुभुक्षितः ।
 न दृश्यते नादृश्यत । अशतानुचरः शतशिष्यरहितः
 ॥ ११ ॥ नाथवन्तः दासाः । शूद्रादय इति यावत् ।
 श्रमणाः दिगंबरः । “श्रमणावातवसनाः” इति निघ-
 ण्टुः । यद्वा “चतुर्थमाश्रमप्राप्ताः श्रमणानामते स्मृ-
 ताः” इति स्मृतिः ॥ १२ ॥ व्याधिताः संजातव्या-
 धयः । अनिशं भुञ्जमानानां भुज्जानेष्वपि । यजमानस्य
 तृप्तिः अलं बुद्धिः । नासीदित्यर्थः । यद्वा रस्य तातिश-
 याद्भुक्त्यनन्तरमपि भोजनेच्छा जायत इत्यर्थः ॥ १३ ॥
 तथा चक्रुः ददुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ विधिवत् पाकवि-
 ध्युत्क्रमेण । सिद्धस्य पकस्य । अनेति लुप्तगच्छीविभ-

ति० यथेत्यस्यैव विधीत्यर्थः ॥ ७ ॥ टी० तत्र शृगे । स्खलितं स्कन्धं । पात्रादिति शेषः ॥ १० ॥ ति० श्रान्तः
 स्खलितश्चापः ॥ ११ ॥ ति० ब्राह्मणा इति त्रैवर्णिकोपलक्षणं । द्विजत्वात् । दि० । नाथवन्तः ब्राह्मणस्वा-
 भिकाः क्षत्रियविद्वत्प्राज्ञाः । तापसाः ब्रह्मचारिप्रसूतयः । वाशब्देन वर्णाश्रमबहिर्भूतपरिग्रहः । तुशब्देन यथेच्छतामः ॥ १२ ॥
 ति० भोज्यसौष्ठवात् उदरपूर्तावपि रसातिशयोक्त्येन भोजनसीतृप्तिर्नोपलभ्यत इत्यर्थः । दि० भुञ्जमानानां भोज्यमानानां जना-
 नां तृप्तिर्नोपलभ्यते । एतेन भोज्यानामस्तिषादुत्पन्नितं । किंच अमानानां गर्वहितानां भोजनदातृणां अनिशं निरन्तरं भुञ्जि
 भोजनायां । भोजनदाने इत्यर्थः । अन्तर्भावितविषयकमुन्नेर्भावेक्ति ॥ १३ ॥

[पा०] १ क.—स. ययामाह्वय. २ क. च. छ. श. य. ट. इदं श्लोकद्वयमधिकं दृश्यते. ३ ख. चापि किंचन क—
 श. वानकिंचन. ४ ख. वानकश्चन. क. श. वानदृश्यते. ५ क. च. छ. श. ब्राह्मण-कश्चित्. ६ ग. नानादकुशलस्तथा.
 घ. नानाकारस्तथा. ७ ट. नाथवन्तस्तु. ८ ट. वापि. क. नित्यं. ९ क. श. श्रमणाश्चैव भुञ्जते. १० क. घ.—स. क्षी-
 वाश्चाथतथैवच. ११ ट. भुञ्जमानानां.

नानादेशादनुप्राप्ताः पुरुषाः स्त्रीगणास्तथा ॥ अभयानैः सुविहितास्तस्मिन् यज्ञे महात्मनः ॥ १६ ॥
 अन्नं हि विधिवत्स्वादु प्रशंसन्ति द्विजर्षभाः ॥ अहो तृप्ताः स मद्रं त इति शुश्राव राघवः ॥ १७ ॥
 खलंकृताश्च पुरुषा ब्राह्मणान्पर्यवेपयन् ॥ उपासते च तानन्ये समृष्टमणिकुण्डलाः ॥ १८ ॥
 कर्मान्तरे तदा विप्रा हेतुवादान्वहूनपि ॥ ग्राहुः स वाग्मिनो धीराः परस्परजिगीषया ॥ १९ ॥
 दिवसेदिवसे तत्र संस्तरे कुशला द्विजाः ॥ सर्वकर्माणि चक्रुस्ते यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ २० ॥
 नापङ्कजविदत्रासीन्नात्रतो नाबहुश्रुतः ॥ सदस्यास्तस्य वै राज्ञो नावादकुशला द्विजाः ॥ २१ ॥
 ग्राप्ते यूपोच्छ्रये तस्मिन्पङ्क्तैः स्वादिरास्तथा ॥ तावन्तो बिल्वसहिताः पर्णिनश्च तथाऽपरे ॥ २२ ॥
 श्लेष्मातकमयस्त्वेको देवदारुमयस्तथा ॥ द्वावेव तत्र विहितौ बाहुव्यस्तपरिग्रहौ ॥ २३ ॥

क्तिकंपदं । अन्नस्यखाद्यभक्ष्यलेह्यचौष्यभेदभिन्नस्य ।
 कृताः राशयः ॥ १५ ॥ सुविहिताः सुतर्पिताः ॥ १६ ॥
 अन्नं विधिवत् उपचारवत् । स्वादुच । अनेन तृप्ताः
 स्य । अहो इदं वर्णितुं न शक्यं । इति द्विजर्षभाः प्रशं-
 सन्ति प्राशंसन् । तद्वाच्यं शुश्राव । “नतेष्वहस्सु”
 इत्यारभ्य प्रशंसाप्रकारेण न तु कविदाक्यं । अनेन “ब्राह्म-
 णौ श्रीणागाधिनौ गायतः” इत्यारभ्य “इत्यददा इत्यय-
 जया इत्यपच इति ब्राह्मणो गायतः” इत्युक्तस्तुतिश्रवणमु-
 क्तम् ॥ १७ ॥ ब्राह्मणान् ब्राह्मणेभ्यः । पर्यवेपयन्
 भक्ष्याभक्षानादीनि ति शेषः । समृष्टमणिकुण्डलाः उत्ते-
 जितरत्नकुण्डलाः । अन्ये पुरुषाः साहाय्यार्थं तान् सेव-
 न्तेत्यर्थः ॥ १८ ॥ कर्मान्तरे सवनयोरन्तरालकाले ।
 धीराः धीमन्तः । वाग्मिनः पटुवाचः । विप्राः
 ऋत्विजः । परस्परजिगीषया बहून हेतुवादान् ग्राहुः-
 स्य । अनेन ब्रह्मोद्यमुक्तः । यथा “किंस्विदासीत्पूर्व-
 चित्ति” इत्यादि होतृब्रह्मणोः प्रश्नप्रतिवचनानि ॥ १९ ॥
 अथ “ऊमोर्व्याकव्याधिदैवत्यानि द्विनाराशंसनं प्रातः-
 सवनं द्विनाराशंसनं माध्यंदिनं सवनं सकृन्नाराशंसनं
 तृतीयसवनं” इति विहितानि त्रिकालकर्माणि दर्शयति-
 दिवसेदिवस इति । दिवसेदिवसे अश्वमेधाहेतुप्रत्यहं ।
 संस्तरे आसीर्णवर्हिषि । “संस्तरो प्रस्तरोऽध्वरो” इत्य-
 मरः । सर्वकर्माणि ऊमादिदैवत्यकर्माणि यथाशास्त्रं ।
 शृद्धैः प्रचोदिताः सन्तः । चक्रुः । “ऊमा ऊर्व्याश्च का-
 व्याश्च पितरः सवनत्रये” ॥ नाराशंसनं नाम सकृद्-

क्षिताप्यायितासादितचमसं ॥ २० ॥ अत्र यज्ञे ।
 अषडङ्गवित्कश्चिन्नासीत् । अन्नतश्च कश्चिन्नासीत् ।
 अबहुश्रुतश्च कश्चिन्नासीत् । तस्य राज्ञः । सदस्याः
 सदसिसमवेताः । द्विजाः । अवादकुशलाः नासन्
 ॥ २१ ॥ अथौपवसध्यदिनकृत्यपश्चालं भवतुं यूपोच्छ्र-
 यणप्रकारमाह—प्राप्त इति । श्लोकद्वयमेकान्वयं ।
 यिस्मन् अश्वमेधे । यूपानामुच्छ्रयो यूपोच्छ्रयः । उच्छ्र-
 यः उत्क्षेपणं । उद्धृत्य स्थापनमिति यावत् । तत्कालोत्र
 लक्ष्यते । “यूपायोच्छ्रियमाणा यानुब्रूहि” इति प्रैवे प्रा-
 प्त इत्यर्थः । बिल्वस्य विकारा बिल्वः । “बिल्वदिभ्यो-
 ऽण्” इत्यण् । बिल्वयूपाष्वट् उच्छ्रिता इति शेषः ।
 स्वादिरस्य विकाराः स्वादिराः । तथेति समुच्चये । स्वादि-
 रायूपाश्च । तावन्तः षडेव । बिल्वसहिता इति स्वादि-
 राणां बिल्वसमीपवर्तित्वं न तु पर्णिनसमीपवर्तित्वमित्यु-
 च्यते । षट् स्वादिरायथा बिल्वसहिता भवन्ति तथोच्छ्रि-
 ता इत्यर्थः । अपरे उक्तेभ्योऽन्ये । पर्णिनः पर्णीपला-
 शः “पलाशे किंशुकः पर्णी” इत्यमरः । तत्प्रकृतिकाः
 पर्णिन इत्युच्यन्ते । पर्णिनो यूपाः । तथा षट् उच्छ्रि-
 ता इत्यर्थः ॥ २२ ॥ श्लेष्मातकमयः राज्जुदालविका-
 रः । एको यूपः उच्छ्रितः । देवदारुमयस्तथा देवदा-
 रुविकारश्च यूप उच्छ्रितः । अत्रैकत्वमविवक्षितं । द्वयोः
 श्रुत्या चोदितत्वात् । “राज्जुदालमभिष्टमिनोति पौतुद्र-
 वावमितो भवतः” इति श्रुतिः । राज्जुदालः श्लेष्मातकः ।
 पौतुद्रवौ देवदारु । अथ मन्त्रविन्यासक्रमः । राज्जुदालो-

शि० विधिवत् पाकशास्त्रोक्तविधिनिर्मितम् ॥ १७ ॥ ति० खलंकृता इति । अनेन राजकृतो यज्ञपरिचारकसत्कारोऽर्चनितः
 ॥ १८ ॥ शि० प्रचोदिताः प्रेष्य ब्रूहीत्यादिवैदिकशब्दैः प्रेरिताः । ते प्रसिद्धाः ॥ २० ॥ ति० श्लेष्मातकः रज्जुदालः । तन्मय
 एको यूपः अश्वमेधेदिह उपदिष्ट इत्यर्थः । शि० अभिष्टः अभिसंमुखवर्ती ॥ २३ ॥

[पा०] १ ज. उपासतेतथान्येव. २ क—क्ष. ग्राहुः शुवाग्मिनो. क. ख. ग्राहुः स्ववेदकुशलाः. ३ क. ग—छ. क्ष.
 मयोविष्टो. ट. भयोऽभिष्टो. ज. मयश्चैव.

कारिताः सर्व एवैते शास्त्रैर्यज्ञकोविदैः ॥ शोभार्थं तस्य यज्ञस्य काञ्चनालंकृता भवन् ॥ २४ ॥
 एकविंशतियूपास्ते एकविंशत्यरत्नयः ॥ वासोभिरेकविंशतिरेकैकं समलंकृताः ॥ २५ ॥
 विन्यस्ता विधिवत्सर्वे शिल्पिभिः सुकृता दृढाः ॥ अष्टाश्रयः सर्व एव ऋक्षरूपसमन्विताः ॥ २६ ॥
 आच्छादितास्ते वासोभिः पुष्पैर्गन्धैश्च पूजिताः ॥ सप्तर्षयो दीप्तिमन्तो विराजन्ते यथा दिवि ॥ २७ ॥
 इष्टकाश्च यथान्यायं कारिताश्च प्रमाणतः ॥ चित्तोऽग्निर्नाशनेस्तत्र कुशलैः शुल्बकर्मणि ॥ २८ ॥

मिश्रः अग्नौतिष्ठतीत्यग्निमिश्रः। अग्निश्चन्द्रेनाग्निस्थानवेदिक-
 च्यते । “अर्धमन्तर्वेदमितुयादध्वंविदे” इति श्रुतेः ।
 सोममिश्रः प्रथमयूपः “तानमिश्रप्रथमान्मन्त्रेण छिनत्ति”
 इति सूत्रान् । तस्य दक्षिणोत्तरपार्श्वयोर्देवदाहयूपौ तेषां त्र-
 याणां दक्षिणतस्त्रयोर्वैत्वाः उत्तरतस्त्रयः । तेषां त्रयानां
 दक्षिणतस्त्रयः स्वादिरादक्षिणतस्त्रयः । तेषां त्रयानां
 दक्षिणतस्त्रयः पालाशाः उत्तरतस्त्रयः । प्रथमं पालाश-
 षट्पदमन्तेवित्वष्टं । सर्वधा स्वादिरादक्षिणतस्त्रयः स-
 हिता इत्यसूचयन् । आपस्तम्बस्मात्सूत्रयत् । “राज्युदा-
 लमेकविंशत्यरत्नसंमिनोति पौतुद्रवावमितस्त्रयोर्वैत्वा-
 दक्षिणतस्त्रयः उत्तरतस्त्रयः स्वादिरादक्षिणतस्त्रयः उत्तर-
 तस्त्रयः पालाशादक्षिणतस्त्रयः उत्तरतः” इति । एवं यू-
 पानामुच्यते यजक्रममुक्त्वा तेषामन्तरालप्रदेशविस्तारं दर्-
 शयति— द्वाविंशति । तत्र यूपेषु । द्वौ द्वौ बाहुव्यस्तपरिम-
 हौ विहितौ कृतौ । व्यस्तौ बाहु बाहुव्यस्तौ ताभ्यां प-
 रिग्रहः स्पर्शोऽयस्यौ । द्वौ द्वौ यूपौ व्यस्तबाहुस्पर्शयौ वि-
 हितौ । व्याममन्त्रान्तरप्रदेशावित्यर्थः । तथा ह धर्मनि-
 र्णयकारः । “वण्णवत्यङ्गुलं बाहुदण्डमष्टोत्तरतुवा ।
 यूपान्तरालं तन्मात्रमध्वमेधेमाह कृतौ” इति ॥ २३ ॥
 यूपनिर्माणमाह— कारिता इति । एते सर्वे यूपाः शास्त्रज्ञैः
 यज्ञशास्त्रज्ञैः । यज्ञकोविदैः यज्ञप्रयोगकुशलैः । का-
 रिताः काञ्चनैः काञ्चनपटैश्चालंकृताः । भवन् “बहु-
 लं छन्दस्त्रमाह्योगेपि” इत्यबभावः । अलंकारोपि किं-
 शास्त्रीयः नेत्याह— तस्य यज्ञस्य शोभार्थमिति । यज्ञभूमेः
 शोभार्थमित्यर्थः ॥ २४ ॥ तेषां सङ्ख्याप्रमाणे दर्शयति—
 एकविंशतीति । ते यूपाः । एकविंशति “सुपांसुलुक्”
 इत्यादिना सुलोपः । एकविंशत्यरत्नयश्च एकविंशत्यर-

भ्युभता इत्यर्थः । “एकविंशत्यरत्नरत्नमेधस्य” इति-
 श्रुतेः । “चतुर्विंशत्यङ्गुलयोरग्निः” इति सूत्रं । एकविं-
 शतिरितीकारलोपबहुवचनेनार्थः । एकैकमिति सामा-
 न्येन पुंसकं । एकयूपएकेन वाससेतिक्रमेण सर्वेषां वा-
 सोमिरलंकृता इत्यर्थः ॥ २५ ॥ यूपस्थापनविशेषमुक्त्वा-
 नुवादपूर्वमाह— विन्यस्ता इति । शिल्पिभिः सुकृताः
 सुसुकृताः अन्यूनातिरिक्ततया कृताः । दृढाः सुपिरा-
 दिदोषरहिताः । अष्टाश्रयः अष्टकोटयः । “स्त्रिय. पा-
 ल्यत्रिकोऽयः” इत्यमरः । ऋक्षरूपसमन्विताः यूपा-
 भ्यञ्जनेन ऋग्धरूपयुक्ताः । सर्वे एव विन्यस्ताः स्था-
 पिताः । यद्वा । “प्राप्ते यूपोच्छ्रये” इत्यादिक्लोकप्रय-
 मेकान्वयः । शास्त्रज्ञैः कारिता वैत्वादयः सर्वे एते काञ्च-
 नालंकृताः भवमिति यूपनिर्माणमुक्तं । एकविंशतीत्य-
 नेन संख्याप्रमाणे दर्शयति । विन्यस्ता इत्यनेन स्थापनमु-
 च्यते ॥ २६ ॥ यूपान्वर्णयति— आच्छादिता इति ।
 दिविसप्तर्षय इव ते यूपविजाजन्ते स्म । दीप्तिमान्ते दृष्टा-
 न्तः । समानां समानां वा ॥ २७ ॥ यूपोच्यते पूर्वभा-
 विचयनमाह— इष्टका इति । शुल्बकर्मणि यज्ञकर्मणि ।
 “शुल्बं ताम्रेयज्ञकर्मण्याचारे जलसन्निधौ” इति वैजय-
 न्ती । प्रकृते चयनं विवक्षितं । शुल्बमेकसरारज्जुः ।
 शुल्बसाध्यं कर्म शुल्बचयनं । अतएवाह रुद्रवत्तः ।
 “रज्जुनां विहरणसाधनत्वादेतत्कर्म शुल्बमाचष्ट आचा-
 र्यः” इति । तत्र कुशलैः माङ्गलैः । यथान्यायं यथाशा-
 स्त्रं । प्रमाणतः प्रमाणेन । विशिष्टा इष्टकाः कारिताः ।
 अत्र सूत्रं “पादमात्रोर्ध्वमात्रोऽणुकमात्रं क्रजुरेस्तादक्षि-
 णावृताः सव्यावृताः कया लिखिताश्च” इति । अग्निः अ-
 न्याधारवेदिः । चितः तामिरिष्टकाभिः कृतचयनः ।

ति० शास्त्रज्ञैः शास्त्रशिल्पिणां शुल्बशास्त्रं ॥ २४ ॥ ति० महोच्यते यूपीपाहो यूपोन्वः सर्वकाञ्चनः । यज्ञे समभवत्तत्र शो-
 भार्थमुपकल्पितः । इति कचित्पाठः ॥ २५ ॥

[पा०] १ शोभार्थं चयनम् । २ व. क. ऋक्षरूपः । ३ ग. व. ज. गन्धैश्च भूषिताः । ४ क. क. ज. कुशलैः शिल्पकर्मणि.
 न. छ. कुशलैरेव कर्मणि.

स चित्तो राजसिंहस्य सञ्चितः कुशलैर्द्विजैः ॥ गरुडो रुक्मपक्षो वै त्रिगुणोष्टादशात्मकः ॥ २९ ॥
 नियुक्तास्तत्र पशवस्तत्तदुद्दिश्य दैवतम् ॥ उरगाः पक्षिणश्चैव यथाशास्त्रं प्रचोदिताः ॥ ३० ॥
 शामित्रे तु ह्यस्तत्र तथा जलचराश्च ये ॥ ऋत्विग्भिः सर्वमेवैतन्नियुक्तं शास्त्रतस्तदा ॥ ३१ ॥
 पशूनां त्रिशतं तत्र यूपेषु नियतं तदा ॥ अश्वरत्नोत्तमं तत्र राज्ञो दशरथस्य च ॥ ३२ ॥
 कौसल्या तं हयं तत्र परिचर्य समन्ततः ॥ कृपाणैर्विशशासैर्न त्रिभिः परमया मुदा ॥ ३३ ॥

अभूत् ॥ २८ ॥ चयनसंस्थानमाह—सचित्त इति । स चित्तः चयननिर्वर्त्योभिः । राजसिंहस्य राजश्रेष्ठस्य । अनेन पूर्वमनेकधानुष्ठितक्रतुत्वं सूच्यते । कुशलैः रीतिभेदविनाचयननिर्माणसमर्थैः । द्विजैः ब्राह्मणैः ऋत्विग्भिः । संचितः सम्यग्यथाशास्त्रं चितः । कथंचित्त इत्यत्राह—गरुड इति । गरुडः गरुडाकारः । पक्षीपुच्छं च प्रसार्याधोवीक्षणः प्राङ्मुखं तिष्ठन् गरुड इव स्थितः । “इयेन चित्तं चिन्वीत” इति श्रुतौ इयेन शब्दो गरुडपर एव । “सुपर्णोऽसि गरुडान्” इति मण्डलिकात् । यद्वा । गरुडः गरुडप्रतिकृतिः । “जीविकार्ये चापण्ये” इति वासुदेवादिवत्प्रतिकृतौ विहितस्य कनोऽलुपू । रुक्मपक्षः स्वर्णगर्भपक्षः । “सहस्रं हिरेण्यशकलैः प्रतिदिशमग्निं प्रोक्षति” इति सूत्रात् । त्रिगुणः त्रिगुणप्रस्तारः । प्रकृतौ षट्प्रस्तारात्मकस्य चित्याग्नेरश्वमेधे त्रैगुण्यविधानात् । “षट्चित्तयो भवन्ति” इति श्रुतेः । “त्रिस्त्रावोभिर्भवतीत्यश्वमेधे विज्ञायते” इति सूत्रात् । अतएव अष्टादशात्मकः अष्टादशप्रस्तारात्मकः । ननु षट्प्रस्तारात्मकस्य चित्यस्य त्रैगुण्यविधानेनैव अष्टादशप्रस्तारात्मकत्वं सिद्धं किं पुनस्तदुपदेशेन । उच्यते । त्रिगुण इत्युक्ते षट्प्रस्तारात्मकत्वप्रतीयते । तैत्तिरीयके “षट्चित्तयो भवन्ति” इति विधानात् । तदिदं वाजसनेयकपक्षावलम्बनं शोतयितुमष्टादशात्मकत्वोक्तिः । एवंभूतञ्चित्त इत्यन्वयः ॥ २९ ॥ अयपूर्वोक्तेषु यूपेषु पशुनियोजनमाह—नियुक्ता इति । यथाशास्त्रं शास्त्रमनतिक्रम्य । प्रचोदिताः विहिताः । पशव उरगाः पक्षिणश्च । तत्तदैव तं इन्द्रादिदेवता उद्दिश्य तत्र यूपेषु नियुक्ता बद्धाः । यूपेष्वित्यारोकाणामुपलक्षणम् । “यूपेषु भ्रात्र्यान्पशून्नि-

युजन्ति । आरोकेष्वावरण्यान्धारयन्ति” इति श्रुतेः । अत्राशक्यानामुरगादीनां नियोजनं पश्वरद्वारा । एते च पशवस्तत्तदैव ताश्च “इन्द्राय राज्ञे सूकरः” इत्याद्यनुवाकेषु प्रतिपाद्यन्ते ॥ ३० ॥ तत्र “पर्यग्निकृतान्तरण्यानुत्सृजन्त्यर्हिसार्यै” इति श्रुतेरारण्यान्पशून्पर्यग्निकृतानुत्सृज्य भ्रात्र्याणां पशूनां शामित्रे नियोजनमाह—शामित्रेति । तुशब्देनारण्येभ्यो वैलक्षण्यमुच्यते । हयः अश्वमेधीयः । ये जलचराः कूर्मादयः ते च तदन्यत्सर्वेषु भ्रात्र्यान्पशुजातं तत्र यज्ञे तदा विशसनकाले । ऋत्विग्भिः शामित्रे विशसनकर्मणि । शास्त्रतो नियुक्तं ॥ ३१ ॥ यूपनियुक्तानां पशूनां संख्यामाह—पशूनामिति । तत्र यूपेषु । पशूनां त्रिशतं नियतं बद्धं । तदाराज्ञो दशरथस्य अश्वरत्नोत्तमं अश्वश्रेष्ठोत्तमं च नियतं । त्रिशतमिति प्रधानापेक्षया । अधिकानामपिश्रवणान् । तथाह भास्करः “अश्वमेधपशुसङ्ख्यातुपञ्चशतमेकोनविंशतिश्च” इति । अश्वरत्नोत्तर इति पाठे रत्नोत्तरोत्तरप्रधानोऽश्व इति परनिपातेन योजना । तथाह भास्करः “सौवर्णान्महिषी मणीन् दशशतान्स्वाश्वत्थावहाद्वाजाता वयते मणीन् दशशतान्प्रत्यग्वहाद्वाजाताम् ॥ प्रत्यफ्शोणिसहस्रमेव परिवृत्त्यस्यावयेन्मौक्तिकान्सक्यः शङ्खमणीनयैषु समुपप्रमन्य विस्त्रस्तयः” इति । आवयति वतान्करोति ॥ ३२ ॥ मृताश्वोपचारमाह—कौसल्येति । कौसल्या महिषी । तत्र शामित्रप्रदेशे । तं मृतं हयं । समन्ततः परिचर्य प्रदक्षिणाप्रदक्षिणसंचार्य । अत्र सूत्रं “दक्षिणां न्देशपक्षानुद्रव्य सव्यान्प्रमध्य दक्षिणानुरुताभ्राना इदं मध्विदं मध्वितिजपन्त्यः स्त्रियोमहिष्यान्धत्वरगोमृगाणां परिक्रम्य सव्यानुद्रव्य दक्षिणान्प्रमध्य सव्यान्-

ति० सचित्तः अग्निः । संचितः स्थापितः । कथंचित्त इत्यत्राह । गरुडः गरुडसंस्थानः । रुक्मपक्षः “सहस्रं हिरेण्यशकलैः प्रतिदिशमग्निं प्रोक्षति” इति सूत्राद्वक्मपक्षत्वमितिकेचित् । अत्रपक्षे “त्रिगुणोष्टादशात्मकः” इत्यस्यासामञ्जस्यं तथा चित्तदेशविशेषणानीमानि । स्वर्णैः ऋकाभिः पशुनिर्माणद्वक्मपक्षत्वमित्यन्वये । ति० रुक्मपक्षः सुवर्णमयपक्षविशिष्टः ॥ २९ ॥ ती० परिचर्यप्रोक्षणदिभिः संस्कृत्य । एवं कृपाणैर्विशशासेति अस्ति निर्वधंचकारेण्यर्थः । मुनिभावप्रकाशिका कृपाणैः जायुषैः । त्रिभिः मन्त्रैः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ प. क. अ. न. ऋषिभिस्सर्व. २ अ. शास्त्रतस्ततः. ३ अ. यूपेषु नियोजितम्.

पतत्रिणा तदा सार्धं सुस्थितेन च चेतसा ॥ अवसद्रजनीमेकां कौसल्या धर्मकाम्यया ॥ ३४ ॥
 होताऽध्वर्युस्तथोद्गाता हस्तेन समयोजयन् ॥ महिष्या परिवृत्त्या च वावातामपरां तथा ॥ ३५ ॥
 पतत्रिणस्तस्य वपासुदृत्य नियतेन्द्रियः ॥ ऋत्विक् परमसंपन्नः अपयामास शास्त्रतः ॥ ३६ ॥
 धूमगन्धं वपायास्तु जिघ्रति स नराधिपः ॥ यथाकालं यथान्यायं निर्णुदन्पापमात्मनः ॥ ३७ ॥
 हयस्य यानि चाङ्गानि तानि सर्वाणि ब्राह्मणाः ॥ अग्नौ प्रास्यन्ति विधिवत्समन्त्राः षोडशर्त्विजः ॥ ३८ ॥

रूनाग्राना सकथीरवधून्वन्यस्त्वप्रदक्षिणपरिक्रम्य प्र-
 दक्षिणमग्रतोययापुरस्ताभवत्कृत्वः संपादयन्ति” इति ।
 कृपापैक्षिभिसिन्धुभिः सौवर्णीभिः सूचीभिः एनं पर-
 मयामुदा निरवधिकभद्रया । विशक्षास असिपया-
 न्कल्पयामास । कौसल्येति इतरासामुपलक्षणं । “सौ-
 वर्णीभिः सूचीभिः पद्मचोम्यस्यासिपथान्कल्पयन्ति प्रा-
 क्रोडात्प्रत्यङ्गीभिः” इति सूत्रात् । क्रोडं वक्षः ॥ ३३ ॥
 महिष्याः कर्तव्यांतरमाह—पतत्रिणेति । तदा विशस-
 नोत्तरकाले । कौसल्या । धर्मकाम्यया धर्मसिद्धीच्छ-
 या । काम्यजन्तादकारप्रत्ययेटाप् । सुस्थितेन सुस्थि-
 रेण । चेतसा उपलक्षितासती । शवस्पर्शकुत्सारहिता-
 सतीत्यर्थः । पतत्रिणा अश्वेन । सार्धं एकारजनीमवस-
 त् । अत्रसूत्रं “अंबेअंबाल्यंदिक्केइतिजपन्तीमहिषी
 अश्वमुपसंगम्य गणानां आगणपतिं हवामह इत्यभिमुख्य
 कृत्सकध्प्योगृदंधेहीतिप्रजननेप्रजननंसंनिधायोपविश-
 ति । सुभगेकापीलवासिनीतिक्षौमेनवाससाध्वर्युर्महि-
 षीमयंचप्रच्छाद्य वृषावारेतोधा रेतोदधात्वितिजपत्या-
 ग्रीधपरांरात्रिमृत्विजोयजमानंजागरयन्ति” इति ॥ ३४ ॥
 तादात्विकदक्षिणमाह—होतेति । तथेत्यनुक्तसमुच्च-
 यार्थः । ब्रह्माचेत्यर्थः । एतेब्रह्मादयश्चत्वारःप्रधानत्वि-

जोमहिषीपरिवृत्तिभ्यांसह वावातामपरां पालाकलीं
 च । राहोदक्षिणार्थं परिगृह्य । हस्तेनसमयोजयन् ।
 रमणवद्धस्तेनगृह्णित्यर्थः । अत्रश्रुतिः “अंबेअंबा-
 ल्यंदिक्केइतिपद्मीमुदानयति” इत्यादि । उदानयति
 हस्तेनगृह्णातीत्यर्थ इतिभास्करः । सूत्रं च “महिषीब्रह्म-
 णेददातिवावातांहोत्रेपरिवृत्तिमुद्रात्रेपालाकलीमध्वर्य-
 वे” इति । पश्चात्प्रतिनिधिवृत्त्यदानेन निवर्त्येरम् ।
 “कृतमिषेकामहिषीपरिवृत्तिरुपेक्षिता । वावाताभो-
 गिनीपात्रप्रदापालाकलीमता” इतिवैजयन्ती ॥ ३५ ॥
 तस्यपतत्रिणः अश्वस्य । “पतत्रीपक्षितुरगौ” इत्यम-
 रः । वपां वपास्यानीथां तेजनीं । “नाश्वस्त्वपाविद्य-
 ते” इतिसूत्रात् । “नान्येषां पशूनांतेजन्या अवय-
 न्यवयन्त्यश्वस्य” इतिश्रुतेऽह । उद्धृत्य आदाय । निय-
 तेन्द्रियः एकाग्रः । परमसंपन्नः परमेणप्रयोगचातुर्ये-
 णसंपन्नः । ऋत्विक् अध्वर्युः । शास्त्रतः अपयामास
 पपाच । आपाके । शास्त्रं च स्वयमेववक्ष्यतिप्रभेति ॥ ३६ ॥
 अथवपाहोमसूचयन्नाह—धूमेति । नराधिपः दशर-
 थः । यथाकालं होमकालमनतिक्रम्य । यथान्यायं
 यथाशास्त्रं । आसनः पापं निर्णुदन् निवर्तयन्सम् ।
 वपायाधूमगन्धंजिघ्रतिस्म ॥ ३७ ॥ वपाहोममुक्त्वा

ति० पतत्रिणेति । पुराअश्वानांपक्षाः सन्तीतिप्रसिद्ध्येवंवाहः ॥ ३४ ॥ ति० अथहोत्रादयः । महिष्या कृतमिषेकया ।
 परिवृत्त्या राहोमोगाद्वह्निंकृतयादास्याचसह । वावातो राहोवह्नाभंभुजिष्यो । अश्वेनसमयोजयतिर्त्विज इति केचित् । अपरे
 तु वावाताशब्देराहोममध्यमजातीयद्वितीयभायांवाची । तदुक्तमैतरेयब्राह्मणभाष्ये तृतीयपक्षिकास्थद्वार्षिकान्धस्थवावातेतिप्रती-
 कव्याख्यानावसरे । राहोहित्रिविधाः स्त्रियः । उत्तममध्यमाधमजातीयाः । तासांमध्ये उत्तमवातेः क्षत्रियायामहिषीतिनाम ।
 मध्यमजातेर्बैद्यायाःवावातेति । अधमजातेःशूद्राया परिवृत्तिरिति अतएवाश्वत्थानसूत्रे दशमाध्याये अधमसंस्थवावातेति-
 प्रतीकंरुहीत्वा द्वितीयाभावेतिव्याख्यातं नारायणवृत्तिकृता । शि० रात्रिवास्तोत्तरकालिकहोत्रादिकृत्समाहोतेति । होत्रादयश्चयः ।
 तथाशब्देनब्रह्माच । महिष्या कृतमिषेकया । परिवृत्त्या उपेक्षितयाच सहितांवावातां भोगिनीं । अपरां पालाकलीं च । ह्येना-
 श्वेनसमयोजयन् । अश्वसंयोजनरूपमधिकारयामासुतित्यर्थः । तथाचद्वैतार्थः । एतेन “महिषीब्रह्मणेददाति वावातांहोत्रे
 परिवृत्तिमुद्रात्रे पालाकलीमध्वर्यवे” इतिसूत्राण्युपन्यस्य पद्मीदानपरत्वेनव्याख्यानं प्रत्युक्तं । दानस्याग्रातुकेः । अध्याहारे गौर-
 वाच । हस्तेनसमयोजयतिर्त्विज इतिपाठे तु हयहस्तेनेत्यर्थः । पशूनामग्रिमपादयोर्हस्तत्वात् । अतएव ह्येनसमयोजयतिर्त्विज इतिपाठेन न
 विरोधः ॥ ३५ ॥ शि० पापं प्रकटपुत्रविधौहेतुत्वेनप्रतीयमानविधिविशेषं ॥ ३७ ॥ शि० समस्ता मिलिताः ॥ ३८ ॥

[पा०] १ ज. सत्कृतेन च. २ क.—ह छ. ज. ह्येन. ३ स. ह. छ. ज. झ-परिवृत्त्याच. ४ स. ग. च. जिघ्रन्तिस्म-
 नराधिपाः. ५ स. च.—ह. ट. विधिवत्समस्ताः.

पुष्पशाखासु यज्ञानामन्येषां क्रियते हविः ॥ अश्वमेधस्य यज्ञस्य वैतसो भाग इष्यते ॥ ३९ ॥

ज्योतोऽश्वमेधः संख्यातः कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः ॥ चतुष्टोममहस्तस्य प्रथमं परिकल्पितम् ॥

उक्तं द्वितीयं संख्यातमतिरात्रं तथोत्तरम् ॥ ४० ॥

कारितास्तत्र बहवो विहिताः शास्त्रदर्शनात् ॥ ४१ ॥

ज्योतिष्टोमायुषी चैवमतिरात्रौ विनिर्मितौ ॥ अभिजिद्विजिष्वैवर्मामोर्गामो महाक्रतुः ॥ ४२ ॥

प्राचीं होत्रे ददौ राजा दिशं स्वकुलवर्धनः ॥ अध्वर्यवे प्रतीचीं तु ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥ ४३ ॥

उद्गात्रे वै तयोदीचीं दक्षिणैषा विनिर्मिता ॥ इयमेधे महायज्ञे स्वयंभुविहिते पुरा ॥ ४४ ॥

अङ्गहोममाह—इयमेधेति । सर्वाणि ब्राह्मणा इत्यत्रगु-
र्वङ्गहोमार्थः । सर्वाणीत्यनेन सर्वस्य हतत्वेन शेषभक्षणं
नास्तीत्युक्तं । अङ्गहोमफलं श्रूयते । “अङ्गे अङ्गे वै पुरुष-
स्य पाप्मोऽपि कृष्टः । अङ्गादङ्गादेवैनं पाप्मनस्तैनमुच्य-
ते” इति । यजमानस्य सर्वपापं निवर्तत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥
पूर्वशास्त्रतः अपयामासेत्युक्तं तदवदानमाह—पुक्षेति ।
अन्येषां यज्ञानां संबन्धि हविः वषा । पुक्षशाखासु
क्रियते अवदीयते । अश्वमेधस्य यज्ञस्य भागः हविर्भा-
गः । वैतसः वैतसेकटे अवदातव्यो भवति । शैषिकेण ।
अत्र यज्ञशब्देन पशवो लक्ष्यन्ते । तथाच श्रुतिः “पुक्ष-
शाखायामन्येषां पशूनामवधान्ति वैतसशाखायामश्व-
स्य” इति । अत्र वैतसशाखाशब्दो वैतसकटपरः । यद्वा
वैतसस्य शाखा वैतसी वैतस्यां संस्कृतो वैतसः । “यस्ये-
ति च” इतीकारलोपः । वैतसकटस्य पश्चात्सादनार्थः ।
“वैतसः कटो भवति अप्सु यो निर्वाश्वः अप्सु जो वैतसः
स्वपन्नैर्न योनौ प्रतिष्ठापयति” इति श्रुतेः । “वैतसकटेऽ-
श्वं प्राञ्चमासादयति” इति सूत्राच्च । अतो वैतसकटे व-
षावदानमिति व्याख्यानं चिन्त्यं ॥ ३९ ॥ अत्र सवनीय-
विनानिकतीत्याकाङ्क्षायामाह—अथ हति । “अश्वमेध-
स्य ग्रीणिसवनीयान्यहानि” इति कल्पसूत्रेण ब्राह्मणैः
तन्मूलभूतब्राह्मणवाक्यैश्च । अश्वमेधः अथ हः संख्या-
तः । अश्वमेधस्यानेकाहसाध्यत्वेऽपि सवनीयाहानां प्रा-
धान्यात्तद्वहः । ग्रीणि अहानियस्य सग्रहः । “अश्व-
लन्धव” इत्यत्र योगविभागादच् । इदमर्थमेकं वाक्यं ।
तान्यहानि परिगणयति—चतुष्टोममिति । त्रिवृत्यश्च दशः

सप्तदश एकविंश इति स्तोमचतुष्टययुक्तत्वादग्निष्टोमश्चतु-
ष्टोम इत्युच्यते । तदनुष्ठानयुक्तत्वात्तद्व्यपदेशः । एक-
विंशोक्त्ययुक्तत्वादुक्त्यमिति ज्योतिष्टोमस्य द्वितीयासं-
ख्या तद्युक्तं द्वितीयमहः । सर्वस्तोमोतिरात्रः तद्युक्तमु-
त्तरमहः । द्वितीयादुत्तरं तृतीयमह इत्यर्थः ॥ ४० ॥ एवम-
श्वमेधस्य ज्यत्वेन त्रयाणां कर्तव्यत्वेऽपि प्रकृतेऽश्वमेधेशा-
स्त्रान्तरदर्शनात् विहिता अन्येषां बहवः कतवो राजाका-
रिता इत्याह कारिता इत्यर्थेन ॥ ४१ ॥ केते कतव इत्यपेक्षा-
यामाह—ज्योतिष्टोममिति । अतिरात्राविति द्विवचनेन त-
स्यावृत्तिरुच्यते । विनिर्मितौ अनुष्ठितौ । अन्यत्रापि वि-
क्तिविपरिणामेनायं शब्दः अनुषज्यताम् । उक्तदिनत्रयादु-
त्तरेष्वहसु ज्योतिष्टोमादयः षट्कतव कारिता इत्यर्थः ।
शास्त्रान्तरे ज्योतिष्टोमादीनामपि विहितत्वेन षोडशि-
ग्रहणवत्तेषामप्यनुष्ठाने महानभ्युदय इति मन्वानेन रात्र्या
तेषां कारिता इत्यर्थः । अत्र च यनयूपोच्छ्रयपशुनियोज-
नवपाहोमचतुष्टोमसवनानि क्रमेण वक्तव्यानीति तत्क्रमे-
ण श्लोकाः पठितव्याः व्युत्क्रमपाठो लोखकप्रमादकृतः ।
ऋषिरेव वा क्रमसंविदक्षेत्राणि नाय ॥ ४२ ॥ अश्व-
दक्षिणादानमाह—प्राचीमिति । इयमेकं । स्वकुलस्य
इक्ष्वाकुकुलस्य वर्धनः । बहुदक्षिणादानं पुचितमि-
क्ष्वाकुकुलस्येति भावः ॥ ४३ ॥ एतावदक्षिणादाने किं
प्रमाणं तत्राह—एषा दक्षिणा । विनिर्मिता विहिता ।
“प्रतिदिशं दक्षिणां ददाति प्राचीं दिग्घोतुर्दक्षिणां ब्रह्मणः-
प्रतीत्यध्वर्योरुदीच्युद्गातुः” इत्यादि सूत्रेणैति शेषः ।
स्वयंभुविहिते ब्रह्मनिर्मिते । “प्रजापतिरश्वमेधमसृज-

शि० तानेव गणयन्माह ज्योतिष्टोममिति । ज्योतिष्टोमायुषी अग्निष्टोमायुष्टोमौ प्रथमद्वितीयौ । अतिरात्राविति द्विवचनान्तेना-
तिरात्रद्वयलभः । तृतीयचतुर्थौ चेत्यर्थः । निर्मितौ विधिना संवादितौ । पञ्चमोऽभिजिष्णु । षष्ठो विजिष्णु । आतोर्गामोऽसमाह-
मौ च । महाक्रतुः आतावेकवचनं । एते महाक्रतव इत्यर्थः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. छ. झ. अश्वमेधस्यैकस्य. २ ख. घ. ष. अग्निष्टोम. ३ अ. रात्रं च निर्मितम्. ४ ग. ज. असो-
र्गामो. ५. मतोर्गामो. ६ क.—झ. अश्वमेधे. ६ क.—घ. च. छ. ज. स्वयंभुविहिते

ऋतुं समाप्य तु तथा न्यायतः पुरुषर्षभः ॥ ऋत्विग्भ्यो हि ददौ राजा घरां तौ ऋतुवर्धनः ॥ ४५ ॥
[एवं दत्त्वा प्रहृष्टोऽभूच्छ्रीमानिश्वाकुनन्दनः ॥] ॥ ४६ ॥

ऋत्विजश्चाब्रुवन्सर्वे राजानं गतकल्मषम् ॥ भवानेव महीं कृत्स्नामेको रक्षितुमर्हति ॥ ४७ ॥
न भूम्या कार्यमस्माकं न हि शक्ताः स पालने ॥ रताः स्वाध्यायकरणे वयं नित्यं हि भूमिप ॥
निष्क्रयं किञ्चिदेवेह प्रयच्छतु भवानिति ॥ ४८ ॥

मणिरत्नं सुवर्णं वा भावो यद्वा समुद्यतम् ॥ तत्प्रयच्छ नरश्रेष्ठ धरण्या न प्रयोजनम् ॥ ४९ ॥
एवमुक्तो नरपतिर्ब्राह्मणैर्वेदपारमैः ॥ गवां शतसहस्राणि दश तेभ्यो ददौ नृपः ॥ ५० ॥
दश कोटीस्सुवर्णस्य रजतस्य चतुर्गुणम् ॥ ५१ ॥

ऋत्विजस्तु ततः सर्वे प्रददुः सहिता वसु ॥ ऋश्यश्रुक्काय मुनये वसिष्ठाय च धीमते ॥ ५२ ॥
ततस्ते न्यायतः कृत्वा प्रैविभागं द्विजोत्तमाः ॥ सुप्रीतमनसस्सर्वे प्रत्यूचुर्मुदिता भृशम् ॥ ५३ ॥
ततः प्रसर्पकेभ्यस्तु हिरण्यं सुसमाहितः ॥ जांबूनदं कोटिसङ्ख्यं ब्राह्मणेभ्यो ददौ तदा ॥ ५४ ॥
दरिद्राय द्विजायाथ हस्ताभरणमुत्तमम् ॥ [कैश्चनानां शतोपेतं नवरत्नैः समाहितम् ॥]
कस्मैचिद्याचमानाय ददौ राघवनन्दनः ॥ ५५ ॥

ततः प्रीतेषु नृपतिर्द्विजेषु द्विजवत्सलः ॥ प्रणाममकरोत्तेषां हर्षपर्याकुलेक्षणः ॥ ५६ ॥
तस्याश्विषोथं विधिवद्ब्राह्मणैः समुदाहृताः ॥ उदारस्य नृवीरस्य धरण्यां प्रणतस्य च ॥ ५७ ॥
ततः प्रीतमना राजा प्राप्य यज्ञमनुत्तमम् ॥ पापापहं स्वर्नयनं दुर्भकरं पार्थिवर्षभैः ॥ ५८ ॥

इति श्रुतेः ॥ ४४ ॥ ऋतुमित्यादिश्लोकद्वयमेका-
म्वयं । न्यायतः शास्त्रतः । हि यस्माद्राजादौ सस्मा-
दृत्विजोऽब्रुवन्मित्यन्वयः । यद्यपि “महापृथिवीतदे-
या” इति इदं निषिद्धं तथाप्यत्र प्रदेशविशेषएव दत्त इति
क्षेपं । प्रतिषेधवदप्रविधेरपि दर्शनात् । केसरिदानवद्वि-
कल्पो वा ॥ ४५-४७ ॥ न भूम्येतिसार्धश्लोकः ।
अशक्तौ हेतुः—रता इति । स्वाध्यायकरणे स्वाध्या-
याध्ययने । कथं दत्तस्य पुनरपहारस्तत्राह—निष्क्रय-
मिति । निष्क्रयं मूल्यं । कृत्स्नपृथिव्यामूल्यं कुतो लभ्य-
ते तत्राह—किञ्चिदिति । ययोपपन्नमित्यर्थः ॥ ४८ ॥
किञ्चिदित्यस्य प्रपञ्चः—मणीति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठं ।
समुद्यतं समुपस्थितं ॥ ४९ ॥ नरपतिरेवमुक्तः सन् । दश
शतसहस्राणि दशलक्षमिति यावत् । ददौ ॥ ५० ॥
दशोत्तरार्धमेकं वाच्यं । नृपइत्यस्य पूर्वश्लोकस्य स्वात्रान्व-
यः । अतुर्गुणं चतुर्दशकोटीरित्यर्थः । अत्र रजतानि प्र-

तिनिधित्वेन दत्तानि नतु दक्षिणात्वेन । अतः “तस्मा-
द्विरजतमदक्षिण्यं” इति श्रुत्यानविरोधः ॥ ५१ ॥ सर्वे
ऋत्विजः सहिताः सन्तः । वसु दक्षिणाप्राप्तं धनं ।
अंशीकृत्यादानाय ऋश्यश्रुक्काय वसिष्ठाय च ददुः ॥ ५२ ॥
न्यायतः शास्त्रतः । “यावदध्वर्यवे ददाति तदध्वं प्रति प्र-
स्थात्रे पृतीयनेष्ट्रे चतुर्थमुष्ट्रे एतेनेतरेषां दानमुक्तं भव-
ति” इत्युक्तक्रमेण । ततः ऋश्यश्रुक्कवसिष्ठमुखेन प्रवि-
भागं कृत्वा सुप्रीतमनसः प्रत्यूचुः । सुप्रीतमनस इति-
विशेषणेन सर्वे वयं प्रीताः स्म इति प्रतिवचनप्रकारो वग-
म्यते ॥ ५३ ॥ प्रसर्पकेभ्यः यज्ञदर्शनार्थमागत्येभ्यः ।
“यावन्तो वै स दस्यास्ते सर्वे दक्षिण्याः” इति श्रुतेः । जां-
बूनदं जम्बूनदीप्रभवमिति हिरण्यविशेषणम् ॥ ५४ ॥
हस्ताभरणं याचमानाय कस्मैचिदरिद्राय तदेव ददा-
वित्यर्थः ॥ ५५ ॥ ततः । यथेष्टदक्षिणादानेनेत्यर्थः ॥ ५६ ॥
तस्य तस्मै ॥ ५७ ॥ पापं पुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकदुरि-

वि० सुवर्णं षोडशमाषकं । चतुर्गुणं चत्वारिंशत्कोटिं ॥ ५१ ॥ ति० अथ सर्वदक्षिणादानानन्तरं । याचमानाय दरिद्राय
कस्मैचित् दत्तव्यवस्तुन्तरामावात् हस्ताभरणमेव ददौ ॥ ५५ ॥ ति० इत्यत्र प्राकृतैराजभिः अप्राप्तसमाप्तिकं ॥ ५८ ॥

[पा०] १ क. च. ज. श. समाप्यतु तदा. २ व. ह. तां कुलवर्धनः. ३ ख. क. च. छ. झ. इदमर्धमधिकं दृश्यते. ४ ख. सुवर्णं वाच-
यत्समुपस्थितम्. ५ ख. ऋत्विग्भागं. ६ ज. इदमर्धमधिकं दृश्यते. ७ क. क. च. छ. झ. प्रीतेषु विधिवद्विजेषु. ८ क. च. झ. हर्ष-
व्याकुलितेन्द्रियः. छ. हर्षव्याकुलितेक्षणः. ९ क. छ. झ. विविधा ब्राह्मणैः. १० क. च. झ. पतितस्य च. ११ क. क. च. छ. झ. वृत्तरं.

ततोऽब्रवीद्व्यशृङ्गं राजा दशरथस्तदा ॥ कुलस्य वर्धनं त्वं तु कर्तुमर्हसि सुव्रत ॥ ५९ ॥
तथेति च स राजानमुवाच द्विजसत्तमः ॥ भविष्यन्ति सुता राजंश्चत्वारस्ते कुलोद्वहाः ॥ ६० ॥

[सं तस्य वाक्यं मधुरं निशम्य प्रणम्य तस्मै प्रयतो नृपेन्द्रः ॥

जगाम हर्षं परमं महात्मा तमृडमशृङ्गं पुनरभ्युवाच] ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

अश्वशृङ्गेदशरथस्य पुत्रेष्टिप्रारंभः ॥ १ ॥ अत्रान्तरे देवैर्ब्रह्माणं प्रतिरावणकृतलोकोपीकाप्रकारमर्णनपूर्वकं तद्बोधोपायकल्प-
नाप्रार्थना ॥ २ ॥ अत्रान्तरे यदृच्छासमागतं विष्णुप्रतिग्रहादिभिर्दशरथगृहेऽवतारप्रार्थनापूर्वकं रावणवधप्रार्थना ॥ ३ ॥
विष्णुनारायणप्रतिरावणवधप्रतिज्ञानपूर्वकं समाप्तासम् ॥ ४ ॥

मेधावी तु ततो ध्यात्वा स किञ्चिदिदमुत्तरम् ॥ लब्धसंज्ञस्ततस्तं तु वेदज्ञो नृपमब्रवीत् ॥ १ ॥
इष्टिं तेऽहं करिष्यामि पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ अथर्वशिरसि प्रोक्तैर्मन्त्रैः सिद्धां विधानतः ॥ २ ॥
ततः प्रारब्धवानिष्टिं पुत्रीयां पुत्रकारणात् ॥ जुहाव चाग्नौ तेजसी मन्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ ३ ॥
ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ भागप्रतिग्रहार्थं वै समवेता यथाविधि ॥ ४ ॥

तजपहन्तीति पापापहम् । “अपेक्षेततमसोः” इतिह-
न्तेर्हप्रत्ययः । तमः पर्यायोत्र पापशब्दः । स्वनयनं
पुत्रप्रापणद्वारास्वर्गप्रापकं । इतरैः पार्थिवर्षभैः दुष्क-
रं । नविद्यते उत्तममस्मादित्यनुत्तमं सर्वोत्तमं । यज्ञं
अश्वमेधं । प्राप्य प्रीतमनाः बभूवेतिशेषः ॥ ५८ ॥
एवंपुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकसकलदुरितनिवारणक्षमेभग-
वदङ्गभूतब्रह्मादिदेवताराधनरूपेऽश्वमेधेनिर्वृत्ते साक्षा-
द्भगवदाराधनं पुत्रप्राप्तिकारणं कृतसुमन्त्रोक्तमनसिनि-
धाय ऋश्यशृङ्गमर्थयते—तत इति । कुलस्य वर्धनं
पुत्रोत्पत्तिहेतुभूतकर्मत्वर्थः । त्वंकुर्तुमर्हसीत्यन्तेइति
रव्याहार्यः ॥ ५९ ॥ पुत्रीयंकर्मकरिष्ये सुताश्चभ-
विष्यन्तीत्युवाचेत्यन्वयः ॥ ६० ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने चतुर्दशः सर्गः ॥ १४ ॥

अथदशरथाराधनव्याजेन साधुलोकरक्षणाय भूमा-
ववतितीर्षुर्भगवानातुषज्जिकदुष्कृद्दिनाशाय देवैरभ्य-
र्च्यते पञ्चदशे—मेधावीत्यादि । ततः प्रतिज्ञानन्तरं ।
मेधावी मेधा धारणक्षमाधीः तद्वान् । “अस्मायामे-
धासजोविनिः” इति विनिप्रत्ययः । वेदज्ञः अथर्व-
णवेदज्ञः । सः ऋश्यशृङ्गः । किञ्चिद्व्यात्वा किंकर्मक-
र्तुमत्रोचितमिति क्षणं विचिन्त्य । मेधावितया । ततः स-
दुत्तरक्षण एव । लब्धसंज्ञः प्राप्तस्मृतिः सन् । तं नृपं ।
इदमुत्तरमब्रवीत् । द्विकर्मकोऽब्रुविः ॥ १ ॥ पुत्रीयां
पुत्रोत्पत्तिनिमित्तभूतां । “पुत्राच्छच” इति छप्रत्ययः ।
इष्टिं यागविशेषं । ते पुत्रकारणात् पुत्रनिमित्तं ।
“निमित्तकारणहेतुपुसर्वासांप्रायदर्शनं” इति पञ्चमी ।
करिष्यामि इत्युक्तवान् ॥ २ ॥ मन्त्रदृष्टेन वेदावगते-
न । कर्मणा । अग्नौ जुहावच । शास्त्रदृष्टक्रमेण एकामा-
हुतिमकरोदित्यर्थः ॥ ३ ॥ एतच्छेषं “ततो वै यजमा-

ति० पुनरभ्युवाच पुत्रजनककर्मणे पुनरपि प्रेरयामासेत्यर्थः ॥ ६१ ॥ इति चतुर्दशसर्गः ॥ १४ ॥

शि० ततः सकलयागविस्तारकर्ता ॥ १ ॥ शि० प्रोक्तैः पुत्रेष्टिसाधकावेन निर्णीतैः ॥ २ ॥ शि० ततः स्वांशभूतसखलो-
कादिस्थब्रह्मादिद्वाराजगत्पञ्चादिविस्तारकर्तारः साकेतस्थब्रह्मविष्णुमहेश्वराः । सगन्धर्वाः गन्धर्वसहितादेवाश्च । सिद्धाः सिद्ध-
गणाश्च । परमर्षयश्च भागप्रतिग्रहार्थं यथाविधिसमवेताः प्रकटीभूय यागे स्थिताः । वैश्वदेवार्थं । सचहीनेत्यन्वेति । इमे सर्वे साके-
तस्था एवेत्यत्र बीजं “त्वां नियोक्ष्यामहे” इत्यादौ वक्ष्यामः । वि० वकारेण ब्रह्मापिसमुचीयते ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. रयोवली. २ क. छ. झ. तपु. ३ ख. घ. मन्त्रवीजिज. ४ ख. क. च. छ. झ. न. ट. अयं लोकोऽधिको-
द्वयते. ५ क. ग. घ. क. झ. ततः प्राकामदिष्टिर्ता. ६ क. च. छ. ज. भागप्रतिग्रहार्थं वै पूर्वमेव समागताः.

ताः समेत्य यथान्यायं तस्मिन्सदसि देवताः ॥ अब्रुवँल्लोककर्तारं ब्रह्माणं वचनं महत् ॥ ५ ॥
 भगवंस्त्वत्प्रसादेन रावणो नाम राक्षसः ॥ सर्वाङ्गो बाधते वीर्याच्छासितुं तं न शक्नुमः ॥ ६ ॥
 त्वया तस्मै वरो दत्तः प्रीतेन भगवन्पुरा ॥ मानयन्तश्च तं नित्यं सर्वं तैस्य क्षमामहे ॥ ७ ॥
 उद्वेजयति लोकांस्त्रीनुच्छिन्नान्देष्टि दुर्मतिः ॥ शक्रं त्रिदशराजानं प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ ८ ॥
 ऋषीन्पुत्रान्सगन्धर्वानसुरान्ब्राह्मणांस्तथा ॥ अतिक्रामति दुर्धर्षो वरदानेन मोहितः ॥ ९ ॥
 नैनं सूर्यः प्रतपति पार्श्वे वाति न मारुतः ॥ चलोर्मिमाली तं दृष्ट्वा समुद्रोपि न कंपते ॥ १० ॥
 तन्महन्नो भयं तस्माद्वाक्साक्षोरदर्शनात् ॥ वधार्थं तस्य भगवन्पुण्यं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
 एवमुक्तः सुरैः सर्वैश्चिन्तयित्वा ततोऽब्रवीत् ॥ हन्तायं विदितस्तस्य वधोपायो दुरात्मनः ॥ १२ ॥
 तेन गन्धर्वयक्षाणां देवदानवरक्षसाम् ॥ अवध्योऽस्मीति वागुक्ता तथेत्युक्तं च तन्मया ॥ १३ ॥
 नाकीर्तयद्वज्रानासद्रक्षो भानुषांस्तदा ॥ तस्मात्स भानुषाद्वध्यो मृत्युर्नान्योऽस्य विद्यते ॥ १४ ॥

नस्य" इत्यादिनावक्ष्यति । मध्येभगवदवतरणस्थनि-
 मितान्तरं देवताभ्यर्थनं दर्शयति—तत्तद्व्यादिना । ततः
 तत्राश्रमे देवादयः । यथाविधि यथाक्रमं । भागप्र-
 सिद्धार्थं स्वस्वविभर्गोस्वीकारार्थं । समवेताः संभि-
 लिताः । यज्ञसदसीतिशेषः । अनुक्तसमुच्चयार्थेन च-
 कारेण ब्रह्मापिसमुचीयते ॥ ४ ॥ ताः देवताः । त-
 स्मिन् प्रकृते । सदसि अश्वमेधसदसि । यथान्यायं
 यथाक्रमं । समेत्य लोककर्तारं स्वस्वामिनं ब्रह्माणं ।
 महत् फलद्वारागुह्वरं । वचनं ब्रुवन् ॥ ५ ॥ त्वत्प्र-
 सादेन जनिताद्वीर्यादित्वन्वयः ॥ ६ ॥ कोमत्प्रसादः
 कथं भवतां तत्प्रतीकाराशक्तित्वाद्—लयेति । वरः
 अस्माभिरवध्यत्वरूपः । तं वरं । मानयन्तः पूजय-
 न्तः । सर्वं पीडनं ॥ ७ ॥ बाधनमेवोपपादयन्ति—
 उद्वेजयतीत्यादिना । उद्वेजयति भीषयति । उच्छिन्नाम्

उन्नतान् लोकपालान् । त्रिदशराजानं । समासान्तस्था-
 नित्यत्वाद्भजभावः । प्रधर्षयितुं तिरस्कर्तुं । स्थानात्प्र-
 ख्यावयितुमित्यर्थः ॥ ८ ॥ असुरान् राहुप्रभृतीन् ।
 अतिक्रामति पीडयतीत्यावत् ॥ ९ ॥ एनं रावण-
 प्रति न प्रतपति मन्दकिरणो भवति । श्रीडापर्वतसञ्चा-
 रादिदशायामिति भावः । पार्श्वे अस्थेतिशेषः । न वाति
 पुष्पवाटिकादिषु पुष्पपतनादिभयादिति भावः । चलो-
 र्मिमाली सदा चञ्चलस्वभावतरङ्गपङ्क्तिमान् न कंपते
 गर्हितोऽयमुल्लतीतिशेषणभयादिति भावः ॥ १० ॥
 तदिति भयादिति भावः । भयं उत्पन्नमितिशेषः ।
 कर्तुं चिन्तयितुं ॥ ११ ॥ उक्तः ब्रह्मेतिशेषः । चिन्त-
 यित्वा उपायमितिशेषः । हन्तेत्युपायस्मरणजहर्षं
 ॥ १२ ॥ अयंशब्दार्थमाह—वेनेति । तन् तथोक्तमित्य-
 न्वयः ॥ १३ ॥ तदा अवध्यत्ववरणावसरे । अवज्ज्ञा-

वि० समेत्य अन्तर्धानशक्त्या हतरानवलोकमितिशेषः । शि० लोकं लोकः दृष्टिः । तत्कर्तारं यज्ञदृष्ट्वेनाकृतम् ॥ ५ ॥
 शि० हे भगवन् त्वत्प्रसादेन त्वत्प्रसादात् । प्राप्तं यदीर्यं साकेताधीशतिरिक्तसर्वावध्यत्वं तस्माद्वीर्यात् नोस्माकं विहारास्पदीभूताये
 सर्वलोकास्मान् रावणो नाम राक्षसो बाधते तं रघुनायेच्छया साकेतादवतीर्णं रावणं शासितुं स्वाश्रितदेवादिद्वारा साक्षाद्भानुशकुमः ।
 एतेन साकेतपुरवासिनां यथाकामं सर्वप्रगमनमिति व्यज्यते । यथाच साकेताद्वावणावतारः तथा तज्जन्मप्रतिपादकप्रत्येवक्ष्यामः ॥ ६ ॥
 शि० प्रधर्षयितुमिच्छतीत्युक्तेः एतदुत्तरकालमिन्द्रजित्कृतहन्तृवन् इतिहायते ॥ ८ ॥ शि० अनात् ईश्वरस्यापिरक्षकात्परा-
 मात्प्राप्तं यज्ञानं नियोगः आह । इतः प्रभृतिप्राप्तस्वराशरीरेमान्नास्तीति संकुचितबोधोवा इतः प्रभृतिमदतिरिक्तमेवज्ञास्यतीतिवा ।
 तस्मात् । तद्वक्षो रावणः । तदा वरयाचनसमये । भानुषान् " परमात्मानराकृतिः " इत्यागमगम्यं साकेताधीशमित्यद्विमुञ्जं
 नाकीर्तयत् तस्मादेते सः भानुषात् नराकृतिपरमात्मनोरामात् वध्यः । अन्यः तस्माद्रिभः अस्य मृत्युः विधातकोनविद्यते ।
 बहुत्वमादरार्थं । तेन साकेताधीशरघुनाथस्य विष्ण्वादिवैलक्षण्यं ईश्वरेश्वरत्वं च व्यक्तं । एतेन " नाकीर्तयद्वज्रानात् " इत्यस्य-
 अवज्ञानादनादरात् भानुषा नाकीर्तयदित्यर्थः प्रत्युक्तः । वरारथनहुवादीनां देवसाहाय्यकर्तृत्वस्य प्रसिद्धत्वात् भानुषानादरस्यासंभवात् ।
 किं वरावणस्य सुरावध्वत्वे वरदानमेव कारणं वा रावणबलवत्त्वं वा उभयवा । न प्रथमं । तात्कालिकभानुषैरेव तस्य वधत्वे सिद्धे
 तद्वधार्थपरमात्मप्रार्थनावर्थास्मात् । न द्वितीयं । वाक्यादिभिः कृततत्पराभक्त्या संभवापत्तेः । अतएव न तृतीयं । किंच विष्ण्ववध्य-
 त्वं स्य रावणेन प्रार्थितवान् वा । न प्रथमं । जन्मतेरात्मसापेक्षिण्यभिप्रायेण तेनाप्यवध्यत्वापत्तेः । नान्यं । भानुषानादरोक्ते-
 [पा०] १ क. स. वचनं ततः । २ क. स. भगवंस्तदा । ३ घ. तस्य सहामहे । ४ ख. ग. विदितस्तस्य । ५ घ. भानुषान्प्रति ।

एतच्छ्रुत्वा प्रियं वाक्यं ब्रह्मणा समुदाहृतम् ॥ सर्वे महर्षयो देवा प्रहृष्टास्तेऽभवन्तदा ॥ १५ ॥

एतस्मिन्नन्तरे विष्णुरुपयातो महाश्रुतिः ॥ शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा जगत्पतिः ॥ १६ ॥

नात् अवमानात् । मानुषात् मानुषेण । शून्यः भार-
कः ॥ १४ ॥ प्रहृष्टाः यथाकर्षणविद्रोहायसंभावने-
तिभावः ॥ १५ ॥ अथपरमकारुणिकोभगवान् “प-
रित्राणायसाधूनांविनाशायचतुष्कृताम् ॥ धर्मसंस्था-
पनार्थायसंभवामियुगेयुगे” इत्युक्तीत्या धर्मसंस्थाप-
नादित्रयकृते स्वाराधकदशरथमनोरथपरिपूर्णायाचा-
रतितीर्षुराजगामेत्याह—एतस्मिन्निति । एतस्मिन्नन्तरे
रक्षपेक्षासमये । अनेनचिरमस्यावसरप्रतीक्षत्वंगम्य-
ते । “सर्वशोपिहिदेवेशस्तदाकारुणिकोपिसन् । संसा-
रतच्चवाहित्वाद्रक्षपेक्षांप्रतीक्षते” इतिमुक्तं । विष्णुः
सर्वान्तर्यामितवाव्याप्यवर्तमानः भोगादप्यासेधनमे-

ववरमितिक्षितइत्यर्थः । “त्वमेऽहमे” इत्यादि । महा-
श्रुतिः रक्षणावकाशलाभसमुचितहर्षप्रकर्षकृतकान्ति-
विशेषयुक्तः । अनेनइतःपूर्वसंसारिजनदुर्दशावलोकने-
नव्यमानमानसस्वमुक्तं । “सएकाकीनरमेत” इति-
भुते । शङ्खचक्रगदापाणिः आभितानारक्षणापेक्षार्था
रक्षणोपकरणप्रहृष्टायाविलम्बो मामूदिति सर्वदातैरुपे-
तः । “पातुप्रणतरक्षार्थाविलम्बमसहृषिव ॥ सदाप-
न्नायुधी बिभ्रत्स नः श्रीरङ्गनायकः” इत्यभियुक्तो-
क्तं । पीतवासाः आभितरक्षणात्वरयाचकक्षः । जग-
त्पतिः उक्तसकलविशेषहेतुभूतस्वस्वामिभावसंबन्धवा-
न् । उपयातः वैकुण्ठाद्दशरथयज्ञवाटमाजगाम ॥ १६ ॥

निष्कामोन्नतापत्तेरिस्ततोस्तुक्त्वावाचोऽप्यन्वकुदमिततः । अतएवविष्णुप्रहृतचक्रेनराजपश्रुतिः । वक्ष्यतिचक्रमणवचंराजगमे-
तीतिदिक् । रङ्गनावाहयारावणावतारेप्रमाणं “प्रतापीराजवसकोभ्रात्रावैसहारावणः” इत्यादि ॥ १५ ॥ तन्नि० एतस्मि-
न्नन्तरे देवाराक्षपेक्षावसरे । एतस्मिन्नन्तरे क्षणमिद्वितितेत्तत्तत्प्रागप्यन्ति ततःपूर्वमेवगम्यत्यमिति । एतस्मिन्नन्तरे देव-
गोक्षावधारणाप्रसङ्गोभातस्तत्पैवज्ञातमिति सर्वज्ञस्यास्माभितरक्षानुक्तस्यमात्रवचन्यमितं । एतस्मिन्नन्तरे अन्वक्ष्येद्रक्षामनु-
मत्तस्वरक्षयसामोन्नतामिति “अतश्चित्तमपुष्टिप्रहितइत्यं” इत्यादिबद् । स्वराधिकसंगम्यते । उपयातः देवानामपित्वरादि-
क्षयेनमध्यमार्गमेकनंबवानस्वात् तथोपयातः । वक्ष्यकस्यापेक्षासएवकलप्राप्तवर्षस्यमेवागच्छतीत्युपेक्षामकृत्वाउपयातः । रक्ष-
णप्रसङ्गविच्छेदमयेनमात्रासनमपरिज्ञातएवोपयातः “सचापिरात्रःपरिवर्ततःशत्रुः” इत्यादिबद् । विष्णुरुपयातः पूर्वमेवतत्र
स्थितोपिइदानीमिदमेवामिष्यःसन्उपयातः । सर्वेश्वरोपुपयातइतिसौख्यमनुक्तं । एतस्मिन्नन्तरेविष्णुरुपयातइति देवाःविधि-
विधादिपुनरुचनराजपश्रुतिमैत्रार्थेयुः । तदातेतद्वचनाशक्त्याभोत्तरंभूयुः । तदातेवामवमतिःसारभागतारक्षकजन्यमानसचेदव स्वा-
त्तामिति तेवामवमानमानसचेदोमाभूतामिति अविच्छिन्नमुपयातः । महाश्रुतिरुपयातइति “दिविसूर्यसहस्रसमवेपुगपश्रुतिवता ।
वदिभःसहस्रीसास्याद्रासस्तस्वमहारमन्” इत्याद्युक्तदुस्वहाप्रमेयतेजोवक्ष्येपितारशतेजसःसर्वजनाद्वादकत्वंभ्यज्यते । विष्णुमैहा-
श्रुतिरिति स्वरुपवत्पुतेरप्यपरिमेयत्वंचनितम् । विष्णुरुपयातइति उपगमनसमकालमेवविधादीनामवमानमभ्यभिन्नादीनाराधन-
मर्थवन्निवृत्तमितिचनितम् । शङ्खचक्रगदापाणिः “नैनंसूर्यःप्रतपति” इत्याद्युक्तीत्यास्तस्वव्यापारेभ्यपिस्कोचवन्तःस्वरुपसंश-
ङ्गिनोदेवाःसमाश्रित्यसहकितराजपश्रुतिपावपालोचयन्ति । तदानीमेवचेद्रावणस्तत्रागच्छतितदासकलदेवशिरश्छेदकःस्यात् ।
सकलकोकशरपश्रुतिहानिःस्वस्यभवेदिति ततःपूर्वमेवानुधादिसकलपुण्डरिकरयुक्त्वावागतः ननुभोजनपरिकरमुक्तइति । भगव-
तिमहार्थत्वंतानुपश्रुति । पीतवासाः “तस्यमहारजतंवासः” इत्याद्युक्तीतीतारयुक्तः । जगत्पतिः जगत्प्रेषकः । जगतःपो-
षणनाम अन्वेष्य परिभवनिवारणम् । एवंविधस्योपास्वत्वंशरणगतमिच्छोचरणपदोपलक्षितप्रपत्तव्यमिदमेवैक्षिण्यव्यमितम् ।
शिरो० एतस्मिन्नन्तरे देवब्रह्मसंवादानन्तरकाळे । महाश्रुतिः समाधिकरक्षितप्रकाशमिच्छेत् । शङ्खचक्रगदापाणिः शङ्खचक्र-
गदापाणिःपातिलोकमितिशङ्खचक्रगदापाणिस्तोत्रमन्त्रमैत्रार्थेयुः । किंच शङ्खचक्रसंक्षितागदावत्ससशङ्खचक्र-
दोविष्णुलोनासमन्तात्पाप्यतेस्तद्वतइतिपाणिः । किंच शङ्खादयोरेकारुणेनपाणावत्ससः । पीतवासाः । पीतवस्त्रादी जगत्पतिः
सर्वलोकस्वामी अविष्णुः अस्वभावेदस्वमिष्णुर्न्यापकः मिष्णोर्विष्णुरित्यर्थः । किंच विष्णुःब्रह्ममिष्णुमहेसन्त्यापकःरामइत्यर्थः । किंच
आसमन्तादेतिसर्वव्याप्नोतीति० विष्णुःतस्मिन्मिष्णुर्न्यापकः । अन्तर अन्तःबन्धकः प्रापकइत्यर्थः । एकाराक्षरोयस्यसमामइत्यर्थः ।
किंच अन्तः प्रापकः रः एकाराक्षरोयस्यसः अन्तरः । आसमन्तादेतिसर्वव्याप्नोतीति० एर्विष्णुः तस्मिन्मिष्णुर्न्यापकः सएवसहस्रिहस्र-
वारवः । उपयातः प्राप्तः । अन्तरइत्यादिपक्षद्वये एतस्मिन् देवब्रह्मसंवादानन्तरकाळेइत्यर्थोच्यते । अस्मिन्नकरवे विष्णुमन्दः
ब्रह्मादिविदेवव्यापकपरएव ननुचतुर्भुजेन्द्रः । अतएव “ततोनारावभोविष्णुः” इतिवक्ष्यमाणपदे न नारायणपदवैयर्थ्यं ।
अन्यथा द्वयोस्तजैवकलेनाम्यतरदैवध्वंशुर्निवारंसात् । अतएव “प्रभोऽग्रमुः” इतिवक्ष्यमाणंसातुक्तं ॥ १६ ॥

[वैनेतेयं समारुह्य भास्करस्तोयदं यथा ॥ तप्तहाटककेयूरो वन्द्यमानस्सुरोत्तमैः ॥] ॥ १७ ॥
ब्रह्मणा च समागम्य तत्र तस्थौ समाहितः ॥ तमब्रुवन्सुराः सर्वे समभिष्टुय संनताः ॥ १८ ॥
त्वां नियोक्ष्यामहे विष्णो लोकानां हितकाम्यया ॥ १९ ॥

राज्ञो दशरथस्य त्वं अयोध्याधिपतेर्विभोः ॥ धर्मज्ञस्य वदान्यस्य महर्षिसमतेजसः ॥ २० ॥
तैस्व भार्यासु तिष्ठतु ह्रीश्रीकीर्त्युर्पमासु च ॥ विष्णो पुत्रत्वमागच्छ कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम् ॥ २१ ॥
तत्र त्वं मानुषो भूत्वा प्रवृद्धं लोककण्टकम् ॥ अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम् ॥ २२ ॥
स हि देवान्सगन्धर्वांश्च सिद्धांश्च ऋषिसत्तमान् ॥ राक्षसो रावणो मूर्खो वीर्योत्सेकेन बाधते ॥ २३ ॥
ऋषयस्तु ततस्तेन गन्धर्वाप्सरसस्तथा ॥ क्रीडन्तो नन्दनवने क्रूरेण किल हिंसिताः ॥ २४ ॥
वधार्थं वयमायातास्तस्य वै मुनिभिः सह ॥ सिद्धगन्धर्वयक्षाश्च ततस्त्वां शरणं गताः ॥ २५ ॥
त्वं गतिः परमा देव सर्वेषां नः परन्तप ॥ वधाय देवशत्रूणां नृणां लोके मनः कुरु ॥ २६ ॥
एवमुक्तस्तु देवेशो विष्णुस्त्रिदशपुङ्गवः ॥ पितामहपुरोगांस्तान्सर्वलोकनमस्कृतः ॥
अब्रवीद्विद्वान्सर्वान्समेतान्धर्मसंहितान् ॥ २७ ॥

॥ १७ ॥ तत्र सवसि । ब्रह्मणा समागम्य । समाहितः । करिष्यमाणरक्षणकृत्येकामः । तस्थौ । सं । आश्रितर-
क्षणसमन्तं । सर्वेसुराः ब्रह्मादयः । पितामहपुरोगमा-
नित्युपसंहारान् । समभिष्टुय सम्यक्स्तुत्वा । संनताः ।
सम्यक्नताः प्रणताः सन्तः । अब्रुवन् ॥ १८ ॥ अर्ध-
मेकैवाच्यं । हेविष्णो लोकानां हितकाम्यया हितेच्छ-
या । त्वां नियोक्ष्यामहे उत्साहयिष्यामहे । “योगः
समह्नोपायभ्यानसंगतियकिषु” इत्यमरः । “स्मार-
पेत्वांनशिष्ये” इतिवन् । केवलंत्वांग्रोत्साहयिष्यामः ।
ऋषयमेवस्वकीयरक्षणेप्रवृत्तत्वावितिभावः । यदिनियो-
जनमेवार्थः स्यात् तदापूर्वश्लोकोक्तमभिष्टुयसंनताइत्ये-
तद्विरुद्धेति । किंच नियोजनमत्रप्रार्थनमेव । एवमुक्त-
रत्रभगीरथवचने “हस्तप्रनियुज्यतां” इतिवक्ष्यति
॥ १९ ॥ किंनियोज्यमित्यत्राहृद्वाभ्यां—राज्ञइत्यादि ।
पितृभावयोग्यत्वपराणिविशेषणानि ॥ २० ॥ तस्येति
यजमानोहस्तोनिर्दिश्यते । ह्रीश्रीकीर्त्योदक्षकन्याः
सावपमायासांतास्तथा । चातुर्विध्यविधानं रावणराव-
णिलवणगन्धर्वविनाशाय ॥ २१ ॥ समपुत्रभावेनभव-
तांकिंप्रयोजनंतप्राहुः—तत्रेति । तत्र दशरथभार्यासु ।

प्रवृद्धं वरबलभुजबलैरभिवृद्धम् । मानुषभावः किमर्थं
भजनीयस्तप्राहुः—अवध्यदैवतैरिति । “कृत्यानां क-
र्तृत्वा” इतिपक्षेचतृतीया ॥ २२ ॥ सकिमर्थंइत्यन्य-
स्तप्राहुः—सहीति । वीर्योत्सेकेन वीर्यकृतगर्वेण ॥ २३ ॥
ततः वीर्योत्सेकात् । क्रूरेण तेन रावणेन । ऋषयो
हिंसिताः । क्रीडन्तः क्रीडन्त्यः । लिङ्गविपर्ययवार्थः ।
मिथुनतयाचरतां हिंसनात्क्रूरेणेत्युक्तं । किलेत्येतिह
॥ २४ ॥ तस्य वधार्थं वयं मुनिभिः सहायाताः ।
त्वत्समीपमितिशेषः । सिद्धादयश्चायाताः । ततः राव-
णवधार्थं । त्वां शरणं उपायंगताः ॥ २५ ॥ रुद्रादि-
पुत्रविद्यमानेष्वहमेव किमर्थमर्प्यइत्यत्राहुः—त्वमिति ।
हेदेव त्वं नः परमागतिः उपायः । नान्ये । परान्श-
त्रूनतापयतीतिपरंतपः । “द्विषत्परयोस्सापेः” इतिस्त्र-
च् । अनेनशत्रुवधसामर्थ्यमुक्तं । मनःकुरु । अवत-
रितुमितिशेषः । देवशत्रूणामितिबहुवचनेन रावणरा-
वणिलवणगन्धर्वादीनामपिवधोऽर्थात् । अनेनामिप्रा-
येणपूर्वं “कृत्वात्मानंचतुर्विधं” इत्युक्तम् ॥ २६ ॥
एवमित्यादिसार्धश्लोकोक्तकान्वयः । पितामहपुरोगान्
ब्रह्मप्रधानान् । धर्मसंहितान् शरणागतिरूपधर्मसंयु-

तिल्ल० आत्मानं सोपकरणमात्मानं । “अन्येषुःपाद्यजन्वात्माकैकेय्याभरतोऽभवत् । तद्वन्येषुस्तुमित्रायासनन्तात्माच
कक्षमणः । सुदर्शनस्याशुद्रोद्भोजतौयुगपत्प्रिये” इतिपाद्योक्तः । अत्रात्मानमित्युक्त्वा शङ्खचक्रनन्तानामपिमग्नहूपतासु-
चिता । हुंकारेणभगवानिव पाद्यजन्यस्तान्दमात्रेणसकलभुवनक्षोभकत्वाद्विष्णुतुल्यएवेतिबोध्यं ॥ २१ ॥

[पा०] १ अवशोकः क. क. च. छ. झ. पुस्तकेष्वेवदृश्यते. २ क. न. ज. झ. अयोध्याधिपतेर्विभो. ३ क. झ. अस्व
भार्यासु. ४ च. ह्रीश्रीकीर्तिसमासश्च. ५ क. च. छ. झ. वीर्योत्सेकेनबाधते. ६ क. च. छ. झ. नन्दनवनेरौद्रेणमितिप्राप्तिताः.
क. क. च. न. नन्दनवनेरौद्रेणकिल,

भयं त्यजत भद्रं वो हितार्थं युधि रावणम् ॥ सपुत्रपौत्रं सामात्यं सैमित्रज्ञातिबान्धवम् ॥ २८ ॥
 इत्वा क्रूरं दुरात्मानं देवर्षीणां मयावहम् ॥ दशवर्षसहस्राणि दशवर्षस्रतानि च ॥
 वत्स्यामि मानुषे लोके पालयन्पृथिवीभिमाम् ॥ २९ ॥
 एवं दत्त्वा वरं देवो देवानां विष्णुरात्मवान् ॥ मानुषे चिन्तयामास जन्मभूमिमथात्मनः ॥ ३० ॥
 ततः पद्मपलाशाक्षः कृत्वाऽऽत्मानं चतुर्विधम् ॥ पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपम् ॥ ३१ ॥
 तैतो देवर्षिगन्धर्वाः सरुद्राः साप्सरोगणाः ॥ स्तुतिभिर्दिव्यरूपाभिस्तुष्टुर्मुधुसूदनम् ॥ ३२ ॥
 तमुद्धतं रावणमुग्रतेजसं प्रवृद्धदर्पं त्रिदशेश्वरद्विषम् ॥
 विरावणं साधु तपस्विकण्टकं तपस्विनामुद्धरतं मयावहम् ॥ ३३ ॥
 तमेव हत्वा सबलं सवान्धवं विरावणं रावणमुग्रपौरुषम् ॥
 स्वर्लोकमागच्छ गतज्वरश्चिरं सुरेन्द्रगुप्तं गतदोषकल्मषम् ॥ ३४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चदशः सर्गः ॥ १५ ॥

तान् ॥ २७ ॥ भयमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् ।
 भयं त्यजत । वः युष्माकं । भद्रं अस्तु । यस्मादहं
 सर्वेषांहितार्थं । रावणं हत्वा धर्मसंस्थापनाय दशवर्षस-
 हस्राणि वत्स्यामीति योजना । शङ्खचक्रगदापाणिरुपया-
 त इति हि पूर्वमुक्तं ॥ २८ ॥ २९ ॥ आलवान् सर्वाज-
 शेषी । मानुषे मनुष्येषु । आलोकवचनं । चिन्तया-
 मास यथा देवैराज्ञप्तं तेषेति शेषः । जन्मभूमिं जन्म-
 स्थानं ॥ ३० ॥ ततः चिन्तानन्तरं । पद्मपलाशाक्षः
 दशरथगुणस्मरणकृतनवनविकासोक्तिः । यद्वा । पद्म-
 पलाशाक्षः सर्वैः स्पृहणीयनयनयुगलः । तथाच सर्व-
 स्पृहणीयः स्वयमन्यस्पृहयामास । यद्वा । “तस्य यथा-
 कप्यासं पुण्डरीकमेवमक्षिणी” इत्युक्तरीत्या परत्वचिह्न-
 पुण्डरीकाक्षत्वमुक्तं । एवंच सर्वस्मात्परोपि जन्मरोच-
 यामास । यथाजनिमतोजन्महानिरमिलविता तथाज-
 निरहितस्यापि जनिरमिलषितेत्यर्थः । दुर्लभं ह्यमिलषितं
 भवति । कृत्वात्मानं चतुर्विधं जन्माभिलाषेऽपि दशरथ-
 गुणातिरेकेण चतुर्विधशरीरपरिग्रहममिलषितवान् ।
 आत्मानं स्वशरीरं । चतुर्विधं पायसविभागक्रमेण ।
 पितरं “पित्तापुत्रेण पितृमान्योनियोनी” इत्युक्तरीत्या
 सर्वपिता स्वपुत्रं कंचित् पितरममिललाष । रोचयामास
 ऐच्छत् । तदा रक्षणोद्योगसमये । दशरथं नृपं “गुणै-
 र्दशरथोपमं” इत्युक्तरीत्या अनित्वाजितैः स्वाभाविकै-
 र्गुणैः स्वसदृशं देवोक्तं दशरथमेव स्वजन्मभूमित्वेन नि-

श्चित्तवानित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ततः भगवदिच्छानन्तरं ।
 सरुद्रा इत्यनुवादान् पूर्वसुद्रोपिशरणागतइतिसिद्धं ।
 दिव्यरूपाभिः दिव्यात्मस्वरूपविषयिणीभिः । स्तुतिभिः
 स्तुतिरूपप्रबन्धैः । तुष्टुवुः स्तुतयामासुः । मधुसूदन-
 मिति मधुवद्वयमपिनिरसनीय इत्याशयेनोक्तं ॥ ३२ ॥
 उक्तमर्थसर्गान्ते पुनः संगृह्णाति—तमिति । उद्धतं जन्म-
 तपवोद्धतं । तं प्रसिद्धं । उग्रतेजसं उग्रप्रतापं वरदा-
 नेन प्रवृद्धदर्पं । लोकान् विरावयतीति विरावणं । सर्व-
 लोकानामाक्रन्दयितारं । तपस्विनां कण्टकं शत्रुं ।
 “क्षुद्रेशन्नौचकण्टकः” इति वैजयन्ती । अतएव तपस्वि-
 नां मयावहं तं रावणं । साधु निश्शेषं । उद्धर उन्मू-
 लय ॥ ३३ ॥ एवकारेण विभीषणव्यवच्छेदः । स्व-
 र्लोकं वैकुण्ठं । कचित्स्वलोकमिति पाठः । चिरं चिर-
 कालस्थायी । अनेन ब्रह्मलोकादिव्यावृत्तिः । सुरेन्द्रे-
 तिसंबोधनं । गुप्तं अस्मदादिभिः दुरधिगमं । “अत्य-
 कान्तदीप्तं तत्स्थानं विष्णोर्महात्मनः । स्वयैव प्रभया
 राजन् दुष्प्रेक्षं देवदानवैः” इति महाभारतोक्तेः । गतदो-
 षकल्मषं दोषाः रागद्वेषादयः । गतानि तद्रूपकल्म-
 षाण्यस्मात्तत्तथा । अनेनेन्द्रलोकादिव्यावृत्तिः । गत-
 ज्वरः आश्रितसंरक्षणेन गतज्वरः । अनेन पुनः प्राप्ति-
 पर्यन्तं संसारिविषये कदैते निस्सारिष्यन्तीति चिन्ता-
 कुलत्वमुक्तं । आगच्छेत्यनेन वैकुण्ठादवतीर्णत्वं गम्यते ।
 अत्र स्वर्लोकपदस्येन्द्रलोकपरत्वे गुप्तत्वगतदोषकल्मष-

ति० चिन्तयामास योग्यत्वेन विचारयामास ॥ ३० ॥ इति पञ्चदशस्तर्गः ॥ १५ ॥

[पा०] १ व. क. न. छ. झ. सैमित्रज्ञातिबान्धवम्. २ क. व. छ. झ. क्रूरदुराधर्ष. ३ व. तदा देवर्षिगन्धर्वाः.

ततो वै यजमानस्य पावकादतुलप्रभम् ॥ प्रादुर्भूतं महद्भूतं महावीर्यं महाबलम् ॥ ११ ॥
 कुण्डलरक्तावरधरं रक्ताक्षं दुन्दुभिस्त्रनम् ॥ स्निग्धहर्षक्षतनुजमभुप्रवरमूर्ध्वजम् ॥ १२ ॥
 शुभलक्षणसंपन्नं दिव्याभरणभूषितम् ॥ शैलशृङ्गसमुत्सेधं दृष्टशार्दूलविक्रमम् ॥ १३ ॥
 दिवाकरसमाकारं दीप्तानलशिखोपमम् ॥ [सिंहस्कन्धं महाबाहुमद्भयशोभितम् ॥ १४ ॥
 ताराविकृतकल्पेन हारेणोरसि राजितम् ॥ ताराधिपतिकल्पैश्च दन्तैः परमशोभितम् ॥ १५ ॥
 ज्वलन्निव च तेजोभिर्दीपयन्निव च श्रिया ॥ तप्तजाबूनदमयैर्भूषणैर्भूषितं च यत्] ॥ १६ ॥
 तप्तजाबूनदमयीं राजतान्तपरिच्छदाम् ॥ दिव्यपायससंपूर्णां पार्थी पत्नीमिव श्रियाम् ॥
 प्रगृह्य विपुलां दोर्भ्यां स्वयं मायामयीमिव ॥ १७ ॥
 समवेक्ष्यान्मवीद्वाक्यमिदं दशरथं नृपम् ॥ प्राजापत्यं नरं विद्धि मामिहाभ्यागतं नृप ॥ १८ ॥
 ततः परं तदा राजा प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ मगवन्स्वागतं तेऽस्तु किमहं करवाणि ते ॥ १९ ॥
 अथो पुनरिदं वाक्यं प्राजापत्यो नरोऽब्रवीत् ॥ राजभर्चयता देवानथ प्राप्तमिदं त्वया ॥ २० ॥
 इदं तु नरशार्दूल पायसं देवनिर्मितम् ॥ प्रजाकरं गृहाण त्वं धन्यमारोग्यवर्धनम् ॥ २१ ॥
 भार्याणामनुरूपाणामभ्रीतेति प्रयच्छ वै ॥ तामु त्वं लप्स्यसे पुत्रान्वदर्थं यजसे नृप ॥ २२ ॥
 तथेति नृपतिः श्रुतः शिरसा प्रतिगृह्य ताम् ॥ पार्थीं देवाभसंपूर्णां देवदत्तां हिरण्मयीम् ॥ २३ ॥
 अभिवाद्य च तद्भूतमद्भुतं प्रियदर्शनम् ॥ मुदा परमया युक्तभकाराभिप्रदक्षिणम् ॥ २४ ॥
 ततो दशरथः प्राप्य पायसं देवनिर्मितम् ॥ बभूव परमप्रीतः प्राप्य विचमिवाधनः ॥ २५ ॥

निश्चयं आमक्य साधयामीत्युक्त्वा ॥ १० ॥ अथपु-
 त्रकामेष्टिकलं भगवत्तन्मूर्धाऽवतारसूचयन् प्रजापति-
 प्रेरितपुरुषेणपायसप्रदानंदर्शयति-ततोवाहति । श्लोक-
 पञ्चकमेकान्वयम् । ततः विष्णोरसर्धानानन्तरं । यज-
 मानस्येतिवर्तमाननिर्देशेन द्रव्यत्यागाकालएवप्रादुर्भा-
 वः सूचितः । पावकान् आहवनीयात् । भूतं पुरुषवि-
 शेषः ॥ ११ ॥ स्निग्धाः चिकणाः हर्षक्षस्येव तनुजाः
 लोमानि इमभुप्रवरा मूर्धजाः केशाश्च यस्यतत्तथा ॥ १२ ॥
 समुत्सेधः वृक्षतिः । दृष्टशार्दूलविक्रमं तद्भयंकरं
 ॥ १३ ॥ प्रभामण्डलवत्तया दिवाकरसमाकारं ।
 सैष्ण्वातिशयेन दीप्तानलशिखोपमं ॥ १४-१६ ॥
 तप्तजाबूनदमयीं हुतकनकमयीं । राजतः रजतवि-
 कारः अन्ते वपरि परिच्छदः पिधानपात्रं यस्यास्तां ।
 पात्र्यास्त्रीलिङ्गत्वेनपञ्जीसाम् । मायामयीमिव ।

असंभावितत्वेनाश्चर्यावहामित्यर्थः । स्वयंप्रगृह्यप्रादुर्भू-
 तमीत्यन्वयः । विपुलतरत्वेन हस्तमात्रेणमहीतुमश-
 क्यत्वाद्बाहुभ्यामित्युक्तं ॥ १७ ॥ दशरथंसमवेक्ष्येद-
 मब्रवीत् । कथं इहागतंमां प्राजापत्यं प्रजापतेरागतं ।
 “दित्यदित्यादित्यपत्युत्तरपदाण्यः” इति प्राग्गीन्यती-
 योण्यप्रत्ययः । नरंविद्धि ॥ १८ ॥ ततःपरं तदनन्तरमि-
 तियावत् । “प्राजापत्यंचमांविद्धि” इत्युत्तरानन्तरमित्य-
 र्थः । तदा तदैव ॥ १९ ॥ अथोअथेतिपर्यायौ । अ-
 र्चयता अन्धमेधपुत्रकामेष्टिभ्यामितिशेषः ॥ २० ॥ इव-
 शब्दार्थमाह- इदंत्विति । देवनिर्मितं देवेनविष्णुना-
 निर्मितं । धन्यं धनकरं । स्वर्गादित्याद्यन् ॥ २१ ॥
 अनुरूपाणां सवर्णानामित्यर्थः । चतुर्थ्यर्थेष्वपि ॥ २२ ॥
 देवाभं देवनिर्मिताभं । देवदत्तां देवप्रेरिताम् ॥ २३ ॥
 अभितःप्रदक्षिणं अभिप्रदक्षिणम् ॥ २४ ॥ प्राप्य

ति० । अन्तर्भावभगवानेवस्त्वतेजस्वभूतपावसमादायहुतामेस्तकाधारात्प्रादुर्भवतिस्म । महान्यस्वभगवत्तेजोधारणेक्षकिरस्ति ।
 तदेवाह महद्भूतमिति । “एकोविष्णुर्महद्भूतं” इत्युक्ते । अतुलप्रभं विशुदादिनृदृष्टिप्रतिपातकवेजोवत् । भूतं प्राणी ॥ ११ ॥
 ति० । मायामयीमिव इवशब्दएवार्थः । भगवतोमायैवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ ति० । पूर्वकृत्यतइवमीतएवतदा नरदचनअवणानन्तर-
 काले । अतः तदुक्तिमवणादेतोः । परं तृप्तिकरं चः । तद्भूतनश्रवणोत्तरं निर्भयउवाचेत्यर्थः ॥ १९ ॥

[पा०] १ च. ज. कुण्डलरक्तावरधरं. २ क.-स. रक्ताक्षं. ३ च. छ. दिग्गजसमाकारं. ४ च. छ. धान्तःपुरस्तदाराजा.
 ट. अतःपरंतदाराजा. ख. ग. तमद्भूतंतदाराजा. ५ ख.-स. इदंनृपशार्दूल. ६ ख. तामुल्लंआप्यसे.

एवं तासां ददौ राजा भार्याणां पायसं पृथक् ॥ ३१ ॥

तांस्त्वेतत्पायसं प्राप्य नरेन्द्रस्योत्तमाः स्त्रियः ॥ संमानं मेनिरे सर्वाः प्रहर्षोदितचेतसाः ॥ ३२ ॥

तत्तस्तु ताः प्राश्य तदुत्तमस्त्रियो महीपतेरुत्तमपायसं पृथक् ॥

हुताशनादित्यसमानतेजसोचिरेण गर्भान्प्रतिपेदिरे तदा ॥ ३३ ॥

तत्तस्तु राजा प्रेतिवीक्ष्य ताः स्त्रियः प्ररूढगर्भाः प्रतिलब्धमानसः ॥

नभूव हृष्टसिद्धिदेव मथा हरिस्सुरेन्द्रसिद्धविगणाभिपूजितः ॥ ३४ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे षोडशः सर्गः ॥ १६ ॥

सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

देवगन्धर्वादिभिर्मन्त्राश्चारातमसाहाय्यैरुत्तमानरादिभाषेभ्युत्पद्यतएव ॥ १ ॥

पुत्रत्वं तु गते विष्णौ राज्ञस्तस्य महात्मनः ॥ उवाच देवताः सर्वाः स्वयंभूर्भगवानिदम् ॥ १ ॥

नैकैकेयीसुमित्रयोःसमांशतास्यानुत्तमयुक्तं । अन्यथा ज्येष्ठाकनिष्ठावैधर्म्यंनस्यात् । कैकेयीहिकनिष्ठा । “न-
तैवामध्यमातातगर्हितव्याकथंचन” इतीतरपक्ष्येक्ष-
यामध्यमात्वमुक्तं । बलभायामपिकैकेय्यांसंभोगविष-
येपक्षपातः ननुधर्म्यसंविभागे । अतोबहुमानायज्यै-
ष्ठ्यकमाद्भागतारतम्यंकुतं । अतएव “समानंमेनिरे”
इतिवक्ष्यति । ततोनेनभागेनरामोविष्णोरर्धांशः लक्ष्म-
णःपादांशः भरतश्चतुर्गौपादस्यार्धांशौ । नन्वेवंसति
कयमुत्तरत्र भरतःसाक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः लक्ष्मणश्चतु-
र्गौपादोविष्णोरर्धसमन्वितावित्युच्यते । सत्यं “साक्षाद्वि-
ष्णोश्चतुर्भागः” इत्यत्रसाक्षाद्विष्णोःविष्णोरर्धस्वरामां-
शस्यचतुर्थोभाग इत्यर्थः । यद्वा चतुर्थस्यभागश्चतुर्भागः
अष्टमांश इत्यर्थः । “अर्धसमन्वितौ” इत्यत्राप्यर्धशब्दए-
कदेशवाची । “भित्तंशकलस्यण्डेवापुंस्यर्धोर्धसमोर्धे”
इत्येकदेशेपिपुंलिङ्गार्धशब्दस्यानुशासनात् । अत्रप्राश-
नादिक्रमवशात् भरतस्यलक्ष्मणश्चतुर्गौपादभ्याम्यैष्ठ्यं ।
ननु लक्ष्मणस्यभरताज्यैष्ठ्यं अंशाधिक्यात्प्रथमप्राश-
नात् । अतएववक्ष्यति “ततो लक्ष्मणमासाद्यवैदेहीचप-
रंतपः ॥ अभ्यवाद्यतप्रीतोभरतोनामचाजवीत्” इति ।
मैवं कैकेय्याएवप्रथमप्राशनं । सुमित्रायाद्वितीयांशप्राह-
णविलंबेनप्राशनविलंबात् । उत्पत्तिक्रमेतयोक्तेः । “न-
सङ्ग्येभरतानुजः” इत्युक्तत्वात् । अभिवादनं तु सीता-
यामेवान्वेति । लक्ष्मणमासाद्य आलिङ्ग्येत्यर्थः । रा-

मानुजत्वव्यवहारआसक्त्याधिक्यात् । एवंसति कवि-
भूतस्यलक्ष्मणानुजत्वोक्तिः बहुप्रीतिस्मासेनसमाधे-
या । भरतानुजइतिलक्ष्मणस्याभिधानात्सर्वप्राशना-
नन्तरमेवसुमित्रयाभुक्तमिति । पुराणांतरविरोधःक-
ल्पभेदेनपरिहार्यः । रामाविमूर्तयश्चपायसपरिणामाः
ननुशुक्रशोणितपरिणामाः । तत्प्राशनानन्तरंगर्भधार-
णवचनात् । “नतस्यप्राकृताभूर्तिः” “नभूतसङ्गसंस्था-
नोदेहोस्यपरमात्मनः” इत्यादिसंश्रयानात् । पायसंचम-
गवतःपाङ्गुण्यविग्रहएव । तद्वद्विश्चनान्नपानादिकृता
किंस्विच्छाकृतेत्यादिकंसर्वमवसेचम् ॥ ३० ॥ उपसंहर-
ति—एवमिति ॥ ३१ ॥ संमानंराजकृतपायसप्रदानक्र-
मरूपंबहुमानं । मेनिरे अनुमेनिरे । प्रहर्षोदितचेतसः
उदितप्रहर्षमनसः । तारतम्येनदानं पौर्वापर्यंच ज्यैष्ठ्या-
नुक्रमकृतत्वेनसर्वासांसमतमेवासीदितिभावः ॥ ३२ ॥
वक्तव्येपियञ्चवृत्तान्तशेषे प्रसङ्गात्सौकर्यायनगरप्र-
वेशानन्तरभाविक्काशेषंसंग्रहेणदर्शयति—ततइति ।
तत्पायसमित्यन्वयः । हुताशनादित्यशब्दोत्ततेजःपरौ
॥ ३३ ॥ प्रतिलब्धमानसः स्वस्थचित्तः ॥ ३४ ॥ इति
श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षोडशःसर्गः ॥ १६ ॥

विष्णोरन्तर्धानानन्तरंकार्यद्वयंप्रवृत्तं पायसहस्त-
स्याभिपुरुषस्योत्थानं देवान्प्रतिप्रक्षनियोगश्च । तत्र

ति० । हुताशनादित्यसमानतेजसइतिगर्भाणांश्रीणांचतन्त्रेणविशेषणं ॥ ३३ ॥ इतिषोडशस्तर्गः ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. च. छ. ताक्षैवपायसं, घ. ताक्षैतत्पायसं. २ ग. घ. छ. ज. झ. नरेन्द्रस्योत्तमस्त्रियः, ३ च. छ. संतान-
मेनिरे, ४ क. समानवर्धयो, ५ क. ख. ग. न. छ. ज. प्रसमीक्ष्य.

वरुणो जनयामास सुषेणं नाम वानरम् ॥ शरमं जनयामास पर्जन्यस्तु महाबलम् ॥ १५ ॥

भारुतस्यात्मजः श्रीमान्हुनुमाग्राम वानरः ॥ वज्रसंहननोपेतो वैनतेयसमो जवे ॥

[सर्ववानरमुख्येषु बुद्धिमान्बलवानपि] ॥ १६ ॥

ते सृष्टा बहुसाहस्रा दशग्रीवैवधे रताः ॥ अप्रमेयबला वीरा विक्रान्ताः कामरूपिणः ॥ १७ ॥

मेरुमन्दरसंकाशा वपुष्मन्तो महाबलाः ॥ ऋक्षवानरगोपुच्छाः क्षिप्रमेवाभिजज्ञिरे ॥ १८ ॥

यस्य देवस्य यद्रूपं वेषो यश्च पराक्रमः ॥ अजायत सप्तमेन तस्यतस्य सुतः पृथक् ॥ १९ ॥

गोलाङ्गुलीषु चोत्पन्नाः 'केचित्संमतविक्रमाः ॥ कङ्क्षीषु च तथा जाता वानराः किर्नरीषु च ॥ २० ॥

देवा महर्षिगन्धर्वास्तैर्हर्षा यक्षा यशस्विनः ॥ नागाः किंपुरुषाश्चैव सिद्धविद्याधरोरगाः ॥ २१ ॥

बहवो जनयामासुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः ॥ [चौरणाश्च सुतान्वीरान्सृजुर्वनचारिणः ॥]

वानरान्सुमहाकायान्सर्वान्वै वनचारिणः ॥ २२ ॥

अप्सरस्तु च मुख्यासु तथा विद्याधरीषु च ॥ नागकन्यासु च तथा गन्धर्वाणां तनूषु च ॥ २३ ॥

कामरूपबलोपेता यथाकामं विचारिणः ॥ सिद्धशार्दूलसदृशा दर्पेण च बलेन च ॥ २४ ॥

शिलाप्रहरणाः सर्वे सर्वे पौदपयोधिनः ॥ नखदंष्ट्रायुधाः सर्वे सर्वे सर्वास्त्रकोविदाः ॥ २५ ॥

विचालयेयुः शैलेन्द्रान्भेदयेयुः स्थिरान्द्रुमान् ॥ क्षोभयेयुश्च वेगेन समुद्रं सरितां पतिम् ॥ २६ ॥

दारयेयुः क्षितिं पद्मामाप्नुवेयुर्महार्णवम् ॥ नभस्थलं विशेयुश्च गृहीयुरपि तोयदान् ॥ २७ ॥

औ अतएवरूपसंमतौ रूपेणप्रख्यातौ । स्वयमित्यनेन मानससृष्टिर्द्योत्यते ॥ १४ ॥ पर्जन्यो वर्षाभिमानिदे-
यता ॥ १५ ॥ वज्रसंहननोपेतः वज्रवदभेद्यशरीरयु-
क्तः । रुद्रोऽश्विगणानियुक्तोपि रक्षःपक्षपातित्वात्त्रकंच-
नसृष्टवान् ॥ १६ ॥ एवंप्रधानवानरसृष्टिसुक्त्वा-
ल्लुद्रवानरसृष्टिसंमदेणाह—तेहति । रताः आसक्ताः
॥ १७ ॥ एवंवानरसृष्टिसुक्त्वाऋक्षदिसृष्टिंप्राधान्ये-
नाह—मेर्विति । वपुष्मन्तः दृढवपुष्काः । अतएवमे-
रुमन्दरसंकाशाः । ऋक्षाः भङ्गुकाः । गोपुच्छाः गोला-
ङ्गुलाः । अभिजज्ञिरे जाताः । क्षिप्रमित्यनेनमानससृ-
ष्टिरुच्यते ॥ १८ ॥ रूपं सौन्दर्यं । वेषः संस्थानवि-
शेषः । तस्यतस्य देवस्य । तेन रूपादिना समःसुतः ।
पृथक् अन्योन्यविलक्षणः । अजायत मुसमात्रेवा-
नराकारत्वेपिसंस्थानादौसर्वेपितुल्याएवासन्नित्यर्थः

॥ १९ ॥ विजातीयास्वपिवानरोत्पत्तिमाह—गोलाङ्गु-
लीष्विति । समतविक्रमाः प्रसिद्धविक्रमाः । केचिद्वा-
नरागोलाङ्गुलीषूत्पन्नाः । केचिद्धानराऋक्षीषूत्पन्नाः ।
केचिद्धानराः किन्नरीषुचोत्पन्नाइतियोजना ॥ २० ॥
उत्पादकक्षेत्रवैविध्यमाह—देवाइत्यादि । श्लोकत्रयमे-
कान्वयं । ताक्ष्याः गरुडादयः । नागाः दिग्गजाः ।
उरगाः वासुकीयादयः । तत्र विष्णवतारकाले ॥ २१ ॥
॥ २२ ॥ २३ ॥ तेषांप्रभावमाहपञ्चभिः । सर्वत्र स-
र्वेइत्यनुषजनीयं । सर्वेकामरूपबलोपेताअभवनित्येवं-
योजनीयं ॥ २४ ॥ सर्वास्त्रकोविदाः देवांशत्वेनस्वयं-
प्रतिभातास्त्रप्रहारपरिहारोपायाः नत्वस्त्रप्रयोक्तारः क्षि-
लाप्रहरणाइत्युक्तेः । २५ ॥ विचालयेयुरित्यादिषु "श-
किलिङ्च"इतिलिङ् । "कंपनेचलिः" इतिमित्वेपिह-
स्वाभावइच्छान्दसः ॥ २६ ॥ आप्लवेयुः संतरेयुः ॥ २७ ॥

ति० धर्मपुत्रोपरसुषेणइतियुद्धकाण्डेवक्ष्यति अत्रतुवरुणपुत्रउक्तः ॥ १५ ॥ ति० किंचित्तुन्नतविक्रमाः देवावस्थातोपि किंचि-
दधिकपराक्रमाइत्यर्थः ॥ २० ॥ ति० आहवेयुः संतरेयुः । टी० आहवेयुःशोषयेयुः ॥ २७ ॥ इति सप्तदशस्तर्गः ॥ १७ ॥

[पा०] १ क ख. घ. छ. श. अ. ट. महाबलः. २ घ-छ. झ. य. ट. सौरसः. ३ इदमर्थः क. ड-ट. दस्यते.
४ ड. च. छ. झ. य. वधोयता. क-घ. वधेयता. ५ क. य-अ. तेगजाबलसंकाशाः. ६ क. ख. ड-अ. समंतेन.
७ घ-अ. पृथक्पृथक्. ८ क. घ-ट. गोलाङ्गुलेषु. ९ ड-झ. किंचित्तुन्नत. १० क. ट. ऋक्षेयु. ११ ख. वानरीषु.
१२ ख. घ. झ. ट. स्ताक्षर्यक्षाः. १३ इदमर्थं च. छ. झ. य. ट. दस्यते. १४ ग. घ. ड. ज. श. यथाकामविचारिणः.
१५ क. छ. झ. पर्वतयोधिनः. १६ क-घ. स्थितान्द्रुमान्.

गृहीयुरपि मातङ्गान्मत्तान्प्रव्रजतो वने ॥ नर्दमानाश्च नादेन पातयेयुर्विहङ्गमान् ॥ २८ ॥
 ईदृशानां प्रसृतानि हरीणां कामरूपिणाम् ॥ शतं शतसहस्राणि यूथपानां महात्मनाम् ॥ २९ ॥
 ते प्रधानेषु यूथेषु हरीणां हरियूथपाः ॥ बभूवुर्यूथपश्रेष्ठा वीराश्चाजनयन्हरीन् ॥ ३० ॥
 अन्ये ऋक्षवतः प्रस्थानुपतस्थुः सहस्रशः ॥ अन्ये नानाविधाश्चैलान्काननानि च मेजिरे ॥ ३१ ॥
 सूर्यपुत्रं च सुग्रीवं शक्रपुत्रं च बालिनम् ॥ आतरावुपतस्थुस्ते सर्वे एव हरीश्वराः ॥
 नलं नीलं हनूमन्तमन्याश्च हरियूथपान् ॥ ३२ ॥
 ते तार्क्ष्यबलसंपन्नाः सर्वे युद्धविशारदाः ॥ विचरन्तोऽर्द्धधेन्दुर्पात्सिंहव्याघ्रमहोरगान् ॥ ३३ ॥
 तीक्ष्णं सर्वान्महाबाहुर्बाली विष्णुलविक्रमः ॥ जुगोप भुजवीर्येण ऋक्षगोपुच्छवानरान् ॥ ३४ ॥
 तैरियं पृथिवी शूरैः सपर्वतवनार्णवा ॥ कीर्णा विविधसंस्थानैर्नानाव्यञ्जनलक्षणैः ॥ ३५ ॥
 तैर्मध्ववृन्दाचलकूटर्कलपैर्महाबलैर्वानरयूथपालैः ॥
 बभूव भूर्भीमशरीररूपैः समावृता रामसहायहेतोः ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तदशः सर्गः ॥ १७ ॥

प्रव्रजतः वेगेनगच्छतः ॥ २८ ॥ अन्येषामपरिच्छेद्यत्वा-
 द्यूथपसंख्यानमाह—ईदृशानामिति । शतंशतसहस्राणि
 शतलक्षणीत्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रधानप्रधानानाह—तइति ।
 ते प्रागुक्ताः सुग्रीवादिमुषेणान्तायूथपाः । प्रधानेषु हरी-
 णायूथेषुसमूहेषु यूथपश्रेष्ठावभूवुः । वीरान्हरीनजनयं
 श्र ॥ ३० ॥ तेषांस्थानमाह—अन्यइति । ऋक्षवतः पर्वत-
 विशेषस्य । प्रस्थान् सानूनि ॥ ३१ ॥ राजयुवराजमन्त्रिणो-
 दर्शयतिसूर्येत्याविसार्धश्लोकेन । सुग्रीवं युवराजं । बालिनं
 राजानं । नलादीन्मन्त्रिणः ॥ ३२ ॥ तेषांदुःशासनत्व-
 माह—तइति । तार्क्ष्यः गरुडः ॥ ३३ ॥ सर्वेषांशा-
 सितारमाह—तांश्रेति ॥ ३४ ॥ साहाय्यसंपत्तिपौष्क-
 र्यदर्शयति—तैरिति । अर्णवः अर्णववह्नीपं । विविधसं-
 स्थानैः स्थूलसूक्ष्मह्रस्वदीर्घादिविविधदेहसंस्थानवद्भिः ।
 नानाव्यञ्जनलक्षणैः नानात्वाभिव्यञ्जकासाधारणध-
 र्मवद्भिः ॥ ३५ ॥ उक्तमेवार्थपुनःसर्गान्तेसंगृह्यदर्शय-
 ति—तैरिति । भीमशरीररूपैः भयंकरशरीरवैः ।
 रामसहायहेतोः रामसाहाय्यार्थः । भावप्रधानोनिर्देशः
 ॥ ३६ ॥ नन्वस्मिन्सर्गे “घनदस्यसुतःश्रीमान्वानरोग-
 न्धमादनः ॥ वरुणोजनयामासमुषेणानामवानरं ॥ श-
 रभंजनयामासपर्जन्यस्तुमहाबलं” इत्युच्यते । युद्धका-
 ण्डेतु रावणं प्रतिशार्दूलवाक्ये “मुषेणश्चात्रधर्मात्मापुत्रो

धर्मस्यवीर्यवान् ॥ पुत्रावैवस्वतस्याथपश्चकालान्तको-
 पमाः । गजोगवाक्षोगवयःशरभोगन्धमादनः” इति ।
 कथमिदं संगच्छते । उच्यते । अत्रवाल्मीकिनोक्तमेवतथ्यं
 “नतेवागनृताकाव्येकाधिदप्रभविष्यति” इति ऋक्ष-
 रप्रसादात् । शार्दूलस्तु धन्योक्तवान् “रुधिरासिक्त-
 सर्वाङ्गोविह्वलश्चलितेन्द्रियः” इति तत्रैवोक्तः । अत्रेदंश-
 ङ्गते । ऋश्यशृङ्गेणपुत्रेष्टपुपक्रमानन्तरं देवादिसंमेलनं
 ततोविष्णोरव्रतितीर्षा पुत्रत्वंतुगतेविष्णौवानरोत्पत्ति-
 रित्युक्तं तद्विरुध्यते । बालिसुग्रीवयोरावणदिग्विजयका-
 लिकत्वात् । वक्ष्यत्युत्तरकाण्डे “अर्जुनेनविमुक्तस्तुरा-
 वणोराक्षसाधिपः” इत्यारभ्य “ततःकदाचित्किष्किन्धां
 नगरीं बालिपालितां ॥ गत्वाह्वयतियुद्धाय बालिनं हेम-
 मालिनं” इत्यादिना । तथाचकार्तवीर्यार्जुनकालिको
 बालीकथंरामसमवयस्कः स्यात् । किंच “भगवन्राक्षसः
 क्रूरोयदाप्रभृतिमेदिनी ॥ पर्यटन्कितदालोकाःशून्या
 आसन्निजोत्तम ॥ राजा वाराजमाप्नोवाकिंवदानात्रक-
 श्चन ॥ धर्षणायैननप्राप्नोरावणोराक्षसेश्वरः” इति दि-
 ग्विजयवृत्तान्तेरामेणपृष्टेअगस्त्येनार्जुनबालिभ्यांपरि-
 भ्रम्यचक्ष्यमानोर्जुनबालिनोरेककालत्वमवगमयति । अ-
 प्यिचमयोरावणायमन्दोदरीप्रदानकाले “द्वौसुतौतुमम-
 त्वस्यांभार्यायांसंबभूवतुः ॥ मायावीप्रथमस्तावदुन्दु-

[पा०] १ क. ख. प्रव्रजितान्वने, ग. घ. प्रव्रजितान्वने. २ ट. वातरंहसाम्. ३ ख. घ. क. श. ट. श्रेष्ठान्वीरांवा.
 ४ घ. क. ख. श. ज. ट. सर्वेचहरियूथपाः. ५ क. ख. छ. झ. ज. अन्सर्वान्तिह. ६ क. झ. महाबलोमहा. ७ ज. वृन्दाचल-
 संनिकाशैः. ८ घ-छ. झ. ज. कूटसंनिकाशैः. ९ क. झ. यूथपाधिपैः.

भिस्तवनन्तरः” इत्युक्तवान् ॥ तत्र दुन्दुभिर्यौवनमदा-
हरदानाश्चमत्तोवालिना इति इत्युच्यते । अतोवालिनो-
रावणदिग्विजयकालिकत्वं व्यस्यते । सुग्रीवश्चवालि-
भयात्परिभ्रमन्दुन्दुभिकलेवरप्रक्षेपकृतमतङ्गशापान-
न्तरं क्रश्यमूकप्रत्यतिष्ठत् । अतः सुग्रीवस्यापिवालिनु-
त्यकालत्वं गम्यते । एवंमैन्दद्विविदादयोपिचिरकाल-
स्यायिनोऽवगम्यन्ते । वक्ष्यतिरावणं प्रतिशार्दूलः
“मैन्दद्विविदश्चोभौताभ्यानासिसमोयुधि ॥ ब्रह्म-
णासमनुष्ठातावमृतप्राशानाबुधौ” इति । तेनत-
योरमृतमथनकालवार्तित्वं प्रतीयते । सारणवाक्येच-
“एषगन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्णवर्त्मनः । तदादै-
वासुरेयुद्धेसाहाय्यार्थं दिवौकसां” इति । क्रोधनस्यदे-
वासुरेयुद्धेसाहाय्यकार्यनात् चिरन्तनत्वं तस्यापठिताना-
मन्येषामपिवालिसुग्रीवमक्षिप्रभृतीनांसिद्धचिरकाल-
त्वं । एवमन्यत्रापि वानरपूथपानामतिचिरस्थायित्वं
व्यञ्जनावृत्त्यावगम्यते । अतः क्रोधमेषां रामावतारका-
लिकत्वमत्रोच्यते इति । अत्रास्मद्गुरुचरणाः । यद्यपिपू-
र्वसर्गान्ते विष्णोर्गर्भप्रवेशमुक्त्वा “पुत्रत्वं तु गते विष्णौ”
इत्यारभ्य ब्रह्मानुशासनं कथितं । तथापि “उवाच देव-
ताः सर्वाः स्वयंभूर्भगवानिदं” इत्यादिना सामान्येन देव-
तावदिष्य ब्रह्मासंदिष्टवान् । “तेतथोक्ता भगवता तत्र-
तिष्ठत्यशासनं । जनयामासुरेवते पुत्रान् वानररूपिणः”
इतिसामान्येन देवैर्वानरसृष्टिश्चोक्ता । अथ ब्रह्मणोर्जा-
वत्सृष्टिवत्पूर्वसिद्धामिन्द्रादिव्योवाल्यादिसृष्टिमनुव-
दति “वानरेन्द्रं महेन्द्राभिमन्द्रोवालिनमूर्जितं” इत्या-
दिना । अतएव हि “वालिनं जनयामास” इत्येवोक्तं ।
ननु तदा जनयामासेति । अन्यत्र तु “बह्वोजनयामा-
सुर्हृष्टास्तत्र सहस्रशः” इति तत्कालवाची तत्रशब्दः
प्रयुक्तः । इन्द्रादयः स्वस्वेवममन्यन्त ब्रह्मनियोगान-
न्तरं किमपूर्वसर्गेण पूर्वमन्यार्थमुत्पन्ना एव सहाय्यं करि-
ष्यन्तीति । यैस्तु पूर्वपुत्रानोत्पादितास्ते पुनस्तदा जनया-
मासुः । अतएव “एषगन्धर्वकन्यायामुत्पन्नः कृष्ण-
वर्त्मनः । तदादैवासुरेयुद्धेसाहाय्यार्थं दिवौकसां” इत्या-
दिना क्रोधनादीनामन्यार्थसृष्टिरुच्यते । तस्मात्प्रकोपि
विरोध इत्याहुः । यद्वा रामावतारकाल एव वाल्यादिज-
न्म । वालिजयश्चानुर्जनयाव्यवहितोत्तरकालिकः

ततश्शब्दस्थानन्तर्यमात्रपरत्वात् । अतएव ततः कदा-
पिदित्युक्तं । अगस्त्येनार्जुनवालि विजययोर्युगपत्कथ-
नं रावणजयत्वेन कृष्णः कंसशिशुपालौ जघानेति वत् ।
दुन्दुभिश्चवरदानेन सदायुषामत्तश्च । ततश्च तस्य बहुका-
लानन्तरमपिवालिनोयुद्धसंभवत्येव । एवमन्यदप्युह्य-
म् । सर्वथोपक्रमावगतः क्रमो न बाधित इत्यर्थः । दैवासुरे
युद्धेसाहाय्यार्थमित्यत्रापि साहाय्यसमर्थ इत्यर्थो बोध्यः ।
अमृतप्राशिनौ अमृतप्राशितुं त्यागित्यर्थः । यद्वा । अयं
ब्रह्मानुशासनप्रकारः प्राचीन एव प्रसङ्गादद्यकविनोप-
पन्न्यते । पुत्रत्वं तु गते विष्णौ गन्तुं व्यवसित इत्यर्थः ।
व्यवसायश्च । विष्णोर्ब्रह्मणा विविक्ते प्रार्थनात् । अतए-
व पूर्वसर्गे “हन्ताय विदितस्तस्ववधोपायो दुरासनः”
इत्युक्तम् । अतएवामुवृत्तान्तं सनत्कुमारो विवित्वा सुम-
न्नायोवाचेति बोध्यम् । ब्रह्मप्रार्थनं च रावणस्य मानुषाद-
न्यत्र भयं नास्ति त्वं क्रश्यमृतेण वक्ष्यमाणस्य दशरथस्य
पुत्रो भवेति । अतएव कृतसंकेततया विष्णुरुपयात इत्यु-
क्तम् । यद्वा “ततो देवाः सगन्धर्वा” इत्यादिकात् पूर्वसर्गा-
त्पृथगिति ब्रह्मलोकवृत्तान्तः । तस्मिन्सदसि ब्रह्मसदसी-
त्यर्थः । अतएव स्वलोकमागच्छेत्युक्तं ननु गच्छेति ।
तथाचैवं संगतिः । पुत्रकामेष्टिपर्यन्तमुक्त्वा तत्राग्निपु-
षाविर्भावोपोद्धातत्वेन चिरंतनवृत्तान्तमुपक्षिपति । त-
तो देवा इत्यादि । तत इति प्रस्तावान्तरार्थार्थः । अथ
“पितरं रोचयामास तदा दशरथं नृपं” इत्यन्ते विष्णुवृत्ता-
न्तेमिहिते । पुत्रत्वं तु गते अभ्युपगते इति पुत्रत्वाङ्गीका-
रानन्तरं देवांश्चानरोत्पत्तेर्बेत्तव्यत्वेपितं वृत्तान्तं तत्रा-
वस्थाप्य “सकृत्वानि अयं विष्णुरामक्यधपितामहं ॥
अन्तर्धानं गतो देवैः पूजमानो भवर्षिभिः” इत्यादिना वि-
ष्णुवृत्तान्तमेवानुक्रम्य गर्भप्रवेशपर्यन्तमुक्त्वा प्रागव-
स्थापितं देववृत्तान्तमेव पुत्रत्वं तु गत इत्यादिना पुनः प्रति-
पादयति । एतावद् वृत्तान्तकालस्य देवमानेनास्पृष्टेपि स-
नुष्यमानेन बहुवर्षागताः रेवतीवरप्रार्थनावत् । अतो भा-
गमहार्थसमवेत्य ब्रह्मसदसि गत्वा कार्यविज्ञाप्य ततोऽश्वमे-
धभागान् गृहीत्वा गता देवा इति सर्वसमञ्जसम् ॥ इति श्री-
गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्ची-
राख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तदशसर्गः ॥ १७ ॥

अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

श्रीरामावतारघटः ।

दशरथेनयज्ञसमापनानन्तरं पूर्वमागतानाराज्ञामेषणपूर्वकंपत्नीभिः सहसपरिवारमयोध्याप्रत्यागमनं ॥ १ ॥ ततोऽवसरान्ते
पैत्रमुकुनवर्म्याकर्कटेकौसल्यायां श्रीरामावतारः ॥ २ ॥ परेषुर्दशम्यामीनेकैकेच्यां भरतजननम् ॥ ३ ॥ तस्मिन्नेवदिनेकर्कटे
मुनित्रयैरुत्तमगणशुभ्रयोर्जननम् ॥ ४ ॥ ततोऽदशरथेक्रमेणोपनयनादिभाजामात्मजानां दारक्रियां चिन्तयति देवादिभिराभिने-
यत्समीपं प्रत्यागमनम् ॥ ५ ॥ दशरथेन तत्पूजनपूर्वकं तदभीष्टितकरणप्रतिष्ठानम् ॥ ६ ॥

निर्वृत्ते तु कतौ तस्मिन् ह्यभेधे महात्मनः ॥ प्रतिगृह्य सुरा भागान् प्रतिजग्मुर्यथागतम् ॥ १ ॥
समाप्तदीक्षानियमः पत्नीगणसमन्वितः ॥ प्रविवेश पुरीं राजा सैभृत्यबलवाहनः ॥ २ ॥
यथाई पूजितास्तेन राज्ञा वै पृथिवीश्वराः ॥ मुदिताः प्रययुर्देशान् प्रणम्य मुनिपुङ्गवम् ॥ ३ ॥
श्रीमतां गच्छतां तेषां स्वपुराणि पुरातनः ॥ बलानि राज्ञां भुभ्राणि ग्रहणानि चकाशिरे ॥ ४ ॥
गतेषु पृथिवीशेषु राजा दैशरथस्तदा ॥ प्रविवेश पुरीं श्रीमान् पुरस्कृत्य द्विजोत्तमान् ॥ ५ ॥
ज्ञान्तया प्रययौ सार्धमृश्यशृङ्गः सुपूजितः ॥ अन्वीयमानो राज्ञाऽथ सानुयात्रेण धीमता ॥ ६ ॥
एवं विसृज्य तान्सर्वांश्च राजा संपूर्णमानसः ॥ उवास सुखितस्तत्र पुत्रोत्पत्तिं विचिन्तयन् ॥ ७ ॥
ततो यज्ञे समाप्ते तु ऋतूनां षट् संमत्यपुः ॥ ८ ॥
ततश्च द्वादशे मासे चैत्रे नावमिके तिथौ ॥ नक्षत्रेऽदितिदैवत्ये स्त्रोक्षसंस्थेषु पञ्चसु ॥ ९ ॥

“कोसलोनाममुदितः स्त्रीतोजनपदोमहान्” इत्या-
रभ्य भगवतोऽवतारनिमित्तान्युक्तानि । अथावतारदर्श-
यत्यष्टादशे—निर्वृत्तेतित्यादि । अत्र पुत्रोत्पत्तिविचि-
न्तयमित्येवमन्तोऽप्रत्ययः “हुताशनादित्यसमानतेजसो-
चिरेण गर्भोऽन्तिपेदिरेतदा” इत्येतच्छेषो नूद्यते । निर्वृ-
त्ते समाप्ते । ह्यभेधे पुत्रेष्टितहितइतिशेषः ॥ १ ॥
दीक्षार्थोऽनियमो दीक्षानियमः । प्रविवेश प्रवेष्टुमुपचक्र-
मे । आदिकर्मश्रौतकः प्रशब्दः ॥ २ ॥ मुनिपुङ्गवं व-
सिष्ठं ॥ ३ ॥ शुभ्राणि दशरथदत्तवस्त्रादिभिः ॥ ४ ॥
द्विजोत्तमान् वसिष्ठादीन् ॥ ५ ॥ अथ नगरप्रवेशान-
न्तरं । सानुयात्रेण सभृत्येन । राज्ञा रोमपादेन ।
अन्वीयमानः अनुगम्यमानः ॥ ६ ॥ एवं ऋश्यशृ-
ङ्गवत् । तान् द्विजोत्तमान् । संपूर्णमानसः संपूर्णम-
नोरथः ॥ ७ ॥ तत इत्यर्थमेकं ॥ ८ ॥ अथ भगवतः
प्रादुर्भावदर्शयति त्रिभिः—ततश्चेत्यादि । ततः अथमे-

धसमात्यपेक्षया पायसोपयोगाद्वा । सच वैशाखादौ
भवेत् । द्वादशे “तस्य पूरणे” इति ऋक् । चैत्री पौर्णमा-
स्यस्मिन्निति चैत्रः । “सास्मिन् पौर्णमासीति” इति सं-
ज्ञायामण् । चकारो वारसमुच्चयार्थः । नावमिके नव-
म्यां । विनयादित्वात्स्वार्थेठक् । “तिथयो द्वयोः” इति
तिथिशब्दस्य पुंलिङ्गस्यापि संभवात् स्त्रीत्वभावः । अदिति-
दैवतायस्य तददितिदैवतं तस्मात् । देवतान्तात्तादर्थ्येय-
कृत्वा न्वसः । नक्षत्रे पुनर्वसोरित्यर्थः । “पुनर्वसुनक्ष-
त्रमदितिदैवता” इति श्रुतेः । पञ्चसु ग्रहेषु स्त्रोक्षसंस्थेषु
सूर्यगुरुशुक्राङ्गारकशनिषु स्त्रोक्षस्थानस्थितेषु सत्सु ।
उच्चस्थानलक्षणमुक्तं बराहमिहिरेण “अजवृषभमृगाङ्ग-
नाकुलीराक्षपवणिजौ च दिवाकरादितुङ्गाः” इति । कर्क-
टे कर्कटाख्ये । लभे राशुदये । “राशीनामुदयोलम्”
इत्यमरः । वाक्पतौ बृहस्पतौ इन्दुना सह । प्रोद्यमाने
उदयतिसति । आर्षमात्मनेपदं । अत्र प्रोद्यमान इत्युक्त-

ति० मुनिपुङ्गवं वसिष्ठं ऋश्यशृङ्गवत् ॥ ३ ॥ शि० पुनः प्रवेशोत्तथा पूर्वपुरीं प्रविश्य राजप्रत्यागमनार्थं बहिर्निर्गत इति ध्वनितम् ॥ ५ ॥ ति० ऋतूनामिति प्रथमार्थे षष्ठी ॥ ८ ॥

[पा०] १ ङ. झ. न. गृह्यमरा. २ ख. ग. पुरं. ३ घ. समुद्रबल. ४ झ. राजाच. ५ ङ. झ. स्वपुराणि. ६ क.
च—झ. ट. दशरथः पुनः. ७ ग. घ. पुरं. ८ क. ग. घ. च. छ. ज. द्विजोत्तमम्. ९ क. घ. ङ—घ. अनुगम्यमानो.
१० क. ख. घ. ङ. न. छ. झ. राजाच. ११ अ. सानुकृत्येन. १२ ख. समाययुः.

ग्रहेषु कर्कटे लग्ने वाक्यताविन्दुना सह ॥ प्रोद्यमाने जगन्नाथं सर्वलोकनमस्कृतम् ॥ १० ॥

स्वात्पुनर्वसुनक्षत्रस्य कर्कटराशित्वाच्च तत्रेन्दुः स्थितइत्य-
वगम्यते । कर्कटकस्तु गुरोरुपस्थानं इन्दुना धर्तमानो
गुरुस्तत्र वर्तत इति गुरुहस्त्यः । चैत्रमासे सूर्यस्य मेषप्र-
वेशात्सूर्योऽप्युच्चगत एव । बुधः सदा रविसंनिहितो न त-
दोपस्थानस्यः । चन्द्रश्च कर्कटगोनोपस्थः । तथाच प-
रिशेषात् मन्दाकारकशुक्रास्तु लग्नकरमीनसंस्था इति
पञ्चानामुपस्थत्वं । नामकीर्तनविना पञ्चोपस्थत्वकी-
र्तनं तत्फलविशेषप्रतिपादनाय । यथाहुः “एकमहो-
जातस्य सर्वारिष्टविनाशनम् ॥ द्विग्रहेष्वेतु सामन्तसि-
ग्रहोऽप्येव हीपतिः ॥ चतुर्ग्रहेष्वेव सप्तादस्यापञ्चोपलो-
कायकः” इति । प्रत्येकोपफलं चाहुः “सूर्यस्त्वोच्चगते
जातस्सेनापत्यमवाप्नुयान् ॥ भौमेस्त्वोच्चगते जातो वने
राजा भविष्यति ॥ गुरौस्त्वोच्चगते जातो धनी राज्याधिपो
भवेत् ॥ शुक्रस्त्वोच्चगते जातो राज्याधिर्यमवाप्नुयान् ॥
शनीस्त्वोच्चगते जातो राज्याधिपसमो भवेत्” इति । गुरु-
चन्द्रयोगफलमुक्तमिहिरण “दृढसौहृदो विनीतः स्व-
भुसंभूतः कृदनेशश्च ॥ शशिगुर्वोर्गुणशीलः सुरद्विजे-
भ्योरसौ भवेत्पुरुषः” इति । रविबुधयोगफलंच तेनै-
वोक्तं “वेदान्तविस्मयधनोरविश्चोः प्रायशो वशो-
र्थास्त्वान् ॥ आर्यः क्षितिपतिर्यत् सतांच बलरूपवि-
द्यावान्” । चैत्रमासजन्मफलं “चैत्रे मधुरभाषी स्याद-
हङ्कारसुखान्वितः” ॥ नवमीजन्मफलं “दीर्घवैरी भुवि-
ख्यातो वश्यः शूरश्च पण्डितः ॥ निर्भयः सर्वभूतेभ्यो
नवम्यां जायते नरः” ॥ पुनर्वसुनक्षत्रफलं “सहिष्णुर्गू-
ढवृत्तिश्च श्रेष्ठलोनाय कोविदः ॥ अगृधुरल्पसंतुष्टः
शीघ्रगोदिति धिष्ण्यजः” ॥ चतुर्थपादजन्मफलं “कान्त-
प्रियवपुः ऋक्षः सज्जनः प्रियदर्शनः ॥ लक्ष्मीवान्प्रिय-
वादी च जादित्यान्ते प्रजायते” ॥ उच्चस्थेन दृढस्पतिना स-
मं चन्द्रस्य स्थितिः कर्कटक एवेति पुनर्वसुचतुर्थपादत्वं
सिद्धम् । चैत्रपुनर्वसु शुक्लपक्ष एवेति सिद्धं । कर्कटक-
लग्नजन्मफलं “कर्कटलग्नके चन्द्रयुक्ते दृष्टे च भोगवान् ॥
शुरुणा वीक्षिते युक्ते धनाढ्यो बहुभोगवान् ॥” तानि मा-
न्फलविशेषान् सूचयितुं मासतिथ्यादिकीर्तनं । तथैवा-
ह—जगन्नाथमित्यादिना । जगन्नाथमित्यनेन “पञ्चोप-

लोकनायकः” इत्युक्तं फलं दर्शितं । लग्नस्य गुरुयोगफ-
लमाह—सर्वलोकनमस्कृतमिति । यथा होराप्रदीपे “क-
विः सुगीतः प्रियदर्शनः सुखी दाता च भोक्तानृपपूजितः शु-
चिः ॥ देवद्विजाराधनतत्परो यमवेन्नरो देवगुरौ तनुस्मि-
ते” रामं पञ्चाद्रामाख्यं । यद्वा रामं इयामवर्णं “अ-
यो रामो सा विप्रौ” इत्यत्राथ इयामाविति व्याख्यानात् ।
अनेन कर्कटे कन्यां शेजात इति व्यज्यते । कन्याया बुधांश-
त्वान् । बुधस्य च इयामत्वान् । शुक्रांशत्वाद्वा । यथाह
मिहिरः “रक्तश्यामो भास्करो गौर इन्दुर्नात्पुञ्जाङ्गोरक्त-
गौरश्चक्रः ॥ दूर्वा इयामोऽङ्गो गुरुर्गौरगात्रः इयामः शु-
क्रो भास्करिः कृष्णदेहः” इति । सर्वलक्षणसंयुतं सर्व-
लक्षणैः सासुद्रिकोक्तैः पूर्णं । इदं लग्नचन्द्रफलं “पूर्णे-
शीतकरे लग्ने तेजस्वी नित्यगर्हितः” इति होराशास्त्रान् ।
विष्णोरर्धे विष्णुमयस्य पायसस्यार्धांशपरिणामभूतं ।
पुत्रं पुत्राप्नो नरकात्त्रायत इति पुत्रः तं । पुनस्तं विशेषयति
ऐश्वर्यवर्धनमिति । ऐश्वर्यवर्धनस्य वंशस्य वर्धनं । अ-
नेन लग्नस्य सौम्यग्रहयोगफलं दर्शितं । यथा “नरक्षिरा-
युर्नृपपूजितः सुखी लग्नं भवेत्सौम्ययुतं ययातया ॥ लग्ने-
तथास्वामिनिरीक्षिते धनी कुशाग्रबुद्धिः कुलकीर्तिवर्ध-
नः” ॥ महाभागं महाभाग्ययुक्तं । अनेन लग्नचन्द्र-
कृतोपि होरागुरुयोगात्परिहृत्य तद्वैतसूच्यते । यथाहु-
र्होराप्रदीपे “जन्मकालिकलग्नशेचन्द्रः केन्द्रगतो यदि ॥
जातस्य विनयो विसृज्यते बुद्धिश्च नैपुणं ॥ हीनपणकर-
स्थेऽस्मिन्मभ्यान्येता नित्यस्य ॥ आपोऽस्मिन्मभ्यान्येता नित्यस्य ॥
कुष्ठानि भवन्ति हि ॥ स्वांशे धिमित्रस्य नवांशके वा चन्द्रे-
तु वा च स्पतिना च दृष्टे ॥ एवं विधेः शीतकरे च रात्रौ शुक्ले दृ-
ष्टे धनवान् सुखी स्यान् ॥” एवं केमहुमयोगोपि नास्तीत्यु-
च्यते । केमहुमो नाम चन्द्रलग्नस्योभयपार्श्वे महाभागः ।
नक्षत्रमिधुने सिंहवारकश्चिद्रहोऽस्ति । तथाह गार्ग्यः
“व्ययार्थो भयगश्चन्द्राहिना भातुं न शक्नुहः ॥ योगः के-
महुमो नाम जातः स्यादत्र गार्हितः ॥ संतानबन्धुजन-
कसुहृद्भिर्हीनो दारिद्र्यदैन्यगदः खमलैरुपेतः ॥ प्रेथ्यः
खलः सकललोकविरुद्धवृत्तिः केमहुमे भवति पार्थिववंश-
जोपि” ॥ एतत्सर्वमात्मानुभावेन परिहृत्य तद्वैतसूच्यते

ति० । सर्वलोकनमस्कृतं अस्त्वसर्वलोकरूपवासौ नमस्कृतं तत्तमित्यर्थः । तेनादौ प्रादुर्भावसमये मासि राहूपस्थदर्शनं तत्तत्सूच्य-
र्थां न विस्मयान्तमानमस्कृतसंस्मरणमाकाशभावं दधाति सूचितम् ॥ १० ॥

[पा०] १ क. सर्वदेव.

कौसल्याऽजनयद्रामं सर्वलक्षणसंयुतम् ॥ विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमैश्वराकवर्धनम् ॥

[लोहितार्धं महाबाहुं रक्तोष्ठं दुन्दुभिस्वनम्] ॥ ११ ॥

कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणामिततेजसा ॥ यथा वरेण देवानामदितिर्वज्रपाणिना ॥ १२ ॥

महाभागश्चन्देन । यथाहमणिबन्धः “लघ्नात्केन्द्रागते-
बन्धेऽप्येकैरेकादिभिर्युते ॥ केमपुमफलंनस्मात्केचित्केन्द्र-
नवांशके” ॥ एवंदोषान्तरपरिहारोपि । यथा “अष्ट-
मेशेकलत्रस्येमुतेशेवाकलत्रगे ॥ मङ्गलेवाकलत्रस्येमा-
र्यानांशप्रकुर्वते” इति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ रामावता-
रोनकेवलंयज्ञकृतः किंतु कौसल्यातपःकृतइत्याह ।
कौसल्यातेनशुशुभे । कृतः पुत्रेण पुत्रत्वेनावतीर्णः ।
पुत्रत्वेनावतीर्थस्वनोरथपूरणादितिभावः । अमितते-
जसा “सर्वश्रेयान्मवतिजायमानः” इत्युक्तरीत्या ज-
न्मलब्धनिरवधिकतेजसा । यथा अदितिः वज्रपाणि-

ना परत्वविह्वभूतरेखामयवज्रयुक्तपाणितलेन । देवा-
नांवरेण उपेन्द्रेण शुशुभे तथा यथापूर्वजन्मन्यदितिर-
नुष्ठितव्रतविशेषैर्विष्णुपुत्रलब्धवती तथेयमपीत्यर्थः ।
यद्वा अमिततेजसा जगत्प्रकाशकादित्यस्यकुलस्यापिप्र-
काशकेन । “सूर्यस्यापिमवेत्सूर्यः” इतिवत् । “ततो-
स्त्रिलजगत्प्रबोधायान्धुतमानुना ॥ देवकीपूर्वस-
न्ध्यायामाविर्भूतमहात्मना” इत्युक्तान्युतमानोरप्य-
तिशयिततेजसा । देवानांवरेण इन्द्रेणवज्रपाणिनेत्यु-
भयविशेषणं । वज्रहस्तेन वज्रेरेखामुक्तहस्तेनच ।
अनेनैवसाधारणधर्मेणोपमानोपमेयभावः । यद्वा लौ-

सि० विष्णोः शङ्खचक्रानन्तविशिष्टस्यविष्णोरित्यर्थः । अर्थं किंचिच्छूनमर्थमित्यर्थः । शङ्खचक्रादेरभावादिति भावः । सि० म-
हामगं महान्इतरभागपेक्षयाधिकः भागः प्राप्तुर्भावनिमित्तीभूतपावसरूपांशो यस्यसत् । किंच महान्भागोभागययस्मात्सत् ।
किंचमहतीं लोकदर्शनयोग्या आदीप्तिगच्छतिप्राप्नोतीतिसत् । किंच महान्तोमहादयो भागा प्राप्तप्रकाशामस्मात्सत् । किंचमहती
सर्वपूज्या वा आमा तांगच्छतिप्राप्नोतीतिसत् । किंचमहतींभाभीपरमप्रकाशांभागमयतिआश्रितान्प्रापयति । किंचमहतीआभा-
यस्यसमहामः सः अगोमणिपर्वतोविहाराधारत्वेनयस्यसत् । किंचमहानांसर्वपूज्यानांमहादीनांकर्तृभूतानांभाभागः अतिशयेनसेवा-
यस्मिन्सत् । ऐश्वराककुलवर्धनं ऐश्वराकः इश्वराककुलप्रादुर्भूतोदक्षरयः तस्यकुलवर्धयतीतिसत् रामं सर्वाभिरामदातारं । विष्णोरर्ध-
मित्यनेन ओद्दिविष्णोरर्धैर्धःसत्तुस्यानाम्येषांचवर्धकइतिकिंचकस्यमितिआन्यार्थापत्तिरलङ्कारोच्यते । तेनरघुनायस्यापटितच-
टनापटीयस्त्वर्थः । सर्वाभिरामदातारमित्यनेनरामएवसर्वहितरहितपतिपतिरसङ्गचालंकारोच्यते । तेन यस्सर्वहितःसत्साभित-
हितइतिकिंचकस्यमितिआन्यार्थापत्त्यलंकारोच्यते । तेन रघुनायस्यपरमदयालुतातिशयःसूचित । तेनसर्वाधीशत्वव्यक्तं ।
एतेनविष्णोरर्धेविष्णुस्यस्यपादस्यार्धंअर्धापत्तिनामभूतमितिभूषणोक्तार्थंआपाततोरमणीयं । वाक्यार्थस्यलक्षणाधिकत्वापत्तेः ।
सर्वेश्वरेश्वरस्त्वलीलाधर्मस्यप्रादुर्भूतस्य ब्रह्मादिप्रापितस्यसर्वात्म्यादिकारणीभूतेस्त्वावतःउपादानासेमवाच । ईश्वरेश्वराणांसोपादान-
कर्येऽनवस्थापत्तेष्वकार्यत्वापत्त्याऽनित्यत्वापत्तेष्व । यनुमहाः विष्णोः शङ्खचक्रानन्तविशिष्टस्यअर्धंकिंचिच्छूनशङ्खचक्रादेरभावादि-
तिभावइति । तदपिनशोभनं । तादृशोऽर्धेविष्णुशब्दस्यसंकेताभावात् । एतदभिप्रायेणैवेममर्थमनूयवस्तुतस्त्रिलयादिनापाठकैरर्था-
न्तरैर्भाषितं । मत्प्रपठाकः “प्रणवोहीश्वरमिहात्सर्वस्वहृदयेस्वितं” इत्यादिभुतिभ्यः “गिरामस्येकमक्षरं” इत्यादिसृष्टिभ्यश्च
वाच्यवाचकयोरभेदात्प्राविष्णुशब्देनप्रणवउच्यते । तस्यार्थं अर्थमात्रा तदात्मकराममित्यर्थः । तथाचायवैणुति । “अकारा-
क्षरसंभूतसौमित्रिर्विश्वावनः । उकाराक्षरसंभूतश्चाब्रुप्रसौजसात्मकः । प्राह्मस्यकस्तुभरतोमकाराक्षरसंभवः । अर्धमात्रात्मको-
रामस्साविदानन्दकिप्रहः” इति । तदपिनसम्यक् । वाक्यार्थस्यलक्षणाधिकत्वापत्तेः । नहिवाक्यार्थेनेष्टसिद्धौलक्षणाधिक्यिदभ्युपैति ।
किंचयत्प्रणवावयवभूतस्यमात्रार्थस्यरामपरत्वं नतत्प्रणवस्येश्वरवाचकत्वं । यस्यवाच्यप्रणवस्येश्वरवाचकत्वं नतदवयवोभूतस्यमा-
त्रार्थस्यरामपरत्वमितिलक्षणास्तीकारेपितदमीष्टार्थस्यतुक्पपादलात् । एतेनविष्णोश्चतुर्भुजस्याधेर्द्विभुजमित्यर्थवदन्तोपिप्रसृत्युक्ताः ।
लक्षणाधिकत्वापत्तेस्तुस्यलात् । चतुर्भुजमात्रेविष्णुशब्दस्यसंकेताभावात् । अतएवभूमदक्षयज्ञादिप्रादुर्भूतानामष्टभुजादीनाविष्णु-
स्तेनव्यवहारस्तेगच्छते । तावन्मात्रार्थकत्वेद्विभुजतंमहाभागमित्यपहायविष्णोरर्धमित्युक्त्यातदभिप्रेतार्थस्यकृप्यभिप्राय निरुद्धत्वात् ।
अर्धशब्दस्यवर्धकपरत्वंनदृष्टमितितुल्यमित्यर्थः । अर्धयतिवर्धयतीत्यर्थइतिभ्युत्पत्त्यासौमिकत्वस्तीकारेणवर्धकपरत्वस्यसर्वतश्चसि-
द्धत्वात् । अतएवबृहदारण्यकेपञ्चमेऽध्याये नवमब्राह्मणेकतमोऽध्यायइतिप्रश्नेयोऽयंपठतइत्युत्तरम् कथमप्यर्धइतिप्रश्ने यदसि-
द्धिदश्चसर्वमप्यार्थं इत्यादिभुतौअर्धशब्दस्यवर्धकपरत्वमितिदिक् । अत्राधिकव्याख्यानदर्शनकाङ्क्षिभिर्विष्णुनासदृशोर्वीर्यं इत्यत्र
इत्यम् ॥ ११ ॥

[पा०] १ क—उ दिव्यलक्षण. २ ट. भागमैश्वराककुलवर्धनम्. ३ म. पुत्रमैश्वराकनन्दनम्. ग. व. पुत्रमैश्वराकनन्दनम्.
४ इममर्थं क. म. दस्यते. ५ च. रक्षासं. ख. रक्षासं

भरतो नाम कैकेय्यां जज्ञे सत्यपराक्रमः ॥ साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुदितो गुणैः ॥ १३ ॥
अथ लक्ष्मणशत्रुघ्नौ सुमित्राञ्जनयन्सुतौ ॥ सर्वास्रकुशलौ वीरौ विष्णोर्धसमन्वितौ ॥ १४ ॥
पुष्ये जातस्तु भरतो मीनलम्बे प्रसध्वीः ॥ सार्वे जातौ च सौमित्रौ कुलीरेऽभ्युदिते रवौ ॥ १५ ॥

किकानामिन्द्रे श्रेष्ठत्वबुद्ध्यातदनुसारेणोपमा “इषुवद्र-
च्छतिसविता” इतिवत् । यद्वा दृष्टिदोषपरिहारायही-
नोपमापिक्रियते । यद्वा अयंश्लोकः पूर्वशेषतयामात्ररि-
ष्टभङ्गेनतदतिशयावहत्वद्योतनाय । तथाहि मातृका-
रकञ्चन्द्रः सच वार्धष्णुर्गुरुणायुक्तोमातरमभिवर्धयति
॥ १२ ॥ अथ पायसोपयोगक्रमेणकौसल्यानन्तरकैकेयी-
प्रसवमाह—भरतइति । साक्षाद्विष्णोः प्रत्यक्षविष्णोः ।
रामस्य चतुर्भागः चतुर्धाशः । रामस्यविष्णवर्धत्वान्
तस्यचतुर्धाशःविष्णोरेष्टमांशइत्यर्थः । यद्वा साक्षाद्वि-
ष्णोर्वैकुण्ठवासिनश्चतुर्धाशः । चतुर्थस्यांशः अष्टमभा-
गइत्यर्थः । यद्वा साक्षात्प्रत्यक्षभूतइतिसौलभ्यमुच्यते ।

यद्वा साक्षान् अन्यवधानेनजज्ञे रामादनन्तरजज्ञइत्य-
र्थः । सर्वैः रामसंवन्धितयोक्तैः गुणैः समुदितः युक्तः
॥ १३ ॥ अथ भरतजननानन्तरद्विवचनेनयमलत्व-
मुच्यते । अर्धसमन्वितौ समन्विताधौ । परनिपातः ।
अर्धशब्दोऽष्टमात्रवाची । समन्वितचतुर्थभागाष्टमभा-
गरूपौ । “मित्तंशकलस्वण्डेवापुस्यर्धार्धसमंशके” इत्य-
मरः । अन्यथा पायसप्रदानक्रमविरोधः । समन्वित-
शब्देनयुगपदुपयुक्तत्वमुच्यते ॥ १४ ॥ त्रयाणांजन्म-
कालमाह—पुष्यइति । पुष्ये पुष्ययुक्तेतिधौ । “नक्ष-
त्रेणयुक्तःकालः” इति विहितस्याण्प्रत्ययस्य “लुब-
विशेषे” इतिलुप् । मीनस्यगुरुक्षेत्रत्वात्तज्जन्मफल-

शि० सत्यपराक्रमः सत्याभयोप्याराजधानीअस्येतिसस्योरामः तस्येवपराक्रमोयस्य तस्मादेवपराक्रमोयस्येतिवा सएवपरा-
क्रमोयस्येतिवा रघुनायाज्ञाकारीत्यर्थः । किंच सत्यः कापट्यरहित पराक्रमोयस्यसः । साक्षाद्विष्णोर्वैकुण्ठेवास्यचतुर्भागः चत्वारो-
भागायस्मिन् सर्वांशइत्यर्थः । अतएवविष्णोस्तदवस्थापन्नस्यसर्वगुणैस्समुदितः । यद्विच विष्णोरेष्टमांश इति “राहोदितरः”
इतिवत् तर्हि सवैर्गुणैस्समुदितः चतुर्भागः साक्षाद्विष्णोरेवेत्यर्थः । विष्णोरित्युक्तयान्वयि । अत्रार्थेप्रमाणं “वैकुण्ठेरास्तुभरतः
क्षीराब्धीषाबलक्ष्मणः । शत्रुप्रस्तुत्यर्थंभूमारामसेवार्थमागता” इतिनारदपञ्चरात्रवचनं ॥ १३ ॥ वि० अथ भरत-
जन्मानन्तरं विष्णोरेष्टमांश अर्धो अर्धोऽर्धो अकारोकारैर्विभक्तैजसौदिरादिरभ्यगर्भौ ताभ्यांसमन्वितौ तदात्मकावितिवाच्यत् ।
सर्वास्रकुशलौ लक्ष्मणशत्रुघ्नौसुमित्राअजनयदित्यन्वयः । उक्तंचादयंवेणवेदेधीरामोत्तरतापनीयेप्रणवक्याख्यायां । तथैतेभ्यो-
काभवन्ति “अकाराक्षरसंभूतसौमित्रिर्विश्वमावनः । उकाराक्षरसंभूतश्चाश्रुप्तसौवसायमक । प्राज्ञात्मकस्तुभरतोमकाराक्ष-
रसंभव । अर्धमात्रात्मकोरामोब्रह्मानन्दैकविग्रहः” इति । प्रजापतिप्रेषितपायसंतुनित्यसिद्धिनिदानन्वविग्रहेनोपादानभाष-
मर्हति । अपितुभगवदाविर्भावसूचनेनदशरथमदुष्टइति । अपिच “लोकवत्कुलीलाकैवल्यं” इतिन्यायानुगृहीतधृतिपुराणे-
तिहासादधीरामकथाप्रसिद्धैव । ध्रुवोतावात् “पूर्वापरंवरतोमाययैतौशिश्नूकीबन्तौपरियातोअथरम् । विश्वान्वन्योभुषणाऽ
मिचष्टत्तन्योविदधज्जायतेपुनः” इति । एतौ श्रीरामलक्ष्मणौ वस्तुतःपुराणपुरुषावेव मायया मायाभिधक्षशक्तया शिश्नू दश-
रथराजकुमारीभूत्वा अप्यरं विश्वामित्रस्ययज्ञं अनेकरक्षोविक्षिप्तं परिमातः प्राप्ता रक्षणयेत्यर्थः । कथंभूतौ । कीबन्तौ ताटकासुवा-
ह्यादिवधप्रमुखक्षीटासक्तौ । पुनःकथंभूतौ । पूर्वापरंवरतः अग्रजलमनुजत्वंप्राप्तावित्यर्थः । तयोर्मध्येअन्यः एकः श्रीरामः विश्वानि
सर्वाणि भुवना भुवनानि अभिचष्टे प्रकाशयति । स्नाय्यस्तविश्वप्रकाशहेतुरित्यर्थः । अन्यः लक्ष्मणः ऋतुनमिदधत्पुनर्जायते ।
अयमर्थः । लक्ष्मणस्यशेषावतारत्वात्तेशेषस्यचकालात्मकत्वस्य “शयंकालोमयाह्यातस्सोनन्तः—” इतिपुराणादवगतैः । कालस्य-
आकाशदण्डावयमानस्यवसन्तप्रमुखस्तुकारणत्वात्तत्तन्निदधदित्युक्तं । पुनरिति पुनःपुनरित्यर्थः । यदायदाधीरामोऽजायतेतदा-
तदाशेषात्मा लक्ष्मणोपिजायतइति । अथविष्णुरेवचौसस्यायाधीरामरूपेणावतीर्णोऽगुणैरधिकविरुद्धैश्चैत्याहभृति । “नचोनवोम-
यतिजायमानोऽहोकेतुर्लवसामेत्वग्रं । भागदेवेभ्योविदधात्यायन्प्रचन्द्रमास्तिरतेदीर्घमायुः” इति । सभादिनारायणः श्रीरामरू-
पेणजायमानः नवोनवोभवति सुन्दरतयाप्रतिक्षणंनवप्रेक्षणीयोभवतीत्यर्थः । कुतइत्यतआह—चन्द्रमाइति । चन्द्रशब्दाभिलष्य-
इत्यर्थः । रामेचन्द्रेतिव्यपदेशोहिश्रीरामप्रेक्षणीयतमत्वमेवाहेतिभावः । कथंभूतः । जहां दिनानां केतु विशेषकः । यानिदिनानि-
धीरघुनाद्योपासनयोपयान्तितानिविशिष्टानीतिभावः । यच्चश्रीरामः लवसामग्रं प्रातःकालानामग्रे ब्राह्मसुहृत् एति चिन्तनीयस्ते-
नप्राप्तोतीत्यर्थः । तदाधीरामस्तृतेर्बहुशोविहितत्वादितिभावः । यच्चजायमानोदेवेभ्योभागं यज्ञभागं विदधाति रावणादिकृतप्रति-
बन्धशून्यकरोतीत्यर्थः । यच्च आयन् स्मृतिमागच्छन् स्वमकानांदीर्घमायुमिःयुपलक्षणं । संपदः प्रतिरते ददातीत्यर्थः । एवंपु-
राणादिबुद्ध्यं । “रामतत्त्वविजानातिहनुमानश्चलक्ष्मणः । तद्विमर्शेतुकाशफिरितरस्यचकस्यचिन्” इति ॥ १४ ॥

[पा०] १ य. सर्वायंकुशलौ. २ ख. य. क. श. जातौ.

राज्ञः पुत्रा महात्मानश्चत्वारो जज्ञिरे पृथक् ॥ गुणवन्तोऽनुरूपाश्च रुच्या प्रोष्ठपदोपमाः ॥ १६ ॥

जगुः कलं च गन्धर्वा ननुतुश्चाप्सरोगणाः ॥ देवदुन्दुभयो नेदुः पुष्पवृष्टिश्च खोच्युता ॥ १७ ॥

उत्सवश्च महानासीदयोध्याया जनाकुलः ॥ १८ ॥

रथ्याश्च जनसंवाधा नटनर्तकसंकुलाः ॥ गायनैश्च विराविण्यो वादनैश्च तथाऽपरैः ॥

[विरैर्जुर्विपुलास्तत्र सर्वरत्नसमन्विताः] ॥ १९ ॥

प्रदेयांश्च ददौ राजा सूतमागधवन्दिनाम् ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददौ वित्तं गोधनानि सहस्रशः ॥ २० ॥

अतीत्यैकादशाहं तु नामकर्म तथाऽकरोत् ॥ २१ ॥

ज्येष्ठं रामं महात्मानं भरतं कैकयीसुतम् ॥ सौमित्रिं लक्ष्मण इति शत्रुघ्नमपरं तथा ॥ २२ ॥

माह—प्रसन्नधीरिति । सार्षे सर्पदेवताकेनक्षत्रे । “आ-
श्लेषानक्षत्रं सर्पादेवता” इति ध्रुतिः । सुमित्रायाः पुत्रौ
सौमित्रौ । बाह्वादित्वादिच् । कुलीरेककटकके । रथौ
अभ्युदिते । भरतजननस्योदयात्पूर्ववत्त्रापनायात्रो-
दितइत्युक्तं । अन्यथा चैत्रकटककस्यमध्याह्नकालि-
कत्वेनविरोधान् । यद्वा उदिते प्रवृद्धे मध्याह्नका-
लइत्यर्थः । “पञ्चोच्चैर्गुरुचन्द्रयोगः” इत्यादि
सर्वत्रसमानं । रामस्यपुनर्वसूनक्षत्रं तिथिर्नवमी । भ-
रतस्यपुष्यनक्षत्रं दशमी । सौमित्र्योश्चदशमीआश्लेषा
तारेतिविशेषः ॥ १५ ॥ एकत्वेपिपृथग्भर्तमानाः ।
एकस्यचतुर्धावस्थानेऽपमानमाह—प्रोष्ठेति । प्रोष्ठोगौः
तस्येवपादायासांताःप्रोष्ठपदाः “सुप्रात—” इत्यादि-
सूत्रेअचप्रत्ययान्तोनिपातितः । रुच्या कान्त्या । प्रो-
ष्ठपदोपमाः । राहोऽनुरूपाश्चत्वारःपुत्राजज्ञिरे । यज्ञ-
फलंनिर्वृत्तमितिभावः । पृथग्गुणवन्तइतिवा । प्रत्येक-
मनन्यसाधारणगुणवन्तइत्यर्थः । रामस्यसामान्यधर्म-
रुचिः लक्ष्मणस्यशेषत्वज्ञानं भरतस्यभगवत्पारतन्त्र्य-
धीः शत्रुघ्नस्यभागवतपारतन्त्र्यमिति परस्परविलक्ष-
णगुणवन्तइत्यर्थः ॥ १६ ॥ जननकालिकशुभनिमि-

त्तानिदर्शयति—जगुरिति । कलं अव्यक्तमधुरंयथा-
भवतितथा जगुः । स्वात् आकाशात् ॥ १७ ॥
अथजातकर्मोत्सवमाह—उत्सवश्चेति । अयोध्याया-
मित्यनेनप्रतिगृहसुत्सवोभूदित्युच्यते । जनाकुलः आ-
कुलजनः । इदमर्थमेकम् ॥ १८ ॥ गायनैः गायकैः ।
वादनैः वाद्यशिल्पैः । अपरैः सूतमागधवन्दिभिश्च ।
विराविण्यः शब्दवत्तलः । रथ्याआसन् ॥ १९ ॥
अथदानसमृद्धिमाह—प्रदेयानिति । प्रदेयान् पारितो-
षिकान् । सूतमागधवन्दिनामितिशेषेष्टी । सूताःपौ-
राणिकाः । मागधाः वंशावलीकीर्तकाः । वन्दिनः स्तु-
तिपाठकाः । सूतादीनांप्रदेयान्दद्यादित्यन्वयः । गोध-
नानि गोरूपधनानि । सहस्रशः सहस्राणि ॥ २० ॥
अर्थमेकं । लक्ष्मणजन्मदिनापेक्षयाएकादशाहत्वं । रा-
मजन्मदिनापेक्षया द्वादशदिनंतत् । तदत्ययेप्रथमसूत-
कैनैवनिवृत्तेनसर्वसूतकनिवृत्तेद्वादशाहेनामकरणवच-
नमुपपन्नमेव । अन्यथा क्षत्रियस्यद्वादशाहंसूतकमि-
तिस्मृतिः । त्रयोदशेराज्ञानामकरणमितिस्मृतिश्चविरु-
ध्येत । नामकर्म नामकरणं । तथा जातकर्मवत् ।
इत्युत्सवातिशयोक्तिदिश्यते ॥ २१ ॥ कस्यकिंनामाक-

ति० प्रोष्ठपदोपमाः प्रोष्ठपदेतिपूर्वाभाद्रपदोत्तराभाद्रपदयोर्नाम । तयोश्चप्रत्येकद्वेद्वेतारेइतिज्योतिर्दशाक्षप्रसिद्धः । हैन्दरीयधु-
तिरपि “चत्वारएकमभिकर्मदवा प्रोष्ठपदासहस्रियावदन्ति” इति । तदुपमाइत्यर्थः । शि० प्रोष्ठपदोपमाः प्रोष्ठोगौः
तस्यपदेक्षरौ उपमायेषाते द्वौद्वौमिलित्वास्थिताभूतुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० पतदित्यत्रषडभावश्छान्दसः । १७ ॥
ति० एकादशाहान्दः सूतकान्तोपलक्षणं । अन्यथा “क्षत्रियस्यद्वादशाहंसूतकं” इतिस्मृतिविरोधस्स्यात् । तथाचराभज-
न्मतस्त्रयोदशेदिनेनामकरणमकरोदित्यर्थः । शि० एकादशाहानियस्मिन्दिनसमूहेसत् । किंच एकैकैकैकौतौचदशाचएकादश
सेषांस्वरूपापूरकमेकादशं । तदेवाहः द्वादशदिनानीत्यर्थः । अतीत्यातिक्रम्यत्रयोदशदिनइत्यर्थः । नामकर्मोक्तं । राजेतिशेषः ।
किंचवसिष्ठोराज्ञाऽकारयदित्यर्थः । अन्तर्भावितगिजर्थः । एकादशाहमित्यत्र प्रथमपक्षे “अचप्रत्ययान्तव” इत्यत्र अजितियोग-
विभागादच् । अतएव “क्षत्रियस्यद्वादशाहंसूतकं त्रयोदशेराज्ञेनामकरणं” इत्यादिस्मृतयोऽनुकूलाः । राजेतिशेषादेव “द्वाद-
शेऽहनि जातस्यपितानामकुर्वात्” इति स्मृत्यानविरोधः । क्षत्रियस्य नामकरणे अधिकारइत्युक्तौतुमूलमृग्यं ॥ २१ ॥

[पा०] १ वृष्टिर्दिबच्युता २ क. च. छ. झ. म. सातातत्. ३ घ. ज. ट. गायकैश्च. ४ घ. वादित्रैश्च. ख. ग. ज.
वादकैश्च. क. वाद्यकैश्च. ५ इदमर्थं क. च. छ. झ. व. ट. दृश्यते. ६ ज. गोदानानि.

वसिष्ठः परमप्रीतो नामानि कृतवांसदा ॥ २३ ॥

ब्राह्मणान्भोजयामास पौरजानपदानपि ॥ अददद्वाङ्मणानां च रत्नौघमैमितं बहु ॥ २४ ॥

तेषां जन्मक्रियादीनि सर्वकर्मण्यकारयत् ॥ २५ ॥

तेषां केतुरिव ज्येष्ठो रामो रतिकरः पितुः ॥ बभूव भूयो भूतानां स्वयंभूरिव संमतः ॥ २६ ॥

सर्वे वेदविदः शूराः सर्वे लोकेहिते रताः ॥ सर्वे ह्यनोपपन्नाश्च सर्वे समुदिता गुणैः ॥ २७ ॥

तेषामपि महातेजा रामः सत्यपराक्रमः ॥ इष्टः सर्वस्य लोकस्य ईशान इव निर्मलः ॥ २८ ॥

गजस्कन्धेऽश्वपृष्ठे च रथचर्यासुसंमतः ॥ धनुर्वेदे च निरतः पितुः शुश्रूषणे रतः ॥ २९ ॥

बाल्यात्प्रभृति सुस्निग्धो लक्ष्मणो लक्ष्मिवर्धनः ॥ रामस्य लोकरामस्य आतुज्येष्ठस्य नित्यशः ॥ ३० ॥

रोदित्यत्राह—ज्येष्ठमिति । रामं रामनामानं । रमन्ते सर्वजनाः गुणैरस्मिन्निति व्युत्पत्त्येति भावः । महात्मानं महास्वभावं । निरवधिकगुणमिति यावत् । अनेन रामपदप्रवृत्तिनिमित्तमुक्तं । राजाज्येष्ठपुत्रं रामनामानमकरोत् । कैकयीसुतं भरतनामानमकरोत् । “भरत इति राज्यस्य भरणम्” इति सहस्रनामिकोक्तरीत्या राजनिष्ठे रामे च वनंगते अराजकाराज्यभरणसिद्धिभावः । एवं सौमित्रिं सुमित्रा पुत्रं । लक्ष्मण इति नाम युक्तमकरोत् । रामकैक्यैर्लक्ष्मणसंपदयुक्तत्वाल्लक्ष्मणः । “लक्ष्म्याञ्च” इति पामादिपाठादिकारस्याकारः । मत्वर्यायोनः । अतएव “लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नः” इति वक्ष्यति । अपरं सौमित्रिं शत्रुघ्नं शत्रुघ्ननामानमकरोत् । शत्रुघ्न इति शत्रुघ्नः ॥ २२ ॥ ननु क्षत्रियस्य नामकरणेऽनधिकारात् पुरोहितकर्तृत्वस्मरणात्कथं दशरथस्य नामकर्मकर्तृत्वमित्याशङ्क्य पुरोहितद्वारा कर्तृत्वमित्यभिप्रेत्याह—वसिष्ठ इति । तदा द्वादशेऽङ्कि । अतएवाकारयदिति वक्ष्यति ॥ २३ ॥ नामादिनान्दीकरणमिति नियमान् नामकर्मणि नान्दीकरणमाह—ब्राह्मणानिति । पौरेत्यादि ब्राह्मणविशेषणं । राक्षेति शेषः । ब्राह्मणानामिति संबन्धसामान्येष्वपि । अमितं असङ्ख्येयं । बहु बहुप्रकारम् ॥ २४ ॥ उक्तानुवादपूर्वकमितरसंस्कारकरणं दर्शयति—तेषामिति । अर्थः । आदिशब्देनाज्ञप्राशन-

चौलोपनयनादीनि गृह्यन्ते ॥ २५ ॥ उक्तं रामस्य महात्मस्य मुपादयति—तेषामिति । तेषां सुतानां मध्ये वयसा ज्येष्ठः केतुरिव भवज इव निजकुलप्रकाशकः पितुर्भूयो रतिकरः संतोषकरः भूतानां स्वयंभूरिव संमतः नित्यप्रेमास्पदं बभूव ॥ २६ ॥ उपनीतानां तेषां वेदाध्ययनादिकमाह—सर्व इति । वेदविदः अधीतवेदाः । विदुलाभ इत्यस्मात्किम् । शूरा इत्यनेनाधीतधनुर्वेदत्वमुच्यते । लोकहिते रता इत्यनेन धनुर्वेदाभ्यासकार्यपरत्वं । वेदार्थज्ञानसिद्धिमाह—ज्ञानेति । ज्ञानकार्यगुणसंपत्तिमाह—समुदिता गुणैरिति । गुणैर्दयादिभिः । आसन्निति शेषः ॥ २७ ॥ अथ प्रत्येकमसाधारणान्गुणान्वक्तुमादौ रामगुणानाह—तेषामिति । अपिशब्देनान्येषां ध्रुवं प्रयत्नात्तमपि मध्यम इत्यर्थः । महातेजाः महाप्रतापः । सत्यपराक्रमः असोपवीर्यः । निर्मलप्रशशाङ्क इव सर्वलोकस्य इष्टः सर्वदादर्शनीयः अमवदिति शेषः ॥ २८ ॥ अत्र राम इत्यनुषङ्ग्यते । गजस्कन्धे स्थित्वा तत्प्रेरणसंमतः राम इव गजस्कन्धारोहणादौ न कोपि समर्थ इति गजसादिभिः श्लाघित इत्यर्थः । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ २९ ॥ अथ लक्ष्मणगुणविशेषानाह—बाल्यादित्यादिभिश्चतुर्भिः । लक्ष्मीवर्धयतीति लक्ष्मिवर्धनः । कथापोः संज्ञाछन्दसोर्बहुलं” इति ह्रस्वः । कैक्यैः संपद्वर्धको लक्ष्मणो रामस्य बाल्यात्प्रभृति बाल्यमारभ्य । प्रभृतियोगेपि पञ्चमी प्रयुज्यते । सुस्निग्धः

ति० नामानि कुर्वते नामकरणमकारयदित्यर्थः । वर्तमानसामीप्येत् । अन्तर्भावितार्थता च । शतकृतेन राज्ञो नामकरणदानवधिकारइत्युक्तं अकरोदित्यत्र पुरोहितहारेति शेषपूरणं कृतं तत्र मानं विन्यस्य । शि० वसिष्ठः नामानित्वा इति कुर्वते शोभ्यानीमानि इत्यवदत् ॥ २३ ॥ ति० भोजयामास राजा इति शेषः ॥ २४ ॥ ति० अकारयत् वसिष्ठो राज्ञेति शेषः ॥ २५ ॥ ति० गुणकथने पौनरुक्त्यं दाढ्याय ॥ २६ ॥

[पा०] १ घ—ख. झ. ड. कुर्वते तदा. २ क. ख. घ.—ङ. ञ. ट. अददात् ज. संददौ. ग. अदात् ब्राह्मणानां. ३ क. झ. समलं. ४ क. झ. कार्यान्धकारयत्. ५ ख. ब्रह्मविदः. ६ ट. पौरहिते. ७ ग.—ङ. झ. ञ. ह्यनोपसंपन्नाः. ८ ट. सुधांशुरिव. ९ ख. ग. घ. पितृश्रुषणे.

सर्वप्रियकरस्तस्य रामस्यापि शरीरतः ॥ लक्ष्मणो लक्ष्मिसंपन्नो बहिःप्राण इवापरः ॥ ३१ ॥
 न च तेन विना निद्रां लभते पुरुषोत्तमः ॥ मृष्टमन्नमुपानीतमभाति न हि तं विना ॥ ३२ ॥
 यदा हि ह्यमारुहो मृगयां याति राघवः ॥ तदैवं पृष्ठतोऽभ्येति सधनुः परिपालयन् ॥ ३३ ॥
 भरतस्यापि शत्रुघ्नो लक्ष्मणावरजो हि सः ॥ प्राणैः प्रियतरो नित्यं तस्य चासीत्तथा प्रियः ॥ ३४ ॥
 स चतुर्भिर्महाभागैः पुत्रैर्दशरथः प्रियैः ॥ बभूव परमप्रीतो देवैरिव पितामहः ॥ ३५ ॥
 ते यदा ज्ञानसंपन्नास्सर्वे समृदिता गुणैः ॥ श्रीमन्तः कीर्तिमन्तश्च सर्वज्ञा दीर्घदर्शिनः ॥ ३६ ॥
 तेषामेवंप्रभावानां सर्वेषां दीप्तेजसाम् ॥ पिता दशरथो दृष्टो ब्रह्मा लोकाधिपो यथा ॥ ३७ ॥
 ते चापि मनुजव्याघ्रा वैदिकाध्ययने रताः ॥ पितृशुश्रूषणरता धनुर्वेदे च निष्ठिताः ॥ ३८ ॥
 अथ राजा दशरथस्तेषां दारक्रियां प्रति ॥ चिन्तयामास धर्मात्मा सोषाध्यायः सवान्धवः ॥ ३९ ॥

सुतरांस्त्रिगुणः । अङ्कुरात्मभृतिपरिमलेनैवोत्पन्नस्तुलसी-
 काण्डइवजन्मनःप्रभृतिनिरवधिकमक्तिसंपन्नः । यद्वा
 सुत्रिगुणः रामपर्यङ्केणस्वपर्यङ्कयोजनेवास्येपिननिद्रा-
 तीत्यर्थः । अनेनस्वरूपप्रयुक्तत्वंदास्यस्योक्तं । अथगुण-
 कृतत्वमाह । लोक रामस्य लोकान्तरमयतीतिलोकरामः ।
 ष्वन्तात्कर्मण्यप् । “गुणैर्दास्यमुपागतः” इत्यन्वयोक्तं ।
 तस्य भ्रातुः ज्येष्ठस्येत्यनेनजन्मकृतदास्यमुक्तं । नित्यशः
 नित्यं । सुत्रिगुणइत्यन्वयः ॥ ३० ॥ शरीरतइत्युपलक्षणं
 त्रिविधकरणैरपि । रामस्यसर्वप्रियकरः । यद्वा स्वश-
 रीरादपिरामस्यप्रियकरः । स्वशरीरमुपेक्ष्यापिप्रियकर-
 इत्यर्थः । यद्वा शरीरतोबहिः स्थितः अपरःप्राणइवस्थि-
 तः । यद्वा शरीरतः रामशरीरस्य । सार्वविभक्तिकस्त-
 सिरित्युक्तं । लक्ष्मणस्यदक्षिणबाहुत्वाद्रामसर्वावयवा-
 नांसर्वप्रियकरइत्यर्थः । “रामस्यदक्षिणोबाहुर्नित्यंप्रा-
 णोबहिःशरः” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । अस्मिन्पक्षे अपि-
 शब्देनरामस्यस्वविषयप्रियकरत्वंसमुचीयते । लक्ष्मि-
 संपन्नइत्यनेनलक्ष्मणशब्दार्थलङ्घनः ॥ ३१ ॥ रामस्यल-
 क्ष्मणेऽनुरागदर्शयति — नचेति । तेनविना । “पृथग्वि-
 मानानामिस्मृतीयान्यतरस्यां” इतिपृतीया । निद्रान-
 लभते प्राणविनाकथंनिद्रालभेतेत्यर्थः । किंचकौसल्यया-
 नीतंसृष्टाञ्जतंविनानाभाति । दक्षिणबाहुर्विनाकथमभा-
 तीतिभावः । पुरुषोत्तमः प्रेमशालिन्विषयेसर्वालना-
 विभेदासहइत्यर्थः । “क्षणेपितेत्यद्विरहोतिदुःसहः”

इतिशुक्तम् ॥ ३२ ॥ राघवोरामःयदाहयमारुहःसह
 मृगयां आलेटमुदिश्ययाति । तदा तदानीमेव । एनं
 रामं । सधनुःसन्पालयन् । अस्थानेभयशङ्कितयापु-
 ष्ततः वेगवद्वयसमीपएव । अभ्येति । हिःप्रसिद्धौ
 ॥ ३३ ॥ अथभरतशत्रुघ्नयोःपरस्परानुरागदर्शयति—
 भरतस्यापीति । हि यस्मात् सधनुःशत्रुलक्ष्मणावरजः ।
 तस्मात्तनुत्यप्रकृतिकत्वात् भरतस्यापि प्राणैः प्राणे-
 भ्योपि । प्रियतरासीत् । तस्य शत्रुघ्नस्यच । भरतः
 तथप्रियआसीत् ॥ ३४ ॥ दशरथस्वस्वाराधकस्यमनो-
 रथपरिपूरणमेतदवतारस्यप्रथमप्रयोजनं । तन्निर्वृत्ति-
 माह—सहसितदेवैश्चतुर्भिर्दिकपालैः ॥ ३५ ॥ पूर्वलाभ-
 कृतप्रीतिरुक्ता अथतेषांज्ञानादिसंपत्तिकृतप्रीतिविशेष-
 माह—तइति । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । यदा यस्मिन्व-
 यसि । ज्ञानं शास्त्रज्ञानं । श्रीमन्तः प्रमादात्प्राप्ताकृ-
 त्यचिन्तामुलजावन्तः । कीर्तिमन्तः ज्ञानकृतप्रथा-
 वन्तः । सर्वज्ञाः सकललौकिकप्रज्ञावन्तः । दीर्घदर्शि-
 नः नित्यभाविज्ञानवन्तः । आसन्नितिशेषः । तवात्ते-
 चांपितादृष्टोबभूव ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ पितृप्रीतिदृष्टापु-
 नरपिविद्यारतास्तेआसन्नित्याह—तेचापीति । तेचापि
 पिनुपलालिता अपि । वैदिकानां वेदसंबन्धिनोऽस्मृती-
 तिहासपुराणन्यायादीनामध्ययनेरताः निरताः ॥ ३८ ॥
 अथैषांसमावर्तनोचितकालप्राप्तिर्दर्शयति—अथेति ।
 दारविषयिणी क्रियादारक्रिया । विवाहइत्यर्थः । चिन्त-

शि० बहिःप्राणइवापरइत्यभूतोपमालंकारेणलक्ष्मणसदृशोरामस्यप्रियोलक्ष्मणएवेत्यनन्वयालंकारोच्यते । तेनरामप्रसादा-
 कङ्कितिलक्ष्मणोऽवश्यमाश्रयणीयइतिवस्तुव्यक्तं ॥ ३१ ॥ ति० देवैः चतुर्भिर्दिकपालैः । यद्वा वसुधादित्यविश्वेदेवैः ॥ ३५ ॥
 ति० दारक्रिया विवाहः “कुमारस्वविद्यालाक्षं पाण्डुतामुत्तमाददे । कपोलतलसंलीनपणिपद्मासनस्थितः” इत्यादियोगवासिष्ठो-

[पा०] १ ख. नित्यंप्राणोबहिःशरः. २ ख. ब. च. ज. अथैनं. ३ ख. भावरजोपि. ४. ३४ तमश्लोकानन्तरं सचतुर्भि-
 रितिश्लोकात्पूर्वं ख. पाठे एकःश्लोकोऽधिकोदृश्यते. सच-शत्रुघ्नोऽनुगत श्रीमान्पुरस्ताद्वरतोऽभवत् । नित्यंसर्वेऽनुरक्ताश्चपितरतो-
 ष्यन्तिते. ५ ब. ज. श्रीमन्तः.

तस्य चिन्तयमानस्य मन्त्रिमध्ये महात्मनः ॥ अभ्यागच्छन्महातेजा विश्वामित्रो महाभुनिः ॥४०॥
 स राज्ञो दर्शनाकाङ्क्षी द्वाराध्यक्षानुवाच ह ॥ शीघ्रमाख्यात मां प्राप्तं कौशिकं गौधिनन्दनम् ॥४१॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्यै राज्ञो वेश्म प्रदुहुवुः ॥ सञ्चान्तमनसः सर्वे तेन वाक्येन चोदिताः ॥ ४२ ॥
 ते गत्वा राजभवनं विश्वामित्रमृषिं तदा ॥ प्राप्तमावेदयामासुर्नृपायैश्वाकवे तदा ॥ ४३ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सपुरोधाः समाहितः ॥ प्रत्युज्जगाम 'तं हृष्टो ब्रह्माणभिव वासवः ॥ ४४ ॥
 'तं दृष्ट्वा ज्वलितं दीप्त्या तापसं संशितव्रतम् ॥ ग्रहद्वन्द्वो राजा ततोर्ध्वमुपहारयत् ॥ ४५ ॥
 स राज्ञः प्रतिगृह्यार्घ्यं शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ कुशलं चान्ययं चैव पर्यपृच्छभराधिपम् ॥ ४६ ॥
 'पुरे कोशे जनपदे बान्धवेषु सुहृत्सु च ॥ कुशलं कौशिको राज्ञः पर्यपृच्छसुधार्मिकः ॥ ४७ ॥
 अपि ते सञ्जताः सर्वे सौमन्ता रिषो जिताः ॥ दैवं च मानुषं चापि कर्म ते साध्वनुष्ठितम् ॥ ४८ ॥
 वसिष्ठं च समागम्य कुशलं मुनिपुङ्गवः ॥ ऋषीश्चान्यान्यधान्याय महाभोगानुवाच ह ॥ ४९ ॥
 ते सर्वे हृष्टमनस्तस्य राज्ञो निवेशनम् ॥ विविशुः पूजितास्तत्र निषेदुश्च यथार्हतः ॥ ५० ॥
 अथ हृष्टमना राजा विश्वामित्रं महाभुनिम् ॥ उवाच परमोदारो हृष्टस्तमभिपूजयन् ॥ ५१ ॥

यामासतुल्यशीलव्योवृत्तामिजनलक्षणकन्यान्वेषण-
 कृतवान् । अयमर्थो धर्मात्मेत्यनेनावगम्यते ॥ ३९ ॥
 इयताप्रबन्धेन भगवद्वतारो दर्शितः । अथ भगवद्वतार-
 प्रयोजनानि साधुपरित्राणदुष्कृतिनाशनधर्मस्थापना-
 निदर्शयत्याशास्त्रसमाप्तेः । तत्र साधुपरित्राणप्रधानं ।
 कर्षकस्य सस्यवृद्धिरिव दुष्कृतिनाशस्तानुषङ्गिकः ।
 सस्यप्रतिबन्धकवृणोन्मूलनवत् । अतो दुष्कृतिनाशाना-
 न्तरीयकं साधुपरित्राणवत्कुमुपक्रमते विश्वामित्रवृत्तान्ते-
 न । अर्थाद्धर्मसंस्थापनमपि सिध्यतीति बोध्यम् । चिन्त-
 यमानस्य चिन्तयमाने । स्वयंसत्कार्यसमर्थोपिरामवै-
 भवप्रकटनाय तद्वगमनमिति सूचयति—महातेजा इति ॥४०॥ कौशिकं कुशिकगोत्रजं ॥ ४१ ॥ तेन वाक्येन-
 चोदितास्तच्छ्रुत्वा वेश्मप्रतिप्रदुहुवुः ॥४२॥ ऐश्वाकवे

इश्वाकुवंश्याय । क्रियाग्रहणकर्तव्यमितिसंप्रदानत्वं ।
 अभ्यागतविलंबासहिष्णवइति भावः ॥ ४३ ॥ सपुरो-
 धाः पुरोहितसहितः । ब्रह्माणं चतुर्मुखं ॥ ४४ ॥
 ज्वलितं । अकर्मकत्वात् "गत्यर्थाकर्मक—" इति कर्तरि
 क्तः । संशितव्रतं तीक्ष्णनियमं । अर्घ्यं पूजार्थकं ।
 उपहारयत् वसिष्ठेनेति शेषः । अडभावार्थः ॥४५॥
 शास्त्रदृष्टेन कर्मणा समर्पितमिति शेषः । कुशलं अपूर्वा-
 र्थप्राप्तिं । अन्ययं तस्याक्षयं ॥ ४६ ॥ कुशलं अनुष-
 द्रवम् ॥ ४७ ॥ दैवं यज्ञादिकं । मानुषं अतिथिस-
 त्कारादिकम् ॥ ४८ ॥ समागम्य समीपंगत्वा । ऋ-
 षीन् वामदेवादीन् । यथान्यायं यथाक्रमम् ॥ ४९ ॥
 निवेशनं सभां । पूजिताः विश्वामित्रेणेति शेषः । यथा-
 र्हतः यथान्यायं । प्रथमार्येतसिः ॥ ५० ॥ हृष्टः पुल-

करोत्सांसाराचारस्वदर्शनेन जातानां मुखपाण्डुतादीनां कामकृतत्वसंभावनया विवाहक्रियाचिन्तनमिति बोध्यं ॥ ३९ ॥ ति० मिल-
 नेशपत्रासात् द्वाराध्यक्षाः राजवेश्मस्वरयाप्रविशुः ॥ ४२ ॥ इश्वाकवे तदृशजत्वासाच्छन्द्यं ॥ ४३ ॥ ति० ब्रह्माणं नृहस्पति ।
 "नृहस्पतिर्देवानां ब्रह्मा" इति श्रुते ॥ ४४ ॥ ति० कुशलपदमनामयोपलक्षणं । "क्षत्रबन्धुमनामयं" इति स्पृतेः । अन्ययं वृद्धिं
 ॥ ४५ ॥ ती० मानुषं कर्म सामदानभेदादिकं जवन्धनादिकं ॥ ४६ ॥ ति० राज्ञः प्रेरितार्थवत्त्वेन प्रथमतो राज्ञेऽनाग्रयादि-
 पृष्टाततो वसिष्ठेन समागम्यास्त्रिणादिकृत्वा । कुशलमित्यस्य प्रच्छेदिति शेषः । अनेन राजपुरोहितत्वकृतः पूर्वस्पर्धयेषदपमानो वसि-
 ष्ठाविविश्वामित्रकृतस्सूचितः । "वसिष्ठस्य समागम्यग्रहसन्मुनिपुङ्गवः । यथार्हपूजयित्वैनं प्रच्छ कुशलतदा" इति वचिन्त्याठः ।
 तत्र पूर्वमात्सर्पमानोपि महाभजनिधावागत इति हासः ॥ ४९ ॥ वि० पूजिता इत्यस्मरश्चेति शेषः ॥ ५० ॥

[पा०] १ ग. घ. ज. ट. अभ्यागच्छन्महा. २ घ. महामनाः. ज. महाभुनिः. ३ ख. ग. क-घ. गौधिनः सुतम्. ४ ख.
 ग. छ. ज. न. त्रासात्राजवेश्म. ५ ख. ज. राजवेश्म. ६ ट. तथा. ७ क. झ. न. ट. नृपायैश्वाकवे. ८ ख. घ. क. च.
 ज. झ. न. ट. संहृष्टो. ९ ख. ग. क. झ. न. सहृष्टा. छ. सहृष्टालरितं. १० ख. पुरे जनपदे लोके. ११ झ. सामन्तरिषो.
 १२ क. च. झ. चैव. १३ ग. मुनिपुङ्गवम्. १४ क.—ट. ऋषीश्चान्याय. १५ क. झ. भागउवाच. १६ घ. मनसस्ततो.
 १७ क. च. म. पूजितास्तेन. १८ च. हृष्टः समभि.

यथाऽमृतस्य संग्राप्तिर्यथा वर्षमनूदके ॥ यथा सहस्रदारेषु पुत्रजन्माप्रजस्य च ॥ ५२ ॥
 प्रनष्टस्य यथा लाभो यथा हर्षो महोदये ॥ तथैवागमनं मन्ये स्वागतं ते महामुने ॥ ५३ ॥
 कं च ते परमं कामं करोमि किमु हर्षितः ॥ पात्रभूतोसि मे ब्रह्मन्दिष्टया प्राप्तोसि धौर्मिक ॥ ५४ ॥
 अद्य मे सफलं जन्म जीवितं च सुजीवितम् ॥ ५५ ॥ [यस्माद्विप्रेन्द्रमद्राक्षं सुप्रभाता निशा मम] ॥
 पूर्वं राजर्षिशब्देन तपसा द्योतितप्रभः ॥ ब्रह्मर्षित्वमनुप्राप्तः पूज्योसि बहुधा मया ॥ ५६ ॥
 तदद्भुतमिदं ब्रह्मन्पवित्रं परमं मम ॥ शुभक्षेत्रगतथाहं तव संदर्शनात्प्रभो ॥ ५७ ॥
 ब्रूहि यत्प्रार्थितं तुभ्यं कार्यमागमनं प्रति ॥ इच्छाम्यनुगृहीतोऽहं त्वदर्थपरिवृद्धये ॥ ५८ ॥
 कार्यस्य न विमर्शं च गन्तुमर्हसि कौशिकं ॥ कर्ता चाहमशेषेण दैवतं हि भवान्मम ॥ ५९ ॥
 मम चायमनुप्राप्तो महानभ्युदयो द्विज ॥ तवागमनजः कृत्स्नो धर्मश्चानुत्तमो मम ॥ ६० ॥

इति हृदयसुखं निशम्य वाक्यं श्रुतिसुखमात्मवता विनीतमुक्तम् ॥

प्रथितगुणयशा गुणैर्विशिष्टः परमक्रषिः परमं जगाम हर्षम् ॥ ६१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टादशः सर्गः ॥ १८ ॥

कितः । “हृषेलोमसु” इतीडभावः । परमोदारः परम-
 दाता । अमिपूजयन् स्तुवन् ॥ ५१ ॥ यथेत्यादिश्लो-
 कद्वयमेकान्वयम् । अमृतस्य सुधायाः । अनूदके अनु-
 दके । “अन्येषामपि दृश्यते” इति दीर्घः । अप्रजस्य
 अपुत्रस्य । प्रनष्टस्य निष्पादेः । महः पुत्रविवाहाद्यु-
 त्सवः । “महोदभवत्सवः” इत्यमरः । तस्योदये ।
 स्वागतं अचिन्तितोपनतं । ते आगमनंतथामन्ये ॥ ५२ ॥
 ॥ ५३ ॥ कामं अभीष्टं । किमु केनप्रकारेण । करोमि
 करवाणि । पात्रभूतः दानयोग्यः । दिष्टया शुभादृष्ट-
 यशेन । दृष्टयेत्यानन्दयोक्तकमन्ययमित्यप्याहुः ॥ ५४ ॥
 अथेत्यर्थमेकम् ॥ ५५ ॥ राजर्षिशब्देनोपलक्षितः राज-
 र्षिशब्दवाच्य इत्यर्थः । अनु पश्चात् । तपसाद्योतितप्रभः
 सन्ब्रह्मर्षित्वंप्राप्तोसि । अतः बहुधा राजर्षित्वेन ब्रह्म-
 र्षित्वेनचै । पूज्योसि ॥ ५६ ॥ हे ब्रह्मन्तदिदमागमनं
 ममपरमंपवित्रं परममद्भुतं च । हे प्रभो तवसंदर्शनादहं
 शुभक्षेत्रगतः पुण्यक्षेत्रगतः । त्वदर्शनादिदमक्षेत्रंती-

र्थभूतं जातमित्यर्थः ॥ ५७ ॥ तुभ्यमित्येतीयाव्येचतु-
 र्थी । आगमनंप्रतित्वयायत्कार्ययत्फलंप्रार्थितं तद्ब्रूहि ।
 अहंत्वयानुगृहीतः सन्त्वदर्थपरिवृद्धये इच्छामि । त्वद-
 र्थपरिवृद्धिकर्तुमिच्छामीत्यर्थः । “रुच्यर्थानांप्रीयमा-
 णः” इति चतुर्थी ॥ ५८ ॥ कार्यस्य विमर्शं कार्यविष-
 यंसंशयम् ॥ ५९ ॥ अथं त्वदागमनरूपः ॥ ६० ॥
 हृदयसुखं अर्थसौख्यवादृढयसुखकरं । श्रुतिसुखं शब्द-
 मार्दवाच्छ्रुतिसुखं । आत्मवता बुद्धिमता । विनीतं
 विनयवद्यथाभवतितथा । उक्तं वाक्यं निशम्य । प्र-
 थितगुणयशाः पृथुतरगुणविषयकीर्तिः । न केवलं की-
 र्तिमात्रं गुणैर्विशिष्टः । परमक्रषिरित्यत्र “क्रत्यकः”
 इति प्रकृतिभावः । पुष्पिताम्राभूतम् ॥ ६१ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे मणिम-
 श्रीरास्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टादशः सर्गः १८

ति० । हे प्रभो तवसंदर्शनात् शुभक्षेत्रं सकलपापामावृष्टिशकलशुभसाधनपुण्यबद्धं गतः प्राप्तवान् । तेन सफलजन्म-
 तानिष्पापताचक्ष्वनिता । “इदंशरीरेकौन्तेयक्षेत्रमित्यभिधीयते” इति भगवद्गीतोक्तेः । शि० शुभक्षेत्रगतः शुभानियामिक्षेत्राणि
 तानिसर्वानि गतः प्राप्तः । सर्वशुभक्षेत्राणां फलप्राप्तो हमित्यर्थः । चोदतौ ॥ ५७ ॥ ति० इति शिवात् द्विजेति पुनश्चिन्तनदोषाय
 ॥ ६० ॥ इत्यष्टादशसर्गः ॥ १८ ॥

[पर०] १ व. क. च. झ. जन्माप्रजस्यै. ज. ट. पुत्रजन्मप्रजस्यते. २ ग. क. ज. झ. महोदयः. ३ व. ज. मेविप्रदि-
 ष्ठा. ४ क. च. छ. झ. मानद. ५ इदमर्थं क. च. छ. झ. क. ट. दृश्यते. ६ व. भय. ७ ग. घ. च. ज. ञ. ट. मिदं-
 विप्र-वित्रं. क. झ. समुद्रिप्रपवित्रं. ८ व. शुभक्षेत्रगत, ९ क. घ. क. झ. त्वदर्थपरि. १० क. च. छ. झ. व. ट. सुवत,
 ११ क. च. छ. झ. न. ट. द्विज,

एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विश्वामित्रेण वदतः प्रतियाममहिमप्रक्यापनपूर्वकं बुबाहुमारीचादिहनेन स्त्रीयथशरक्षणायेत्यात्मप्रसितलोपकार्येणा ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा राजसिंहस्य वाक्यमद्भुतविस्तरम् ॥ हृष्टरोमा महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 सदृशं राजशार्दूलं तवैतद्भुवि नान्यथा ॥ महाकुलप्रसूतस्य वसिष्ठव्यपदेशिनः ॥ २ ॥
 यत्तु मे हृद्गतं वाक्यं तस्य कार्यस्य निश्चयम् ॥ कुरुष्व राजशार्दूल भव सत्यप्रतिश्रवः ॥ ३ ॥
 अहं नियममातिष्ठे सिद्ध्यर्थं पुरुषर्षभ ॥ तस्य विघ्नकरौ द्वौ तु राक्षसौ कामरूपिणौ ॥ ४ ॥
 व्रते मे बहुशस्त्रीर्णे समाप्त्यां राक्षसाविमौ ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥
 संमांसरुधिरौघेण वेदिं तामभ्यवर्षताम् ॥ ५ ॥
 अवधूते तथाभूते तस्मिन्निमनिश्चये ॥ कृतश्रमो निरुत्साहस्तस्माद्देशादपाक्रमे ॥ ६ ॥
 न च मे क्रोधमुत्सृष्टं बुद्धिर्भवति पार्थिव ॥ तथाभूता हि सा चर्या न ज्ञापस्तत्र भुञ्ज्यते ॥ ७ ॥
 खंपुत्रं राजशार्दूलं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ काकपक्षधरं शूरं ज्येष्ठं मे दातुमर्हसि ॥ ८ ॥
 शक्तो शेष मया गुप्तो दिव्येन खेन तेजसा ॥ राक्षसा ये विकर्तारस्तेषामपि विनाशने ॥ ९ ॥
 श्रेयश्चास्मै प्रदास्यामि बहुरूपं न संशयः ॥ त्रयाणामपि लोकानां येन ख्यातिं गमिष्यति ॥ १० ॥
 न च तौ राममासाद्य शक्तौ स्यातुं कथंचन ॥ न च तौ राववादन्यो हन्तुमुत्सहते पुमान् ॥ ११ ॥

अथ विश्वामित्राभ्यर्थनमेकोनविंशो—तच्छ्रुत्वेत्यादि । अद्भुतस्य विस्तरस्योपस्थितदद्भुतविस्तरं । हृष्टरोमा पुलकितरोमा ॥ १ ॥ नान्यथा नमिष्योच्यत इत्यर्थः । वसिष्ठेन व्यपदेशः कीर्तिः उपदेशोवा । वृत्तियेति योगविभागात्समासः । सोऽस्यास्तीति तथा ॥ २ ॥ मेहृद्गतं यत्कार्यं वाक्यं वक्तव्यं तस्य निश्चयं करणाध्यवसायं । कुरुष्व । सत्यप्रतिश्रवः सत्यप्रतिज्ञः ॥ ३ ॥ हृद्गतं कार्यमाह—अहमित्यादिना । सिद्ध्यर्थं फलार्थं । नियमं यज्ञदीक्षां । आतिष्ठे आस्थितोऽस्मि । तस्य नियमस्य । विघ्नकरो कामरूपिणौ द्वौ राक्षसौ । स्तद्विशेषः ॥ ४ ॥ व्रते वीक्षारूपे । चीर्णे अनुष्ठिते । विघ्नकरणप्रकारमाह—मारीच इति । संमांसरुधिरौघेण मांसयुक्तरक्तप्रवाहेण । तवेदिं यज्ञवेदिं । अभ्यवर्षतां अभ्यविश्वताम् ॥ ५ ॥ तथाभूते बहुशस्त्रीर्णे । नियमनिश्चये व्रतसं-

कल्पे । अवधूते विघ्निते । अपाक्रमे आगतोऽस्मि ॥ ६ ॥ तर्हि कुतो न तौ शत्रौ तत्राह—न चेति । तत्र हेतुमाह—तथेति । सा चर्या यज्ञाधारः । तथाभूता हि ज्ञापानर्हकालाहि । अतः तत्र मारीचसुबाहोः । ज्ञापानमुच्यते ॥ ७ ॥ तत्र मया किं कर्तव्यं तत्राह—स्वपुत्रमिति । काकपक्षः बालस्य शिक्षा । काकपक्षधरमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ बालो-यंकथं तौ नाशयिष्यतितत्राह—शक्त इति । मया कर्त्ता । तेजसाकरणेन । विकर्तारः विघ्नकर्तारः । तेषां । न केवलं तयोरिति भावः ॥ ९ ॥ बहुरूपं बहुविधं । कीदृशं श्रेयस्तत्राह—त्रयाणामिति । लोकानां मध्ये ख्यातिं । विश्वामित्राध्वरघातादहल्याशापमोक्षदः हरधनुर्भञ्जक इत्येवंरूपां कीर्तिम् ॥ १० ॥ कथं बालस्तन्निरसने प्रभ-विष्यतितत्राह—न चेति । अहमेव तदर्थं यास्यामीत्यत्राह

ति० नान्यतः नान्यस्य ॥ २ ॥ ति० समाप्त्या तु यागसमाप्तिकालेष्ट । तौ तस्करप्राची । 'तश्चोरा मृतः' इत्यभिधानम् ॥ ५ ॥ ति० चर्या तपस्वरणं । तथाभूता ज्ञापदानर्हः ॥ ७ ॥ ति० श्रेयश्चेति । बहुरूपं अज्ञानादिविवाहादिरूपं । किंच शुलपाण्डुत्वादिविवर्तकं बहुरूपं विपुलतरं परमार्थरूपं च । श्रेय आत्मस्वरूपां प्रदास्यामि वसिष्ठद्वारा दापयिष्यामि बोधशिक्षां मीत्यर्थः । रामस्य शुद्धसुखभावलेपिलोकानां तत्प्रबोधनमेव रामबोधनस्य फलं ॥ १० ॥

[पा०] १ अ. तवैवभुवि. २ क. घ.—छ. श. म. नान्यतः. ३ क. ग.—म. महावंश. ४ क. नरशार्दूल. ५ म. ड. च. छ. श. म. ड. व्रतेतु. ६ क. राक्षसावुभौ. ७ क. ग.—ड. तौ मांस, ८ क. विधते. ९ क. त्वंपुत्रं. १० ड. च. छ. म. म. वीरं. ११ क. येषकर्तार. ज. विघ्नकर्तार.

वीर्योत्तिष्ठौ हि तौ पापौ कालपाशवशं गतौ ॥ रामस्य राजशार्दूल न पर्याप्तौ महात्मनः ॥

न च पुत्रकृतलोहं कर्तुमर्हसि पार्थिव ॥ १२ ॥

[दैशरात्रस्तु यज्ञश्च तस्मिन्नामेण राक्षसौ ॥ इन्तव्यौ विप्रकर्तारौ मम यज्ञस्य वैरिणौ ॥]

अहं ते प्रतिजानामि इतौ तौ विद्धि राक्षसौ ॥ १३ ॥

अहं वेपि महात्मानं रामं सत्यपराक्रमम् ॥ वैसिष्ठोपि महातेजा ये चेमे तपसि स्थिताः ॥ १४ ॥

—नचताविति ॥ ११ ॥ तथापिमहावीर्यौतौकथंजेतुंश-
क्यावित्याशङ्क्यपापवशेनासन्नकालौनरामस्यपर्याप्ता-
धित्याह—वीर्येति । उत्तिष्ठौ रार्चितौ । कालः यमः
सपथपाशः तद्वशंगतौ । पुत्रकृतं पुत्रत्वकृतं ॥ १२ ॥
इतावितिभूतप्रत्ययेनवधस्यसुकरत्वंसूचितम् ॥ १३ ॥
रामस्यपरमज्ञत्वंसूचयग्राह—अहमिति । अहं बहुगु-
रूपासनेनलब्धज्ञानः । यद्वा योगबलसाक्षात्कृतपरा-
मरतत्वयाथात्म्यः । भवांस्तुकेवलकर्मठः । अहं जटा-
वल्कलधारी । त्वंतु क्रोधमराक्रान्तः । अहं सात्विक-
प्रकृतिः । त्वंतुराजसः । अहं “गर्भमूतास्तपोधनाः”
इत्युक्तीत्या रामस्यगर्भभूतः । त्वंतु रामेगर्भत्वामि-
मानी । योगक्रमज्ञानवानहं त्वंतु भोगक्रमज्ञः । अहं
मोक्षकामेष्टिकृत् त्वंतु पुत्रकामेष्टिकृत् । अहं धर्ममो-
क्षपरः त्वंतु अर्थकामपरः । एतत्सर्वप्रसिद्धपरामार्शि-
माऽहमित्यनेन सर्वनामशब्देनोच्यते । ननु “सोमज्ञ-
वेदयदिवानकिलेतिवेदस्संदेग्ध्यनर्घविद्मात्मनिरङ्गना-
थम्” “विधिशिवसनकाद्यैर्भ्यातुमत्यन्तदूरं” इत्युक्-
तीत्याअपरिच्छिन्नवस्तु कथंत्वयाज्ञातमित्यग्राह । महा-
त्मानं । अपरिच्छिन्नमहिमतयावेष्टीत्यर्थः । तथाच-
क्षुतिः “वेदाहमेतंपुरुषमहान्तं” इति । भूतौएतमि-
तिसौलभ्यमुच्यते । पुरुषमितिपराक्रमः । तदुभयम-
प्याह—रामंसत्यपराक्रममिति । परत्वसौलभ्येहि राक्ष-
सश्चत्रचामरवदसाधारणे । यद्वा “तेजसांहिनवयःसमी-
ह्यते” इति वास्येपिनिरवधिकवैभवं । यद्वा महात्मा-
नं “सत्यस्यसत्यं” इतिवदात्मनो जीवस्याप्यात्मानं ।
“यआत्मनितिष्ठम्” इत्यादिश्रुतेः । यद्वा आत्मा देहः ।
“आत्माजीवेधृतौदेहे” इत्यमरः । अप्राकृतविज्यमङ्ग-

लविप्रहमित्यर्थः । “नतस्यप्राकृतामूर्तिः” इतिस्मृ-
तेः । यद्वा महात्मानं महास्यभावं । “अभयंसर्वभू-
तेभ्योवदाम्येतद्व्रतंमम” इतिवक्ष्यमाणत्वात् । यद्वा
रामंमहात्मानं अवतारकृतमहास्यभावनयुक्तम् । “सङ्-
श्रेयान्भवतिजायमानः” इतिश्रुतेः । सत्यपराक्रमं
सदैकरूपपराक्रमं । “नाविजित्यनिवर्तते” इतिव-
क्ष्यते । यद्वा सत्यपराक्रमं परमार्थपराक्रमं । यद्वा
सत्यात्परानाक्रमतीतितथा । गच्छानुजानामीति बहु-
वारंप्रकृतिसंबन्धकृतप्राप्तिकूत्त्यनिवर्तनेयमङ्गत्वा तथा-
प्यननुकूलत्वेतान्दन्तीत्यर्थः । यद्वा अयन्नकालेपि शत्रु-
भयङ्करः । “सुखसुप्तःपरंतपः” इतिवक्ष्यति । संस्या-
नविशेषौजवस्थदर्शनेनशत्रुहृदयविदारकइतिभावः ।
नाहंकार्यवशेनवदामीत्याह—वसिष्ठोपीति । आप्त-
मोहिभवतःकुलाचार्योवसिष्ठः । अपिशब्दोविरोधे ।
अस्माद्विरोध्यपीत्यर्थः । यद्वा समुच्चये । महातेजाः
सरस्वतीवल्लभपुत्रःयोगसिद्धज्ञानः । यद्वा यद्वाक्येना-
हंरक्षाधैर्यमव सोपीत्यर्थः । यद्वा “सत्यंवद धर्मचर”
इतिवदपदिश्य स्वयमनुष्ठाता । ननु “यद्वाज्ञाना-
ग्राहणश्चप्रभमेयासांज्ञाज्ञानायाधिभूयात्” इति तत्त्वम-
स्यविवादे अत्यत्यपिपक्षपातःस्यादित्यग्राह—येचेति ।
राजद्वारसंबन्धरहिततयापक्षपातशून्याः । “तस्यधी-
राःपरिजानन्तियोनिं” इतिअथारारहस्यवेदिनः ।
येचेमे “पुलस्त्योगस्त्यः” इतिप्रसिद्धाचार्यपदनिर्वा-
हकाः । यद्वा गर्भस्थकृषिर्वाग्मदेवःप्रतिपेदे “सप्तक-
ल्पस्थितोमुनिरित्यादिनोत्तरोत्तरंरङ्गाविदमेसरा वाम-
देवमार्कण्डेयादयस्तिष्ठन्त्येतेतवप्रियकराः । केवलपरमै-
कान्तिनोविजानन्तीत्याह तपसिस्थिताः । कायिकक्या-

शि० रामस्तरणाजिरे रामरणभूमौ ॥ १२ ॥ शि० द्विषाद्वोप्यर्थे । महात्मानं महानांसर्वपूज्यानांरङ्गादीनां आत्मानं निव-
न्तारं । नच “यस्यामतेतस्यमतेतस्यमतेतस्यवेदसः” इत्यादिश्रुत्या परमात्मासमविज्ञातइतिवदतामज्ञानवत्ताप्रतिपादनात् परम
प्रमाणभूतेनज्ञानिनाविश्वाप्तिरेण राममहंवेष्टीतिकथमुक्तमितिवाच्यं । तच्छ्रुतीनांपरमात्मैश्वर्यादिवाक्यज्ञानविषयलनिषेधतास्यस्य-
कलात् । अतएव “यतोवाचोनिवर्तन्तेअप्राप्यमनसासह । वेदाहमेतंपुरुषमहान्तं” इत्यादिश्रुतयःसानुकूलाइतिदिक् ॥ १४ ॥
[पा] १ क तिस्रौतु. २ ट. पर्याप्तौनरणाजिरे. ३ क. घ.—अ. न. अभयंकोदयते. ४ च. न. यज्ञस्य. ५ ट.
वसिष्ठोहिमहातेजायेचेह.

यदि ते धर्मलाभं च यज्ञश्च परमं भुवि ॥ स्थितमिच्छसि राजेन्द्र रामं मे दातुमर्हसि ॥ १५ ॥
 यदि ह्यनुज्ञां कौकुत्स्थ ददते तव मन्त्रिणः ॥ वसिष्ठप्रमुखाः सर्वे राघवं मे विसर्जय ॥ १६ ॥
 अभिप्रेतमसंसक्तमात्मजं दातुमर्हसि ॥ दशरात्रं हि यज्ञस्य रामं राजीवलोचनम् ॥ १७ ॥
 नात्येति कालो यज्ञस्य यथाऽयं मम राघव ॥ तथा कुरुष्व भद्रं ते मा च शोके मनः कृथाः ॥ १८ ॥
 इत्येवमुक्त्वा धर्मात्मा धर्मार्थसहितं वचः ॥ विरराम महातेजा विश्वामित्रो मर्हामुनिः ॥ १९ ॥
 स तत्रिशम्य राजेन्द्रो विश्वामित्रवचः शुभम् ॥ शोकमभ्यगमत्तीव्रं व्यषीदत भयान्वितः ॥ २० ॥
 इति हृदयमनोविदारणं मुनिवचनं तदतीव शुश्रुवान् ॥

नरपतिर्भवन्महास्तदा व्यथितमनाः प्रचचाल चासनात् ॥ २१ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

विंशः सर्गः ॥ २० ॥

दशरथेन विश्वामित्रं प्रति हेतुपन्थासपूर्वकरामेण राक्षसवधस्य दुष्करत्वात्पदादनेन रामस्याप्रेषणोक्तिः ॥ १ ॥

तच्छ्रुत्वा राजशार्दूलो विश्वामित्रस्य भाषितम् ॥ मुहूर्तमिव निस्संज्ञः संज्ञावानिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 ऊनपोडशैर्वर्षो मे रामो राजीवलोचनः ॥ न मुद्वयोम्यतामस्य पश्यामि सह राक्षसैः ॥ २ ॥

पारादीन्विनासदातपस्थिताः । तानेकैकशोरहसिपृष्ठा-
 तैरनुमतंचेद्रामं मे देहीति भावः । तपसिस्थिताः कायहे-
 शसहाः । यद्वा ज्ञानयोगनिष्ठाः । तपआलोचने ।
 “तस्माद्व्यासमेवातपसामतिरिक्तमाहुः” इत्युक्तन्या-
 सनिष्ठाया ॥ १४ ॥ धर्मलाभं धर्मवृद्धिं । स्थितं स्थिरं
 ॥ १५ ॥ विसर्जय प्रेषय ॥ १६ ॥ अभिप्रेतं अमीष्टं ।
 आत्मजं । यज्ञस्य यज्ञाय । दशरात्रं देहि । असंसक्तं
 अविलंबितमितिक्रियारविशेषणम् ॥ १७ ॥ ममायं य-
 ज्ञस्य कालो यथानात्येति तथाकुरुष्वेत्यन्वयः ॥ १८ ॥
 धर्मार्थसहितं धर्मार्थपरं ॥ १९ ॥ शोकं दुःखं । व्य-
 षीदत दुःखितो भूत् । विषण्णमुखो भूदित्यर्थः ॥ २० ॥
 हृदयं मनोविष्टानं । अतीव अत्यर्थं । व्यथितमनाः

महान् कुलेन महान् । विचचाल मुमूर्च्छेत्यर्थः । मह-
 दिति पाठे महद्व्यर्थं व्यथितमनाः अतीव विदारणमि-
 तिसंबन्धः । वृत्तमुपजातिभेदः ॥ २१ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

कौशिकवचनश्रवणादशरथविषादो विंशे-तच्छ्रुत्वे-
 त्यादि । निस्संज्ञ इव चेतनारहित इव । मुर्च्छित इत्यर्थः
 ॥ १ ॥ “यज्ञविघ्नकरं हन्या” इत्युक्तीत्यानिजयज्ञ-
 विघ्ननिवर्तकोऽयं भविष्यतीति मत्वा आगत्य प्रार्थयमाने-
 विश्वामित्रे वत्सलो दशरथः प्रेमान्धतया कलुषितहृदयः
 अहंवेद्भीतितादुक्तमपि मनस्य कुर्वन् रामस्य बाह्यमेव पुर-

ति० तद्विलम्बित्यर्थः । शि० इदानीं रामदाने किञ्चिच्छादिनाराक्षोवैमनस्यमालस्याहं यदीति ॥ १५ ॥ ति० ततः तदा
 ॥ १६ ॥ ति० तव चासंसक्तं अतीतकाल्यत्वात्मातापितृसफिरहितं । ईश्वरत्वात्काव्यनासकमितिव्यञ्जनं ॥ १७ ॥ ति० ततो
 स्थायेति च्छान्दसं । व्यषीदतेत्यप्येवं । भयान्वितः रक्षोनिमित्तपुत्रविशेषणभयान्वितः ॥ २० ॥ शि० सहृदयमनोविदारणं
 हृदयसहितमनसश्चालकं । महान् सर्वपूज्यः । महात्मा अतिधैर्यविशिष्टः ॥ २१ ॥ इत्येकोनविंशः सर्गः ॥ १९ ॥

कतकं० किञ्चिद्भूतानिषोडशवर्षाण्यस्यसः । इदंच युद्धाद्योयत्नप्रतिपादितं । षोडशवर्षं क्षत्रियकुमारएवकवचधरोयुद्धार्हं
 इति शास्त्रात् । बालोद्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रशरघवइति रावणप्रतिमारीचवचने बालोद्वादशवर्षोयमित्येव पाठः । रावणस्य भयातिशया-

[पा०] १ क. झ. लामंतु. २ क. ग. ड. च. छ. झ. न. स्थिरमिच्छसि. ३ क. ग. ड. ज. झ. ट. यथभ्यनुज्ञां.
 ४ क. राजेन्द्र. ५ क. ख. च.—च. ततो रामं विसर्जय. ६ ख. ड. च. छ. झ. न. महामति. ज. महानृषिः. ७ क.
 विश्वामित्रमुज्जोद्गतम्. ८ एतदर्थस्थाने तत्प्रतिनिधित्वेन ड. च. छ. झ. न. पाठेषु अर्थद्वयं दृश्यते. तच्च. शोकेन महता विष्वक्का-
 लचमुमोहव । लब्धसंज्ञस्ततोऽप्याय व्यषीदत भयान्वितः. ९ ड.—ज. न. इति सहृदय. १० ड. छ.—ट. रभवन्महान्महात्माव्य-
 थित. क. ग. च. रगमद्भयं महात्माव्यथित. ११ ज. वर्षस्तु.

स्त्वर्वाह—ऊनेति । ऊनाः असंपूर्णाः षोडशवर्षावस्थ-
सतयोक्तः । द्वादशवर्ष इति यावत् । “ बालोद्वादशव-
र्षोयमकृतास्त्राधराधवः ” इति विशिष्यवक्ष्यमाणत्वात् ।
परिपूर्णषोडशवर्षो हियुद्धक्षमो भवति । द्वादशवर्षो बालः
कथं युद्धाय प्रभवतीति भावः । एवं च स्वल्पे विचार्यमा-
णेनास्वयुद्धयोग्यतेत्युक्तं राक्षसैस्तु सुतरानेत्याह । राजी-
बलोचन इति पञ्चतुल्यनयनः । पञ्चहिरात्रौ मुकुली भ-
वति तपुल्यतो कौरात्रौ निद्रालसो रामो रात्रिचरः कथं-
चोदुं शक्नोतीति भावः । मेरामः सवामदुत्सङ्गपरिचरि-
तयामद्विरहासहिष्णुरित्यर्थः । यद्वा पुत्रालाभेन षष्टि-
वर्षसहस्राणि लाल्यमानस्वातिष्ठेशेनोत्पन्नः । रामः
“ रामोरतिकरः पितुः ” इति रतिकरः सर्वस्वभूतः । अस्व-
काकपक्षधरत्वादिष्वेव युतो विद्याभ्यासादपि क्रीडनक-
ल्लीकारकृतं हूलीति हस्तेन निर्दिशति । युद्धयोग्यतां न प-
श्यामि । किंतु क्रीडनकल्लीकारयोग्यतामेव पश्यामीत्य-
र्थः । युद्धयोग्यतां राक्षसशब्दभ्रवणमात्रेणैव विध्यतां
कथं युद्धयोग्यता । सह राक्षसैः मनुष्येणापि युद्धव्यापा-
रम जानतः कथं राक्षसैर्युद्धं । एकेनापि राक्षसेन न योग्यता-
कुतो बहुभिः । अत्र शङ्कते । अत्र दशरथेन पित्रा ऊनषो-
डशवर्ष इत्युक्तं । ऊनत्वं च मासेन मासत्रयेण वप्त्वा सैर्वा-
स्यात् न त्वेकवर्षद्विवर्षादिभिः । तस्मिन्नेव वर्षे सीता वि-
वाहः तदनुद्वादशवर्षाण्ययौ भ्यावासाः “ समाद्वादशत-
त्राहं राधवस्य निवेशने । मुञ्चानामानुषान्मोगान्सर्वका-
मसमृद्धिनी ” इति सीतावक्ष्यमाणत्वात् । तथा च वन-
प्रवेशकाले रामस्याष्टाविंशतिवर्षाणीति प्रतिभाति । तद्-
नुपपन्नं “ मम भर्ता महेतो जावयसापञ्चविंशकः ॥ अ-
ष्टादशद्विवर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ” इति सीतावचना-

त् । कौसल्याया च वनप्रवेशसमये प्रोच्यते “ दशसप्तच-
वर्षाणि जातस्य तव पुत्रक ॥ आसितानि प्रकाङ्क्षन्त्या मया
दुःखपरिहर्यं ” इति । तस्मात् अष्टाविंशतेः पञ्चविंश-
तेः सप्तदशानां च कथमविरोध इति । अत्र केचित् । कौ-
सल्यावाक्ये जातस्येति द्वितीयं जन्मोच्यते । क्षत्रियस्या-
पि द्विजित्वात् । द्वितीयं जन्म च उपनयनं । तच्च वृद्धेन द-
शरथेन कान्यपक्षमाभित्यगर्भाष्टमएव कृतं । तथा च द्वि-
तीयं जन्मापेक्षया सप्तदशत्वं । उपनयनात्पूर्वं सप्तवर्षा-
णीति वयसापञ्चविंशक इति सीतावचनमध्युपपन्नं । ऊ-
नषोडशवर्ष इत्यत्रादौ न त्वं । द्वादशवर्ष इत्यन्यत्रोक्तत्वा-
त् । अतः सर्वया वनप्रवेशकाले पञ्चविंशतिवर्ष एव राम-
इत्याहुः । अन्ये बहुद्वेष्टसहमाना एवं व्याचक्षुः । अष्टा-
विंशतिवर्ष एव वनप्रवेशे रामः । ऊनषोडशवर्ष इति य-
त्किञ्चिन्मासो न षोडशवर्षवयस्क इत्यर्थः । “ बालोद्वादश-
तविद्यश्च न च वेति बालाबलं ” इति दशरथवचने वास्ययौ-
वनसन्धौ बाल इति व्यवहर्तुं शक्यत्वात् “ बालभाषोडशा-
हर्षात्पौगण्ड्येति कीर्त्यते ” इति वचनात् “ बालोद्वादश-
वर्षोयमकृतास्त्राधराधवः । अजातव्यञ्जनः श्रीमान्पद्म-
पत्रनिभेक्षणः ” इति मारीचवचनं तु युद्धभीरुतया भ्रा-
न्तिकृतं रावणविभीषिकयोक्तं वा । अतएव स्वयं धाव्यव्या-
ख्यमप्रोप्य कृतास्त्र इत्याह । अजातव्यञ्जनत्वं च निरुदरा-
कन्येति वदत्पद्मभुत्वं “ एकवस्त्रधरोऽप्यनीशिखी कन-
कमालया ” इत्यपि दृढपरिहितोत्तरीयतया सन्नद्धत्वमाह ।
वयसापञ्चविंशक इति तु पञ्चविंशतुल्यत्वमाह । इवार्थेक-
नो विधानम् । तेन नित्ययौ वनत्वं ज्ञापयति । देवाहि स-
दापञ्चविंशतिवर्षा कदा इत्युच्यन्ते । कौसल्यावाक्यम-
पि । “ गर्भे कदादशे पुरा जन्म ” इति विहितोपनयनापेक्ष-

यै रामारी न स्यात्सु कित्सा । शिरो० अत्र ऊनषोडशवर्षो मे इत्युक्त्या विश्वामित्रसङ्गमनसमये रामस्य षोडशवर्षः प्रविष्ट इति फलितं ।
तस्मिन्नेव वर्षे रामसीता विवाहस्य प्रसिद्धत्वेन षोडशवर्षाधिकस्य राक्षसविवाह इति सिद्धं । समाद्वादशतत्राहं राधवस्य निवेशने इति रावणप्र-
तिवक्ष्यमाणसीतावचनाद्विवाहानन्तरं द्वादशवर्षपर्यन्तं राधवने केते सीतानिवासः । ततो वनप्रस्थानमिति वनगमनसमयेऽष्टाविंशतिवर्ष-
को राम इति निश्चयः । एतदुक्तं षोडशसप्तचवर्षाणि जातस्य तव पुत्रक इति कौसल्योक्तिपराधटकीभूतदशवर्षस्यैकक्षेत्रेण विहाति रर्थः ।
वाग्वदस्य वनप्रवेशकाले नैकलक्षणः । तथा च दशसप्त चयुक्ता न्येव वर्षाणीं सष्टाविंशतिवर्षाः । “ यथान्वेष्टोपमादुक्तः कच्छपे च न-
भोरवोः ” इति मेदिनी । मम भर्ता महेतो जावयसापञ्चविंशक इत्यपि निरुद्धं । पञ्चविंशतुक्ताः काश्यपोऽस्येति तद्वत् । कशब्दस्य-
वद्विधापक्षेन त्रिलक्षमाः । कशब्दस्य वद्विधापक्षस्तु “ कः प्रजापतिरपिष्टः कोर्कवाय्वनकेतु ” इति कोशादवगन्तव्यः । “ ऊनद्वा-
दशवर्षोयमकृतास्त्राधराधवः ” इति मारीचपराधटकीभूतदशवर्षस्यैकक्षेत्रेण विहाति रर्थः । तेनो न षोडशवर्षाधिक इत्यर्थस्तपन्नः । अतएव न-
षोडशवर्षोयमिति महेतुकापादान्तरेण विरोधः । किंच मम भर्ता महेतो जावयसापञ्चविंशक इति श्रुतामुरोधात् ऊनषोडशवर्षो मे इत्येत-
द्वद्विभूमेराशब्देन पादो न गृह्यते । तेन तस्मिन्समये रामस्य द्वादशवर्षा इत्युक्तं फलितं । ततश्च षोडशवर्षे विवाहः । अतएव मारीचवचन-
सादृशं । एवं चोक्तविश्रावणप्रवेशसमये तमस्य पञ्चविंशतिवर्षा इत्युक्तं सिद्धं । दशसप्तचवर्षाणीत्यत्र सप्तशब्दस्यैकक्षेत्रेण वद्वद्वद्वद्व-
म इति विरोधः । उपमन्यव इति र्वव्यवस्थापनया भूषणादिव्याख्यानं तु चिन्त्यमेव । लोके म० सिद्धेः कश्चिज्जन्मप्रवृत्तिवर्षपरिग-
णनं कश्चिदुपवननात् रिगणनमिति अत्र विनिगमना विहाति दिक् ॥ २ ॥

इयमक्षौहिणी पूर्णा यस्याहं पतिरीश्वरः ॥ अनया संवृतो गत्वा योद्धाऽहं तैर्निशाचरैः ॥ ३ ॥
 इमे शूराश्च विक्रान्ता मृत्या मेऽस्त्रविशारदाः ॥ योग्या रक्षोगणैर्योद्धुं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ४ ॥
 अहमेव धनुष्पाणिर्गोप्ता समरमूर्धनि ॥ यावत्प्राणान्धरिष्यामि तावद्योत्स्ये निशाचरैः ॥ ५ ॥
 निर्विघ्ना व्रतचर्या सा भविष्यति सुरक्षिता ॥ अहं तत्र गमिष्यामि न रामं नेतुमर्हसि ॥ ६ ॥
 बालो ह्यकृतविद्यश्च न च वेत्ति बलाबलम् ॥ न चास्त्रबलसंयुक्तो न च युद्धविशारदः ॥ ७ ॥
 न चासौ रक्षसां योग्यः कूटयुद्धा हि ते भृशम् ॥ ८ ॥
 विप्रयुक्तो हि रामेण गृह्णतेमपि नोत्सहे ॥ जीवितुं मुनिशार्दूल न रामं नेतुमर्हसि ॥ ९ ॥
 यदि वा राघवं ब्रह्मणेतुमिच्छसि सुव्रत ॥ चतुरङ्गसमायुक्तं मया च सहितं नय ॥ १० ॥
 वैश्विर्वर्षसहस्राणि जातस्य मम कौशिक ॥ दुःखेनोत्पादितश्चायं न रामं नेतुमर्हसि ॥ ११ ॥
 चतुर्णामात्मजानां हि प्रीतिः परमिका मम ॥ ज्येष्ठं धर्मप्रधानं च न रामं नेतुमर्हसि ॥ १२ ॥
 किंवीर्या राक्षसास्ते च कस्य पुत्राश्च के च ते ॥ कथं प्रमाणाः के चैताव्रक्षन्ति मुनिपुङ्गव ॥ १३ ॥
 कथं च प्रतिकर्तव्यं तेषां रामेण रक्षसाम् ॥ मामकैर्वा बलैर्ब्रह्मन्मया वा कूटयोधिनाम् ॥ १४ ॥

या तस्मात्किंचिदनुपपन्नमिति । अस्तुतोषयसाप-
 विशक इति सीतायाः शापसीतायाः संन्यासिनं प्रतिवच-
 नमेव यथार्थं । दशसप्तचवर्षाणीति कौसल्यावाक्येतुच-
 कारेण सप्तवर्षाणिसमुचीयन्ते । तेन जन्मापेक्षयैव पञ्च-
 विंशतित्वसिद्धिः । ननु विवाहानन्तरमेव संभोगः भूयते
 “रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहून्तून्” इति । सक-
 थं द्वादशवर्षस्य बालस्य संभवति । संभवत्येव सौकुमार्या-
 ति शयेन प्रौढशरीरतया । अतएव हि देव्याश्च पटुर्ष्वेव-
 यौवनारंभः “अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्म निगण्यते”
 इति वनप्रवेशेऽष्टादशत्वं विवाहकाले सीतायाः पटुर्ष्व-
 भवगमयतीति सर्वसुस्थं ॥ २ ॥ तर्हि तव प्रतिज्ञाव्यर्था-
 स्थापनाह—इयमिति । अक्षोरयावयवः नल्लङ्घ्यः तथो-
 गादिनिः । “अज्ञेभ्योऽजीप्” इति ङीप् । “पूर्वपदात्संज्ञा-
 यां—” इति णत्वं । “अक्ष्णादूहिन्थां—” इति वृद्धिः ।
 अक्षौहिणीस्वरूपमुक्तामिदं पर्वणि “एकोरथोगजश्चैको
 नराः पञ्चपदातयः ॥ त्रयश्चतुरगास्तज्जैः पत्तिरित्यभि-
 धीयते ॥ पत्तिरुत्तुगुणामेकविधुः सेनामुखं बुधाः ॥
 प्रीणिसेनामुखान्येको गुल्म इत्यभिधीयते ॥ त्रयो गुल्मा-
 गणो नाम वाहिनी तु गणास्त्रयः ॥ स्मृतास्त्रिस्तुवाहि-
 न्यः पृतनेति विचक्षणैः ॥ चमस्तु पृतनास्त्रिस्तुवाहि-
 न्यः ॥

स्वनीकिनी ॥ अनीकिनी दशगुणां प्रादुरक्षौहिणी बुधाः”
 इति । यस्याहं पतिरिति संधिरार्थः । पतिः पालयि-
 ता । पातेर्हतिः । ईश्वरः नियन्ता । योद्धा । योत्स्ये ।
 लुट् । तैः यज्ञविप्रकरैः ॥ ३ ॥ विक्रान्ताः अक्ष-
 विक्रमाः ॥ ४ ॥ गोप्ता यज्ञस्येति शेषः । सेनानां धा ॥ ५ ॥
 अहंगमिष्यामि तेन सुरक्षिता भविष्यतीति योजना ॥ ६ ॥
 बालः ऊनघोषशवर्षः । अतएव अकृतविद्यः अशिक्षित-
 धनुर्विद्यः । बलाबलं शत्रूणामिति शेषः । “येषां च विरोधः
 शाश्वतिकः” इति एकवक्तावः ॥ ७ ॥ रक्षसां युद्ध इति शेषः ।
 कूटयुद्धाः कपटयुद्धाः । इदमर्थः ॥ ८ ॥ तिष्ठतुरामस्व-
 भावः मत्स्वभावश्चैवमित्याह—विप्रयुक्त इति । विप्रयु-
 क्तः विरिष्टः ॥ ९ ॥ चत्वारि अङ्गानि चतुरङ्गानि । “वि-
 कसङ्कपे संज्ञायां” इति समासः ॥ १० ॥ वर्षसहस्राणि
 असीतानीति शेषः । तदन्तरं दुःखेन वपवासदीक्षादि-
 क्लेशेन उत्पादितः ॥ ११ ॥ चतुर्णां पुत्राणां मध्ये रामे पर-
 मिका प्रीतिः । स्वार्थेकप्रत्ययः । “प्रत्ययस्याम्” इतीम् ।
 तस्माज्ज्येष्ठत्वादेन्न नेतुमर्हसीति योजना ॥ १२ ॥ अथ स-
 र्वथा रामनयनमयुक्तमिति वक्तुं योद्धव्यस्वरूपं पृच्छति-
 किमिति । केच किं नामधेयाः । कथं प्रमाणाः कीदृशाका-
 रा इत्यर्थः । के रक्षन्ति के तेषां प्रधाना इत्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रति-

ति० प्रीत्याधिक्यकारणमाह ज्येष्ठ इति । अनेन राज्ययोग्यताङ्गनिता । धर्मप्रधाने त्रिषु पुरुषार्थेषु धर्माधीनप्रवृत्तिके । राक्ष-
 सैर्युद्धे हि पाक्षिकनाशसंभावनया राज्यविच्छेद एव भवेत् । धर्मोपप्रजापालनं च नान्यो निर्वहेत् । अतो रामो नेतुमयोग्यः ॥ १२ ॥

[पा०] १ क. न. छ. झ. न. ट. सेना. २ क. छ. झ. म. ट. सहितो. ३ क. भृशं दशकाजकोविदा. ४ क. व. छ.
 झ. न. ट. राक्षसाः. ५ क. ग. ज. तेभ्यः. ६ क. अपवा. ६ ग.—न. मया सहचरं. ७ क. ग. व.—झ. ट. पटुर्वर्ष. ८ क.
 झ. कृच्छ्रेणोत्पादित. ९ क. व. पारमिका. १० क. न. ज. झ. ज्येष्ठधर्मप्रधाने.

सर्वं मे शंस भगवन्कथं तेषां मया रणे ॥ स्यात्तव्यं दुष्टभावानां वीर्योत्सिक्ता हि राक्षसाः ॥१५॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १६ ॥

'पौलस्त्यवंशप्रभवो रावणो नैव राक्षसः ॥ १७ ॥

स ब्रह्मणा दत्तवरसैलोक्यं बाधते भृशम् ॥ महाबलो महावीर्यो राक्षसैर्वहुभिर्द्वितः ॥ १८ ॥

श्रूयते हि मेहावीर्यो रावणो राक्षसाधिपः ॥ साक्षाद्वैश्रवणभ्राता पुत्रो विश्रवसो मुनेः ॥ १९ ॥

यदा स्वयं न यज्ञस्य विप्रकर्ता महाबलः ॥ तेन संचोदितौ द्वौ तु राक्षसौ वै महाबलौ ॥

मारीचश्च सुबाहुश्च यज्ञविघ्नं करिष्यतः ॥ २० ॥

इत्युक्तो मुनिना तेन राजोवाच मुनिं तदा ॥ न हि शक्तोऽसि संग्रामे स्यातुं तस्य दुरात्मनः ॥ २१ ॥

स त्वं प्रसादं धर्मज्ञ कुरुष्व मम पुत्रके ॥ मम चैवाल्पभाग्यस्य दैवतं हि भवान्गुरुः ॥ २२ ॥

देवदानवगन्धर्वा यक्षाः पतंगपक्षगाः ॥ न शक्ता रावणं सोढुं किं पुनर्मानवा युधि ॥ २३ ॥

स हि वीर्यवतां वीर्यमादत्ते युधि रक्षसः ॥ तेन चाहं न शक्नोमि संघोद्धुं तस्य वा बलैः ॥

सबलो वा मुनिश्रेष्ठ सहितो वा ममात्मजैः ॥ २४ ॥

कथमप्यमरप्रख्यं संग्रामाणामकोविदम् ॥ बालं मे तनयं ब्रह्मन्नेव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २५ ॥

अथ कालोपमौ युद्धे सुतौ सुन्दोपसुन्दयोः ॥ यज्ञविघ्नकरौ तौ ते नैव दास्यामि पुत्रकम् ॥ २६ ॥

['तौ हि' यज्ञस्य कन्धायां जातौ दैत्यकुलोद्भवौ] ॥ मारीचश्च सुबाहुश्च वीर्यवन्तौ सुशिक्षितौ ॥ २७ ॥

तयोरेक्यतरेणाहं योद्धा स्यां ससुहृद्रणः ॥ [अन्यथा त्वनुनेष्यामि भवन्तं सहबान्धवः] ॥ २८ ॥

इति नरपतिजल्पनाद्विजेन्द्रं कुशिकसुतं सुमहान्विवेश मन्युः ॥

सुहुत इव समिद्धिराज्यसिक्तः समभवदुज्ज्वलितो महर्षिवह्निः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे विंशः सर्गः ॥ २० ॥

कर्तव्यं प्रतिविधेयं ॥ १४ ॥ तेषां रणे कथं मया स्यात्-

कथमिति व्यूहप्रकारप्रश्नः ॥ १५ ॥ १६ ॥ राक्षसः

अस्तीतिशेषः ॥ १७ ॥ किं वीर्यस्योत्तरमाह—

स इति ॥ १८ ॥ प्रसिद्धश्चाप्यमित्याह—श्रूयत इति

॥ १९ ॥ अर्धत्रयमेकान्वयं । यदा यज्ञस्य स्वयं न विप्र-

कर्ता अलक्ष्यत्वादिनेतिशेषः ॥ २० ॥ तस्य रावणस्य

॥ २१ ॥ अल्पभाग्यस्येति । त्वन्नियोगाकरणेनेतिशेषः ।

प्रसादकरणेहेतुः दैवतमिति ॥ २२ ॥ रावणसंग्रामवै-

मुख्यं न दोषाय । सर्वाशक्तत्वादित्याशयः ॥ २३ ॥ अर्ध-

त्रयं । वीर्यमादत्ते स्वीकरोति । नाशयतीत्यर्थः ।

तस्य बलैः मारीचादिभिः ॥ २४ ॥ कथमिति प्रश्ने ।

राक्षसान् प्रतीतिशेषः ॥ २५ ॥ अथ शत्रुस्वरूपज्ञा-

नानन्तरं । सुन्दोपसुन्दयोः सुतौ मारीचसुबाहु ।

सुन्दपुत्रो मारीचः । उपसुन्दपुत्रः सुबाहुः । पुत्रकं अ-

नुकंपायांकम् । अतो न दास्यामीत्युपस्कार्यं ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ उत्तरसर्गार्थमन्तेसंगृह्णाति—इतीति । ज-

ल्पनात् असङ्गतोक्तेः । कोपाविष्टत्वेदृष्टान्तमाह—सु-

हुत इति । आदौ समिद्धिः सुहुतः तत आज्यसिक्तो वह्निरि-

स्ती० पुत्रांग्रोनरकाजयत इति पुत्रकं । अनेन पुत्रतनयशब्दयोर्वैषीनस्तयं । शि० कथयतीति । अस्य कथमपि न शक्नोमीति पूर्व-
षान्वयः ॥ २५ ॥ इति विंशः सर्गः ॥ २० ॥

[पा०] १ क. ग. च पुलस्त्य. २ ग. राक्षसाधिपः. ३ क. च. छ. झ. ञ. श्रूयतेच. ४ क. झ. महाराज. ५ क. राक्षसेभ्यः. ६ क. ड. छ.—ट. यदानखलु. च. यदामेखलु. घ. सदानखलु. ७ क. ग.—ट. तौतु. ८ क. च. छ. झ. ञ. राक्षसौच. घ. राक्षसौतु. ग. अ. राक्षसौघ. क. राक्षसौकामरूपिणौ. ९ ग. ड. च. छ. झ. ञ. सतु. १० क. च. छ. अ. रावणः. ११ ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. शक्तोऽसि. १२ च. तौतु. क. तौहि. १३ क. ग. च. छ. ञ. घ. ट. नैव दास्याम्यहं सुतम्. १४ इदमर्थः क. ख. ड. च. ज. अ. ट. दृश्यते. १५ क. ड. च. छ. तौतुराक्षस. १६ ग. ड. च. छ. झ. ञ. ट. रन्यतरंगोद्धुं वास्यामि. १७ इदमर्थः क. ख. ड. च. ज. अ. ट. दृश्यते. १८ ग. ड.—अ. इवमस्त्रेभिराज्य. क. इवमस्त्राभिराज्य.

एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

दशरथस्य रामाभ्येक्षणवचनेनरुष्टे विश्वामित्रे वस्तिहेन दशरथं प्रति रामविश्वामित्रमहिमनिवेदनपूर्वकराभ्येक्षणप्रार्थना ॥ १ ॥
ततो राजा तत्प्रेषणाङ्गीकरणम् ॥ २ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य स्नेहपर्याकुलाक्षरम् ॥ समन्धुः कौशिको वाक्यं प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १ ॥
पूर्वमर्थं प्रतिश्रुत्य प्रतिज्ञां हातुमिच्छसि ॥ राघवाणामयुक्तोऽयं कुलस्यास्य विपर्ययः ॥ २ ॥
यदीदं ते क्षमं राजन्गमिष्यामि यथागतम् ॥ मिथ्याप्रतिज्ञः काकुत्स्थ सुखी भव सैवान्वधः ॥ ३ ॥
तस्य रोषपरीतस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ चचाल वसुधा कृत्स्ना विवेश च भयं सुरान् ॥ ४ ॥
अस्तरूपं स विज्ञाय जगत्सर्वं महानृषिः ॥ नृपतिं सुव्रतो धीरो वसिष्ठो वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥
इक्ष्वाकूणां कुले जातः साक्षाद्धर्म इवापरः ॥ धृतिमान्सुव्रतः श्रीमान्न धर्मं हातुमर्हसि ॥ ६ ॥
त्रिषु लोकेषु विख्यातो धर्मात्मा इति राघवः ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व नाधर्मं वोढुमर्हसि ॥ ७ ॥
संश्रुत्वैवं करिष्यामीत्यकुर्वाणस्य राघवः ॥ इष्टापूर्तवधो भूयात्तस्माद्रामं विसर्जय ॥ ८ ॥
कृतास्त्रमकृतास्त्रं वा नैनं शक्यन्ति राक्षसाः ॥ गुप्तं कुशिकपुत्रेण ज्वलनेनामृतं यथा ॥ ९ ॥
एष विग्रहवान्धर्म एष वीर्यवतां वरः ॥ एष बुद्ध्याधिको लोके तपसश्च परायणम् ॥ १० ॥

व । महर्षिवद्विः महर्षिश्रेष्ठः । उज्ज्वलितस्तमभवन् सं-
जातज्वालोलोभभूव । मुनिपक्षेकोधवृद्धिः । पुष्पिताम्रावृत्तं
“अयुजिनयुगरेफतोयकारोयुजिचनजौजरगाश्चपुष्पि-
ताम्रा” इतिलक्षणात् ॥ २९ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविर-
चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बाल-
काण्डव्याख्याने विंशस्तर्गः ॥ २० ॥

एवं रामप्रेषणवृत्तान्तव्याकुलं राजानं वसिष्ठः प्रति-
बोधयत्येकविंशे । स्नेहेन पुत्रस्नेहेन । पर्याकुला-
नि स्खलन्ति अक्षराणि यस्मिन् ॥ १ ॥ अर्थ-
प्रार्थितार्थ । अयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहानिः । राघवा-
णामस्य कुलस्यायुक्तः ॥ २ ॥ इदं प्रतिज्ञातान्यथाकर-
णं । सुखी भवेति व्यवहृष्टोक्तिः ॥ ३ ॥ रोषपरीतस्येति-

धृष्टी सप्तम्यर्थे । भयं पूर्वकोपेनान्यथाकृतजगदयमद्य-
र्किकरिष्यतीति भयं ॥ ४ ॥ अस्तरूपं अतिशयेन त्रस्तं ।
प्रशंसायोरूपम् । धीरः धीमान् ॥ ५ ॥ इक्ष्वाकूणाभि-
ति त्वमितिशेषः ॥ ६ ॥ धर्मात्मा इतीत्यत्र वाक्ये संहि-
ताऽनित्या । स्वधर्मं प्रतिश्रुतनिर्वाहरूपं ॥ ७ ॥ संश्रु-
त्येति । एवं करिष्यामीति संश्रुत्य तथाऽकुर्वाणस्येत्यर्थः ।
इष्टं अन्धमेधान्तोयागः । पूर्तं वाप्यादिनिर्माणं । तदुक्तं
“वापीकूपतटाकादिप्रतिष्ठासेतुबन्धनम् । अन्नप्रदान-
माराधः पूर्तमित्यभिधीयते” इति । तयोर्वधः निष्फल-
त्वं ॥ ८ ॥ कृतास्त्रं शिक्षितास्त्रं । न शक्यन्ति धर्षितु-
मिति शेषः । ज्वलनेन अग्निचक्रेण । अमृतमग्निचक्रेण
सुरक्षितमिति भारते व्यक्तं ॥ ९ ॥ राज्ञोभयनिवृत्त्येवि-
श्वामित्रमाहात्म्यमाह—एष इति । परायणं परमस्थानं ।

ति० अयं विपर्ययः प्रतिज्ञाहानिरूपः । राघवाणामयुक्तः । यतोऽयमस्य कुलस्य विपर्ययोनाशः । इति विपर्ययपदादृष्टिर्बोद्धव्या
॥ १ ॥ ति० मिथ्यावादी ल सुहृदस्तस्य सुखी भवेति विपरीतलक्षणयोक्तिः ॥ ३ ॥ ति० धीमत इत्यत्र रोषं दृष्टेति शेषः ॥ ४ ॥
ति० अपरः न विद्यते पर उक्तमोयस्यात् सोपरः सर्वश्रेष्ठः ॥ ६ ॥ ति० न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैव रामस्य पुत्राद्यस्य दुष्प्रस-
हत्वं किंतु स्वरूपपर्यालोचनयापीत्याह एष विग्रहवानिति । एषः रामभद्र । वीर्यवतां वर इत्यनेन सहजं वीर्यतत्त्वैवोक्तं भवति ।
एष बुद्ध्याधिक इत्यनेन सहजज्ञानशक्तिः प्रतिपादिता । परायणं परमसत्यं । तपसो विविदिषासाधनत्वात् । “तमेवं वेदानुबन्धनेन
ब्राह्मणविविदिषन्ति यज्ञेन दानेन तपसा नाशकेन” इति श्रुतेः । यद्वा एवं सहजप्रभावे वर्णितेपि पुत्रतुल्यातिरोदितपुत्राद्यप्रभावा-
परिज्ञानाद्दशरथस्य प्रत्ययो नोत्पद्यत इति विचार्य राज्ञोभयनिवृत्तिं राघवस्य भविष्यच्छ्रेयःप्राप्तिं च हृदि निधाय गोप्तुं विश्वामित्रस्यापि
रक्षणसामर्थ्यमुपपादयितुमाह एष विग्रहवानित्यादिना । ति० न केवलं विश्वामित्रकृतसंरक्षणेनैव रामस्य दुर्बलत्वं किंतु ततोऽपीत्याह
रामविश्वामित्रयोः किष्टवर्षनेन एष इति । एषः रामो विश्वामित्रश्च । रामपक्षे विद्याधिकः सहजज्ञानशक्तिः । तपसः मननदेः

[पा०] १ क. च. छ. म. सुहृदः. २ क. म. देवानां वरमयं महत्. ३ क. ग.—म. रूपं. ४ घ. आश्रुत्वैवं करिष्यामीत्यु-
क्त्वा वाक्यमकुर्वतः. क. म. प्रतिश्रुत्य करिष्येति उक्तवाक्यमकुर्वतः. ५ क. ज. इष्टापूर्तवधा. ६ क. च. छ. म. म. द. विश्वामित्रो.

एषोऽस्मान्विविधान्वेति त्रैलोक्ये सचराचरे ॥ नैनमन्यः पुमान्वेति न च वेत्स्यन्ति केचन ॥ ११ ॥
 न देवा ऋषयः केचिन्नोसुरा न च राक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिंनरमहोरगाः ॥ १२ ॥
 सर्वास्त्राणि कृशाश्वस्य पुत्राः परमधार्मिकाः ॥ कौशिकाय पुरा दत्ता यदा राज्यं प्रशासति ॥ १३ ॥
 तेऽपि पुत्राः कृशाश्वस्य प्रजापतिसुतासुताः ॥ नैकरूपा महावीर्या दीप्तिमन्तो जयावहाः ॥ १४ ॥
 जया च सुप्रभा चैव दक्षकन्ये सुमध्यमे ॥ ते सुवातेऽस्त्रशस्त्राणि शतं परमभास्वरम् ॥ १५ ॥
 पञ्चाशतं सुताल्लिभे जया नाम परानपुरा ॥ वधायासुरसैन्यानामभेयान्कामरूपिणः ॥ १६ ॥
 सुप्रभाऽजनयश्चापि सुतान्यञ्चाशतं पुनः ॥ संहाराश्राम दुर्धर्षान्दुराकामान्वलीयसः ॥ १७ ॥
 तानि चास्त्राणि वेत्स्येव यथावत्कुशिकात्मजः ॥ अपूर्वाणां च जनने शक्तो भूयस्स धर्मवित् ॥ १८ ॥
 तेनोऽस्य मुनिमुख्यस्य सर्वज्ञस्य महात्मनः ॥ न किञ्चिदप्यविदितं भूतं भव्यं च राघव ॥ १९ ॥
 एवंवीर्यो महातेजा विश्वामित्रो मेहायक्षाः ॥ न रामगमने राजन्संशयं गन्तुमर्हसि ॥ २० ॥
 तेषां निग्रहणे शक्तः स्वयं च कुशिकात्मजः ॥ [धैनुर्भूतोऽस्य शक्रस्तु बिभीयात्समरे विभो ॥]
 तव पुत्रहितार्थाय त्वामुपेत्याभियाचते ॥ २१ ॥

इति 'मुनिवचनात्प्रसन्नचित्तो रघुवृषभश्च सुमोद भोस्वराजः ॥

गमनमभिरुच राघवस्य प्रथितयशाः कुशिकात्मजाय धुष्या ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

एतत्सदृशः कोपितपस्तीनास्तीत्यर्थः ॥ १० ॥ अस्त्रानिति
 पुंलिङ्गत्वमर्थः । सचराचरइत्यनेन सामस्त्यंगम्यते । एनं
 एतद्वगगतमस्त्रसमूहं ॥ ११ ॥ केचनेत्युक्तं प्रपञ्चयति—
 न देवा इति ॥ १२ ॥ सर्वा विदितं कथमयं वेत्सीत्यत्राह—
 सर्वेति । कृशाश्वः प्रजापतिष्वेकः । परमधार्मिकाः प-
 रमधर्मनिष्ठाः । पापिनमस्पृशन्तइत्यर्थः । दत्ताः कृशा-
 श्वेन । प्रशासति प्रशास्ति । अयमिति शेषः ॥ १३ ॥
 पिष्टप्राशस्त्यमुक्त्वामातृप्राशस्त्यमाह—तेपीति । प्रजा-
 पतिः दक्षः । तस्य सुतयोः कन्ययोः सुताः ॥ १४ ॥ के-

प्रजापतिसुतेतत्राह—जयाचेति । सुवाते असुवातां ।
 शस्त्राणि विशसनकर्तृणि । परमभास्वरमिति शताभि-
 प्रायेणैकवचनं ॥ १५ ॥ काक्यसूयतेत्यत्राह—पञ्चा-
 शतमिति । अमेयान् अपरिच्छेद्यवैभवान् ॥ १६ ॥
 संहारान् अन्वयसंहारसंज्ञान् । दुर्धर्षान् परैरभिभि-
 सुमशंक्यान् । दुराकामान् अमोघानित्यर्थः ॥ १७ ॥
 यथावत् कात्स्न्येन । अपूर्वाणां अस्त्राणां । सः विदितसक-
 लास्त्रः ॥ १८—२१ ॥ भास्वराजः भासनशीलः । प्र-
 सन्नमुख इतियावत् । सुमोद सुमुदे । व्यत्यायात्परस्मै-

परायणं प्राप्यः । विश्वामित्रपक्षे तपस आश्रयः ॥ १० ॥ टी० एषोऽस्मान्विविधान्वेतीत्यनेन सर्वेश्वरस्य भूतलावतारसमये तदी-
 शानि दिव्यायुधान्यपि सहैवागतानीति गम्यते । तथा च वक्ष्यति “ शरानानाविधाकाराधनुरायतविग्रहम् । अनुव्रजन्तिकाकुत्स्थंसर्वे
 पुरुषविग्रहाः ” इति । नैनमन्यः पुमान्वेतीत्यत्र “ सहैव सन्तं न विजानन्ति देवाः ” इति श्रुतिः प्रमाणं । न च वेत्स्यन्तीत्यनेन न विदुष्वे-
 ति गम्यते । ति० रामपक्षे अन्यः पुमान् अविद्यावृत्तः पुमानित्यर्थः । विश्वामित्रपक्षे एनं अङ्गगणं ॥ ११ ॥ टी० ति० शि०
 वि० दत्ताः शिवेनेति शेषः ॥ १३ ॥ ति० सूते सुवाते इत्यर्थः ॥ १५ ॥ ति० वि० अरूपिणः अदृश्यमानरूपान् ॥ १६ ॥
 राघवस्य रामस्य । गमनं गच्छा अभिरुचोऽस्तीति चार ॥ २१ ॥ इत्येकविंशः सर्गः ॥ २१ ॥

[पा०] १ ग. एषोऽस्मिन्विधिः. २ ग. क. छ—म. न देवानर्षयः. ३ क. च. छ. झ. कामरा. ४ क. ग. घ. च. अ.
 कृशाश्वस्य. ५ क. ख. च. छ. म. परमपुत्रायाः. ६ क. सुतेऽस्मताः. ख. समास्तुताः. ७ ख. घ. क. झ. म. तेऽसूतेऽस्त्राणि श-
 स्त्राणि. च. तेऽसूतेऽस्त्राणि. ज. तयोरपस्यान्यस्त्राणि शतं. द. सुवातेऽस्त्राणि शस्त्राणि. ८ क. झ. जयालब्धवरावरान्. च. छ. अ.
 जयानामपरवरान्. ज. जयानामसुतानपुरा. क. जयालब्धवरापुरा. ग. द. जयानामवरान्पुरा. ९ क. मज्जयान्कामरूपिणः.
 क. घ. छ. झ. म. मज्जयान्कामरूपिणः. ख. मज्जयान्कामरूपिणः. १० क. ख. ग. क. झ. पुत्रान्यञ्चाशतं. घ. च. ज. पुत्रान्य-
 ष्चाशतं. ११ क. ख. घ—म. भूयस्य. १२ अयं श्लोकः क. क. म. दृश्यते. १३ क. घ. छ. अ. धर्मवित्. १४ क. छ. झ.
 दत्तवित्. क. घ. म. दत्ताविदितं. १५ क. महातपाः. १६ ख. कर्तुमर्हसि. १७ इदमर्थं च. छ. म. दृश्यते. १८ ख.
 इति मुनिवचनात्. १९ क. च. छ. झ. म. पार्थिवः.

द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

विश्वामित्रेण दशरथप्रेषिताभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां सह स्वाश्रमं प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ तथामध्ये मार्गे भुवि पासापरिहारकृत्वा-
द्विबहुगुणवत्ताप्रतिपादनपूर्वकं रामलक्ष्मणाभ्यां बलातिबलाख्यविद्याद्वयोपदेशः ॥ २ ॥

तथा वसिष्ठे भुवति राजा दशरथः सुतम् ॥ प्रहृष्टवदनो राममाजुहाव सलक्ष्मणम् ॥ १ ॥
कृतस्वस्त्ययनं भ्रात्रा पित्रा दशरथेन च ॥ पुरोधसा वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ २ ॥
स पुत्रं सूर्ध्वपाद्याय राजा दशरथः प्रियम् ॥ ददौ कुशिकपुत्राय सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ ३ ॥
[ततो भूयो वसिष्ठेन मङ्गलैरभिमन्त्रितम् ॥ आदाय विप्रो हृष्टोऽभूत्त्रिदशा विज्वराऽभवन् ॥ ४ ॥]
ततो वायुः सुखस्पर्शो विरजस्को बभौ तदा ॥ विश्वामित्रगतं रामं दृष्ट्वा राजीवलोचनम् ॥ ५ ॥
पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदेव दुन्दुभिनिस्वनैः ॥ शङ्खदुन्दुभिनिर्घोषः प्रयाते तु महात्मनि ॥ ६ ॥
विश्वामित्रो यथावग्रे ततो रामो महायशः ॥ काकपक्षधरो धन्वी तं च सौमित्रिरन्वगात् ॥ ७ ॥
कलापिनौ धनुष्पाणी शोभयानौ दिशो दक्ष ॥ विश्वामित्रं महात्मानं त्रिंशीर्षाविव पद्मभौ ॥
अनुजन्मतुरक्षुद्रौ पितामहमिवाश्विनौ ॥ ८ ॥
तदा कुशिकपुत्रं तु धनुष्पाणी खलंकृतौ ॥ बद्धगोघ्राकुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युतौ ॥ ९ ॥

पदं । राधवस्य गमनमभिरुचि । राधवं कुशिकाक्षजाय
दातुं बुद्ध्या चिन्तयदित्युपस्कार्य । पूर्ववत्पुष्पिताम्राद्युतं
॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
णभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने
एकविंशस्सर्गः ॥ २१ ॥

अथ प्रसन्नहृदयेन राजारामविसर्जनं द्वाविंशे—तथे-
त्यादि । सलक्ष्मणं राममिति तथोरविनाभावज्ञानादि-
तिभावः ॥ १ ॥ कृतत्वादिश्लोकद्वयमेकान्वयं । पित्रा
दशरथेन । स्वनेति शेषः । कृतस्वस्त्ययनं कृतमङ्गलानुष्ठा-
नं । मङ्गलैर्मङ्गलसूक्तैः “स्वस्तिनोमिमीतां” इत्यादिभिः
॥ २ ॥ ३ ॥ अयथाप्रायां भुवि निमित्तसंपत्तिर्दर्शयति—तत
इत्यादि । गतं अनुगतं ॥ ४ ॥ प्रयाते प्रयातुमुपकान्ते ।
देवदुन्दुभिनिस्वनश्च अवतारप्रयोजनोपक्रमत्वात् शङ्ख-

दुन्दुभिनिर्घोषो दशरथीयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ धन्वी धनुष्मान् ।
ग्रीष्मादित्यदिभिः ॥ ७ ॥ कलापिनावित्यादिसार्धश्लोक
एकान्वयः । कलापिनौ तूणीरधारिणौ । “कलापो भू-
षणे बह्वैतूणीरेसंहतावपि” इत्यमरः । शोभयानौ प्रका-
शयन्तौ । आनेमुगभावश्छान्दसः । विश्वस्य मित्रं विश्वा-
मित्रः । “मित्रे च षौ” इति विश्वशब्दस्य दीर्घः । श्रुतिश्च
“तस्यो विश्वं मित्रमासीद्यदिदं किंच तस्माद्विश्वामित्र इत्या-
चक्षते” इति । प्रत्येकं तूणीरद्वयधारणाच्छिरोभ्यां च
त्रिंशीर्षाविवेत्युपमानं धनुस्तूणीरशरधरत्वाद्वा । अक्षुद्रौ
अनल्परूपवीर्यादिवैभवौ ॥ ८ ॥ तदेत्यादिसार्धश्लोक-
द्वयमेकान्वयम् । बद्धं गोघातचर्मकृताकुलित्राण्ययोस्तौ
तथा । गोघाहस्तत्राणमित्येके । श्रुतिः सामान्यशोभा ।
श्रीः विशेषशोभा । शोभयेतां व्यत्ययेन लब्धर्थे लोड् ।
विश्वामित्रमनुयातौ रामलक्ष्मणौ स्थाणुमनुयातौ कुमा-

दिशः आजुहाव । एतेन गुरुवाक्ये राहृश्च द्वाविंशस्य सूचितः ॥ १ ॥ ति० अभिमन्त्रितं बोधितमित्यर्थः । तद्वोधनं च योगवासि-
ष्ठेऽपि ॥ २ ॥ ति० ववावित्याद्युपपन्न इति शेषः ॥ ५ ॥ टी० पद्मशीर्षाविवोरगाविति पाठे तूणीरद्वयं भुजद्वयं शिरश्चेति प्रत्येकं
पक्षकस्य विद्यमानत्वात् पक्षशीर्षावित्युक्तिः । ति० अथेदं तूणीरादिवैष्णवं गङ्गेन दत्तात्रेयाय ताटकपुत्रादुवधाय मारीचस्य समुद्रे
पातनाच्च । नहि प्राकृतशस्त्रसाध्यमेतत् । तदुक्तं पाठे “पक्षी तार्क्ष्येऽस्मागम्य त्रीणि चास्त्राणि कार्मुकम् । सर्वभूतैरदस्य स्तन्दलाता-
भ्यामुपर्ययो” इति । अस्त्राणि शस्त्राणि खड्गचर्मतूणीररूपाणि ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. न. दशरथस्त्वयम्, घ. दशरथस्तदा. २ ख. मात्राकेकेऽप्याचक्षुमित्रया. * पुरोधसेत्यतः प्राक्-
वादेऽपुवादिभिर्विप्रेः समङ्गलकृताशिषम् । आयान्तं सहसौ मित्रिप्रत्युद्गम्य च सख्ये । अङ्गमारोप्यतौ वीरौ राजर्षिरस्मितप्रभः । एतद-
र्धप्रयं, ख. पाठे दस्यते. ३ ख. सपुत्रौ. ४ क. च. छ. झ. न. दशरथस्तदा. ञ. दशरथस्त्वयम्, ख. दशरथ-प्रियौ. ५ अर्थ-
श्लोक. ख. दस्यते. ६ क. ग—घ. नीरजस्को. ७ क. ख. घ. निखनः. ८ ग. धनुर्धरः. ९ ख. छ. न. ट. पक्षशीर्षाविवो-
रगौ. १० अनुजन्मतु रित्यारभ्य. शोभयेतामिति निन्दितौ दित्यन्तं. ख. घ—झ. पाठेषु. अर्धानां क्रमेणैवोपर्येदस्यते.

कुमारौ चारुवपुषौ भ्रातरौ रामलक्ष्मणौ ॥ अनुयातौ श्रिया दीप्त्या शोभयेतामनिन्दितौ ॥
 स्याणुं देवमिवाचिन्त्यं कुमारविव पावकी ॥ १० ॥
 अध्यर्घ्ययोजनं गत्वा सरध्वा दक्षिणे तटे ॥ रामेति मधुरां वाणीं विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ ११ ॥
 गृहाण वत्स सलिलं माभूत्कालविपर्ययः ॥ मन्त्रग्रामं गृहाण त्वं बलामतिबलां तथा ॥ १२ ॥
 न श्रमो न ज्वरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः ॥ न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यन्ति नैर्ऋताः ॥ १३ ॥
 न बाहोः सदृशो वीर्ये पृथिव्यामस्ति कश्चन ॥ त्रिषु लोकेषु वा राम न भवेत्सदृशस्तव ॥ १४ ॥
 [बलामतिबलां चैव पठतस्तव राघव] ॥ न सौभाग्ये न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिश्चये ॥
 नोत्तरे प्रतिवक्तव्ये समो लोके तवानघ ॥ १५ ॥
 एतद्विद्याद्वये लब्धे भविता नास्ति ते समः ॥ बला चातिबला चैव सर्वज्ञानस्य मातरौ ॥ १६ ॥
 क्षुत्पिपासे न ते राम भविष्येते नरोत्तम ॥ बलामतिबलां चैव पठतः पथि राघव ॥ १७ ॥
 [गृहाण सर्वलोकस्य गुप्तये रघुनन्दन] ॥ विद्याद्वयमधीयाने यश्चाप्यतुलं त्वयि ॥ १८ ॥
 पितामहसुते ह्येते विद्ये तेजस्तमन्विते ॥ प्रदातुं तव काकुत्स्थ सदृशस्त्वं हि धार्मिक ॥ १९ ॥
 कामं बहुगुणाः सर्वे त्वय्येते नात्र संशयः ॥ तपसा संभृते चैते बहुरूपे भविष्यतः ॥ २० ॥

राविवाशोभेतामित्यर्थः । स्याणुं कद्रं पावकी पावका-
 त्पाणुर्भूतौस्कन्दविशाखौ । “ततोभवच्चतुर्मूर्तिःक्षणे-
 नभगवान्प्रभुः ॥ स्कन्दोविशाखःशाकश्चनैगमेधश्च-
 प्रसूतः” इतिभारतोक्तेः । अचिन्त्यं अचिन्त्यवैभवम्
 ॥ ९ ॥ १० ॥ अधिकमर्घ्यस्मिन्तदध्यर्घ्यं अध्यर्घ्यं च
 तत्तथोजनं च अध्यर्घ्ययोजनं । सार्धयोजनमितियावत् ।
 तावद्दूरगमनेनबालयोः क्षुत्पिपासाभाभूदितितन्निवर्त-
 कविद्याद्वयोपदेशायाऽऽह्वयते—रामेति । मधुरां भक्ति-
 पूर्वकोच्चारणान्तरामनाम्नः श्रवणानन्दकरत्वाच्च ॥ ११ ॥
 सलिलंगृहाण शुद्धाचमनंकुर्वित्यर्थः । विपर्ययः अति-
 क्रमः विलंबइतियावत् । मन्त्रग्रामं मन्त्रसमष्टिरूपां ।
 इदंबलामतिबलयोःप्रत्येकंविशेषणम् ॥ १२ ॥ तद्गृहण-
 फलमाह—नेत्यादि । विपर्ययः अन्यथाभावः । भ-

विष्यतीतिशेषः । सुप्तं त्वामितिशेषः ॥ १३ ॥ बला-
 मतिबलांचपठतस्तथेतिशेषः । अस्ति स्यादित्यर्थः ।
 त्रिष्वित्यत्रसर्वगुणैर्निस्सीमत्वमुच्यते ॥ १४ ॥ सौ-
 भाग्ये सौन्दर्ये । दाक्षिण्ये सामर्थ्ये । बुद्धिनिश्चये
 बुद्ध्याकार्यनिश्चये । समः भवतीतिशेषः ॥ १५ ॥
 सामान्येनोपसंहरति—एतदिति । तेसमोनास्ति नभ-
 विताचेत्यर्थः । मातरौ कारणभूये ॥ १६ ॥ ते । भविष्येते
 भविष्यतः ॥ १७ ॥ अधीयानेत्यर्थः । भवेदितिशेषः
 ॥ १८ ॥ तेजस्तमन्विते प्रभावसमन्विते । तवप्रदा-
 तुंत्वमेवसदृशोनान्यइतियोजना ॥ १९ ॥ एतदुपपा-
 दयति । काममिति । एते पूर्वोक्ताःसौभाग्यादयः कामं
 प्रकामं त्वयिसन्ति यद्यपि यथापि तपसासंभृते लब्धे
 एते विद्ये । त्वदुपदेशात् बहुरूपे लोकेबहुधा विसृते

ति० कालस्य अत्रभोजनकालस्य । पर्ययोत्तिक्रमः । गृहाणत्वमित्युपलक्षणं लक्ष्मणस्यापि । क्षुत्पिपासाक्षान्तिरूपफलस्योभयोर-
 पिदर्शनादपेक्षणाच्च ॥ १२ ॥ ती० प्रमत्तं प्रमादशुक्तं । कार्यान्तरव्यासङ्गादिनाऽऽवधानमिति यावत् । ति० प्रमत्तंशुक्ताच-
 मनादिक् ॥ १३ ॥ शि० कश्चनजातोनास्तिनचभविष्यति । अभवदित्यस्याप्युपलक्षणमेतत् । वाशब्दवार्थः ॥ १४ ॥ ति० सर्व-
 ज्ञानसमातराविति । अप्रतिभामूलक्षुधादिनिवृत्तिसामर्थ्यवत्त्वात्सर्वज्ञानजनिके ॥ १५ ॥ ति० अधीयानेत्यतीतिशेषः ॥ १८ ॥
 ति० प्रदातुमशुद्धिरितिशेषः । सदृशः तद्गानयोग्यइत्यर्थः ॥ १९ ॥ ती० बहुरूपे बहुफलप्रदे । ति० तपसा मदीयेनसंभृते
 पूर्णे । बहुरूपे शास्त्रोक्तफलादधिकफलप्रदे । यद्वा तपसा सर्वतपःप्राप्यत्वेनतपोरूपेणभवता । संभृते धृतेइत्यर्थः ॥ २० ॥

[पा०] १ क—छ. झ. न. त्कालस्यपर्ययः. २ ट नम्रमो. ३ क. रूपस्यापिसंज्ञाय. ४ ज. नप्रसुप्तं. ५ क. ज. राक्ष-
 साः. ५ क. च. ज. वैराम ट. वैरामभविष्यतितवानघ. ७ इदमर्थः क. ख. ड—ट. दृश्यते. ८ क. झ. पठतस्तात. ख. ट.
 पठतःपथि. ९ क. झ. नभवेत्सदृशस्तव. १० इदमर्थः च. छ. ज. न. ट. दृश्यते. ११ च. छ. भद्रकाकुत्स्थप्राप्यसेरघुनन्दन.
 १२ क. च. छ. झ. शायमवेद्बुद्धि. १३ क. च. छ. न. प्रदास्ते. १४ क. च. छ. झ. न. पार्थिव. १५ ख. वरयुगास्सर्वे.
 न. महागुणास्सन्ति.

ततो रामो जलं स्पृष्ट्वा ग्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ प्रतिजग्राह ते विद्ये महर्षेर्भावितात्मनः ॥ २१ ॥
 विद्यासमुदितो रामः शुशुभे भूरिविक्रमः ॥ सहस्ररश्मिर्मगवान्शरदीव दिवाकरः ॥ २२ ॥
 गुरुकार्याणि सर्वाणि नियुज्य कुशिकात्मजे ॥ ऊषुस्तां रजनीं तत्रै सरख्यां सुमुखं त्रयः ॥ २३ ॥
 दशरथनृपसूनुसत्तमाभ्यां तृणशयनेऽनुचिते तैदोषिताभ्याम् ॥
 कुशिकसुतवचोऽनुलालिताभ्यां सुखमिव सा विवभौ विभावरी च ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥

सरयूतीरे विश्वामित्रेण प्रातःप्रबोधनाच्छयनादुत्थितेन सलङ्गमेन रामेण श्वाभ्याश्चिकनिर्वर्तनपूर्वकं विश्वामित्रसमीपागमनम् ॥ १ ॥ ततो विश्वामित्रेण रात्रिचर्याभ्यां सहगङ्गासरयूसंगमे कामाश्रमं प्रत्यागमनम् । तद्यारामं प्रति तदाश्रमस्याङ्कशब्दवाच्यत्वे निमित्तकथनपूर्वकं सप्तत्यमहर्षिर्ब्रह्मास्त्रीकरणेन तदहोरात्रं तत्रैव सुखमिवासः ॥ २ ॥

प्रभातायां तु शर्नर्या विश्वामित्रो महामुनिः ॥ अभ्यभाषत कौकुत्स्थौ शयानौ पर्णसंस्तरे ॥ १ ॥
 कौसल्या सुप्रजा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते ॥ उचिष्ट नरशार्दूल कर्तव्यं दैवमादिकम् ॥ २ ॥

भविष्यतः ॥ २० ॥ जलं स्पृष्ट्वा आचम्येत्यर्थः । भावितात्मनः ध्यातात्मस्वरूपात् ॥ २१ ॥ विद्यासमुदितः समुदितविद्यः । लब्धविद्यइतियावत् ॥ २२ ॥ गुरुकार्याणि गुरौ कर्तव्यानि पादसंवाहनादीनि । कुशिकात्मजे नियुज्य कृत्वा । त्रयः स्वयंतौ चेति त्रयः । तत्र सरख्यां सरयूतीरे । सुमुखमूषुः । यद्वा एतदर्थस्य पूर्वेणान्वयः । कुशिकात्मजे गुरुकार्याणि नियुज्य विद्यासमुदितो रामः शुशुभे इति ॥ २३ ॥ चतुर्थ्यर्थे “बहुलं लन्दसि” इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । दशरथपुत्रयोर्विभावरी सुखमिव विवभौ प्रभातेत्यर्थः । इव शब्दो वाक्यालङ्कारः । अत्र रामाय विद्यादानं लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणं । पश्चाद्रामो वाल्मिण्यायोपदिदिशेति बोध्यम् । पूर्ववत्पुष्पिताम्रावृत्तं ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

शयने इति बोध्यम् ॥ १ ॥ उभयप्रबोधनार्थमागतौ विश्वामित्रो रामस्य “समयाबोधितः श्रीमान्सुखसुप्र. परंतपः” इत्युक्तरीत्या निद्राकालिकश्रियमवलोक्य तदासक्तस्सन् स्वागमनकार्यविस्मृत्य इमं प्रसूतवती कौसल्या किंवातपस्तप्तवतीति विस्मयते । कौसल्या सुप्रजाः । बोधनकाले विस्मितमुखो मुनिरासीत् । शोभनाप्रजापुत्रो यस्याः सा सुप्रजाः “नित्यमसि च प्रजामेधयोः” इत्यसि च । त्वज्जननी कौसल्या सुप्रजा । यद्वा स्वगतवचनं । एतज्जननी कौसल्या सुप्रजाः । “कौसल्या शुशुभे तेन पुत्रेणासिते जसा” इति वत् । यद्वा कौसल्याया सुप्रजा इति संबोधनं । कर्मधारयेऽप्यार्षोसि च “दूलेपे पूर्वस्वदीर्घोऽणः” इति दीर्घः “सुपांसुलुक्” इत्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घो वा । परशुरामव्यावृत्त्यर्थविशेषणम् । कौसल्या दशरथोरुभयोरपितपः फलत्वेनावतीर्णत्वेऽपि कथं कौसल्या सुप्रजा इत्युक्तिः । उच्यते । “मातापुत्रस्य भूयांसि कर्माण्यारभते” इत्युक्तरीत्या “मातृदेवो भव पितृदेवो भव” इति वन्मातृप्राधान्योक्तेः “पितुः शतगुणं माता” इति स्मृतेः । यद्वा कौसल्या दशरथयोर्महदन्तरमस्ति दशरथो हि “अहं वेद्यमहात्मानं” इति परत्वेन निवेद्यमाने पितृर्ह किंचि-

अथैषामंगदेशप्रामिपूर्ववृत्तकथनव्याजेन व्यञ्जयति त्रयोविंशे—प्रभातायामित्यादि । पर्णसंस्तरे पर्णसथास्तरणे । पूर्वसर्गान्ते तृणशयनस्योक्तत्वाच्च तृणमिश्रपर्ण-

ति० कुशिकात्मजो विश्वामित्रः गुरुकार्याणि गुरुविषयाणिकार्याणि पूर्वोत्थायीपश्चात्संनिवेशीत्यादीनि तानि सर्वाणि नियुज्य उपदिश्येत्यर्थः ॥ २३ ॥ इति द्वाविंशः सर्गः ॥ २२ ॥

ति० सुप्रजाः शोभनपुत्रवती । अतस्त्वादशस्य सुप्रसूतवास्मिन्समये निद्राऽनुचिता ॥ २ ॥

[पा०] १ ग. क. झ. श्रीमद्विक्रमा. २ क. झ. कुशिकात्मजः. ३ घ. तीरे सरख्या. ४ ख. रचिते. ५ ख. ग. घ. सहोषिताभ्यां. ६ क. च. छ. झ. ट. विभावरी. ७ च. छ. ज. न. ट. काकुत्स्थशयानं. ग. काकुत्स्थशयने.

तत्सर्वेः परमोदारं वचः श्रुत्वा नरोत्तमौ ॥ स्नात्वा कृतोदकौ वीरौ जेपतुः परमं जपम् ॥ ३ ॥
 कृताह्निकौ महावीरौ विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ अभिवर्धाभिसंहृष्टौ गमनायाभितस्थतुः ॥ ४ ॥
 तौ प्रयातौ महावीरौ दिव्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ ददृशाते ततस्तत्र सरय्वाः सङ्गमे शुभे ॥ ५ ॥
 तत्राश्रमपदं पुण्यमृषीणामुपेतजसाम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि तप्यतां परमं तपः ॥ ६ ॥
 तं दृष्ट्वा परमप्रीतौ राघवौ पुण्यमाश्रमम् ॥ ऊचतुस्तं महात्मानं विश्वामित्रमिदं वचः ॥
 [कौतूहलाच्चौ धर्मज्ञौ वीर्यवन्तं तपोधनम्] ॥ ७ ॥
 कस्यायमाश्रमः पुण्यः को न्वसिन्वसते पुमान् ॥ भगवञ्श्रोतुमिच्छावः परं कौतूहलं हि नौ ॥ ८ ॥
 तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा प्रहस्य मुनिपुङ्गवः ॥ अन्वीच्छूयतां राम यस्यायं पूर्व आश्रमः ॥ ९ ॥
 कन्दर्पो मूर्तिमानासीत्काम इत्युच्यते बुधैः ॥ १० ॥
 तपस्यन्तमिह स्थापुं नियमेन समाहितम् ॥ कृतोद्वाहं तु देवेशं गच्छन्तं समरुद्रणम् ॥
 धर्षयामास दुर्मेधा हुंकृतश्च महात्मना ॥ ११ ॥

स्कृत्य “दुःस्वेनोत्पावितश्चायंनरामनेतुमर्हसि” इतिरा-
 भेकेवलपुत्रत्वंमन्वानोवसिष्ठसन्धुक्षितहृदयः रामं प्रेषि-
 तधानाकौ सत्यातुकेवलवात्सल्यपरापिद्रुतसादरं प्रेषित-
 वती । तविदं तारतम्यमवलोक्यमुदितहृदयोमुनिराह—
 कौ सत्यासुप्रजाइति । मातृवाक्यं पितृवाक्यं च पालनी-
 यमित्यमुं धर्मलोके प्रवर्तयितुं स्वयंतदनुष्ठातृत्वेन सुप्रजाइ-
 त्युक्त । अथक्रमेण गुणान्तरावगाहोऽभिस्तीर्य प्रबोधयति
 —रामेत्यादि । रामेत्यनेन स्वापकालिकसौन्दर्यमुच्यते ।
 पूर्वासन्ध्याप्रवर्तते पूर्वासन्ध्यादिवाकरमिव रामदिवाक-
 रंत्वांकौ सत्याजनिवतीति भावः । यद्वा मातृवत्पूर्वस-
 न्ध्यामप्युपलालयेति । यद्वा पूर्वासन्ध्याप्रवर्तते आदि-
 त्यस्वेव भवतोऽयं विरोधिनिरसनारंभसमयइति । यद्वा
 पूर्वासन्ध्याप्रवर्तते अज्ञानान्धकारो गतः भगवत्साक्षा-
 त्कारो मे जातः अद्य मे सुप्रभातमिति । यद्वा जगदः सर्व-
 स्य भगवद्वद्वतारात्सत्त्वोद्रेककालो जातः “अद्य मे सफलं
 जन्म सुप्रभाताचमे निशा ॥ यदुन्निद्राञ्जपत्राक्षं विष्णो-
 र्दृक्ष्याम्यहं सुखम्” ॥ उतिष्ठ निद्रा श्रीरवलोकिता प्रबो-
 धश्रियमप्यवलोकितुमिच्छामि । नरशार्दूल नरश्रेष्ठ । नर-
 श्रेष्ठतया भवतापि सन्ध्योपास्या “यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्त-
 देवेतरो जनः” इत्युक्तेः । उतिष्ठ नरशार्दूल आश्रितवि-
 रोधिनिरसनशीलस्य किं निद्रावकाशोऽप्यस्ति । नरशार्दूल

मद्यज्ञनिर्वाहक । उत्थानप्रयोजनमाह—कर्तव्यं वैवमा-
 ह्निकं । देवेन सर्वेश्वरेणाविहितं नित्यकर्मकर्तव्यम् । यद्वा
 देवशब्दो भवदर्थकः । भवदीयमाह्निकं भवदाहाररूपं कर्म
 मया कर्तव्यं । तत्स्वीकुर्वित्यर्थः । यद्वा दैवं देवाराधनभूतं ।
 आह्निकं अह्निर्वर्त्यमेकमुत्थानकर्ममेव ज्ञातकं । कर्त-
 व्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ परमोदारं परमगंभीरमित्यर्थः । कृतो-
 दकौ कृतार्घ्यप्रक्षेपौ । यद्वा कृतदेवार्घ्यतर्पणौ । जप्यतइति
 जपः सं । गायत्रीमिति यावत् । तस्याएव परमत्वात् “न-
 साविद्याः परं जप्यं” इति वचनात् ॥ ३ ॥ अह्निभवमा-
 ह्निकं । कालादृष्टं । कृतप्रातःकृत्यावित्यर्थः । सन्ध्योपास-
 नब्रह्मयज्ञसमिदाधानानि प्रातःकृत्यानि । अभितस्थतुः
 अभिमुखं स्थितौ ॥ ४ ॥ ततः तस्माद्देशात् । प्रयातौ तत्र
 प्रसिद्धे । सरय्वाः सङ्गमे त्रिपथगां गङ्गां नदीं ददृशाते
 ॥ ५ ॥ तत्र गङ्गासरय्वोः संगमे । ददृशाते इत्यनुषज्य-
 ते । तप्यतां तपतां । कर्तरियत्छान्दसः ॥ ६ ॥ ७ ॥
 वसते वसति ॥ ८ ॥ प्रभमाधुर्यात्प्रहसः । यद्वा मा-
 नुषभावनदनात् । यस्यायमाश्रमः सश्रूयतामिति योज-
 ना । रामेति संबोधनं प्राधान्यात् ॥ ९ ॥ कन्दर्प इत्यर्थः ।
 यः काम इत्युच्यते सकन्दर्पः । पुरामूर्तिमानासीत्
 ॥ १० ॥ सार्धश्लोकः । तपस्यन्तं तपश्चरन्तम् । “क-
 र्मेणोरोमन्यतपोभ्यां वार्तिकरोः” इति क्यङ् । इह आश-

ति० प्रहस्य बालकवचनप्रवणजसंतोषादासः ॥ ९ ॥ टी० कन्दर्पः कृतिसतदर्थः ॥ १० ॥ टी० कृतोद्वाहं करिष्यमाणोद्वाहं ।
 यद्वा कृतोद्वाहं गच्छन्तं वद्वाहं कृत्वा गमिष्यन्तः । वर्तमानसामीप्येन विष्यदित्युक् । टी० कृतोद्वाहं कृतः उदि नराकृतिद्विभुजपरमात्मा-
 [पा०] १ ख. ग. घ. वृषात्मजौ. २ ड. झ. यातिसंहृष्टौ. क. ख. शोपसंहृष्टौ. ३ क—घ. च. छ. अ. य. ट. गमना-
 योष. ४ ग. ड. झ. अ. प्रयातौ. ५ क—घ. मध्यतेजसाम्. ड. ख. छ. झ. अ. भावितात्मनाम्. ६ च. य. तपतां. ७ ख.
 ज. ऊचतुस्तौ. अ. ऊचतुस्तौ महात्मानौ. ८ इदमर्थं ख. दृश्यते.

अवेदग्धस्य रौद्रेण चक्षुषा रघुनन्दन ॥ व्यशीर्यन्त शरीरात्स्वात्सर्वगात्राणि दुर्मतेः ॥ १२ ॥
 तस्यै गात्रं हतं तत्र निर्देग्धस्य महात्मना ॥ अशरीरः कृतः कामः क्रोधादेवैश्वरेण हि ॥ १३ ॥
 अनङ्ग इति विख्यातस्तदाप्रभृति राघव ॥ स चाङ्गविषयः श्रीमान्यत्राङ्गं प्रभुमोच ह ॥ १४ ॥
 तस्यायमाश्रमः पुण्यस्तस्येमे मुनयः पुरा ॥ शिष्या धर्मपरा नित्यं तेषां पापं न विद्यते ॥ १५ ॥
 ईहाद्य रजनीं राम वसेम शुभदर्शन ॥ पुण्ययोः सरितोर्मध्ये श्वस्तरिष्यामहे वधम् ॥ १६ ॥
 अभिगच्छामहे सर्वे शुचयः पुण्यमाश्रमम् ॥ ईह वासः परोस्माकं सुखं वत्स्यामहे निश्चाम् ॥
 स्वात्माश्च कृतजप्याश्च हुतहव्या नरोत्तम ॥ १७ ॥
 तेषां संवदतां तत्र तपोदीर्घेण चक्षुषा ॥ विज्ञाय परमप्रीता मुनयो हर्षमागमन् ॥ १८ ॥
 अर्घ्यं पाद्यं तथाऽऽतिथ्यं निवेद्य कुशिकात्मजे ॥ रामलक्ष्मणयोः पश्चादकुर्वन्प्रतिथिक्रियाम् ॥ १९ ॥
 सत्कारं संमनुप्राप्य कथाभिरभिरञ्जयन् ॥ यथार्हमजपन्सन्ध्यामृषयस्ते समाहिताः ॥ २० ॥
 तत्रवासिभिर्गोनीता मुनिभिः सुवतैः सह ॥ न्यवसन्सुमुखं तत्र कामाश्रमपदे तदा ॥ २१ ॥

अमे तपस्वन्तं । नियमेन अविच्छेदेन । समाहितं समाधिमानं । कृतोद्वाहं कृतपार्वतीपरियणं । गच्छन्तं शुश्रूषणार्थपार्वतीप्रभुवन्तं । देवेशं स्थाणुरुद्रं । दुर्मथाः कामोर्ध्वयामास । कृतोद्वाहमिति क्रियाविशेषणं । यदाऽयंकृतोद्वाहोभयति तदातं पार्वत्यांसाभिलाषचित्तमकरोदित्यर्थः । समरुद्रणमित्यपि क्रियाविशेषणं । तदनुमतिपूर्वकमित्यर्थः । महात्मनाहुंकृतश्चासीत् ॥ ११ ॥ व्यशीर्यन्तविशीर्णानि । शृङ्गिंसायांकर्तृरिष्यन् ॥ १२ ॥ सत्र तदा । महात्मनानिर्देग्धस्यशरीरंहतं । अतःकामोशरीरःकृतः ॥ १३ ॥ कामस्तदाप्रभृतिअनङ्गइतिविख्यातः सोङ्गविषयः अङ्गदेशश्च विख्यातः । तत्रहेतुमाह—यत्रेति । यस्यात्कारणावत्रकामोङ्गमुमोच तस्मादयंदेशोङ्गइत्युच्यतइत्यर्थः ॥ १४ ॥ तस्य कामस्य स्थाणोर्वा । अयमाश्रमःइमेमुनयः तस्याःपुरा पूर्वकालमारभ्य । सन्तःनपरंपरयाशिष्याः । अतएवधर्मपराः । अतएवचतेषांपापंनविद्यते । पूर्वरुद्रशिष्यत्वेऽपिसंप्रतिचच्छिष्यत्वकृतपापंनविद्यतइत्यर्थः । एतेनप्रअद्वयस्याप्युत्तरमुक्तं । हिमवतितपस्वन्तंकामोऽर्धयदित्युक्तिःपुरा-

णान्तरे कल्पान्तरमपेक्ष्य ॥ १५ ॥ इह अङ्गविषये । तरिष्यामहे । गङ्गामिति शेषः ॥ १६ ॥ स्नाताः । अतएवशुचयोभूत्वापुण्यमाश्रममभिगच्छामहे । व्यत्ययात्तद् ॥ १७ ॥ तेषांसंवदतां तेषुसंवदत्सु । तपसा दीर्घेण विप्रकृष्टार्थग्रहणसमर्थेन । चक्षुषा ज्ञानेन । विज्ञाय दृष्ट्वा । तेषामागमनंवाटकादिनिरासनिमित्तंतपोजन्यज्ञानेनविदित्वेत्यर्थः । हर्षं हर्षपुलकं ॥ १८ ॥ अर्घ्यं पूजार्थमुदकं । पाद्यं पादार्थमुदकं “पादार्थाभ्यां च”इतियत्प्रत्ययः । आतिथ्यं आचमनीयपूर्वकंभोज्यप्रदानं । अतिथिक्रियां अतिथिपूजां ॥ १९ ॥ सत्कारं कुशलप्रभृति । विभ्रामित्रात्समनुप्राप्य अभिरञ्जयन् अभ्यरञ्जयन् । अतिथिभूतानिति शेषः । कमेण सायंसन्ध्यागमेसति । ते तद्वासिनोविभ्रामित्रादयश्च । छत्रिन्यायेनऋषय इत्युक्तं । समाहिताः अनन्यपराः । सन्ध्यां अहोरात्रयोःसंधि । अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । यथाई यथायोग्यं । यथाशक्तीति यावत् । “सहस्रपरमादेवींशतमध्यांशवरा”इतिवचनात् । अजपन् गानत्रीमिति शेषः ॥ २० ॥ आनीताः निद्रायैस्वाश्रयंप्रा-

रघुनाथविचारे बाहू प्रयतोयेतं । उच्छन्दस्यपरमात्मवाचकलमुपनिषत्प्रसिद्धं । तदर्थस्तु उद्यते तात्पर्यवृत्त्यावेदैःप्रतिपाद्यते अस्मादिति । शि० कृतोद्वाहं सभावेःकृतभ्युत्थानं काष्ठोचितविलासदेशंगच्छन्तं ॥ ११ ॥ ति० रौद्रेण ज्ञातापराधेन । अवध्यातो दृष्टव्यः । शि० अथ हुंकारानन्तरं । कामइति शेषः ॥ १२ ॥ शि० तपलक्षणविधयारामलक्ष्मणयोरपि सांख्यप्रवृत्तिर्बोद्धव्या ॥ २० ॥ इति त्रयोविंशत्सर्गः ॥ २३ ॥

[पा०] १ क. अ—म. अवध्यातस्य. ग. व. रघुसत्तस्वरौद्रेण. ख. क. झ. ट. अवधग्धस्यरौद्रेण. च. छ. झ. अवध्या-तस्वरौद्रेण. २ च. छ. च. तस्याज्ञान्यपतज्जाम. ३ झ. महात्मनः. ४ ख. क्रोधादेवेनचक्षुषा. ५ क. ख. ग. ड—म. समुमोच. ६ क. क. छ—उ. वीर. क. वीराः. च. वीराः. ७ क. इहैवसत्कृता. ८ ट. वत्स्यामः. ९ इदमर्थं च—उ. दृश्यते. १० अ प्रथमंप्राप्य. ११ ख. व. ट. सन्ध्यामुनयस्ते. १२ छ. राक्षीनाः. १३ अ. झ. तथा.

तस्यायमतुलः शब्दो जाह्नवीमभिवर्तते ॥ वारिसंक्षोभजो राम प्रणामं नियतः कुरु ॥ १० ॥
 ताभ्यां तु तावुभौ कृत्वा प्रणाममतिधार्मिकौ ॥ तीरं दक्षिणमासाद्य जग्मतुर्लघुविक्रमौ ॥ ११ ॥
 स वनं घोरसंकाशं दृष्ट्वा नृपवरात्मजः ॥ अविप्रहतमैश्वराकः पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ १२ ॥
 अहो वनमिदं दुर्गं झिल्लिकागणनादितम् ॥ भैरवैः स्थापदैः पूर्णं शकुन्तैर्दोषणारुतैः ॥ १३ ॥
 नानाप्रकारैः शकुनैर्वाश्यद्भिर्भैरवैः स्वनैः ॥ सिंहव्याघ्रवराहैश्च वारणैश्चोपेक्षोमितम् ॥ १४ ॥
 धवाश्वकर्णककुभैर्मरुतिन्दुकपाटलैः ॥ संकीर्णं बदरीमिश्रं किं न्वेतदारुणं वनम् ॥ १५ ॥
 तमुवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ श्रूयतां वत्स काकुत्स्थ यस्येतदारुणं वनम् ॥ १६ ॥
 एतौ जनपदौ स्फीतौ पूर्वमास्तां नरोत्तम ॥ मलदाश्च करुशाश्च देवनिर्माणनिर्मितौ ॥ १७ ॥
 पुरा वृत्रवधे राम मलेन सममिष्टुतम् ॥ क्षुधा चैव सहस्राद्यं ब्रह्महत्या समाविशत् ॥ १८ ॥
 तमिन्द्रं स्थापयन्देवा ऋषयश्च तपोधनाः ॥ कलशैः स्थापयामासुर्मलं चास्य प्रमोचयन् ॥ १९ ॥
 ईह भूम्यां मलं दत्त्वा दत्त्वा कारुशमेव च ॥ क्षीरीरजं महेन्द्रस्य ततो हर्षं प्रपेदिरे ॥ २० ॥
 निर्मलो निष्करुणश्च शुचिरिन्द्रो वदाऽभवत् ॥ ददौ देशस्य सुप्रीतो वरं प्रभुरनुत्तमम् ॥ २१ ॥

रभ्यवत्तरदिग्भागेन पूर्वभागमागत्याज्ञदेशे गङ्गायासह-
 युज्यते सरयूः । तयोर्नेद्योः संभेदे स्थाप्याश्रमः । तस्मात्
 सरयूयुक्तगङ्गातरणदशायां सरयूजलमुभयतस्तु भागीर-
 थ्यापततीति तस्यैव निरिति श्लेषः । सरयूश्च निर्वर्त्ति-
 रास्ति । सरसो यौतीति सरयूः । पाठांतरं सरसो यातीति-
 सरयूः । सकारस्य शकुन्त्वादिवात्पररूपं “ऊक्तः” इति
 स्त्रीप्रत्ययउच्चारः । कस्मात्सरस इत्येतत् आह—ब्रह्म-
 सरयुतेति ॥ १५ ॥ यागङ्गामभिवर्तते गङ्गायासंयुज्यते ।
 अयमतुलः शब्दः तस्याः वारिसंक्षोभजः । सन्धिरार्षः ।
 नियतः नियतमनस्कः सन् । ताभ्यां नदीभ्यां । प्रणामं
 कुरु । कोयंश्च निरतिरामेण पृष्टे सरयूवारिसंघट्टजइति-
 वक्तव्ये तदुत्पत्तिकथनं नन्तव्यत्वात् ॥ १० ॥ नदीसंभेदे-
 रात्रिमुषित्वा प्रातर्दक्षिणाभिमुखगङ्गातिरुः । ततोगङ्गा-
 वक्षिणतीरे तादृकावनमिति श्लेषः ॥ ११ ॥ संकाशतइति
 संकाशः । घोरसंकाशं घोररूपमिति यावत् । अविप्रहतं
 अक्षुण्णं जनसत्त्वाररहितमित्यर्थः ॥ १२ ॥ अहो इत्यादि-
 श्लोकत्रयं । झिल्लिका भूतलाद्यन्तरितकीदृविशेषः ।
 भैरवैः अयंकरैः । स्थापदैः ऋग्मृगैः । शकुन्तैः भासैः ।

“शकुन्तौ भासपक्षिणौ” इत्यमरः । शकुनैः पक्षिभिः ।
 वाश्यद्भिः कुत्सितं शब्दायमानैः । धवः अश्वकर्णः ककु-
 भः मरुतिन्दुकः पाटलः इदं वनमेतादृशं । अहो इदं-
 वनं दारुणं । किं न्वेतदारुणं । किं नाम कमित्यन्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥
 ॥ १५ ॥ एतदारुणं वनं यस्य प्राणिनः स श्रूयतामिति
 योजना ॥ १६ ॥ स्फीतौ प्रवृद्धवधन्यौ । मलदाश्च
 करुशाश्च मलदकरुशानामधेयौ । अवयवबहुत्वाद्बहुव-
 चनं मत्स्याः पाश्चाला इति वत् । देवनिर्माणेन देवनिर्मा-
 णतुल्यनिर्माणेन । निर्मितौ देवलोका समसंस्थानादित्य-
 र्थः ॥ १७ ॥ मलदकरुशसंज्ञानिमित्तमाह—पुरेत्या-
 दि । वृत्रवधे कृते सति मलेन अशुषित्वेन क्षुधा बुभुक्ष-
 याच सममिष्टुतं व्याप्तं इन्द्रं ब्रह्महत्या समाविशत् ।
 ब्रह्महत्यावशेन मलक्षुधाविन्द्रस्याभूतामित्यर्थः ॥ १८ ॥
 स्थापयन् गङ्गादितीर्थेषु स्थापयन् । पुनर्मलपूतैः कलशैः
 कलशोदकैः । स्थापयामासुः । तेन स्थापनेन । अस्य इन्द्र-
 स्य । मलं चकारात् कारुशं । प्रमोचयन् प्रमोचयन्
 ॥ १९ ॥ कारुशमेव कारुशं । स्थानप्रमाणात् । क्षुध-
 मित्यर्थः ॥ २० ॥ शुचिः ब्रह्महत्यातः पूतः ॥ २१ ॥

शि० तस्मैतिसामान्येन पुंसकं ॥ १० ॥ शि० किं किं नाम कं किं सामिकं चेत्यर्थः । दुधार्थे ॥ १५ ॥ तीर्थी० मलदाश्च करु-
 शाभेति बहुवचनं आपोदाराइति वचनं स्वभावकृतं ॥ १७ ॥

[पा०] १ अ. क. झ. ट. नरवरात्मजः. २ क—म. संयुतम्. ३ अ. ग. क. च. छ. झ. म. कीर्ण. ४ क. च. छ. म.
 दारुणस्वनैः. क. झ. दारुणारवैः. अ. ट. दारुणैस्तै. ५ अ. च. छ. झ. म. स्थापितमितम्. क. स्थापितमितम्. ६ क. झ. ग.
 क. च. छ. झ. म. विस्मयतिन्दुक. ७ ट किं न्वेतत्. ग. क. झ किं न्वेदं. ८ क. झ. मलिनदेवाः. ९ क. ग. च. छ. म.
 सोस्मिन्देशे मलं सफलं. १० क. झ. देवाः. ११ क. च. छ. म. इवादिर्दोहसंभूततनो हर्षमवाप्तवान्. १२ क. झ. शुद्धइन्द्रो मया.
 १३ क. च. छ. झ. म. ततो देशस्य सुप्रीतो वरं प्रादादनुत्तमम्.

इमौ जनपदौ स्फीतौ ख्यातिं लोके गमिष्यतः ॥ मलदाश्च करुशाश्च ममाङ्गमलधारिणौ ॥ २२ ॥
 साधुसाध्विति तं देवाः पाकशासनमब्रुवन् ॥ देशस्य पूर्जां तां दृष्ट्वा कृतां शक्रेण धीमता ॥ २३ ॥
 एतौ जनपदौ स्फीतौ दीर्घकालमरिंदम ॥ मलदाश्च करुशाश्च मुदितौ धनधान्यतः ॥ २४ ॥
 कस्यचिच्चय कालस्य रक्षी वै कामरूपिणी ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयन्ती तदा ह्यभूत् ॥
 ताटका नाम भद्रं ते भार्या सुन्दस्य धीमतः ॥ २५ ॥
 मारीचो राक्षसः पुत्रो यस्याः शक्रपराक्रमः ॥ २६ ॥
 घृत्तबाहुर्महावीर्यो विशुलास्यतनुर्महान् ॥ राक्षसो भैरवाकारो नित्यं त्रासयते प्रजाः ॥ २७ ॥
 इमौ जनपदौ नित्यं विनाशयति राघव ॥ मलदाश्च करुशाश्च ताटका दुष्टचारिणी ॥ २८ ॥
 सेयं पन्थानमौवार्य वसत्वध्यर्धयोजने ॥ अतएव च गन्तव्यं ताटकाया वनं यैतः ॥ २९ ॥
 स्वबाहुबलमाश्रित्य जहीमां दुष्टचारिणीम् ॥ मन्त्रियोगादिमं देशं कुरु निष्कण्टकं पुनः ॥ ३० ॥
 न हि कश्चिदिमं देशं शक्नोत्यागन्तुमीदृशम् ॥ यक्षिण्या घोरया राम उत्सादितमसहया ॥ ३१ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं रथैतद्धारुणं वनम् ॥ यक्ष्या चोत्सादितं सर्वमद्यापि न निवर्तते ॥ ३२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥

पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

विद्यामित्रेणरामं प्रति उत्पत्तिप्रभृतिताटकावृत्तान्तकथनम् ॥ १ ॥ तथा मलदाश्च करुशाश्च इतरावप्यवकथनेन स्त्रीवधस्य कर्तव्य-
 त्वेपुरातनचष्टाश्रीकरणपूर्वकतद्वचविधानम् ॥ २ ॥

अथ तस्याग्रमेयस्य मुनेर्वचनमुत्तमम् ॥ श्रुत्वा पुरुषशार्दूलः प्रत्युवाच हूमां गिरम् ॥ १ ॥

वरमेवाह—इमाविति । मलयतिसिखण्डयतीतिमलदः
 “अन्येभ्योपिदृश्यते”इतिस्त्वच् । करुशमस्यास्तीतिक-
 रुशः । अङ्गमलधारिणौ करुशस्याप्युपलक्षणमिदम् । ए-
 तौममाङ्गमलकरुशधारणान्मलदाःकरुशाश्चेतिख्यातिं
 गमिष्यतइत्यर्थः ॥ २२ ॥ २३ ॥ अतइत्यादावप्याहार्थ-
 म् ॥ २४ ॥ एवंपालनीयत्वायदेशस्यपुण्यत्वमुक्त्वात-
 स्यधारणत्वेहेतुमाह—कस्यचिदिति । अर्धत्रयम् । क-
 स्मिंश्चित्कालेगतेसति । तदा जन्मकालएव । नागस-
 हस्रस्य गजसहस्रस्य । बलंधारयन्तीताटकानामयक्षी
 अभूत् । ते शुभं । भद्रमस्तु । ताटकातोभयंमाभूदि-
 त्यर्थः ॥ २५ ॥ मारीचइत्यर्थम् ॥ २६ ॥ अत्रयइति-
 शेषः । यःप्रजाःनित्यंत्रासयतेसमारीचोयस्याःपुत्रः-

सायक्षीअभूदितिपूर्वेणान्वयः ॥ २७ ॥ अस्तुताटका
 किंततस्तत्राह—इमाविति ॥ २८ ॥ आचार्य आवृत्य ।
 यतःयस्मिन्मार्गे । ताटकायाःवनं । अतएवमार्गेणग-
 न्तव्यं ॥ २९ ॥ निष्कण्टकं निरुपद्रवम् ॥ ३० ॥ ईदृ-
 शं अतीवपुण्यं । असहया इतरैरजेयया ॥ ३१ ॥ यथा
 येनप्रकारेण । दारुणं यथाच उत्सादितं निर्जनीकृतं ।
 यथाचोत्सादनाभनिवर्तते तदेतत्सर्वमाख्यातमितियो-
 जना ॥ ३२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्वा-
 मायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने
 चतुर्विंशःसर्गः ॥ २४ ॥

स्त्रियाअपिसर्वलोकविनाशिन्यावधे नदोषइत्याह-

ति० । ताटकानाम तेभद्रं प्रथमशौर्यस्थानत्वेनशौर्यप्रसिद्धिकरलक्षणमद्रवमस्याइतिबोध्यं ॥ २५ ॥ टी० पन्थानमावृत्य । अतएवव-
 गन्तव्यं । अतस्ताटकानिरसनात्पूर्वगन्तुमशक्यत्वात्पन्थानगन्तव्यमित्युक्तिः । अतएवचगन्तव्यमितिक्वचित्पाठः ॥ २९ ॥ शि० मन्त्रियोगादि-
 त्युक्त्यास्त्रियंनहिनिष्पामीतिप्रत्युत्तरंत्वयानवकथ्यमितिहेतुर्बोधितः ॥ ३० ॥ टी० उत्सादितं विजनीकृतं ॥ ३१ ॥ इतिचतुर्विंशःसर्गः २४
 शि० अथ मन्त्रमूलं वचनं श्रुत्वा ॥ १ ॥

[पा०] १ च. छ. झ. अ. ट. मुदिताः. २ क. च. छ. झ. म. यक्षिणी. ३ क. छ. च. छ. झ. अ. ट. महाशीर्षा. ४ ड—उ.
 मावृत्य. ५ क. प्रति. च. छ. ततः ६ क. मासाह. ७ ड. च. छ. झ. अ. शक्रोद्यागन्तु ८ ग. ज. ट. यदेतत्. घ. ययैतत्.

अल्पवीर्या यदा यक्षाः श्रूयन्ते मुनिपुङ्गव ॥ कथं नागसहस्रस्य धारयत्यबला बलम् ॥ २ ॥
 [इत्युक्तवचनं श्रुत्वा राघवस्यामितौजसः ॥ हर्षयन्महामया वाचा सलक्ष्मणमरिंदमम् ॥ ३ ॥]
 विश्वामित्रोऽब्रवीद्वाक्यं शृणु येन बलोत्तरा ॥ वरदानकृतं वीर्यं धारयत्यबला बलम् ॥ ४ ॥
 पूर्वमासीन्महायक्षः सुकेतुर्नाम वीर्यवान् ॥ अनपत्यः शुभाचारः स च तेपे महत्तपः ॥ ५ ॥
 पितामहस्तु संप्रीतस्तस्य यक्षपतेस्तदा ॥ कन्यारत्नं ददौ राम ताटकां नाम नामतः ॥ ६ ॥
 ददौ नागसहस्रस्य बलं चास्याः पितामहः ॥ न त्वेव पुत्रं यक्षाय ददौ ब्रह्मा महायज्ञाः ॥ ७ ॥
 तां तु जौतां विवर्धन्तीं रूपयौवनशालिनीम् ॥ जंभपुत्राय सुन्दाय ददौ भार्यां यशस्विनीम् ॥ ८ ॥
 कस्य चित्त्वध कालस्य यक्षी पुंनमजायत ॥ मारीचं नाम दुर्धर्षं यः शापाद्राक्षसोऽभवत् ॥ ९ ॥
 सुन्दे तु निहते राम सागस्त्यं मुनिपुङ्गवम् ॥ ताटका सह पुत्रेण प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ १० ॥
 भक्षार्थं जातसंरंभा गर्जन्ती साऽभ्यधावत् ॥ ११ ॥
 औपतन्तीं तु तां दृष्ट्वा अगस्त्यो भगवानृषिः ॥ राक्षसत्वं भजस्वेति मारीचं व्याजहार सः ॥ १२ ॥
 अगस्त्यः परमक्रुद्धस्ताटकामपि शप्तवान् ॥ १३ ॥
 पुरुषादी महायक्षी विरूपा विकृतानना ॥ इदं रूपं विहायाय दारुणं रूपमस्तु ते ॥ १४ ॥
 सेवां शापकृतामर्षा ताटका क्रोधमूर्च्छिता ॥ देशमुत्सादयत्येनं भगस्त्यचरितं शुभम् ॥ १५ ॥
 एनां राघव दुर्वृत्तां यक्षीं परमदारुणाम् ॥ गोत्राक्षणहितार्थाय जहि दुष्टपराक्रमाम् ॥ १६ ॥
 न क्षेर्नां शार्पसंस्पृष्टां कश्चिदुत्सहते पुमान् ॥ निहन्तुं त्रिषु लोकेषु त्वामृते रघुनन्दन ॥ १७ ॥

पञ्चविंशे—अथेत्यादि । अप्रमेयस्य अप्रमेयप्रभावस्य ॥ १ ॥ यदा यस्मात् । यदायत्रादयोहेतावपि मुनिभिः प्रयु-
 ज्यन्ते । यस्माच्छ्रूयन्ते तस्मात् अबला स्त्री । कथं नाग-
 सहस्रस्य बलं धारयति ॥ २—३ ॥ येन हेतुना बलोत्त-
 राभवति तं शृणु । तस्यावरदानकृतं वीर्यबलमस्ति अ-
 तोऽबलापि बलं धारयति ॥ ४ ॥ वरदानप्रकारमाह—
 पूर्वमित्यादि ॥ ५ ॥ नामप्रसिद्धौ ॥ ६ ॥ यक्षाय सु-
 केतवे ॥ ७ ॥ विवर्धन्ती विवर्धमाना । भार्या ददौ भा-
 र्यात्वेन ददौ ॥ ८ ॥ कस्मिंश्चित्काले गते सति अजायत

अजनयत् ॥ ९ ॥ शापप्रकारमाह—सुन्देत्विति । नि-
 हते अगस्त्येनेति शेषः । प्रधर्षयितुं हुन्तुं । इच्छति ऐच्छ-
 त् ॥ १० ॥ जातसंरंभा स्वभर्तृवधजनितकोपा । अत-
 एव भक्षार्थं मभ्यधावत् । अर्घ्यं ॥ ११—१२ ॥ अग-
 स्त्यइत्यर्थः ॥ १३ ॥ पुरुषादी मनुष्यभक्षिणी । स्वमि-
 दं रूपं विहाय पुरुषादीत्यादिविशेषणयुक्ता भव । अथ ते-
 दारुणं कूरं । रूपं शरीरं अस्तु ॥ १४ ॥ अगस्त्यचरितं
 तदानीमिति शेषः ॥ १५ ॥ जहि नाशय ॥ १६ ॥ शाप-

ति० यदा यतः । यक्षी यक्षजातिः । श्रूयते पुराणादाविति शेषः । अबलेति सामिप्रायं । शि० यदा यतः । बली ताटका ।
 अबला श्रूयते भवदुक्त्याहावते । अतः अल्पवीर्या भवितुमर्हतीति शेषः । अतः नागसहस्रस्य बलं कथं धारयति ॥ २ ॥ टी० अत्र
 बलमात्रेण पुत्रत्वेन वक्ष्ये वीर्यस्याभिधानं वीर्यशौर्यादयोऽन्येपि गुणाः सन्तीति ज्ञापयितुं ॥ ४ ॥ शि० तदभिहितं पुणवतापुत्रे
 णात्यन्तजनपीडाभवेदिति विचार्य पुत्रं ददौ ॥ ७ ॥ शि० जंभपुत्रायेल्लक्ष्मणपुत्रायैति पाठः । अत्र पाठे लक्ष्मणस्यैव नामा-
 न्तरबोधः । असुरयुधयोर्देवयोनिस्त्वेन उचितः संबन्ध इति नागो जिमघः ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. क. च. छ. झ. ञ. यक्षी श्रूयते. २ अयं श्लोकः क. छ. झ. ञ. दृश्यते. ३ क. ख. तस्य तद्वचनं भुला
 रामस्य विदितमनः. ४ क. च. छ. झ. ञ. बलोत्कटा. ५ क. सदाचारः. ६ क. ख. ग. क. च. छ. झ. ञ. सुप्रीतः. ७ क.
 च. छ. झ. ञ. बालां ख. कन्यां. ८ च. कुंभपुत्राय. क-घ. शर्षपुत्राय. छ. गर्गपुत्राय. ९ क. झ. ददौ चासौ. च. छ. ञ.
 ददौ चासौ. १० क. ग—छ. झ. ञ. द. पुत्रं यजायत. ११ क. झ. अगस्त्यमुपसितमम्. १२ ख. आपतन्ती तु तां दृष्ट्वा पुनस्त-
 स्थास्वमात्मजम् । क्रुद्धः क्रुद्धानुसंकाशो ह्यगस्त्यो भगवानभूत् । राक्षसत्वं. १३ क. च. छ. झ. ञ. परममर्षः. १४ क. ख. क. घ. छ.
 झ. ञ. विकृता. १५ क. रूपं विरूपाय. ख. रूपं परित्यज्य. ग. घ. रूपमपहाय. क. घ. छ. झ. ञ. रूपं विहायाद्य. १६ क. घ.
 छ. झ. ञ. अगस्त्याचरितं. १७ ट. दुर्धर्षा. १८ क. च. छ. झ. ञ. संस्पृष्टा.

न हि ते स्त्रीवधकृते घृणा कार्या नरोत्तम ॥ चातुर्वर्ण्यहितार्थाय कर्तव्यं राजसूनुना ॥ १८ ॥
 नृशंसमनृशंसं वा प्रजारक्षणकारणात् ॥ पातकं वा सदोषं वा कर्तव्यं रक्षता सेताम् ॥ १९ ॥
 राज्यभारनियुक्तानामेष धर्मः सनातनः ॥ अधर्म्या जहि काकुत्स्थ धर्मो ह्यस्या न विद्यते ॥ २० ॥
 श्रूयते हि पुरा शक्रो विरोचनसुतां नृप ॥ पृथिवीं हन्तुमिच्छतीं मन्यराभ्यसूदयत् ॥ २१ ॥
 विष्णुना च पुरा राम भृगुपत्नी दृढव्रता ॥ अर्निन्दं लोकमिच्छन्ती काव्यमाता निषूदिता ॥ २२ ॥
 ऐतैश्चान्यैश्च बहुमी राजपुत्र महात्मभिः ॥ अधर्मसंहिता नार्यो हताः पुरुषसत्तमैः ॥
 तस्मादेनां घृणां त्यक्त्वा जहि मच्छासनाक्षुप ॥ २३ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

रामेणस्वभनुष्टकारध्वनात्साहसमागतायास्तटिकायामुनिचोदनयाहननम् ॥ १ ॥ ततोविश्वामित्रादिभिस्तस्मिन्वने
 तत्राध्यासुखनिवासः ॥ २ ॥

मुनेर्वचनमङ्गीवं श्रुत्वा नरवरात्मजः ॥ राघवं प्राञ्जलिर्भूत्वा प्रत्युवाच दृढव्रतः ॥ १ ॥
 पितुर्वचननिर्देशात्पितुर्वचनमौरवात् ॥ वचनं कौशिकस्येति कर्तव्यमविशङ्कया ॥ २ ॥
 अनुशिष्टोऽस्म्ययोध्यायां गुरुमध्ये महात्मना ॥ पित्रा दशरथेनाहं नैवक्ष्यं च तद्वचः ॥ ३ ॥
 सोऽहं पितुर्वचः श्रुत्वा शासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ करिष्यामि न संदेहस्ताटकावधमुत्तमम् ॥ ४ ॥
 गोत्राक्षणहितार्थाय दर्शेस्यास्य सुखाय च ॥ तव चैवाप्रमेयस्य वचनं कर्तुमुद्यतः ॥ ५ ॥

संस्पृष्टां शापयुक्ताम् ॥ १७ ॥ ते त्वया । घृणा जु-
 गुप्ता । कर्तव्यं कर्मेतिशेषः ॥ १८ ॥ नृशंसं क्रूरक-
 र्म । सदोषं सापवादकर्म रक्षता राजपुत्रेण प्रजारक्ष-
 णकारणात्कर्तव्यं ॥ १९ ॥ सनातनः नित्यः । अधर्म्या
 अधर्माद्वनपेतां । एतदेवाह—धर्म इति ॥ २० ॥ स्त्रीव-
 धस्यकर्तव्यत्वे इतिहासद्वयमाह—श्रूयत इत्यादिना । म-
 न्यरां मन्यराभिधानां ॥ २१ ॥ काव्यमाता शुक्रमाता ।
 इयं कथामत्स्यपुराणेवर्णिता । स्वपुत्रेऽनुक्रेदेवशिक्षार्थरुद्र-
 समीपे तपस्यतिसतिदेवपीडिता असुराः शुक्रमातरं भृगुप-
 त्रीं शरणमगच्छन् । साचासुररक्षणार्थं देवान् हन्तुमुद्यु-

क्ता । तांचेन्द्रप्रार्थितो विष्णुरासाद्यतस्याः शिरश्चिच्छेदे-
 ति ॥ २२ ॥ एतैः एतादृशैरित्यर्थः ॥ २३ ॥ इति श्रीगो-
 विन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिसंजीवा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

अथ ताटकावधः षड्विंशे—मुनेरित्यादि । अङ्गीवं भृष्टं
 ॥ १ ॥ पितुर्वचननिर्देशात् नियोगात् कौशिकवधनं
 त्वया कर्तव्यमित्येवंरूपात् । पितुर्वचनमौरवात् बहुमा-
 नाच्च । इति उक्तप्रकारं कौशिकस्य वचनं कर्तव्यमिति-
 मानसव्यापारः ॥ २ ॥ मुनिप्रत्याह—अनुशिष्ट इति
 ॥ ३ ॥ श्रुत्वा स्थितः । सोऽहमित्यन्वयः ॥ ४ ॥ उद्यतः

ति० वाचस्पत्यार्यैः । अनृशंसमिव नृशंसं क्रूरमपिकार्यमित्यर्थः । रक्षतासदेति रक्षाधर्मसमृद्धिश्चेत्त्वेनेति भावः ॥ १९ ॥ ति०
 अनिष्टं निदाशुखरहितं ॥ २२ ॥ ति० एतैः एतादृशैः । यद्वा आर्षेयवृत्तं । एताभ्यां शक्रविष्णुभ्यामित्यर्थः । मच्छासनादिति ।
 यथापरशुरामस्य जमदग्नेरोराह्वयमातृवधेपिनदोषः । तथा बलादिदातृत्वेन पुरोर्ममाह्वयास्त्रीवधे तदनदोष इति भावः ॥ २३ ॥
 इति पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥

ती० अङ्गीवं महार्थं ॥ १॥ ति० तव च हिताय अक्षयितं स्वाहापरिपालनेन संतोषरूपं । शि० लोकस्य असद्वृष्टिपथस्यास्य
 [पा०] १ क. च. झ. न. हितायैहि. २ ग. ट. झ. ट. सता. झ. च. सता. ३ झ. अ. ह्यस्या. ४ ख. मवलामभ्य.
 ५ क. क. छ. झ. न. पतिवता. ६ झ. अविर्द. ७ ख. ग. घ. एतैरन्यैश्च. ८ क. च. छ. झ. अ. राजपुत्रैर्महा. ख.
 राजभिश्च. ९ क. ग. घ. निरता. १० इदमर्थं झ. दृश्यते. ११ ख. घ. क. च. छ. झ. अ. नावहेयं हि. १२ क. च. छ. झ. अ.
 देशस्य च हिताय. ट. लोकस्य च हिताय.

एवमुक्त्वा धनुर्मध्ये बद्धा मृष्टिमर्दिमः ॥ ज्याघोषमकरोत्तीव्रं दिशः शब्देन नोदयन् ॥ ६ ॥
 [तस्य संरंभमालोक्य सभ्रातृर्मुनिपुङ्गवः ॥ स हर्षमतुलं लेभे रामं साध्विति चाब्रवीत् ॥ ७ ॥]
 तेन शब्देन विव्रस्तास्ताटकावनवासिनः ॥ ताटका च सुसंकुद्धा तेन शब्देन मोहिता ॥ ८ ॥
 तं शब्दमभिनिध्याय राक्षसी क्रोधमूर्च्छिता ॥ श्रुत्वा चोभ्यद्रवद्वेगाद्यतः शब्दो विनिःसृतः ॥ ९ ॥
 तां दृष्ट्वा राघवः कुंदां विकृतां विकृताननाम् ॥ प्रमाणेनोतिवृद्धां च लक्ष्मणं सोभ्यभाषत ॥ १० ॥
 पश्य लक्ष्मण यक्षिण्या भैरवं दारुणं वपुः ॥ भिद्येरन्दर्शनादस्या भीरूणां हृदयानि च ॥ ११ ॥
 [एनां पश्य दुराधर्षा निर्भिन्नहृदयां क्षितौ ॥ शयानां शयने वीर धूतपापां मयावहाम् ॥ १२ ॥]
 एनां पश्य दुराधर्षा मायाबलसमन्विताम् ॥ विनिवृत्तां करोम्यद्य हृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ १३ ॥
 न क्षेनामुत्सहे हन्तुं स्त्रीस्वभावेन रक्षिताम् ॥ वीर्यं चास्या गतिं चापि हनिष्यामीति मे मतिः ॥ १४ ॥
 एवं श्रुत्वाणे रामे तु ताटका क्रोधमूर्च्छिता ॥ उद्यम्य बाहू गर्जन्ती राघमेवाभ्यधावत ॥ १५ ॥
 विश्वामित्रस्तु ब्रह्मर्षिर्दुङ्कारेणाभिभर्त्स्य ताम् ॥ स्वस्ति राघवयोरस्तु जयं चैवाभ्यभाषत ॥ १६ ॥
 उद्धुन्वाना रजो घोरं ताटका राघवाबुधौ ॥ रजोमोहेन महता मूहूर्तं सा व्यमोहयत् ॥ १७ ॥
 ततो मायां समास्थाय शिलावर्षेण राघवौ ॥ अवाकिरत्सुमहता ततश्चक्रोध राघवः ॥ १८ ॥
 शिलावर्षं महत्तस्याः शरवर्षेण राघवः ॥ प्रतिहत्योपधावन्त्याः करौ चिच्छेद पत्रिभिः ॥ १९ ॥
 ततश्चिन्नभुजां श्रान्तामभ्याशे परिगर्जतीम् ॥ सौमित्रिरकरोत्क्रोधाद्भृतकर्णाग्रनासिकाम् ॥ २० ॥
 कामरूपधरा रंघः कृत्वा रूपाण्यनेकशः ॥ अन्तर्धानं गता यक्षी मोहयन्तीव मायया ॥
 अश्मवर्षं विमुञ्चन्ती भैरवं विचंचार ह ॥ २१ ॥

अहमितिशेषः ॥ ५—७ ॥ सुसंकुद्धा प्रकृत्यावतिको-
 पना । मोहिता किंकर्तव्यमितिसंभ्रान्ता । आसीत्
 ॥ ८ ॥ अभिनिध्याय आकर्ष्य । क्रोधमूर्च्छिता आसी-
 त् । श्रुत्वाकुद्धासाऽभ्यद्रव ॥ ९ ॥ प्रमाणेन औन्नत्ये-
 न ॥ १० ॥ भैरवं भयंकरं दारुणं विकृतम् ॥ ११ ॥
 मायाबलं अन्तर्धानबलं विनिवृत्तां पराङ्मुखी । एता-
 बतैवगुरुवचनानुष्ठानसिद्धेरितिभावः ॥ १२—१३ ॥
 वीर्यगतिहन्तं हस्तपादभञ्जनेन ॥ १४—१५ ॥ अ-

स्त्वित्यत्रइतिशब्दोऽध्याहार्यः । अतिमानुषशक्तिजान-
 त्रपिताटकायाः क्रौर्यातिशयं दृष्ट्वातिशङ्कयामहर्षिर्मङ्गल-
 माशास्ते ॥ १६ ॥ उद्धुन्वाना उत्किरन्ती ॥ १७ ॥
 मायां अन्तर्धानशक्तिम् ॥ १८ ॥ प्रतिहत्य भङ्ग्यत्वा ।
 करौचिच्छेद शिलावर्षेहेतुत्वात् । पत्रिभिः शरैः ॥ १९ ॥
 अभ्याशे समीपे । गर्जतीं गर्जन्तीं । नुमभावार्थः
 ॥ २० ॥ कामरूपधरा कामरूपधरणशक्ता । अतए-
 वानेकशोरूपाणिकृत्वा मायया अन्तर्धानं गता सती भैर-

देशस्य । चकारेणयशःप्राप्तिरूपलक्षिताय । चकारान्तरेणसन्निष्ठमवच्छिन्नपक्षप्रकटनाय ॥ ५ ॥ शि० यतः शब्दोविनिःसृतः
 तंशब्दंश्रुत्वा क्रोधमूर्च्छिता राक्षसी ताटका । अभिनिध्याय शब्देदेशनिधिल । कुदायतः कुदस्यक्रोधस्यआयतोविस्तारोऽसमा-
 त्तशब्दोयतोविनिःसृतः तंदेशमभ्यद्रवत् । अतएवक्रोधमूर्च्छितेत्यनेन कुदेत्यस्यनपौनस्त्यं । यशब्दोयतइत्यर्थः ॥ ९ ॥
 टी० वीर्यं पराभिभवनशक्तिः । गतिं आकाशादिगतिं ॥ १४ ॥ ति० राममेव विश्वामित्रस्यदुर्धर्षत्वेनतंविदुष्यमानुषबुद्ध्याराममे-
 नेत्यर्थः ॥ १५ ॥ टी० रजोमोहेन रजोन्वकारेण । शि० रजोमेवेन रजोन्वकारेण । शि० रजोमेवेन मेघसदृशरजसा ॥ १७ ॥
 टी० मायाबलं मायानिर्मितबलं । मायाविधामितियावत् ॥ १८ ॥

[पा०] १ ख. ग. घ. ज्याघान्दं. २ ट. पूरयन्. ३ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. ४ क. ह. घ. छ. झ. ञ. ट. चाभ्यद्रवत्कुदा.
 ५ ख. ह. ट. कुदो. ६ घ. ट. नातिवृत्तां. ७ अयंश्लोकः क. ख. दृश्यते. ८ क. ह. घ. छ. ज. घैव. ९ क. न. छ. झ. ञ.
 हुन्वामितिहि. १० क. झ. बाहुं. ११ क. झ. ट. उद्धुन्वाना. १२ क. ख. ह. ञ. ट. मेयेन. १३ क—घ. छ. ञ. ट. त्वमोहयत्.
 १४ घ. छ. ज. मायाबलमास्थाय. १५ क. वीर्यवान्. १६ क. न. छ. झ. ञ. १७ ख. शान्तां. १८ ख. ह. घ. छ.
 झ. ञ. सातु. १९ क. घ. छ. झ. ञ. ट. समावया. क. ख. घ. चमायया. २० क. ख. ग. ह. झ. निवचारात्.

[ज्यास्वनं चक्रतुर्वारौ बज्राश्चनिसमं तदा ॥ मोहिता तेन शब्देन लब्धसंज्ञा चिरात्तदा ॥ २२ ॥]
 ततस्तावश्मवर्षेण कीर्यमाणौ समन्ततः ॥ दृष्ट्वा गाधिसुतः श्रीमानिदं वचनमब्रवीत् ॥ २३ ॥
 अलं ते घृणया वीर पापैषा दुष्टचारिणी ॥ यज्ञविघ्नकरी यक्षी पुरा वर्धति मायया ॥ २४ ॥
 कथ्यतां तावदेवैषा पुरा सन्ध्या प्रवर्तते ॥ रक्षांसि सन्ध्याकालेषु दुर्धर्षाणि भवन्ति वै ॥ २५ ॥
 इत्युक्तस्तु तदा यक्षीमश्मवृक्षाऽभिवर्षतीम् ॥ दर्शयश्चन्दवेधित्वं तां हरोष स सायकैः ॥ २६ ॥
 सा रुद्धा श्वरजालेन मायाबलसमन्विता ॥ अभिदुद्राव काकुत्स्थं लक्ष्मणं च विनेदुषी ॥ २७ ॥
 तामापतन्तीं वेगेन विक्रान्तामशनीमिव ॥ श्रेणोरसि विव्याध सा पपात ममार च ॥ २८ ॥
 सा इतां भीमसंकाशां दृष्ट्वा सुरपतिस्तदा ॥ साधुसाध्विति काकुत्स्थं सुराश्च समपूजयन् ॥ २९ ॥
 उवाच परमप्रीतः सहस्राक्षः पुरन्दरः ॥ सुराश्च सर्वे संहृष्टा विश्वामित्रमथामुबन् ॥ ३० ॥
 मुने कौशिके भद्रं ते सेन्द्राः सर्वे मरुद्गणाः ॥ तोषिताः कर्मणानेन स्नेहं दर्शय राघवे ॥ ३१ ॥
 प्रजापतेः केशाश्वस्य पुत्रान्सत्यपराक्रमान् ॥ तपोबलभृतो ब्रह्मत्राघवाय निवेदय ॥ ३२ ॥
 पात्रभूतश्च ते ब्रह्मस्तवानुगमने धृतः ॥ कर्तव्यं च महत्कार्यं सुराणां राजसूनुना ॥ ३३ ॥
 एवमुक्त्वा सुराः सर्वे अगुर्हृष्टा रथ्यागतम् ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य ततः सन्ध्या प्रवर्तते ॥ ३४ ॥
 ततो मुनिवरः प्रीतस्ताटकावधतोषितः ॥ मूर्ध्नि राममुपाग्राह्य इदं वचनमब्रवीत् ॥ ३५ ॥

वयमश्मवर्षविमुञ्चन्तीमोहयन्तीवविचचार । अर्धत्रयम् ॥ २१—२२ ॥ श्रीमान् स्वतएषताटकावधहेतुप्राप्ति-
 कृतहर्षेणकान्तिमाप् ॥ २३ ॥ दुष्टचारिणी दुष्टयया-
 वथाचरणशीला । अन्तर्धानशक्त्याऽश्मवर्षशीलेत्यर्थः ।
 एतेन पेहिक्नाशकत्वमुक्तं । पारलौकिकनाशकत्वम-
 प्याह—यज्ञविघ्नकरीति । पुरावर्धति वर्धयते । “या-
 वत्पुराणिपातयोर्लद” ॥ २४ ॥ सन्ध्यापुराप्रवर्तते प्र-
 वर्तयते । तावत् पूर्वमेव कथ्यतां । सन्ध्याप्रवृत्तौका-
 शानिस्तत्राह—रक्षांसीति ॥ २५ ॥ अभिवर्षतीं अभि-

वर्षन्तीं । शब्दवेधित्वं श्रुतःशब्दोयस्मादुत्पन्नःतद्वेधि-
 त्वम् ॥ २६ ॥ अभिदुद्राव अप्रयोजकमन्तर्धानंविहा-
 येत्यर्थः । विनेदुषी नादंकुर्वन्ती ॥ २७ ॥ अशनीं “स-
 र्वतोकिमर्थादित्येके” इतिजीष् ॥ २८ ॥ भीमसंकाशां
 भीमरूपां । सुरपतिः सुराश्च समपूजयन् ॥ २९ ॥
 ॥ ३० ॥ सर्वे वयमितिशेषः । स्नेहंदर्शय स्नेहकार्यं
 प्रवर्तय ॥ ३१ ॥ एतदेवाह—प्रजापतेरिति ॥ ३२ ॥
 अयमितिशेषः । अनुगमने शुभ्रूषणे । धृतः स्थिरधीः
 ॥ ३३ ॥ पुरस्कृत्य पूजयित्वाजगमुः । सन्ध्या सायं-

शि० ममार मं शिवसंनिधिं धार जगाम पपातच । तद्देशं प्राप्यशिवसंनिधावपतदित्यर्थः । किंच अपपातमं अपगदःपातः
 पुनरावृत्तिर्यस्मात्सएव मः शिवस्तं कैलासादिमित्यर्थः । धारप्राप । बाणवेगेनतत्रप्रक्षितेत्यर्थः । एतेनस्त्रीत्वादेवत्वंनहतासि ।
 अतस्तत्रपुनर्नेगन्तव्यमिति शिवउपदेक्ष्यतीतिहेतुर्व्यक्तः । अतएव “नक्षेत्राभ्युत्सहेहन्तुंस्त्रीस्वभावेनरक्षिता” इतिप्रतिज्ञायामविरोधः ।
 अतएव “रामोद्विर्नाभिभाषते” इतिसानुकूलं । अतएव “मुन्यस्त्रीदमनप्रभोवमुदितादिपदवटकदमनप्रयोगस्थंणच्छते । अन्यथाभ्युत्सहीहलनप्रभोदमुदितादितिबदे-
 दितिबिह् । “भोग्येसमयेऽपिस्त्र्याद्विषेचमधुसूदने । मास्त्रीपपातयावस्यात्तुंस्त्रिहृन्मन्त्रेखरे” इतिमेदिनी ॥ अस्मिमर्षे
 च, एव ॥ २८ ॥ इतिवर्द्धितस्तर्गः ॥ २६ ॥

[पा०] १ इदमर्षं च, इत्येते, २ क—छ, झ, ञ, राम, ३ क, ख, ग, क, ख, छ, झ, ञ, ट, वर्धते, ४ क,
 झ, ञ, कालेत्, ५ क, क, च, छ, झ, ञ, गवन्तिहि, ६ ख, क, झ, इत्युक्तस्तदुतायक्षी, ट, स्तुतपायक्षी, ७ क, झ,
 वर्धयिषीम्, ८ क, च, छ, झ, ञ, बाणजालेन, ख, शरवर्षेण, ९ क, च, छ, झ, ञ, पपातच, १० ख, देवपतिः, ११ क, च,
 छ, झ, ञ, सुराश्चाप्याधि, १२ क—य, च, न, श्रेणाश्वस्य, १३ क—च, च, छ, न, भृतान्, १४ क, झ, रतः, ट, भृतः
 १५ च—छ, झ, ञ, मुमहत्कर्म, १६ क, झ, विहायसम्, १७ क—च, पूजयित्वा, क, च, छ, झ, ञ, ट, पूजयन्तः,

इहाद्य रजनीं राम वंसाम शुभदर्शन ॥ श्वः प्रभाते गमिष्यामस्तदाश्रमपदं मम ॥ ३६ ॥
 विश्वामित्रवचः श्रुत्वा हृष्टो दशरथात्मजः ॥ उवास रजनीं तत्र ताटकाया वने सुखम् ॥ ३७ ॥
 मुक्तशपं वनं तच्च तस्मिन्नेव तदाऽहनि ॥ [चैपकाशोकपुष्पागमल्लिकाधैस्तुशोभितम् ॥ ३८ ॥
 चूतैश्च पनसैः पुनैर्नारिकेलैश्च शोभितम् ॥ वापीक्षुपतटाकैश्च दीर्घिकाभिरलङ्कितम् ॥ ३९ ॥
 मल्लिकाहेमकूटैश्च मण्डपैरुपशोभितम् ॥] रमणीयं विबभ्राज यथा चैत्ररथं वनम् ॥ ४० ॥
 निहत्य तां यक्षसुतां स रामः प्रशस्यमानः सुरसिद्धसङ्घैः ॥
 उवास तस्मिन्मुनिना सहैव प्रभातवेलां प्रतिबोध्यमानः ॥ ४१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकिये आदिकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

विश्वामित्रेण रामलक्ष्मणाभ्यां नानास्त्रमन्त्रदानम् ॥ १ ॥

अथ तां रजनीमुप्य विश्वामित्रो महायशः ॥ ग्रहस्य राघवं वाक्यमुवाच मधुराक्षरम् ॥ १ ॥
 परितुष्टोऽसि भद्रं ते राजपुत्र महायशः ॥ ग्रीत्या परमया युक्तो ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ २ ॥
 देवासुरगणान्वाऽपि सगन्धर्वैर्गानपि ॥ यैरभिजान्त्रसंज्ञाजौ वशीकृत्य जयिष्यसि ॥ ३ ॥
 तानि दिव्यानि भद्रं ते ददाम्यस्त्राणि सर्वशः ॥ दण्डचक्रं महद्दिष्यं तव दास्यामि राघव ॥ ४ ॥
 धर्मचक्रं तैतो वीर कालचक्रं तथैव च ॥ विष्णुचक्रं तथाऽत्युग्रमैन्द्रमस्त्रं तथैव च ॥ ५ ॥
 वज्रमस्त्रं वरश्रेष्ठ शैवं शूलवरं तथा ॥ अस्त्रं ब्रह्माशिरश्चैव ऐपीकमपि राघव ॥
 ददामि ते महाबाहो ब्राह्ममस्त्रमनुत्तमम् ॥ ६ ॥
 गदे द्वे चैव काकुत्स्थ मोदकी शिखरी उभे ॥ प्रदीप्ते नैरशार्दूल प्रयच्छामि नृपात्मज ॥ ७ ॥
 धर्मपाशमहं राम कालपाशं तथैव च ॥ पाशं वारुणमस्त्रं च ददाम्यहमनुत्तमम् ॥ ८ ॥
 अशनी द्वे प्रयच्छामि शुष्काद्रं रघुनन्दन ॥ ददामि चास्त्रं पैनाकमस्त्रं नारायणं तथा ॥ ९ ॥

सन्ध्या । प्रवर्ततेस्मा ॥ ३४-३५ ॥ तत् पूर्वोक्तम् ॥ ३६-३७ ॥
 मुक्तशपं मुक्तोपद्रवं । तस्मिन्नहनि । तदैव तत्क्षण
 एव ॥ ३८-३९ ॥ चैत्ररथं कुवेरोद्यानम् ॥ ४० ॥
 प्रतिबोध्यमानः मुनिनेतिशेषः । कौसल्यासुप्रजारासे-
 त्येवंप्रबोधितोऽभूदित्यर्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ ४१ ॥ इति
 श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 खीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥

त्वा । ग्रहस्य ग्रहर्षेणमन्दहासंकृत्वा ॥ १ ॥ महायशः-
 तिसंयुद्धित्वाभदीर्घः । ग्रीत्यापरमयायुक्तइतिपरितुष्टो-
 स्तीत्यस्यानुवादः । सर्वशःसर्वाणि ॥ २ ॥ आजौ युद्धे ।
 जयिष्यसि स्वार्थेणिच् ॥ ३ ॥ दण्डचक्रादयश्चक्रभेदाः
 ॥ ४ ॥ सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । शूलवरं शूलश्रेष्ठं ।
 ब्रह्माशिरः ब्रह्मास्त्रावन्यत् ॥ ५-६ ॥ मोदकीशिख-
 रीसंज्ञेयेद्वेगदेस्तः तेजभेदास्त्रामीतिसंबन्धः ॥ ७ ॥
 वारुणमित्यस्याकाक्षिण्यायेनोभयत्रान्वयः ॥ ८ ॥
 शुष्काशनिराद्राशनिरित्यन्वयः । पिनाकिनइदंपैनाकं

अस्त्रगणलाभःसप्तविंशो—अथेत्यादि । उच्य उचि-

ति० वाद्यन्दवार्थः । गन्धर्वोऽरगसहितदेवासुरगणरूपशत्रून्पिप्रसङ्ग बलेन जयिष्यसि जेष्यसि । यदिवधेदथा तदावशीकृत्यसंमो-
 हनास्त्रादिनाजेष्यसि । अन्येषां तु कागणनेतिभावः ॥ ३ ॥ वि० दण्डचक्रादयोऽस्त्रभेदाः ॥ ४ ॥ ति० शूलवत तत्रामकं ॥ ६ ॥
 ति० द्वेगदे गदासंज्ञिकेअस्त्रे ॥ ७ ॥

[पा०] १ ग. घ. वसेम. २ इदमर्धचतुष्टयं ख. च. छ. न. दश्यते. ३ घ. छ. महासुनिः. ४ क.—घ. प्रशस्य. ५ क.
 च. छ. झ. न. मधुरस्वरम्. ६ क. ड. च. छ. झ. न. रगान्मुवि. ७ ग. तथा. घ. तदा. ८ क. ख. ड. च. छ. झ. य.
 भैन्द्रचक्रं. ९ ड. झ. शूलवत. १० क. च. शिखरेउभे. ड. झ. शिखरेउभे. ११ ग. नृपशार्दूल. १२ अ. ददाम्यस्त्रं च.

आग्नेयमखं दयितं शिखरं नाम नामतः ॥ वायव्यं प्रथमं नाम ददामि च तवानघ ॥ १० ॥
 अखं ह्यशिशिरो नाम क्रौञ्चमखं तथैव च ॥ शक्तिद्वयं च काकुत्स्थ ददामि तव राघव ॥ ११ ॥
 कङ्कालं मुसलं घोरं कापालमथ कङ्कणम् ॥ धौरयन्त्वसुरा यानि ददाम्येतानि सर्वशः ॥ १२ ॥
 वैद्याधरं महाखं च नन्दनं नाम नामतः ॥ असिरं महाबाहो ददामि नृवरात्मज ॥ १३ ॥
 भान्धर्वमखं दयितं भौनवं नाम नामतः ॥ अस्त्रापनप्रशमने दधि सौरं च राघव ॥ १४ ॥
 दर्पणं श्लोषणं चैव संतापनविलापने ॥ मेदनं चैव दुर्धर्षं कर्दपदयितं तथा ॥ १५ ॥
 पैशाचमखं दयितं मोहनं नाम नामतः ॥ प्रतीच्छ नरशार्दूल राजपुत्र महायशः ॥ १६ ॥
 सामसं नरशार्दूल सौमनं च महाबल ॥ संवर्तं चैव दुर्धर्षं मौसलं नाम नामतः ॥ १७ ॥
 सत्यमखं महाबाहो तथा भौद्याधरं परम् ॥ 'घोरं तेजःप्रभं नाम परतेजोपकर्षणम् ॥ १८ ॥
 'सौम्याखं' शिशिरं नाम त्वाष्ट्रमखं सुकामदम् ॥ दारुणं च भगस्यापि शीतेषुमथ मौनवम् ॥ १९ ॥
 एताव्राम महाबाहो कामरूपान्महाबलान् ॥ गृहाण परमोदारान्निष्प्रमेव नृपात्मज ॥ २० ॥
 स्थितस्तु प्राञ्जुखो भूत्वा शुचिर्भुविनिरस्तदा ॥ ददौ रामाय सुप्रीतो मन्त्रग्राममनुचमम् ॥ २१ ॥
 सर्वसंग्रहणं येषां दैवतैरपि दुर्लभम् ॥ तान्यस्त्राणि तदा विप्रो राघवाय न्यवेदयत् ॥ २२ ॥
 जपतस्तु मुनेस्तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ उपतस्थुर्महार्हाणि सर्वाण्यस्त्राणि राघवम् ॥ २३ ॥
 लैलुथ मुदिताः सर्वे रामं प्राञ्जलयस्तदा ॥ ईमे स परमोदाराः किंकरास्तव राघव ॥ २४ ॥
 [यैद्यदिच्छसि भद्रं ते तत्सर्वं करवाम वै ॥ ततो रामः प्रसन्नात्मा तैरित्युक्तो महाबलैः] ॥ २५ ॥

॥ ९ ॥ आग्नेयं अग्निदेवताकं । दयितं अप्रेरितिशेषः । तेषु शीतेषुनामकं ॥ १९ ॥ कामरूपान् ऐच्छिकशरीरान् ॥ २० ॥ मन्त्रग्राममित्यनेन पूर्वोक्तास्त्रप्रदानं नामतत्तन्मन्त्रप्रदानमित्युक्तंभवति । तेषां कृशाश्वजन्यत्वमधिष्ठातृदेवताद्वारा ॥ २१ ॥ सर्वसंग्रहणं काकुत्स्थैः नसंग्रहणम् ॥ २२ ॥ अस्त्रमन्त्रान्दत्त्वा मन्त्रदेवताअपिरामाह्णानुवर्तिनीः कारयितुं साः स्मृत्वा जपतोविश्वामित्रस्याज्ञायाराधयं उपतस्थुः सिधेविरे ॥ २३ ॥ राघवे-

ति० प्रथमं मुख्यं ॥ १० ॥ ति० दधीलार्थं ॥ १४ ॥ ति० मन्त्रग्रामं अस्त्राणांमन्त्रमूर्तिलात् । मनुबलातिबलादानप्रस-
 जेपिमन्त्रग्रामं गृहाणेत्युक्त्वा त्वनुरादानं विफलमिति चेत् । गृहाणेत्येव तत्रोक्त्वा त्वनुरादानमिति । तेन तत्कालोपयोगिबलातिबलयो-
 रेव तत्प्रदानं इतरेषां तत्रेति विवेकः । वस्तुतो बलातिबले मन्त्रसमूहादिमहेतुतद्रूपमन्त्रग्राममिति तत्रार्थ इति न दोष इति परे ॥ ति०
 अनुस्मरन् तत्तदस्त्रनियोजकत्वेनानुस्मरणनुरामायददौ । मुना अस्त्रमणायनददौ । स्मरन्निस्त्रन्तर्भावितविश्वामित्रैः । तेन रामज्ञानविषयी-
 भूता एव ते मन्त्रा इति नोचितम् । तेन मन्त्रप्रदणं मया दापाकनयैवेति चिन्तितम् ॥ २१ ॥ इति सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

[पा०] १ क. च. छ. म. मधनं नाम. झ. ड. प्रथमं नाम. ड. प्रथमं नाम. २ ख. तव सुव्रत. ग. घ. ड. तव राघव.
 ख. जयतांवर. ३ क. झ. ट. ख. किंकिणीम्. ४ क. ड. च. छ. ज. म. वधार्थैरक्षमयां यानि. ५ ख—क. झ. ट. मोहनं नाम.
 क. छ. भानवाखं. ६ क. ड. झ. प्रस्त्रापनं प्रशमनं. ७ ख. तथा सौम्यं च. क. झ. दधि सौम्यं च. क. च. छ. दधि सौरं च.
 ८ क. घ. छ. झ. न. दर्पणं. ड. धर्षणं. क. दहनं. ९ क. झ. म. मादनं. १० क. च. छ. म. अखं कन्दर्पदेवतम्. ११ ख.
 भानवं. १२ क. ड. च. छ. झ. म. मौसलं नृपात्मज. १३ क. झ. मायामयं. १४ क. ड. च. छ. झ. म. सौरं तेजःप्रभं. ड.
 सौरं तेजःप्रभं. १५ क—च. झ. म. सोमाखं. १६ ट. शीतलं. १७ क. घ. ड. झ. सुदारणं. ख. च. म. ट. सुदामनं.
 १८ ख. भगस्याखं. १९ ड. झ. मानदम्. २० ख. घ. ततस्तु. २१ ट. मनुस्मरन्. २२ ख. घ. महामानं. २३ क. ख.
 कृषुः प्रमुदिताः. २४ ख. इमे तव वधं राम. ड. झ. इमे च परमोदाराः. २५ ख. किंकराश्चाधिनः प्रभो. २६ अयं श्लोकः
 क. च. झ. ज. म. दयते.

प्रतिगृह्य च काकुत्स्थः समालभ्य च पाणिना ॥ मानसा मे भविष्यध्वमिति तानभ्यचोदयत् ॥ २६ ॥
ततः प्रीतमना रामो विश्वामित्रं महाशुनिम् ॥ अभिवाद्य महातेजा गमनायोपचक्रमे ॥ २७ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥

अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

विश्वामित्रेणरामायान्नाष्टाणामुपसंहारमश्रोपदेशः ॥ १ ॥ ताडकावनाभिर्गत्यासिद्धाश्रमसमीपमुपगतेनरामेणविश्वामित्रंप्रति
पुरतोद्वयमानाश्रमस्थानामधेयादिविशेषप्रश्नः ॥ २ ॥

प्रतिगृह्य ततोस्त्राणि ग्रहृष्टवदनः शुचिः ॥ गच्छन्नेव च काकुत्स्थो विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ १ ॥
गृहीतास्त्रोस्मि भगवन्दुराधर्षः सैरासुरैः ॥ अस्त्राणां त्वहमिच्छामि संहारं मुनिपुङ्गव ॥ २ ॥
एवं ब्रुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रो मेहायज्ञाः ॥ संहारं व्याजहाराथ धृतिमान्सुव्रतः शुचिः ॥ ३ ॥
सत्यवन्तं सत्यकीर्तिं धृष्टं रभसमेव च ॥ प्रतिहारतरं नाम पराशुखमवाशुखम् ॥ ४ ॥
लक्षाक्षविषमौ चैव दृढनाभसुनाभकौ ॥ दशाक्षशतवक्त्रौ च दशशीर्षशतोदरौ ॥ ५ ॥
पद्मनाभमहानाभौ दुन्दुनाभसुनाभकौ ॥ ज्योतिषं कुंशनं चैव नैराश्वयिमलाबुभौ ॥ ६ ॥
योगेन्द्रहरिद्रौ च दैत्यप्रथमनौ तथा ॥ [शुचिर्बाहुर्महाबाहुर्निष्कूलिर्विरुचिस्तथा] ॥
सौर्चिर्मालीधृतिर्माली धृतिमानुचिर्नस्तथा ॥ ७ ॥
पितृसौमनसं चैव विधूतमकराबुभौ ॥ करवीरकरं चैव धनधान्यौ च राघव ॥ ८ ॥
कामरूपं कामरुचिं मोहमावरणं तथा ॥ जुंभकं सर्वनाभं च संतानवरणौ तथा ॥ ९ ॥
कुंशाश्वतनमात्राम मास्त्ररान्कामरूपिणः ॥ प्रतीच्छ मम भद्रं ते यात्रभूतोसि राघव ॥ १० ॥

त्यनन्तरमितिकरणंबोध्यम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ प्रतिगृह्यअस्त्र
सेवामङ्गीकृतम् । समालभ्य संस्पृश्य । “आलम्भःस्पर्शहिं-
सयोः” इत्यमरः । मानसाः मनोनुसारिणः । चिन्तामात्रे
उपस्थिता इति यावत् । भविष्यध्वं भवत । मानसास्स-
न्तोमांप्राप्नुतेतिवार्थः । भूमाप्तावितिधातुः ॥ २६ ॥ गम-
नाय गन्तुं “लुमर्थाश्चभाववचनात्” इतिचतुर्थी ॥ २७ ॥
इति श्रीगोविन्दराजवि० श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
ञ्जिराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः २७

अस्त्रसंहारकप्रतिग्रहोष्ठाविंशे—प्रतिगृह्येत्यादि । ग-
च्छन् गमिष्यन् । “वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा” इ-
ति लट् ॥ १ ॥ संहारं अवगतप्रयोगानामस्त्राणांपुनरुपसं-
हारं । तत्तदस्त्रमूलमश्रवर्तितत्तदस्त्रोपसंहारमश्रजाव-
मित्यर्थः । जालेकवचनम् ॥ २ ॥ धृतिमान् प्रीतिमा-
न ॥ ३ ॥ सत्यवन्तमित्यादिसप्तश्लोक्येकान्वया । स-
त्यवदादीनिउपसंहारणानामानि ॥ ४—६ ॥ सा-
र्चिर्मालीत्यादिषुप्रथमाद्वितीयार्थे ॥ ७—९ ॥ मम

[पा०] १ ड. श. तान्भ्यचोदयत्. २ ग. गच्छन्नेवाथ. ३ क—छ. श. अ. सुरैरपि ४ क. ग. ड. च. छ. झ. ञ.
संहारान्. ५ ड. च. छ. झ. ञ. महातपाः. ख. ग. घ. महाशुनिः. क. महामनाः. ६ ड. च. छ. झ. ञ. संहारान्. ७ ट.
दृष्टंरभसमेव. झ. दृष्टंरभमेव. ८ क. ख. ड. ग. घ. छ. झ. ञ. ट. लक्षाक्षस्याविमौ ९ झ. स्तनाभकौ. १० ड. च. छ. झ.
भा. ट. शकुनं. घ. कुशनं. ग. कृशनं. ११ घ. ड. झ. अ. योगेन्द्रहरिद्रौ. च. क. योगेन्द्रन. क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. विनिद्रौ. च.
ख. हरिद्रौचमदनप्रमथैतथा. क. ग.—छ. झ. ञ. ट. दैत्यप्रथमनौतथा. १२ इदमर्थे क. ड. च. छ. झ. ञ. ट. दृश्यते.
१३ ड. च. छ. झ. ञ. ट. निष्कूलिर्विरुचस्तथा. १४ क. ग. ड. घ. छ. झ. ञ. ट. सौर्चिर्माली. १५ ख. धृतिज्जाला.
१६ घ. निरुचिस्तथा. च. विरजस्तथा. ग. विचिरस्तथा. १७ ख. पित्र्यसौमनसं. क. चन्द्रसौमनसं. च. छ. चन्द्रसौमनसं. ड.
झ. ट. पित्र्यसौमनसं. झ. चन्द्रसौमनसं. १८ ख. ग. विधूम. १९ ड. च. अ. करवीररति. झ. परवीररति. ख. करवीरकनि.
२० ट. धनधान्ये. २१ ड. झ. सर्वनाभं. २२ ख. घ. संतानवरणाबुभौ. क. च. छ. ञ. संधानवरणाबुभौ. ड. झ. पन्था-
नवरणौतथा. २३. क. ख. ग. च. धृशाश्व. २४ ग. प्रतीच्छचास्त्रान्भद्रं.

बाढमित्येव काकुत्स्थः प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ [तत्सर्वमग्रहीद्रामो विश्वामित्रान्महासुनेः] ॥११॥
 दिव्यभास्वरदेहाश्च मूर्तिमन्तः सुखप्रदाः ॥ केचिदङ्गारसदृशाः केचिद्भूमोपमास्तथा ॥ १२ ॥
 चन्द्रार्कसदृशाः केचित्प्रहाञ्जलिपुटास्तथा ॥ रामं प्राञ्जलयो भूत्वानुवन्मधुरभाषिणः ॥ १३ ॥
 इमे स नरशार्दूल शशि किं करणाम ते ॥ १४ ॥
 मानसाः कार्यकालेषु साहाय्यं मे करिष्यथ ॥ गम्यतामिति तानाह यथेष्टं रघुनन्दनः ॥ १५ ॥
 अथ ते राममामन्त्र्य कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ एवमस्त्विति काकुत्स्थमुक्त्वा जग्मुर्गन्धर्गादयम् ॥
 [प्रणम्य शिरसा रामं सर्वे संमतविक्रमाः] ॥ १६ ॥
 [ततस्तु रामः काकुत्स्थः शासनाद्ब्रह्मवादिनः ॥ लक्ष्मणाय च तान्सर्वान्वरास्त्रात्रघुनन्दनः ॥
 संहारान्तं च संहृष्टः श्रीमांस्तस्यै न्यवेदयत्] ॥ १७ ॥
 स च ताम्राघवो ज्ञात्वा विश्वामित्रं महासुनिम् ॥ गच्छन्नेवाथ मधुरं शृङ्खणं वचनमब्रवीत् ॥१८॥
 किञ्चित्त्वन्मेघसंकाशं पर्वतस्याचिदूरतः ॥ वृक्षषण्डमितो भाति परं कौतूहलं हि मे ॥ १९ ॥
 दर्शनीयं मृगाकीर्णं मनोहरमतीव च ॥ नानाप्रकारैः शकुनैर्वल्गुनादैरलंकृतम् ॥ २० ॥
 निःसृताः स मुनिश्रेष्ठ कान्ताराद्रोमहर्षणात् ॥ २१ ॥
 अनया त्वगच्छामि देशस्य सुखवत्तया ॥ सर्वं मे शंस भगवन्कस्याश्रमपदं त्विदम् ॥ २२ ॥
 संप्राप्ता यत्र ते पापा ब्रह्मघ्ना दुष्टचारिणः ॥ तव यज्ञस्य विघ्नाय दुर्गन्तात्मानो महामते ॥ २३ ॥
 भगवन्तस्य को देशः सा यत्र तव याज्ञिकी ॥ रक्षितव्या क्रिया ब्रह्मन्मम बध्याश्च राक्षसाः ॥ २४ ॥
 एतत्सर्वं मुनिश्रेष्ठ श्रोतुमिच्छाम्यहं श्रियो ॥ २५ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

मत्तः ॥ १० ॥ बाढमित्यर्थः । बाढमित्यङ्गीकारे । प्रहृष्टेनान्तरात्मना प्रतिजग्राहेतिशेषः ॥११॥ मन्त्रस्वीकारानन्तरं मन्त्रदेवतासाक्षात्कारदर्शयति—दिव्येत्यादि-श्लोकद्वयेन । दिव्याः श्लाघ्याः भास्वराश्चदेहाधेषांते । तथा । मूर्तिमन्तः शरीरकाठिन्यवन्तः । “मूर्तिः काठिन्यकाययोः” इत्यमरः । सुखप्रदाः आह्लादकाः ॥१२॥ प्रह्लाः नम्राः । अञ्जलिपुटाः अञ्जलिपुटशुक्ताः । अर्श-आदित्वाद् । प्राञ्जलयः कृताञ्जलयः । मधुरभाषिणः मधुरभाषणशीलाः । केचित्पुरुषाः राममनुवन् ॥ १३ ॥ इम इत्यर्थः । स्मेत्यर्थः सलोपः । शशि आ-ज्ञापय । “शहौ” इति शास्तेः शादेशः ॥ १४ ॥ यथेष्टं गम्यतामित्यन्वयः ॥ १५ ॥ ते पुरुषाः ॥ १६ ॥ तान् उपसंहारमन्त्रान् । शृङ्खणं व्यक्तं ॥ १७—१८ ॥

श्लोकद्वयं । इतः अस्मिन्प्रदेशे । कौतूहलं श्रोतुमिति-शेषः ॥ १९—२० ॥ कान्तारात् ताटकावनात् । रोमहर्षणात् रोमाश्चकरात् भयंकरादितियावत् । अर्थमेकं ॥ २१ ॥ अनया देशस्य सुखवत्तया इदमाश्रमपदमित्यवगच्छामि । कस्येति न जानामि तत्सर्वं शंस आदितः प्रभृतिवदित्यर्थः ॥ २२ ॥ संप्राप्ता इत्यादिश्लोकद्वयं । ते पूर्वोक्ताः । तव यज्ञस्य विघ्नाय यत्राश्रमपदे संप्राप्ताः साचतवयाज्ञिकाक्रियायत्र रक्षितव्या राक्षसाश्च बध्याः तस्याश्रमस्य को देशः ॥ २३—२४ ॥ एतदित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

ति० प्रहाञ्जलिपुटाः प्रह्लाः नम्राश्चते अञ्जलेः पुटं संक्षेपो येषां तादृशाः ॥१३॥ ति० वल्गुमाषैः मधुरभाषैः ॥१०॥ इत्यष्टाविंशस्तस्यैः २८ [पा०] १ इदमर्थं ख. दृश्यते. २ ख. केचिदुग्रहोपमा. ३ क. कृत्वाचाभि. ट. तंचकृत्वा. ४ इदमर्थं ख. छ. दृश्यते. ५ इदमर्थं त्रयं च. छ. दृश्यते. ६ क. च. छ. श. व. किमेतन्मेघ. ७ झ. व. वृक्षषण्डमितोभाति. ख. च. वृक्षषण्डमिवाभाति. ८ ख. ग. मनोरम. ९ क. क. ख. छ. झ. न. वल्गुमाषैः. १० घ. ड. दुष्टात्मानो. ११ ख—छ. झ. य. महासुने. १२ ख. भगवन्कस्यादेशोऽर्थः. १३ क—छ. झ. व. मया. १४ क. मुने.

एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥

विश्वामित्रेणरामं प्रतिसिद्धाश्रमवृत्तास्तकथनारंभः ॥ १ ॥ बलिपराजितेन्द्रादिप्रार्थनयाविष्णुनादित्यां वामनत्वेनावर्ती-
ययाञ्जाम्बाजोगबलिसिद्धिपूर्वकंपुनर्वानांस्वर्गस्थापनम् ॥ २ ॥ विश्वामित्रेणरामं प्रतिसिद्धाश्रमपदस्यप्रवृत्तिसिद्धिमित्तकथनम्
॥ ३ ॥ तस्यैवस्वाश्रमस्याभिधानपूर्वकंतद्वैवराक्षसहृन्मस्यकर्तव्यत्वोक्तिः ॥ ४ ॥ ततोविश्वामित्रेणराचवाभ्यांसहसिद्धाश्रम-
प्रवेशपूर्वकरामयचनादीक्षाशेषः ॥ ५ ॥

अथ तस्याप्रमेयस्य तद्वनं परिपृच्छतः ॥ विश्वामित्रो महातेजा व्याख्यातुमुपचक्रमे ॥ १ ॥

इह राम महाबाहो विष्णुर्देववरः प्रभुः ॥ वर्षाणि सुबहून्येव तथा युगशतानि च ॥

तपश्चरणयोगार्थमुवास सुमहातपाः ॥ २ ॥

एष पूर्वाश्रमो राम वामनस्य महात्मनः ॥ सिद्धाश्रम इति ख्यातः सिद्धो ह्यत्र महातपाः ॥ ३ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु राजा वैरोचनिर्बलिः ॥ निर्जित्य दैवतगर्णान्सेन्द्राश्च समरुद्रणान् ॥

कारयामास तद्राज्यं त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ॥ ४ ॥

[यज्ञं चकार भीतिमानसुरेन्द्रो मेहाबलिः] ॥ बलेस्तु यजमानस्य देवाः साभिपुरोगमाः ॥

समागम्य स्वयं चैव विष्णुमूचुरिहाश्रमे ॥ ५ ॥

बलिवैरोचनिर्विष्णो यजते यज्ञमुत्तमम् ॥ असमाप्ते कृतौ तस्मिन्स्वकार्यमभिपद्यताम् ॥ ६ ॥

अथसिद्धाश्रमस्यनित्यंभगवत्संनिधिभक्त्वेनदिव्यदे-
शस्वतस्संनिधानेपूर्वेषांसिद्धतपस्कृतंभगवद्देशस्यैवव-
स्तव्यत्वमित्येतत्प्रतिपादनमुखेनस्थाप्याश्रमाद्वैलक्षण्यं
दर्शयत्येकोनत्रिंशो-अथेत्यादि । अप्रमेयस्य अचिन्त्यवैभ-
वस्य मानुषभावनयापूर्ववृत्तमज्ञातमिवपृच्छतइत्यर्थः ।
चतुर्थ्यर्थेषष्ठी ॥ १ ॥ इहेतिसार्धश्लोकः । तपश्चर-
णयोगार्थं तपश्चरणफलसिद्ध्यर्थं । यद्वा तपश्चरणं च
योगश्चतदुभयार्थं । केचिदिहइहशब्दद्वयंपठन्ति तदाइ-
हवनेतत्रापिइहप्रदेशइत्यर्थः ॥ २ ॥ वामनस्य वाम-
नरूपेणावतरिष्यतः । पूर्वविष्णुत्वेनरूपेणेहतपश्चचार
पश्चाद्वामनरूपेणापीतितस्याश्रमस्यातिशयोदर्शितः ।
विष्णोरत्रतपश्चरणलोकेतपसःप्रवर्तनाय । बदरिका-

श्रमश्च नारायणस्य । सिद्धाश्रमत्वंनिर्वर्त्ति-सिद्धइति ।
महातपाः काश्यपः । अत्र । हि यस्मात् । सिद्धः
सप्तफलप्राप्तः । तस्मादेषसिद्धाश्रमोनाम ॥ ३ ॥ एत-
स्मिन्नितिसार्धश्लोकः । एतस्मिन्काले विष्णोस्तपश्चर-
णकाले । विरोचनः प्रह्लादसुतः तस्यापत्यंवैरोचनिः ।
समरुद्रणान् सवायुगणान् । कारयामास मन्त्रिभि-
रितिशेषः । तद्राज्यं इन्द्रराज्यं ॥ ४ ॥ बलेरिति ।
भावलक्षणेष्ठी । बलौयजमाने यागं कुर्वाने । साभि-
पुरोगमाः पुरोगमेनाभिनासहिताः । अभिमुखत्वाद्दे-
वानां । स्वयमेवसमागम्यइहाश्रमेतपश्चरन्तंविष्णुमूचुः
॥ ५ ॥ यज्ञं यजते यज्ञं करोतीत्यर्थः । ओदनपाकंप-
चतीतिवत् । समाप्तश्चेन्नसजेतुंशक्यइत्यर्थः । स्वकार्यं

ति० । वचनं ध्रुवेतिशेषः ॥ १ ॥ ति० यजते कर्त्रभिप्रायत्वादात्मनेपदं । नन्वसुरस्यबलेर्देवद्विषोयागाद्यनुपपत्तिः । यागत-
पणीयदेवताभावात् । इन्द्रादीनांतद्वेष्यत्वात् । नचशब्दमात्रं देवतेतियुक्तं । अथवाद्रामाण्येनदेवतायाविग्रहवत्त्वोत्तरमीमांसायांशि-
द्धान्तितत्वादितिचेन्न । कर्मदेवाजानदेवभेदेनदेवानाद्वैविध्यात् । तत्रयेकर्मणादेवत्वंप्राप्तास्तेकर्मदेवाः । आजानदेवास्तुयज्ञमश्रार्थभू-
तामन्त्रेणनित्यसंबद्धाःकर्मदेवेभ्यःप्राचीनाएव । तत्कर्मदेवानाद्वैधत्वेप्याजानदेवानांयज्ञेत्तत्प्यत्वेननदोषः । विघ्नकर्तारोप्यश्रकर्मदेवा
एव । यद्वायधिकाराभावोपिआजानदेवानामेव स्वयष्ट्यदेवतान्तराभावात् । कर्मदेवानांतस्त्वैव । अतएवेन्द्रादीनांयद्वादिश्रवणं
नानुपपन्नमित्यन्यत्रविसरः ॥ ६ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. ज. वचनं, २ क. च. छ. झ. ज. देवनमस्कृतं * अत्र इह रामेयधार्तरं ख. पुस्तके-प्रहस्यः
सर्वभूतानांसर्वात्मासर्वलोकमृत । मोहनार्थं तुलोकस्यसर्वेषांजगतांप्रभुः । इत्यर्धद्वयमधिकं दृश्यते. ३ क. झ. ग.
क. च. छ. झ. ज. सुबहूनीह. ४ ग. घ. तपसश्चरणार्थं हि. ५ ख. घ. छ. समहातपाः. ६ क. च. झ. ज. गणान्सेन्द्रान्सह-
रुद्रणान्. ७ इदमर्थं क. क. छ. झ. ज. ट. दृश्यते. ८ क. च. छ. झ. ज. सुमहान्. क. भगवान्. ९ क. क. छ. झ. ज.
महाबलः. १० क. झ. असमाप्तमते.

वे चैनमभिवर्तन्ते याचितार इतस्ततः ॥ यच्च यत्र यथावच्च सर्वं तेभ्यः प्रयच्छति ॥ ७ ॥
 तत्त्वं सुरहितार्थाय मायायोगमुत्पागतः ॥ वामनत्वं गतो विष्णो कुरु कल्याणमुत्तमम् ॥ ८ ॥
 एतस्मिन्नन्तरे राम कश्यपोऽभिसमप्रभः ॥ अदित्या सहितो राम दीप्यमान इवौजसा ॥ ९ ॥
 देवीसहायो भगवान्निर्द्वयं नृपसहस्रकम् ॥ अतं समाप्य वरदं तुष्टाव धनुसूदनम् ॥ १० ॥
 तपोमयं तपोराशिं तपोमूर्तिं तैपात्मकम् ॥ तपसा त्वां सुतप्तेन पश्यामि पुरुषोत्तमम् ॥ ११ ॥

देवकार्यं । आभितकार्यस्य स्वकार्यत्वात्तथोच्यते । अभि-
 पद्यतां अभितःकार्त्तव्येन संपाद्यतां ॥ ६ ॥ ननु कथम-
 सुरस्वयञ्जानुष्ठानं “यस्यैदेवतायैह विर्गृहीतं स्वात्ताभ्या-
 येद्वचदक्रियन्साक्षादेव तदेवतां प्रीणाति” इति श्रुतेः ।
 तत्तदेव भवान्पूर्वकतत्तन्मन्त्रेण तत्तदुद्देशेन तत्तद्विप्र-
 हानस्य यागत्वात्तत्त्ववशजोरयोगान् । न च चतुर्थ्य-
 म्भः शब्दो देवतेति वाच्यं । अचेतनप्रीणनासंभवात् । त-
 त्प्रीतिमूलकत्वासिद्धेः । अतएव केवलाक्रियैव फलदे-
 ति प्रत्युक्तं । अतोर्थवाद्याद्यनुरोधेन शब्दक्रियातिरिक्ता
 सचेतना वज्रहस्तत्वादिविशिष्टविप्रह्वती देवता ।
 न च विप्रह्वत्वे युगपदनेकयागसंनिधानासंभवः । दि-
 व्यशक्तिमत्त्वेनानाशरीरपरिग्रहसंभवेन तेषां सर्व-
 वागसां निभ्यस्य सुलभत्वात् । तस्माद्देवतावैरिणो या-
 गसंभव इति । उच्यते । नायं च स्निनाक्रियमाणो याग इ-
 न्द्रादिदेवसाराध्यकः । येनोक्तदोषः स्यात् । किंतु भ-
 गवदाराधनभूतः कश्चिद्यागविशेषः । तस्य विष्णुभक्त-
 स्तेन प्रसिद्धत्वात् । तर्हि भक्तयश्च विप्रविष्णुः कथञ्चन ।
 स्वभक्तस्यापि स्वभक्तविरोधित्वं भगवतोऽसङ्गं । ततः-
 पुत्रान्तरविरोधिपुत्रशिक्षणवत् स्वाभितदेवविरोधि-
 क्षणं युक्तमेव । अतएवोक्तं “मममद्रक्तमक्षेधुप्रीतिरभ्य-
 धिकाभवेत्” इति । तर्हि तस्य धार्मिकस्य कथं निग्रहः स्या-
 तत्राह—ये चेत्यादिश्लोकद्वयेन । ये यत्र वज्रबाहनादिपु-
 ङ्गस्तु याचितारः याचिष्यमाणाः सन्त इतस्ततः देशात्-
 एतमभिवर्तन्ते तत्सर्वतेभ्यः यथावत् सत्कारपूर्वकप्रय-
 च्छति ॥ ७ ॥ माया विष्णुत्वाच्छादिकाशक्तिः तस्या

योगं संबंधमुत्पागतः । वामनत्वं वामनरूपत्वं ग-
 तः । कल्याणं अस्मत्कार्यकुरु । तस्मिन्मौदार्याख्यो भ-
 हागुणो वर्तते । तेन त्वं वामनवेषो भूत्वा याच्यापदेशेन
 तद्वाग्यमपहृत्य वेदीति भावः ॥ ८ ॥ एतस्मिन्निति श्लो-
 कद्वयं । एतस्मिन्नन्तरे देवप्रायेर्नामसरे । कश्यपोऽदित्या-
 सहितोऽत्र तसमाप्य विष्णुद्देशेन कृतं त्रतंसमाप्य । वरदं वं-
 रदानाय संनिहितं विष्णुं देवीसहायः सन् तुष्टाव । अत्र रा-
 मपदद्वयं रूपायोगेन च निर्वाहं । व्रतानुष्ठानकाले वर-
 काले च देवीसाहित्योत्तनाय हि प्रयोगो देव्याः । अय-
 मत्रक्रमः “सोकाभयत बहुः स्यां प्रजायेयेति सतपोत्त-
 प्यत” इत्युक्तीत्या विष्णुर्जगद्रक्षणचिन्तापरोत्रदेशे-
 चिरमदृश्य उवास । तद्धित्वात्तमेव पुत्रं लब्धुकामः क-
 श्यपो देव्या सह दिव्यवर्षसहस्रनिर्वर्त्य विष्ण्वाराधनरूपं
 किंचिद्भूतमनुष्ठाय तदन्ते वरदानाय दृश्यमानं विष्णुं तु-
 ष्टाव । तस्मिन्नेवावसरे देवाश्चागताः प्रार्थितवन्त इति
 ॥ ९-१० ॥ तपोमयं तपःप्रचुरं । प्राचुर्यचाराध्यत्वेन ।
 तपसाराध्यमित्यर्थः । तपोराशिं तपोराशिस्वरूपं तपः-
 फलमिति यावत् । तपोमूर्तिं ज्ञानस्वरूपं । तपआलो-
 चन इति धातोरसुनप्रत्ययः । तपात्मकं तपस्त्वभावं । ज्ञा-
 नगुणकमित्यर्थः । उक्ताद्वातोर्ध्वमर्थकविधानमितिकः ।
 पुरुषोत्तमं बह्नुकोभयावस्थाजीवाद्द्विलक्षणं । त्वां ।
 सुतप्तेन अनन्यप्रयोजनतयानुष्ठितेन । तपसा आराध-
 नेन । पश्यामि साक्षात्करोमि । सर्वकर्मसमाराध्यं स-
 र्वकर्मफलप्रदं ज्ञानस्वरूपत्वेन समस्तह्यप्रत्यनीकज्ञाना-
 नन्दाद्यपरिमितगुणवत्त्वेन च सर्वस्माद्द्विलक्षणं त्वां सा-

शि० रामेति द्विरुक्तदोषनखाभमर्दनिधानेन रामपृष्ठतन्महलकत्वेन हर्षांति सयाच्योप्य । अदित्या सहितोऽत्र तंसमाप्य देवीसहायमु-
 ष्टावेत्यन्वयः । देव्यादिति देव । बह्नुदेवीसरस्वती । शि० रामरीप्यमानः रामनाम्ना प्रकाशमानः । देवीसहायः देवीपार्वती
 सहायो यस्य स भगवान् । शंभुरिव भोजसाहव भोजस्तु स्वबाजदित्या सहितः कश्यपः दिव्यवर्षसहस्रकं दिव्यवर्षसहस्रसाम्प्रतं
 समाप्य बह्नुसूदनं तुष्टावेत्यन्वयः । इव चन्द्रसमयान्वधी ॥ ९ ॥ १० ॥ शि० तपोमयं तपसा वेदबोधिताभिलाषरहितक-
 ष्ण्वाभ्यासनादिना मयते अन्तःकरणशुद्धिपूर्वकज्ञानोत्पत्तिद्वारा प्राप्नोति । अतएव तपोराशिं तपसाराधिरसमूहः वक्ष्ये । यत्रा-
 स्ति फलकमेव तपश्चात्तरणं । अतएव तपोमूर्तिं तपोयुक्तामूर्तिं ग्रहोयसत । कोकशिक्षणावर्तपश्चरस्तमित्यर्थः । तपात्मकं
 तपोज्ञानं ज्ञानात्मकं ॥ ११ ॥

शरीरे तव पश्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो ॥ त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं शरणं गतः ॥ १२ ॥

तमुवाच हरिः प्रीतः कश्यपं धृतकल्मषम् ॥ वरं वरय भद्रं ते वराहोसि मतो मम ॥

[किमिच्छसि वरं श्रेष्ठ वरदोस्मि महाद्युते ।] ॥ १३ ॥

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य मारीचः कश्यपोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥

अदित्या देवतानां च मम चैवानुयांचतः ॥ वरं वरद सुप्रीतो दातुमर्हसि सुव्रत ॥ १५ ॥

पुत्रत्वं गच्छ भगवन्नदित्या मम चानघ ॥ आता भव यवीयांस्त्वं शक्रस्यासुरसूदन ॥

शोकार्तानां तु देवानां साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ १६ ॥

अयं सिद्धाश्रमो नाम प्रसादाच्च भविष्यति ॥ सिद्धे कर्मणि देवेश उत्तिष्ठ भगवन्नितः ॥ १७ ॥

अथ विष्णुर्महातेजा अदित्यां समजायत ॥ [छैत्री भिक्षुरूपेण कमण्डलुशिखोज्ज्वलः] ॥

वामनं रूपमास्थाय वैरोचनिमुपागमत् ॥ १८ ॥

[तद्वद्व्यासुरराजेन्द्रो वामनत्वाच्च विस्मितः ॥ माधवोऽयमिति ज्ञात्वा पूजयामास धर्मतः ॥

पूजितस्तेन धर्मात्मा सर्वलोकहिताय वै ॥ १९ ॥]

[*आसाद्य यजमानं तमुवाच भगवान्हरिः ॥ स्वस्ति तेऽस्तु महाराज यज्ञश्चातीव शोभनः ॥ २० ॥

वयं दानार्थिनो राजञ्छ्रुत्वा यज्ञमनुत्तमम् ॥ त्वां दृष्ट्वा तव योगेषु किञ्चिच्छ्रुमिहागताः ॥ २१ ॥

वामनेनैवमुक्तस्तु मुदा राजा तदाऽब्रवीत् ॥ अद्य मे सफलो यज्ञः कृतार्थोऽस्म्यद्य वामन ॥ २२ ॥

त्वदर्थं कल्पितं चैव मम सर्वस्वमेव च ॥ धनौघं रत्नराशिं वा भूषणं धान्यसंचयम् ॥ २३ ॥

ग्रामं वा नगरं वाऽपि राष्ट्रं वा यानमेव वा ॥ हस्त्यश्चरथपत्नीर्वा त्वं लभस्वान्यमेव वा ॥

किमिच्छसि महाबाहो तद्दामि तवानघ ॥ २४ ॥

एवमुक्तस्तदा राज्ञा भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ उवाचेषत्सितं कृत्वा यजमानं महाबलिम् ॥ २५ ॥

एतैः किं मम राजेन्द्र तैस्तु नास्ति प्रयोजनम् ॥ असत्पादत्रयाक्रान्तां देहि भूमिं विभो तदा ॥ २६ ॥

श्रुत्वा तद्वामनेनोक्तं सितं कृत्वाऽसुरोत्तमः ॥ येनेष्टं पूर्यते ब्रह्मस्तत्कुर्मिति ततोऽब्रवीत् ॥ २७ ॥

वामनाय महीं दातुं निश्चितेऽसुरसत्तमे ॥ तं निवार्य महाराजं प्राह शुक्रो द्विजोत्तमः ॥ २८ ॥

विरिञ्चभवशक्राद्या योगिनश्च सुरासुराः ॥ यं न जानन्ति वेदाश्च स एषो विष्णुरव्ययः ॥ २९ ॥

दानारक्ते ततः शुके शुक्रं राजपुरोहितम् ॥ गृहीत्वा ताडयामास वैनतेयो महाबलः ॥ ३० ॥

आत्करोमि । एतदेवमेपरमप्रयोजनमित्यर्थः ॥ ११ ॥

इदं चेतनाचेतनात्मकं सर्वजगत् । तवशरीरेस्मिन्नप-

श्यामि । एवं नु गीतं “पश्यामिदेवांस्तव देवदेहे सर्वस्व-

धाभूतविशेषसंयान् । ब्रह्माणमीशंकमलासनस्थमृषी-

श्चसर्वानुरागांश्च दिव्यान्” इति । यद्वा जगत्सर्वशरी-

रमित्युक्तत्वात् शरीरतयापश्यामीत्यर्थः । त्वमनादि-

वत्पत्तिरहितः । अनिर्देश्यः । एतावानिति परिच्छेत्तु-

मशक्य इत्यर्थः । अतस्त्वामहं शरणं रक्षितारं । गतः

॥ १२-१३ ॥ तच्छ्रुत्वेत्यर्थः । मारीचः मरीचिपुत्रः

॥ १४ ॥ अदित्याः याचमानायाः । देवतानां याच-

मानानामित्यूहम् ॥ १५ ॥ पुत्रत्वमित्यादिसार्धश्लो-

कएकान्वयः ॥ १६ ॥ देशेऽप्यनुग्रहः क्रियतामित्याह—

अयमिति । ते प्रसादात् कर्मणि मत्तपसि । सिद्धे सति ।

त्वयिमेपुत्रत्वं प्राप्त इत्यर्थः । अयंसिद्धाश्रमो नाम भवि-

ति० । साहाय्यं बलिच्छलरूपं । शि० इन्द्रश्च आता भवेत्सनेन इन्द्रेऽपि तत्कार्यकारित्वं स्वस्मिन्नुसंधेयमिति प्राप्तासूचिता ।
असुरसूदन इत्यनेन सनातनोऽसुरद्वेषस्तद्व्यक्तीति बोधितं । तेनासुरानिरसनीया भवतेति द्योतितम् ॥ १६ ॥

[पा०] १ इदमर्थं च छ. दृश्यते. २ ऊ. म. याचितम्. ३ इदमर्थं च छ. दृश्यते. ४ इदमर्थत्रयं च. छ. दृश्यते.

* अत्र कुण्डान्तर्गताऽधतुर्देशश्लोकाः क. पुस्तकेऽविकारदृश्यन्ते.

पत्न्या सह विनिश्चित्य यजमानो महाबलिः ॥ मायारूपेण देवेशो मम यज्ञं गतो यदि ॥

तदैतद्यज्ञसाफल्यमेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ ३१ ॥

इति मत्वोदकं दत्तं वामनाय महात्मने ॥ तव पादत्रयाक्रान्तां गृहाणाद्य महीं प्रभो ॥ ३२ ॥

उदके स्पृष्टमात्रे तु विश्वरूपधरो हरिः ॥ तत्रस्य एव वधूधे येन पूर्णं जगन्नयम् ॥

सायुधैर्बाहुभिः पूर्णा दिग्विदिक्सर्वमेव हि ॥ ३३ ॥

श्रीन्क्रमानथ भिक्षित्वा प्रतिगृह्य च मानंदः ॥ आक्रम्य लोकाँल्लोकात्मा सर्वलोकहिते रतः ॥ ३४ ॥

महेन्द्राय पुनः प्रादाच्चिद्यम्य बलिमोजसा ॥ त्रैलोक्यं स महातेजाश्चक्रे शक्रवशं पुनः ॥ ३५ ॥

तेनैवै पूर्वमाक्रान्त आश्रमः श्रमनाशनः ॥ मया तु भक्त्या तस्यैव वामनस्योपश्रज्यते ॥ ३६ ॥

एतमाश्रममायान्ति राक्षसा विघ्नकारिणः ॥ अत्रैव पुरुषव्याघ्र हन्तव्या दुष्टचारिणः ॥ ३७ ॥

अद्य गच्छामहे राम सिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥ तदाश्रमपदं तात तवाप्येतद्यथा मम ॥ ३८ ॥

[इत्युक्त्वा परमप्रीतो गृह्य रामं सलक्ष्मणम्] प्रविश्याश्रमपदं व्यरोचत महामुनिः ॥

शशीव गतनीहारः पुनर्वसुसमन्वितः ॥ ३९ ॥

तं दृष्ट्वा मुनयः सर्वे सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ उत्पत्योत्पत्य सहसा विश्वामित्रमपूजयन् ॥ ४० ॥

यथार्हं चक्रिरे पूजां विश्वामित्राय धीमते ॥ तथैव राजपुत्राभ्यामकुर्वन्नतिथिक्रियाम् ॥ ४१ ॥

मुहूर्तमिव विश्रान्तौ राजपुत्रावरिंदमौ ॥ प्राञ्जली मुनिशार्दूलमूचतु रघुनन्दनौ ॥ ४२ ॥

अद्यैव दीक्षां प्रविश भद्रं ते मुनिपुङ्गव ॥ सिद्धाश्रमोऽयं सिद्धः स्थात्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ ४३ ॥

एवमुक्तो महातेजा विश्वामित्रो भ्रह्मामुनिः ॥ प्रविवेश ततो दीक्षां नियतो नियतेन्द्रियः ॥ ४४ ॥

स्थिति । तस्माद्वित्ताश्रमादुत्तिष्ठ । अवतारायेतिशेषः ॥ १७-३३ ॥ श्लोकद्वयमेकान्वयं । क्रमान् पदविक्षेपान् । भिक्षित्वा याचित्वा । प्रतिगृह्य । मानंदतिलपण्ड्यती-
तिमानंदः । निरभिसानोभिक्षित्वेत्यर्थः । लोकाक्रम-
णेहेतुर्लोकस्मेति । वामनरूपेणयाचित्वा सर्वलोक-
व्यापिशरीरेणक्रान्त्वेत्यर्थः । निधम्य बद्ध्वा । त्रैलो-
क्यस्यापिपदद्वयक्रान्तत्वेन तृतीयपदालाभात्तदर्थवद्दे-
त्यर्थः ॥ ३४-३५ ॥ प्रकृतमुपसंहरति—तेनेति । तेन
वामनेन । श्रमनाशनः संसारश्रमनिवर्तकः । संनिहि-
तस्याप्याश्रमविहाय भवान्किमर्थमत्रस्थितइत्यत्राह—
मयात्विति । मयातु देवतान्तरेषुपरत्वंबुद्धिरहितेन ।
भक्त्या विष्णुभक्त्या । तस्य वामनस्य । एषः आश्रमः ।
उपमुज्यते आश्रीयते । वामनस्येवं भूमिरितिकेवलंतामेव ।

जिघ्रन्वर्त इत्यर्थः ॥ ३६-३७ ॥ गच्छामहे गच्छामः ।
तातेत्युपलालने । तदेतदाश्रमपदंयथा मम तथातव ।
स्वमितिशेषः ॥ ३८ ॥ गतनीहारः गतहिमः ।
पुनर्वसुभ्यांसमन्वितइतिरामलक्ष्मणसान्ध्यापेक्षया
॥ ३९ ॥ उत्पत्योत्पत्येतिप्रीत्यतिशयोक्तिः । आगत्या-
गत्येत्यर्थः । अनेननिरन्तरंतदागमनोक्त्यामुनिबहुत्वमु-
च्यते ॥ ४० ॥ यथार्हं मुनिर्योस्यतामनतिक्रम्य
॥ ४१ ॥ मुहूर्तं अल्पकालं । विश्रान्ताविवेतिमनुष्य-
भावेनोच्यते ॥ ४२ ॥ अद्यैव प्रवेशदिनएव । अयं-
सिद्धाश्रमः सिद्धः स्यात् त्वद्यज्ञसिद्ध्याअन्वर्थसिद्धसं-
शोस्तु । सत्यमस्तुवचस्तव “अत्रैवपुरुषव्याघ्रहन्तव्या-
दुष्टचारिणः” इतिवचइत्यर्थः । राक्षसान्सर्वथा
हनिष्यइतिभावः ॥ ४३ ॥ नियतः निगृहीतान्तः-

ति० लोकार्थां त्रैलोक्याक्रमणार्था ॥ ३४ ॥ शि० तेन वामनेन । श्रमनाशनोऽयमाश्रमः । भक्त्या लक्ष्मणकप्रीत्या ।
पूर्वमेवआक्रान्तः सेवितः मयापित्वद्विषयकप्रीत्येतत्स्यवामनस्यायमाश्रमोनिवेद्यते । एतेन रामस्याखेटखेलनवनंतदितिव्यतिरिक्तं ।
तेनाप्रकटरूपेण सदैव तत्ररामस्यस्थितिरितिव्यजितम् । तेनरामप्रशोविश्वामित्रज्ञानपरीक्षार्थमेवेतिव्यक्तं ॥ ३६ ॥

[पा०] १ च. ट. श्रीन्ग्रामानथ. २ क. च. छ. न. वामनः. ३ क. झ. मेदिनीम्. ३ क. झ. न. ट. लोकाँल्लोकार्था. ४ ग.
भ. भूतहिते. ५ क. च. छ. झ. न. ट. तेनैव. ६ ग.—छ. झ. न. मयापि. ७ क. च. तस्यैव. ८ क. ख. वामनस्यनि-
वेद्यते. ९ क.—छ. झ. न. ट. अत्रते. १० इदमर्थं च. छ. दृश्यते. ११ ख. रामं लक्ष्मणसंयुम्. १२ ख. चक्रुः पूजांयथार्हते.
१३ क. ग.—छ. झ. न. मुहूर्तमथ. १४ ग. च. झ. भ. महागुणिः. १५ क.—छ. झ. न. तदा.

कुमारावपि तां रात्रिमुषित्वा सुसमाहितौ ॥ प्रभातकाले चोत्थाय पूर्वा सन्ध्यामुपास्य च ॥ ४५ ॥
स्पृष्टोदकौ शुची जप्यं समाप्य नियमेन च ॥ हुताग्निहोत्रमासीनं विश्वामित्रमवन्दताम् ॥ ४६ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

विश्वामित्रेण दिनचतुर्निर्वर्त्येयज्ञेसमुपकान्तेराधवास्यादिनपञ्चकमनिर्द्वन्द्वक्षणम् ॥ १ ॥ षष्ठेऽहनि सुबाहुमारीचादिभिर्गत-
मेत्यपरितोरुधिरवर्षणम् ॥ २ ॥ रामेण मानवाक्षेण मारीचस्य सारारे प्रक्षेपणम् ॥ ३ ॥ तथा सुबाहुवधपूर्वकमितरेषां वायव्येन
गिरसनम् ॥ ४ ॥ विश्वामित्रेण यज्ञसमापनपूर्वकरामप्रशंसनम् ॥ ५ ॥

अथ तौ देशकालज्ञौ राजपुत्रावर्दिमौ ॥ देशे काले च वाक्यज्ञावश्रुतां कौशिकं वचः ॥ १ ॥
भगवञ्श्रोतुमिच्छावो यस्मिन्काले निशाचरौ ॥ संरक्षणीयौ तौ ब्रह्मभ्रातिवर्तेत तत्क्षणम् ॥ २ ॥
एवं भुवाणौ काकुत्स्थौ त्वरमाणौ युयुत्सया ॥ सर्वे ते मुनयः प्रीताः प्रशशंसुर्नृपात्मजौ ॥ ३ ॥
अद्यप्रभृति षड्रात्रं रक्षतं राघवौ युवाम् ॥ दीक्षां गतो ह्येष मुनिर्मौनित्वं च गमिष्यति ॥ ४ ॥
तौ च तद्वचनं श्रुत्वा राजपुत्रौ यशस्विनौ ॥ अनिद्रौ षडहोरात्रं तपोवनमरक्षताम् ॥ ५ ॥
उपासांचक्रतुर्वीरौ यत्तौ परमधन्विनौ ॥ ररक्षतुर्मुनिवरं विश्वामित्रमर्दिमौ ॥ ६ ॥
अथ काले गते तस्मिन् षष्ठेऽहनि समागते ॥ सौमित्रिमब्रवीद्रामो यत्तो भव समाहितः ॥ ७ ॥
रामस्यैवं भुवाणस्य त्वरितस्य युयुत्सया ॥ प्रजज्वाल ततो वेदिस्तोपाध्यायपुरोहिता ॥ ८ ॥

करणः ॥ ४४ ॥ कुमाराविति श्लोकद्वयं । स्पृष्टोदकौ
दत्ताध्यौ नियमेन जप्यं समाप्य । अग्नेर्होत्रं होमः औपा-
सनहोमः । दीक्षामध्ये “ नाग्निहोत्रस्य निषिद्धत्वात् । मानसम-
ग्निहोत्रमित्येके ॥ ४५-४६ ॥ इति श्रीभोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराव्याने
बालकाण्डव्याख्याने एकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥

सुबाहुमारीचप्रभृतिदुष्टनिग्रहक्षिणे—अथ तावित्या-
दि । देशकालज्ञाविति हेतुगर्भं । देशकालज्ञत्वादुचिते-
देशेऽचिते काले चाश्रुतां ॥ १ ॥ संरक्षणीयौ निवारणी-
यौ । धातूनामनेकार्थत्वात् । विपरीतलक्षणावा । यद्वा
इष्टप्राप्तिरनिष्टनिवृत्तिश्च रक्षणं । अत्र अनिष्टनिवृत्तिः ।

तत्क्षणं सकालः । नातिवर्तेत अज्ञातो नातिक्रामेत् ॥ २ ॥
युयुत्सया योदुमिच्छया । प्रशशंसुः प्रोचुः ॥ ३ ॥
रक्षतमिति लोप्सम्यमपुरुषद्विवचनं । एतद्दिनमारभ्य
षड्रात्रपर्यन्तं मुनिर्मौनित्वं गमिष्यति । अतो वयं षड्रा-
त्र इत्यर्थः ॥ ४ ॥ षडहोरात्रं षण्णामहोरात्राणां समाहारः
षडहोरात्रतत् ॥ ५ ॥ उपासांचक्रतुः ऊषतुः । यत्तौ
सन्नद्धौ । परमधनुर्ययोस्तौ परमधन्विनौ । ब्रह्मावि-
त्तादिनिः ॥ ६ ॥ काले पञ्चदिनालंके गते । तस्मिन्
प्रधाने । अहनि सुत्यादिने । समाहितः एकाग्रचित्तः ।
अत्राद्यप्रभृतिषड्रात्रमित्युत्था पूर्वसर्गे तत्पूर्वदिने दी-
क्षाप्रवेशोत्था च सप्तरात्रनिर्वर्त्यः सत्रविशेषोऽयमिति
गम्यते ॥ ७ ॥ वेदिप्रज्वालनमुत्पातो राक्षसागमसूचकः ।
उपाध्यायः विश्वामित्रः । पुरोहिताः ऋत्विजः ॥ ८ ॥

ति० कुमाराविव स्कन्दविशाखाविव ॥ ४५ ॥ इत्येकोनविंशः सर्गः ॥ २९ ॥

शि० संरक्षणीयौ । संरक्ष्यते यागव्याख्यामिति अपादानेऽन्यथा । किंच संरक्षणीयौ दुष्टकर्महेतुकनरकपातादितो निवर्तनीयौ
॥ २ ॥ वि० उपाध्यायब्रह्मा । पुरोहितदण्डश्च । इदमस्मिन्तरागामप्युपलक्षणम् ॥ ८ ॥

[पा०] १ क. व. छ. झ. न. कुमाराविव. २ च स्पृष्टोदकं. ख शुचीकृतब्रह्मजपौ समाप्यनियमानपि. क. झ. प्रशुधी-
परमजप्यं. ३ ख. हुताग्नि. ४ क. झ. न. संरक्षणीयौतौब्रूहि. व. छ. संरक्षणीयौतौब्रह्मन्. ख. तावगमिष्यतोब्रह्मन्.
५ ग. क. च. छ. झ. ज. ट. रक्षतां. ६ क. ग. क. च. झ. न. तौतुतद्वचनं. ख. तेषां तुवचनं. ७ ख. ग. युक्तौ परमधन्विनौ.
छ. यत्तौ परमधर्मिकौ. घ. यत्ता परमर्दिमौ. ८ मर्दिमं. ९ क. झ. तथागते.

सदर्भचमससुका ससमित्सुसुमोच्चया ॥ विश्वामित्रेण सहिता वेदिर्ज्ज्वाल सत्विजा ॥ ९ ॥
 मन्त्रवक्ष यथान्यायं यज्ञोऽसौ संप्रवर्तते ॥ [एवं प्रवर्तिते यज्ञे विश्वामित्रस्य धीमतः ॥]
 आकाशे च महान्शब्दः प्रादुरासीद्भयानकः ॥ १० ॥
 आचार्य गगनं मेधो यथा प्रावृषि निर्गतः ॥ तथा मायां विक्कुर्वाणौ राक्षसावभ्यधावताम् ॥ ११ ॥
 मारीचश्च सुबाहुश्च तयोरनुचैराश्च ये ॥ आगम्य भीमसंकाशा रुधिरौघमवासृजन् ॥ १२ ॥
 सौ तेन रुधिरौघेण वेदिर्ज्ज्वाल मण्डिता ॥ [दृष्ट्वा वेदिं तथाभूतां सानुजः क्रोधसंयुतः] ॥
 सहसाऽभिर्दुतो रामस्तानपश्यत्ततो दिवि ॥ १३ ॥
 तावापन्ततौ सहसा दृष्ट्वा राजीवलोचनः ॥ [असंभ्रान्तस्त्वरन्किञ्चित्सज्यं कृत्वा महद्बुधः] ॥
 लक्ष्मणं त्वभिसंप्रेक्ष्य रामो वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 पश्य लक्ष्मण दुर्बृत्तान्नाक्षसान्पिशिताशनान् ॥ मानवास्त्रसमाधूताननिलेन यथा घनान् ॥ १५ ॥
 [कैरिष्यामि न सन्देहो नोत्सहे हन्तुमीदृशान् ॥ इत्युक्त्वा वचनं रामश्चापि संधाय वेगवान् ॥ १६ ॥
 एवं वदन्तं तं दृष्ट्वा धनुःप्रवरपाणिनम् ॥ बालोयमिति विज्ञाय तमनादृत्य दुर्मती ॥
 विश्वामित्रस्य तां वेदिं सत्वरवभ्यधावताम् ॥ १७ ॥
 तावुदीक्ष्य त्वरन्नामश्रापमायम्य वीर्यवान् ॥ मानवं परमोदारमस्त्रं परमभास्वरम् ॥
 चिक्षेप परमक्रुद्धो मारीचोरसि राघवः ॥ १८ ॥
 स तेन परमास्त्रेण मानवेन संमाहतः ॥ संपूर्णं योजनञ्चतं क्षिप्तः सागरसंघ्रवे ॥ १९ ॥
 विचेतनं विघूर्णन्तं शीतेषुबलं तौडितम् ॥ निरस्तं दृश्य मारीचं रामो लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २० ॥

एतद्विष्णोति—सदर्भेति । चमसंनाम पानपात्रं ।
 सुक् होमपात्रं । उच्यते : समूहः । कुसुमोच्चयोलङ्कारार्थः
 ॥ ९ ॥ ननु रक्षोघ्नमजपेक्रियमाणे कथंराक्षसाग-
 मनप्रसक्तिः । न कथंचित् । किंतु दूरतएवाकाशेमेघवदु-
 चिरंबवर्षुः । तदिदमाह—आकाशइति । भयानकः
 भयंकरः ॥ १० ॥ प्रावृषि वर्षाकाले । निर्गतोमेघोयथा-
 तथाऽभ्यधावतां ॥ ११ ॥ भीमसंकाशाः भयंकराः
 ॥ १२ ॥ अभिदुतः अभिमुखं धावन् ॥ १३—१४ ॥

पिशिताशनान्मांसभक्षकान् । एतद्विष्णुनार्थमानवा-
 स्त्रं प्रयोक्ष्यइतिभावः ॥ १५—१७ ॥ अत्रादौइत्यु-
 क्त्वेत्युपस्कार्य । ननुसर्वराक्षसेष्वस्त्रप्रयोगंप्रतिज्ञाय
 मारीचोरसितप्रयोगःकथमितिचेन्न । पूर्वश्लोकेराक्षस-
 शब्दस्यमारीचमात्रपरत्वात् ॥ १८ ॥ सागरसंघ्रवे स-
 मुद्रपूरे । अत्रगायत्रीद्वितीयाक्षरंसः ॥ १९ ॥ शीतेषु-
 शब्दोवयववृत्त्यामानवास्त्रेवर्तते । दृश्य दृष्ट्वा । मारी-

शि० मन्त्रवदिति मन्त्रद्वयतेऽन्यतेऽस्मिन्निति । किंचमन्त्रेणवन्त्येतेऽस्मिन्मन्त्रवत् ॥ १० ॥ ति० समुक्षितां अभ्या-
 शेदितिशेषः ॥ १२ ॥ ति० ईदृशान् स्थितायुग्मेष्वान् दुर्बलान्वा ॥ १६ ॥

[पा०] १ ट. यज्ञोऽयं ख. यज्ञोवै. २ इदमर्थं च. छ. दृश्यते. ३ ख. ह्यमहान्. ४ ख. मेधोयथाप्रावृषिनिर्गतौ.
 ५ ख. प्रकुर्वाणौ. ६ क. ख. ड. च. छ. अ. ड. चरास्तथा. ७ ख. च. भीमसंकाशास्तुधिरौघानवा. ८ ख. मेघसंकाशाः. ९ छ.
 ख. म. तांतेनरुधिरौघेणवेदिंवीक्ष्यसमुक्षिताम्. १० इदमर्थं ख. दृश्यते. १० क. च. छ. हुताश्रमः. ११ इदमर्थं ख. दृश्यते.
 १२ इदमर्थंयद्यद्वयं ख. दृश्यते. १३ चापेशसंधायवेगवानासीदित्याहारेणयोजना. च. ट. आपंसंधाय. * एवंब्रुवानंमारीचो-
 बालकंहेममालिनम् । तस्यानुजं वहेमभंशरं तच्छ्रुतधन्विनम् । १ । राघवौश्यामहेमाभौतावपश्यत्तदादिवि । दृष्ट्वातेजसिनौतौ
 चक्षुषधुतवतेवसा । २ । अत्रज्ञायसतौमित्रान्प्रधर्षयितुमारभत् । तमापतन्तरामस्तुप्रहर्षंहीलयाततः । ३ । एतच्छ्रो-
 कप्रयं—मानवपरमोदारमिततःपूर्वं कुण्डलनान्तर्गतपाठप्रतिनिधित्वेन च. छ. पाठयोर्दृश्यते. १४ ख. समाहितः. १५ ड.
 च. छ. झ. अ. पीडितं.

[पश्य लक्ष्मण स्त्रीतेषु मानवं धर्मसंहितम् ॥ मोहयित्वा नयत्येनं न च प्राणैर्वैयुज्यतः] ॥ २१ ॥
 इमानपि अधिष्यामि निर्घृणान्दुष्टचारिणः ॥ राक्षसान्पापकर्मस्थान्यज्ञघ्नान्नुधिराशनान् ॥ २२ ॥
 [इत्युक्त्वा लक्ष्मणं चाशु लाघवं दर्शयन्निव ॥] "संगृह्णास्त्रं ततो रामो दिव्यभागेयमद्भुतम् ॥
 सुबाहूरसि चिक्षेप स विद्धः प्रापतज्जुवि ॥ २३ ॥
 शेषान्वायव्यमादाय निजघान सहायशाः ॥ राघवः परमोदारो मुनीनां मुदमावहन् ॥ २४ ॥
 स हत्वा राक्षसान्सर्वान्यज्ञघ्नान्प्रचुनन्दनः ॥ ऋषिभिः पूजितस्तत्र यथेन्द्रो विजये पुरा ॥ २५ ॥
 अथ यज्ञे समाप्ते तु विश्वामित्रो महामुनिः ॥ निरीतिका दिशो दृष्ट्वा काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 कृतार्थोऽसि महाबाहो कृतं गुरुवचस्त्वया ॥ सिद्धाश्रममिदं सत्यं कृतं राम महायशः ॥ २७ ॥
 [सं हि रामं प्रशस्यैवं ताभ्यां सन्ध्यामुपागमत्] ॥ २८ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

विश्वामित्रेण रामं प्रति मिथिलायां जनकस्य पुत्रसत्त्वात्नेन तत्र त्रयस्त्रिंशधनुः प्रमावादि निषेदनपूर्वकं राघवाभ्यां सह मुनिभिश्च मिथिलां प्रति प्रस्थानम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रादिभिः सह सायाह्ने शोणाकूलंगतेन रामेण मुनिप्रसितस्य देवास्य पुरावृत्तकथनप्रार्थना ॥ २ ॥

अथ तां रजनीं तत्र कृतार्थौ रामलक्ष्मणौ ॥ ऊषतुर्मुदितौ वीरौ प्रहृष्टेनान्तरात्मना ॥ १ ॥
 प्रमातायां तु शर्वर्या कृतपौर्वाहिकक्रियौ ॥ विश्वामित्रं मुनींश्चान्धान्संहितावभिजग्मतुः ॥ २ ॥
 अभिवाद्य मुनिश्रेष्ठं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ऊंचतुर्भुरोदारं वाक्यं मधुरभाषिणौ ॥ ३ ॥
 ईमौ स मुनिशार्दूल किंकरी समुपस्थितौ ॥ आज्ञापय यथेष्टं वै शासनं करवाव किम् ॥ ४ ॥

चक्षुःप्राणरक्षणं भाविकार्यान्तरसाधनाय ॥ २०-२१ ॥
 वधप्रयोजकानि निर्घृणत्वादीनि ॥ २२ ॥ अद्भुत-
 यथातथाचिक्षेप ॥ २३ ॥ निजघान हिंसितवान्
 ॥ २४ ॥ पुराविजये असुरविजये ॥ २५ ॥ निरीति-
 काः निर्वाधाः ॥ २६ ॥ गुरुवचः पितृवचः ॥ २७ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमन्त्रीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिंशः
 सर्गः ॥ ३० ॥

शे—अथेत्यादि । कृतार्थौ कृतविश्वामित्रप्रयोजनौ ।
 प्रहृष्टेन संतुष्टेन । अन्तरात्मना अन्तःकरणेन । उपलक्षि-
 तौ ॥ १ ॥ सहितौ अविनाभूतौ ॥ २ ॥ मधुरोदारोक्तौ
 हेतुः मधुरभाषिणाविति ॥ ३ ॥ सेति भूतार्थसूचकमव्य-
 थं । इमौ स आज्ञापितसर्वमनुष्यितवन्तावित्यर्थः । मुनि-
 शार्दूल ब्रह्मध्यायिषुश्रेष्ठ । अनेन निरवधिकभक्तिमत्त्वं
 सूचितं । किंकरी "भक्तिकीतो जनार्दनः" इत्युक्तीत्या-
 त्वयाकीतौ । समुपस्थितौ भक्तत्वाविनाक्षणमपि स्थानुम-
 क्षमौ । "शरतल्पगतो भीष्मः शाम्यन्निवहुताशनः ॥ मां
 ध्याति पुरुषव्याघ्रस्ततो मे तद्रतं मनः" इति वत् । आज्ञा-
 पय यथेष्टं क्षामकाले अल्पद्रव्याय कीतो राजपुत्रः पुनर्नि-

एवं कृतार्थो विश्वामित्रो जनकसुतात्वेनावतीर्णयाश्रि-
 यारामं योजयितुं व्याजेन मिथिलाप्रस्थानं प्रस्तौत्येकत्रिं-

ति० मनुसंहितं मनुप्रयुक्तं ॥ २१ ॥ इति त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

[पा०] १ इदमर्थद्वयं क. ख. ड. च. छ. झ. ञ. ट. दृश्यते. २ ड. च. छ. झ. ञ. मनुसंहितम्. ३ क. ख.
 घ—छ. झ. ञ. ट. विरुज्यते. ४ इदमर्थं क. ख. ड. च. छ. झ. दृश्यते. ५ क. ख. च. छ. झ. ट. संगृह्णासुमहत्वात्,
 ड. श विगृह्णासुमहत्वात्. ६ क. ड. च. झ. ञ. ट. आमेयंरघुनन्दन. ७ ख. महाबल. ८ क. कृतार्थोऽहं महाभाग.
 ९ ड. च. छ. झ. ञ. वीर. १० इदमर्थं क. च. छ. झ. ञ. दृश्यते. ११ क. घ. च. छ. ञ. शौचकृतमहाबलौ. १२ क. ग.
 ड. च. छ. झ. विश्वामित्रमुनींश्चान्धान्संहितावधि. घ. सहितावभिगच्छतः. १३ क. ऊंचतु-परमोदार. १४ क. उमौसं.
 १५ ग—छ. झ. ञ. समुपागतौ. १६ च. छ. झ. ञ. मुनिश्रेष्ठ.

एवमुक्तास्ततस्ताभ्यां सर्व एव महर्षयः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य रामं वचनमब्रुवन् ॥ ५ ॥
 मैथिलस्य नरश्रेष्ठ जनकस्य भविष्यति ॥ यज्ञः परमधर्मिष्ठस्तस्य यास्यामहे वयम् ॥ ६ ॥
 त्वं चैव नरशार्दूल सहासाभिर्गमिष्यसि ॥ अद्भुतं धनुरन्नं च तत्र तद्द्रष्टुमर्हसि ॥ ७ ॥
 तद्धि पूर्वं नरश्रेष्ठ दत्तं सदसि दैवतैः ॥ अप्रमेयबलं घोरं मखे परमभास्वरम् ॥ ८ ॥
 नास्य देवा न गन्धर्वा नासुरा न च राक्षसाः ॥ कर्तुमारोपणं शक्ता न कथंचन मानुषाः ॥ ९ ॥
 धनुषस्तस्य वीर्यं तु जिज्ञासन्तो महीक्षितः ॥ न श्रेकुरारोपयितुं राजपुत्रा महाबलाः ॥ १० ॥
 तद्धनुरनरशार्दूल मैथिलस्य महात्मनः ॥ तत्र द्रक्ष्यसि काकुत्स्थ धृष्टं चाद्भुतदर्शनम् ॥ ११ ॥
 तद्धि यज्ञफलं तेन मैथिलेनोत्तमं धनुः ॥ याचितं नरशार्दूल सुनाभं सर्वदैवतैः ॥ १२ ॥
 आयागभूतं नृपतेस्तस्य वेश्मनि राघव ॥ आर्चितं विविधैर्गन्धैर्भालैश्चागरुगन्धिभिः ॥ १३ ॥
 एवमुक्त्वा मुनिवरः प्रस्थानमकरोत्तदा ॥ सर्वसङ्घः सकाकुत्स्थ आमक्य वनदेवताः ॥ १४ ॥
 स्वस्ति वोस्तु गमिष्यामि सिद्धः सिद्धाश्रमादहम् ॥ उचरे जाह्नवीतीरे हिमवन्तं शिलोच्चयम् ॥ १५ ॥

वर्तयितुं नार्हः किल । शासनं करवावर्किं कर्तव्ये न संको-
 चः कार्य इत्यर्थः । अनेन स्वभक्ताय स्वान्वयं न ददाति आहू-
 यनं ददाति स्वयंगत्वेन ददाति स्वात्मानमिष्टविनियोगा-
 र्हं करोतीत्युक्तं ॥ ४ ॥ अत्र विश्वामित्रेण प्रतिवक्तव्ये क-
 विभिर्नियोजनं रामभक्त्यतिरेकेण । पुरस्कृत्य तदनु-
 ज्ञालब्धेत्यर्थः । यद्वा विश्वामित्रप्रसुखा मुनय इत्यर्थः
 ॥ ५ ॥ मिथिलाया ईश्वरो मैथिलः “तस्येवं” इत्यण् ।
 परमधर्मिष्ठः अतिशयेन धर्मवान् । अगवत्कैर्ह्यरूपत्वे-
 न काम्यनित्याभ्यामुत्कृष्ट इत्यर्थः । तस्य तस्य कृते ॥ ६ ॥
 गमिष्यसि । यदीति शेषः । धनुरन्नं धनुश्चोष्ठं दीर्घा-
 भाव आर्षः । चकाराद्यञ्चेत्यर्थः । तत् प्रसिद्धं ॥ ७ ॥
 तस्य धनुरन्नं कुतः समायातं तत्राह—तद्धीति । मखे सद-

सि दैवतैर्दत्तमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ आरोपणं आरोपणं
 ॥ ९ ॥ जिज्ञासन्तः जिज्ञासमानाः ॥ १० ॥ यज्ञ-
 क्ष्यसि तत्र तद्धनुश्च द्रक्ष्यसीत्यन्वयः ॥ ११ ॥ मखे कि-
 मर्थं दत्तं तत्राह—तद्धीति । सुनाभं शोभनमुष्ट्रिवन्धन-
 स्थानं दैवतैः दैवतेभ्यः । याचितं दत्तं चेत्यर्थः ॥ १२ ॥
 आयागभूतं धनुरत्सवे प्राधान्येनार्चितं धनुरायाग-
 कृतं । अत्र विश्वामित्रेणैवानुक्तिः सर्वसंमतत्वद्योतनाय
 ॥ १३ ॥ पूर्वविश्वामित्रं पुरस्कृत्येत्युक्त्या प्राधान्यात्-
 विश्वामित्रोक्तवानित्यनूद्यते ॥ १४ ॥ जाह्नवीतीरे स्थि-
 तं हिमवन्तं गमिष्यामीत्यन्वयः । शिलोच्चयं पर्वतं । सि-
 द्धाश्रमा हिमवद्भूतं गमिष्यामीत्यन्वयः ॥ १५ ॥

वि० तयो रिति ताभ्यामिष्ये ॥ ५ ॥ ति० परमेति पृथक्पदं । परा मा शोभायस्मिन्नित्यर्थं करामसंभोधनं ॥ ६ ॥ ती०
 चकारोनुक्तजीरजसमुच्चयपरः । वि० पूर्वं पूर्वस्मिन्काले । देवराताह्वयप्रार्थनजनकस्य यज्ञे सदसि दैवतैर्दत्तं यज्ञवधे प्रसादितात् शिवा-
 त्त्वर्थः । यज्ञप्रसादितैश्च वसहितैर्दैवतैर्देवरातहस्तेतद्द्रष्टुमेयबलं धनुरन्नं । अतस्तत्र तिष्ठतीति शेषः ॥ ८ ॥ ति० न कथंचन न कथम-
 पीत्यर्थः । शि० अस्य धनुषः । आरोपणं बाणप्रक्षेपयोग्यज्यासंयोगं कर्तुं देवा कथंचन न शक्ताः । एवं कथंचनेत्यस्य वाक्यचतुष्ट-
 येऽप्यपकर्षः । मनुष्येभ्योऽपि नहुषादिषु अधिकपराक्रमश्रुतेर्न पतत्प्रकर्षदोषाश्च ॥ ९ ॥ ति० तदनुर्गम्येति न निजयज्ञप्रीतेभ्यो यज्ञफल-
 स्तेन याचितं । युदेरिपूणां जयाय सर्वदैवतैश्च वसहितैर्देवतस्तत्र तिष्ठतीत्यर्थः । तदुक्तं पात्रे । “वापंशोर्भोर्दयादत्तं” इति । कौर्मैपि
 “प्रीतश्च भगवानीशश्चिन्मालीनीललोहितः । प्रददौ शत्रुनाशार्थं जनकाया द्रुतधनुः” इति ॥ १२ ॥ ति० आयागभूतं । यजनीयदेवता-
 भूतमित्यर्थः ॥ वि० अयमत्र धनुरागमनक्रमः । पूर्वदेवाश्चिपुरवधाय विश्वकर्मणानिर्मितं धनुर्महादेवाय ददुः । तद्गतवतोर्बलात्कलप-
 रीक्षानिमित्तकविश्वरोधे विष्णुपदाक्रमैर्जडीकृतं । देवैर्प्रार्थितो महादेवो धनुरिच्छतो देवरातस्थहस्तेन्यस्तवान् । ततः प्रवृत्तिन्यासभावेन व-
 र्तमानं जनकेन स्त्रयज्ञे स्त्रयज्ञेनया च्यमानं देवैस्तस्य यज्ञफलत्वेन दत्तमिति ॥ १३ ॥ ती० हिमवतस्साश्रमादिति भावः ॥ १५ ॥

[पा०] १ क. ख. घ—छ. झ. म. ट. एवमुक्तेतयोर्वाक्ये. २ ख. नरेन्द्रस्य. ३ क. ख. घ—छ. झ. म. ट. सत्र.
 ४ क. ग—छ. झ. म. अद्भुतं च धनुरन्नं तत्र त्वं. ५ क—छ. झ. ट. तस्य वीर्यं हि. न. सत्रवीर्यं हि. ६ क. च. छ.
 झ. म. यज्ञं परमाद्भुतम्. ७ क. अप्रमेयबलं घोरं तस्य. ८ ख. विविधैर्गन्धैः. ९ क—छ. झ. म. धूपैश्च. १० ख.
 एवमुक्त्वा मुनिवरः.

[इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलः कौशिकः स तपोधनः ॥] प्रदक्षिणं ततः कृत्वा सिद्धाश्रममनुत्तमम् ॥
उत्तरां दिग्मुदिश्य प्रस्थातुमुपचक्रमे ॥ १६ ॥

तं प्रयान्तं मुनिवरमन्वयादेनुसारिणम् ॥ शकटीशतैमात्रं च प्रायेण ब्रह्मवादिनाम् ॥ १७ ॥
मृगपक्षिगणाश्चैव सिद्धाश्रमनिवासिनः ॥ अनुजग्मुर्महात्मानं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ १८ ॥
निवर्तयामास ततः पक्षिसङ्घान् मृगानपि ॥ १९ ॥

ते गत्वा दूरमध्वानं लंबमाने दिवाकरे ॥ वासं चर्कुर्मुनिवराः शोणाकूले समागताः ॥ २० ॥
तेऽस्तं गते दिनकरे स्नात्वा हुतहुताशनाः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य निषेदुरमितौजसः ॥ २१ ॥
रामोपि सहसौमित्रिर्मुनीन्स्तानभिपूज्य च ॥ अग्रतो निषसादाथ विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ २२ ॥
अथ रामो महातेजा विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ पप्रच्छ नैरशार्दूलः कौतूहलसंभन्वितः ॥ २३ ॥
भगवन्कस्य देशोऽयं समृद्धवनशोभितः ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते वक्तुमर्हसि तत्त्वतः ॥ २४ ॥
चोदितो रामवाक्येन कथयामास सुव्रतः ॥ तस्य देशस्य निखिलमृषिमध्ये महातपाः ॥ २५ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

विश्वामित्रेणराभ्रप्रतिशोणाकूलस्थदेशवृत्तान्तकथनप्रसङ्गेनस्ववंशवृत्तान्तकथनारम्भः ॥ १ ॥ तथाशोणासटस्थदेशस्यब्रह्म-
सूतोःकुशस्यतनयेषुचतुर्षु कुशांषादिषुकनीयसोवसोस्संबन्धित्वकथनम् ॥ २ ॥ कुशात्मजेषुद्वितीयस्यकुशनाभस्यकन्याशते
सयाममेत्यविहरतिसतिवायुनातःप्रतिस्वभार्याभवनप्रार्थनम् ॥ ३ ॥ तामिस्त्वदनङ्गीकारेतेनतत्सांशरीरप्रवेशेनकुञ्जीकर-
णम् ॥ ४ ॥ तत्रभिःपितृसमीपमेत्यपरिशोचनम् ॥ ५ ॥

ब्रह्मयोनिर्महानासीत्कुशो नाम महातपाः ॥ अलिष्टव्रतधर्मज्ञः सज्जनप्रतिपूजकः ॥ १ ॥

ततःवनदेवतामश्रणानन्तरं ॥ १६ ॥ अनुसारिणं उत्तर-
दिगनुसारिणं । प्रायेण बाहुल्येन । ब्रह्मवादिनांशक-
टीशतमात्रं शकट्यःशकटानि । तेषांशतमात्रं शतप्रमा-
णं । अन्वयान् अन्वगात् । यद्वा शतमात्रमन्वयात् ।
इतरत्सर्वसिद्धाश्रमएवस्थितमित्यर्थः । अत्र शकटीश-
ब्देन शकटयारोपिताभिहोत्रसंभारादिकमुच्यते ॥ १७ ॥

तद्भक्षयेतिभावः ॥ १८ ॥ निवर्तयामासेत्यर्थः । अत्रप-
क्ष्यादिनिवर्तनेनमुनीनांगमनंद्योतितं ॥ १९ ॥ शोणः
पुनदः सएवशोणेत्यपिष्यपदिश्यते ॥ २० ॥ शोणेस्नात्वा-

दिनकरेस्तंगतेसति हुतहुताशनइत्यन्वयः ॥ २१ ॥ अमि-
पूज्य अमिवाद्य ॥ २२-२३ ॥ अयं शोणकूलस्थः ॥ २४ ॥
निखिलंवृत्तांतमित्यर्थः ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने बा-
लकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥

एवंशोणकूलदेशवैभवेपृष्ठेअयमद्वंद्वयानांदेशइतिवि-
वक्षन्स्वान्वयं प्रदर्शयतिद्वात्रिंशे—ब्रह्मयोनिरित्यादि ।
ब्रह्मयोनिःकारणयस्यसःब्रह्मयोनिः अचोनिजोब्रह्मपु-

ति० शोणनदस्यैवशोणेत्यपिनामेल्याहुः । वस्तुतःशोणितिगिरिब्रजसमीपस्योनदीविशेषइत्येतदुत्तरसर्गोत्पष्टं ॥ २० ॥ ति०
अस्तंगते । अस्तंजिगमिषतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ ति० । अयंदेशः शोणाकूलस्थः ॥ २४ ॥ इत्येकविंशसर्गः ॥ ३१ ॥

[पा०] इदमर्थ १ क. ख. च. छ. झ. दृश्यते. २ क. ख. घ—छ. झ. अ. ट. ब्रह्मन्तं, ३ क. ख. घ—छ. झ. अ. मन्वगा.
४ घ. द्युचारिणाम्. ग. क. झ. अ. ट. द्युसारिणाम्. ५ ख. क. च. छ. झ. अ. शतमात्रंतु. ६ क. ख. घ—छ. झ. अ.
ट. प्रयागे. ७ क. झ. महात्मानो. ८ क. च. छ. झ. अ. तपोधनं. ९ क. छ. झ. अ. सर्वसंधसपक्षिणः. च. सर्वसंधस-
पक्षिणः. १० क. छ. झ. अ. मुनिगणाः. ११ शोणकूलेसमागताः. क—छ. झ. अ. शोणाकूलेसमाहिताः. १२ ख. घ.
अस्तंगते. १३ क. झ. तपोधनं. च. छ. अ. तपोनिधिम्. घ. महामतिं. १४ क—छ. झ. अ. मुनिशार्दूलं. १५ ख. ग.
झ. समन्वितम्. १६ क—छ. झ. अ. न्कोन्वयंदेशः. १७ ट. महातपाः. १८ ख. व्रतधर्मध.

स महात्मा कुलीनायां युक्तायां सुगुणोत्त्वणान् ॥ वैदर्भ्यां जनयामास सैद्यशांश्चतुरः सुतान् ॥
 कुशांश्च कुशनामं च आधूर्तरजसं वसुम् ॥ २ ॥
 दीप्तिशुक्लान्महोत्साहान्क्षत्रधर्मचिकीर्षया ॥ तानुवाच कुशः पुत्रान्धर्मिष्ठान्सत्यवादिनः ॥
 क्रियतां पालनं पुत्रा धर्मं प्राप्स्यथ पुष्कलम् ॥ ३ ॥
 श्रपेस्तु वचनं श्रुत्वा चैत्वारो लोकसंमताः ॥ निवेशं चक्रिरे सर्वे पुराणां नृवरास्तदा ॥ ४ ॥
 कुशांस्तु महातेजाः कौशांश्चीमकरोत्पुरीम् ॥ कुशनामस्तु धर्मात्मा पुरं चक्रे महोदयम् ॥ ५ ॥
 आधूर्तरजसो रामं धर्मारण्यं महींपतिः ॥ चक्रे पुरवरं राजा वसुंश्चक्रे गिरिव्रजम् ॥ ६ ॥
 एषा वसुमती रामं वसोस्तस्य महात्मनः ॥ एते शैलवराः पञ्च प्रकाशन्ते समन्ततः ॥ ७ ॥
 सुमागधी नदी रैम्या रैमैगधान्विश्रुताऽऽप्ययौ ॥ पञ्चानां शैलमुख्यानां मध्ये मालेव शोभते ॥ ८ ॥
 सैषा हि मागधी रैम वसोस्तस्य महात्मनः ॥ पूर्वाभिचरिता रैम सुक्षेत्रा सस्यमालिनी ॥ ९ ॥
 कुशनामस्तु राजर्षिः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ जनयामास धर्मात्मा घृताच्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥
 तास्तु यौवनशालिन्यो रूपवत्यः स्वलंकृताः ॥ उद्यानभूमिर्माण्यं प्रावृषीव शतहृदाः ॥ ११ ॥
 गायन्त्यो नृत्यमानाश्च वादयन्त्यश्च सर्वशः ॥ आमोदं परमं जैर्गुर्वराभरणभूषिताः ॥ १२ ॥
 अथ ताश्चारुसर्वाङ्गो रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ उद्यानभूमिमागम्य तारा इव घनान्तरे ॥ १३ ॥
 ताः सर्वगुणसंपन्ना रूपयौवनसंयुताः ॥ दृष्ट्वा सर्वात्मको वायुरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १४ ॥
 अहं वः कामये सर्वा भार्या मम भविष्यथ ॥ मानुषस्त्यज्यतां भावो दीर्घमायुरवाप्स्यथ ॥ १५ ॥

त्रः । महान् ज्ञानशौर्यादिमिरितरश्चपुत्रविलक्षणः ।
 कौमुदीशेतइतिकुशः । नारदादिवत्प्रल्लोकेऽनवस्था-
 यप्रजापालनेवत्तादरतयामूमाववस्थानात्कुशइत्यस्य-
 नाम । अतएवक्षत्रियव्यापारानुक्षत्रियोयं । अङ्घ्रिष्टंनि-
 र्भाषंभ्रतयस्यसोङ्घ्रिष्टव्रतः अङ्घ्रिष्टव्रतश्चासौधर्मज्ञश्चेति-
 कर्मधारयः ॥ १ ॥ सार्धश्लोकः । युक्तायां अनुरूपायां
 ॥ २ ॥ सार्धश्लोकः । क्षत्रधर्मः प्रजापालनं ॥ ३ ॥ पुष्क-
 लं समभं । ऋषेः कुशस्य । निवेशं संनिवेशं ॥ ४ ॥
 कुशांबइत्यादिश्लोकद्वयं ॥ ५ ॥ ६ ॥ एषा शोणकूल-
 स्था । शैलवराः गिरिव्रजसंज्ञामूलाः ॥ ७ ॥ मगधदे-
 शादागतामागधीतिशोणएवोच्यते । आययावितिच्छे-

दः ॥ ८ ॥ पूर्वाभिचरिता पूर्वदेशात्प्रत्यङ्मुखवाहि-
 नी । सुक्षेत्रा उभयपार्श्वतइतिशेषः ॥ ९ ॥ घृतवत्पुरु-
 षं दृष्ट्वाद्रवतीसत्यंभतीतिघृताची कुशनाभभार्या । घृत-
 वत्पुरुषंकृत्वाभतीतिवा । अप्सरसः ॥ १० ॥ श्लो-
 कद्वयं । पञ्चानभूमिमागम्यशतहृदाइवस्थिताः । शत-
 हृदाः विद्युतः । नृत्यमानाः नृत्यन्त्यः । वादयन्त्यः
 वीणाइतिशेषः । आमोदं संतोषं । स्वलंकृताः कुसुम-
 चन्दनतिलकादिभिः ॥ ११ ॥ १२ ॥ ताराइव वभु-
 रितिशेषः ॥ १३ ॥ सर्वगुणसंपन्नाः सर्वालंकारसंप-
 न्नाः । सर्वत्रआल्लाखरूपंयस्यसःसर्वालंकः सर्वत्रसं-
 चारीत्यर्थः ॥ १४ ॥ वः भवतीः मानुषेभवोमानुषः ।

ति० युक्तायां अशेषश्रीगुणयुक्तायामित्यर्थः । अमूर्तरजसं नविद्यतेसूतंप्रसूतरजोयस्यतं । “अब्” इतियोगविभागादच्
 ॥ २ ॥ ति० पूर्वाभिचरिता पूर्वदिग्गामिनी ॥ ९ ॥ ति० मत्कामनापूरणेममदेवस्यमानुष्योपिभार्याभविष्यथेत्यादिर्वशीकरणायाय-
 नाद । ननुमानुषीणादेवसंबन्धोनुचितस्तत्राह—मानुषस्त्यज्यतांभावइति । मद्गतीकारमात्रेणविलक्षणसत्त्वाविर्भावान्मानुषभाव-
 [पा०] १ च. छ. न. जायायां. २ ड. च. छ. झ. न. ट. सैद्यशान्मुमहाबलान्. क—छ. झ. अ. चतुरस्सैद्यशान्मुतान्.
 ३ ड. अमूर्तरजसं. च. झ. न. असूर्तरजसं. ट. अमूर्तरजसम्. ख. आधूर्तरजसं. ४ ग. ड. न. कुशस्य. क. ख. झ. ट.
 पितृश्लो. ५ च. न. चत्वारोऽमितविक्रमाः. ड. झ. चत्वारोलोकसत्तमाः. ६ ख. निवेशाचक्रिरे ७ क. पुराणि. ८ क. ड.
 च. झ. न. नाम. ९ ड. झ. महामतिः. १० क. ड. छ. झ. न. वसुर्नामगिरिव्रजम्. च. वसुर्नाममणिव्रजम्. ११ ड.
 च. छ. झ. न. नाम. १२ ग. पुण्या. १३ झ. मागधान्. १४ ख. घ. च. छ. न. ट. नाम. १५ क. ख. ट. वीर. न. छ. न.
 नाम. १६ च. मागल्य. १७ ड. च. छ. झ. न. वादयन्त्यस्तुराणव. क. ख. घ. ट. वादयन्त्यक्षराणव. १८ क. ख. स्वर्वा-
 भरण. १९ ख. मध्येशोभन्ते. २० ड. संमताः.

चलं हि यौवनं नित्यं मानुषेषु विशेषतः ॥ अक्षयं यौवनं प्राप्ता अमर्यश्च भविष्यथ ॥ १६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा वायोरक्लिष्टकर्मणः ॥ अपहास्य ततो वाक्यं कन्याशतमर्थाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 अन्तश्चरसि भूतानां सर्वेषां त्वं सुरोत्तम ॥ प्रभावज्ञाः स्य ते सर्वाः किमस्मानवमन्यसे ॥ १८ ॥
 कुशनाभसुताः सर्वाः समर्थास्त्वां सुरोत्तम ॥ स्थानाच्चावयितुं देवं रक्षामस्तु तपो वयम् ॥ १९ ॥
 मा भूत्स कालो दुर्मेधः पितरं सत्यवादिनम् ॥ नौवमन्यस्व धर्मेण स्वयंवरमुपासहे ॥ २० ॥
 पिता हि प्रभुरसाकं दैवतं परमं हि नः ॥ यस्य नो दास्यति पिता स नो भर्ता भविष्यति ॥ २१ ॥
 तासां तद्वचनं श्रुत्वा वायुः परमकोपनः ॥ प्रविश्य सर्वगात्राणि बभञ्ज भगवान्प्रभुः ॥ २२ ॥
 [अरन्निमात्राकृतयो भगदर्पा भयादिताः] ॥ ताः कन्या वायुना भग्ना विविशुर्नृपतेर्गृहम् ॥
 प्रीपतन्भुवि संभ्रान्ताः सलज्जाः सौश्रुलोचनाः ॥ २३ ॥
 स च ता दयिता दीनाः कन्याः परमशोभनाः ॥ दृष्ट्वा भोग्रास्तदा राजा संभ्रान्त इदमब्रवीत् ॥ २४ ॥
 किमिदं कथ्यतां पुत्र्यः को धर्ममवमन्यते ॥ कुब्जाः केन कृताः सर्वा वेष्टन्त्यो नाभिमाश्रय ॥
 [श्रीतुमिच्छामि तं पुत्र्यो यस्येदं कर्म गर्हितम्] ॥ २५ ॥
 एवं राजा विनिश्चस्य समार्धिं संदधे ततः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीय आदिकाव्ये बालकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

भावः अनुरागः । त्यज्यतां । तथासतिदीर्घमायुरवा-
 प्स्यथ ॥ १५ ॥ नित्यं सर्वदा । अक्षयमिति मद्भार्या-
 त्वइतिशेषः ॥ १६ ॥ अक्लिष्टकर्मणः अप्रतिहतकर्मणः ।
 ततः तद्वचनश्रवणेन । अपहास्यअथाब्रवीत् ॥ १७ ॥
 अन्तश्चरसि प्राणरूपेण । भूतानां प्राणिनां प्रभावज्ञाः
 एवंविधप्रभावज्ञाः । अस्मान् ज्ञातभवत्प्रभावाः ॥ १८ ॥
 स्थानात् अधिकारात् । देवं भवन्तं ॥ १९ ॥ सः नः-
 पिता ते कालः मृत्युः माभूत् । हेदुर्मेधः दुर्बुद्धे । पि-
 तरंनावमन्यस्व । धर्मेण पितृप्रदानरूपेण । वरं स्वयमु-
 पासहे प्रतीक्षामहे । पितास्वयंयस्यैदास्यसि संप्रतीक्षा-

महत्त्वार्थः ॥ २० ॥ उक्तविवृणोति—पितेति ॥ २१ ॥
 बभञ्ज कुब्जीचकार ॥ २२ ॥ सलज्जाः शरीरवैरू-
 प्यादितिभावः ॥ २३ ॥ संभ्रान्तः पर्याकुलचित्तः
 ॥ २४ ॥ कोधर्ममवमन्यते बलात्कारकरोतित्यर्थः ।
 कुब्जाः वक्रशरीराः ॥ २५ ॥ पुष्टेतिशेषः । विनि-
 श्चस्य व्यथित्वा । समार्धिं किंवक्ष्यन्तीतितद्वचनश्रव-
 णावधानं ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

स्वागेस्वतएवभवतीनांसामर्थ्यभविष्यति ॥ १५ ॥ ति० समर्थाइतिशेषः ॥ १९ ॥ ति० यत्रकालेपितरंभवमन्य अपमानविषयंकृत्वा ।
 स्वधर्मेण कामेन । स्वयंवरमुपासहे आत्मनास्वातन्त्र्येणवयमङ्गीकुर्मः सकाल-कदाचिदपिमाभूदित्यन्वयः ॥ ति० अवमन्य
 अनादस्य । स्वधर्मेण शोभनोतिशयितोयोऽधर्म-पितरिसतिस्वातन्त्र्याचरणेन वरंस्वयमुपासहेस्वीकुर्मःसकालोमाभूत् ॥ २० ॥
 ति० सलज्जाःअन्याप्यपतिप्रसङ्गतःसलज्जाः ॥ २३ ॥ इतिद्वात्रिंशस्तर्गः ॥ ३२ ॥

[पा०] १ घ. मभाषत. २ क. च. छ. झ. भ. सुरसत्तम. ३ क. क. च. छ. झ. अ. ट. प्रभावज्ञाश्च. घ. प्रभावज्ञास्तु.
 ४ क. च. छ. झ. भ. किमर्थमव. ५ क. झ. देवसमस्तास्सुरसत्तम. क. ख. देवसमर्थास्ससुरोत्तम. च. छ. अ. देवसमर्था-
 श्वसुरोत्तम ट. देवसमर्थास्ससुरोत्तम. ६ घ. च. देव. ७ क. झ. अ. ट. अवमन्यस्व. ८ च. छ. अ. पितावै. ९ क.
 ख. घ. च. छ. अ. हिंस. घ. क. च. वसः. १० घ. क. च. झ. अ. तासांभुवचनं. ११ क. च. छ. झ. अ. ट. हरिः.
 १२ क. च. छ. झ. अ. प्रविश्यचसंभ्रान्ताः. १३ क. ख. ग. झ. सास्रलोचनाः. १४ क. झ. भग्नाः. १५ क. झ. दीनाः.
 १६ ख. कृतायूयं. १७ च. छ. झ. अ. ट. चेष्टन्त्यो. १८ इदमर्थं क. ख. दस्यवे.

त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

कन्याभिर्वायुवृत्तनिवेदितेनकुशभावेनतासां क्षमाप्रशंसनपूर्वकंपरिसम्भवम् ॥ १ ॥ तथाचूलिसूतवेणुदत्तायभार्यात्वे-
नतासांप्रदानम् ॥ २ ॥ तस्यपाणिस्पर्शमाग्नेयतासां कुञ्जीभावापगमपूर्वकममुतशोभाप्रादुर्भावः ॥ ३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कुशनाभस्य धीमतः ॥ शिरोभिधरणौ स्पृष्ट्वा कन्याशतमभाषत ॥ १ ॥
वायुः सर्वात्मको राजन्प्रधर्षयितुमिच्छति ॥ अशुभं मार्गमाख्याय न धर्मं प्रत्यवेक्षते ॥ २ ॥
पितृमत्यः स भद्रं ते स्वच्छन्दे न वयं स्थिताः ॥ पितरं नो वृणीष्व त्वं यदि नो दास्यते तव ॥ ३ ॥
तेन पापानुबन्धेन वचनं नप्रतीच्छता ॥ एवं ब्रुवन्त्यः सर्वाः स वायुना निहता भृशम् ॥ ४ ॥
तासां तद्वचनं श्रुत्वा राजा परमधार्मिकः ॥ प्रत्युवाच महातेजाः कन्याशतमनुत्तमम् ॥ ५ ॥
क्षान्तं क्षमावतां पुत्र्यः कर्तव्यं सुमहत्कृतम् ॥ ऐकमत्यमुपागम्य कुलं चावेक्षितं मम ॥ ६ ॥
अलङ्कारो हि नारीणां क्षमा तु पुरुषस्य वा ॥ ७ ॥

दुष्करं तद्वि वः क्षान्तं त्रिदशेषु विशेषतः ॥ यादृशी वः क्षमा पुत्र्यः सर्वासामविशेषतः ॥ ८ ॥
क्षमा दानं क्षमा सत्यं क्षमा यज्ञश्च पुत्रिकाः ॥ क्षमा यशः क्षमा धर्मः क्षमया विष्ठितं जगत् ॥ ९ ॥
विस्तृत्य कन्याः काकुत्स्थ राजा त्रिदशविक्रमः ॥ मञ्जुो मञ्जयामास प्रदानं सह मन्त्रिभिः ॥
देशकालौ प्रदानस्य सदृशे प्रतिपादनम् ॥ १० ॥
एतस्मिन्नेव काले तु चूली नाम महाधुनिः ॥ ऊर्ध्वरेताः शुभाचारो ब्राह्मं तप उपागमत् ॥ ११ ॥

अथकुशनाभस्यकन्यावचनंशृण्वतःक्षमाविशेषव-
च्यतेत्रयस्त्रिंशो—तस्येत्यादि । शिरोभिधरणौस्पृष्ट्वा
पादयोःप्रणम्येत्यर्थः ॥ १ ॥ प्रधर्षयितुं अभिभविषुं ।
इच्छतिवर्तमानसामीप्याद्ध ॥ अशुभं बलात्काररूपं
॥ २ ॥ पितृमत्यःस अतः स्वच्छन्दे स्वातन्त्र्ये कि-
ञ्चित्पतिस्वीकारविषयेवयनस्थिताः । अतोऽनःपितरमे-
ववृणीष्व । सद्यदि नः अस्मान् तुभ्यं दास्यति वदात-
वमविष्यामः । तेभद्रमस्तु ॥ ३ ॥ एवंब्रुवन्त्योवयं
अस्माकंवचनं नप्रतीच्छता अनंगीकुर्वता । पापानु-
बन्धेन पापानुसारिणा । तेन वायुना निहताः ॥ ४ ॥
अनुत्तमं क्षमावत्त्वात् ॥ ५ ॥ हेपुत्र्यः क्षमावतां कर्त-
व्यं कर्तुमर्ह । “ कृत्यानां कर्तरि ” इतिषष्ठी । क्षान्तं
क्षमा भावेनिष्ठा । कृतं इदं सुमहत्कर्म देवेप्रार्थयमानेभ्य-
विकृतचित्तत्वं शरीरं मञ्जयतिसतिनिष्क्रोधत्वं च दुष्क-
रमितिभावः । कुलं चावेक्षितं कुलानुरूपकृत्यंकृतमि-
त्यर्थः ॥ ६ ॥ उक्तमर्थविवृणोति—अलङ्कारइति

अर्थ । क्षमा अपराधसहिष्णुत्वं ॥ ७ ॥ वः तत्क्षान्तं
क्षमा । दुष्करं त्रिदशेषु रूपैश्चर्यसंपन्नेषु । विशेषतो-
दुष्करं । यादृशीति सर्वासामविशेषतः याक्षमा
सापिदुष्करेत्यन्वयः । क्षमैवदुष्करा ततस्त्रिदशे-
षुदुष्करा ततोपिसर्वासामविशेषेणक्षमा दुष्करैवे-
त्यर्थः ॥ ८ ॥ क्षमांप्रशंसति क्षमेति । क्षमा-
दानं दानेनयत्फलंप्राप्नोति—तत्क्षमयाप्राप्नोतीत्यर्थः ।
एवमुत्तरप्रापियोज्यं । धर्मः तदाकारामनिर्माणादिः ।
क्षमया भूमिसंबन्धिन्या । जगत्पराचरं । विष्ठितं
स्थितंभवति ॥ ९ ॥ अर्धत्रयं । प्रदानं कन्याप्रदानं ।
चिन्ताप्रकारमाह—देशइति । प्रदानस्य कन्याप्रदानस्य-
उचितौदेशकालौ सदृशे स्वकुलस्यसदृशेषात्रे प्रतिपा-
दनंच मञ्जयामासेत्यर्थः ॥ १० ॥ एतस्मिन्नेवकाले
कुशनाभीयकाले । उत्तरत्रान्वयः । ऊर्ध्वरेताः अस्त्र-
लितरेताः । ब्राह्मंतपः वैदिकंतपः ब्रह्मोद्देश्यकंवा

ति० ब्राह्मंतपः ब्रह्मविषयंचितैकाम्यं । “ मनसश्चेन्द्रियाणांचैकाम्यंपरमंतपः ” इतिस्मृतिः ॥ ११ ॥

[पा०] १ व—छ. झ. अ. तासां वचनं. २ क. घ. च. ज. तच्चवः. ड. छ. झ. ट. तच्चवै. क. ग. तच्चवत्. ३ घ. हाश्च.
४ क. ख. ड. च. झ. अ. क्षमायां विष्ठितं. ग. क्षमायां हि स्थितं. ट. क्षमायां निष्ठितं. ५ ड. व. छ. झ. अ. देशकाले च कर्तव्यं.
क. ग. घ. देशकाले प्रदानस्य. ख. देशकाले प्रवेपस्य. ६ ख. एतस्मिन्नेव काले. ७ ड. च. छ. झ. अ. महाधुनिः.

तप्यन्तं तमृषिं तत्र गन्धर्वीं पर्युपासते ॥ सोमदा नाम भद्रं ते ऊर्मिलातनया तदा ॥ १२ ॥
 सा च तं प्रणता भूत्वा शुश्रूषणपरायणा ॥ उवास काले धर्मिष्ठा तस्यास्तुष्टोऽभवद्गुरुः ॥ १३ ॥
 स च तां कालयोगेन प्रोवाच रघुनन्दन ॥ परितुष्टोऽसि भद्रं ते किं करोमि तव मियम् ॥ १४ ॥
 परितुष्टं मुनिं ज्ञात्वा गन्धर्वीं मैथुरस्वरा ॥ उवाच परमप्रीता वाक्यज्ञा वाक्यकोविदम् ॥ १५ ॥
 लक्ष्म्या समुदितो ब्राह्मणो ब्रह्मभूतो महातपाः ॥ ब्राह्मणेन तपसा युक्तं पुत्रमिच्छामि धार्मिकम् ॥ १६ ॥
 अपतिश्चासि भद्रं ते भार्या चासि न कस्यचित् ॥ ब्राह्मणेनोपगतायाश्च दातुमर्हसि मे सुतम् ॥ १७ ॥
 तस्याः असन्नो ब्रह्मर्षिर्ददौ पुत्रं मनुजमम् ॥ ब्रह्मदत्त इति ख्यातं मानसं चूलिनः सुतम् ॥ १८ ॥
 स राजा सौमदेयस्तु पुरीमेध्यावसत्तदा ॥ कांपिल्यां परया लक्ष्म्या देवराजो यथा दिवम् ॥ १९ ॥
 स बुद्धिं कृतवान्राजा कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ ब्रह्मदत्ताय काकुत्स्थ दातुं कन्याशतं तदा ॥ २० ॥
 तमाहूय महातेजा ब्रह्मदत्तं महीपतिः ॥ ददौ कन्याशतं राजा सुप्रीतेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥
 यथाकर्म तैतः पाणीञ्जग्राह रघुनन्दन ॥ ब्रह्मदत्तो महीपालस्तासां देवपतिर्यथा ॥ २२ ॥
 स्पृष्टमात्रे तैतः पाणौ विकुब्जा विगतज्वराः ॥ युक्ताः परमया लक्ष्म्या बभूवुः कन्या शतं तदा ॥ २३ ॥

॥ ११ ॥ तत्र तस्मिन्देशे । तदा तत्काले । तप्यन्तं उपगतायाः शरणंगतायाः । मे । ब्राह्मणेन तपोमहिम्ना ॥ १७ ॥ ब्रह्मणातपोयोगेनदत्तो ब्रह्मदत्तः । चूलिनः स्वस्थ । मानसं मनस्संकल्पजं । सुतंवदौ ॥ १८ ॥ राजा क्षत्रियः । क्षत्रजत्वात् । लक्ष्म्या संपदा युक्तः । एतस्मिन्नन्तरेपुरीमेध्यावसदितिसंबन्धः ॥ १९ ॥ तदा ब्रह्मदत्तस्यकांपिल्याख्यायांपुर्यामावासकाले ॥ २० ॥ राजा रत्नकः ॥ २१ ॥ तासांपाणीञ्ज-
 दाहृष्येपिन्यत्ययाच्छ्रवत् । गन्धर्वीं जातिवाचित्वान् । ॥ १७ ॥ ब्रह्मणातपोयोगेनदत्तो ब्रह्मदत्तः । चूलिनः स्वस्थ । मानसं मनस्संकल्पजं । सुतंवदौ ॥ १८ ॥ राजा क्षत्रियः । क्षत्रजत्वात् । लक्ष्म्या संपदा युक्तः । एतस्मिन्नन्तरेपुरीमेध्यावसदितिसंबन्धः ॥ १९ ॥ तदा ब्रह्मदत्तस्यकांपिल्याख्यायांपुर्यामावासकाले ॥ २० ॥ राजा रत्नकः ॥ २१ ॥ तासांपाणीञ्ज-
 पर्युपासते अशुश्रूषत । मध्येमध्येभद्रमस्त्वितिप्रयोगःशु-
 भोत्तरत्वाय ॥ १२ ॥ काले कियतिकाले तुष्टोभवत् ।
 ब्रह्मर्षित्वाद्गुरुरित्युक्तिः ॥ १३ ॥ कालयोगेन शुश्रूषा-
 परिपाककालसंबन्धेन । करोमि कुर्याम् ॥ १४ ॥ तदा ब्रह्मदत्तस्यकांपिल्याख्यायांपुर्यामावासकाले ॥ २० ॥ राजा रत्नकः ॥ २१ ॥ तासांपाणीञ्ज-
 वाक्यकोविदं वाक्येवचने कोविदं समर्थं ॥ १५ ॥ ब्राह्म्यालक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेन । समुदितः श्रेष्ठः । अत-
 एवब्रह्मभूतः ब्रह्मतुल्यः । महातपाजसि । तस्मा-
 एवतःपुत्रमिच्छामि । दीप्यसेपरयालक्ष्म्येतिकोशा-
 न्तरे ॥ १६ ॥ विधवाप्यपतिर्भवतितग्राह—भार्येति ।
 दाहृष्येपिन्यत्ययाच्छ्रवत् । गन्धर्वीं जातिवाचित्वान् । ॥ १७ ॥ ब्रह्मणातपोयोगेनदत्तो ब्रह्मदत्तः । चूलिनः स्वस्थ । मानसं मनस्संकल्पजं । सुतंवदौ ॥ १८ ॥ राजा क्षत्रियः । क्षत्रजत्वात् । लक्ष्म्या संपदा युक्तः । एतस्मिन्नन्तरेपुरीमेध्यावसदितिसंबन्धः ॥ १९ ॥ तदा ब्रह्मदत्तस्यकांपिल्याख्यायांपुर्यामावासकाले ॥ २० ॥ राजा रत्नकः ॥ २१ ॥ तासांपाणीञ्ज-
 पर्युपासते अशुश्रूषत । मध्येमध्येभद्रमस्त्वितिप्रयोगःशु-
 भोत्तरत्वाय ॥ १२ ॥ काले कियतिकाले तुष्टोभवत् ।
 ब्रह्मर्षित्वाद्गुरुरित्युक्तिः ॥ १३ ॥ कालयोगेन शुश्रूषा-
 परिपाककालसंबन्धेन । करोमि कुर्याम् ॥ १४ ॥ तदा ब्रह्मदत्तस्यकांपिल्याख्यायांपुर्यामावासकाले ॥ २० ॥ राजा रत्नकः ॥ २१ ॥ तासांपाणीञ्ज-
 वाक्यकोविदं वाक्येवचने कोविदं समर्थं ॥ १५ ॥ ब्राह्म्यालक्ष्म्या ब्रह्मवर्चसेन । समुदितः श्रेष्ठः । अत-
 एवब्रह्मभूतः ब्रह्मतुल्यः । महातपाजसि । तस्मा-
 एवतःपुत्रमिच्छामि । दीप्यसेपरयालक्ष्म्येतिकोशा-
 न्तरे ॥ १६ ॥ विधवाप्यपतिर्भवतितग्राह—भार्येति ।

ति० पर्युपासतेइतिशतश्लोकार्घ्यं ॥ १२ ॥ तस्मिन्प्रतिभोगेद्वितीया । प्रतीतिशेषः । उवास तत्समीपेआसेत्यर्थः ॥ १३ ॥ ति० ब्राह्मतपस्त्राध्यायः । ति० धार्मिकपुत्रमिच्छामीत्यनेनतत्संगमस्तयानप्रार्थितइतिव्यक्तं । तेनतस्याःपरमधैर्यंभर्तामलंकृत्यव्यक्तं ॥ ब्रह्मभूतइत्यनेनयथाब्रह्मसकलमभिधातुंसमर्थं तथालमपीत्युपमालङ्कारोपनिर्दिष्टः ॥ १५ ॥ शि० ब्राह्मण हेमकवेतः । उपगतायाः स्त्रासेवमानायाः ॥ शि० ननुपुत्रप्रार्थनापत्याशुचिताभतआह—अपतिश्चास्मीति । इतःपरमपि असि अहं । अहमर्थे असौत्यव्यये । नकस्यचिद्भार्यामविध्यामीतिशेषः । अथापिनैष्ठिकब्रह्मचारिण्याःउपगतायाःकिंकरत्वेप्राप्तायामे ब्राह्मणे ब्रह्मसंबन्धिनोपायेन सुतं दातुमर्हसि । सनकादयइदमानसःपुत्रोदेयइतिभावः ॥ १७ ॥ ति० चूलिनः चूली । फलीफलिनइतिवत्चूलीचूलिनइतिरूपेर्नाम-
 द्वयसाधु । शि० तस्याःतस्यैगन्धर्व्यैर्ददौ इतिहेतोःख्यातंब्रह्मदत्तंचूलिनस्तुतंवदंतीतिशेषः ॥ १८ ॥ शि० तस्यब्राह्मणवत्तत्त्वा-
 ब्राह्मणलेपिश्चित्रयालेनप्रसिद्धायागन्धर्व्यास्तुतत्त्वात्क्षत्रियत्वमपि ॥ १९ ॥ ति० बभौकन्याशतंतदा । ताःकन्याविकुब्जाः कुब्जतरहिताः । आसन्नितिशेषः । ब्राह्मतपोयुक्तत्वादेवंसामर्थ्यराहः । एवंवसतितत्कन्याशतंपरमयालक्ष्म्यावभाषित्वान्वयः ॥ २३ ॥ इतित्रयविंशस्तर्गः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. अ. ट. तप्यन्तमृषिं १ घ. ट. धर्मिष्ठः. ३ क—च. झ. अ. ट. मैथुरस्वरा. ४ क. ख. ग. छ. च. छ. झ. अ. ट. धार्मिकम्. ५ क. च. छ. य ब्राह्मणेनोपगतायास्तत्त्वं. च. छ. ट. ब्राह्मणेनोपगतायाश्च. ६ क. झ. ब्राह्ममनुत्तमम्. ग. पुत्रंतथाविधम्. ७ क. ख. ट. ब्रह्मदत्तमिति. ८ क. च. छ. झ. अ. ट. ब्रह्मदत्तस्तु. ९ क. झ. ट. मध्य-
 वसत्. १० ट. कापिली. ११ क. च. छ. झ. अ. यथादिधि. १२ घ. छ. अ. कुशनामस्तु. १३ क. च. छ. झ. अ. ट. तदापाणि. १४ क. च. छ. झ. अ. ट. तदापाणी. १५ घ. क. च. छ. झ. अ. ट. युक्तंपरमयालक्ष्म्यावभाषित्वान्वयः. वा. रा. २०

स दृष्ट्वा वायुना मुक्ताः कुशनाभो महीपतिः ॥ बभूव परमप्रीतो हर्षं लेभे पुनःपुनः ॥ २४ ॥
 कुतोद्वाहं तु राजानं ब्रह्मदत्तं महीपतिः ॥ सैदारं प्रेषयामास सोपाध्यायणं तदा ॥ २५ ॥
 सोमदाऽपि सुसंहृष्टा पुत्रस्य सहशीं क्रियाम् ॥ यथान्यायं च गन्धर्वीं स्नुषास्ताः प्रत्यनन्दत ॥
 स्रष्टृष्ट्वास्पृष्ट्वा च ताः कन्याः कुशनाभं प्रशस्य च ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रयस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

कुशगर्भेनपुत्रेस्त्वनुष्ठानेनाधिनाज्ञोविश्वामित्रपितुः तत्पुत्रत्वेनजननम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रमगिन्यासत्यबलाभर्तृनुवर्तनेन
 स्वर्गगमनपूर्वकं अंशस्तरेणकौशिकीनदीत्वेनप्रवर्तनम् ॥ २ ॥ पूर्वविश्वामित्रेणस्ववशचरितानुवर्णनपूर्वकमर्धरात्रागमेरामा-
 दिभिःसहमित्रोपसेवनम् ॥ ३ ॥

कुतोद्वाहे गते तस्मिन्ब्रह्मदत्ते च राघव ॥ अपुत्रः पुत्रलाभाय पौत्रीमिष्टिमकल्पयत् ॥ १ ॥
 ईष्ट्यां च वर्तमानायां कुशनाभं महीपतिम् ॥ उवाच परमोदारः कुशो ब्रह्मसुतस्तदा ॥ २ ॥
 पुत्र ते सदृशः पुत्रो भविष्यति सुधार्मिकः ॥ गाधिं प्राप्स्यसि तेन त्वं कीर्तिं लोके च शाश्वतीम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्त्वा कुशो राम कुशनाभं महीपतिम् ॥ जगामाकाशमाविश्य ब्रह्मलोकं सनातनम् ॥ ४ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य कुशनाभस्य धीमतः ॥ जज्ञे परमधर्मिष्ठो गाधिरित्येव नामतः ॥ ५ ॥
 स पिता मम काकुत्स्थ गाधिः परमधार्मिकः ॥ कुशवंशप्रसूतोऽसि कौशिको रघुनन्दन ॥ ६ ॥
 पूर्वजा भगिनी चापि मम राघव सुव्रता ॥ नाम्ना सत्यवती नामै ऋचीके प्रतिपादिता ॥ ७ ॥
 सशरीरा गता स्वर्गं भर्तारमनुवर्तिनी ॥ कौशिकी परमोदारा प्रवृत्ता च महानदी ॥ ८ ॥

॥ २३ ॥ वायुनामुक्ताः कन्याइतिशेषः । परमप्रीतः
 अनुकूलवरलाभेनपरमप्रीतः । हर्षं विकुब्जत्वकृतं
 ॥ २४ ॥ प्रेषयामास कांपित्यामितिशेषः ॥ २५ ॥
 सोमदेतिसार्धश्लोकः । सोमदा चूलिपुत्रमाता ।
 पुत्रसदृशीक्रियां दारक्रियां । दृष्टेतिशेषः । यथान्यायं
 यथाक्रमं । स्नुषाःकन्याः कुशनाभपुत्रीः ॥ २६ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रयस्त्रिंशः
 सर्गः ॥ ३३ ॥

गुणैरितिशेषः।सपुत्रःकिंनामकः तत्राह—गाधिमिति ।
 गाधिनामानंपुत्रंप्राप्स्यसे । तेन गाधिना । शाश्वद्भावा
 शाश्वती । भवार्थेअण् । बहिषष्टिलोपवचनादव्य-
 यानांभमात्रेऽटिलोपःकाचित्कः । अत्रनततोऽङीप् । तां
 ॥ ३ ॥ अनेनसद्ब्रह्मलोकवासीकुशःपुत्रानुग्रहार्थं
 सुवमागतइत्यवगम्यते । सनातनंनित्यं ॥ ४ ॥ कस्य-
 चित्कालस्य कस्मिंश्चित्कालेगतेसति । गाधिरित्येव
 यथापित्रोक्ततथैवेत्यर्थः । जज्ञे घृताच्यांभार्त्यायां
 ॥ ५ ॥ यतःकुशवंशप्रसूतोऽसि अतःकौशिकसंज्ञोऽसि ।
 कुशशब्दात्गोत्रापत्येठक् ॥ ६ ॥ पूर्वजा ज्येष्ठा । ऋची-
 के ऋचीकाख्यमुनयइत्यर्थः ॥ ७ ॥ भर्तारमनुवर्तिनी
 भर्तृनुवर्तनधर्मप्रभावादितिभावः । नकेवलंस्वर्गगमन-
 मस्याः महानदीत्वंचजातमित्याह—कौशिकीति ॥ ८ ॥

एवंप्रासङ्गिकंपरिसमाप्यप्रकृतकथाशेषमाहचतुस्त्रिं-
 शे—कुतोद्वाहइत्यादि । अपुत्रः कुशनाभः । पुत्रायैवं
 पौत्रीतां ॥ १ ॥ कुशः कुशनाभपिता ॥ २ ॥ सदृशः

ति० चत्सर्वः कन्याशतसमुच्चयार्थोवा ॥ १ ॥ शि० आकाशमाविश्यसनातनं ब्रह्मलोकंजगाम । अनेनकुशस्यकामचारगति-
 मत्सर्वव्यक्तं ॥ ४ ॥

[पा०] १ घ. ड. हा महीपतिम् २ ख. सादरं. ३ ड. झ. ट. सुतं दृष्ट्वा. छ. सयंहृष्टा. ४ क. ग. घ. च. दृष्ट्वास्पृष्ट्वा.
 ५ क. ख. ग. ड. च. झ. न. इष्ट्यां. ६ क. ख. ग. ड. च. छ. झ. न. ट. पुत्रस्ते सदृशः पुत्र. ७ क. च. छ. न. येन.
 ८ न. छ. न. कुशनाभा. ९ ख. राम.

दिव्या पुण्योदका रम्या हिमवन्तमुपाश्रिता ॥ लोकस्य हितकामार्थं प्रवृत्ता भगिनी मम ॥ ९ ॥
 ततोऽहं हिमवत्पार्श्वे वसामि निरतः सुखम् ॥ भगिन्यां स्नेहसंयुक्तः कौशिक्यां रघुनन्दन ॥ १० ॥
 सा तु सत्यवती पुण्यां सत्ये धर्मे प्रतिष्ठिता ॥ पतिव्रता महाभागा कौशिकी सरितावरा ॥ ११ ॥
 अहं हि नियमाद्राम हित्वा तां समुपागतः ॥ सिद्धाश्रममनुप्राप्य सिद्धोऽसि तव तेजसा ॥ १२ ॥
 एषा राम ममोत्पत्तिः स्वस्य वंशस्य कीर्तिता ॥ देशस्य च महाबाहो यन्मां त्वं परिपृच्छसि ॥ १३ ॥
 गतोर्धरात्रः काकुत्स्थ कथाः कथयतो मम ॥ निद्रामभ्येहि मद्रं ते मा भूद्विभोऽध्वनीहनः ॥ १४ ॥
 निष्पन्दास्तरवः सर्वे निलीना मृगपक्षिणः ॥ नैशेन तमसा व्याप्ता दिशश्च रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 धनैर्विधुज्यते सन्ध्या नभो नैत्रैरिवावृतम् ॥ नक्षत्रतारागहनं ज्योतिर्भिरवभासते ॥ १६ ॥
 उत्तिष्ठति च शीतांशुः शशी लोकतमोनुदः ॥ हादयन्प्राणिनां लोके मनांसि प्रमया विभो ॥ १७ ॥
 नैशानि सर्वभूतानि प्रचरन्ति ततस्ततः ॥ यक्षराक्षससङ्घाश्च रौद्राश्च पिशिताश्चनाः ॥ १८ ॥

दिव्या ऋष्या । हितं आमुष्मिकं । कामः ऐहिकं । तदुभयार्थं प्रवृत्ता नदीरूपेण स्वर्गादिमवन्तमुपाश्रिते-
 त्यर्थः ॥ ९ ॥ यतो हिमवन्तमाश्रिता तत इत्यर्थः ॥ १० ॥
 सत्यवतीनामनिमित्तमाह—सात्विति ॥ ११ ॥ एवं-
 भूतस्यसिद्धाश्रमागमननिमित्तमाह—अहंहीति । नि-
 यमात् यागनियमाद्धेतोः । समुपागतः सिद्धाश्रममिति
 शेषः ॥ १२ ॥ ममस्वस्यवंशस्यचोत्पत्तिः प्रसङ्गात्की-
 र्तिता । यत्त्वयापृष्टं तत् । देशस्य गिरिव्रजदेशस्य वैम-
 वचोक्तं ॥ १३ ॥ इतः परं प्रवृत्त्यमित्याशयेनाह—गत
 इति । अर्धोरात्रे र्धरात्रः । अनपुंसकत्वेपि “अर्धनपुं-
 संक” इत्यार्षः समासः “अहः सर्व” इत्यादिना समासा-
 न्तोऽच् “रात्राह—” इति पुल्लिङ्गता । अत्रार्धशब्दोऽश-
 वाची । उक्तं हि “भित्तं शकलखण्डे वापुंस्पर्धोऽर्धसमोऽश-
 के” इति । यावदतिरात्रिभागे निद्रा निषिद्धा तावान्गत

इत्यर्थः । जागरणे को दोष इत्यत्राह—माभूदिति । श्रो-
 गन्तव्याध्वनिनिद्राभावप्रयुक्तालस्यकृतविभोमाभूदि-
 त्यर्थः । ममकथाः कथयतः मयिकथां कथयति ॥ १४ ॥
 अथ निशायुखं वर्णयति चतुर्भिः—निष्पन्दा इत्यादि । नि-
 ष्पन्दाः पक्षिसंचाराभावादिति भावः । निलीनाः नि-
 द्राप्राप्ता इत्यर्थः । नैशेन सन्ध्यातिरिक्तकालिकेन ॥ १५ ॥
 सन्ध्या विधुज्यते वियुक्ता । वर्तमानसामीप्ये लब्धं । नक्षत्रैः
 अश्विन्यादिभिः ताराभिः केवलनक्षत्रैश्च गहनं व्याप्तं ।
 नभः ज्योतिर्भिः ज्योतिष्मद्भिर्नैत्रैरिवावृतमिवावभासते
 ॥ १६ ॥ उत्तिष्ठति “उदो नृपर्वकर्मणि” इति परस्मै-
 पदं । तमोनुदतीतितमोनुदः । इगुपधलक्षणः कः ॥ १७ ॥
 निशायां प्रभवन्ति नैशानि “प्रभवति” इत्यण् । भूतानि
 उल्कादयः । ततस्ततः तत्रतत्र । पौर्णमास्यां यज्ञसमा-
 प्य द्वितीयायां प्रस्थानमिति चतुर्घटिकानन्तरं चन्द्रोदय-

ति० नियमात् गयापिण्डदानवत्सिद्धाश्रमैकसाध्ययागजन्यसिद्धिहेतोः । आगमनकार्यं चलदनुग्रहात्सिद्धमित्याह—सिद्धाश्रममि-
 त्यादि ॥ १२ ॥ शि० अर्धरात्रः रात्रे र्धं । गतः अतीतः । अतो निद्रामभ्येहि प्राप्नुहि । “अर्धनपुंसकं” इतिसमासः । “रात्राहाहः
 पुंसि” इतिपुंस्त्वं । एतेन तद्दृढकीभूतार्धशब्द-सङ्गबाधक इति स्वीकृत्यार्धसमास इति भूषणोक्तिरित्याह । समाशवाचकत्वे बाधका-
 भावात् । सङ्गबाधकत्वे प्रमाणाभावात् । सङ्गबाधकत्वस्वीकारेणार्धशब्दस्य प्रदोषवाचकत्वं स्वीकृत्य व्याख्यानमप्यशुभं । “उपा-
 सरात्रिशेषं तु” इति वक्ष्यमाणेन विरोधात् ॥ १४ ॥ ति० अर्धरात्रचिह्नान्याह—निष्पन्दा इति । शि० अर्धरात्रलक्षणानि च द्वाह-
 निष्पन्दा इत्यादिभिः । नैशेन निशासंबन्धिना । तमसा अन्धकारेण । दिशः अव्याप्ता । अन्धव्याप्तिविशिष्टाः । अर्धरात्रे पूर्वरात्रापेक्ष-
 या फिधित्प्रकाशाधिक्यस्यानुभवसिद्धत्वमिति तात्पर्यं ॥ १५ ॥ ति० विसृज्यते व्यगुह्येत्यर्थः । वर्तमानसामीप्ये भूते लब्धं । सन्ध्या-
 शब्देन तदुपाधनयोग्यगौणकालसाहित्येन सार्धमात्मरूपः कालो विवक्ष्यते ॥ शि० अर्धरात्रोपिव्यतीतो भवतीति बोधयन्नाह—शनैरिति ।
 सन्ध्या सम्यक्कृत्वा प्रतापमनुवन्ति विधुज्यते इत्युक्तं तथा पूर्वरात्रोत्तररात्रमध्यमक्तयेत्यर्थः । शनैर्विधुज्यते व्यतीतये । आवृतं
 अ न आवृतं आवरणं यस्य तत् । महदित्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० उत्तिष्ठति उदयते । एतेन तदानीं कृष्णनभसीति व्यक्तम् ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. झ. हितकार्थं. २ क. च. छ. झ. म. नियतः. ३ क. ख. च. ठ. भगिन्याः. ४ क. ख. च. ट. ट.
 कौशिक्याः. ५ क. ख. सत्यधर्मप्रतिष्ठिता. ६ झ. मनुप्राप्तः. ७ क. च. छ. झ. न. देशस्य हि. ८ ट. कर्पा. ९ क. झ.
 विधुज्यते. १० च. छ. न. विवभासते. ११ क. च. छ. झ. म. उत्तिष्ठते. १२ क. च. छ. झ. म. ट. खया.

एवमुक्त्वा महातेजा विरराम महामुनिः ॥ साधुसाध्विति 'तं सर्वे ऋषयो ह्यभ्यपूजयन् ॥ १९ ॥
 कुशिकानामयं वंशो महान्धर्मपरः सदा ॥ ब्रह्मोपमा महात्मानः कुशवंश्या नरोत्तमाः ॥ २० ॥
 विशेषेण भवानेव विश्वामित्रो महायशः ॥ कौशिकी च सरिच्छ्रेष्ठा कुलोद्घोतकरी तव ॥ २१ ॥
 इति तैर्मुनिशार्दूलैः प्रशस्तः कुशिकात्मजः ॥ निद्रामुपागमच्छ्रीमानस्तं गत इवांशुमान् ॥ २२ ॥
 रामोपि सह सौमित्रिः किञ्चिदागतविसयः ॥ प्रशस्य मुनिशार्दूलं निर्द्रां समुपसेवते ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

प्रातर्विश्वामित्रादिभिः शोणोत्तरणपूर्वकंदूराध्वगमनेन सन्ध्याहोत्राद्वीतटेनिवासकरणम् ॥ १ ॥ गङ्गापुत्तान्तं पृष्टेन विश्वामित्रेण रामप्रतिप्रासन्निकेनोमावृत्तान्तेन सहसं प्रहेणतत्कथनम् ॥ २ ॥

उपास्य रात्रिशेषं तु शोणांकूले महर्षिभिः ॥ निशायां सुप्रभातायां विश्वामित्रोभ्यभाषत ॥ १ ॥
 सुप्रभाता निशा राम पूर्वा सन्ध्या प्रवर्तते ॥ उत्तिष्ठोत्तिष्ठ मद्रं ते गमनायामिरोचय ॥ २ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा पौर्वाहिकीं क्रियाम् ॥ गमनं रोचयामास वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
 अयं शोणः शुभजलो गाधः पुलिनमण्डितः ॥ कतरेण पथा ब्रह्मन्संतरिष्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
 एवमुक्तस्तु रामेण विश्वामित्रोऽब्रवीदिदम् ॥ एष पन्था मयोद्दिष्टो येन यान्ति महर्षयः ॥ ५ ॥
 एवमुक्त्वा महर्षयो विश्वामित्रेण धीमता ॥ पश्यन्तस्ते प्रयाता वै वनानि विविधानि च ॥ ६ ॥

इति सर्वथाजर्घरात्रशब्दः प्रदोषपरएव ॥ १८ ॥ अभ्य-
 पूजयम् अस्तुवन् ॥ १९ ॥ गाधेः कुशिक इति नामान्तरं ।
 कुशिकानां तद्गोत्रजानां । ब्रह्मोपमाः चतुर्मुखोपमाः
 ॥ २० ॥ विश्वामित्रः विश्वामित्रसंज्ञः । भवानेव महा-
 सेत्यनुषङ्गः । कौशिकी च तव कुलोद्घोतकरी कुलप्र-
 काशकरी ॥ २१ ॥ प्रशस्तः स्तुतः । शंसु स्तुतौ । “यस्य-
 विभाषा” इति नेट् । “अनिदितां—” इति नलोपः ।
 श्रीमान् । प्रशंसाकृतहर्षजनितश्रीमान् । अस्तंगतोऽशु-
 मानि च तद्वत्परप्रबोधाजनक इत्यर्थः ॥ २२ ॥ किञ्चि-
 दागतविसयः निद्रापारवश्यादिति भावः । समुपसेव-
 ते अपश्चरमवश्यात्सम्यक्प्राप्तः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे ऋषिसंजीवा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

अथ स्वपादोद्भवगङ्गावैभवलोके प्रवर्तयितुं पृच्छति
 पञ्चत्रिंशो-उपास्येत्यादि । उपास्य स्थित्वा शयित्वेत्या-
 वत् । रात्रिशेषमिति अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । सुप्रभा-
 तायां निवृत्तायामित्यावत् । अत्र रात्रिशेषमित्यनुवा-
 दान् पूर्वसर्गे गतोर्धरात्र इत्यत्र निशीथपरत्वं स्वरसमिति
 गम्यते । यद्वा रात्रिशेषं ब्राह्मेमुहूर्तं । उपास्य परमात्मान-
 मितिशेषः । “ब्राह्मेमुहूर्त उत्थाय चिन्तयेदात्मनो हितं”
 इति स्मृतेः ॥ ११ ॥ गमनाय गन्तुं । “क्रियार्थोपपदस्य—”
 इति चतुर्थी ॥ २॥ पूर्वाह्ने भवा पौर्वाहिकी तां ॥ ३ ॥ गाधः
 स्वल्पजलः । अतएव पुलिनमण्डितः सैकतालकृतः ।
 तथाच नावविना गन्तुं शक्यते । कतरेण पथा संतरि-
 ष्यामहे ॥ ४ ॥ उद्दिष्टः गन्तव्यत्वेन निश्चितः ॥ ५-६ ॥

ति० शि० ब्रह्मोपमाः ब्रह्मर्षितुल्याः ॥ २० ॥ इति चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥

नी० ति० प्रशंसीज अगाध इति । अतल्लक्षण इत्यर्थः । शि० कतरेणेत्युत्थातत्र मार्गद्वयेन मनुष्य संतरणमिति स्थितं । एतेन
 अगाध इति पदच्छेदो न रमणीय इति बोध्यं ॥ ४ ॥

[पा०] १ क. ड. च. छ. झ. ज. तैसर्वे. २ ग. ड. च. छ. झ. ज. शुभयो. ३ ख. छ. ट. महाधर्मपरः. ४ ड. च.
 छ. झ. ज. ट. विश्वामित्र. ५ ड. च. छ. झ. ज. सरिताश्रेष्ठा. ६ ड. झ. मुदितैर्मुनि. ७ ट. कौशिकात्मजः ८ ट. निद्रामेवोप.
 ९ ग. रात्रिशेषं. १० ख. ट. शोणकूले. ११ ड. झ. कृतपूर्वाहिकी क्रियः. १२ क. चोदयामास. १३ ख. मयोद्दिष्टे.

ते गत्वा दूरमध्वानं गतेऽर्धदिवसे तदा ॥ जाह्नवीं सरितां श्रेष्ठां ददृशुर्मुनिसेविताम् ॥ ७ ॥

तां दृष्ट्वा पुण्यसलिलां हंससारससेविताम् ॥ बभूवुर्मुनयः सर्वे मुदिताः सहराघवाः ॥ ८ ॥

तस्यास्तीरे ततश्चक्रुस्त आवासपरिग्रहम् ॥ ९ ॥

ततः स्नात्वा यथान्यायं संतर्प्य पितृदेवताः ॥ हुत्वा चैवाग्निहोत्राणि प्राश्य चामृतवद्भविः ॥ १० ॥

विश्विशुर्जाह्नवीतीरे शुचौ मुदितमानसाः ॥ विश्वामित्रं महात्मानं परिवार्य समन्ततः ॥

[विष्टिताश्च यथान्यायं राघवौ च यथार्हतः] ॥ ११ ॥

अथ तत्र तदा रामो विश्वामित्रमयाप्रवीत् ॥ भगवञ्श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १२ ॥

त्रैलोक्यं कथमाक्रम्य गता नदनदीपतिम् ॥ १३ ॥

घोदितो रामवाक्येन विश्वामित्रो महाशुनिः ॥ वृद्धिं जन्म च गङ्गाया वक्तुमेवोपचक्रमे ॥ १४ ॥

शैलेन्द्रो हिमवाभ्याम धातूनामाकरो महान् ॥ तस्य कन्याद्वयं राम रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥ १५ ॥

या मेरुदुहिता राम तयोर्माता सुमध्यमा ॥ नोम्रा मनोरमा नाम पत्नी हिमवतः प्रिया ॥ १६ ॥

तस्यां गङ्गेयमभवज्ज्येष्ठा हिमवतः सुता ॥ उमा नाम द्वितीयाऽभ्रभ्राता तस्यैव राघव ॥ १७ ॥

अथ ज्येष्ठां सुराः सर्वे देवतार्थचिकीर्षया ॥ शैलेन्द्रं वरयामासुर्गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥ १८ ॥

ददौ धर्मेण हिमवास्तनयां लोकपावनीम् ॥ स्वच्छन्दपथगां गङ्गां त्रैलोक्यहितकाम्यया ॥ १९ ॥

प्रतिगृह्य त्रिलोकार्थं त्रिलोकहितकारिणः ॥ गङ्गामादाय ते गच्छन्कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ २० ॥

जाह्नवीं गङ्गां ॥ ७ ॥ सारसः हंसविशेषः ॥ ८ ॥ तस्या-

इतिअर्थः । आवासायपरिगृह्यतइत्यावासपरिग्रहः तं ।

संभार्जनादिना वासस्थानं चक्रुरित्यर्थः ॥ ९ ॥ ततइत्या-

दिश्लोकद्वयं । यथान्यायं यथाशास्त्रं अघमर्षणसूका-

विजपपूर्वकमित्यर्थः । पितृदेवताइतिअग्नीषामप्युपल-

क्षणं । अग्निहोत्राणि अग्नौहोतव्यानिपञ्चमहायज्ञादी-

नि । अमृतवत् अमृततुल्यं । इविः यज्ञशिष्टमन्नं । “य-

ज्ञशिष्टामृतभुजोयान्तिगङ्गासनातनं” इतिस्मृतेः । शु-

चौ दृष्टदोषरहिते भोजनस्थानादन्यत्र ॥ १०—११ ॥

अथ उपवेशानन्तरं । तत्र देशे । तदा तस्मिन्नेवकाले ।

द्वितीयोऽयंशब्दःप्रश्ने “मङ्गलानन्तरारंभप्रश्नकात्कर्त्त-

व्यथोअथ”इत्यमरः । गङ्गां गङ्गावृत्तान्तं ॥ १२ ॥

त्रैलोक्यमित्यर्थः ॥ १३ ॥ वृद्धिं त्रैलोक्यमित्यनेनेप्तां ।

जन्म गङ्गांश्रोतुमित्युक्तं ॥ १४ ॥ धातूनां अयस्ताम्रा-

वीनां । अस्तीतिशेषः । कन्याद्वयं आसीदितिशेषः

॥ १५ ॥ यामेरुदुहिता हिमवतःप्रियापत्नीमनोरमा-

नामप्रसिद्धा सातयोर्मातेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ कन्याद्व-

यस्यानामनीदर्शयति—तस्यामिति ॥ १७ ॥ देवतार्थचि-

कीर्षया देवतार्थसंपादनेच्छया । प्रयोजनं च ज्ञानपा-

नादि वक्ष्यमाणसेनापतिजनधंवा परदेवतार्थनार्थवा ।

अतएवस्वपदेनालुकिः ॥ १८ ॥ धर्मेण याचकानप्र-

त्याख्येयाइतिधर्मेण । जलप्रवाहरूपायानयाः कथमा-

काशोगमनंतत्राह—स्वच्छन्दपथगामिति । स्वच्छन्दः

स्वेच्छा तदायत्तःपन्थाःस्वच्छन्दपथः “अक्षूपूर्वः”

इत्यादिनाअप्रत्ययःसमासान्तः । तंगच्छतीति तथा ।

मेघजलवह्वारगतिविशेषेणाकाशोपिगतिःसंभवतीति-

भावः ॥ १९ ॥ त्रिलोकहितकारिणः देवाइतिशेषः ।

प्रतिगृह्य स्वीकृत्य । आदाय स्वेच्छन्तर्भाव्य ॥ २० ॥

ति० अमृतवत् तत्सदृशंगङ्गाजलंविश्वप्रागुक्तंप्रायेत्यर्थः ॥ १० ॥ ति० विष्टिताः विशेषेणस्थिताः । यथार्हतः यथाऽव-

स्थानमर्हतः तथास्थितावित्यर्थः ॥ ११ ॥ स्त्री० धर्मेण स्वकृतधर्मेण । तनयां तनयालंगतां ॥ १२ ॥ ति० त्रिलोकार्थं तारकतो

भीतत्रिलोकरक्षकपुत्रोत्पत्त्यर्थः ॥ २० ॥ इतिपञ्चविंशत्सर्गः ॥ ३५ ॥

[पा०] १ क. च छ. झ. म. ट. तदासर्वेनकुर्वांसपरिग्रहम्. २ क. ज्ञाता. ३ ग. चातुसमंहविः. ४. क. च. छ. अ.

शुभा. ५ इदमर्थं च. छ. झ. म. इत्यन्ते. ६ क. ग. घ. झ. म. ट. संप्रहृष्टमनारामो. च. छ. म. सुप्रहृष्टमनारामो. ७ क.

च. झ. हिमराजाम. ८ क. च. छ. म. द्वयंजातं. ९ क. झ. म. नामामेनामनोहावे. च. नामामेनामनुष्येन्द्र. क. ख. ट. भाभा

धर्मेनकाराम. १० क. ख. घ. च. छ. अ. गङ्गासमभवत्. ११ क. ख. ग. क. च. कन्यातस्यैवराघव. १२ क. घ—छ. झ. म.

देवकार्यचिकीर्षया. १३ ग. प्रतिगृह्यततोदेवा. १४ क. झ. त्रिलोकहितकारिणः. ट. त्रैलोक्यहितकारिणः. १५ क. ग. वैगच्छन्.

या चान्वा शैलदुहिता कन्याऽऽसीद्रघुनन्दन ॥ उग्रं सा व्रतमास्याय तपस्तेये तपोधना ॥ २१ ॥
 उग्रेण तपसा युक्ता ददौ शैलवरः सुताम् ॥ रुद्रायाप्रतिरूपाय उमा लोकनमस्कृताम् ॥ २२ ॥
 एते ते शैलराजस्य सुते लोकनमस्कृते ॥ गङ्गा च सरितां श्रेष्ठा उमा देवी च राघव ॥ २३ ॥
 एतत्ते सर्वमाख्यातं यथा त्रिपथगा नदी ॥ खं गता प्रथमं तात गतिं गतिमतांवर ॥ २४ ॥
 सैषा सुरनदी रम्या शैलेन्द्रस्य सुता तदा ॥ सुरलोकं समारूढा विपाया जलवाहिनी ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः ॥ ३५ ॥

षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥

कदाचनशिवयोः सुरतेचिरायिते अनर्याशङ्कया सुरैस्तदुपरमप्रार्थने शिवेन क्षुभितपूर्वस्वस्वतेजसः प्रथिव्यामुत्सर्जनम् ॥ १ ॥
 रतिविप्रकरणेन कुपितया देव्या देवानामनपत्यत्वशापदानम् ॥ २ ॥ ततः शिवेन शिवया सह हिमवति गिरौ तपश्चरणम् ॥ ३ ॥

उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्नुभौ राघवलक्ष्मणौ ॥ अभिनन्द्य कथां वीरावचतुर्धुनिपुङ्गवम् ॥ १ ॥
 धर्मयुक्तमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ दुहितुः शैलराजस्य ज्येष्ठया वक्तुमर्हसि ॥
 विस्तरं विस्तरञ्जोसि दिव्यमानुषसंभवम् ॥ २ ॥
 त्रीन्पथो हेतुना केन धावयेल्लोकपावनी ॥ ३ ॥
 कथं गङ्गा त्रिपथगा विश्रुता सरिदुत्तमा ॥ त्रिषु लोकेषु धर्मश्च कर्मभिः कैः समन्विता ॥ ४ ॥
 तथा भुवति काकुत्स्थे विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ निखिलेन कथां सर्वाभूषिमध्ये न्यवेदयत् ॥ ५ ॥
 पुरा राम कृतोद्वाहो नीलकण्ठो महातपाः ॥ दृष्ट्वा च स्पृहया देवीं मैथुनायोपचक्रमे ॥ ६ ॥

गङ्गावृत्तान्तप्रसङ्गेन तदनुजावृत्तान्तमप्याह—या चे-
 ति । कन्या अलम्बनमर्तुका ॥ २१ ॥ अप्रतिरूपाय
 अनुकूलाय । रुद्रार्थतपस्यन्तीमुमां प्रसन्नाय तस्मै ददावि-
 त्यर्थः ॥ २२ ॥ उपसंहरति—एते इति ॥ २३ ॥ एवं गङ्गो-
 त्पत्तिप्रकारं प्रथमप्रश्नोत्तरमुक्त्वा द्वितीयप्रश्नोत्तरं त्रिप-
 थगामिलमुच्यते इत्याह—एतदिति । प्रथमं तावत् खं
 स्वात्मिकां गतिं गता । गतिमतां सुन्दरगतिमतां ॥ २४ ॥
 अथ सुरलोकं च समारूढेत्याह—सैषेति ॥ २५ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 खीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चत्रिंशः
 सर्गः ॥ ३५ ॥

न्तं श्रीरामं प्रत्याहृषदत्रिंशे—उक्तवाक्यइत्यादि । मुनौ
 उक्तवाक्ये उक्तोत्तरे सति । अत्रोभावित्युक्तेः पूर्वस-
 र्गे रामपदं लक्ष्मणस्याप्युपलक्षणं वेदितव्यं । कथां
 पूर्वोक्तां ॥ १ ॥ अर्धत्रयं । धर्मयुक्तं धर्मफलकप्र-
 वणमित्यर्थः । इदं वृत्तं ज्येष्ठया दुहितुः वृत्तं लयाकथि-
 तं । तस्या दिव्यमानुषसंभवं दिव्यलोके मानुषलोके च
 संभवं विस्तरं वक्तुमर्हसि ॥ २ ॥ त्रीन्पथः भूर्भुवस्स्व-
 मार्गान् । केन हेतुना धावयेत् पुता । भावयेदित्यपि पा-
 ठः । लकारव्यत्ययः । इतरयोः पूर्वसर्गोक्तत्वात् केन हे-
 तुना तृतीयपथं गतेति द्वितीयप्रश्नार्थः ॥ ३ ॥ तृतीयप्र-
 श्नाह—कथमिति । त्रिपथगा गङ्गा कथं विश्रुता कैः क-
 र्मभिः व्यापारैः । सरिदुत्तमा आसीत् ॥ ४ ॥ प्रथमप्र-
 श्नोत्तरमाहेत्याह—तथेति । काकुत्स्थ इति लक्ष्मणस्या-
 प्युपलक्षणं । निखिलेन विस्तरेण । सर्वा दिव्यसंभवां
 मानुषसंभवांच ॥ ५ ॥ निखिलेनेत्युक्तं गाङ्गेयसंभव-

“भगवन् श्रोतुमिच्छामि गङ्गां त्रिपथगानदी” इति ग-
 ङ्गायास्त्रिपथगात्प्रकारेण पुष्टेऽन्तरिक्षस्वर्गगमनयोः प्र-
 त्युक्तत्वात् तत्र तृतीयपथगमनं कथमित्याशयेन पुनः पृच्छ

[पाठ] १ क. ग. ड. उग्रमुग्रत. २ क. ग. घ. ट. तपोधना. ख. हिमालये. ३ ट. उग्रायाप्रतिरूपाय. ४ क. ग. यथात्रिपथगामिनी. ट. गङ्गात्रिपथगानदी. ५ ट. प्रथमं राम. ६ ट. शैलेन्द्रतनया तदा ख. शैलेन्द्रस्य सुता पुरा. ७ क—च. ग. य. ट. प्रतिनन्द्य कथां. ८ क. ख. ड. च. छ. ग. घ. ट. कृतोद्वाहस्तितिकण्डो. ९ क. स्पृहया स्पृहया देवी. ख. ग. दृष्ट्वा च भगवान्देवी.

*शितिकण्ठस्य देवस्य दिव्यं वर्षशतं गतम् ॥ [*तस्य संक्रीडमानस्य महादेवस्य धीमतः ॥ ७ ॥
 एवं मन्मथयुद्धे तु तयोर्नासीत्पराजयः] ॥ न चापि तनयो राम तस्यामासीत्परंतप ॥
 [धीमतो देवराजस्य रुद्रस्यापि महात्मनः] ॥ ८ ॥
 तैतो देवाः समुद्विप्ताः पितामहपुरोगमाः ॥ यदिहोत्पद्यते भूतं कस्तत्प्रतिसिद्ध्यते ॥ ९ ॥
 अभिगम्य सुराः सर्वे प्रणिपत्येदमब्रुवन् ॥ १० ॥
 देवदेव महादेव लोकस्यास्य हिते रत ॥ सुराणां प्रणिपातेन प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ११ ॥
 न लोका धारयिष्यन्ति तव तेजः सुरोत्तम ॥ ब्राह्मेण तपसा युक्तो देव्या सह तपधर ॥ १२ ॥
 त्रैलोक्यहितकामार्थं तेजस्तेजसि धारय ॥ [रक्ष सर्वानिमल्लोकाज्जालोकं कर्तुमर्हसि] ॥ १३ ॥
 देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकमहेश्वरः ॥ बाढमित्यब्रवीत्सर्वान्पुनश्चेदमुवाच ह ॥ १४ ॥
 धारयिष्याम्यहं तेजस्तेजस्वेव सहोमया ॥ त्रिदशाः पृथिवी चैव निर्वाणमधिगच्छतु ॥ १५ ॥
 यदिदं क्षुभितं स्थानान्मम तेजो ह्यनुत्तमम् ॥ धारयिष्यति कस्तन्मे भुवन्तु सुरसत्तमाः ॥ १६ ॥
 एवमुक्तास्ततो देवाः प्रत्यूचुर्वृषभध्वजम् ॥ यत्तेजः क्षुभितं क्षेतत्तद्वरा धारयिष्यति ॥ १७ ॥
 एवमुक्तः सुरपतिः प्रमुमोच महीतले ॥ तेजसा पृथिवी येन व्याप्ता सगिरिकानना ॥ १८ ॥
 ततो देवाः पुनरिदमुचुर्वाथ हुताशनम् ॥ प्रविशै त्वं महातेजो रौद्रं वायुसमन्वितः ॥ १९ ॥

माह—पुरेति । कृतोद्वाहइतिपरपरिग्रहव्यावृत्तिः । ह-
 द्वा स्पृष्ट्या महातपोनिष्ठत्वेपिकमबाणवशात्तस्यामभि-
 लाषेण । मैथुनाय मिथुनकर्मकर्तु । उपचक्रमे ॥ ६ ॥
 दिव्यवर्षशतंगतं मैथुनेनैवेतिशेषः ॥ ७ ॥ तनयः त-
 नयप्रापकरेतोविसर्गः ॥ ८ ॥ पितामहपुरोगमाः देवाः ।
 समुद्विप्ताः भीताः । पाठान्तरे समुद्युक्ताः उद्योगं-
 क्तः । किमर्थं । इह पार्वत्यां । यद्भूतं पुत्रः । उत्पद्यते
 उत्पत्स्यते । वर्तमानसामीप्येवर्तमानवत्प्रयोगः । तत् कः
 प्रतिसिद्ध्यते । इतिविचार्यतन्निवर्तनायसमुद्युक्ताइत्य-
 र्थः ॥ ९ ॥ तमेवोद्योगमाह—अभिगम्येति । महादे-
 वमितिशेषः ॥ १० ॥ देवदेवेत्यनेनमहादेवशब्दार्थउ-
 क्तः । प्रणिपातेन पादमूलपतनेन ॥ ११ ॥ तेजः तेज-
 स्समुद्भूतंपुत्रं । नधारयिष्यन्ति नसहिष्यन्ते । अतो
 ब्राह्मेण वेदावगतेन । तपसा योगेन । युक्तः सम् तद-
 ज्ञतयादेव्यासहतपधर । नतेजः पार्वत्यांमोक्तुमर्हसी-
 तिमावः ॥ १२ ॥ त्रैलोक्यहितमेवकामः काम्यमानः

पुरुषार्थः तदर्थम् । तेजः रेतः । तेजसि तेजोमयनिज-
 शरीरे । धारय नमुञ्चेत्यर्थः ॥ १३ ॥ सर्वलोकमहे-
 श्वरः सर्वलोकानांपरमनियन्ता । सर्वलोकपितामहइति-
 पाठान्तरं ॥ १४ ॥ बाढमित्यङ्गीकृतांशमाह—धारयि-
 ष्यामीति । तेजः अक्षुभितांशं । उभया उमाप्यक्षुभि-
 संशोणितरूपंतेजोधारयत्वित्यर्थः । पृथिवीशब्देनलो-
 काउच्यन्ते । निर्वाणं सुखं ॥ १५ ॥ “पुनश्चेदमुवाचह”
 इत्युक्तमंशदर्शयति—यदिदमिति । स्थानात् रेतःस्थान-
 हृदयसंपुटान् । अनुत्तमं दुर्भरं । मे मम । भुवन्तु
 ॥ १६ ॥ धरा सर्वधारणशक्तिमती । अनेन धरा त-
 द्धारणार्थदेवैःप्रार्थितेतिसिद्धं ॥ १७ ॥ सुरपतिः रुद्रः ।
 प्रमुमोच तेजइतिसिद्धं । येनतेजसापृथिवीव्याप्ता त-
 त्प्रमुमोच ॥ १८ ॥ ततः पृथिव्यांव्याप्तस्यादेवहेतोः । पृथि-
 वीभस्माभविष्यतीतिहुताशनमूचुः । पुनरुचुरित्यनेना-
 भेःप्रवेशभीतत्वंगम्यते । अभिचारणहेतुतयावायुसम-

श्लो० यत्तेजः अथ अस्मिन्काले । क्षुभितंतेजःधराधारयिष्यति । अथेत्युक्त्या इतःप्रवृत्तिअधिकंवीर्ययुतचेत् । उद्धारणे न
 कथनसमर्थमवितेतिध्वनितं ॥ १७ ॥ महातेजः वायुसमन्वितएवमप्रविष्ट आत्मनिप्रवेशाय । अन्तर्भावितमिजर्थः । चणन्द

[पा०] * ३ च. झ. म. ट. पाठेषु. तस्यसंक्रीडमानस्य शितिकण्ठस्यदेवस्य. इत्यर्थेयोर्न्युत्क्रमोदश्यते. १ ख. शितिकण्ठ-
 स्यदेव्याच. * इदमर्थद्वयं क. म. दृश्यते. २ ख. तयासंक्रीडमानस्य ३ ख. देवदेवस्य. ४ इदमर्थं च. दृश्यते. ५ क. झ. सर्व-
 देवास्समुद्युक्ताः. ६ क. च. छ. झ. म. ट. सहिष्यति. ७ ड. हितेरतः. ८ इदमर्थं क. ग. च. छ. झ. म. दृश्यते. ९ क. छ.
 झ. स्तेजसैव. १० क. ख. च. छ. झ. म. क्षुभितक्षेतद्वरा. ट. क्षुभितंतेजद्वरा. ११ क. झ. ट. प्रमुमोचमहाबलः. १२ क.
 च. छ. झ. म. ट. आगिहुताशनम्. १३ क. ड. च. छ. झ. म. ट. आविशलं.

तदग्निना पुनर्ध्याप्तं संजातः श्वेतपर्वतः ॥ दिव्यं शरवणं चैव पावकादित्यसन्निभम् ॥

यत्र जातो महातेजाः कार्तिकेयोऽग्निसंभवः ॥ २० ॥

अथोमां च शिवं चैव देवाः सर्षिगणास्तदा ॥ पूजयामासुरत्यर्थं सुप्रीतमैनसस्ततः ॥ २१ ॥

अथ शैलसुता राम त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ [अग्नियस्य कृतस्याद्य फलं प्राप्स्यथ मे सुराः ॥ २२ ॥

इत्युक्त्वा सलिलं गृह्य पार्वती भास्करप्रभा ॥ समन्युरशपत्सर्वान्क्रोधसंरक्तलोचना ॥ २३ ॥

यस्मान्निवारिता चैवं संगतिः पुत्रकाम्यया ॥ अपत्यं खेषु दारेषु तस्मान्नोत्पादयिष्यथ ॥ २४ ॥

अद्यप्रभृति युष्माकमप्रजाः सन्तु पत्नयः ॥ [पैत्र्यो न जनयिष्यन्ति ह्यद्यप्रभृति चात्मजान्] ॥

एवमुक्त्वा सुरान्सर्वाञ्छशापं पृथिवीमपि ॥ २५ ॥

अवने नैकरूपा त्वं बहुभार्या भविष्यसि ॥ न च पुत्रकृतां प्रीतिं मत्क्रोधकलुषीकृता ॥

प्राप्स्यसि त्वं सुदुर्मेधे मम पुत्रमनिच्छती ॥ २६ ॥

तान्सर्वान्प्रीडितान्दृष्ट्वा सुरान्सुरपतिस्तदा ॥ गमनाद्योपचक्राम दिशं वरुणपालिताम् ॥ २७ ॥

स गत्वा तप आतिष्ठत्पार्श्वे तस्योचरे 'गिरेः ॥ हिमवत्प्रभवे शृङ्गे सहदेव्या महेश्वरः ॥ २८ ॥

एष ते विस्तरौ राम शैलपुत्र्या निवेदितः ॥ गङ्गायाः प्रभवं चैव शृणु मे सहलक्ष्मणः ॥ २९ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

निवतइत्युक्तं ॥ १९ ॥ अर्धत्रयं । तत् तेजः । अग्निना
व्याप्तं सत् श्वेतपर्वतः संजातः । ततः कालपरिपाकेन शर-
वणं च संजातं । शरणावनं शरवणं । “प्रनिरन्तश्शर-”
इतिणत्वं । शरवणं विशेषयति—यत्रेति । कृत्तिकाना-
मपत्यं पुमान् कार्तिकेयः । “स्त्रीभ्यो ढक्” । स्तन्यदा-
नात्कृत्तिकपुत्रत्वं । अग्निना धृत्वा मुक्त्वा दग््निसंभवः

॥ २० ॥ पूजयामासुः मैथुनविम्व्रकृतफोपशान्त्यर्थमि-
त्यर्थः ॥ २१ ॥ अग्नवीदित्येतद्विशिष्योच्यते अशपदि-
ति ॥ २३ ॥ पुत्रकाम्यया मया । संगतिः भर्तृसंयोगो
मैथुनरूपः । सायस्मान्निवारिता तस्मान् यूयमपि स्वे-
षु दारेषु । अपत्यं पुत्रं । नोत्पादयिष्यथ ॥ २४ ॥ पूर्वा-
र्धेन पूर्वश्लोकपठितमुच्यते । पत्नय इत्यार्षे ह्यस्वत्वं ॥ २५ ॥
अवन इति सार्धश्लोकः । नैकरूपा ऊपरत्वादिरूपेण ना-

ताविधा । बहुभार्या बहूनां राज्ञां भार्या । ममपुत्रं अनि-
च्छती अनिच्छन्ती । त्वं मत्क्रोधेन शापरूपेण । कलु-
षीकृता विपर्यस्तप्रकृतिः सती । पुत्रकृतां प्रीतिं न प्राप्स्य-
सीति भावः ॥ २६ ॥ सुरपतिः रुद्रः । तान्सुरान् स्व-
कीयशापेन प्रीडितान् लज्जितान् । दृष्ट्वा प्रियाशापस्य
दुष्परिहरत्वात् स्त्रीयशापदुःस्वस्य द्रष्टुमशक्यत्वाच्च वरु-
णपालितां दिशं हिमवतः प्रतीचीं प्रीतिं । गमनाद्योपच-
क्राम । परस्मैपदमार्थं ॥ २७ ॥ हिमवत्प्रभवे तस्य हि-
मवतो गिरेरुत्तरपार्श्वभूते शृङ्गे देव्या सह तप आतिष्ठत्
सदा तपोव्रतमसंकल्पयदित्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु “बुद्धि-
दुःशैलराजस्य ज्येष्ठायावक्तुमर्हसि” इति पार्वतीवृत्ता-
न्तमुपेक्ष्य गङ्गावैभव एव मया पृष्टे तद्विहायोपेक्षितमेव
पार्वतीवृत्तान्तं किमर्थं कथितवानसीति रामस्य शङ्कां परि-

एवार्थकः ॥ १८ ॥ शि० पावकादित्यसंनिभं पावकस्थितादित्यसदृशं ॥ २० ॥ शि० संगतिः सम्यक् संगतिः पतिसंयोगो यस्याः सा
॥ २४ ॥ शि० नार्ह संत एव युष्माकं पत्नयः पत्न्यः । अप्रजाः सन्तु । शापेनौरसपुत्रोत्पत्तिं संनिवार्य श्रेष्ठजपुत्रोत्पत्तिं निवारयन्ती-
आह । अद्यप्रभृति युष्माकंपत्न्यः आत्मजान् पुत्रान् । नैव जनयिष्यन्ति पत्यन्तरादपिनोत्पादयिष्यन्तीत्यर्थः ॥ २५ ॥ ति०
न च पुत्रकृतां प्रीतिं विराडादुत्पन्नस्यापिनरकाक्षरसमौमस्य कृष्णावतारे तेनैव हननात् ॥ २६ ॥ शि० हिमवत्प्रभवे हिमवत्प्रभवा-
ख्ये शृङ्गे ॥ २८ ॥ इति षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

[पा०] १ सजातः, २ क. क. च. छ. झ. ज. ट. सर्षिगणास्तदा, ३ ख. क. च. छ. झ. ज. मनसस्तदा, ४ कुण्डला-
न्तर्गतवर्धद्वयं ग. पाठेदश्यते, ५ क. ग. क. च. झ. ज. चाहंसंगतापुत्रकाम्यया, ट. चाहंसंगतिःपुत्रकाम्यया, ६ क. ग.
क. च. छ. झ. ज. ट. दारेषु नोत्पादयितुमर्हथ, ७ इदमर्थं ट. पुस्तकेदश्यते ८ क. झ. ट. प्राप्स्यसेत्वं, ९ ट. न्सर्वान्व्यथिता-
न्द्वा, क. झ. न्सर्वान्प्रीडितान्दृष्ट्वा, १० ग. च. गिरौ, ११ ग. प्रभवं चापि, १२ क. ग. झ. ज. सहलक्ष्मण,

सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

देवैर्माणांप्रतिशिवयोस्तपःप्रवृत्ताभक्त्योत्पादयैमुक्त्यनिवेदकपूर्वकसेनापत्युत्पादनेरुपायकल्पनमायना ॥ १ ॥ तर्तीमह
वचमादेवानांभोदययाऽभिनास्वगतद्वजेजसोगङ्गायामुत्सर्जनम् ॥ २ ॥ तद्धारणाशक्तयागङ्गायाऽशिवचनेनहिमवत्पादेसमुत्स-
द्वाभेजसःस्कन्धस्त्रिप्रभुर्भावः ॥ ३ ॥ देवैःसैनापत्येऽभिषिक्तेनतेनकुमारेणदैत्यसेनाभिजयः ॥ ४ ॥

तप्यमाने तपो देवे देवाः सर्षिगणाः पुरा ॥ सेनापतिमभीप्सन्तः पितामहमुपागमन् ॥ १ ॥
ततोऽब्रुवन्सुराः सर्वे भगवन्तं पितामहम् ॥ प्रणिपत्य सुराः सर्वे सेन्द्राः साग्निपुरोगमाः ॥ २ ॥
यो नः सेनापतिर्देव दत्तो भगवता पुरा ॥ [स न जातोऽद्य भगवन्मस्यैरिनिवर्हणः ॥ ३ ॥
तत्पिता भगवान्शर्वो हिमवच्छिखरेऽद्य वै] ॥ तपः परमास्थाय तप्यते स सहोमया ॥ ४ ॥
यदत्रानन्तरं कार्यं लोकानां हितकाङ्क्षया ॥ संविद्यस्व विधानज्ञ त्वं हि नः परमा गतिः ॥ ५ ॥
देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ सान्त्वयन्मधुरैर्वच्यैस्त्रिदशानिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
शैलपुत्र्या यदुक्तं तत्र प्रजाः सन्तु पत्निषु ॥ तस्या वचनमक्लिष्टं सत्यमेतन्न संशयः ॥ ७ ॥
इयमंकाशगा गङ्गा यस्यां पुत्रं हुताशनः ॥ जनयिष्यति देवानां सेनापतिमरिदमम् ॥ ८ ॥
ज्येष्ठा शैलेन्द्रदुहिता मानयिष्यति तत्सुतम् ॥ उपायास्तद्वहुमतं भविष्यति न संशयः ॥ ९ ॥

हरति—एषइति । शैलपुत्र्याः पार्वत्याःसंबन्धी कथा-
विस्तरो निवेदितः । वक्ष्यमाणगङ्गावैभवकथनोपयो-
गित्वेनोक्तः । गङ्गायाःप्रभवं प्रभावं । त्वं शृणु । चः
प्राधान्ये ॥ २९ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्री-
मद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराल्याने बालकाण्डव्या-
ख्याने षट्त्रिंशःसर्गः ॥ ३६ ॥

अथ प्रतिज्ञातं स्कन्दोत्पादकस्वरूपं दिव्यसंभववैभ-
वमाहसप्तत्रिंशे—तप्यमान इत्यादि । तप्यमाने तपःक-
र्मकत्वादात्मनेपदकर्मवद्भावौ । देवसेनापतित्वविहाय
केवलतपःप्रवण इत्यर्थः ॥ १ ॥ अभिनापुरोगमेनसहि-
ताः साग्निपुरोगमाः । सुराःसर्वेप्रणिपत्य सुराःसर्वे-
अब्रुवन्भित्तिप्रियाभेदात्प्रपुनरुक्तिः ॥ २ ॥ भगवता

भवता यःसेनापतिरस्मभ्यमादिकालेदत्तः सइदानीमु-
भयासहृदय्यते । स्मेतिप्रसिद्धौ ॥ ३-४ ॥ अनन्तरं
सेनापतावन्यपरेसति अत्र सेनापतिविषये । यत्कार्यं
तत्संविद्यस्व आलोचय । तमेवाहयसैनापत्येनिवेशय
अन्यंबोत्पादयेत्यर्थः ॥ ५ ॥ सान्त्वयन् । उभेतपसि
वर्तमानस्यतत्त्वद्वयनिवर्तनमशक्यं तत्रनामितिवेशः
कार्यइतिसमाधानइत्यर्थः ॥ ६ ॥ अन्यंबोत्पादयेत्य-
त्रप्रतिवक्ति—शैलेति । शैलपुत्र्या पार्वत्या देवानांपत्नि-
षुप्रजानसन्त्वितियदुक्तं तद् वचनं अक्लिष्टं अमोघं ।
मयासत्यमेवोच्यते अत्रसंशयोभवद्भिन्नकर्तव्यः ॥ ७ ॥
तार्हिकागतिरित्यत्राह—इयमिति । इयं बुद्धिस्था ।
अस्तीतिशेषः ॥ ८ ॥ कथमिदंगङ्गासंमन्यतेकुतो-
वाचमानकुप्येत्तत्राह—ज्येष्ठेति । तत्सुतं अग्नेःसुतं ।

ति० तप्यमानइति । देवाइतिशेषः ॥ १ ॥ ति० अत्रसुराःसर्वेइतिपुनरुक्तं । अतःपाठान्तरमन्वेषणीयं । द्वितीयाधेसुराराम
इतिपाठः । रामसंनोधनंनैतत् । ति० सर्वे संबंधांमुनीनांहे ईप्सितप्रसिद्धिस्तत्संबोधनहेसर्वे । किंचसर्वाण्येतिप्रकाशत्रय-
द्वारान्याप्नोतितत्संबोधनं सुराः परमदातृ हेराम । राधानइतिपातोः । सर्वेसुराःपितामहमब्रुवन् । एतेनअत्रसुरास्सर्वेइतिपुन-
रुक्तंअतःपाठान्तरमन्वेषणीयमितिभट्टोक्तिश्चिन्त्या । उच्छरीर्यापौनरुक्त्यस्पर्शाभावात् । यत्तुकिमाभेदात्पौनरुक्त्यमितिभूषणकृद्भि-
रुक्तंवक्षिष्यन्त्यं । समानकर्तृकेत्कोऽनुशासनेनपौनरुक्त्यत्तादवस्थ्यात् ॥ २ ॥ ति० ज्येष्ठा पूर्वप्रादुर्भूताशैलेन्द्रदुहितागङ्गा ।
तंसेनापतिमानयिष्यति । खजलादुरपप्रत्नादितिभावः । तत् गङ्गामानविषयीभूतं । उपायास्तद्वहुमतं शिवसंसर्गजनितस्वरजोहेतुक-

[पा०] १ क. च. छ. न. ट. सेन्द्रास्साग्निपुरोगमाः. २ क. छ. न. सर्वेसेन्द्रास्सर्षिगणास्ततः. ३ क. रामसेन्द्रास्सा-
ग्निपुरोगमाः. ४ क. ज. येनसेनापतिर्देव. ५ इदमर्थद्वयं क. घ. च छ. य. दृश्यते. ५ क. छ. न. हिमवच्छिखरालयः.
क हिमवच्छिखरेऽवसत्. ६ ग. क. च. छ. क्ष. न. ट. सतपःपरमास्थाय ७ क. ख. सान्त्वयन्निविदेर्वाच्यैः. ८ क.
तदप्रजास्त्वस्त्रपत्निषु. ग. न. तत्रप्रजास्त्रपत्निषु. क. क्ष. ट. तत्रप्रजास्त्रापत्निषु. घ. तत्रप्रजास्त्वपत्निषु. ९ क. छ. घ.
ह. च. क्ष. न. ट. भवनसंशयः. १० क. क्ष. ट. माकाशगङ्गाच. ११ क. ख. घ. —छ. क्ष. न. ट. तंश्रुतम्.

तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य कृतार्था रघुनन्दन ॥ अग्निपत्य सुराः सर्वे पितामहमपूजयन् ॥ १० ॥
 ते गत्वा पर्वतं राम कैलासं धातुमण्डितम् ॥ अग्निं नियोजयामासुः पुत्रार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥
 देवकार्यमिदं देव संविधत्स्व हुताशन ॥ शैलपुण्यां महातेजो गङ्गायां तेज उत्सृज ॥ १२ ॥
 देवतानां प्रतिज्ञाय गङ्गामभ्येत्य पावकः ॥ गर्भं धारय वै देवि देवतानामिदं प्रियम् ॥ १३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिव्यं रूपमधारयत् ॥ ईष्ट्वा तन्महिमानं स समन्तादवकीर्यत ॥ १४ ॥
 समन्ततस्तदा देवीमभ्यषिञ्चत पावकः ॥ सर्वस्रोतांसि पूर्णानि गङ्गाया रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 तमुवाच ततो गङ्गा सर्वदेवपुरोहितम् ॥ अशक्ता धारणे देव त्वे तेजः समुद्धतम् ॥
 दक्षमानाऽग्निना तेन संप्रव्यथितचेतना ॥ १६ ॥
 अथाग्रवीदिदं गङ्गां सर्वदेवहुताशनः ॥ इह हैमवते पादे गर्भोऽयं सन्निवेश्यताम् ॥ १७ ॥
 श्रुत्वा त्वग्निवचो गङ्गा तं गर्भमतिमास्त्रम् ॥ उत्सर्ज्य महातेजः स्रोतोभ्यो हि तदाऽनघ ॥ १८ ॥
 यदस्मा निर्गतं तस्मात्तप्तजाधूनदप्रभम् ॥ काञ्चनं धरणीं प्राप्तं हिरण्यममलं शुभम् ॥ १९ ॥
 ताग्रं कार्णायसं चैव तैक्ष्ण्यादेवाभ्यर्जयत ॥ मलं तस्माभवत्तत्र त्रपु सीसकमेव च ॥

मानयिष्यति बहुमतिपूर्वजनयिष्यतीत्यर्थः । तदुमा-
 याबहुमतं स्वयंश्चायाः प्रीत्यर्थत्वादिति भावः ॥ ९ ॥
 कृतार्थाः कृतार्थप्राप्ताः ॥ १० ॥ दैवतशब्दः पुष्पि-
 गोप्यसि “दैवतानिपुंसिवा” इत्यनुशासनात् ।
 दग्धरुद्रतेजसोऽग्नेः स्थानकैलासः । पुत्रार्थं पुत्रोत्पादना-
 र्थं अग्निमूर्त्यन्तरं दग्धरुद्रतेजःस्थं ॥ ११ ॥ संविधत्स्व
 संपादय । अस्य विवरणमुत्तरार्धे । प्रथमं सामान्येनो-
 क्तिरग्निहृदयज्ञानाय । महातेज इतिसंबोधनं । तेजः रेतः
 ॥ १२ ॥ देवताभ्यस्तथेति प्रतिज्ञायाकाशगङ्गांगत्वा हे
 देवि गर्भधारय इत्युवाचेति शेषः । किमर्थमित्यत आह —
 देवतानामिदं प्रियमिति ॥ १३ ॥ दिव्यं रूपं दिव्यस्त्री-
 र्भवं । सोमिस्त्वस्यामहिमानं सौन्दर्याविशयं हृष्टा सम्-
 न्ताम् सर्वावयवेभ्यः अवकीर्यत अवाकिरत् । आर्षः
 इत्यन्वयः । हूतवीर्योभूत् “अङ्गारसदृशीनारीधृत-
 कुम्भसमः पुमाश्च” इति न्यायान् ॥ १४ ॥ समन्ततः स-

र्वावयवेषु । अभ्यषिञ्चत रेतः सर्वावयवेषु यथा न्याप्तं
 भवति तथा सिक्त्वानित्यर्थः । तेन सर्वस्रोतांसि सर्वाव-
 यवाः । पूर्णानि व्याप्तानि ॥ १५ ॥ तमित्यर्थत्रयं ।
 तेनाग्निना अग्नितेजसा । दक्षमाना अतएव संप्रव्यथित-
 चेतना अतिदुःखितश्चित्तागङ्गा । सर्वदेवानां पुरोहितं
 “अग्निमीळे पुरोहितं” इति श्रुतेः । तमग्निमुवाच ।
 कथं हे देव तव तेजः समुद्धतं अभिवृद्धं भवति । अस्य-
 धारणे अशक्तासीति ॥ १६ ॥ सर्वदेवानां यन् हुतं तदग्ना-
 तीति सर्वदेवहुताशनः । पादे पर्यन्तपर्वते अग्निदग्धश्चे-
 तपर्वतीकृत रुद्रतेजोराशावित्यर्थः ॥ १७ ॥ महातेज इ-
 तिसंबोधनं । स्रोतोभ्यः उत्सृज्येति शेषः ॥ १८ ॥ अस्माः
 गङ्गातः । निर्गतं यत् शोणितादि धरणीगतं । तस्मा-
 त्तप्तजाधूनदप्रभं हृतस्वर्णविशेषकान्ति काञ्चनं अमलं
 शुभं हिरण्यं रजतं च । अमवदिति वक्ष्यमाणमनुष्यते ।
 अमलमिति निर्गतविशेषणवा ॥ १९ ॥ गङ्गातो निर्ग-

जनिमश्वेनात्यन्तप्रेमविषयीभूतं भविष्यति ॥ ९ ॥ शि० सर्वदेवताः सर्वे शिवो विष्णुर्वादेवतायेषां ते तथा । ते देवाः । इत्यादि-
 पिसर्वशब्दः शिवश्चावकोऽतीति कोशादौ प्रसिद्धः । विष्णुश्च रतामुत्तमसिद्धिस्तुतिमित्युत्पत्त्यालम्बा । अतएव सर्वेश्वर इति सहस्र-
 नामोक्तिस्तुतं गच्छते ॥ ११ ॥ ति० सः ऐश्वर्यतेजोराशिः । पारशोऽवकीर्यत शीर्षः ॥ १४ ॥ ति० अभ्यषिञ्चत रसेश्वरेणेति-
 शेषः । स्रोतांसि नाव्यः ॥ १५ ॥ ति० सर्वदेवपुरोगमं पुरोगमं पुरोवायी ॥ १६ ॥ अग्निजायत अदभ्यवर्णः ।

[पा०] १ अ. पिरपूतम्. २ क. ज्ञ. परमेराम. ३ क. ग—छ. श. न. ट. सर्वदेवता. ४ क. ग. क. च. छ.
 श. न. ट. समाधत्स्व हुताशन. ५ क. ग. च. छ. महातेजान् गङ्गायां. ६ अ. गर्भधारय. ७ क. छ. घ—छ. श. न. ट.
 इत्येतद्वचनं श्रुत्वा. ग. अमेस्तु वचनं. ८ क. घ. च. छ. न. ट. सत्स्यामहिमां हृष्टा समन्तादवकीर्यत. क. श. सत्स्यामहिमां-
 हृष्टा समन्तादवकीर्यत. ९ क. छ. च. छ. अ. समन्ततस्तुतादेवी. १० अ. घ. च. गङ्गायां रघुनन्दन. ११ अ. ग. क. च. छ.
 श. न. सर्वदेवपुरोगमं. १२ क. घ. छ. श. तेजस्तप्तसमुद्धतम्. १३ क. छ. घ—छ. श. हैमवतेपादं. १४ क. ग. श.
 महातेजाः स्रोतोभ्यो. १५ अ. घ—छ. श. न. मत्तुलप्रभम्. क. ममलप्रभम्. ग. मभवद्वनम्. १६ क. श. न. देवाभिजायत.
 क. छ. घ. च. देवाभिजायते.

तदेतद्वर्णीं प्राप्य नानाधातुरवर्धत ॥ २० ॥

निक्षिप्तमात्रे गर्भे तु तेजोभिरभिरञ्जितम् ॥ सर्वं पर्वतसंनद्धं सौवर्णमभवद्वनम् ॥ २१ ॥

[तं देशं तु ततो ब्रह्मा संप्राप्यैनमभाषत ॥ जातस्य रूपं यत्तस्माज्जातरूपं भविष्यति] ॥ २२ ॥

जातरूपमिति ख्यातं तदाप्रभृति राधव ॥ सुवर्णं पुरुषव्याघ्र हुताशनसमप्रभम् ॥

वृण्वृक्षलतागुल्मं सर्वं भवति काञ्चनम् ॥ २३ ॥

तं कुमारं ततो जातं सेन्द्राः सहमरुद्गणाः ॥ क्षीरसंभावनार्थाय कृत्तिकाः समयोजयन् ॥ २४ ॥

ताः क्षीरं जातमात्रस्य कृत्वा समयमुत्तमम् ॥ ददुः पुत्रोऽयमस्माकं सर्वासामिति निश्चिताः ॥ २५ ॥

ततस्तु देवताः सर्वाः कार्तिकेय इति ब्रुवन् ॥ पुत्रस्त्रैलोक्यविरूपातो भविष्यति न संशयः ॥ २६ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा स्कन्धं गर्भपरिस्त्रवे ॥ स्नापयन्परया लक्ष्म्या दीप्यमानं यथाऽनलम् ॥ २७ ॥

स्कन्द इत्यब्रुवन् देवाः स्कन्धं गर्भपरिस्त्रवात् ॥ कार्तिकेयं महाभागं काकुत्स्थ ज्वलनोपमम् ॥ २८ ॥

प्रादुर्भूतं ततः क्षीरं कृत्तिकानामनुत्तमम् ॥ षण्णां षडाननो भूत्वा जग्राह स्तनजं पयः ॥ २९ ॥

गृहीत्वा क्षीरमेकाह्ना सुकुमारवपुस्तदा ॥ अजयत्स्वेन वीर्येण दैत्यैस्तैन्यगणान्विभुः ॥ ३० ॥

सुरसेनागणपतिं तैस्तमत्तुल्ययुतिम् ॥ अभ्यषिञ्चन्सुरगणाः समेत्याप्रिपुरोगमाः ॥ ३१ ॥

एष ते राम गङ्गाया विस्तरोऽभिहितो मया ॥ कुमारसंभवश्चैव धन्यः पुण्यस्तथैव च ॥ ३२ ॥

ताम् तैक्ष्ण्यात्क्षारात् । ताम्रंकार्णायसंचाभ्यजायत । तस्याः गङ्गातः अभवत् निर्गच्छतिस्म । मलं तत्र भूमौ । प्रपु सीसकंचाभ्यजायत । कृष्णायसमेवकार्णायसं । उपसंहरति—तदेतदिति । तदेतत् गङ्गातो निर्गतं ॥ २० ॥ एवं गर्भोत्सर्जनकाले गङ्गातो निर्गतानां शोणितार्थिनां सौवर्ण्यदिभावमुक्त्वा गर्भतेजो रश्मिनात् केवांश्चित्स्वर्णभावमाह—निक्षिप्तेति । गर्भे गङ्गायानि क्षिप्तमात्रे तस्य तेजोभिः अभिरञ्जितं व्याप्तं पर्वतसंनद्धं पूर्वोक्त-श्वेतपर्वतसहितं । सर्वतद्वनं शरवणं । सौवर्ण्यं स्वर्णमयं अभवत् ॥ २१-२२ ॥ यदा सुवर्णजातं तदा प्रभृति हुताशनसमप्रभं सुवर्णं जातरूपं यस्येति व्युत्पत्त्या जातरूपमिति विख्यातमभूत् । उपसंहरति—वृणोति ॥ २३ ॥ एवं गङ्गायोत्सृष्टस्य गर्भस्य पोषणप्रकारमाह—तमिति । ततः गङ्गातोत्सर्जनानन्तरं । जातं तं कुमारं । मरुद्गणाः देवगणाः । सह युगपत् । क्षीरसंभावनार्थाय क्षीरेण वर्ध-

नप्रयोजनाय । कृत्तिकाः समयोजयन् । प्यन्तलाहि-कर्मकत्वं ॥ २४ ॥ कृत्तिकाः अयमस्माकं सर्वासां पुत्रो भवत्विति देवैः सह समयं संकेतं । कृत्वा निश्चिताः कृत-निश्चयाः सत्यः । जातमात्रस्य तस्य क्षीरं ददुः शत्रुमु-द्युक्ताः ॥ २५ ॥ उक्तविशेषणः पुत्रः कार्तिकेयः कृत्ति-कापुत्रो भविष्यति । इति ब्रुवन् अब्रुवन् ॥ २६ ॥ कृ-त्तिकाः गर्भपरिस्त्रवे गर्भोदके । स्कन्धं पतितं । स्नाप-यन् अस्नापयन् । गर्भस्त्रयानि वृत्त्यर्थं ॥ २७ ॥ स्कन्ध-त्वात् स्कन्द इत्यन्वर्थनामचकुरित्यर्थः ॥ २८ ॥ ततः स्नापनानन्तरं । षण्णां कृत्तिकानां क्षीरं प्रादुर्भूतं । तच्च स्तनजं पयः षडाननो भूत्वा जग्राह ॥ २९ ॥ एकाहेति-टजभावः समासान्तस्यानित्यत्वात् । एकदिनेन स्तन्यं पीत्वा क्रमेण सुकुमारवपुः परितः दैत्यगणानजयत् ॥ ३० ॥ सुरसेनागणपतित्वेनाभ्यषिञ्चन् इत्यर्थः । प्रथममभि-षेकस्तोजय इत्यर्थकः ॥ ३१ ॥ विस्तरः दिव्यसंभवः ।

ति० अयं भावः । तैक्ष्ण्यमलगन्धयुक्तेन शुद्धेन स्पर्शतो विद्वत्सर्वं । गन्धयुक्तेन विद्वद्वज्रतं । तैक्ष्ण्ययुक्तेन विद्वतां मण्डोऽहं । यक्षयुक्तेन विद्वं प्रपुलोके इति नानाधातुस्तद्वत् ॥ २० ॥ वि० जातरूपं रूपेण जातमित्यर्थः ॥ २३ ॥ ति० स्कन्धः परिकृत इत्यर्थे स्कन्द इति प्रयो-दराविलासाच्च ॥ २५ ॥ इति सप्तविंशत्सर्गः ॥ ३७ ॥

[पा०] १ च. तदेतद्वर्णीं प्राप्य. २ अयं श्लोक ग. क. च. म. दृश्यते. ३ क. तत्र वृक्षलतागुल्मं. ४ ग. तदा जग्राह. ५ क.—च. मानमिवानलम्. ६ च. क. झ. म. ट. गर्भपरिस्त्रवे. ७ क. ख. घ.—क. झ. म. महाभागं. ८ च. सेनायगणान्नाह. * क. झ. गणपतिमभ्यषिञ्चन् महायुतिम्. ततस्तममरास्त्वर्थे. ९ क. ख. कृ. म. ततस्तमममल्ययुतिम्. ग. च. ततस्तमम-ल्ययुतिम्. १० च. विस्तरोदितोदितः. क. विस्तरोदिनिवेदितः.

भक्तश्च यः कार्तिकेये काकुत्स्थ भुवि मानवः ॥ आयुष्मान्पुत्रपौत्रैश्च स्कन्दसालोक्यतां व्रजेत् ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

अष्टात्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अयोध्याधिपतिनासगरेणपत्नीद्वयेनसहसुतार्थहिमवत्पर्वतेतैपञ्चजनम् ॥ १ ॥ तत्रतपःप्रसादितमृगुवराज्येहायामसमञ्ज-
माश्रितःपुत्रस्यजननम् ॥ २ ॥ कनिद्यायांपटिसहस्रपुत्राणांजननम् ॥ ३ ॥ असमञ्जसकरस्वाश्रुमदोजननम् ॥ ४ ॥ ततोमह-
तिगतेकृष्णलेसगरेणाश्वमेधोपक्रमः ॥ ५ ॥

त्रां कथं कौशिको रामे निवेद्य कुशिकात्मजः ॥ पुनरेवापरं वाक्यं काकुत्स्थमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
अयोध्याधिपतिः शूरः पूर्वमासीन्नराधिपः ॥ सगरो नाम धर्मात्मा प्रजाकामः स चाग्रजाः ॥ २ ॥
वैदेर्भदुहिता राम केशिनी नाम नामतः ॥ ज्येष्ठा सगरपत्नी सा धर्मिष्ठा सत्यवादिनी ॥ ३ ॥
अरिष्टनेमिदुहिता रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ द्वितीया सगरस्यासीत्पत्नी सुमतिसंज्ञिता ॥ ४ ॥
ताभ्यां संह तथा राजा पत्नीभ्यां तप्तवांस्तपः ॥ हिमवन्तं समासाद्य भृगुप्रसन्नवणे गिरौ ॥ ५ ॥
अथ वर्षशते पूर्णे तपसाऽऽराधितो भुनिः ॥ सगराय वरं प्रादाद्भृगुः सत्यवतांवरः ॥ ६ ॥
अपत्यलाभः सुमहान्भविष्यति तवानघ ॥ कीर्तिं चाप्रतिमां लोके प्राप्स्यसे पुरुषर्षभ ॥ ७ ॥
एका जनयिता तात पुत्रं वंशकरं तव ॥ वैष्टिं पुत्रसहस्राणि अपरा जनयिष्यति ॥ ८ ॥
भाषमाणं मेहात्मानं राजपुत्र्यौ प्रसाद्य तम् ॥ ऊचतुः परमप्रीते कृताञ्जलिपुटे तदा ॥ ९ ॥
एकः कस्यास्मृतो ब्रह्मन्का बहुजनयिष्यति ॥ श्रोतुमिच्छावहे ब्रह्मन्सत्यमस्तु वचस्तव ॥ १० ॥
तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भृगुः परमधार्मिकः ॥ उवाच परमां वाणीं स्वच्छन्दोत्र विधीयताम् ॥ ११ ॥
एको वंशकरो वाऽस्तु बहवो वा महाबलाः ॥ कीर्तिमन्तो महोत्साहाः का वा कं वरमिच्छति ॥ १२ ॥

तमेवाह—कुमारेति । एवमेतदाख्यानश्रवणफलमुक्तं—
धन्यपुत्र्यादिना ॥ ३२ ॥ अयमसङ्गात्तद्वक्तृफलमाह—
भक्तश्चेति । सलोकएवसालोक्यं स्वार्थेऽप्यच् । तस्य-
भावःसालोक्यता स्कन्दसमानलोकत्वमित्यर्थः ॥ ३३ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः
सर्गः ॥ ३७ ॥

यवैर्दिव्यसंभवंविस्तरं प्रतिपाद्यमानुषलोकसंभववि-
स्तरं वक्तुमुपक्रमतेष्टात्रिंशो—तामित्यादि । रामे रामाय ।
कौशिकशब्दार्थमाह—कुशिकात्मजइति ॥ १ ॥ अग्र-

जाः अतएवप्रजाकामः ॥ २ ॥ यावैर्भदुहिता सा-
ज्येष्ठपत्न्यासीत् ॥ ३ ॥ अरिष्टनेमिः कश्यपः ॥ ४ ॥
भृग्वधिश्रितप्रसन्नवणंवारिप्रवाहोयस्मिन्साक्षा । गिरौप-
र्यन्तपर्वते ॥ ५ ॥ वर्षशतेपूर्णे तपस्यतश्चिशेषः ॥ ६ ॥
सुबहूपत्यविषयत्वात्सुमहत्त्वं । कीर्तिमिति तेनेतिशेषः
॥ ७ ॥ जनयितेतिलुट् । तातेत्युपलालने ॥ ८ ॥ राज-
पुत्र्यावितिछत्रिन्यायादुक्तं सुमतेःकश्यपपुत्रीत्वाम्
॥ ९ ॥ तववचःसत्यमस्तु यस्याएकमिच्छसितस्याएकः
यस्याबहुनिच्छसितस्याबहवःसन्तिवत्यर्थः ॥ १० ॥
अत्र पुत्रविषये । स्वच्छन्दः स्वेच्छा । विधीयतां स्था-
प्यतां ॥ ११ ॥ तदेवविवृणोति—एकइति ॥ १२ ॥

सी० मृगप्रसन्नवणे भृगुप्रसन्नवणस्येहिमवतःपादे ॥ ५ ॥ शि० राजपुत्र्यौ क्षत्रियराजवैदर्भद्विजराजकन्ययोःपुत्र्यौ । राज-
[पा०] १ क. ख. स्कन्दसालोक्यमाप्नुयात्. २ क. ख. ग. ड. च. छ. ट. निवेद्यमधुराक्षरम्. झ. य. निवेद्यमधु-
राक्षरम्. घ. निवेद्यमधुराश्रुते. ३ क. च. छ. झ. म. ट. पतिवारिः. क. ख. पतिश्रीमान्. ४ क. ख. घ—छ. झ. म. ट.
संवाग्रजः. ५ क. ख. च. छ. य. विदेर्भदुहिता. ६ क. झ. ट. अरिष्टनेमेर्दुहितासुपर्णमणिनीतुसा. ७ क. ख. घ.
संहतदा. ग. ड. च. छ. झ. म. ट. सहमहाराजः. ८ ग. घ. समाश्रित. ९ क. ख. तपसातोषितो. १० घ. सत्यपराक्रमः.
११ च. छ. पटिपुत्रसहस्राणि. क. ग. पटिःपुत्रसहस्राणि. १२ क. च. छ. झ. म. नरव्याघ्र. १३ ख. ग. राजपत्नी.

मुनेस्तु वचनं श्रुत्वा केशिनी रघुनन्दन ॥ पुत्रं वंशकरं राम जग्राह नृपसन्निधौ ॥ १३ ॥
 वैष्टिं पुत्रसहस्राणि सुपर्णभगिनी तदा ॥ महोत्साहान्कीर्तिमतो जग्राह सुमतिः सुतान् ॥ १४ ॥
 प्रदक्षिणमृषिं कृत्वा शिरसाऽभिप्रणम्य च ॥ जगाम स्वपुरं राजा सभार्यो रघुनन्दन ॥ १५ ॥
 अथ काले गेते तस्मिज्येष्ठा पुत्रं व्यजायत ॥ असमञ्ज इति ख्यातं केशिनी सगरात्मजम् ॥ १६ ॥
 सुमतिस्तु नरव्याघ्र गर्भतुलं व्यजायत ॥ वैष्टिः पुत्राः सहस्राणि तुल्यभेदाद्विनिस्तृताः ॥ १७ ॥
 घृतपूर्णेषु कुम्भेषु घ्रात्र्यस्तान्समवर्धयन् ॥ कालेन महता सर्वे यौवनं प्रतिपेदिरे ॥ १८ ॥
 अथ दीर्घेण कालेन रूपयौवनशालिनः ॥ वैष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्याभवन्स्तदा ॥ १९ ॥
 स च ज्येष्ठो नरश्रेष्ठसगरस्यात्मसंभवः ॥ बालान्गृहीत्वा तु जले सरथा रघुनन्दन ॥
 प्रक्षिप्य प्रहसन्नित्यं मज्जतस्तान्समीक्ष्य वै ॥ २० ॥
 एवं पापसमाचारः सज्जनप्रतिवाधकः ॥ पौराणामहिते युक्तः पुत्रो निर्वासितः पुरात् ॥ २१ ॥
 तस्य पुत्रोऽंशुमात्राम असमञ्जस्य वीर्यवान् ॥ संमतः सर्वलोकस्य सर्वस्यापि प्रियंवदः ॥ २२ ॥
 ततः कालेन महता मैतिः समभिजायत ॥ सगरस्य नरश्रेष्ठ यजेयमिति निश्चिता ॥ २३ ॥
 स कृत्वा निश्चर्य राम सोपाध्यायगणस्तदा ॥ यज्ञकर्मणि वेदज्ञो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

इन्द्रेणसतिरोधानंसगरयाज्ञीपाशापहरणम् ॥ १ ॥ सगरनियोगात्तत्पुत्रैःषष्टिसहस्रैरश्वान्वेषणायधुवोभेदनम् ॥ २ ॥
 सतःप्रजाक्षोभश्रुतिहृदयैर्देवादिभिर्महान्प्रतितहुश्रेष्ठनिवेदनम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा कक्षान्ते रघुनन्दनः ॥ उवाच परमप्रीतो मुनिं दीप्तमिवानलम् ॥ १ ॥

जग्राह वरयामास ॥ १३ ॥ सुपर्णभगिनी गरुडभ-
 गिनी ॥ १४ ॥ ऋषिं भृशं ॥ १५ ॥ व्यजायत प्र-
 सूतवती ॥ १६ ॥ गर्भतुलं वृत्ताकारं गर्भपिण्डं । कथं-
 ततः पुत्रोदयइत्यत आह—षष्टिरिति । तुल्यभेदान् ननुगा-
 न्धार्या इव पश्चाद्विभजनीयइत्यर्थः ॥ १७ ॥ घ्रात्र्यः
 सपमातरः । तान् विभक्तुंवान् ॥ १८ ॥ दीर्घेण
 कालेनेति यौवनशालित्वे हेतुत्वाच्चूतीया । यौवनशा-
 लिनइति पुंलिङ्गत्वमार्ष ॥ १९ ॥ अर्धत्रयं ज्येष्ठः
 असमञ्जः । प्रहसन् स्थितइतिशेषः ॥ २० ॥

निर्वासितः विवास्यतेस्म ॥ २१ ॥ अंशुमात्राम आ-
 सीदितिशेषः ॥ २२ ॥ यजेयमिति निश्चितामतिः
 समभिजायत समव्यजायत ॥ २३ ॥ यज्ञकर्मणिनि-
 श्रयंकृत्वा यष्टुंसमुपचक्रमे ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
 बालकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

अथ रामेणस्वपूर्वकवृत्तान्तप्रस्तावेनकुतूहलतृष्टेस-
 त्वि विश्वामित्रेण तदुत्तरकथनमेकोनचत्वारिंशे—वि-

शब्देनोभयोर्ग्रहणम् विनिगमनाविरहादोरयत्वाच्च ॥ १ ॥ ति० नृपसंनिधावित्यनेन तस्यापि साक्षित्वमात्रं न तु वरगणनिश्चयकर्तृत्वमिति
 सूचितं ॥ १३ ॥ शि० असमञ्जसइत्यानुपूर्वीकोप्येतद्वाचकोत्तीति भागवतात् असमञ्जसवीर्यवानिति वक्ष्यमाणान्न निरोधः ॥ १६ ॥ शि०
 विनिस्तृताः विनिस्तृतानि ॥ १७ ॥ शि० असमञ्जसवीर्यवान् असमञ्जसवीर्यसदृशवीर्यमिश्रितः ॥ २२ ॥ इत्यष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥

शि० विश्वामित्रवचःश्रुत्वाकथान्तेकथासिद्धान्तंज्ञातुंरघुनन्दनोमुनिसुवाच । अन्तर्ति वादप्रतिक्रान्तिसिद्धान्तइत्यर्थः ।
 [पा०] १ ट. मुनेस्तद्वचनं. २ क. च. षष्टिपुत्र ३ घ. ट. भगिनीतया. ४ क. य—छ. झ. म. प्रणम्यत. ५ ड. च. छ.
 झ. अ. गतेतस्यज्येष्ठा. ६ ड. च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ट. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ७ च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ८ क. सजले. ९ झ.
 प्राहसन्नित्यं. १० घ. ड. च. स्तामिरीक्ष्यवै. ख. स्तानवैक्ष्य च ट. स्तामिरीक्षते. ११ क. ख. घ. ड. न. झ. म. पित्रानि-
 र्वासितः. १२ ट. असमञ्जसवीर्यवान्. १३ ख. युद्धिसमभिजायत. १४ क. य—छ. झ. म. ट. निश्चयंराजा. ख. निश्चयंराजः

श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते विस्तरेण कथामिमाम् ॥ पूर्वको मे कथं ब्रह्मन्यङ्गं वै समुपाहरत् ॥ २ ॥

[तस्य तद्वचनं श्रुत्वा कौतुहलसमन्वितः] ॥ विश्वामित्रस्तु काकुत्स्थमुवाच प्रहसन्निव ॥

श्रूयतां विस्तरो राम सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥

शङ्करश्चक्षुरो नाम हिमवानचलोत्तमः ॥ विन्ध्यपर्वतमासाद्य निरीक्षेते परस्परम् ॥ ४ ॥

तयोर्मध्ये प्रवृत्तोऽभूद्यज्ञः स पुरुषोत्तम ॥ स हि देशो नरव्याघ्र प्रशस्तो यज्ञकर्मणि ॥ ५ ॥

तस्याश्वचर्या काकुत्स्थ दृढधन्वा महारथः ॥ अंशुमानकरोच्चात सगरस्य मते स्थितः ॥ ६ ॥

तस्य पर्वणि तं यज्ञं यजमानस्य वासवः ॥ राक्षसीं तनुमास्थाय यज्ञीयाश्वमपाहरत् ॥ ७ ॥

श्रियमाणे तु काकुत्स्थ तस्मिन्त्येव महात्मनः ॥ उपाध्यायगणाः सर्वे यजमानमथाब्रुवन् ॥ ८ ॥

अयं पर्वणि वेगेन येज्ञीयाश्वोपनीयते ॥ हतारं जहि काकुत्स्थ ह्यश्वैवोपनीयताम् ॥ ९ ॥

यज्ञच्छिद्रं भवत्येतत्सर्वेषामशिवाय नः ॥ तत्तथा क्रियतां राजन्यर्याऽच्छिद्रः कर्तुर्मवेत् ॥ १० ॥

उपाध्यायवचः श्रुत्वा तस्मिन्सदसि पार्थिवः ॥ वैष्टिं पुत्रसहस्राणि वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ११ ॥

गतिं पुत्रा न पश्यामि रक्षसां पुरुषर्षभाः ॥ मन्त्रपूतैर्महाभागैरौस्थितो हि महाक्रतुः ॥ १२ ॥

तद्गच्छत विचिन्वध्वं पुत्रका भद्रमस्तु वः ॥ समुद्रमालिनीं सर्वां पृथिवीर्मुनगच्छत ॥ १३ ॥

श्वामित्रेत्यादि । कथान्ते यज्ञोपक्रमकथनानन्तरं ॥ १ ॥ इमां यज्ञकर्यां । पूर्वकः मङ्गलकृतस्यः । समुपाहरत् कृतवान् ॥ २ ॥ प्रहसन्निव प्रसन्नवदनइत्यर्थः । स्वविवक्षितस्यैवपृष्टत्वात् प्रहासः । अजानन्निव-पृष्टवानितिवा । विस्तारइति । यज्ञस्येतिशेषः ॥ ३ ॥ विन्ध्यपर्वतमासाद्य मध्येमहागिरिनिरोधाभावात्प्राप्य तथाविध्योपिहिमवन्तं इत्येवपरस्परमासाद्य । योक्षा-निरोधाभावात्निरीक्षेतेपरस्परं निरीक्षमाणाविवस्थितावित्यर्थः ॥ ४ ॥ अस्त्वेवं ततःकिमित्यत्राह—हि प्रस्मात् सदेशः यज्ञकर्मणिप्रहासः । “आर्यावर्तः-पुण्यभूमिर्मध्यविन्ध्यहिमागयोः” इतिवचनात् । अतस्तयोर्मध्येयज्ञःप्रवृत्तोऽभूत् ॥ ५ ॥ अश्वचर्या अश्वानुचरणं । मते आज्ञायां ॥ ६ ॥ तस्यं यजमानस्यतस्य सगरस्य यज्ञीयाश्वं यज्ञार्हान् । राक्षसीं मा-

यामयीं । तनुमास्थाय पर्वणि लब्धव्याहे । “तिथिभेदेक्षणेपर्व” इतिनिघण्टुः । अपाहरत् अपहृतवान् ॥ ७ ॥ उपाध्यायगणाः ऋत्विगणाः ॥ ८ ॥ उपनीयते “वर्तमानसामीप्येवर्तमानवद्वा” इतिलङ् ॥ ९ ॥ एतद्यज्ञच्छिद्रं यज्ञापराधः “छिद्रंरन्ध्रापराधयोः” इतिवैजयन्ती । सर्वेषांनःअग्निवायभवति तस्मात्कर्तुर्यया अच्छिद्रोभवेत्तथैवक्रियतां ॥ १० ॥ पार्थिवः सगरः ॥ ११ ॥ हेपुत्राः हियस्मान्महाक्रतुः मन्त्रपूतैर्महाभागैः । आस्थितः अनुष्ठितः । तस्माद्रक्षसांगतिं आगमनं । नपश्यामि प्रसक्त्यभावादितिभावः ॥ १२ ॥ अतःकेनप्रकारेणगतोऽश्वइतिविचिन्वध्वमित्याह—तदिति । यद्वा अहंकर्मव्यग्रःस्थितः अश्वपहर्षणारक्षसांगतिंगन्तव्यदेशंनपश्यामि विचिन्वध्वमित्याह—तदिति । समुद्रएव मालाजावरणमस्याइतिसमुद्रमालिनीं तां अनुगच्छत

बन्धनार्थकस्यअतिधातो-कर्तरिकिप् । “क्रियार्थोपपदस्यचकर्मणिस्थानिनः” इतिचतुर्था । किंच कथान्ते कथावसानकाले । विश्वामानं मुनिमिलनवयः । श्रुत्वेत्यनेनपुनरुक्तिवारणार्थैवयत्नः । अन्यथातुयौनक्त्यनुवर्तारं ॥ १ ॥ ति० प्रहसन्निव विकसितवदनः । सपूर्वजन्तान्ततयाश्रवणकौतुकेनराममदस्यायंप्रश्नः । अतएवमुनेर्हासः । स्ववंश्यइतिरामस्यापिलोकवत्स्नेहस्त्वपन्नइति ॥ ३ ॥ ति० मन्त्रपूतैर्महाभागैर्वयपिमहाक्रतुरास्थितःअधिष्ठितः । तथापिरक्षसांमाययायद्विस्त्रासात्दावात्मनोगतिनपश्यामि ॥ १२ ॥

[पाठ०] १ क. च. छ. झ. न. पूर्वजोमे २ इदमर्थं ग. क. च. छ. झ. न. ट. दृश्यते. ३ क. च. छ. झ. न. शङ्कुरोनाम्ना. क. ख. ग. शङ्कुरोराम. ४ क. ख. छ. झ. न. हिमवानितिबिभ्रुतः. ५ क. च. झ. समभवयज्ञः. ६ ख. नकरो-त्तौत्रः. ७ क. ख. छ. न. तस्मिन्त्येव. ८ ख. महात्मना. ९ क. ख. घ. च. न. याज्ञीयाश्वो. १० क. क. च. छ. झ. न. न्यज्ञो-ऽच्छिद्रःकर्तुर्मवेत्. ११ क. च. छ. झ. न. ट. सोपाध्यायवचः. १२ ख. छ. षष्टिपुत्रसहस्राणि. १३ क. ख. छ. झ. न. रास्थितोपि. १४ ख. क. च. छ. झ. न. अनुगच्छव.

एकैकं योजनं पुत्रा विस्तारमभिगच्छत ॥ १४ ॥

यावत्तुरगसंदर्शस्तावत्स्वनत मेदिनीम् ॥ तं चैव ह्यहर्तारं मार्गमाणा ममाज्ञया ॥ १५ ॥

दीक्षितः पौत्रसहितः सोपाध्यायगणो ह्यहम् ॥ इह स्थास्यामि भद्रं वो यावत्तुरगदर्शनम् ॥ १६ ॥

इत्युक्त्वा हृष्टमनसो राजपुत्रा महाबलाः ॥ जम्भुर्मह्यीतलं राम पितुर्वचनयन्त्रिताः ॥ १७ ॥

[गेत्वा तु पृथिवीं सर्वामैष्टया तं महाबलाः] ॥ योजनायामविस्तारमेकैको धरणीतलम् ॥

विभिदुः पुरुषव्याघ्र वज्रस्पर्शसमैर्नखैः ॥ १८ ॥

शूलैरशनिकल्पैश्च हलैश्चापि सुदारुणैः ॥ मिथमाना वसुमती ननाद रघुनन्दन ॥ १९ ॥

नागानां वैध्यमानानामसुराणां च राघव ॥ राक्षसानां च दुर्धरैः सत्वानां निनदोऽभवत् ॥ २० ॥

योजनानां सहस्राणि षष्टिं तु रघुनन्दन ॥ विभिर्दुर्धरणीं वीरा रसातलमनुत्तमम् ॥ २१ ॥

एवं पर्वतसंवाधं जंबूद्वीपं नृपात्मजाः ॥ स्वनन्तो रूपाश्चार्दूल सर्वतः परिचक्रमुः ॥ २२ ॥

ततो देवाः सगन्धर्वाः सासुरास्तसहपन्नगाः ॥ संभ्रान्तमनसः सर्वे पितामहमुपागमन् ॥ २३ ॥

ते प्रसाद्य महात्मानं विषण्णवदनास्तदा ॥ ऊचुः परमसंत्रस्ताः पितामहमिदं वचः ॥ २४ ॥

भगवन्पृथिवीं सर्वां स्वन्यते सगरात्मजैः ॥ बह्वश्व महात्मानो हन्यन्ते तलवासिनः ॥ २५ ॥

अयं यज्ञहरोऽस्माकमनेनाश्वोपनीयते ॥ इति ते सर्वभूतानि निर्घ्नन्ति सगरात्मजाः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

अन्वेषध्वम् ॥ १३ ॥ अर्धमेकं । प्रथममेकं योजनं वि-
चित्र पञ्चाधोजनान्तरमितिक्रमेण विचित्रध्वमित्यर्थः ।
यद्वा एकएकं योजनमितिक्रमेण विचित्रध्वमित्यर्थः
॥ १४ ॥ यदिभूतलेन दृश्यते तदा कर्तव्यमाह—यावदि-
ति ॥ १५ ॥ मम तु गमनं न युक्तमित्याह—दीक्षित इति
॥ १६ ॥ यन्त्रिताः नियुक्ताः ॥ १७ ॥ आयासः दै-
र्घ्यं । विस्तारः विशालता । वज्रस्पर्शसमैः व-
ज्रस्पर्शसमरपरीरित्यर्थः ॥ १८ ॥ अशनिकल्पैः वज्र-
तुल्यैः ॥ १९ ॥ नागानां सर्पाणां । असुरराक्षसाः पा-

तालवासिनः ॥ २० ॥ रसातलं पातलं यथाभवसितथा
धरणीं विभिदुः ॥ २१ ॥ संवाधं निविष्टं ॥ २२—२३ ॥
प्रसाद्य स्तुत्वा ॥ २४ ॥ तलवासिनः रसातलवासिनः
॥ २५ ॥ यज्ञहरः यज्ञहन्ता । यज्ञहन इति पाठे हन्तीति
हनः पचाद्यच् ॥ २६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

ति० दीक्षित इत्यादि । तस्य प्रवासमिषेधात्पौत्रस्य बालकत्वाच्चेति भावः ॥ १६ ॥ शि० अनुत्तमं प्रसिद्धरसातलान्मध्यममुत्त-
मं वा । रसातलं कर्तुमिव वीराधरणीं विभिदुः । तुलान्दर्शयार्थे ॥ २१ ॥ इत्येकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥

[पा०] १ क. व. छ. य. मभिगच्छथ. ख. घ. मधिगच्छथ. २ क. ख. घ—छ. झ. न. ट. तमेव ह्यहर्तारं.
३ क. च. छ. झ. न. ट. गणस्तहम्. ४ क. ख. घ—छ. न. ट. ते सर्वे हृष्टमनसो. ५ इदमर्थं क. ख. च. छ. न. ट. दृश्यते.
६ क. ख. च. महद्व्यासार्थं. ७ क. च. छ. झ. न. ट. पुरुषव्याघ्राः. ८ क. ग. घ—छ. झ. न. ट. स्पर्शसमैर्भुजैः. ९ ग.
विध्यमानानां. न. वाध्यमानानां. १० क. झ. न. दुराधरैः. ११ क. च. छ. झ. न. धरणीं रामक—घ. धरणीं धीर. १२ क—
घ. नरशार्दूल. १३ ट. ऊचुः परमसंत्रस्ताः. १४ ख. वध्यन्ते तलवासिनः. ग. घ—छ. झ. न. ट. वध्यन्ते जलचारिणः.
क. हन्यन्ते जलचारिणः. १५ क—च. न. ट. यज्ञहरोऽस्माकं. १६ ग—छ. झ. न. ट. हिंसन्ति सगरात्मजाः.

चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

मङ्गणादेवान्प्रतिस्तरसुतानां कपिलकोपाग्निनाभस्तीभवनसिधेदनेनसमाश्रयनम् ॥ १ ॥ सगरपुत्रैः क्रमेणप्राच्यादिविदि-
भेदनेदेशान्वादिशिकपिलपरिसरचारिणोलिजाश्वत्थावलोकेनम् ॥ २ ॥ तत्तत्तैः कपिलेऽश्वचोरस्त्वप्यातद्वधप्रवृत्तौतेनहुकारमा-
श्रेणतेषांभस्तीकरणम् ॥ ३ ॥

देवतानां वचः श्रुत्वा भगवान्वै पितामहः ॥ प्रत्युवाच सुसंत्रस्तान्कृतान्तबलमोहितान् ॥ १ ॥
यस्येयं वसुधा कृत्स्ना वासुदेवस्य धीमतः ॥ [महिषी माधवस्यैषा स एष भगवान्प्रभुः] ॥ २ ॥
कापिलं रूपमास्थाय धारयत्यनिर्घं धराम् ॥ तस्य कोपाग्निना दग्धा भविष्यन्ति नृपात्मजाः ॥ ३ ॥
पृथिव्याश्चैपि निर्भेदो दृष्ट एव सनातनः ॥ सगरस्य च पुत्राणां विनाशोऽदीर्घजीविनाम् ॥ ४ ॥
पितामहवचः श्रुत्वा त्रयस्त्रिंशदरिदमं ॥ देवाः परमसंहृष्टाः पुनर्जग्मुर्ध्यागतम् ॥ ५ ॥
सगरस्य च पुत्राणां प्रादुरासीन्महात्मनाम् ॥ पृथिव्यां भिद्यमानार्था निर्घातसमनिःस्वनः ॥ ६ ॥
तैतो भित्त्वा महीं सर्वे कृत्वा चापि प्रदक्षिणम् ॥ सहिताः सागराः सर्वे पितरं वाक्यमब्रुवन् ॥ ७ ॥
परिक्रान्ता मही सर्वा सत्ववन्तश्च सूदिताः ॥ देवर्दानवरक्षांसि पिशाचोरगकिर्नराः ॥ ८ ॥
न च पश्यामहेऽर्धं तमश्वहर्तारमेव च ॥ किं करिष्याम भद्रं ते बुद्धिरत्र विचार्यताम् ॥ ९ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां राजसत्तमः ॥ समन्युरब्रवीद्वाक्यं सगरो रघुनन्दन ॥ १० ॥
भूयः स्वनत भद्रं वो निर्भिद्य वसुधातलम् ॥ अश्वहर्तारमासाद्य कृतार्थाश्च निर्वर्तथ ॥ ११ ॥
पितुर्वचनमासीद्य सगरस्य महात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि रसातलमभिद्रवन् ॥ १२ ॥
स्वन्यमाने ततस्तस्मिन्दृशुः पर्वतोपमम् ॥ दिशागजं विरूपाक्षं धारयन्तं महीतलम् ॥ १३ ॥
सपर्वतवनां कृत्स्नां पृथिवीं रघुनन्दन ॥ शिरसा धारयामास विरूपाक्षो महागजः ॥ १४ ॥

कृतःअन्तोजननाशोयैस्तेकृतान्ताः सगरपुत्राः
॥ १ ॥ यस्येतिसार्धश्लोकः ॥ २ ॥ आस्थाय यइति
शेषः ॥ ३ ॥ सनातनः प्रतिकल्पमवश्यंभावी । दृष्टः
निश्चितः । अतो नतत्रापिशोकः कार्यइतिभावः । अदी-
र्घजीविनामितिच्छेदः । विनाशः दृष्टइत्यनुषङ्गः ॥ ४ ॥
त्रयस्त्रिंशदेवाः अष्टौवसवएकादशरुद्राद्वादशादित्याज-
न्विनौच । इदमुपलक्षणं गन्धर्वादेर्गसनस्यापि ॥ ५ ॥
निर्घातः उत्पातविशेषः ॥ ६ ॥ सर्वेमहींप्रदक्षिणं

कृत्वा पितरंगत्वा सर्वेपितरमब्रुवन् ॥ ७ ॥ श्लोकद्वयं ।
सत्ववन्तोबलवन्तः । करिष्यामेतिविसर्गलोपइच्छान्द-
सः ॥ ८-९ ॥ समन्युः अश्वालाभकृतकोधवान्
॥ १० ॥ भूयोनिर्भिद्य स्वनतेत्यन्वयः । निवर्तथ
निवर्तध्वं ॥ ११ ॥ अभिद्रवन् अभ्यद्रवन्
॥ १२ ॥ दिशागजं “वष्टिभागुरिः” इत्याप् । वि-
रूपाक्षं विरूपाक्षारूपं ॥ १३ ॥ उक्तंविष्णोति—सेति

ति० धारयति योगवलेनेतिशेषः ॥ ३ ॥ ति० दीर्घदर्शितां दीर्घदर्शिमिः । सगरपुत्राणांशोर्धदृष्टएव । अतस्तत्रशोकोनु-
चितः । शेषेष्वी । बद्धा । अदीर्घदर्शितामितिच्छेदः ॥ ४ ॥ ति० निर्घातसमनिस्वनः निर्घातसमनिस्वनसमः । शि० निर्घातस-
मनिस्वनः निर्घातशब्दसदृशशब्दोमहास्वनः । प्रादुरासीत् । नीलोपटोपदइतिवच्छान्दबोधः । किञ्चमहान्स्वनःस्वनस्वयस्मिन्सः
महास्वनः निर्घातसमनिस्वनः प्रादुरासीत् ॥ ६ ॥

[पा०] १ घ. झ. सुमन्त्रस्तान्. २ इदमर्थं ड. च. झ. व. ट. दृश्यते. ३. झ. सएवभगवान्. ४ झ ग घ. कोपाग्नि-
निर्दग्धा. ५ ख. व्यापिनिर्भेदो. घ. धैवनिर्भेदो. ६ ड. झ. व. दर्शिताम्. ७ झ. ट. दरिदमाः. ८ क. ग. ड. च. छ. झ. भ.
ट. पुत्राणांप्रादुरासीन्महास्वन. ख. पुत्रैस्तुप्रादुरासीन्महात्मभिः. ९ क. ग. ततो गत्वा. १० ख—छ. झ व. ट. महींसर्वी
११ ख. ग. ट. नाभिप्रदक्षिणम् १२ घ. दानवगन्धर्वाः. १३ घ—छ. झ. व. पश्यामः. १४ झ. व. ट. निवर्तत. १५ क.
ग. घ. मास्थाय. ख. भाषित्य. १६ च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. १७ क. ख. स्वन्यमानेतले. १८ क. ख. घ. ड. च. झ. व. ट.
धारयामासशिरसा.

यदा पर्वणि काकुत्स्थ विश्रमार्थं महागजः ॥ खेदाच्चालयते शीर्षं भूमिकंपस्तदा भवेत् ॥ १५ ॥
 तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा दिशापालं महागजम् ॥ मानयन्तो हिते राम जम्बुभित्त्वा रसातलम् ॥ १६ ॥
 ततः पूर्वा दिक्षं भित्त्वा दक्षिणां विभिदुः पुनः ॥ दक्षिणस्यामपि दिशि ददृशुस्ते महागजम् ॥ १७ ॥
 महापद्मं महात्मानं सुमहत्पर्वतोपमम् ॥ शिरसा धारयन्तं ते विस्रयं जम्बुकुचमम् ॥ १८ ॥
 ततः प्रदक्षिणं कृत्वा सगरस्य महात्मनः ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि पश्चिमां विभिदुर्दिशम् ॥ १९ ॥
 पश्चिमावामपि दिशि महान्तमचलोपमम् ॥ दिशागजं सौमैनसं ददृशुस्ते महाबलाः ॥ २० ॥
 तं ते प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ठा चापि निरामयम् ॥ खनन्तः समुपक्रान्ता दिशं हैमवतीं ततः ॥ २१ ॥
 उत्तरस्यां रघुश्रेष्ठ ददृशुर्हिमपाण्डुरम् ॥ भद्रं भद्रेण वपुषा धारयन्तं महीमिमाम् ॥ २२ ॥
 समालभ्य ततः सर्वे कृत्वा चैनं प्रदक्षिणम् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि विभिदुर्वसुधातलम् ॥ २३ ॥
 ततः प्रागुत्तरां गत्वा सागराः प्रैथितां दिशम् ॥ रोषादभ्यखनन्सर्वे पृथिवीं सगरात्मजाः ॥ २४ ॥
 ते तु सर्वे महात्मानो भीमवेगा महाबलाः ॥ ददृशुः कपिलं तत्र वासुदेवं सनातनम् ॥ २५ ॥
 हयं च तस्य देवस्य चरन्तमविदूरतः ॥ प्रहर्षमतुलं प्राप्ताः सर्वे ते रघुनन्दन ॥ २६ ॥
 ते तं हयहरं ज्ञात्वा क्रोधपर्याकुलेक्षणाः ॥ खनित्रलाङ्गलधरा नानावृक्षशिलाधराः ॥
 अभ्यधावन्त संक्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेति चाश्रुवन् ॥ २७ ॥
 अस्मार्कं त्वं हि तुरगं यंशीयं हतवानसि ॥ दुर्मेधस्त्वं हि संप्राप्तान्विद्धि नः सगरात्मजान् ॥ २८ ॥
 श्रुत्वा तु वचनं तेषां कपिलो रघुनन्दन ॥ रोषेण महताऽऽविष्टो हुंकारमकरोत्तदा ॥ २९ ॥
 ततस्तेनाप्रमेयेन कपिलेन महात्मना ॥ भस्मराशीकृताः सर्वे काकुत्स्थ सगरात्मजाः ॥ ३० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

॥ १४ ॥ पर्वणि काले । खेदाद्धेतोः । विश्रमार्थं श्रमशान्त्यर्थं । चालयते चालयति ॥ १५ ॥ मानयन्तः पूजयन्तः ॥ १६ ॥ तत इत्यस्यविवरणं पूर्वादिशं मित्वेति ॥ १७ ॥ महागजं विशेषयति—महेति । सुमहदित्यर्थः ॥ १८ ॥ दिक्छन्देन देशउच्यते ॥ १९ ॥ सौमनसं सोमनसाख्यं ॥ २० ॥ निरामसं कुशलं । समुपक्रान्ताः गताः । हैमवतीं हिमवत्संप्रथिवीं ॥ २१ ॥ भद्रं भद्राख्यं । भद्रेण शोभनेन ॥ २२ ॥ समालभ्य स्पृष्ट्वा “आलंभःस्पर्शहिंसयोः” इत्यमरः ॥ २३ ॥ प्रागुत्तरां येशानीदिशं । प्रथितां अश्वगमनयोग्यतावतीं । गमनखननक्रियाभेदात्सागरसगरात्मजपदप्रयोगः ॥ २४ ॥ महात्मानः महाकायाः । कपिलं कपिलावतारं ॥ २५ ॥ चरन्तं तृणानिमिश्रयन्तं ॥ २६ ॥ तेतमितिसार्धश्लोकः । तं कपिलं ॥ २७ ॥ दुर्मेधइतिसंबोधनं ॥ २८-२९ ॥ अप्रमेयेन अप्रमेयवैभवेन ॥ ३० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणेमणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

शि० हिते अश्वप्राप्तये ॥ १६ ॥ इति चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

[पा०] १ क. क. ज. विश्रमार्थं. २ झ. ज. तत्प्रदक्षिणं. ३ च. दिशापालं. द. दिशाःपालं. ४ ख. द. दिशां हित्वा. ५ ग. क. झ. ज. द. सुमहापर्वतोपमम्. ६ क. च. छ. झ. ज. द. धारयन्तंगां. ७ क. सुमनसं. ८ झ. क. तत्प्रदक्षिणं. ९ ख. खनिजं. १० क. य. क. झ. ज. समुपक्रान्ताः. ११ क—छ. झ. ज. सोमवतीतदा. द. हैमवतीतथा. १२ ख. उत्तरस्यामपिदिशि. १३ च. प्रस्थितादिशम्. १४ द. क. झ. द. तत्तंयज्ञहरं. च. छ. तत्तंयज्ञहरं. क. तत्तंयज्ञहयं. १५ घ. याज्ञीयं. १६ घ. तच्छ्रुत्वावचनं. क. ख. ग. च. छ. झ. ज. द. श्रुत्वातद्वचनं. १७ क. ख. क्रोधेनमहता. ना. रा. २२

एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

सगरेण चिरतरमना गतेषु पुत्रेषु तद्वन्नेषणाप्यौत्रसांशुमतः शेषजम् ॥ १ ॥ अंशुमतापि वृत्तात् मार्गसमेन विसागजपूजनपूर्वकं मङ्गीभूतमिदं पितृणामप्यस्य विष्णोः कनम् ॥ २ ॥ तथा तेषां जगद्गामार्थं दम्बेष्वावपरितोदयस्यारणे गच्छत्यवर्षानम् ॥ ३ ॥ मरुतेन तं प्रतिपिपृक्षत् तन्निवेदनपूर्वकं जगत्तारणे च तदंमसात् वस्त्राणां वनचोदना ॥ ४ ॥ अंशुमताऽश्वापचनपूर्वकं पुत्रवृत्तान्तं शापितेन सगरेण यज्ञसमापनम् ॥ ५ ॥ तथा चिरतरं तत्परक्षणपूर्वकं जगत्तारणे पापान्मरुतसायेनैव स्वर्गगमनम् ॥ ६ ॥

पुत्रांश्चिरगताञ्छत्वा सगरो रघुनन्दन ॥ नमस्तरामवीद्राजा दीप्यमानं स्वतेजसा ॥ १ ॥
शूरश्च कृतविद्यश्च पूर्वैस्तुल्योऽसि तेजसा ॥ पितृणां गतिमन्विच्छ येन चाशोपवाहितः ॥ २ ॥
अन्तर्भौमानि सत्त्वानि वीर्यवन्ति महान्ति च ॥ तेषां त्वं प्रतिघातार्थं सासिं गृहीष्व कार्मुकम् ॥ ३ ॥
अभिवाद्याभिवाद्यास्त्वं हत्वा विघ्नकरानपि ॥ सिद्धार्थस्स भिर्वर्तस्व मम यज्ञस्य पारगः ॥ ४ ॥
एवमुक्तोऽंशुमान्सम्यक्सगरेण महात्मना ॥ धनुरादाय खड्गं च जगाम लघुविक्रमः ॥ ५ ॥
स स्वातं पितृभिर्मार्गमन्तर्भौमं महात्मभिः ॥ प्रापद्यत नैरश्रेष्ठस्तेन राज्ञाऽभिचोदितः ॥ ६ ॥
दैत्यदानवरक्षोभिः पिशाचपतंगोरगैः ॥ पूज्यमानं महातेजा दिशागजमपश्यत् ॥ ७ ॥
स तं प्रदक्षिणं कृत्वा पृष्ट्वा चैव निरामयम् ॥ पितृन्स परिप्रच्छ वाजिहर्तारमेव च ॥ ८ ॥
दिशागजस्तु तच्छ्रुत्वा प्रैत्याहोऽशुमतो वचः ॥ आसमञ्ज कृतार्थस्त्वं सहाश्वः क्षीप्रमेप्यसि ॥ ९ ॥
तस्मै तद्वचनं श्रुत्वा सर्वानेव दिशागजान् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं प्रष्टुं समुपचक्रमे ॥ १० ॥
तैश्च सर्वैर्दिशापालैर्वीर्यैर्वीर्यकोविदैः ॥ पूजितः सहयश्चैव गन्तासीत्यभिचोदितः ॥ ११ ॥
तेषां तद्वचनं श्रुत्वा जगाम लघुविक्रमः ॥ मसराशीकृता यत्र पितेरस्तस्य सागराः ॥ १२ ॥
स दुःखवक्षसापमस्त्वसमञ्जसु तस्तदा ॥ पुकोश परमार्तस्तु वधासेषां सुदुःखितः ॥ १३ ॥
यं ज्ञीयं च हयं तत्र चरन्तमविदूरतः ॥ ददर्श शुरुषव्याधो दुःखशोकसमन्वितः ॥ १४ ॥

नमस्तरामौत्र ॥ १ ॥ पूर्वैः पितृभिः । पितृणां कनिष्ठपितृणां । गतिं मार्गं । अन्विच्छ अन्वेषय । अशोपेनापवाहितस्तत्त्वगतिमन्विच्छ ॥ २ ॥ अन्तर्भौमानि भूमेरन्तर्जालानि भूविद्यमानानि तानीत्यर्थः । यानीति शेषः ॥ ३ ॥ पारगः समाप्तिकरः ॥ ४ ॥ लघुविक्रमः क्षीप्रगमनः ॥ ५ ॥ स्वातं कुसमित्यर्थः ॥ ६ ॥ अपश्यत् अपश्यत् ॥ ७ ॥ परिप्रच्छ कास्तद्विज्ञेयः ॥ ८ ॥ आसमञ्ज असमञ्जसुत्र । इत्यभाववार्थः ॥ ९ ॥ समुपचक्रम इति सविनयत्वप्रकटनं ॥ १० ॥

वक्तुमर्हवाक्यं । “अहलोर्ण्यत्” “अजोः कुपिष्ण्यतोः” इति कुलं । वाक्यकोविदैः कालदेशोचितवक्तव्यार्थज्ञैः । यद्वा परवाक्यान्तर्यज्ञैः स्वयंवाक्यप्रयोगकुशलैश्चेत्यर्थः । सहयः पितृमहसमीपं गन्तासीत्यभिचोदितोऽभूत् ॥ ११ ॥ तस्मै अंशुमतः । पितरो यत्र मसराशीकृतास्तं देशं जगाम ॥ १२ ॥ पूर्वमदर्शनादुःखवक्षसापमः तेषां वधात् वधदर्शनात् सुदुःखितः परमार्तः शृङ्खलः । पुकोश करोद् ॥ १३ ॥ शोकः विहायः ॥ १४ ॥

शि० महात्मभिः अतिप्रयत्नैः ॥ ६ ॥ शि० हे स जसिनिवर्तकत्वाद्युक्तगुणविशिष्टराम । सोऽंशुमान् ॥ ८ ॥ शि० एतेन गजानां परमाभिहितं सूचितं । विशेषवृत्तानुत्पत्त्यादयः कृतं सूचितं । आसमञ्जस्य शिवाद्यणन्तः ॥ ९ ॥ शि० सुदुःखितः मरुतानुःसंज्ञातः । अतएव परमार्तः प्रयित्वा विहितः ॥ १३ ॥ ति० लोकसंमतः लोकहितः । एतन्मूलकतया सर्वलोकहितमन्नाया [पा०] १ क. छ. ज. म. ड. चाशोपवाहितः. २ क. म. तेषां प्रतिघातार्थं. ३ क. ड. नरश्रेष्ठतेव. ४ म. राजानियो-जितः. ५ क. म. छ. म. देवदानव. ६ क. म. छ. म. पूज्यमानो. ७ क. म. छ. म. प्रत्युवाच महात्मनिः. ८ म. श्रीत्याहोऽशुमतो वचः. ९ क. म. य. च—म. वाक्यकोविदैः. १० क. म. च. पितरस्तत्र सागराः. ११ क. म. य. च. छ. माहीयं.

स तेषां राजपुत्राणां कर्तुकामो जलक्रियाम् ॥ सलिलार्थं महातेजा न चापश्यज्जलाशयम् ॥ १५ ॥
 विसार्य निपुणां दृष्टिं ततोपश्यत्स्वगाधिपम् ॥ पितॄणां मातुलं राम सुपर्णमनिलोपमम् ॥ १६ ॥
 सै चैवमब्रवीद्वाक्यं वैनतेयो महाबलः ॥ मा शुचः पुरुषन्याग्र वधोऽयं लोकसंमतः ॥ १७ ॥
 कपिलेनाग्रमेयेन दग्धा हीमे महाबलाः ॥ सलिलं नार्हसि प्राज्ञ दातुमेषां हि लौकिकम् ॥ १८ ॥
 गङ्गा हिमवतो ज्येष्ठा दुहिता पुरुषर्षभ ॥ तस्मां कुरु महाबाहो पितॄणां तु जलक्रियाम् ॥ १९ ॥
 भस्मराशीकृतानेतान्प्लावयेल्लोकपावनी ॥ तथा क्लिबमिदं भस्म गङ्गाया लोककान्तया ॥
 षष्टिं पुत्रसहस्राणि स्वर्गलोकं नयिष्यति ॥ २० ॥
 [गङ्गामानय भद्रं ते देवलोकान्महीतलम् ॥ क्रियतां वैदि शक्तोसि गङ्गायास्तव तारणम्] ॥ २१ ॥
 गच्छ चाश्वं महाभाग संगृह्य पुरुषर्षभ ॥ यज्ञं पैतामहं वीर संवर्तयितुमर्हसि ॥ २२ ॥
 सुपर्णवचनं श्रुत्वा सौशुमानतिवीर्यवान् ॥ त्वरितं ह्यमादाय पुनरायानमर्हयश्वाः ॥ २३ ॥
 ततो राजानमासाद्य दीक्षितं रघुनन्दन ॥ न्यवेदयद्यथावृत्तं सुपर्णवचनं तथा ॥ २४ ॥
 तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशं वाक्यमंशुमतो नृपः ॥ यज्ञं निर्वर्तयामास यथाकल्पं यथाविधि ॥ २५ ॥
 स्वपुरं चागमच्छ्रीमानिष्टयज्ञो महीपतिः ॥ गङ्गायाश्चागमे राजा निश्चयं नान्धगच्छत ॥ २६ ॥
 अकृत्वा निश्चयं राजा कालेन महता महान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राज्यं कृत्वा दिवं गतः ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्वे बालकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

जलक्रिया तर्पणं ॥ १५ ॥ विसार्य समन्तात्प्रसार्य ।
 निपुणां दूरवीक्षणक्षमां । अनिलोपमं वेगेनेतिशेषः ।
 लोकसंमतः लोकहितः ॥ १७ ॥ हि यस्मात् कपिलेन
 हताः । लौकिकं लोकतःप्राप्तं । सलिलं दातुं नार्हसि ।
 “चण्डालादुदकात्सर्पाद्वैद्युताद्वाङ्गणादपि ॥ इन्द्रिभ्य-
 ःपशुभ्यश्चमरणपापकर्मणां ॥ उदकं पिण्डदानं च यते-
 भ्योयद्विधीयते ॥ नोपतिष्ठति तत्सर्वमन्तरिक्षे विनश्य-
 ति” इति स्मृतेः । कपिलो ब्राह्मणः ॥ १८ ॥ गङ्गा अ-
 स्तीति शेषः ॥ १९ ॥ न केवलं तत्र जलक्रिया तथासेच-
 नीयचेत्याह—भस्मेति । सार्धं श्लोकः । यदि प्लावयेत्

सेषयेत् तदा तथा क्लिबं सिकं । भस्म नयिष्यति ने-
 प्यति ॥ २०—२१ ॥ संवर्तयितुं समापयितुं ॥ २२ ॥
 आयात् आगच्छत् ॥ २३ ॥ वृत्तं पितृवृत्तान्तं । सु-
 पर्णवचनं यथा तथा तथान्वेदयदित्यन्वयः ॥ २४ ॥ य-
 थाकल्पं यथाक्रमं ॥ २५ ॥ निश्चयं उपायं ॥ २६ ॥
 महताकालेन दिवं गत इत्यन्वयः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
 बालकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

मूलोकेऽवतारणात् ॥ १७ ॥ ति० यतश्च महाबलाः महाबलवत्त्वेन प्रायश्चित्तमर्यादातिक्रान्तपापवन्तः अतोलौकिकसलिलं दातुं-
 नार्हसि ॥ १८ ॥ ति० गमिष्यति प्रापयिष्यतीत्यर्थः । अनेन अकृतप्रायश्चित्तानामपिमहापातकिना और्ध्वदेहिकायोग्यतायां गङ्गा-
 श्रुत्यष्टपुत्रलानि विनापि प्रायश्चित्तान्तरं तत्काल एव सकलौर्ध्वदेहिकक्रियायोग्यत्वं च सूचितं ॥ २० ॥ इत्येकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥

[पा०] १ क—छ. झ. अ. सजलार्थं. २ क. सचापश्यज्जलाशयम्. ट. तत्रापश्यत्. ३ क. च. छ. झ. अ. सचलो-
 पमम्. घ. सनलोपमम्. ४ क—उ. सचैनमब्रवीत्. ५ क. ख. निर्दग्धाहि. उ. हताहीमे. ६ क. च. छ. झ. अ. नार्हसेप्राज्ञ.
 ७ क—ट. पितॄणां सलिलक्रियाम्. ८ च. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ९ ख. ब्रह्मलोकं. १० क. झ. गमिष्यति. ११ अर्थश्लोकः क. च.
 छ. अ. हस्यते. १२ क. ख. छ. यद्विशक्रोषि. १३ क. झ. निर्गच्छाश्वं. १४ क. ज. झ. निर्वर्तयितुमर्हसि. १५ क. घ—छ. झ.
 अ. न्महतापाः. १६ क. ख. ग. ज. झ. वचनं यथा. १७ च. छ. ज. ट. निर्वर्तयामास. १८ क. ग. घ. यथातत्त्वं यथाविधि.
 १९ क. छ. झ. अ. ट. सगमच्छ्रीमद्. २० क. नान्धगच्छत. २१ क—ट. अगता निश्चयं.

द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

‘सगरपौत्रेणां शुभतास्तपुने दिलीपे राज्यनिधानपूर्वकं गङ्गावतारणाय हिमवच्छिखरे तपश्चरणम् ॥ १ ॥ तस्मिन् तपःफलका-
मेनैव स्वर्गं गतेषु पापं चिन्तयतापि दिलीपेन तदप्राप्त्यैव स्वर्गगमनम् ॥ २ ॥ तत्पुत्रो न भगीरथेन मन्त्रिपुत्राध्यायनपूर्वकं गङ्गावता-
रणाय गोकर्णे तपश्चरणम् ॥ ३ ॥ तया तपःप्रसन्नं ज्ञानं प्रतिगङ्गावतरणकरणपूर्वकं स्वकुलानुच्छिन्नैस्ततिव्रणम् ॥ ४ ॥ महारण-
तं प्रति गङ्गायाघरणीतलावतरणसिंभोजनपूर्वकं तद्धारणाय दूरप्रसादनचोदना ॥ ५ ॥

कालधर्मं गते राम सगरे प्रकृतीजनाः ॥ राजानं रोचयामासुरं शुभन्तं सुधार्मिकम् ॥ १ ॥
स राजा सुमहानासीदं शुमात्रघुनन्दन ॥ तस्य पुत्रो महानासीदिलीप इति विश्रुतः ॥ २ ॥
संस्त्रिज्वाज्यं समावेश्य दिलीपे रघुनन्दन ॥ हिमवच्छिखरे पुण्ये तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ३ ॥
द्वौ त्रिंशद्वयं सहस्राणि वर्षाणि सुमहायशाः ॥ तपोवनं गतो राम स्वर्गं लेभे तपोधनः ॥ ४ ॥
दिलीपस्तु महातेजाः श्रुत्वा पैतामहं वधम् ॥ दुःखोपहतया बुद्ध्या निश्चयं नाध्यगच्छत ॥ ५ ॥
कथं गङ्गावतरणं कथं तेषां जलकिया ॥ तारथेयं कथं चैतानिति चिन्तापरोऽभवत् ॥ ६ ॥
तस्य चिन्तयतो नित्यं धर्मेण विदितात्मनः ॥ पुत्रो भगीरथो नाम जज्ञे परमधार्मिकः ॥ ७ ॥
दिलीपस्तु महातेजा यज्ञैर्बहुभिरिष्टवान् ॥ त्रिंशद्वर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ ८ ॥
अगत्वा निश्चयं राजा तेषामुद्वरणं प्रति ॥ व्याधिना नरशार्दूल कालधर्ममुपेयिवान् ॥ ९ ॥
इन्द्रलोकं गतो राजा स्नाजितेनैव कर्मणा ॥ राज्ये भगीरथं पुत्रमभिषिच्य नरर्षभः ॥ १० ॥
भगीरथस्तु राजर्षिर्धार्मिको रघुनन्दन ॥ जनपत्यो महातेजाः प्रजाकामः संचाप्रजः ॥ ११ ॥
मन्त्रिष्वाधाय तद्राज्यं गङ्गावतरणे रत्नः ॥ १२ ॥
सं तपो दीर्घमातिष्ठुर्गोकर्णे रघुनन्दन ॥ ऊर्ध्वबाहुः पञ्चतपा मासाहारो जितेन्द्रियः ॥ १३ ॥
तस्य वर्षसहस्राणि घरे तपसि तिष्ठतः ॥ अतीतानि महाबाहो तस्य राज्ञो महात्मनः ॥ १४ ॥

अथ गङ्गायास्त्रिपथगमनहेतुप्रभस्य पूर्वप्रकृतस्य सा-
क्षादुत्तरमाह—कालधर्ममित्यादि । जातमात्रस्य काले-
नावश्यं प्राप्तव्यो धर्मः कालधर्मः । मरणमितियावत् ।
प्रकृतीजना इत्यत्र दीर्घत्रलान्वसः । अमात्यवर्गाः । “प्र-
कृतिः सहजैर्योनावमात्ये परमात्मनि” इति वैजयन्ती ।
रोचयामासुः न्यायप्राप्तत्वादौच्छन् ॥ १ ॥ सः सुम-
हानराजाऽऽसीदित्यन्वयः ॥ २ ॥ तेषु गङ्गावतरणा-
येति शेषः ॥ ३ ॥ स्वर्गं लेभे ननु गङ्गां ॥ ४ ॥ वधं अ-
पमृत्युं । दुःखोपहतया पित्रादुद्वारे तपसि कृतेपि तेषां ग-
तिर्नाभूदित्येवरूपया । नाध्यगच्छत नाध्यगच्छत् ॥ ५ ॥

निश्चयानधिगममेवाह—कथमित्यादिना ॥ ६ ॥ धर्मेण
प्रयोजकेन । चिन्तयतः ॥ ७ ॥ अकारयत् अकरोत्
॥ ८ ॥ उपेयिवान् ययौ ॥ ९ ॥ अभिषिच्य इन्द्र-
लोकं गतः ॥ १० ॥ जनपत्यः अतएव प्रजाकामोऽभू-
त् । संचाप्रज इत्युत्तरशेषः ॥ ११ ॥ गोकर्णे हिमव-
त्पादविशेषे । पञ्चाग्नयः चतुर्षु पार्श्वेष्वग्नयः परिसूर्यश्च
तेषां मध्ये तपोयस्थसः पञ्चतपाः । मासस्य सकृदाहारो
यस्थसः मासाहारः । वभयत्रमभ्यमपदलोपी समासः ।
पृषोदरादित्वात्साधुत्वं ॥ १३ ॥ तस्य राज्ञो महात्मनः-

ति० तदिलीपवंशज रघुपुत्रको दिलीपः कालिदासोक्तो न्यएवेति बोध्यं ॥ ८ ॥ ति० सचप्रजा इत्यस्य मन्त्रिष्वाधायेत्युत्तराण्यन्वयः
॥ ११ ॥ ति० गोकर्णः दक्षिणदिक् समतीर्थविशेषो वा ॥ १३ ॥ ति० यवस्तीत्यादि असंदिग्धे संदिग्धवचनं “वेदाश्चेत्त्रयमण-

[पा०] १ क. च. छ. झ. म. तस्यैराज्यं. २ क. घ—ट. छिन्नरेरम्ये. ३ क. च. छ. झ. म. द्वौ त्रिंशच्छतसाहस्रं,
४ ख. ग. सुमहातपाः. ५ क. ख. घ—ट. तपोवनगती राजा. ६ क. ख. लेभे स्वकर्मभिः. ग. लेभे महायशाः. ७ क. ग. घ.
अ. नाधिगच्छति. ८ क. घ—झ. ट. चैतानिति चिन्ता. ९ क. विजितात्मनः. १० ग. स्नाजितैरेव कर्मभिः. ११ क. च. म. ट.
नरर्षभम्. १२ क. झ. ट. जनपत्यो महातेजाः. १३ ख. समाहितः. झ. सचप्रजाः. १४ क. च. झ. म. ट. तपोदीर्घमातिष्ठत्.

सुप्रीतो भगवान्प्रज्ञा प्रज्ञानां पतिरीश्वरः ॥ १५ ॥

ततः सुरगणैः सार्धमुपागम्य पितामहः ॥ मगीरथं महात्मानं तप्यमानमथाब्रवीत् ॥ १६ ॥

मगीरथ महाभाग प्रीतस्तेऽहं जैनेश्वर ॥ तपसा च सुतप्तेन वरं वरय सुव्रत ॥ १७ ॥

तमुवाच महातेजाः सर्वलोकपितामहम् ॥ भगीरथो महाभागः कृताञ्जलिरुपस्थितः ॥ १८ ॥

यदि मे भगवन्प्रीतो यद्यस्ति तपसः फलम् ॥ सगरस्यात्मजाः सर्वे मत्तस्तलिलमाप्नुयुः ॥ १९ ॥

गङ्गायाः सलिलक्षिप्त्वे मत्सन्धेयां महात्मनाम् ॥ स्वर्गं गच्छेयुरत्यन्तं सर्वे मे प्रपितामहाः ॥ २० ॥

देवो च संततिर्देव नावसीदेत्कुलं च नः ॥ इक्ष्वाकूणां कुले देव एष मेऽस्तु वरः परः ॥ २१ ॥

उक्तवाक्यं तु राजानं सर्वलोकपितामहः ॥ प्रत्युवाच शुभां वार्णीं मधुरां मधुराक्षराम् ॥ २२ ॥

मनोरथो महनेष मगीरथ महारथ ॥ एवं भवतु भद्रं ते इक्ष्वाकुकुलवर्धन ॥ २३ ॥

इयं हैमवती गङ्गा ज्येष्ठा हिमवतः सुता ॥ तां वै धारयितुं शक्तो हरस्तत्र नियुज्यताम् ॥ २४ ॥

गङ्गायाः पतनं राजन्पृथिवी न सहिष्यति ॥ तां वै धारयितुं वीर नान्यं पश्यामि शूलिनः ॥ २५ ॥

तमेवमुक्त्वा राजानं गङ्गां चाभाष्य लोककृत् ॥ जगाम त्रिदिवं देवैस्सह देवैर्मरुद्गणैः ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

त्युत्तरशेषः ॥ १४ ॥ सुप्रीतइत्यर्थम् ॥ १५ ॥ अथउ-
पगमनानन्तरं ॥ १६ ॥ तेतपसाप्रीतः ॥ १७ ॥ म-
हातेजाः तपःकृतनिरवधिकतेजाः ॥ १८ ॥ मेतपस-
इत्यन्वयः ॥ १९ ॥ नकेवलंसलिलाम्पिरन्यचेत्याह—
गङ्गायाइति । अत्यन्तं अक्षय्यं ॥ २० ॥ इक्ष्वाकूणां
कुलेजातस्यमेसंततिर्देया ययानः कुलनावसीदेत्पुष-
रः परः द्वितीयोवरोस्त्वित्यन्वयः । तपसेनिर्गमदशा-
यामपिहिप्रजाकामइत्युक्तं ॥ २१ ॥ शुभां शुभहेतुं ।
मधुरां अर्थतोमनोक्षां ॥ २२ ॥ मनोरथः तावक-

इतिशेषः ॥ २३ ॥ इयं संनिहिता । हैमवती हिमवत्सं-
निहिता । धारयितुंशक्तः हरः । तत्र धारणे । नियु-
ज्यतां प्रार्थ्यतां ॥ २४ ॥ धारयितुं शक्तमितिशेषः
॥ २५ ॥ आभाष्य वत्सेराजानंयथाकालमनुगृहाणेत्यु-
क्त्वेतियावत् । मरुद्गणैः वायुगणैः ॥ २६ ॥ इति श्रीगोवि-
न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्या-
ने बालकाण्डन्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥

स्युः” इतिवत् । सलिलं स्पर्शमात्रेणस्वर्गतिसाधनंसलिलं ॥ १९ ॥ ति० इक्ष्वाकूणांकुलेजातस्यममेसंततिर्देया । ययानःकुलना-
वसीदेत् । संतलैइतिचतुर्थाप्रथमार्थः । एषपरोवरः द्वितीयवरइत्यर्थः । परेतु संतलैतदर्थनःकुलनावसीदेदितिचथाचे । मत्कुलेभ-
संततिः कोपिमाभूदित्यर्थः । उपसहृति—इक्ष्वाकूणामिति । तत्कुलेजातस्यएषपरोवरोस्तु । नातोऽधिकतृतीयवशान्तरयाचे-
इत्यर्थः । एतेनपूर्वपरोपकारितामगीरथस्यदर्शितेत्याहुः ॥ २१ ॥ ति० तां गङ्गां । तत्रगङ्गायामनसमये धारयितुंहरएवनियुज्यतां ।
वैशम्पैयार्थः ॥ २४ ॥ ति० देवैःआजानजैः । मरुद्गणैःकर्मदेवैः । शि० पुनर्मरुद्गणोपादानंआज्ञापयसिष्ठन्यायेनेतिबोध्यं
॥ २६ ॥ इतिद्विचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४२ ॥

[पा०] १ क. घ—छ. झ. ञ. प्रसुरीश्वरः. १ घ. क. च. झ. ञ. महाराज. अ. उ. महातेजः. ३ क—उ. वनाधिप.
क. ख. नरेश्वर. ४ ट. तेसुतप्तेन. ५ क. च. छ. झ. ञ. महाबाहुः. ६ क. व. छ. झ. व. कृताञ्जलिपुटस्थितः. क. ग.
कृताञ्जलिरुपस्थितः. ७ झ. भगवान्प्रीतो. ८ च. छ. अ. सर्वेते. क. झ. सर्वेच. ९ क. झ. देयायाचेहसंतलै. १० घ. तपो-
धनमहातेजः. ११ घ. कुलन्दन. क. म. कुलमव्ययम्. १२ क—म. ज्येष्ठागङ्गा. १३ क—उ. धारयितुराजन. १४ ग. क.
झ. अ. ट. सहिष्यते. १५ क. क. च. झ. ञ. ट. धारयितुराजन. १६ क. च. ज. म. गङ्गामाभाष्य. १७ ग. क. च. छ.
झ. ञ. देवैस्सर्वेस्सहस्ररुद्गणैः. ख. देवोमङ्गासहस्ररुद्गणैः.

त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

अगीरपतपस्तुहरेहरेवांतराक्समुद्रुकैगङ्गासवेयमाकाशाभिन्नकिरसिनिपतवम् ॥ १ ॥ इरेणगङ्गागर्वसन्दनाधजटाम-
 ष्छलेतशिरोवनम् ॥ २ ॥ अगीरयेनपुनस्तपःप्रसादितेनगङ्गायाभिन्दुसरसिमिसर्जनम् ॥ ३ ॥ ततोनिर्गम्यअगीरपरभाभुचयि-
 म्भागङ्गायाजभुकम्यात्वप्रसिपूर्वकंसत्रकैःसगरसुतशरीरमखावामाग्रावनम् ॥ ४ ॥ तेनभूतकर्मचैलैःस्वर्गगमनम् ॥ ५ ॥
 देवदेवे गते तस्मिन्सोकुहाग्रनिपीडिताम् ॥ कृत्वा वसुमतीं राम संवत्सरमुपासत ॥ १ ॥
 ऊर्ध्वबाहुर्निरालंबो वायुमक्षो निराश्रयः ॥ अचलस्तेषाणुवत्स्थित्वा रात्रिदिवमरिदम् ॥ २ ॥
 अथ संवत्सरे पूर्णे सर्वलोकनमस्कृतः ॥ उमापतिः पशुपती राजानमिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥
 प्रीतस्तेऽहं नरमेष्ट करिष्यामि तव प्रियम् ॥ [तमब्रवीच्छृण्वरो गङ्गां धारय वै हर ॥ ४ ॥
 इत्युक्तो वचनं अर्थः करिष्यामि प्रियं तव] ॥ शिरसा धारयिष्यामि शैलराजसुतामहम् ॥ ५ ॥
 ततो हैमवती ज्येष्ठा सर्वलोकनमस्कृता ॥ [उमापतेर्वचश्श्रुत्वा गङ्गा क्रोधसमन्विता] ॥ ६ ॥
 तदा साऽतिमहद्वृषं कृत्वा वेगं च दुस्तहम् ॥ आकाशादपतद्राम शिवे शिवशिरस्सुत ॥ ७ ॥
 अचिन्त्ययच्च सा देवी गङ्गा परमदुर्धरा ॥ विशाम्यहं हि पातालं स्रोतसा गृह्य शंकरम् ॥ ८ ॥
 तस्मावलेपनं ज्ञात्वा क्रुद्धस्तु भगवान्हरः ॥ तिरोभावयितुं बुद्धिं चक्रे त्रिणयनस्तदा ॥ ९ ॥
 सां तस्मिन्पतिता पुण्या पुण्ये रुद्रस्य सूर्धनि ॥ हिर्मवत्प्रतिमे राम जटामण्डलगहरे ॥ १० ॥
 सा कर्धविम्मही गन्तुं नाशक्रोद्यतमासिता ॥ नैवं निर्गमनं लेभे जटामण्डलमोहिता ॥ ११ ॥
 तत्रैवावभ्रमहेवी संवत्सरगणान्वहन् ॥ तामपश्यन्पुनस्तत्र तपः परममासितः ॥ १२ ॥
 अनेन तोषितश्चाभूदत्यर्थं रघुनन्दन ॥ विससर्ज ततो गङ्गां हरो बिन्दुसरः प्रसि ॥ १३ ॥
 तस्यां विद्यमानायां सप्त स्रोतांसि जज्ञिरे ॥ १४ ॥

अवगङ्गापुननेनसागराणांस्वर्गगतिश्चित्रत्वारिंशे—
 देवदेवइत्यादि । उपासत उपास । शिवमितिशेषः
 ॥ १—२ ॥ उमापतिरित्यनेनोभयासहागवहत्युच्यते
 ॥ ३—४ ॥ प्रियंकरिष्यामीत्येतद्विबृणोति—शिरसेति
 ॥ ५—६ ॥ अर्थप्रत्ययेकान्वयं । हैमवती हिमवत्क-
 म्या । शिवे शुद्धे । सतेतिप्रसिद्धौ ॥ ७ ॥ महारूपदु-
 स्रहवेगकरणेनमित्तमाह—अचिन्त्यविविति । दुर्धरा
 धर्तुमसक्त्या । गृह्य गृहीत्वा ॥ ८ ॥ वलेपनं गर्व ।

“वष्टिवागुरिः”इत्यल्लोपः । तिरोभावयितुं तिरोहितां
 कर्तुं ॥ ९ ॥ जटामण्डलमेवगङ्गांरुहायसिंस्तत्तथा
 ॥ १० ॥ निर्गमनंजटामण्डलाभिस्सरणमात्रमपि ज-
 टामण्डलेमोहितासंजातमोहा ॥ ११ ॥ अवभ्रमन्
 पुनःपुनरभ्रमन् । यच्छुगन्ताह्वः । आस्थितः राजेतिशे-
 षः ॥ १२ ॥ अनेन तपसा । तोषितश्चासीत् विसस-
 र्जच । बिन्दुसरोनाम हिमवतिप्रज्ञनिर्मितस्सरोविशे-
 षः ॥ १३ ॥ तस्यामित्यर्थः । स्रोतांसि प्रवाहाः

ति० देवदेवे आजानजानामपिदेवानदिवेपुज्ये ॥ १ ॥ ति० तस्मावलेपनमितिसन्धिरार्थः । शि० तदा तु गङ्गाविचारस-
 मयएव । तस्याः पञ्चाभाः । लेपनं खेलनेच्छाकृद्विज्ञासा कुद्वेव कुद्वह्वरः तिरोभावयितुं सशिरसिगङ्गागोपयितुं बुद्धिं निधाय
 चक्रे । एतेनशिवस्त्वपिखेलनेच्छासुचिता । तुशब्दएकार्ये । वक्ष्यस्वएकार्ये । अदएवसंन्यौनार्थत्वकल्पना ॥९॥ ति० जटामण्डले-
 नगहरे गंभीरे । हिमवत् हिमविदुवत्पतिता ॥ १० ॥ ति० जटामण्डलंभ्रान्त्वाप्रान्तमागतपिभ्रमन्तःतत्प्रान्तमागतोपिनिर्गम-
 नलेभे । प्रान्तभागेपितन्मध्यस्थभ्रमस्वमाययाभगवतोत्साहनात् ॥ ११ ॥ ति० अवभ्रमन् आर्त्यत्वात्सन्वित्त्वन । शि० अवभ्र-
 [पा०] १ अवभ्रमः क—क. न. हरये. अवचलस्याणुवत्. ऊर्ध्वबाहुर्निरिति व. पाठेकमोदश्यते. २ क. व. क. न.
 स्थाणुवत्सिलं. ३ क. व. व. क. म. रात्रिदिवमत्रिदिवः. क. रात्रिदिवमुपागतः. ४ इवमर्धद्वयं व. क. हरये. ५ इवमर्ध
 व. क. हरये. ६ क. व. क. न. सासुमहद्वृषं. क. व. सासुमहद्वृषं. ७ क. ख. व. व. क. न. ट. एतद्राजा. ८ व.
 एतन्वसिपितालं. ९ क. गङ्गाऽवलेपनं वस्याः. १० क. सातस्वपतितापुण्या. व. एतस्मिन्पतिता. ११ व. क. व. हिमवत्पति-
 ताराज. १२ क—ट. वैवस्वनिर्गमलेभे. १३ क. स. जटामण्डलमन्ततः. १४ क—क. स. न. तत्रैवावभ्रमहेवी. ट. तत्रैवावभ्रमट.
 व. क. व. तत्रैवावभ्रमहेवी. १५ क. स. म. सतेनतोषितश्चासी. १६ व. क. स. न. द्यन्तंरघुनन्दन.

हादिनी पावनी चैव नलिनी च तथाऽपरा ॥ तिस्रः प्रार्ची दिशं जैगुर्गङ्गाश्चिबजलशुभाः ॥ १५ ॥
 सुचक्षुश्चैव सीता च सिन्धुश्चैव महानदी ॥ तिस्रस्त्वेता दिशं जग्मुः प्रतीचीं तु शुभोदकाः ॥ १६ ॥
 [तैयैव चालिकानाम विश्रुता लोकपावनी] ॥ सप्तमी चान्वगात्तासां मैगीरथमथो नृपम् ॥ १७ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं सन्दनमास्थितः ॥ प्रायादग्रे महातेजा गङ्गां तं चाप्यनुव्रजत् ॥ १८ ॥
 गगनाच्छिरशिरस्ततो धरणिमाभिता ॥ व्यसर्पत जलं तत्र तीव्रेश्चन्द्रपुरस्कृतम् ॥ १९ ॥
 मत्स्यकच्छपसङ्घैश्च शिशुमारगणैस्तदा ॥ पतद्भिः पतितैश्चान्यैर्व्यरोचत वसुंधरा ॥ २० ॥
 ततो देवर्षिगन्धर्वा यक्षाः सिद्धगणास्तदा ॥ व्यलोकयन्त ते तत्र गगनाद्गां भर्ता तथा ॥ २१ ॥
 विधिनैर्नगराकारैर्हयैर्गजैर्वरैस्तदा ॥ पारिप्लवगतैश्चापि देवतास्तैश्च विष्टिताः ॥ २२ ॥
 तैर्दद्भुततमं लोके रङ्गापतनमुच्यते ॥ दिदृक्षुर्देवगणाः सैमीयुरमितौजसाः ॥ २३ ॥
 संपतद्भिः सुरगणैस्तेषां चाभरणौजसा ॥ अतादित्यमिवाभाति गमनं गततोयदम् ॥ २४ ॥
 शिशुमारोदगगणैर्मनैरपि च चञ्चलैः ॥ विशुद्धिरिव विशिष्टमाकाशमभवत्तदा ॥ २५ ॥
 पाण्डुरैः सलिलोत्पीडैः कीर्यमाणैः संहस्रधा ॥ शारदाभ्रैरिवाकीर्णं गगनं हंससंप्लवैः ॥ २६ ॥
 कचिद्भुततरं याति कुटिलं कचिदायतम् ॥ विवेतं केचिद्भुतं कचिद्याति घनैःघनैः ॥ २७ ॥
 सलिलेनैव सलिलं कचिद्भ्याहृतं पुनः ॥ मुहुर्बुधैर्वसुधं गत्वा पपात वसुधातलम् ॥ २८ ॥

॥ १४ ॥ स्रोतसानामनिर्देशपूर्वकं प्रतिभेदमाह—**हा-**
 दिनीति । शुभाः शोभमानाः ॥ १४ ॥ महानदीति
 सर्वविशेषणं ॥ १६ ॥ सप्तमीत्यर्थः । तासांमध्ये ॥ १७ ॥ स्य-
 न्द्वयं रथं अनुव्रजत् अन्वव्रजत् । अत्रस्वर्गाकाशमूमिग-
 मनात् त्रिपथगालमिल्येके विषयगमनावित्यपरे ॥ १८ ॥
 एवं ग्रीन्यथः केनहेतुनेत्यस्योत्तरमभिधाय कर्ममिःकैः
 समन्वितेत्यस्यचरितभेदप्रभस्योत्तरमाह—गगनादिति ।
 तीव्रशब्देहेतुरयं ॥ १९ ॥ शिशुमारः अंबुफरी “ शि-
 शुमारस्त्वंबुफरी ” इतिवैजयन्ती । अन्यैः जलजन्तु-
 विशेषैः ॥ २० ॥ गगनात् सद्रजटागगनात् । गां भूमिं
 ॥ २१ ॥ नगराकारैः नगरवद्विपुलैः । पारिप्लवगतैः
 पारिप्लवंसंभ्रमं गतैरिति विमानादिविशेषणं तत्र गङ्गा-

पवनप्रदेशे । विष्टिताः विशेषेणस्थिताः ॥ २२ ॥ लोके
 भूलोके । अमितौजसह्यनेन प्रधानदेवाद्यन्ये
 ॥ २३ ॥ सुरगणैः अमिततेजोभिरितिसिद्धं । आभा-
 ति अभात् ॥ २४ ॥ आकाशं चञ्चलैः शिशुमार-
 विधिः विशुद्धिरिव विशिष्टं व्याप्तं अभवत् ॥ २५ ॥
 वेगवशेनसहस्रधाकीर्यमाणैः सलिलोत्पीडैः फेनैः हं-
 ससंप्लवैः हंससंकुलैः शारदाभ्रैरिव गगनमाकीर्णमि-
 त्यन्वयः ॥ २६ ॥ अत्रगङ्गेत्यनुषज्यते । द्रुततरमि-
 त्यादिक्रियाविशेषणं । आयतं ऋजु । विवृतं निम्नेचसं-
 कुचितं । उद्भूतं पाषाणस्फलनादिनाऊर्ध्वमुखं । सङ्के-
 तव्यत्ययेनभूतेलद् ॥ २७ ॥ अभ्याहृतं वातव्यावर्तितं

मत् अववाप्तम् । आगमयाद्यस्यानित्यत्वाद्विरुद्धः ॥ १९ ॥ ति० शिशुमारो नक्रः ॥ १० ॥ ति० पारिप्लवः यानभेदः

[पा०] १ क. ख. ब—ट. नलिनीचतयैवच. २ क. क. च. झ. न. ट. तिस्रैतादिशं. ३ क. झ. जग्मुःप्रतीचीं
 सुचिच्छुभाः. ४ इदमर्थं ख. दध्यते. ५ क. झ. भगीरथरथंतासां. ६ क. गङ्गातंचान्वगाच्छनैः. ७ क—ट. परविमानता.
 ८ क. झ. असर्पतजलं. ९ क. झ. तीव्रेश्चन्द्रपुरस्कृतम्. १० क. क. च. छ. झ. न. पतितैश्च. ११ क—ट. यक्ष-
 चक्षुषास्तदा. ख. यक्षास्तुरगणास्तदा. क—ट. सिद्धगणास्तदा. १२ क. ट. गतास्तदा. १३ क. ख. छ. ज. न. ट. विमानै-
 र्गगनाकारैः. १४ क—ब. च. छ. ज. न. ट. वरैस्तदा. १५ क—न. पारिप्लवगताश्चापि. १६ क. ख. च. छ. सप्तमिस्तदा.
 घ. सप्तशोभिताः. १७ क. च. छ. झ. न. तदद्भुतमिमं. १८ क. ब. छ. झ. गङ्गापतनमुच्यते. न. गङ्गापतनमुच्यते.
 १९ ख. ग. घ. ज. सैमीयुरमितौजसाः. २० क. न. विशिष्टैः. २१ ख. सहस्रधाः. २२ क. ख. च. स्थितं. ड. विनीतं.
 २३ क—घ. झ. कचिद्भुतं. २४ क—न. मुहुर्बुधैर्वसुधं. ट. मुहुर्बुधैर्वसुधं. २५ क. ख. क. च. छ. झ. न. वसुधातलम्.

धूतशापाः पुनस्तेन तोयेनाथ सुभासता ॥ पुनराकाशमाविश्य स्वाँल्लोकान्प्रतिपेदिरे ॥ ३२ ॥
 मुमुदे मुदितो लोकस्तेन तोयेन भासता ॥ कृताभिषेको गङ्गायां बभूव विगतक्रमः ॥ ३३ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिर्दिव्यं स्यन्दनमास्थितः ॥ आयादैत्रे महातेजास्तं गङ्गा पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ३४ ॥
 देवाः सर्पिण्याः सर्वे दैत्यदानवराक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सर्किनरमहोरगाः ॥ ३५ ॥
 सर्वाश्चाप्सरसो राम भगीरथरथानुगाम् ॥ गङ्गामन्वगमन्प्रीताः सर्वे जलचराश्च ये ॥ ३६ ॥
 यतो भगीरथो राजा ततो गङ्गा यशस्विनी ॥ जगाम सरितांश्रेष्ठा सर्वपापविनाशिनी ॥ ३७ ॥
 ततो हि यजमानस्य जहोरर्द्धुतकर्मणः ॥ गङ्गा संप्रावयामास यज्ञवाटं महात्मनः ॥ ३८ ॥
 तस्यावलेपनं ज्ञात्वा कुँदो जहुश्च राघव ॥ अपिच जलं सर्वं गङ्गायाः परमाद्भुतम् ॥ ३९ ॥
 ततो देवाः सगन्धर्वा क्रषयश्च सुविंसिताः ॥ पूजयन्ति महात्मानं जहं पुरुषसत्तमम् ॥
 गङ्गां चापि नयन्तिस्म दुहितृत्वे महात्मनः ॥ ४० ॥
 तैस्तुष्टो महातेजाः श्रोत्राभ्यार्मैस्तुजत्पुनः ॥ ४१ ॥
 [विस्तृत्य गङ्गां राजेन्द्रो ज्ञात्वा प्राप्तं भगीरथम् ॥ पूजयित्वा यथान्यायं यज्ञवाटमुपागमत्] ॥
 तस्माज्जहसुता गङ्गा प्रोच्यते जाह्नवीति च ॥ ४२ ॥
 जगाम च पुनर्गङ्गा भगीरथरथानुगा ॥ सागरं चापि संप्राप्ता सा सरित्प्रवरा तदा ॥
 रसातलमुपागच्छत्सिद्धार्थं तस्य कर्मणः ॥ ४३ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिर्गङ्गामादाय यत्नतः ॥ पितामहान्ममकृतानिपश्यद्दीनचेतनः ॥ ४४ ॥
 अथ तद्भस्मनां राशिं गङ्गासलिलमुत्तमम् ॥ श्लिष्यद्भूतपाप्मानः स्वर्गं प्राप्ता रघूत्तम ॥ ४५ ॥

॥ ३१ ॥ आकाशमाविश्य आकाशमार्गेणेत्यर्थः । विशेषणं ॥ ३९ ॥ ततइतिसार्धश्लोकः । दुहितृत्वे न-
 ॥ ३२ ॥ मुदितो मुमुदे पुनःपुनर्जहर्षेत्यर्थः ॥ ३३-३४ ॥ यतिस्म दुहितरमकुर्वन्नित्यर्थः ॥ ४० ॥ ततः दुहि-
 देवाइतिश्लोकद्वयं । भगीरथरथानुगांगङ्गामन्वगमन्-
 ॥ ३५-३६ ॥ यतः यत्र । ततः तत्र ॥ ३७ ॥ अ-
 ऋतकर्मणइतिवक्ष्यमाणगङ्गापानाभिप्रायः । यज्ञवाटं य-
 ज्ञक्षेत्रं ॥ ३८ ॥ वलेपनं गर्व । परमाद्भुतमितिक्रिया-
 नत्वादितिभावः ॥ ४१-४२ ॥ जगामेत्यर्धत्रयं ।
 तस्यकर्मणः भगीरथयज्ञस्य ॥ ४३ ॥ ममकृतान्
 ममस्त्वेनकृतान् ॥ ४४ ॥ तत्सलिलं प्रावयत् । अप्रा-

ति० मुदितः दर्शनमात्रेण । मुमुदे ज्ञानपानादिना ॥ ३३ ॥ शि० अत्र प्रार्थनाविनैकगङ्गायज्ञशालांप्रापेत्स्तेनैवजहोर्गङ्गोपा-
 सकलसूचितं ॥ ३८ ॥ शि० हेराषव तस्यागङ्गायाः वले आगशालायावाच्छादने । प्रावनेइत्यर्थः । पनं अहोभाग्यमेतस्यस्ययज्ञ-
 शालांगङ्गाप्राप्तेतिस्वकीयांस्तुतिमेव ज्ञात्वा । अतएव अकुदः कोधरहितएव जह्नुः । परमाद्भुतं लौकिकविलक्षणं सर्वगङ्गायाजलं वा-
 पिषत् । तेनजहो गङ्गाविषयकप्रीत्यतिशयस्तूचितः । तुशब्दावेवार्थः । यत्तुकुदइतिच्छिलागङ्गासंप्रदानककोपवर्णयन्ति तन्निर्णयं ।
 गङ्गायाभगीरथानुगमनशीलत्वेनकोपाविषयत्वात् । भगीरथसंप्रदानककोपावर्णनाथ ॥ ३९ ॥ इतित्रिचलारिहस्तस्यः ॥ ४३ ॥

[पा०] १ च. छ. अ. धूतशापाः. २ ड. झ. तोयेनाथशुभान्विताः. क. ख. ब. छ. अ. तोयेनानेनभासता. ट.
 तोयेनचमुभासता. ३ क. च. छ. अ. स्वर्गलोकंप्रपेदिरे. ४ ख. ड. च. छ. झ. अ. बभूवगतं क्लमधः. ५ ड. च. छ. झ. अ.
 भगीरथोहि. ६ ख. झ. माश्रित. ७ ड. झ. दधमेहाराजः. ८ च. ड. झ. सर्वाश्चाप्सरसो. ९ क. ट. रथानुगाः. १० ख. ड.
 च. छ. झ. अ. सर्वपापप्रणाशिनी. ११ घ. जहोरमिततेजसः. १२ क—ट. कुदोजहसु ग. कुदोयज्वाच. घ. अ. कुदोराजाच.
 १३ क. ख. घ—ट. अपिचतुजलं. १४ क. ख. ततोदेवाश्च. १५ घ. ततोधना. १६ घ. ततस्तुष्टोमहाराजः. १७ ड. झ. मखजत्प्रभुः.
 १८ इदमर्धद्वयं ख. च. छ. अ. दृश्यते. १९ ड. च. छ. झ. अ. नपश्यन्नचेतनः. २० ख. घ. अ. झ. श्लिष्यद्भूतपाप्मानः.
 वा. रा. २३

[ततस्तु गङ्गां प्रतिलभ्य राजा दिलीपसूनुर्गमना.... ।

दृष्टोऽवतार्याशु नृपाच्च जहोः संभावयामास पितामहान्तः] ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥

चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

मत्स्यगणभीर्यमृतिसत्त्वाधपितामहानां सलिलदामधोदनपूर्वकं सलोकगमनम् ॥ १ ॥ भगीरथेन तदनुष्ठानपूर्वकं स्वपुरमेव-
प्रजापालनेन सुखनिवासः ॥ २ ॥

स गत्वा सागरं राजा गङ्गायाऽनुगतस्तदा ॥ प्रविवेश तलं भूमेर्यत्र ते भस्मसात्कृताः ॥ १ ॥
भस्मन्यथाप्लुते राम गङ्गायाः सलिलेन वै ॥ सर्वलोकप्रभुर्ब्रह्मा राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
तारिता नरशार्दूल दिवं याताश्च देववत् ॥ षष्टिः पुत्रसहस्राणि सगरस्य महात्मनः ॥ ३ ॥
सागरस्य जलं लोके यावत्स्थास्यति पार्थिव ॥ सगरस्यात्मजांस्तावत्सर्गे स्थास्यन्ति देववत् ॥ ४ ॥
इयं हि दुहिता ज्येष्ठा तव गङ्गा भविष्यति ॥ त्वत्कृतेन च नैमात्ताऽथ लोके स्थास्यति विश्रुता ॥ ५ ॥
गङ्गा त्रिपथगा राजन्दिव्या भागीरथीति च ॥ त्रीन्पथो भावयन्तीति तैत्तिरिथगा स्मृता ॥ ६ ॥
पितामहानां सर्वेषां त्वमत्र मनुजाधिप ॥ कुरुष्व सलिलं राजन्प्रतिज्ञामपैवर्जय ॥ ७ ॥
पूर्वकेण हि ते राजन्तेनातिर्यशसा तदा ॥ धर्मिणां प्रवरेणापि नैव प्राप्तो मनोरथः ॥ ८ ॥
तथैवांशुर्मता तात लोकेऽप्रतिमतेजसा ॥ गङ्गां प्रार्थयता नेतुं प्रतिज्ञा नापवर्जिता ॥ ९ ॥
राजर्षिणा गुणवता महर्षिसमतेजसा ॥ मत्स्यतपसा चैव क्षत्रधर्मस्थितेन च ॥ १० ॥
दिलीपेन मेहाभाग तव पित्राति तेजसा ॥ पुनर्न शक्विता नेतुं गङ्गां प्रार्थयताऽनघ ॥ ११ ॥
सा त्वया समतिक्रान्ता प्रतिज्ञा पुरुषर्षभ ॥ प्राप्तोसि परमं लोके यशः परमसंमतम् ॥ १२ ॥

वक्षत् । प्राप्ताः सगरपुत्रा इति शेषः ॥ ४५-४६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जरीख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिं-
शः सर्गः ॥ ४३ ॥

प्रेतभावान्सोचिताः ॥ ३ ॥ स्वर्गप्राप्तेर्विशेषं चाह—सा-
गरस्येति ॥ ४ ॥ त्वत्कृतेन नाम्ना लोके विश्रुता ॥ ५ ॥
तदेव नाम द्वयं दर्शयन् त्रिपथगा इन्द्रं व्युत्पादयति—गङ्गे-
ति ॥ ६ ॥ प्रतिज्ञां गङ्गासलिलप्रदानेन सागरांस्तार-
यिष्यामीति प्रतिज्ञां । अपवर्जय समापय ॥ ७ ॥ पूर्व-
केण सगरेण ॥ ८ ॥ नापवर्जिता न स सापिता ॥ ९ ॥
राजर्षिणेति श्लोकद्वयं । गङ्गां प्रार्थयतापि सा पुनर्नेतुं न-
शक्विता न विचारितेत्यर्थः ॥ १०-११ ॥ समतिक्रान्-

पूर्वसर्गान्ते संप्रहेणोक्तं विस्मृणीते चतुश्चत्वारिंशे—
सगत्वेत्यादि । भूमेस्तलं पातालं । भस्मसात्कृताः स-
र्वास्मना भस्मस्वभावापचये संपादिताः । “ विभाषा-
सात्तिकार्ष्ये ” इति सातिः ॥ १-२ ॥ तारिताः

ति० भस्मसात्कृताः कात्स्न्येन भस्मकृताः ॥ १ ॥ ति० पूर्वकेण सगरेण । एषः गङ्गालाभरूपः । पूर्वकेणेति ऋषयः एषैव कृत्वा-
योत्ये ॥ ७ ॥ ति० गङ्गां नेतुं प्रार्थयता सा गङ्गा नेतुं शक्तित्यर्थः । यत्तु महेश्वरतीर्थीये गङ्गामानेतुं न शक्विता न विचारिता प्रति-
ज्ञेति शेषः । चिन्ताविषयमपि न प्रापितेत्यर्थ इति । तत् प्रार्थयतेति पदस्वरसंविरोधाच्च ॥ ११ ॥

[पा०] १ इदं पद्यं स. दृश्यते. २ च. छ. ज. षष्टिपुत्रसहस्राणि. ३ च. छ. झ. भ. त्वर्षे दिवि स्थास्यन्ति. ४ क. ख.
इवं वदुहिता. ५ ख. ग. घ. ज. ट. नाम्ना वै. ६ क.—ट. त्रिपथगनाय. ७ क. गमयन्तीति. ८ ड. झ. तस्मात्त्रिपथगा.
९ क. अपवर्तय. घ. ज. मनुवर्जय. १० क. ख. घ. च. भ. पूर्वकेणापिते. ११ ज. ट. यशसा तथा. १२ क. ख. घ.—ट.
प्रवरेणापि. १३ क. ख. घ.—ट. सतावत्. १४ घ. महाराज. १५ क. झ. नैशक्तितानेतुं.

यच्च गङ्गावतरणं त्वया कृतमरिंदम ॥ अनेन च मवान्प्राप्तो धर्मस्यायतनं महत् ॥ १३ ॥
 ग्रावयस्व त्वमात्मानं नरोत्तम सदोचिते ॥ सलिले पुरुषव्याघ्र शुचिः पुण्यफलो भव ॥ १४ ॥
 पितामहानां सर्वेषां कुरुष्व सलिलकिषाम् ॥ स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि खं लोकं गम्यतां नृप ॥ १५ ॥
 इत्येवमुक्त्वा देवेशः सर्वलोकपितामहः ॥ यथाऽऽगतं तथा गच्छदेवलोकं महायशाः ॥ १६ ॥
 भगीरथोपि राजर्षिः कृत्वा सलिलमुत्तमम् ॥ यथाक्रमं यथान्यायं सागराणां महायशाः ॥ १७ ॥
 कृतोदकः शुची राजा स्वपुरं प्रविवेश ह ॥ समुद्धार्यो नैरश्रेष्ठ सैराज्यं प्रशशास ह ॥ १८ ॥
 प्रमुमोद च लोकस्तं नृपमासाद्य राघव ॥ नष्टशोकः समुद्धार्यो बभूव विगतज्वरः ॥ १९ ॥
 एष ते राम गङ्गाया वित्तरोऽभिहितो मया ॥ स्वस्ति प्राप्नुहि भद्रं ते सन्ध्याकालोतिवर्तते ॥ २० ॥
 धन्यं यश्शस्त्रमायुष्यं पुंश्र्यं स्वर्ग्यमतीव च ॥ यः श्रावयति विप्रेषु क्षत्रियेष्वितरेषु च ॥
 प्रीयन्ते पितरस्तस्य प्रीयन्ते दैवतानि च ॥ २१ ॥
 इदमाख्यानमव्यग्रो गङ्गावतरणं शुभम् ॥ यः शृणोति च काकुत्स्थ सर्वान्कामानवाप्नुयात् ॥
 सर्वे पापाः प्रणश्यन्ति आयुः कीर्तिश्च वर्धते ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

प्रातःकृताह्निकैर्बैशाखिप्रादिभिर्नौकयागङ्गासु सीर्यैश्चरतदेविशालाख्यनगरीदर्शनम् ॥ १ ॥ विशालावृक्षान्तं पृष्ठेन विश्व-
 मित्रेणरामं प्रतितुष्टुपोद्गाततवाक्षीरोदमथनकयाकपनम् ॥ २ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विसर्य परमं गत्वा विश्वामित्रमथात्रवीत् ॥ १ ॥
 अत्यद्भुतमिदं ब्रह्मन्कथितं परमं त्वया ॥ गङ्गावतरणं पुण्यं सागरस्यापि पूरणम् ॥ २ ॥

न्तानिस्तीर्णा ॥ १२ ॥ आयतनं प्रतिष्ठां ॥ १३ ॥ ग्रा-
 वयस्व स्नानं कुरुष्वित्यर्थः । सदोचिते सदास्नानयोग्ये ।
 अन्यासामेव हि नदीनारजोदोष इति भावः ॥ १४ ॥
 गम्यतां त्वयापीतिशेषः ॥ १५ ॥ यथाऽऽगतं तथाऽग-
 च्छत् । एकएवेत्यर्थः ॥ १६ ॥ भगीरथ इति श्लोकद्वयं ।
 यथाक्रमं कृतोदकः अन्येषामपीतिशेषः । प्रशशास ह
 प्रशशासचेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ विगतज्वरः निरा-
 मय इत्यर्थः ॥ १९ ॥ उपसंहरति—एष इति । भद्रं ते-
 रित्विति वचनपरिपाटी । सन्ध्याकालोतिवर्तते । इतः-
 परं न प्रष्टव्यमिति भावः ॥ २० ॥ अथ गङ्गावतारश्राव-
 णफलमाह—धन्यमिति । धनादिप्रदमित्यर्थः । सर्वत्र-

साधुत्वार्येयत्प्रत्ययः । इदमाख्यानमित्यनुषज्यते । अर्ध-
 त्रयम् ॥ २१ ॥ श्रावयितुः फलश्रुतं संप्रति श्रोतुः फलमु-
 च्यते । गङ्गावतरणं गङ्गावतरणाख्यं । अर्धत्रयम्
 ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायण-
 भूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतु-
 श्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

एवं दशमिः सर्गो गङ्गागाङ्गेयसंभववर्णनव्याजेन धातु-
 मोक्षेण गङ्गापूतत्वनिमित्तकं देवतान्तरावरत्वं दर्शितं ।
 अथ त्रिभिस्सर्गैः महेन्द्रस्वावरत्वमुपपाद्यते—विश्वामि-
 त्रेत्यादि ॥ १ ॥ पूरणं स्ननेनाभिवर्धनं ॥ २ ॥

ति० धर्मस्यायतनं । धर्मप्राप्त्यर्थानं महद्ब्रह्मलोक रूपं ॥ १३ ॥ ति० पुण्यफल इति मलयार्ज्याजन्तो बह्वीर्हिवा ॥ १४ ॥
 ति० गम्यतां स्वपुरमिति शेषः ॥ १५ ॥ ति० उत्तमं उत्तमलोकप्रापकं ॥ १७ ॥ इति चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४४ ॥

ति० पूरणं गङ्गावैतिशेषः ॥ २ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. न. तच्च गङ्गावतरणं. २ क. ख. ड.—ट. पुरुषभेद. ३ ख. स्वलोकं. ग. स्वलोकं. ४ क.
 घ. ट. नरभेदः. ५ घ. सराज्यं ६ ख. घ. पौत्र्य. ७ क. ड.—ड. स्वर्ग्यमथापिच. ८ क. च. छ. झ. न. मायुष्यं. ९ क.
 सर्वपापाः. ड. सर्वपापानि नश्यन्ति.

क्षणभूतेव नौ रात्रिः संवृत्तेयं महातपः ॥ इमां चिन्तयतस्सर्वा निखिलेन कथां तव ॥ ३ ॥
 [संतुष्टं मे मनो ब्रह्मभित्तुक्त्वा विरराम हा] ॥ तस्य सा शर्वरी सर्वा सह सौमित्रिणा तदा ॥
 जगाम चिन्तयानस्य विश्वामित्र कथांशुभाम् ॥ ४ ॥
 ततः प्रभाते विमले विश्वामित्रं महासुनिम् ॥ उवाच राघवो वाक्यं कृतादिकमरिदमः ॥ ५ ॥
 गता भगवती रात्रिः श्रोतव्यं परमं श्रुतम् ॥ ६ ॥
 तराम सारितां श्रेष्ठां पुण्यां त्रिपथगां नदीम् ॥ नौरेषा हि सुखास्तीर्णा ऋषीणां पुण्यकर्मणाम् ॥
 भगवन्तमिह प्राप्तं ज्ञात्वा त्वरितमागता ॥ ७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राघवस्य महात्मनः ॥ संतारं कारयामास सर्षिसङ्घः सराघवः ॥ ८ ॥
 उत्तरं तीरमासाद्य संपूज्यर्षिभेगं तदा ॥ गङ्गाकूले निविष्टास्ते विशालां ददृशुः पुरीम् ॥ ९ ॥
 ततो हुंनिवरस्तूर्णं जगाम सहाराघवः ॥ विशालां नगरीं रम्यां दिव्यां स्वर्गोपमां तदा ॥ १० ॥
 अथ रामो महाप्राज्ञो विश्वामित्रं महासुनिम् ॥ पप्रच्छ प्राञ्जलिर्भूत्वा विशालामुत्तमां पुरीम् ॥ ११ ॥
 कैतरो राजवंशोऽयं विशालायां महासुने ॥ श्रोतुमिच्छामि भद्रं ते परं कौतूहलं हि मे ॥ १२ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा रामस्य मुनिपुङ्गवः ॥ आख्यातुं तत्समारेभे विशालस्य पुरातनम् ॥ १३ ॥
 श्रूयतां राम शक्रस्य कथां कैथयतः शुभाम् ॥ अस्मिन्देसे तु यद्वृत्तं तदपि शृणु राघव ॥ १४ ॥
 पूर्वं कृतयुगे राम दितेः पुत्रा महाबलाः ॥ अदितेश्च महाभाग वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १५ ॥
 ततस्तेषां नैरश्रेष्ठ बुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ अमरा अजराश्चैव कथं स्याम निरामयाः ॥ १६ ॥
 तेषां चिन्तयतां राम बुद्धिरासीन्महात्मनाम् ॥ क्षीरोदमथनं कृत्वा रसं प्राप्स्याम तत्र वै ॥ १७ ॥

क्षणभूतेवनौरात्रिरिति श्लोको गताभगवतीत्यर्थात्परम-
 नुसन्धेयः ॥ ३ ॥ क्षणभूतेव जगामेत्यर्थः ॥ ४ ॥ वि-
 मले प्रभाते सम्यक्प्रभातइत्यर्थः ॥ ५ ॥ गतेत्यर्थ-
 थं । भगवती सत्कथायुक्त्वात्पूज्या ॥ ६ ॥ तरामे-
 त्यर्थत्रयं । ऋषीणानौः ऋषितरणार्हा नौः ॥ ७ ॥
 सराघवःसर्षिसङ्घः । कारयामास अकरोत् । स्वार्थेणिच्
 ॥ ८ ॥ ऋषिगणं नौतारणार्थं आगतं । संपूज्य पूजा-
 पूर्वकं निबर्त्य । निविष्टाः क्षणस्थिताः ॥ ९ ॥ विशा-
 लां प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ विशालां विशालामाहा-

त्म्यं ॥ ११ ॥ विशालायां वर्तमानो राजवंशः कतरइ-
 ति द्वितीयः प्रश्नः ॥ १२ ॥ विशालस्य विशालाख्य-
 नगरस्य । पुरातनं कर्म प्रथमपृष्ठवैभवं । आख्यातुं स-
 मारेभे ॥ १३ ॥ अस्मिन्देसे यद्वृत्तं तत्तच्छृणु । तच्छेष-
 तथाशक्रस्य कथां कैथयतो मत्तः सा श्रूयतां ॥ १४ ॥ पूर्वं
 कृतयुगे दितेः पुत्रामहाबला आसन् । अदितेः पुत्रावीर्य-
 वन्तो धार्मिका आसन् ॥ १५ ॥ त्रियन्तइति मराः प-
 चाद्यच् । अमराः मरणरहिताः । अजराः जरारहिताः ।
 तेषां देवासुराणां ॥ १६ ॥ रसं अमृतं । तत्र क्षीरोदे

ति० विश्वामित्रेति संबोधनं । उक्तस्यैवाद्रातिशयबोधनाय पुनरुपादानम् । ॥ ७ ॥ ति० कारयामास नाविकैरिति शेषः ॥ ८ ॥
 ति० विशालस्तेति पाठे तन्नगरीनिर्मातरा राजा विशालो नाम । १३ ॥ ति० शक्रस्य कथां विशालवैभवप्रतिपादिकां कथां कैथयत इति-
 काशान्मया श्रुताम् ॥ १४ ॥ वि० रसं अमृतरूपं रसायनम् ॥ १७ ॥

[पा०] १ क. सारात्रिः. २ क. स. परंतप. ३ इदमर्थं ज. ट. इत्यते. ४ स. ममसौमित्रिणा सह. ५ क. च. छ. स.
 तपोवनम्. ६ स. परमाद्भुतम्. ७ ख. गंगात्रिपथगां. ८ क. स. ज. सर्षिसंघस्य कौशिकः. ९ क. ख. घ.—ट. गणतत.
 १० क. मुनिवरश्रेष्ठः. ११ ग. घ. सौम्यां. १२ क. ट. महाप्राज्ञं. १३ क. स. कतयो. १४ ख. ज. स. विशालायाः पुरातनम्.
 १५ स. कथयतः श्रुताम्. १६ क. घ. ट. तामेति गदतोक्तस्य श्रुतत्वेन राघवः. क. च. छ. स. ज. अस्मिन्देसे हि. क. ग. घ. ज.
 अस्मिन्देसे. १७ क. ग. क.—ट. नरव्याघ्र. घ. महाभाग. १८ ख. अमरा निजराश्चैव. क. घ.—ज. न. विजराश्चैव. स. ट.
 विजराश्चैव. १९ क. स. चिन्तयतां तत्र. २० क. ख. क.—ट. रासीद्विपथिताम्.

ततो निश्चित्य मथनं योक्तं कृत्वा च वासुकिम् ॥ मन्थानं मन्दरं कृत्वा ममन्धुरमितौजसः ॥ १८ ॥
 [* अथ वर्षसहस्रेण योक्तसर्पशिरांसि च ॥ वैमन्त्यतिविषं तत्र ददंश्चर्दशनैः शिलाः ॥ १९ ॥
 उत्पपाताग्निसंकाशं हालाहलमहाविषम् ॥ तेन दग्धं जगत्सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ २० ॥
 अथ देवा महादेवं शंकरं शरणार्थिनः ॥ जग्मुः पशुपतिं रुद्रं ब्राह्मिवाहीति तुष्टुः ॥
 ध्वमुक्तस्ततो देवैर्देवदेवेश्वरः प्रभुः ॥ २१ ॥
 प्रादुरासीत्ततोऽत्रैव शङ्खचक्रधरो हरिः ॥ उवाचैनं स्मितं कृत्वा रुद्रं शूलभृतं हरिः ॥ २२ ॥
 देवतैर्मध्यमाने तु यत्पूर्वं समुपस्थितम् ॥ तत्त्वदीयं सुरश्रेष्ठ सुराणामेजोसि यत् ॥ २३ ॥
 अग्रपूजामिमां मत्वा गृहाणेदं विषं प्रभो ॥ इत्युक्त्वा च सुरश्रेष्ठस्तत्रैवान्तरधीयत ॥ २४ ॥
 देवतानां भयं दृष्ट्वा श्रुत्वा वाक्यं तु शर्ङ्गिणः ॥ हालाहलविषं घोरं स जग्राहामृतोपमम् ॥ २५ ॥
 देवान्विसृज्य देवेशो जगाम भगवान्हरः ॥ ततो देवासुराः सर्वे ममन्धू रघुनन्दन ॥ २६ ॥
 प्रविवेशाय पातालं मन्थानः पर्वतोऽनघ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वास्तुष्टुवर्मधुसूदनम् ॥ २७ ॥
 त्वं गतिः सर्वभूतानां विशेषेण दिवौकसाम् ॥ पालयास्यान्महाबाहो गिरिमुद्धर्तुमर्हसि ॥ २८ ॥
 इति श्रुत्वा हृषीकेशः कामठं रूपमास्थितः ॥ पर्वतं पृष्ठतः कृत्वा शिष्ये तत्रोदधौ हरिः ॥ २९ ॥
 पर्वताग्रं तु लोकात्मा हस्तेनाक्रम्य केशवः ॥ देवानां मध्यतः स्थित्वा ममन्ध पुरुषोत्तम ॥ ३० ॥
 उदतिष्ठत्स धर्मात्मा आयुर्वेदमयः पुमान्] ॥ ३१ ॥
 अथ वर्षसहस्रेण सदण्डः सकमण्डलुः ॥ पूर्वं धन्वन्तरिर्नाम अप्सराश्च सुवर्चसः ॥ ३२ ॥
 अप्सु निर्मथनादेव रसस्तस्माद्भरस्त्रियः ॥ उत्पेतुर्मनुजश्रेष्ठ तस्मादप्सरसोऽभवन् ॥ ३३ ॥

॥ १७ ॥ योक्तं मथनरज्जुं । मन्थानं मथनदण्डं । तुरितिशेषः । आकारान्तत्वमार्घ्यं ॥ ३२ ॥ अप्सरश्श-
 ॥ १८—३१ ॥ धन्वन्तरिरुत्पपात अप्सराश्च उत्पे- । च्चन्निर्वर्त्ति । अत्रापृशब्देनतद्विकारभूतक्षीरमुपलक्ष्य-

ति० योक्तसर्पमन्थानरज्जुभूतसर्पः । वमन्तइतिपुंस्त्वमार्घ्यं । अतिमतिशयितंविषं ॥ १९ ॥

[पा०] १ क. कृत्वायोक्तं * कुण्डलान्तर्गतपाठस्थाने. क. ख. पुस्तकभोरयपाठोदश्यते—
 अथ दीर्घेण कालेन कालाग्निसदृशं विषम् । उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ हालाहलमिति श्रुतम् ॥ १ ॥
 सुरासुराश्च विप्रश्च दग्धास्तेन विषाग्निना । शरण्यं शरणं जग्मुर्भगवन्तं महेश्वरम् ॥ २ ॥
 कृत्वाऽप्यपिण्डं पाणिर्त्सु तद्विषं भगवान्हरः । सर्वलोकहितायां भगवान्नरमेश्वरः ॥ ३ ॥
 कण्ठस्थमकरोत्प्राश्य लीलया लोकपूजितः । प्रणम्य विजयं जग्मुर्वेकदेशं कृष्णजम् ॥ ४ ॥
 मन्दरं पर्वतकृत्वा ममन्धुरमितौजसः । ततः पर्वतमूर्धं तु पाताकं तु प्रवेशितम् ॥ ५ ॥
 सुरासुराश्च निश्रेष्ठा बभूवुः क्लेशविह्वलाः । देवदुःखनिवृत्त्यर्थमागतः पुरुषोत्तमः ॥ ६ ॥
 भयं त्यजत भद्रं च उद्धरिष्याम्यहं गिरिम् । इत्युक्त्वा कूर्मरूपेण विवेश क्षीरवारीधौ ॥ ७ ॥
 मन्दरं पृष्ठतः कृत्वा बभूवे कूर्मरूपेण । सुरासुरैरनाकान्तमुद्धतोऽथ नरोत्तम ॥ ८ ॥
 भगामं पीडयामास नामहस्तेन साधवः । ममन्ध देवतानां च मध्ये नारायणो हरिः ॥ ९ ॥
 अथ वर्षसहस्रेण ज्येष्ठा नाम वराङ्गना । उत्पपात वरारोहा सागरेरेव कक्षिता ॥ १० ॥
 भगवत्पारिजाताख्यो वृक्ष इन्द्राय कल्पितः ॥ ११ ॥

१ एतदादयःकुण्डलान्तर्गतादशश्लोकाः. ४—८. पाठेषुदृश्यन्ते. १ क—८. वमन्तोतिविषं. ४ क. च. ख. झ. म. शूलधरं
 हरिः. ५ क. ज. झ. ट. अग्रतोहिमत्. ६ क—८. अग्रपूजामिहस्थिता. ७ ट. विषंनिभो. ८ क. ख. ज. झ. म. हालाहलं-
 विषं. ९ क—८. संजग्राहामृतोपमम्. १० क. झ. म. ट. मन्थानःपर्वतोत्तमः. ११ च. ख. ज. पर्वताग्रे. १२ क. च.
 छ. झ. म. ट. अथधन्वन्तरिर्नाम ख. धन्वन्तरीराम. घ. धन्वन्तरिस्समुत्पत्तस्यावप्सराश्च. १३ ख.—८. रसस्तस्माद्भरस्त्रियः.
 क. ततस्तस्माद्भरस्त्रियः. १४ ख. दप्सरसस्मृताः.

षष्टिः कौट्योऽभवंस्तासामप्सरणां सुवर्षसाम् ॥ असंख्येयास्तु काकुत्स्थ यास्तासां परिचारिकाः ॥ ३४ ॥
 न ताः स प्रतिगृह्णन्ति सर्वे ते देवदानवाः ॥ अप्रतिग्रहणादेव तेन साधारणाः स्मृताः ॥ ३५ ॥
 वरुणस्य ततः कन्या वारुणी रघुनन्दन ॥ उत्पत्ता महाभागा मार्गभाषा परिग्रहम् ॥ ३६ ॥
 दितेः पुत्रा न तां राम जगृहुर्वरुणात्मजाम् ॥ अदितेस्तु सुता वीर जगृहुस्तामनिन्दिताम् ॥ ३७ ॥
 असुरास्तेन दैतेयाः सुरास्तेनादितेः सुताः ॥ इष्टाः प्रमुदिताश्चासन्वारुणीग्रहणात्सुराः ॥ ३८ ॥
 उषैश्च भवा हयश्रेष्ठो मणिरत्नं च कौस्तुभम् ॥ [उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ सोमदेवस्तथैव च ॥ ३९ ॥
 सुरगं देवराजाय कौस्तुभं केशवाय च ॥ धन्वन्तरिर्महातेजा लोकरक्षणतत्परः ॥ ४० ॥
 आयुर्वेदमयो राम तथा साधारणः स्मृतः ॥ सुरासुराश्च गन्धर्वाः क्षीमयामासुरं बुधम् ॥ ४१ ॥
 ततो दीर्घेण कालेन चोत्पन्ना कमलालया ॥ अतीव रूपसंपन्ना प्रथमे वयसि स्थिता ॥ ४२ ॥
 सर्वाभरणपूर्णाङ्गी सर्वलक्षणलक्षिता ॥ भकुटाङ्गदचित्राङ्गी नीलकुञ्चितमूर्धजा ॥ ४३ ॥
 तप्तहाटकसंकाशा मृक्ताभरणभूषिता ॥ चतुर्भुजा महादेवी पद्महस्ता वरानना ॥ ४४ ॥
 सा च देवी तथोत्पन्ना पद्मा श्रीर्लोकपूजिता ॥ सा पद्मा पद्मनाभस्य ययौ वक्षस्सलं हरेः ॥ ४५ ॥
 उदतिष्ठन्नरश्रेष्ठ तथैवामृतमुत्तमम् ॥ ४६ ॥
 अथ तस्य कृते राम महानासीत्कुलक्षयः ॥ अदितेस्तु ततः पुत्रौ दितेः पुत्रानमृदयन् ॥ ४७ ॥
 एकतोऽभ्यागमन्सर्वे असुरा राक्षसैस्तदा ॥ युद्धमासीन्महाघोरं वीर त्रैलोक्यमोहनम् ॥ ४८ ॥
 यदा सर्वं गतं सर्वं तदा विष्णुर्महाबलः ॥ अमृतं सोऽहरचूर्णं मायामास्थाय मोहिनीम् ॥ ४९ ॥
 ये गताऽभिमुखं विष्णुमक्षयं पुरुषोत्तमम् ॥ संपिष्टास्ते तदा युद्धे विष्णुना प्रमविष्णुना ॥ ५० ॥

ते । अभ्युपगम्यन्तस्तस्माद्योरसस्तस्माद्रसाद्यतत्प्रेतु-
 कास्मावप्सरसोऽभवन् । पृषोवरादित्वास्तासुः ॥ ३३ ॥
 तासां प्रधानभूतानां ॥ ३४ ॥ नताः सप्रतिगृह्णन्ति ना-
 साधारण्येनप्रतिगृह्णन्तिस्मेत्यर्थः । कुतः अप्रतिग्रहणात्
 कोवामप्रतिरितिमार्गाकरणादित्यर्थः । तेन असा-
 धारण्येनपरिग्रहाकरणेन ॥ ३५ ॥ वरुणस्य समुद्राधिदे-
 वतायाः । वारुणी सुराधिदेवता । परिग्रहं ममेयमितिप-
 रिग्रहस्वकर्तारं ॥ ३६-३७ ॥ प्रसङ्गात्सुरासुरादौनिर्व-
 णिः—असुरा इति । तेन सुरायाः परिग्रहेण । सुराः
 भर्षावित्वाद्जन्तः । पिष्टादिविकृतिरेवसुरानिन्धा ।
 इष्टाः पुलकिताः ॥ ३८-४५ ॥ उत्तमं पूर्वोत्पन्नेभ्यः श्रे-

ष्ठं ॥ ४६ ॥ तस्यकृते अमृतस्वप्नग्रहणार्थमित्यर्थः । कुलक्ष-
 यः उभयपक्षेपिसङ्घातविनाशः । तदेवोपपादयति—
 अदितेरित्यादिना ॥ ४७ ॥ अनन्तरमसुराः । एकतः
 एकतां । अभ्यागमन् । बलबुद्धयश्चित्ताभावः ॥ ४८ ॥
 मोहिनीं काममोहजननीं । मायां आश्चर्यशक्तिं । आ-
 स्थाय अवलम्ब्य स्वमाययाद्भुतयोषिदाकृतिपरिगृह्य ।
 तद्रूपेणतानवन्धयित्वातेभ्योमृतमहरदित्यर्थः । यद्वा
 सर्वमोहकरीमन्तर्धानशक्तिमास्थायामृतमाहरदित्यर्थः ।
 पुराणान्तरवृत्तान्तःकल्पभेदेनेतिबोध्यम् ॥ ४९ ॥
 अत्रसन्निधिरार्थः । येअसुराः अक्षयं भस्तिजायतेप-
 रिणभतेविचर्धतेअपक्षीयतेविनश्यतीत्युक्तमवभाववि-

शि० तेन देवसुरसमूहेन तासामप्रतिग्रहणादेव तासाधारणास्मृताः । तादित्युभयान्वयि ॥ ३५ ॥ ति० अदितिमुतांगी-
 कारेहेतुः—अनिन्दितामिति । निषेधश्चासंभुमानुपविषयं ॥ ३७ ॥ शि० तत्रासुराशब्देनबहुमीहि । सुराशब्दोशेषाद्यजन्तः ।
 एतदनुरोधेन “अयासीद्धारुणीदेवीकन्याकमललोचना । असुराजगृहुस्तावैहरेरनुमतेनवे” इतिभागवतस्यत्वमर्थः । हरेरनुमते-
 स्थिताअसुराःतांवारुणीकन्यांनअगृहुः सुराएवअगृहुरित्यर्थः । किंचअसुराःअगृहुः सुरांइयामासुरिति ॥ ३८ ॥ ति० अत्रम-
 मभ्युपगम्यन्तीत्युक्तोक्तानन्तरं “अवर्षय” इत्यादि “आयुर्वेदमयःपुमान्” इत्यन्तत्रभोवशाब्दोकाःप्रक्षिताइतिबह्वः ।

[पा०] १ क. स. ग्रहणादेवतावै. ग. व. ग्रहणादेव. क. ग्रहणाचेति २ क. ज. ड. सुराराम. ३ क. उषैश्चवासुतुरगः.
 अ. ड. उषैश्चवाहुरिश्रेष्ठो. ४ एतत्कुण्डलान्तर्गतंसार्वभौकवर्णं क. ख. व. छ. पुस्तकेपुरस्कृतं. ५ क. ममन्बु वीरवारीभिम्.
 ६ क. सौकविधुता. ७ क. व. छ. स. अ दितिपुत्रानवोधयन्. ८ क. स. व. एकतामगमन्सर्वे. क. व. ज. ड. एकतो-
 भ्यागमन्. ९ क. समराराक्षसैस्तदा. १० क. ख. च. छ. येतदामिमुखं. ११ क. स. महर्षिपुत्रोत्तमम्.

अदितेरात्मजा वीरा दितेः पुत्राभिजग्निरे ॥ तस्मिन्पुत्रे महाघोरे दैत्यादित्ययोर्भृशम् ॥ ५१ ॥
निहत्य दितिपुत्रांश्च रौज्यं प्राप्य पुरंदरः ॥ शशास मुदितो लोकान्सर्पिसङ्घान्सचारणात् ॥ ५२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सुरनिहतपुत्रयादित्याभर्तारकथयंप्रतिहन्महन्पुत्रप्रदानमार्थना ॥ १ ॥ हन्नेणभर्तृभोवनयापुत्रार्पितपञ्चमस्यादितेःशुभ-
षणम् ॥ २ ॥ कदाचमदिवास्वपन्त्यास्त्रस्याहदरंविष्टेनेन्द्रेणसप्तधातद्वर्भविभेदनम् ॥ ३ ॥ ततःप्रतिबुद्धातांमतिहन्नेणस्वाप-
राचक्षमापनम् ॥ ४ ॥

इतेषु तेषु पुत्रेषु दितिः परमदुःखिता ॥ मारीचं कश्यपं राम भर्तारमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
हतपुत्राऽस्मि भगवंस्तव पुत्रैर्महाबलैः ॥ शक्रहन्तारमिच्छामि पुत्रं दीर्घतपोर्जितम् ॥ २ ॥
साऽहं तपश्चरिष्यामि गर्भं मे दातुमर्हसि ॥ [बलवन्तं महेष्वासं स्थितिं समदर्शिनं] ॥
ईश्वरं शक्रहन्तारं त्वमनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३ ॥
तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा मारीचः काश्यपस्तदा ॥ प्रत्युवाच महातेजा दितिं परमदुःखिताम् ॥ ४ ॥
एवं भवतु भद्रं ते शुचिर्भव तपोधने ॥ जनयिष्यसि पुत्रं त्वं शक्रहन्तारमाहवे ॥ ५ ॥
पूर्णे वर्षसहस्रे तु शुचिर्यदि भविष्यसि ॥ पुत्रं त्रैलोक्यभर्तारं मत्तस्त्वं जनयिष्यसि ॥ ६ ॥

कारैःशून्यं । पुरुषोत्तमं सर्वपुरुषेषूत्तमं । विष्णुंअमिमु-
खंगताः अमिमुखतयाप्रातिकूल्येनगताः । ते विष्णुना
संपिष्टाः सृणिताः । संविष्टाऽतिपाठेयेअमुममिमुखंगताः
शरणागताःदेवाः तेयुद्धे संविष्टाःआविष्टाःआप्यायितम-
लाआसभित्यर्थः ॥५०॥ दितेःपुत्रात् अवशिष्टानितिशे-
षः । यद्वा अदितेरात्मजाआप्यायितमलाःसन्तःतस्मिन्-
दैत्यादित्ययोर्देवासुरयोर्युद्धेअसुराभिजग्निरे ॥ ५१ ॥
चकारादसृतमपीत्यर्थः । अस्मिन्सर्गेद्वात्रिंशच्छ्लोकाः अ-
न्येकल्पिताः । यद्यप्यत्रकालकूटाद्युत्पत्तिरपेक्षिता तथा-
प्युत्तरकथाशेषत्वेनसर्वासुरश्चपक्षप्रधानतयोपासइति-
बोध्यम् ॥ ५२ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्री-

मद्रामायणमूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
ने पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

विष्णुपक्षविरोधेमहानपिबल्लोविफलःत्यादित्याह-
द्वचत्वारिंशे—इतेष्वित्यादि । मारीचं मरीचिपुत्रं ॥१॥
तपोर्जितं तपसाऊर्जितं दृढं । आर्षःसन्धिः ॥ २ ॥ ग-
र्भं पुत्रं । ईश्वरं त्रैलोक्यनियन्तारं । ईदृशमितिपाठे-
व्ययमर्थोविवक्षितः । अनुज्ञातुं तपइतिशेषः । भर्तृनु-
ज्ञांविनातपसिस्त्रियाअस्मात्तस्यादितिभावः ॥ ३-४ ॥
शुचिर्भव यावत्पुत्रोत्पत्तीतिशेषः ॥ ५ ॥ मत्तः मवनु-

अमृतदानराहुशिरस्छेदाद्यवर्णनवत् । हालाहलोत्पत्त्याद्यवर्णनमितितदाशयः ॥ ५० ॥ शि० अत्रास्मिन्सर्गेद्वात्रिंशच्छ्लोकाः
अन्येकल्पिताइतिभूषणकृद्भिर्कृतं तत्रान्येषांकल्पितलमूलयुक्तेरभावात् श्लोकार्थानामबाधकत्वाच्च भारतादिप्रसिद्धविषयबोधकत्वाच्च
सर्वैपुस्तकेषूपलंभाच्च तदप्रमाणमितिप्रामाणिकाः । अतएवममन्धुरमितौजसइतिश्लोकानन्तरंअथवर्षेत्यादिआयुर्वेदमयःपुमानित्यन्तं
त्रयोदशश्लोकाःप्रक्षिप्त्वाइत्यादिनात्रयोदशानामेवप्रक्षिप्तंलभ्यते । तन्मतेऽप्येकोनविंशतेःश्लोकानांकल्पितत्वाभाववत्त्वसिद्धमेव ।
अत्रत्रयोदशश्लोकानांकल्पितलेपिप्रमाणमलङ्घ्यत्वाद्बहुवदस्युक्तं तेनतन्मतेपिस्वर्वांकल्पितत्वाभाववत्त्वमर्थतःफलितं । अतएवतीर्था-
दिव्याख्यासङ्कल्पितलप्रसङ्गात्तुत्यानमितिदिक् ॥ ५२ ॥ इतिपञ्चचत्वारिंशःसर्गः ॥ ४५ ॥

शि० दीर्घतपोर्जितं दीर्घतपेनराज्यविषयकालन्तज्ञानेन ऊर्जितं प्रवृद्धं । आलोचनार्थकृतपद्यातोः अक्ष ॥ २ ॥ ति० त्रैलो-
[पा०] १ क. च. छ. झ. ञ. अस्मिन्धोरेमयायुद्धे. क. घ. ट. तस्मिन्धोरेमहायुद्धे. २ क. ग—ह. ट. दितिपुत्रास्तु—
अ. दितिपुत्रास्तान्. ३ क. तदारार्य. ४ क. च. छ. झ. ञ. महात्मभिः. घ. महारथैः ५ ग. पुत्रंमेदातु. ६ इदमर्थं ग. ज.
इत्येते. ७ क. ग. घ—म. ईदृशशक्र. ८ ग. तपोधना. ९ क. ज. झ—ट. त्रैलोक्यहन्तारं. घ. छ. त्रैलोक्यहर्तारं.

एवमुक्त्वा महातेजाः पाणिना संमार्ज्ये ताम् ॥ संमालभ्य ततः स्वस्तीत्युक्त्वा स तपसे ययौ ॥७॥
 गते तस्मिन्नश्रेष्ठ दितिः परमहर्षिता ॥ कुंशप्रवनमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ ८ ॥
 तपस्तस्यां हि कुर्वन्त्यां परिचर्यां चकार ह ॥ सहस्राक्षो नरश्रेष्ठ परया गुणसम्पदा ॥ ९ ॥
 अग्निं कुशान्काष्ठमपः फलं मूलं तथैव च ॥ न्यवेदयत्सहस्राक्षो यथान्यदपि काङ्क्षितम् ॥ १० ॥
 गात्रसंवहनैश्चैव श्रमापनयनैस्तथा ॥ शक्रः सर्वेषु कालेषु दितिं परिचचार ह ॥ ११ ॥
 अथ वर्षसहस्रे तु दशोने रघुनन्दन ॥ दितिः परमसंप्रीता सहस्राक्षमथान्वीत् ॥ १२ ॥
 "याचितेन सुरश्रेष्ठ पित्रा तव महात्मना ॥ वरो वर्षसहस्रान्ते भूम दत्तः सुतं प्रति ॥ १३ ॥
 तपश्चरन्त्या वर्षाणि दश वीर्यवतां वर ॥ अवशिष्टानि भद्रं ते भ्रातरं द्रक्ष्यसे ततः ॥ १४ ॥
 तमहं त्वत्कृते पुत्रं संमाधास्ये जयोत्सुकम् ॥ त्रैलोक्यविजयं पुत्रं सह भोक्ष्यसि विज्वरः ॥ १५ ॥
 एवमुक्त्वा "दितिः शक्रं प्राप्ते मध्यं दिवाकरे ॥ निद्रयाऽपहृता देवी पादौ कृत्वाऽथ शीर्षतः ॥ १६ ॥
 दृष्ट्वा तामशुचिं शक्रः पौदतः कृतमूर्धजाम् ॥ शिरिस्थाने कृतौ पादौ जहास च मुमोद च ॥ १७ ॥

महादित्यर्थः ॥ ६ ॥ समार्ज्येत्यासनप्रकारः । ततः
 मार्जनानन्तरं । उदरं समालभ्य स्वस्ति पुत्रोत्पत्तिरु-
 पंशुभं भवत्वित्युक्त्वानुगृह्य । सः काश्यपस्तपसेययौ
 ॥७॥ कुशप्रवनं विशालायाः पूर्वस्थानं ॥८॥ गुणसम्प-
 दा विनयादिसमृद्ध्या ॥९॥ अग्निमिति परिचर्याप्रका-
 रः ॥ १० ॥ मातृत्वान् गात्रसंवहनानि । श्रमापनय-
 नैः व्यञ्जनवीजनादिभिरिति शेषः ॥ ११ ॥ दशोने द-
 शवर्षोने ॥ १२ ॥ शुश्रूषाकृतप्रीत्यतिशयाद्वैरविस्मृतव-
 तीति भावः ॥ १३ ॥ ततः दशवर्षान्ते ॥ १४ ॥ स-
 माधास्ये विगतवैरं भ्रातृलोहवंतमेव करिष्यामीत्यर्थः ।

त्रैलोक्यविजयं त्वद्भ्रातृकृतमिति शेषः । अमोघभर्तनुप्र-
 हेणाप्रतिबन्धमुतोत्पासिमन्वाना ऋजुतयाशुश्रूषाफल-
 मुक्तवती ॥ १५ ॥ मध्यं गगनमध्यं । शीर्षतः शिर-
 सि । पादौ कृत्वा स्थितेति शेषः । मध्याह्नशयनपरिम-
 हप्रसङ्गाभावेनासनएवोपविशन्त्यास्तस्थानिद्रापारव-
 श्येन नम्रशिरःपादयोः संसृक्तमभवदित्यर्थः ॥ १६ ॥
 पादतः कृतमूर्धजां पादौ कृत्वाथ शीर्षत इत्यस्य विवरणं ।
 अतएव अशुचिं तां दृष्ट्वा शिरस्थाने कृतौ पादौ शिर-
 स्स्पृष्टौ पादाविति । मुमोद तेन जहास च । यद्वा प्रा-
 तेमध्यं दिवाकर इत्यनेन दिवास्वापरूपाशौ च दर्शितं ।

कथन्तारं तदधिपशकन्तारं । शि० त्रैलोक्यहन्तारं त्रिलोकीहृननसमर्थं पुत्रमतस्त्वजनयिष्यति । त्रैलोक्यहन्तारमित्यने-
 मवदितिलोकहृननयोग्यस्स तर्हन् हृननयोग्य इति किञ्चिद्व्यतिथिः काव्यार्षोपसिद्धादोष्यनितः । किञ्च त्रैलोक्यमनियम्यत्वेना-
 स्मास्तीति त्रैलोक्यहन्तः । किञ्च त्रिलोक्याभयं स्वामी त्रैलोक्यः । "तस्मै दे" इत्यण् । "यस्येति च" इति लोपाभावात्सु संज्ञापूर्वकविधे-
 रनित्यत्वात् ॥ ६ ॥ ति० संमार्ज्यतादृशपुत्रोत्पत्तिप्रतिबन्धकीभूतदुरितव्यसार्थमार्जनं चकारेत्यर्थः । अथतामात्रमन्यस्पृष्टा ॥ ७ ॥
 शि० अथ इदं अन्वयः । अथशब्दइत्यर्थः ॥ १२ ॥ ति० तमाधास्ये हेपुत्र संपुत्रमहन्त्वत्कृते त्वन्मागार्थयार्थवितवती । तं तवजयो-
 त्युक्तमाधास्ये विगतवैरं भ्रातृलोहवंतमेव करिष्याम्यित्यन्वयः ॥ १५ ॥ शि० पादौ शीर्षतः शिरस्थानेनोचितदेशे दक्षिणे पूर्ववा कृत्वा
 निद्रया अपहृता अपहृतकुन्दितासौ दिति शेषः । अथशब्देन पादयोर्मूर्धजां कृत्वा इत्यर्थः ॥ १६ ॥ शि० यमाशिरस्थाने पादौ कृतौ-
 तापादयोः कृतमूर्धजां अतएवाशुचितादिति शक्रो दृष्ट्वा जहास मुमोद च । अशुचिस्त्यनेन एतन्वन्तं भ्रमं कृत्वापि "सहभोक्ष्यसि विज्वरः"
 इत्याशीर्षादोमात्रादत इति स्मृतिर्विजिता । पादयोर्मूर्धजत्वं पूर्वदक्षिणयोः पादस्थापनस्य चाशुचित्वा कारणत्वं धर्मशास्त्रादौ प्रसिद्धम्
 ॥ १७ ॥ इति पदचत्वारिंशत्सर्गः ॥ ४६ ॥

[पा०] १ क—ट. संमार्ज्यताम्. २ क. झ. तामालभ्यततः. ज. ट. समालभ्य. क. ख. म. समालभ्यस्वभवनं जगामस-
 महानृषिः. ख. समालभ्यस्वभवनं जगामसहसाशुचिः. ग. स्वस्तीत्युक्त्वाच. ३ ख. क—म. कुशप्रवंसमासाद्य. ४ क. घ. ङ. क.
 छ. झ. अ. ट. गात्रसंवाहनै. ५ क. झ. ट. पूर्णवर्षसहस्रेता. व. छ. न. पूर्णवर्षसहस्रेता. घ. ज. अधवर्षसहस्रेता. ६ क—
 ट. दितिः परमसंप्रीता. घ. परमसुप्रीता. * अयं श्लोकः क. च. छ. झ. म. पुस्तकेषु तमहमिति श्लोकात्परतोद्वयते. ७ ग. घ. ज.
 तवपित्रा. ८ क—घ. दत्तोममसुतं. ९ क. झ. ट. यमहन्त्वत्कृते. १० क. ख. ग. ङ. ज. झ. पुत्र. ११ क. झ. तमाधास्ये.
 क. ख. छ. समाधास्ये. १२ क. ख. घ. च. छ. झ. म. ट. विजयं पुत्र. १३ ख. घ. च. छ. ज. ट. दितिस्तत्र. १४ क.
 झ. म. ट. दिनेश्वरे. १५ क. च. छ. झ. म. ट. पादयोः कृतमूर्धजाम्. १६ क. शीर्षोपधाने पादौ च.

तस्याः शरीरविवरं विवेशं च पुरंदरः ॥ गर्भं च सप्तधा राम बिभेद परमात्मवान् ॥ १८ ॥
 भिद्यमानस्ततो गर्भो वज्रेण शतपर्वणा ॥ रुरोद सुखं राम ततो दितिरबुध्यत ॥ १९ ॥
 मारुदो मारुदश्चेति गर्भं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ बिभेद च महातेजा रुदन्तमपि वासवः ॥ २० ॥
 न हन्तव्यो न हन्तव्य इत्येवं दितिरब्रवीत् ॥ निष्पपात ततः शक्रो मातुर्वचनगौरवात् ॥ २१ ॥
 प्राञ्जलिर्वज्रसहितो दितिं शक्रोऽभ्यभाषत ॥ अशुचिर्देवि सुप्तासि पादयोः कृतमूर्धजा ॥ २२ ॥
 तदन्तरमहं लब्ध्वा शक्रहन्तारमाहवे ॥ अमिदं सप्तधा देवि तन्मे त्वं क्षन्तुमर्हसि ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

इत्येवमसप्तानां गर्भं विद्वेदानां दितिवचनाद्वायुस्कन्धसप्तकस्थानपाककृतकल्पनम् ॥ १ ॥ विद्यामित्रेणैवमुपोद्घातकथनेन त-
 मित्रेण दितितपश्चरणदेशे हृद्वाकुसुनुना विशालेन विशालाख्यपुरमिर्माणकथनपूर्वकमद्यतनस्य सुमतिना श्रोत्राक्षो विशालवर्णयत्
 कथनम् ॥ २ ॥ सुमतिनाराजविद्यामित्रमुपगम्य सादरपूजनम् ॥ ३ ॥

सप्तधा तु कृते गर्भे दितिः परमदुःखिता ॥ सहस्राक्षं दुराधर्षं वाक्यं सा नुनयाऽब्रवीत् ॥ १ ॥
 ममापराधाद्गर्भोऽयं सप्तधा विफलीकृतः ॥ नापराधोस्ति देवेश तवात्र बलसूदन ॥ २ ॥
 प्रियं तु कर्तुमिच्छामि मम गर्भविपर्यये ॥ मरुतां सप्त सप्तानां स्थानपाला भवन्त्वमे ॥ ३ ॥
 वातस्कन्धा इमे सप्त चरन्तु दिवि पुत्रक ॥ मारुता इति विख्याता दिव्यरूपा ममात्मजाः ॥ ४ ॥
 ब्रह्मलोकं चरत्वेक इन्द्रलोकं तथाऽपरः ॥ दिवि वायुरिति ख्यातस्तृतीयोपि महायशः ॥ ५ ॥

शीर्षतः शिरस्थाने शिरस्थानहस्तनुवादात् । पादतः पा-
 दस्थाने । शयनपरिग्रहाभावेपि कुष्णाजिनाद्यास्तरणेपा-
 दस्थानेशिरः शिरस्थानेचपादौ कृत्वा सुप्रवतीत्यर्थः ।
 पादोपधानेशीर्षं शीर्षोपधानेपादौचकृत्वेत्यर्थः । रन्ध्रा-
 न्वेषणफलजातमिति मोदः । वृथागवितेत्यमिति हासः
 ॥ १७ ॥ शरीरविवरं योनिविवरं । आलवान् धैर्यवान्
 ॥ १८ ॥ शतपर्वणा शतकोटिना ॥ १९ ॥ मारुद
 इति । रुदिरअश्रुविमोचनइत्यस्माद्गुह्यं । माङ्गोपादङ्ग-
 भावः ॥ २० ॥ नहन्तव्यः भेदनेकृतेपि प्राणवियो-
 जनमाकुर्वीत्यर्थः ॥ २१—२२ ॥ अन्तरं अवकाशं ।
 क्षन्तुमर्हसि स्वर्हि सापरांगामपि हिंस्यादिति न्यायेन युक्त-
 त्वादिति भावः ॥ २३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

दुराधर्षं दुर्जयं ॥ १ ॥ अपराधात् प्रमादान् । विफ-
 लीकृतः शकलीकृतः ॥ २ ॥ गर्भविपर्यये उपहतगर्भ-
 विषये । प्रियं श्रेयः । कर्तुमिच्छामि । तदेव श्रेयसाह—
 मरुतामिति । सप्तानां मरुतां वातस्कन्धानां । इमे
 सप्तभागाः स्थानपालाः लोकपालाः । भवन्तु । सप्तम-
 रुतञ्चोक्ताः । “गगनःस्पर्शो नायुरनिलश्च तथापरः ॥
 प्राणः प्राणेश्वरो जीवइत्येते सप्तमारुताः” इति । विष्णु-
 पुराणेतु “आवहप्रवहसंवहोद्बहविवहपरिवहपरावहाः
 सप्तमारुताः” इत्युक्तं ॥ ३ ॥ वातस्कन्धाः वातस्कन्धा-
 मिमानि देवताः । मरुदमिमानि देवतात्वान्मारुता इति-
 विख्याताः । स्वकृतेन मारुदइत्युच्चारणेन मारुता इ-
 ति विख्याताः । पृषोदरादित्वाद्गर्णव्यत्यथइत्याहुः ॥ ४ ॥
 सप्तमरुतः कुत्रवर्ततेतेषां स्थानपालनं च कथमित्यत्राह—
 ब्रह्मेति । दिवि अन्तरिक्षे विष्णुपदाख्ये विष्णुलोके ।

क्षि० वातस्कन्धाः वातभेदाः । सप्त सप्तावयवकसप्तगणाः ॥ ४ ॥ ति० एकइति एकः गणह्यर्थः । प्रथमंसप्तधाविमज्य
 [पा०] १ ङ—ट. प्रविशपुरन्दर. २ ङ—छ. झ. अ. चिच्छेदपरमात्मवान्. ३ ग. घ. सखरं. ४ ग. झ. नहन्तव्यं
 नहन्तव्यमित्येव. ५ क. ख. ग. ङ. ज. झ. अभिन्द. ६ ङ. च. ज. झ. न. शकलीकृतः. ७ ङ. च. झ. न. नापराधोहि.
 ८ ख. झ. अ. प्रियं तत्कर्तुमिच्छामि. क. तत्कर्तुमिच्छामि. ९ ख. शकसप्तानां. १० ग. छ. झ. अ. भवन्तुते. य. च. भवन्तुमे.
 ११ ग. इमे पुत्र. १२ क—घ. च. छ. ज. अ. ट. पुत्रकाः. १३ झ. अ. ट. दिव्यवायुरिति ख्यातः. घ. दिविवातइति.
 वा. रा. २४

चत्वारस्तु सुरश्रेष्ठ दिशो वै तव आसनात् ॥ संचरिष्यन्तु भद्रं ते देवभूता ममात्मजाः ॥
त्वत्कृतेनैव नाम्ना च मारुता इति विश्रुताः ॥ ६ ॥

तस्यास्तद्वचनं श्रुत्वा सहस्राश्वः पुरन्दरः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वचनं दितिं बलनिबूदनः ॥ ७ ॥
सर्वमेतद्यथोक्तं ते भविष्यति न संशयः ॥ विचरिष्यन्ति भद्रं ते देवैरूपास्तवात्मजाः ॥ ८ ॥
एवं तौ निश्चयं कृत्वा मातापुत्रौ तपोवने ॥ जग्मतुस्त्रिदिवं राम कृतार्थाविति नः श्रुतम् ॥ ९ ॥
एष देशस्त काकुत्स्थ महेन्द्राध्युषितः पुरा ॥ दितिं यत्र तपस्विद्वामेवं परिचचार सः ॥ १० ॥
इक्ष्वाकोस्तु नरन्याग्र पुत्रः परमधार्मिकः ॥ अलम्बुसायामुत्पन्नो विशाल इति विश्रुतः ॥ ११ ॥
तेन चासीदिह स्थाने विशालेति पुरी कृता ॥ विशालस्य सुतो राम हेमचन्द्रो महाबलः ॥ १२ ॥
सुचन्द्र इति विख्यातो हेमचन्द्रादनन्तरः ॥ सुचन्द्रतनयो राम धूम्राश्व इति विश्रुतः ॥ १३ ॥
धूम्राश्वतनयश्चापि सृञ्जयः समपद्यत ॥ सृञ्जयस्य सुतः श्रीमान्सहदेवः प्रतापवान् ॥ १४ ॥
कुशाश्वः सहदेवस्य पुत्रः परमधार्मिकः ॥ कुशाश्वस्य महातेजाः सोमदत्तः प्रतापवान् ॥ १५ ॥
सोमदत्तस्य पुत्रस्तु काकुत्स्थ इति विश्रुतः ॥ १६ ॥
तस्य पुत्रो महातेजाः संप्रत्येष पुरीमिमाम् ॥ आवसत्यमरप्रख्यः सुमतिर्नाम दुर्जयः ॥ १७ ॥
इक्ष्वाकोस्तु प्रसादेन सर्वे वैशालिका नृपाः ॥ दीर्घायुषो महात्मानो वीर्यवन्तः सुधार्मिकाः ॥ १८ ॥
इहाद्य रंजनीं राम सुखं वैत्स्यामहे वयम् ॥ श्वःप्रभाते नरश्रेष्ठ जनकं द्रष्टुमर्हसि ॥ १९ ॥
सुमतिस्तु महातेजा विश्वामित्रमुपागतम् ॥ श्रुत्वा नरवरश्रेष्ठः प्रत्युद्रच्छन्महायशाः ॥ २० ॥
पूजां च परमां कृत्वा सोपाध्यायः सनान्धवः ॥ प्राञ्जलिः कुशलं पृष्ट्वा विश्वामित्रमथानवीत् ॥ २१ ॥
धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि यस्य मे विषयं ह्यनिः ॥ संप्राप्तो दर्शनं चैव नास्ति धन्यतरो मेधा ॥ २२ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

परत्वित्यनुषङ्गः ॥ ५ ॥ चत्वारइतिसार्धश्लोकः ॥ ६ ॥
दितिगर्मस्वप्ननेन सहस्राश्वत्वादीनिसिद्धानीतिभावः
॥ ७ ॥ यथोक्तमित्यस्यविवरणंविचरिष्यन्तीति ॥ ८ ॥
नः अस्मामिरित्यर्थः । “कस्यचवर्तमाने” इतिषष्ठी
॥ ९ ॥ प्रकृतमुपसंहरति—एषइति । सएषइत्यन्वयः ।
सः इन्द्रः ॥ १० ॥ अथकतरोराजर्षशइतिद्विती-
यप्रभस्योत्तरमाह—इक्ष्वाकोरित्यादिना ॥ ११—१३ ॥
सृञ्जयःसमपद्यत सृञ्जयनामाऽऽसीत् ॥ १४—१५ ॥
सोमदत्तस्येत्यर्थभेदः ॥ १६ ॥ “उपान्वध्याहूयः” इ-

त्याधारस्यकर्मत्वं ॥ १७ ॥ कथंकतिपयैरेवपुरुषैरिदा-
नीमिष्वाकुवंशइत्यत्राह—इक्ष्वाकोरिति । विशाला-
निवासएषांतेवैशालिकाः । कुमुदादित्वानुठक् । विशा-
लप्रार्थनमिष्वाकुप्रसादनिमित्तं ॥ १८ ॥ वत्स्यामहे आ-
र्षसात्सनेपदं ॥ १९ ॥ प्रत्युद्रच्छत् प्रत्युदगच्छत् ॥ २०—
२१ ॥ विषयं स्थानं । दर्शनंचप्राप्तइत्यनुषङ्गः । मया
सदृश इतिशेषः ॥ २२ ॥ इति गोविन्दराजविरचिते
श्रीमद्रामायणभूषणे भणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥

पुनरेकशस्तथाकरणमित्यस्यार्थस्यपुराणान्तरेष्वष्टमुक्तत्वात् इहापि “विभेदवमहातेजादन्तमपि”—इत्यादिनाश्वनितत्वाच्चेति-
र्बोध्यः । एवमपरइत्याद्यपिवाक्येयं । इन्द्रलोकमिति स्त्रलोकमितिप्रचुरं पाठः । दिव्यवायुः दिविअन्तरिक्षेभवइत्यर्थः ॥ ५ ॥
इतिसप्तचत्वारिंशस्सर्गः ॥ ४७ ॥

[पाठः] १ क. झ. ज. ट. संचरिष्यन्तिभद्रंते. २ झ कास्मेहिममात्मजा. ३ झ म. ट. नाम्नावै ख. नाम्राते. क.
मात्रातु. ४ झ. भितीर्दवलसूदनः. च. छ. म. दितिचवलसूदनः. ५ क—घ. देवभूतास्तवात्मजाः. ६ क. ख. ज. म.
हेमचन्द्रादनन्तरम्. ७ क. सुतश्रीमान्. ८ क च. छ. ज. पुत्रोऽभूत्. ९ क. निवसत्यमरप्रख्यः. १० ग. सुमतिर्नामविश्रुतः.
११ च. छ. झ. म. रंजनीमेका. १२ च. छ. स्यास्यामहेवयम् झ. म. ट. सप्यामहे. १३ ख. च. छ. झ. ज. ट. प्रत्याग-
च्छन्महायशाः. १४ छ. झ. म. निषयंमुने. ज. ट. विषयंगतः. १५ ज. दर्शनाधिष. १६ च. छ. म. ट. धन्यतरोमम.

अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

विद्यामित्रेणसुभतयेरामकर्मणस्तुष्टान्तनिवेदनपूर्वकं तदातिथ्यस्वीकारेणरात्रौतत्रनिवासः ॥ १ ॥ परेष्टुःसहस्राभादिभिर्गा-
तमाश्रमागमनम् ॥ २ ॥ तथारामप्रतिहन्द्वाहृत्प्राप्तकथनपूर्वकंगौतमास्तपोःशापभासिकथनम् ॥ ३ ॥

पृष्ट्वा तु कुशलं तत्र परस्परसमागमे ॥ कथान्ते सुमतिर्वर्क्यं व्याजहार महाशुनिम् ॥ १ ॥
इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ गजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ २ ॥
पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ ३ ॥
यदृच्छयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवासरौ ॥ कथं पद्मामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ ४ ॥
भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवावरम् ॥ परस्परस्य सदृशौ प्रमाणेकितचेष्टितैः ॥ ५ ॥
किमर्थं च भैरवश्रेष्ठौ संप्राप्तौ दुर्गमे पथि ॥ वरायुधधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ ६ ॥
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा यथावृत्तं न्यवेदयत् ॥ [अयोध्याधिपतेः पुत्रो राज्ञो दशरथस्य हि ॥
मम यज्ञसमाप्त्यर्थमागतौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
सिद्धाश्रममनुप्राप्य राक्षसानभिहत्य च ॥ इमं देशमनुप्राप्तौ वीरौ दशरथात्मजौ] ॥
सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ ८ ॥

अथरामस्यपरमपावनत्वंदर्शयत्यष्टचत्वारिंशे—पृ-
ष्ट्वातित्यादि । परस्परेत्यविभक्तिकनिर्देशः । परस्परं कु-
शलं पृष्ट्वा कथान्ते तदुत्तरान्ते इतियोजना ॥ १ ॥ इ-
मावित्यादिपञ्चश्लोकी । इमौ कुमारौ कोयंकुमारभाव-
इतिविस्मयते । दृष्टिदोषोमाभूदित्याह—भद्रंते इति ।
देवतुल्यपराक्रमौ संस्थानविशेषदर्शनेननूनमेतौविष्णु-
तुल्यपराक्रमावितिमन्यामहे । गजसिंहगतीवीरौशार्दू-
लवृषभोपमौ ॥ खड्गतुल्यस्त्वमुच्यते । गांमीर्यगमनेग-
जतुल्यौ परानिभवनाहर्गमनेसिंहतुल्यौ अयंकरगमने
शार्दूलतुल्यौ सगर्वगमनेवृषभसदृशावित्यर्थः । विशे-
षेणरावयतः शत्रूनितीवीरौ अनुभवितृणांविरोधिनि-
वर्तकावित्यर्थः । पद्मपत्रविशालाक्षौ द्रष्टृणांमाकर्षका-
वयवविशेषौ । नयनसौन्दर्यहि लावण्यपरमकाष्ठा ।
खड्गतूणीधनुर्धराविति आभरणकोटौ आयुधकोटौ च
एवामन्तर्भावः । अश्विनाविवरूपेण । रूपवत्सु अश्विनौ
प्रसिद्धौ । रूपेणासाधारणधर्मेण ताविवस्थितौ । समु-
पस्थितयौवनौ रूपानुरूपंप्रादुर्भवद्यौवनौ । यदृच्छयै-
व भाग्यवशादेव । देवलोकाङ्गां भुवं । प्राप्तौ अमरौ
कौचिदेवशेषाविवस्थितौ । तेजसादेवकुमारतुल्यावि-
त्यर्थः । एतत्तेजोविशेषबिलोकनेनैतौमर्त्यावपिअमर्त्या-
वितिप्रतिभातीतिभावः । कथंपद्मांइहप्राप्तौ अतीव-

कोमलाभ्यांपद्म्यामिहदुर्गमेपथिकथंप्राप्तावित्युदरं परि-
स्पृशति । किमर्थं एतत्प्रदर्शनेनैवावाप्तसमसाकामावि-
तिनिश्चिनुमः । कस्यवापुत्रावित्यर्थः । यद्वा कस्यपुरु-
षस्यकतमप्रयोजनायइहप्राप्तावित्यर्थः । मुने सर्वज्ञोम-
वानिममर्थजानातेवेत्यर्थः । चन्द्रसूर्यादम्बरमिव इमं दे-
शंभूषयन्तौ शैत्यप्रतापाभ्यामुभाषयिचन्द्रसूर्यतुल्यौ ।
अयंलोकोविष्णुपदमासीदितिभावः । भूषयन्तौ निज-
तेजसेतिभावः । प्रमाणं शरीरौभ्रत्यादि । इतिवत् क-
न्तर्गतभावसूचकस्मितादिचेष्टितं गमनभाषणबिलोक-
नादि । एतैः परस्परसदृशौतुल्यपुरुषान्तराभावात् ।
नरभेष्टावपिदुर्गमेपथिकिमर्थसंप्राप्तौ । पूर्वपद्मां कथं
प्राप्तावित्युक्तं संप्रतिदुर्गमंवनंकिमर्थंप्राप्तावित्युच्यते ।
वरायुधधरौ आयुधश्रेष्ठधनुराविधरौ । पूर्वमाभरणा-
न्वयेनखड्गाविकमुक्तं इदानीतान्येवायुधतयोच्यन्ते ।
यद्वा पूर्वोक्तानांवरायुधत्वमुच्यते । वरायुधधरौ आयु-
धश्रेष्ठधनुराविधरौ । पूर्वमाभरणान्वयेनखड्गाविकमुक्तं
इदानीतान्येवायुधतयोच्यन्ते । यद्वा पूर्वोक्तानांवरायु-
धत्वमुच्यते । वीरौ वीर्ययुक्तौ । पूर्ववीरशब्दोऽन्धया
व्याख्यातः । श्रोतुमिच्छामितत्त्वतः यद्यपि राजपुत्रौक-
स्यचिद्विप्रस्यज्ञान्तयेआगतावितिसामान्यतोऽजानामि-
तथापि विशेषतोऽज्ञानुमिच्छामीत्यर्थः ॥२-७॥ स्वस्य-

श्री० देवतुल्यपराक्रमौ इन्द्रतुल्यपराक्रमौ । शार्दूलवृषभोपमौ अष्टपदशार्दूलोपमौ खड्गलासगमनेवृषभोपमौ । पद्मपत्रविशा-
[पा०] १ च. पृष्ठाच. २ अ. दणधनुर्धरौ. ३ अ. न. परस्परं सदृशौ. ४ क. ग. मुनिश्रेष्ठ. ५ च. क. न. कस्यपुत्रौ
महामुने. ६ अ. यथान्यायन्यवेदयत्. ७ एतच्छ्लोकद्वयं च. च. छ. दृश्यते. ८ अ. ग. द. राक्षसानां वधतद्वचनम्.

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राजा परमहर्षितः ॥ अतिथी परमौ प्राप्तौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥

पूजयामास विधिवत्सत्काराहौ महाबलौ ॥ ९ ॥

ततः परमसत्कारं सुमतेः प्राप्य राघवौ ॥ उष्य तत्र निशामेकां जग्मतुर्मिथिलां ततः ॥ १० ॥

तान्दृष्ट्वा मुनयः सर्वे जनकस्य पुरीं शुभाम् ॥ साधुसाध्विति शंसन्तो मिथिलां समपूजयन् ॥ ११ ॥

मिथिलोपवने तत्र आश्रमं दृश्य राघवः ॥ पुराणं निर्जनं रम्यं पप्रच्छ मुनिपुङ्गवम् ॥ १२ ॥

श्रीमदाश्रमसंकाशं किंन्विदं मुनिवर्जितम् ॥ श्रोतुमिच्छामि भगवन्कस्यायं पूर्वं आश्रमः ॥ १३ ॥

तच्छ्रुत्वा राघवेणोक्तं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १४ ॥

हन्त ते कथयिष्यामि शृणु तत्त्वेन राघव ॥ यस्यैतदाश्रमपदं शैतं कोपान्महात्मना ॥ १५ ॥

गौतमस्य नरश्रेष्ठ पूर्वमासीन्महात्मनः ॥ आश्रमो दिव्यसंकाशः सुरैरपि सुपूजितः ॥ १६ ॥

स चेह तप आतिष्ठदहल्यासहितः पुरा ॥ वर्षपूगाननेकांश्च राजपुत्र मंदायशः ॥ १७ ॥

[कैदाचिद्विसे राम ततो दूरं गेते मुनौ] ॥ तस्यान्तरं विदित्वा तु सहस्राक्षः शचीपतिः ॥

मुनिवेषधरोऽहल्यामिदं वचनमब्रवीत् ॥ १८ ॥

ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिनः सुसमाहिते ॥ संगमं त्वहमिच्छामि त्वया सह सुमध्यमे ॥ १९ ॥

मुनिवेषं सहस्राक्षं विज्ञाय रघुनन्दन ॥ मूर्तिं चकार दुर्मेधा देवराजकुतूहलात् ॥ २० ॥

अथाब्रवीत्सुरश्रेष्ठं कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ कृतार्थाऽसि सुरश्रेष्ठ गच्छ क्षीर्घ्नमितः प्रभो ॥ २१ ॥

सिद्धाश्रमनिवासं तत्र स्वयंविघ्नकरराक्षसानामेता-

भ्यां बन्धं चकारादिमौदशरथकुमारौ दृष्टुं दर्शनाय मि-

थिलांगच्छतइत्येतत्समुचीयते । एतत्सर्वव्याघृतमब्र-

वीवितियोजना ॥ ८ ॥ विश्वामित्रेति सार्धश्लोकः ॥ ९ ॥

उष्य उषित्वा । ततः प्राप्तः काले । मिथिलां प्रतीतिशेषः

॥ १० ॥ तान् मिथिलां प्रतिप्रस्थितान् रामादीन् । पू-

जाप्रकारः—साधुसाध्विति ॥ ११ ॥ मिथिलाया

अपसमीपे वर्तमानं वनं मिथिलोपवनं तस्मिन् । शून्यं

उदजसंस्थानरहितं । दृश्य दृष्ट्वा ॥ १२ ॥ आश्रमसं-

काशं आश्रमबद्धासमानं । किंन्विदमित्यस्य विवरणं क-

स्यामिति ॥ १३—१४ ॥ अहल्यानुग्रहे तु काल-

स्पृतिजसंतोषे हन्तेति । महात्मना कोपाच्छात्रं प्राप्त-

शायं । इवमाश्रमपदं यस्य भवति तं कथयिष्यामि-

त्त्वेन शृणु ॥ १५ ॥ दिव्यसंकाशः दिव्यत्वेन भास-

मानः ॥ १६ ॥ वर्षपूगान् वर्षसमूहान् ॥ १७ ॥

अन्तरं मुनिरहितकालं । मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः

॥ १८ ॥ ऋतुकालं । “षोडशर्तुर्निशाक्षीणां” इत्युक्त-

कालं । अर्थिनः कामाद्गोमार्थिनः । अनृतुकालत्वा-

न्नायमवसरइत्यहल्याप्रतिषिद्धमित्यवगम्यते । सुस-

माहिते सम्यक्पूजणानिर्मिते । अतिसुन्दरीत्यर्थः

॥ १९ ॥ सहस्राक्षं विज्ञाय कदाचिदपि मुनिनैवमर्थना-

भावादन्यस्याप्रवेष्टुमशक्तेरिन्द्रस्यैवास्मिन्निबहुकालम-

मिलाषश्रवणाच्चेति भावः ॥ २० ॥ कृतार्थेन संतुष्टेने-

त्यर्थः । अन्तरात्मना मनसा उपलक्षिता ॥ २१ ॥

छात्राभिलेखनेन भाग्यसंपत्तिस्तुचिता । ति० प्रभुत्वाद्गणपतीरामः । अन्यगतिर्लेखमणः । तथाशार्ङ्गलाकृतीरामः इवभाकृतिर्लेखमणः ।

ति० किं च देवौ कीदृशीौ । तुल्यपराक्रमौ परस्परसदृशपराक्रमौ ॥ २ ॥ ति० तस्य आश्रमस्य । अन्तरं मुनिसंनिधानरहि-

तकालं । शचीपतिरित्यनेन शचीतोषिवीन्द्रवर्ममहत्वात्प्रयोजितं । मुनिवेषधरः गौतमवेषधरः । अमरुपसमाप्तायेति वक्ष्यमाणत्वात्

॥ १८ ॥ ति० सहस्राक्षं विज्ञाय ऋतुकालं प्रतीक्षन्ते नार्थिन इति वचनात्तपसा च आश्रमवर्तिसर्वप्राप्तिजातस्य शङ्काभावाद्यौतम-

[पा०] १ च. छ. श. न. परमविस्मितः. २ श. परमप्राप्तौ. ३ श. द. तादृष्ट्वा. य. तेदृष्ट्वा. ४ ख. निर्जनं रामः.

५ श. न. इवमाश्रमसंकाशः. ६ च. छ. न. किंन्विदमुनिवर्जितम्. ७ श. द. कोपान्महात्मनः. ख. कोपान्महर्षिणा. क. न.

महामुनेः. ८ क. य. छ. न. सचात्रतपआतिष्ठत्. ९ ख. ग. च—द. वर्षपूगान्यनेकानि. १० ख. ज. महायशः.

११ इदमर्थे क. ख. क. य. छ. न. दृश्यते. १२ क. य. छ. दूरगते मुनौ. १३ अ. द. त्वया. क. य. छ. य. विदित्वा च.

१४ क. य. छ. श. य. धरोभूत्वा अहल्यामिदमब्रवीत्. १५ क. ख. च. श. न. रत्तिचकार. १६ ग. कृतार्थो वि.

१७ य. क्षीप्रमलक्षितः.

आत्मानं मां च देवेश सर्वदा रक्ष भानद ॥ इन्द्रस्तु ग्रहसन्वाक्यमहल्यामिदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 सुश्रोणि परितुष्टोसि गमिष्यामि यथागतम् ॥ २३ ॥
 एवं संगम्य तु तथा निष्क्रामोर्दजात्ततः ॥ संसंभ्रमात्स्वरत्राम शङ्कितो गौतमं प्रति ॥ २४ ॥
 गौतमं स ददर्शाथ मविशन्तं महासुनिम् ॥ देवदानवदुर्धर्षं तपोबलसमन्वितम् ॥ २५ ॥
 तीर्थोदकपरिक्षिप्तं दीप्यमानमिवानलम् ॥ गृहीतसैमिधं तत्र सकुशं मुनिपुत्रवम् ॥ २६ ॥
 दृष्ट्वा सुरपतिस्ततो विवर्णवदनोऽभवत् ॥ २७ ॥
 अथ दृष्ट्वा सहस्राक्षं मुनिवेषधरं मुनिः ॥ दुर्धृषं वृत्तसंपन्नो रोषाद्भचनमब्रवीत् ॥ २८ ॥
 मम रूपं समाख्याय कृतवानसि दुर्मते ॥ अकर्तव्यमिदं तस्माद्विफलस्त्वं मविष्यसि ॥ २९ ॥
 गौतमेनैवमुक्तस्य संरोपेण महात्मना ॥ पेततुर्धृषणौ भूमौ सहस्राक्षस्य तत्क्षणात् ॥ ३० ॥
 [व्यथितस्सहसा चासीद्वतौजा विफलीकृतः ॥ धर्षितस्तपसोग्रेण कम्भलं चैवमाविशत्] ॥ ३१ ॥
 तथा शङ्का स वै शक्रमहल्यामपि शप्तवान् ॥ इह वर्षसहस्राणि बहूनि त्वं निवत्स्यसि ॥ ३२ ॥
 वीर्यमक्षा निराहारा तप्यन्ती मस्यशायिनी ॥ अदृश्या सर्वभूतानामाश्रमेसिभिवत्स्यसि ॥ ३३ ॥
 यदेतैव तद्वनं चोरं रामो दशरथात्मजः ॥ आगमिष्यति दुर्धर्षस्तदा पूता मविष्यसि ॥ ३४ ॥

रक्ष अत्रकाशगमनावितिभावः ॥ २२ ॥ सुश्रोणीत्यर्थः ॥ २३ ॥ सः । संभ्रमात् भयान् । “संभ्रमोद्भादरे भये” इतिनिघण्टुः । शङ्कितः शङ्कायाम् ॥ २४ ॥ गौतममिति श्लोकद्वयं । अथ उदजाभिष्क्रमणकालएव । परिक्षिप्तं स्नात्वाऽऽगतमित्यर्थः । तत्र आश्रमे ॥ २५ ॥ २६ ॥ दृष्ट्यर्थः । विवर्णवदनः शुष्कमुखः ॥ २७ ॥ मुनिवेषधरं स्ववेषधरं ॥ २८ ॥ स्वभार्यासंगमस्यदुः-
 शीलत्वेनावाध्यत्वाविदमित्याह । विफलः विगतपृषणः । “लामनिष्पत्तिभोगेषुबीजेफालेधनेफलं” इतिनिघण्टुः ॥ २९ - ३२ ॥ कथंनिवासमात्रस्यशापत्वमितितद्विबु-
 जोति—वायुभक्षेति । निराहारा अन्नपानादिरहिता । तप्यन्ती तप्यमाना । मस्यशायिनी मस्यस्यना । अ-
 त्रबुद्धिपूर्वकव्यभिचारस्यविधीयमानं प्रायश्चित्तं शापाप-
 देशेनोच्यते । एवं व्यक्ततयावाल्मीकिवचनेस्थिते शै-
 लीभवेतिशापः रामपादस्पर्शात्शिलात्वमुक्तिरितिपुरा-
 णकथा कल्पान्तरवृत्तमनुसृत्येतिबोध्यं ॥ ३३ ॥ पूता
 भविष्यसि तत्प्रादुरागस्तर्षादितिभावः । एतेनबहुव-
 र्वाप्रायश्चित्तकरणमपिमगवत्प्रादरेणुस्पर्शस्यकलानाई-

वेधोऽयमिन्द्रइतिहावेत्यर्थः । देवराजकुतूहलात् समामभिलषतीतिकौतुकात् विस्मयतिकौतुकाच्चेत्यर्थः ॥ २० ॥ ति० शीघ्रग-
 मनेहेतुः शापतोरक्षणं । विशिष्टाक्षीवर्तितेनप्रहासः रक्षणस्यदुर्भस्वाद्वा गौतमतपोभङ्गस्यसेहस्यकरणेनाग्निमहापादिभयमस्पमितिसा
 ॥ २२ ॥ ति० तप्यन्ती स्वकृताकार्यस्मरणेनपीडिता । पुराणादिप्रसिद्धशिलारूपप्राप्तिशापस्तु कल्पान्तरिणइतिनिघोषः । अत्रशिलाक-
 पत्वेतात्पर्यकल्पने वातमक्षेप्यनेनविरोधः स्पष्टएवेतिकेचित् । वस्तुतस्तु अदृश्येत्यस्यस्वकपेणादृश्या शिलाप्रतिमाकूपेणसर्वदृश्येत्यर्थः ।
 नचतावताचैतन्यहानिरितिषुबापीशस्यादेवेत्यतोवातमक्षा । तवतिरिक्ताहाराभावाच्चनिराहारा । तप्यन्तीस्वकर्मभेतिषेवः ।
 तादृश्यपिमस्यशायिनीननुसिधा इतिनकश्चिद्विरोधः ॥ अयंशापवत्तत्क्षणमज्ञानन्तमगवत्प्रादरेण ॥ तदुक्तंप्रादरे । “शापदग्धा-
 पुराभर्त्रारामशकापराधतः । अदृश्याख्याशिलाजज्ञेयतल्लिङ्गकृतस्त्वरा” इति । शिला तत्प्रतिमाकारा । शतशब्दोऽनन्तवाची ।
 लिङ्गशब्देनमगाकारंविहं । खरादिन्द्रः ॥ ३३ ॥

[पा०] १ ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. सर्ववारक्ष. क. च. छ. झ. ञ. रक्षगौतमात्. २ क. ख. ग. च. परितुष्टोस्मिमुशोमि.
 ३ क. झ. संगम्यदुतदा. च. छ. संगम्यदुतथा. ४ ख. टयातथा. ५ ख. घ. संसंभ्रमस्त्वरन्. ज. संसंभ्रमात्प्रेकामन्.
 ६ क.—ज. क. ट. संदर्शाथ. ७ ख. समिधेशक. ८ ख. ग. च.—ट. विवर्णवदनोऽभवत्. ९ क.—ट. अकर्तव्यमिदं व-
 स्मात्. १० ग. गौतमेनैवमुक्तु. ११ झ. सुरोपेण. घ. गौतमेनैवमुक्तसहस्राक्षस्यतत्क्षणात्. पेततुर्धृषणौभूमौसरोपेणमहात्मना.
 १२ अयंश्लोकः क. दृश्यते. १३ घ. अयंशावत्वावैशकंमार्यामपिचशप्तवान्. क. च. छ. झ. ञ. ट. तथाशावत्वावैशकं
 भार्यामपिच. क. तथाशावत्वावैशकं. १४ ख. यदेवेचं. १५ क. च. छ. झ. ञ. वहुनिनिषिधसिष्यसि. घ. वहुन्यत्रनिष्यसि.
 १६ क. च. छ. झ. ञ. वातमक्षा. क. वायुमक्षाशिलाभूतः. १७ ख. मलिनामस्यशायिनी. १८ क.—ट. माधमेऽसिन्वसिष्यसि
 क. ख. घ. माधमेऽसिन्वसिष्यसि. १९ ख. क.—ट. यदात्वेतद्वनं.

तस्यातिध्येन दुर्वृत्ते लोभमोहविजिता ॥ मत्सकाशे मुदा युक्ता खं वपुर्धारयिष्यसि ॥ ३५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा गौतमो दुष्टचारिणीम् ॥ इममाश्रममुत्सृज्य सिद्धचारणसेविते ॥
हिमवच्छिखरे रम्ये तपस्तेपे महातपाः ॥ ३६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

देवैः गौतमशापेन वृषणरहितस्य देवेन्द्रस्य पितृदेवमसादनेन मेघवृषणसंयोजनम् ॥ १ ॥ विनामित्रनिवेशेन गौतमाश्रमप्रवे-
शिनोरामस्वदर्शनमात्रेण प्रातुर्भूतविष्यरूपयाऽहल्यया तदाभीर्लसन्निहितेन गौतमेन सह श्रीरामारक्षणम् ॥ २ ॥

अफलस्तु ततः शक्रो देवानमिपुरोधसः ॥ अज्रवीजस्तर्वदनः सौर्विसङ्घान्सचारणान् ॥ १ ॥
कुर्वता तपसो विभ्रं गौतमस्य महात्मनः ॥ क्रोधमुत्पाद्य हि मया सुरकार्यमिदं कृतम् ॥ २ ॥
अफलोसि कृतस्तेन क्रोधात्सा च निराकृता ॥ शापमोक्षेण महता तपोस्यापहतं मया ॥ ३ ॥
तस्मात्सुरवराः सर्वे सौर्विसङ्घाः सचारणाः ॥ सुरसाक्षकरं सर्वे सफलं कर्तुमर्हथ ॥ ४ ॥
शतक्रतोर्वचः श्रुत्वा देवाः साभिपुरोगमाः ॥ पितृदेवानुपेत्याहुः सर्वे सह मरुद्गणैः ॥ ५ ॥
[पुंराऽविचार्य मोहेन ऋषिपत्नीं शतक्रतुः ॥ धर्षयित्वा मुनेऽशापात्तत्रैव विफलः कृतः ॥
इदानीं कुप्यते देवान्देवराजः पुरन्दरः] ॥ ६ ॥

अयं मेघः सवृषणः शक्रो ह्यवृषणः कृतः ॥ मेघस्य वृषणौ गृह्य शक्रायाशु प्रयच्छथ ॥ ७ ॥

सीत्युक्तं ॥ ३४ ॥ पूतलेपिपूर्वरूपप्राप्तिस्तत्पादपूजां-
विमानसंभवतीत्याह—तस्यैति । मत्सकाशे मत्समी-
पे । स्थितेतिशेषः । खंवपुः दृश्यंवपुः । केचिदिदंश्रो-
कद्वयप्रक्षिप्तमित्याहुः । तत्र । “स्मरन्तीगौतमवधः”
इत्यनुत्तरसर्गवचनविरोधान् ॥ ३५ ॥ एवमितिसा-
र्थश्लोकः । तपस्तेपे तच्छापकृतपापप्रायश्चित्तार्थः ॥ ३६ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिं-
शः सर्गः ॥ ४८ ॥

अभिपुरोधसः अभिपुरोगमान् । अज्रवदनः अज्रशब्दे-
न तत्कार्ये दैन्यमुच्यते ॥ १ ॥ महात्मनः गौतमस्य तपसः
अस्मत्पदव्यवनकारणस्य विभ्रं क्रोधमुत्पाद्य तस्य क्रोध-
जननमुखेन कुर्वतामया इदं गौतमतपोभङ्गरूपं । सुर-
कार्यकृतं सर्वदेवपदव्यवनाहृतप्रोगौतमेन कृतं । तस्य-
तपोनाशकमहाक्रोधोत्पादनाय तद्भार्यया तु मया व्यभि-
चारः कृत इत्यर्थः ॥ २ ॥ तेन गौतमेन । सा अहल्या ।
निराकृता शापमोक्षपूर्वकलका । शापमोक्षेण मया अह-
ल्यायां च शापदानेन ॥ ३ ॥ हे सर्वे सुरवरा इति संबो-
धनं । द्वितीयसर्वशब्दस्य सर्वेय्यमिति संबन्धः ।
साहसं साहाय्यं । सफलं मामिति शेषः ॥ ४ ॥ पितृदे-
वान् अधिकव्यवाहनादीन् ॥ ५—६ ॥ अयं इदानीं

अनयोर्द्वयोः शापयोरेकः पूर्वमेव मुक्तः अपरस्त्वयामो
चनीय इत्याशयेनाह एकोनपञ्चाशो—अफल इत्यादि ।

शि० मत्सकाशं मत्सकाशं सामीप्यं यस्मात् मत्समीपगमनयोग्यमित्यर्थः । खंवपुः । अत्र प्राचीनामन्त्रेणानुमहवचनोक्त्यामुने-
र्दयाद्वल्लव्यं । ती० खंवपुर्धारयिष्यसीत्यनेन पद्मपुराणोक्तपाषाणावस्थामुच्यते । तथाच पादो “साततस्वस्वरात्मस्वपादस्पर्शान्म-
हात्मनः । अभूत्सुखावनितासमाक्रान्तामहाशिला” इति ॥ ३५ ॥ इत्यष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥

[पा०] १ ख. तस्यातिथ्यमुद्वृत्तेः कृत्वा पापविजिता. २ क—ट. मत्सकाशं. ३ क—न. देवानमिपुरोगमान्, ख.
न. देवान्सामिपुरोधसः. ४ क. ख. छ. झ. ञ. अस्तनयनः, ख. वार्तवदनः. ५ क. न. छ. झ. ञ. सिद्धगन्धर्वचारणान्.
६ ख. कोपमुत्पाद्य. ७ क. क. झ. छ. तन्मासुरवराः, ख. तन्मासुरगणाः. ८ ग. सुरसाक्षकृतं, क. ख. क. झ. ञ.
सुरकार्यकृतं. ९ क. झ. युयंसफलं, ख. नित्यंसफलं. १० ख. ग. सहसर्वैर्मरुद्गणैः, न. सर्वैस्सहमरुद्गणैः. ११ इदमर्धत्रयं
ख. न. छ. इत्यते. १२ ग. क. झ. प्रयच्छत, च. छ. न. प्रदीयताम्.

अफलस्तु कृतो मेषः परां तुष्टिं प्रदास्यति ॥ ८ ॥

भवतां हर्षणार्थं च ये च दास्यन्ति मानवाः ॥ [अक्षयं हि फलं तेषां यूयं दास्यथ पुष्कलम्] ॥ ९ ॥

अग्रेस्तु वचनं श्रुत्वा पितृदेवाः समागताः ॥ उत्पाद्य मेषवृषणौ सहस्राक्षे न्यवेशयन् ॥ १० ॥

तदाप्रभृति काकुत्स्थः पितृदेवाः समागताः ॥ अफलान्भुञ्जते मेषान्फलैस्तेषामयोजयन् ॥ ११ ॥

इन्द्रस्तु मेषवृषणस्तदाप्रभृति राघव ॥ गौतमस्य प्रभावेन तैपसश्च महात्मनः ॥ १२ ॥

तदागच्छ महातेज आश्रमं पुण्यकर्मणः ॥ तारयैनां महाभागामहल्यां देवरूपिणीम् ॥ १३ ॥

विश्वामित्रवचः श्रुत्वा राघवः सहलक्ष्मणः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य तस्मांश्रममथाविशत् ॥ १४ ॥

ददर्श च महाभागां तपसा द्योतितप्रभाम् ॥ लोकैरपि समागम्य दुर्निरीक्षां सुरासुरैः ॥ १५ ॥

अयस्त्राभिर्मितां धात्रा दिव्यां मायामयीमिव ॥ सतुषारावृतां साभ्रां पूर्णचन्द्रप्रभामिव ॥ १६ ॥

[धूमेनापि परीताङ्गीं दीप्तामग्निशिखामिव] ॥ मध्येऽमसो दुराधर्षा दीप्तां सूर्यप्रभामिव ॥ १७ ॥

सौ हि गौतमवाक्येन दुर्निरीक्ष्या बभूव ह ॥ त्रयाणामपि लोकानां धावद्रामस्य दर्शनम् ॥

शापस्यान्तमुपागम्य तेषां दर्शनमागता ॥ १८ ॥

राघवौ त्वतिथी तस्याः पादौ जगृहतुस्तदा ॥ स्मरन्ती गौतमवचः प्रतिजग्राह सौ च तौ ॥ १९ ॥

पाद्यमर्घ्यं तैषाऽऽतिथ्यं चकार सुसमाहिता ॥ प्रतिजग्राह काकुत्स्थो विधिदृष्टेन कर्मणा ॥ २० ॥

यज्ञेयुष्मभ्यंनियुज्यमानोमेषः । गृह्य गृहीत्वा ॥ ७ ॥

तद्दानेऽस्मत्पुष्टिवैकल्यस्यादित्यत्राह—अफलइत्यर्थः ।

प्रदास्यतीत्यनुगृह्णन्ति ॥ ८ ॥ दातृणामपि फलन्यूनता-

नभवत्वित्यनुगृह्णन्ति । भवतामिति । दास्यन्ति । अवृ-

षणमितिशेषः ॥ ९ ॥ अग्निपुरःसराणामित्यर्थः । मेष-

स्य तवायूपेनियुक्तस्य मेषस्य वृषणौ ॥ १० ॥ तदाप्रभृति

वृषणदानात्प्रभृति । दत्तसजातीयत्वाद्दृषणौ विनासे-

षान्भुञ्जते । तेषां सवृषणानां । फलैः सवृषणमेषदा-

नफलैरित्यर्थः । अयोजयन् दातृनिमित्तशेषः ॥ ११ ॥

गौतमस्य तपसः प्रभावेन वृषणहान्या । मेषवृषणोभूदि-

त्यर्थः ॥ १२ ॥ तत् तदागमनावधित्वाद्दहत्याशापस्ये-

त्यर्थः ॥ १३-१४ ॥ रामसंनिधानमात्रेणाहल्यामुक्त-

शापास्वरूपप्राप्तेत्याह—दर्शनेति सार्धश्लोकद्वयं । ॥ १५ ॥ विधिदृष्टेन शास्त्रदृष्टेन । कर्मणा प्रकारेण ।

तपसा वाच्याहारत्वावितपसा । द्योतितप्रभां अतिशयि-

तप्रभां । अतएव लोकैः मानुषैः । सुरासुरैरपि । समाग-

म्य समीपमागत्य । दुर्निरीक्षां दिव्यां अतिमानुषरू-

पां । मायामयीमिव मायानिर्मितामिवस्थितां । वृक्षल-

ताकुसुमान्तर्बर्तित्वेन सतुषारावरणां । साभ्रांचन्द्रप्रभा-

मिवस्थितां । आवृतशब्द आवरणार्थकः । भावेनिष्ठा

स इति भिन्नपदं वा । अक्रौर्यदुर्निरीक्ष्यत्वाभ्यां प्रतिबिम्ब-

सूर्यप्रभातुल्यां ॥ १५-१७ ॥ अहत्यासाकथमिदा-

नीदृश्याऽऽसीदित्यत्राह सार्धेन—साहीत्यादि ॥ १८ ॥

तस्याः वृद्धमुनिपत्न्याः । गौतमवचः “तस्यातिथ्येन

दुर्वृत्ते” इत्यादिकं । प्रतिजग्राह पूजनीयत्वेनेति शेषः

दुर्वृत्ते” इत्यादिकं । प्रतिजग्राह पूजनीयत्वेनेति शेषः

ति० अमसः लक्षणया तद्युक्तमेषस्य मध्यस्थारविप्रभामिव ददर्श ॥ १७ ॥ ति० तौरामपादौ प्रतिजग्राह स्तुष्ट्याग्रणनाम । श्रुत्वा

तौ रामलक्ष्मणौ प्रतिजग्राह पूज्यत्वबुद्धिमकरोदिति । तत्र । अग्रे काकुत्स्थ इत्येकवचनप्रयोगात् ॥ शि० तौरामलक्ष्मणौ ॥ १९ ॥

शि० काकुत्स्थः लक्ष्मणसहितो रामः । ति० काकुत्स्थोरामः । तस्यैव सुख्यतया पूजनात् ॥ २० ॥ इत्येकोनपञ्चाशत्सर्गः ॥ ४९ ॥

[पा०] १ ज. सर्वोत्पृष्टिः २ क. च. छ. झ. न. ट. हर्षणार्थं च. क. ख. ग. ज. हर्षणार्थाय. ३ इदमर्थं ग. क. च. छ. झ. न. ट. दृश्यते. ४ ख. इत्यर्धवचनं श्रुत्वा ५ क—न. तपसा च महात्मनः. ट. तापसस्य. ६ ख. ग. महातेजः. ७ ग. तदाश्रममथाविशत्. क. ख. घ—ट. आश्रमं प्रतिविशत्. ८ क. तुषारेणावृतां साभ्रां. ९ इदमर्थं क. घ—ट. दृश्यते. क. ख. ड. च. छ. झ. न. ट. पुस्तकेषु सतुषारावृतां—धूमेनापि परीताङ्गी—इत्यर्थे योर्व्युत्क्रमो दृश्यते. ग. पुस्तके सूर्यप्रभामिव स्थानन्तरं—धूमेनापीत्यर्थे दृश्यते. १० क. झ. ट. भिपरीताङ्गी. ११ च. छ. ज. ट. सापिगौतम. १२ घ. ट. दर्शनात्. १३ क. च. छ. झ. न. ट. राघवौ तदावस्थाः. क—घ. राघवौ तदावस्थाः. ज. तथावस्थाः. १४ क. च. छ. झ. न. मुदा. १५ क. घ—छ. झ. न. ट. सापितौ. १६ ग. तदातिथ्यं. मथातिथ्यं.

पुष्पवृष्टिर्महत्वासीद्देवदुन्दुभिनिखनैः ॥ गन्धर्वाप्सरसां चापि महानासीत्सैमागमः ॥ २१ ॥
 साधुसाध्विति देवास्तामहल्यां समपूजयन् ॥ तपोबलविशुद्धाङ्गीं गौतमस्य वशानुगाम् ॥ २२ ॥
 गौतमो हि महातेजा अहल्यासहितः सुखी ॥ रामं संपूज्य विधिवत्पक्षेपे मँहातयाः ॥ २३ ॥
 रामोपि परमां पूजां गौतमस्य मँहामुनेः ॥ सकाशाद्विधिवत्प्राप्य जगाम मिथिलां ततः ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्ये बालकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥

पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

जनकेनरामलक्ष्मणसहविश्वामित्रस्यस्वपुरपरिसरगमनश्रवणाच्छतानन्देनसहप्रत्युज्जगामनेनपरिपूजनम् ॥ १ ॥ विश्वामित्रेणजनकंप्रतिसाकल्येनरामवृत्तान्तनिवेदनपूर्वकंभनुर्दिदृशकथनम् ॥ २ ॥

ततः प्राशुचरार् गत्वा रामः सौमित्रिणा सह ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ १ ॥
 रामस्तु मुनिशार्दूलमुवाच सहलक्ष्मणः ॥ साध्वी यज्ञसमृद्धिर्हि जनकस्य महात्मनः ॥ २ ॥
 बहूनीह सहस्राणि नानादेशनिवासिनाम् ॥ ब्राह्मणानां महाभाग वेदाध्ययनशालिनाम् ॥ ३ ॥
 ऋषिवाटाश्च दृश्यन्ते शकटीशतसंकुलाः ॥ देशो विधीयतां ब्रह्मन्यत्र वत्स्यामहे वयम् ॥ ४ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ निवेदामकरोद्देशे विविक्ते सलिलायुते ॥ ५ ॥
 विश्वामित्रमनुप्राप्तं श्रुत्वा स नृपतिस्तदा ॥ शतानन्दं पुरस्कृत्य पुरोहितमनिन्दितम् ॥
 प्रत्युज्जगाम सहसा विनयेन समन्वितः ॥ ६ ॥
 ऋत्विजोपि महात्मानस्त्वर्ध्वमादाय सत्वरम् ॥ विश्वामित्राय धर्मेण ददुर्मन्त्रपुरस्कृतम् ॥ ७ ॥

पाथादिकंचकारेत्यन्वयः ॥ २० ॥ रामस्येतिशेषः । सम्यगागमःसमागमः नृत्तगीतादिकमितियावत् ॥ २१ ॥ गौतमस्यवशानुगामित्यनेन गौतमस्तदा रामागमनंविदित्वासमागतइत्यवगम्यते ॥ २२ ॥ तेपे तत्रैवाश्रमइतिशेषः ॥ २३ ॥ ततः तस्माद्देशात् ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे सणिमन्त्रीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशःसर्गः ॥ ४९ ॥

एवंरामस्यपरमपावनत्वमुक्तं अथतत्त्वसीताविवाहवृत्तान्तंप्रस्तौतिश्रियं पतित्वंप्रतिपादयितुं पञ्चाशे-ततः

शि० इयंयज्ञसमृद्धिःसाध्वी । द्विशब्दइयमित्यर्थः ॥ २ ॥ वि० विश्वामित्रमित्यादिसार्धश्लोकद्वयमेकान्वयं । ऋत्विजोपीत्यत्रपुरस्कृत्येत्यनुकर्षः । महात्मानइतिद्वितीयार्षेप्रथमा । धर्मेण धर्मशास्त्रमार्गेण ददौ । अर्घ्यमितिशेषः । धर्मपुरस्कृतमित्यर्घ्यविशेषणं । “महाजगामहोर्षवाश्रोत्रियायोपकल्पयेत्” इतिशास्त्रोक्तेनधर्मसाधनेनपुरस्कृतं तत्सहितमितियावत् ॥ शि० सलराः सरायुक्ताः महात्मानःऋत्विजः धर्मेण धर्मोत्पादकविधिना मन्त्रपुरस्कृतंअर्घ्यमादाय ग्राहयित्वा ददुः जनकेनदापयामासुः ॥ ७ ॥

[पा०] १ क—घ. च. दुन्दुभिनिखनः २ ख. गन्धर्वाप्सरसानां च. क. ड. च. छ. झ. अ. अप्सरसांचैव. ३ क. ख. ड. न. छ. झ. अ. त्समुत्सवः. ४ ट. महायशः. ५ ख. घ. ज. ट. महात्मनः. ६ क. ड. च. छ. झ. अ. ट. निवासमकरोद्देशे. ७ क. ड. अ. झ. ट. सलिलान्विते. ८ क—घ. विश्वामित्रमुनिश्रेष्ठे. ९ ड. च. छ. झ. अ. नृपवरस्तदा १० ड. च. छ. झ. अ. अनिन्दितः. ११ ड. च. छ. झ. अ. पुस्तकेषु प्रत्युज्जगामसहसा-ऋत्विजोपिमहात्मानः इत्यर्थयोःपौर्वापर्यदृश्यते. १२ ज. विस्मयेनसमन्वितः. १३ क. ख. ग. ज. ट. सलराः. १४ ड. छ. झ. अ. ददौधर्मपुरस्कृतम्.

प्रतिगृह्य तु तां पूजां जनकस्य महात्मनः ॥ पप्रच्छ कुशलं राज्ञो यज्ञस्य च निरामयम् ॥ ८ ॥
 सै तांश्चापि मुनीन्पृष्ट्वा सोपाध्यायपुरोधसः ॥ यथान्यायं ततः सर्वैः समागच्छत्प्रहृष्टवत् ॥ ९ ॥
 अथ राजा मुनिश्रेष्ठं कृताञ्जलिरभाषत ॥ आसने भगवन्नास्तां सहैभिर्मुनिसप्तमैः ॥ १० ॥
 जनकस्य वचः श्रुत्वा निषसाद भद्राभुनिः ॥ पुरोधो ऋत्विजश्चैव राजा च सह मन्त्रिभिः ॥ ११ ॥
 आसनेषु यथान्यायमुपविष्टान्समन्ततः ॥ दृष्ट्वा स नृपतिस्तत्र विश्वामित्रमथाम्रवीत् ॥ १२ ॥
 अथ यज्ञसमृद्धिर्मे सफला दैवतैः कृता ॥ अथ यज्ञफलं प्राप्तं भगवद्दर्शनान्मया ॥ १३ ॥
 घन्योस्म्यनुगृहीतोस्मि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ यज्ञोपसदनं ब्रह्मप्राप्तोस्मि मुनिभिः सह ॥ १४ ॥
 द्वादशाहं तु ब्रह्मर्षे शेषमाहुर्मनीषिणः ॥ ततो भागार्थिनो देवान्द्रष्टुमर्हसि कौशिक ॥ १५ ॥
 इत्युक्त्वा मुनिशार्दूलं प्रहृष्टवदनस्तदा ॥ पुनस्तं परिपप्रच्छ प्राञ्जलिः प्रणतो नृपः ॥ १६ ॥
 इमौ कुमारौ भद्रं ते देवतुल्यपराक्रमौ ॥ गैजसिंहगती वीरौ शार्दूलवृषभोपमौ ॥ १७ ॥
 पद्मपत्रविशालाक्षौ खड्गतूणीधनुर्धरौ ॥ अश्विनाविव रूपेण समुपस्थितयौवनौ ॥ १८ ॥
 यैश्चक्षुयैव गां प्राप्तौ देवलोकादिवामरौ ॥ [पुण्डरीकविशालाक्षौ वरायुधधराबुभौ ॥ १९ ॥
 बद्धगोधाङ्गुलित्राणौ खड्गवन्तौ महाद्युती ॥ काकपक्षधरौ वीरौ कुमाराविव पावकी ॥
 रूपौदायर्गुणैः पुंसां दृष्टिचिन्तापहारिणौ ॥ २० ॥
 प्राकाश्यं कुलमस्माकं मामुद्धर्तुमिहागतौ] ॥ कथं पश्यामिह प्राप्तौ किमर्थं कस्य वा मुने ॥ २१ ॥
 वरायुधधरौ वीरौ कस्य पुत्रौ मेहामुने ॥ भूषयन्ताविमं देशं चन्द्रसूर्याविवांबरम् ॥ २२ ॥
 परस्परस्य सहशौ प्रमाणेकितचेष्टितैः ॥ काकपक्षधरौ वीरौ श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥ २३ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा जनकस्य महात्मनः ॥ न्यवेदयन्मेहात्मानौ पुत्रौ दशरथस्य तौ ॥ २४ ॥

क्षणं । मन्त्रपुरस्कृतमित्यनेनमधुपर्ककरणमुच्यते ॥ ७ ॥
 निरामयं निरुपपन्नवत् ॥ ८ ॥ तान् अर्घ्यदातृन् । सो-
 पाध्यायपुरोधसः उपाध्यायाः ऋत्विजः । पुरोधः
 शतानन्दः तत्सहितांस्तान् । कुशलपृष्टेत्यर्थः । सर्वैः
 जनैः शतानन्दऋत्विगादिभिः । प्रहृष्टवन् सहर्षमित्य-
 र्थः । भावेनिष्ठा । यथान्यायं यथाक्रमं । पृष्टेत्यन्वयः
 ॥ ९—१० ॥ राजाचेति विश्वामित्रवचनादित्यर्थसि-
 द्धम् ॥ ११ ॥ उपविष्टान् तानितिशेषः ॥ १२ ॥ य-
 ज्ञसमृद्धिः समप्रता जातेतिशेषः । सादैवतैः सफलाकृ-

ताच्च । तिष्ठतुयज्ञः भवद्दर्शनमेवयज्ञफलमित्याह—अ-
 थयज्ञफलमिति ॥ १३—१४ ॥ द्वादशअहानिसमा-
 हृतानिद्वादशाहं “राजाहस्सस्त्रिभ्यष्टच्” इतिटच् ।
 “नसङ्ख्यादे—” इत्यङ्गादेशाभावात् । द्वादशदिनान्य-
 वशिष्टानियज्ञस्येतिमनीषिणऋत्विजआहुः । ततःभा-
 गार्थिनोदेवानिति द्वादशदिनान्तेसुत्याहोमोभविष्यती-
 त्यर्थः ॥ १५ ॥ प्रहृष्टेति कुतूहलविशेषः सूच्यते ॥ १६ ॥
 इमावित्यादिश्लोकपञ्चकंन्याख्यातं ॥ १७—२३ ॥
 तौ दशरथस्यपुत्राविति न्यवेदयदित्यर्थः ॥ २४ ॥

ति० यज्ञसमृद्धिः अजयैकस्वराहित्यसाद्रूप्यव भूतएवसफलाकृता । इष्टिरितिशेषः ॥ १३ । ति० दीक्षाकर्तव्यत्वेनाहुः ।
 दीक्षायत्तावन्तिदिनान्यवशिष्टानिऋत्विजआहुः ॥ १५ ॥ इतिपञ्चाशत्सर्गः ॥ ५० ॥

[पा०] १ क. ग. प्रतिगृह्यत्, २ क. च. छ. झ. न. ट. सतांश्चापि, ज. सतानितिमुनिपृष्ट्वा, क. ग. सतांश्चापिमुनिर्हृ-
 द्वा, घ. सतांश्चापिमुनिपृष्टान्, ख. मुनीन्पृष्ट्वा, ३ क. ख. सोपाध्यायपुरोहितः, ४ क. च. छ. झ. न. ट. यथार्हवृषभिसर्वैः,
 ख. यथान्यायंमुनिवैरैः, घ. ज. यथान्यायसृष्टिसर्वैः, क. यथान्यायंमुनिवरान्, ५ घ. समागम्यप्रहृष्टवत्, ६ क. ग. क. च.
 छ. झ. न. ट. भगवानास्तां, ७ ख. ग. क. च. छ. झ. न. मुनिपुङ्गवैः, ८ क—छ. झ. भ. ट. मुपविष्टास्समन्ततः, ९ क. झ.
 दीक्षामाहुर्मनीषिणः, क. ख. छ. न. शेषमाहुर्मनीषिनः, १० क. घ. प्रहृष्टवदनस्तदा, ख. प्रहृष्टवदनस्तथा, झ. प्रहृष्टवचनस्तदा,
 ११ क. ततःपुनस्तंप्रच्छ, १२ कं—ट. प्रयतो नृपः, १३ क. झ. न. गजतुल्यगती, १४ क—घ. यश्चक्षुयैव, १५ घ. ज.
 ट. संप्राप्तौ, १६ एतदर्थपंचकं क. ख. च. दृश्यते च. छ. पुस्तकयोःप्रमाणेकितचेष्टितैरित्यतःपरदृश्यते, १७ ख. महाबलौ
 १८ ख. घ. ज. ट. रूपेणेकितचेष्टितैः, १९ ख. सर्वलक्षणसंपन्नौ, क. कस्यपुत्रौमुनिश्रेष्ठ, २० क. क. च. छ. झ. न. दमेयात्मा,
 वा. रा. १५

सिद्धाश्रमनिवासं च राक्षसानां वधं तथा ॥ तच्चागमनमव्यग्रं विशालायाश्च दर्शनम् ॥ २५ ॥
 अहल्यादर्शनं चैव गौतमेन समागमम् ॥ महाधनुषि जिज्ञासां कर्तुमागमनं तथा ॥ २६ ॥
 एतत्सर्वं महातेजा जनकाय महात्मने ॥ निवेद्य विररामाय विश्वामित्रो महामुनिः ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

एकपञ्चाशः सर्गः ॥ ५१ ॥

विश्वामित्रेण शतानन्दं प्रति तन्मातुरहल्यायाः पत्या गौतमेन सौमनस्येन परिपूजनकथनम् ॥ १ ॥ शतानन्देन रामं प्रति विस्तरेण विश्वामित्रचरित्रकथनारंभः ॥ २ ॥ ब्रह्मपौत्रपौत्रेण विश्वामित्रेण राजाकदाचन सहसेनया भूसंचरणाजुसारेण वसिष्ठाग्रमाभिगमनम् ॥ ३ ॥

तस्य तद्वचनं श्रुत्वा विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ हृष्टरोमा महातेजाः शतानन्दो महातपाः ॥ १ ॥
 गौतमस्य सुतो ज्येष्ठस्तपसा द्योतितप्रभः ॥ रामसंदर्शनादेव परं विस्मयमागतः ॥ २ ॥
 स तौ निषण्णौ संप्रेक्ष्य सुखासीनौ नृपात्मजौ ॥ शतानन्दो मुनिश्रेष्ठं विश्वामित्रमथाब्रवीत् ॥ ३ ॥
 अपि ते मुनिशार्दूल मम माता यशस्विनी ॥ दर्शिता राजपुत्राय तपोदीर्घमुपागता ॥ ४ ॥
 अपि रामे महातेजा मम माता यशस्विनी ॥ वन्यैरुपाहरत्पूजां पूजार्हे सर्वदेहिनाम् ॥ ५ ॥
 अपि रामाय कथितं यथावृत्तं पुरातनम् ॥ मम मातुर्महातेजो दैवेन दुरनुष्ठितम् ॥ ६ ॥
 अपि कौशिक भद्रं ते गुरुणा मम संगता ॥ मातां मम मुनिश्रेष्ठ रामसंदर्शनादितः ॥ ७ ॥

सिद्धेत्यादित्रयः । अव्यग्रं रक्षस्सहस्रावृतेमार्गे निर्भयागमनं ॥ २५ ॥ जिज्ञासां सारासारपरीक्षां ॥ २६—२७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चाशः सर्गः ॥ ५० ॥

अथाचार्यवैभवस्य ज्ञेयत्वमिप्रायेण विश्वामित्रचरित्रं प्रस्तौति—तस्य तद्वचनं इत्यादिभिः पञ्चदशभिः सर्गैः । तस्येत्यादिद्वौ । हृष्टरोमा संजातरोमाश्च । विस्मयमागतः अहोमहिरामस्य यन्मेमाताकृतार्थाकृतेति विस्मयप्राप्तो भूदित्यर्थः ॥ १—२ ॥ निषण्णाविलस्य विवरणं—सुखासीनाविति ॥ ३ ॥ स्वमातरिरामकृतानुम-

हस्यश्रुतस्य विस्मयावहतया पुनः पृच्छति—अपीत्यादि । अपिः प्रश्ने । ते स्वया । दीर्घतप उपपागता पूर्वोक्तमस्म-
 शायित्वादिलक्षणं तपःप्राप्ता । अनेन पाषाणीभूयस्थिते-
 ति पक्षेन वाल्मीकेः ॥ ४ ॥ रामे रामविषये । वन्यैः
 कन्दमूलफलादिभिः । अनेन पूर्वमपि वन्यैरेतस्य जीवन-
 मितिगम्यते । सर्वदेहिनां पूजार्हे इत्यनेन परत्वं व्यञ्जि-
 तं ॥ ५ ॥ हे महातेजः विश्वामित्र । मम मातुर्विषये
 दैवेन इन्द्रेण विधिताया । दुरनुष्ठितं दुरनुष्ठानरूपं ।
 पुरातनं वृत्तं चरितं । यथा यथावत् । कथितं चापि क-
 थितं किं ॥ ६ ॥ गुरुणा पित्रा । इतः अस्मादुपस्थित-
 त्रामसंदर्शनात् । यद्वा रामसंदर्शनादितः रामसंदर्शना-
 दिना । तृतीयार्थे तसिः । पूजा अपिशब्दार्थः ॥ ७ ॥

शि० विस्मयमागतः प्राप्तः । आसीदिति शेषः । एतेन रघुनाथशरीरोभादेर्लौकिकविलक्षणत्वं ध्वनितम् ॥ २५ ॥ शि० यशस्विनीत्यनेन पतिवेषोपि नादादरणीय इति बुद्धौ वैन्द्रस्त्रीकारकृत इति ध्वनितम् । तेन तस्याः पतिव्रताप्रणीतं व्यक्तं ॥ २६ ॥ ति० । मम गुरुणा मम मातेत्यन्वयः । अत्र वारद्वयं ममेति प्रयोगः हर्षातिशयात् । रामसंदर्शनादित इत्यस्य गतशेषेति शेषः । आदिना पूजापादसौ ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. राक्षसानां चतद्वचनम्, २ ड. झ. ट. तत्रागमनं, ३ च. कर्तुमारोपणं तथा, क. ख. आरोपणं तथा, छ. ज. मागयन्तं तथा, ४ ड. च. छ. झ. न. एतौ निषण्णौ, ५ ड. च. छ. पुस्तकेषु, शतानन्दो नृपात्मजौ, सुखासीनौ मुनिश्रेष्ठ इति पाठकमौ दृश्यते, ६ ख. घ. अपि सामुनिशार्दूल, ७ च. छ. न. महाभाग, ग. ट. महातेजो, ८ ड. च. छ. झ. न. यद्वृत्तं तदपुरातनम्, ९ ड.—न. दैवेन दुरनुष्ठितम्, ट. दैवेन यदनुष्ठितम्, ख. घ. दैवेन यदनुष्ठितम्, १० ग. ड. च. छ. न. मम माता,

अपि मे गुरुणा रामः पूजितः कुशिकात्मजः ॥ इहागतो महातेजाः पूजां प्राप्तो महात्मनः ॥ ८ ॥
 अपि शान्तेन मनसा गुरुर्मे कुशिकात्मजः ॥ इहागतेन रामेण प्रयतेनाभिवादितः ॥ ९ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रो महामुनिः ॥ मत्पुत्राच्च शतानन्दं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १० ॥
 नातिक्रान्तं मुनिश्रेष्ठ यत्कर्तव्यं कृतं मया ॥ संगता मुनिना पत्नी मार्गवेणेव रेणुका ॥ ११ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ शतानन्दो महातेजा रामं वचनमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 स्वागतं ते नरश्रेष्ठ दिष्ट्वा प्राप्तोसि राघव ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य महर्षिर्मे पराजितम् ॥ १३ ॥
 अचिन्त्यकर्मा तपसा ब्रह्मर्षिरतुल्यप्रभः ॥ विश्वामित्रो महातेजा वेत्सेनं परमां गतिम् ॥ १४ ॥
 नास्ति धन्यतरो राम त्वत्तोऽन्यो भूवि कश्चन ॥ गोप्ता कुशिकपुत्रस्ते येन तप्तं महत्तपः ॥ १५ ॥
 श्रूयतामभिधास्यामि कौशिकस्य महात्मनः ॥ यथानलं यथावृत्तं तन्मे निगदतः शृणु ॥ १६ ॥
 राजाऽभूदेष धर्मात्मा दीर्घकालमैरिन्दमः ॥ धर्मज्ञः कृतविद्यश्च प्रजानां च हिते रतः ॥ १७ ॥
 प्रजापतिसुतस्त्वासीत्कुशो नाम सहीपतिः ॥ कुशस्य पुत्रो बलवान्कुशनाभः सुधार्मिकः ॥ १८ ॥
 कुशनाभसुतस्त्वासीद्वाधिरित्येव विश्रुतः ॥ गाधेः पुत्रो महातेजा विश्वामित्रो महामुनिः ॥ १९ ॥
 विश्वामित्रो महातेजाः पालयामास मेदिनीम् ॥ बहुवर्षसहस्राणि राजा राज्यमकारयत् ॥ २० ॥
 कैदाचित्तु महातेजा योजयित्वा वैरूथिनीम् ॥ अक्षौहिणीपरिवृतः परिचक्राम मेदिनीम् ॥ २१ ॥
 नगराणि च राष्ट्राणि सरितश्च तथा गिरीन् ॥ आश्रमान्क्रमशो रामं विचरन् राजगामह ॥ २२ ॥
 वसिष्ठस्याश्रमपदं नानावृक्षसमाकुलम् ॥ नानामृगगणाकीर्णं सिद्धचारणसेवितम् ॥ २३ ॥
 देवदानवगन्धर्वैः किनरैरुपशोभितम् ॥ प्रैशान्तहरिणाकीर्णं द्विजसङ्घनिषेवितम् ॥ २४ ॥

इह अस्मदाश्रमे । आगतः महातेजाः गुरुः । महात्मनः रामात् । पूजां अहल्यालाभरूपां । अपिप्राप्तः ॥ ८ ॥
 शान्तेन कोपरहितेन । मनसा उपलक्षितोगुरुः । इह अस्मदाश्रमे । आगतेन । प्रयतेन मनस्सत्किरूपयत्नवता । रामेण अभिवादितः किं ॥ ९—१० ॥ नातिक्रान्तं मयासमयातिक्रमोनकृतः । समयेयत्कर्तव्यं तत्कृतं । तदेवाह—संगतेति । नातिक्रान्तमित्यस्यविवरणं—यत्कर्तव्यमिति । तस्यविवरणं—संगतेति । मार्गवेणे जमदग्निना । रेणुका परशुराममातेवेतिभावः ॥ ११—१२ ॥ दिष्ट्वा दैवयोगेन ॥ १३ ॥ विश्व-

मित्रंस्तीति—अचिन्त्येत्यादि । तपसाब्रह्मर्षिः तपसाप्राप्तब्रह्मर्षिभावः । परमांगतिं तवपरमहितप्रदं । वेत्सीत्यत्रकाङ्करनुसन्धेया ॥ १४ ॥ एतदेवाह—नास्तीति । धन्यत्वेहेतुः—गोप्तेति । येन कुशिकपुत्रेण ॥ १५ ॥ बलं तपोबलं । यथा यादृशं । वृत्तं चरित्रं च । यथा यादृशं । तथा तत्सर्वं । मे मत्तः । शृणु ॥ १६—१७ ॥ कस्यराज्ञःपुत्र इत्यत्राह—प्रजापतीत्यादिश्लोकत्रयं ॥ १८—१९ ॥ पालयामासेत्यस्यविवरणं—बहुति ॥ २० ॥ कदाचिदित्याद्यष्टौश्लोकाः । वैरूथिनी चतुरङ्गबलं । योजयित्वा उपस्थाप्य ॥ २१—२३ ॥ प्रैशान्तत्ववि-

ति० महातेजारामः । महुरोस्सकाशात्पूजांप्राप्य इहयज्ञभूमावागतइतिपृष्ठस्यैवार्थस्यमन्त्रान्तरैरेणप्रभः ॥ ८ ॥ ति० शान्ते-नमनसोपलक्षितोमेगुरुः । इहागतेन गौतमाश्रमेआगतेन । गौतमपूजितेनरामेणाभिवादितः । ननुमन्मातृदोषातिरिक्तइतिप्रश्नान्तरं । पूजाङ्गीकारवन्दनेअतिरिक्कारविहमितिभावः ॥ ९ ॥ ति० गोप्ता अन्नदानादिना ॥ १५ ॥ ती० बलं क्षत्रबलं । यथा

[पा०] १ क—ट. पूजांप्राप्य. २ क. घ. छ. झ. ञ. पूजितेनाभिवादितः. घ. प्रयत्नेनाभि. ३ घ. वाक्यज्ञोवाक्यकोविदः. ४ क—घ. ज. विश्वामित्रस्यभाषितः. ५ क. च. ञ. मभिपूजितम्. ६ घ. अचिन्त्यतपसापुत्रो. ७ ग. क. च. छ. झ. ञ. रमितप्रभ. ८ झ. महाभाग. क. च. छ. ञ. महाबाहो. ९ क. झ. ट. वेत्सेनं. १० ख—छ. झ. ञ. धूयतांवापि. ११ ख. क. च. छ. झ. ञ. यथातत्त्वं. १२ क. च. छ. झ. ञ. राजासीदेष. १३ क. ख. घ. च. मरिचम. १४ क. ख. सर्वज्ञः. १५ घ. कदाचित्समहातेजा. १६ ग. वरुणिनीम्. १७ ख. घ. संराष्ट्राणि. १८ क. ख. घ. छ. झ. ञ. महागिरीन्. १९ क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. राजा. २० क. ज. झ. ट. नानापुष्पलताद्वयम्. क. ख. घ. नानापुष्पफलद्वयम्. च. नानापक्षिलता-द्वयम्. छ. ञ. नानापक्षिलताद्वयम्. २१ घ. रषिसेवितम्. २२ क. ख. प्रकीर्णद्विजसंघातैर्हरिणैर्गन्धनिषेवितम्.

ब्रह्मर्षिगणसंकीर्णं देवर्षिगणसेवितम् ॥ तपश्चरणसंसिद्धैरग्निकल्पैर्महात्मभिः ॥ २५ ॥
 [संततं संकुलं श्रीमद्ब्रह्मकल्पैर्महात्मभिः] ॥ अम्भश्चैर्वायुभक्षैश्च शीर्णपर्णाशनैस्तथा ॥
 फलमूलाशनैर्दान्तैर्जितैरोषैर्जितेन्द्रियैः ॥ २६ ॥
 अग्निभिर्बालखिल्यैश्च जपहोमपरायणैः ॥ अन्यैर्वैखानसैश्चैव समन्तादुपशोमितम् ॥ २७ ॥
 वसिष्ठस्याश्रमपदं ब्रह्मलोकमिवापरम् ॥ ददर्श जयतां श्रेष्ठो विश्वामित्रो महाबलः ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५१ ॥

द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

वसिष्ठेन तस्यैवमस्य विश्वामित्रस्यासिध्याय निजहोमघेनुं शबलाप्रतिसोपस्करात्सर्जननियोजनम् ॥ १ ॥

सं दृष्ट्वा परमप्रीतो विश्वामित्रो महाबलः ॥ प्रैणतो विनयाद्वीरो वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ १ ॥
 स्वागतं तव चेत्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ आसनं चास्य भगवान्वसिष्ठो व्यादिदेश ह ॥ २ ॥
 उपविष्टाय च तदा विश्वामित्राय धीमते ॥ यथान्यायं मुनिवरः फलमूलमुपाहरत् ॥ ३ ॥
 प्रतिगृह्य च तां पूजां वसिष्ठो द्राजसत्तमः ॥ तपोग्निहोत्रशिष्येषु कुशलं पर्यपृच्छत ॥ ४ ॥
 विश्वामित्रो महातेजा वनस्पतिगणे तथा ॥ सर्वत्र कुशलं चाह वसिष्ठो सज्जसत्तमम् ॥ ५ ॥
 सुखोपविष्टं राजानं विश्वामित्रं महातपाः ॥ पप्रच्छ जपतां श्रेष्ठो वसिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ॥ ६ ॥
 कश्चित्ते कुशलं राजन्कश्चिद्धर्मेण रञ्जयन् ॥ प्रजाः पालयसे वीर राजवृत्तेन धार्मिकम् ॥ ७ ॥
 कश्चित्ते संभृता भृत्याः कश्चित्तिष्ठन्ति शासने ॥ कश्चित्ते विजिताः सर्वे रिपवो रिपुसूदन ॥ ८ ॥
 कश्चिर्दलेषु कोशेषु मित्रेषु च परंतप ॥ कुशलं ते नरव्याघ्र पुत्रपौत्रे त्वानघ ॥ ९ ॥

शेषणाय पुनर्हरिणोपादानं ॥ २४—२५ ॥ अम्भक्षैः
 अस्मात्प्रभक्षैः । दान्तैर्नियतमनस्कैः ॥ २६ ॥ बालखि-
 स्त्याः ब्रह्मणो बालजाः कृषयः । वैखानसाः तन्त्रस्रज्याः
 “येन स्वास्ते वैखानसाः । ये वालास्ते बालखित्याः” इ-
 ति श्रुते । वसिष्ठोऽश्रमवैभववर्णनं एवं भूतेनापि संमानि-
 तो विश्वामित्र इति तस्य वैभववर्णनार्थं ॥ २७—२८ ॥
 इति गोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणि-
 मञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकपञ्चाशः
 सर्गः ॥ ५१ ॥

छन्दश्चा प्रणतः प्रणनाम ॥ १ ॥ उक्तः ऊचे । व्यादि-
 देश दापयामासेत्यर्थः ॥ २ ॥ उपविष्टयेत्यादिच-
 त्वारः । फलमूलमिति “जातिरप्राणिनां” इत्येकवत्त्वं
 ॥ ३—४ ॥ राजसत्तमं प्रतीतिशेषः ॥ ५—६ ॥
 कश्चिदित्यादित्रयः कश्चिदितिकामप्रवेदनेऽव्ययं । “क-
 श्चित्कामप्रवेदन” इत्यमरः । तव कुशलं ममेप्सितमि-
 त्यमुमर्यद्येत्यति । राजवृत्तेन चतुर्विधेन । उपलक्षि-
 तः । यथाहुः “न्यायेनार्जनमर्थस्ववर्धनं पालनं तथा ।
 सत्पात्रे प्रतिपत्तिश्च राजवृत्तं चतुर्विधम्” इति ॥ ७ ॥
 संभृताः पोषिताः । तिष्ठन्तीति शेषः ॥ ८ ॥ बलेषु-
 चतुरङ्गबलेषु । कोशेषु अर्थसमूहेषु पुत्रपौत्र इति गवा-

विश्वामित्रसमानं द्विपञ्चाशे—सहस्रेत्यादि । वसि-

आदर्शः । श्रुतं तपोरूपं । ति० तलं ब्रह्मर्षिलं ॥ १६ ॥ ति० ज्ञानमात्राधिकृतानां दद्यादेव लोकसंचारिणो देवर्षयः । ज्ञानकर्मो-
 याधिकृता ब्रह्मर्षयो भूतिप्रतिष्ठाः । शि० अग्निकल्पैः अग्निकल्पयन्ति प्रतिदिनं विविनास्थापयन्ति तेऽग्निहोत्राणि इति यावत् । तैः ॥ २५ ॥
 शि० श्रीमद्ब्रह्मकल्पैः श्रीमन्तोये ब्रह्म वेदं कल्पयन्ति वेदशास्त्राविभागकर्तार इति यावत् । तैः ॥ २६ ॥ इत्येकपञ्चाशस्सर्गः ॥ ५१ ॥
 [पा०] १ इदमर्थं ख—ट. दृश्यते. २ घ. अग्निभक्षै. ३ क. स. जितदोषैः. ४ ड—ट. संदृष्ट्वा. ५ क. स. प्रणम्य.
 ६ क. स. मुनिश्रेष्ठः. घ. ऋषिवरः. ७ क. स. क. फलमूलमुपाहरत्. ८ घ—छ. स. न. प्रतिगृह्यत्. ९ ग—अ. तदा.
 १० ड. च छ. स. न. प्राह. ११ घ—अ. पालयसे राजन्. १२ ग. ट. सुभृताः. १३ क. स. घ. दलेचकोशेच. अ.
 दलेवाकोशेवा. १४ घ. न. पुत्रपौत्रे. १५ ड—ट. त्वानघ.

सर्वत्र कुशलं राजा वसिष्ठं प्रत्युदाहरत् ॥ विश्वामित्रो महातेजा वसिष्ठं विनयान्वितः ॥ १० ॥
 कृत्वोभौ सुचिरं कालं धर्मिष्ठौ ताः कथाशुभाः ॥ मुदा परमया युक्तौ प्रीयेतां तौ परस्परम् ॥ ११ ॥
 ततो वसिष्ठो भगवान्कथान्ते रघुनन्दन ॥ विश्वामित्रमिदं वाक्यमुवाच प्रहसन्निव ॥ १२ ॥
 आतिथ्यं कर्तुमिच्छामि बलस्यास्य महाबल ॥ तव चैवाग्रमेयस्य यथार्हं संप्रतीच्छ मे ॥ १३ ॥
 सत्क्रियां हि भवानेतां प्रीतीच्छतु मयोद्यताम् ॥ राजा त्वमतिथिश्रेष्ठः पूजनीयः प्रयत्नतः ॥ १४ ॥
 एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महामतिः ॥ कृतमित्यब्रवीद्राजा प्रियैवाक्येन मे त्वया ॥ १५ ॥
 फलभूलेन भगवन्विद्यते यत्तवाश्रमे ॥ पाद्येनाचमनीयेन भगवद्दर्शनेन च ॥ १६ ॥
 सर्वथा च महाप्राज्ञ पूजार्हेण सुपूजितः ॥ नैमिष्यामि नमस्तेस्तु मैत्रेणेश्वस्य चक्षुषा ॥ १७ ॥
 एवं भुवन्तं राजानं वसिष्ठः पुनरेव हि ॥ न्यमन्नयत धर्मात्मा पुनः पुनरुदारधीः ॥ १८ ॥
 बाढमित्येव गाधेयो वसिष्ठं प्रत्युवाच ह ॥ यथा प्रियं भगवतस्तथाऽस्तु मुनिसत्तम ॥ १९ ॥
 एवमुक्तो महातेजा वसिष्ठो जपतां वरः ॥ आजुहाव ततः प्रीतः कल्मषीं धूतकल्मषः ॥ २० ॥
 एतेहि शबले क्षिप्रं शृणु चापि बचो मम ॥ सबलस्यास्य राजर्षेः कर्तुं व्यवसितोऽस्म्यहम् ॥
 भोजनेन महार्हेण सत्कारं संविधत्स्व मे ॥ २१ ॥
 यस्य यस्य यथाकामं षड्रसेष्वभिपूजितम् ॥ तत्सर्वं कामधुक् क्षिप्रमभिवर्ष कृते मम ॥ २२ ॥
 रसेनाग्नेन पानेन लेह्यचोष्येण संयुतम् ॥ अन्नानां निचयं सर्वं सृजस्व शबले त्वैव ॥ २३ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे द्विपञ्चाशः सर्गः ॥ ५२ ॥

अप्रभृतिवादेकवत्त्वं ॥ ९ ॥ सर्वत्र वसिष्ठपृष्ठसर्ववि-
 षयइत्यर्थः । वसिष्ठं धनिकं ॥ १० ॥ ताः कथाः अन्यो-
 न्यकुशलप्रश्नोत्तररूपाः । प्रीयेतां अप्रीणयतां ॥ ११ ॥
 ततइत्यादित्रयः । प्रहसन्निव प्रसन्नमुखइत्यर्थः ॥ १२ ॥
 संप्रतीच्छ प्रतिगृहाण ॥ १३ ॥ उद्यताचिकीर्षितां
 ॥ १४ ॥ एवमित्तित्रयः । प्रियवाक्येन आतिथ्यकरि-
 ष्यामीत्यनेनवचनेन । आतिथ्यं कृतं ॥ १५ ॥ तवाश्र-
 मेयद्विद्यते तेनफलभूलेनसुपूजितइत्यन्वयः । पूजार्हेण
 त्वयेतिशेषः । मैत्रेण स्नेहयुक्तेन । मत्त्वर्ध्याजन्तः
 ॥ १६—१७ ॥ एवंभुवन्तमित्तिद्वौ । पुनःन्यमन्नयत
 भोजनार्थप्रार्थनमकरोत् । पुनःपुनरित्यत्र न्यमन्नयते-

त्यनुषज्यते । बहुशःप्रत्युत्तरेपि पुनःपुनर्न्यमन्नयतेत्य-
 र्थः ॥ १८ ॥ गाधेयः गाधिपुत्रः । बाढमित्यस्यैववि-
 वरणं यथेति ॥ १९ ॥ कल्मषीं चित्रवर्णां । शबला-
 मितियावत् । “चित्रंकिमीरकल्माषः” इत्यमरः ॥ २० ॥
 एहीतिसार्धश्लोकः । सबलस्यास्यराजर्षेःसत्कारंकर्तुं
 व्यवसितोस्मि । संविधत्स्व तदुपयोगिवस्तुजातंसंपा-
 दय ॥ २१ ॥ षड्रसेषु यद्यस्यस्य अभिपूजितं अभि-
 मतं । तत्सर्वं यथाकामं ममकृते अभिवर्षेत्यन्वयः ।
 “अर्थकृतेचतादर्थ्येनिपातद्वयमध्ययं” इतिनिघण्टुः
 ॥ २२ ॥ रसेन रसायनभेदेन । अग्नेन भक्ष्येण शङ्कु-
 लीलाजादिना । पानेन पेयेन पानकरसादिना । लेह्य-

ति० एकोवसिष्ठशब्दोवरिष्ठवाची । शि० आवशिष्टं अतिक्रान्तिमन्तं । विनयान्वितं विनयो विश्वामित्रकर्तृकविनयप्रता । अन्वि-
 तःप्राप्तःसमेतः । आवशिष्टशब्दःआहपूर्वककान्त्यर्थकवशधातुप्रकृतिकः औणादिकग्रन्थस्यान्तः ॥ १० ॥ मुनिभा० कृतमित्ये-
 तत्पदंराजपदादुपरि वाक्यादौनिवेद्यं । वसिष्ठेनैवमुक्तोमहामतिर्विश्वामित्रो राजा कृतं वाक्येनमेपूजास्तथाकृतैवेत्यवधीत ॥ १५ ॥
 इतिद्विपञ्चाशःसर्गः ॥ ५२ ॥

[पा०] १ ट. वसिष्ठं. २ ड. व. ज. झ. ट. विनयान्वितम्. ३ ड. व. छ. झ. भ. कृत्वातौ. ४ क. घ. ज. धर्मिष्ठौतौ.
 ५ क. ड. च. छ. झ. न. ट. कथास्तदा. ६ क. घ. सत्क्रियास्तु. ७ क. महतीत्वेतां. ख. घ. ज. ट. हिमवांस्त्वेतां. ८ क.
 प्रतीच्छर्व. ९ ड. झ. अ. ट. मयाकृताम्. १० क. ख. घ—ट. राजंस्त्वमतिथि. ११ व. घ.—छ. झ. महामुनिः.
 १२ ख.—घ. पूजावाक्येन. १३ ज. सर्वदा. १४ ख. भुमदाप्राज्ञ. १५ झ. नमस्तेऽस्तुगमिष्यामि. १६ ग. ड. च. छ.
 झ. न. मुनिपुत्रव. १७ ड. च. छ. झ. न. एवमुक्तस्तथातेन. १८ ड. च. छ. झ. न. ट. धूतकल्मषाम्. १९ ख—ट.
 कामधुग्द्व्ये. २० ग. ज. प्रवर्षेत्कृतेमम. २१ ग. ज. ट. अन्नानिचयं. २२ ज. ट. शबलेतिवह.

त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

शबलाकल्पितविधिश्चाभोजनेनपरिजनैःसहपरितोषमुपगतवताश्चामित्रेणवसिष्ठमतिमतिनिधितयाबहुभोजनधानादि-
स्त्रीकारेण शबलादानमार्थेनेपिवसिष्ठेनतदङ्गीकरणम् ॥ १ ॥

एवमुक्ता वसिष्ठेन शबला शत्रुसूदन ॥ विदधे कामधुकामान्यस्यैव यथेप्सितम् ॥ १ ॥
इक्षुन्मधूंस्तथा लाजान्मैरेयाश्च वरासवान् ॥ पानानि च महार्हाणि भक्ष्याश्चोच्चावचान्तथा ॥ २ ॥
उष्णाद्व्यसौर्देनस्यात्र राशयः पर्वतोपमाः ॥ मृष्टान्नानि च सूपान्श्च दधिकुल्यास्तथैव च ॥ ३ ॥
नानास्वादुरसानां च पाण्डवानां तथैव च ॥ भोजनानि मृष्टपूर्णानि गौडानि च सहस्रशः ॥ ४ ॥
सर्वमासीत्सुसंतुष्टं हृष्टपुष्टजनाद्युतम् ॥ विश्वामित्रबलं राम वसिष्ठेनोतितर्पितम् ॥ ५ ॥
विश्वामित्रोऽपि रौजर्विहृष्टः पुष्टस्तदाऽभवत् ॥ सान्तःपुरवरो राजा सन्नाह्यर्धुरोहितः ॥ ६ ॥
सामात्यो मन्त्रिसहितः सभृत्यः पूजितस्तदा ॥ युक्तः परमहर्षेण वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
पूजितोऽहं त्वया ब्रह्मपूजार्हेण सुसत्कृतः ॥ श्रूयतांमभिधास्यामि वाक्यं वाक्यविशारद ॥ ८ ॥
गवां शतसहस्रेण दीयतां शबला मम ॥ ९ ॥
रत्नं हि भगवन्नेतद्रत्नहारी च पार्थिवः ॥ तस्मान्मे शबलां देहि ममैषा धर्मतो द्विज ॥ १० ॥

चोप्येण लेखेन जिह्वास्वाद्येनक्षौद्रादिना । चोप्येण अ-
धरपुटमाद्येणवध्यादिनाच । समन्वितं “सर्वोद्धन्द्वो
विभाषयैकवद्भवति” इत्येकवद्भावं । अन्नानां शाल्य-
न्नादीनां । निचवं राशि । अनेनभक्ष्यभोज्यलेखचो-
प्यपेयस्वाद्यरूपषड्विधाभ्यन्वहारदर्शिताः ॥ २३ ॥ इ-
ति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्वाल्मीकिरामायणभूषणे म-
णिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५२ ॥

कामधेनुप्रार्थनत्रिपञ्चाशे—एवमुक्तेत्यादि । यस्य-
यस्ययथेप्सितं तथा कामान् काङ्क्षितान् । विदधे ॥ १ ॥
उक्तमेवप्रपञ्चयति—इक्षुनित्यादि । मधूनिर्तुष्टि-
त्वमार्थः । मैरेयाः मद्यविशेषाः मैरेयाख्यानित्यर्थः ।
“मैरेयमासवोधाश्रीधातकीगुडवारिभिः” इतिवैजय-
न्ती । पानानि पानकादीनि । भक्ष्यान् अपूपविशेषा-

न् । उच्चावचान् नानाप्रकारान् । “उच्चावचनैकभेदं”
इत्यमरः । विदधेइत्यनुषज्यते ॥ २॥ आसन्नितिशेषः ।
मृष्टान्नानि हृष्टान्नानि पाथसभेदादित्यावत् ॥ ३ ॥
नानाविधाः स्वाद्वोरुच्याः रसाः साधुर्चादयोवेषांतेषां ।
पाण्डवाः बहुसविकृताः भक्ष्यविशेषाः । शैषिकोण् । तै-
षांपूर्णानि तैः पूर्णानीत्यर्थः । “पूरणगुण-” इत्यादिना
वृत्तीयार्थेष्वपि । गौडानि गुडविकाराः । अन्नाप्यास-
न्नितिशेषः ॥ ४ ॥ पूर्वमेवहृष्टपुष्टजनाद्युतंविश्वामित्र-
बलंसर्वं सुसंतुष्टमासीदित्यन्वयः ॥ ५ ॥ हृष्टः आद-
रेण । पुष्टः भोजनादिना ॥ ६ ॥ अमात्याः कर्मणि-
सहायाः । मन्त्रिणः मन्त्रसहायाः ॥ ७ ॥ पूजार्हेण अ-
स्मदादिभिरितिशेषः । पूजितः बहुकृतः । सुसत्कृतः
आतिथ्येनसत्कृतः ॥ ८ ॥ शतसहस्रेण निष्कयभूते-
न । अर्धम् ॥ ९ ॥ हि यस्मान् । एतन्त्रत्नं स्वजातिश्रे-
ष्ठं । “रत्नंस्वजातिश्रेष्ठेपि” इत्यमरः । यतःपार्थिवोर-

ति० दधिकुल्यादित्युपलक्षणं दुग्धादेरपि ॥ ३ ॥ कत० खाण्डवानां भक्ष्यविशेषाणां । शेषेष्वपि तैः पूर्णानि । भोजनानि
भोजनपात्राणि । गौडानि राजतानि । आसन्नितिशेषः । “रजतेगुड-” इत्यभिधानं ॥ ४ ॥ शि० सर्वनाम्नामुद्देश्यविधेयान्यतर-

[पा०] १ क. ग. ड. छ. झ. अ. ट. यथेप्सितं तथा. ख. यस्ययथेप्सितान् च यस्येप्सितान्यथा. घ. यस्येप्सिततथा.
२ ग. मधुरसालाजान्. ३ क. महार्हाणिचपानानि ४ ड. च. छ. झ. अ. वचानपि. घ. वचान्तदा. ५ क. ख. दनस्यापि
घ. दनस्यास्य. ६ क. ल ग. च. छ. झ. मृष्टान्नानिचसूपान्श्च घ. मृष्टान्नानिचसूपान्श्च. ७ ख. ग. घ. च. ज. बहूनां त-
थैवच. ड. छ. झ. अ. ट. खाण्डवानां. ८ ड. ख. झ. ज. ट. भोजनानि. ९ घ. अ. सुवर्णानि. १० क—घ. जनाकुलम्.
११ क ख बलंसर्वं. १२ ख ग. घ. नाभितर्पितम्. ड—ट. नष्टतर्पितम्. १३ ड. च. छ. झ. ज. विश्वामित्रो हि. १४ ख. ग
ज सुष्टुपुष्ट १५ क. घ. सान्तःपुरवरो. १६ ख. ग. पुरोगमः. १७ क. घ—छ. न परेणहर्षेण. १८ घ. चाभिधास्यामि.
१९ घ. रत्नंभगवन्.

एवमुक्तस्तु भगवान्वसिष्ठो मुनिसत्तमः ॥ विश्वामित्रेण धर्मात्मा प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ ११ ॥
 नाहं शतसहस्रेण नापि कोटिशतैर्गवाम् ॥ राजन्दास्यामि शबलां राशिमी रजतस्य वा ॥ १२ ॥
 न परित्यागमर्ह्यं मत्सकाशादरिन्दम ॥ शौश्वती शबला मद्यं कीर्तिरात्मवतो यथा ॥ १३ ॥
 अस्यां हव्यं च कव्यं च प्राणयात्रा तथैव च ॥ आयत्तमग्निहोत्रं च बलिहोमस्तथैव च ॥ १४ ॥
 स्वाहाकारवषट्कारौ विद्याश्च विविधास्तथा ॥ आयत्तमत्र राजर्षे सर्वमेतन्न संशयः ॥ १५ ॥
 सर्वस्वमेतत्सत्येन मम तुष्टिकरी सदा ॥ कारणैर्बहुमी राजन् दास्ये शबलां तव ॥ १६ ॥
 वसिष्ठेनैवमुक्तस्तु विश्वामित्रोऽब्रवीत्ततः ॥ संरन्धतरमत्यर्थं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ १७ ॥
 हैरण्यकक्ष्याग्रैवेयान्मुवर्णाकुशभूषितान् ॥ ददामि कुञ्जराणां ते सहस्राणि चतुर्दश ॥ १८ ॥
 हैरण्यानां रथानां ते श्वेताश्वानां चतुर्युजाम् ॥ ददामि ते शतान्यष्टौ किंकिणीकविभूषितान् ॥ १९ ॥
 हयानां देशजातानां कुलजानां महौजसाम् ॥ सहस्रमेकं दद्य च ददामि तव सुव्रत ॥ २० ॥
 नानावर्णविभक्तानां वैयस्यानां तथैव च ॥ ददाम्येकां गवां कोटिं शबला दीयतां मम ॥ २१ ॥
 यावदिच्छसि रत्नं वा हिरण्यं वा द्विजोत्तम ॥ तौवददामि तत्सर्वं शबला दीयतां मम ॥ २२ ॥
 एवमुक्तस्तु भगवान्विश्वामित्रेण धीमता ॥ न दास्यामीति शबलां प्राह राजन्कथंचन ॥ २३ ॥
 एतदेव हि मे रत्नमेतदेव हि मे धनम् ॥ एतदेव हि सर्वस्वमेतदेव हि जीवितम् ॥ २४ ॥
 दर्शश्च पूर्णमासश्च वैश्वान्नैवाप्तदक्षिणाः ॥ एतदेव हि मे राजन्विविधाश्च क्रियास्तथा ॥ २५ ॥

ब्रह्महारी तस्माद्धर्मतः न्यायतः । ममैषा मेदेहीत्यन्वयः ॥ १० ॥ एवमित्यादिषट् ॥ ११—१२ ॥ परित्यागं विभ्रेषं । प्राप्तुनार्हा । आसवतः मनस्विनः । कीर्ति-
 रिष । मद्यं मम । शबला शाश्वती नित्यसंबन्धा ॥ १३ ॥
 हव्यं देवार्थं । कव्यं पित्रर्थं । प्राणयात्रा प्राणाग्निहोत्रं ।
 अग्निहोत्रं सायंप्रातःकर्तव्योहोमविशेषः । बलिः भूत-
 बलिः । होमः दर्शपूर्णमासाविः । एतत्सर्वं अस्यां आयत्तं
 एतदधीनं ॥ १४ ॥ स्वाहाकारः स्वाहेतिमन्त्रः । वषट्का-
 रो वषट्सि मन्त्रः । विविधाविद्याः वेदाद्याश्च । अस्या-
 मायत्ताः एतत्पयआदिप्राशनेनचित्तशुद्धेः प्राणवृत्तेर्देहब-
 लावेष्टसाध्यत्वात्तदेकमूलत्वं । अत्रार्थे न संशयः ॥ १५ ॥
 सत्येनैव दामीत्यर्थः । कारणैः वक्तैरनुक्तैश्च ॥ १६ ॥
 संरन्धतरं अत्यन्ताभिनिवेशयुक्तं ॥ १७ ॥ हैरण्यानि

हिरण्ययानि कक्ष्याग्रैवेयाणिवेषांते । कक्ष्या मध्यब-
 न्धनार्थरज्जुः । “कक्ष्याप्रकोष्ठेहर्न्यादेःकाक्ष्यामध्वे-
 मबन्धने” इत्यमरः । प्रैवेयाणि श्रीवाबन्धनरज्जवः ।
 “श्रीवाभ्योण्च” इतिचाडन् । सहस्राणीत्यस्यपुलिङ्ग-
 विशेषणमार्थं ॥ १८ ॥ चतुर्युजां चतुर्भिरवैयुक्तानां ।
 गमकत्वात्समासः । सङ्ख्यानियमपरत्वात्पुनरुक्तिः ।
 किंकिणीकैर्विभूषितान् ॥ १९ ॥ वेशाः कांभोजबाह्वी-
 कावयः । कुलजानां गन्धर्वकुलजातानां । “गन्धर्व-
 कुलजातस्त्वं” इतिपुराणवचनान् ॥ २० ॥ नाना-
 वर्णैःविभक्तानां अन्योन्यविलक्षणानां ॥ २१ ॥ याव-
 त्प्रमाणमिच्छसि तावत्प्रमाणंसर्वददामि ॥ २२ ॥ हे-
 राजन् शबलानंदास्यामीत्यन्वयः ॥ २३ ॥ एतदित्या-

लिङ्गतेतिसिद्धान्तात्एतदित्येतच्छब्दस्यनपुंसकत्वं ॥ १० ॥ लि० होमो वैश्वदेवादिः । स्वाहाकारवषट्कारौ तत्तात्पर्यवद्वा ॥ १४ ॥
 ति० किंकिणीकविभूषितानिति वक्ष्यमैद्वितीया । रथानांविशेषणमेतत् ॥ १९ ॥ इतिप्रपञ्चाशस्तर्गः ॥ ५३ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. य. मुनिपुत्रवः. २ घ. इमांदास्यामि. ग नाहंदास्यामि. ३ ख. शबलाशाश्वती. ४ क. ख. ग. बलिहोम. ५ घ. आयत्तमम. ६ ख. छ. झ. करीतया. ७ क. ख. ब्रवीद्वचः. ८ च. झ. ट. ब्रवीत्तदा. ९ झ. कक्ष्या-
 वेयान्. १० ग. छ. च. झ. ट. रथानां च. ११ झ. किंकिणीशत. १२ ज. ट. दास्यामितव. १३ क. ख. सवस्तानां. १४ छ. च. छ. झ. य. रज्जानि. १५ क. ख. तावदास्यामि. १६ क. च. झ. य. दीयतांशबलामम. १७ क. छ. ज. एतदेवहिमेसर्वं. १८ एतदेवहिमेसर्वं. दर्शश्चपूर्णमासश्च. इत्यर्थयोः ज. पुस्तकेभ्युक्तमोदयते. १९ ज. मेरलं. २० च. यक्षधैवसदक्षिणः.

अदोमूलाः क्रियाः सर्वा मम राजञ्च संशयः ॥ बहुना किं प्रलापेन न दास्ये कामदोहिनीम् ॥२६॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिपञ्चाशः सर्गः ॥ ५३ ॥

चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

विश्वामित्रमैत्रेयलाङ्काल्यमाभयाशबलया वसिष्ठनिकटमेत्यसरोदनशोचनम् ॥ १ ॥ वसिष्ठचोदनयाशमलोत्सृष्टमदैर्विद्या-
मिश्रसेनानिरसनेरुष्टेनतेनाकातेजसा तत्सेनायावुरोत्सारणम् ॥ २ ॥

कामधेनुं वसिष्ठोपि यदा न त्यजते मुनिः ॥ तदास्य शबलां राम विश्वामित्रोन्वकर्षत ॥ १ ॥
नीयमाना तु शबला राम राज्ञा महात्मना ॥ दुःखिता चिन्तयामास रुदन्ती शोककशिता ॥ २ ॥
परित्यक्ता वसिष्ठेन किमहं सुमहात्मना ॥ याऽहं राजमदैर्दीना ह्रियेयं भृशदुःखिता ॥ ३ ॥
किं मयाऽपकृतं तस्य महर्षेर्भावितात्मनः ॥ यन्मार्मनागसं भक्तामिष्टां त्यजति धार्मिकः ॥ ४ ॥
[इति सां चिन्तयित्वा तु विनिश्चिष्य पुनःपुनः ॥ जगाम वेगेन तदा वसिष्ठं परमौजसम्] ॥ ५ ॥
निर्धूय तांस्तदा भृत्याञ्जितशः शत्रुसूदन ॥ जगामानिलवेगेन पादमूलं महात्मनः ॥ ६ ॥
शबला सा रुदन्ती च क्रोशन्ती चेदमब्रवीत् ॥ वसिष्ठस्याग्रतः स्थित्वा मेघदुन्दुभिराविणी ॥ ७ ॥
भगवन्किं परित्यक्ता त्वयाऽहं ब्रह्मणः सृत ॥ यसाद्राजभृता मां हि नैर्यन्ते त्वत्सकाशतः ॥ ८ ॥
एवमुक्तस्तु ब्रह्मर्षिरिदं वचनमब्रवीत् ॥ शोकसंतप्तहृदयां स्वसारमिव दुःखिताम् ॥ ९ ॥
न त्वां त्यजामि शबले नापि मेऽपकृतं त्वया ॥ एष त्वां नयते राजा बलान्मत्तो महाबलः ॥ १० ॥
न हि तुल्यं बलं मयां राजा त्वद्य विशेषतः ॥ बली राजा क्षत्रियश्च पृथिव्याः पतिरेव च ॥ ११ ॥
इयमक्षौहिणी पूर्णा सैवाजिरथसंकुला ॥ हस्तिध्वजसमाकीर्णा तेनासौ बलवत्तरः ॥ १२ ॥

दित्रयं ॥ २४—२५ ॥ अदोमूलाः एतन्मूलाः । प्र-
लापेन भवतइतिशेषः । कामान्दोगधुंशीलमस्त्यस्या
इतिकामदोहिनीं “सुप्यजातौ” इतिगितिः ॥ २६ ॥
इति श्रीमोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने त्रिपञ्चाशः
सर्गः ॥ ५३ ॥

अथबलात्कारपुपितवसिष्ठप्रहितकामधेनोर्बलसू-
ष्टिश्चतुःपञ्चाशो—कामधेनुमित्यादिदशकं ॥१—२॥

ति० राजभृताः राजसेवकैः ॥ ३ ॥ ति० दृष्टा ज्ञातापि ॥ ४ ॥ ति० रोदनमश्रुपातः । क्रोशनमार्तशब्दः । रुदन्यैव ऋषि-
समीपगमनं रुदन्यैवच कथनमित्येतदर्थद्विःरुदन्तीति । शि० क्रोशन्ती हे ऋषे इत्याह्वानकुर्वती । रुदन्ती स्वरोदनहेतुककरुणो-
त्पादनेनान्यागपिरोदयन्तीच ॥ ७ ॥ ति० मत्तः अविवेकी ॥ १० ॥ ती० हस्तिध्वजाः हस्तिवृत्तिताध्वजाः तैस्समाकीर्णा ॥ १२ ॥

[पर०] १ क. ख. ग. घ—छ. झ. ञ. अतोमूलाः, ज. ततोमूलाः, २ च. झ. रुदती ३ झ. ञ. ट. राजभृतांर्दीना
ह्रियेय क. घ. ङ. च. ज. राजभृतांर्दीनाह्रियेयं, ख. दीनाबद्धापञ्चाशुपीडिता, ४ ख. घ. मनागसी, ५ क. ङ. च. झ. ञ.
दृष्टाभक्तां त्यजति ६ अयंश्लोकः क—ट. दृश्यते ७ ख. घ. ङ. झ. संचिन्तयित्वा ८ ख. ट. निश्चिष्य, ९ क. ख. सुहृ-
मुहुः, १० घ. मुनिमब्रवीत्, ११ ख. ग. ज. वसिष्ठस्याभितः, १२ ट. च. छ. झ. ञ. ट. रुदन्तीमेघनिखना, १३ ख. ङ.
ष. झ. च. राजभृताः, १४ ग. ट. नयन्ति, १५ घ. बलोन्मत्तो, १६ क. ज. ट. तुल्यबलं, ग. तुल्यबलकर्म, १७ ख.
राक्षसेनविशेषतः १८ क. ख. सबलीक्षत्रियराजा, १९ क. पतिरीश्वरः, २० अ. सेना, २१ ख. घ—झ. गजवाजिरथकुला,
क. रथकुलरा, २२ क. च. छ. झ. ञ. धलवत्तरः.

ह्रियेयं कर्मणिप्रसंगेऽलिङ्ग । कथमपिह्रियेयमित्यर्थः ।
भृशदुःखिता भृशदुःखिता । वृत्तिविषयेमकारलोपो-
भृशमादिमान्ताव्ययस्येष्यते ॥ ३—६ ॥ क्रोशन्ती
आर्तस्वरं कुर्वन्ती ॥ ७ ॥ राजभृताः राजभटाः । त्वत्स-
काशतः त्वत्समीपतः ॥ ८—९ ॥ मत्तः मत्सकाशात्
॥ १० ॥ मयां मम । तर्हि वपोबलेन किमिति न दण्ड्य-
ते तत्राह—राजा त्वद्यविशेषतइति । राजा तपोबलेन
न दण्ड्यइत्यर्थः ॥ ११ ॥ इयमित्यादिपञ्च । सवाजि-

एवमुक्ता वसिष्ठेन प्रत्युवाच विनीतवत् ॥ वचनं वचनज्ञा सा ब्रह्मविर्मतुलप्रभम् ॥ १३ ॥
 न बलं क्षत्रियस्याहुर्ब्राह्मणो बलवत्तरः ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मबलं दिव्यं क्षत्रात्तु बलवत्तरम् ॥ १४ ॥
 अप्रमेयबलं तुभ्यं न त्वया बलवत्तरः ॥ विश्वामित्रो महावीर्यस्तेजस्तव दुरासदम् ॥ १५ ॥
 नियुङ्क्ष्व मां महातेजस्त्वद्ब्रह्मबलसंभृताम् ॥ तस्य दर्पबलं यंचन्नाशयामि दुरात्मनः ॥ १६ ॥
 इत्युक्तस्तु तयो राम वसिष्ठस्तु महायशाः ॥ सृजस्वेति तदोवाच बलं परबलारुजम् ॥ १७ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा सुरभिः साऽसृजत्तदा ॥ १८ ॥
 तस्या हुंभारवोत्सृष्टाः पशूनाः शतशो नृप ॥ नाशयन्ति बलं सर्वं विश्वामित्रस्य पश्यतः ॥ १९ ॥
 बलं भग्नं ततो दृष्ट्वा रथेनाक्रम्य कौशिकः ॥ स राजा परमक्रुद्धः क्रोधंविस्फारितेक्षणः ॥
 पशुवान्नाशयामास शस्त्रैरुच्चावचैरपि ॥ २० ॥
 विश्वामित्रादिदान्दृष्ट्वा पशुवाङ्मृतशस्तदा ॥ भूय एवासृजत्कोपाञ्चकान्यवनमिश्रितान् ॥ २१ ॥
 तैरासीत्संभृता भूमिः शकैर्यवनमिश्रितैः ॥ प्रभावज्जिर्महावीर्यैर्हेमकिञ्जल्कसन्निभैः ॥ २२ ॥
 दीर्घासिपशून्धरैर्हेमवर्णोवरावृत्तैः ॥ निर्दग्धं तद्वलं सर्वं प्रदीप्तैरिव पावकैः ॥ २३ ॥
 ततोस्त्राणि महातेजा विश्वामित्रो ध्रुमोच ह ॥ तैस्तैर्यवनकांभोजाः पशून्वाश्वाकुलीकृताः ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुष्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५४ ॥

पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

पुनर्वसिष्ठोदभयाशबलया निजावयवोरस्त्वैर्लङ्कादिभिर्विश्वामित्रसेनादिदेशीकरणम् ॥ १ ॥ ततोवसिष्ठेनजिघांसया
 समन्यापततस्तस्मिन्तत्तत्पशुवाङ्मृतशस्तदा ॥ २ ॥ विश्वामित्रेणहतावशिष्टनिजाश्वजस्य राज्यनियोजनपूर्वकं तपसेहिमव-
 द्रुममम् ॥ ३ ॥ तयामहादेवात्सकलाकलाभदर्पेणवसिष्ठाश्रममेत्यमहाक्षतेजसामुनिजनविश्रोभणम् ॥ ४ ॥ वसिष्ठेनदण्डो-
 यमनेनतद्विधेयमवस्थानम् ॥ ५ ॥

ततस्तानाकुलान्दृष्ट्वा विश्वामित्रास्त्रमोहितान् ॥ वसिष्ठोदयामास कामधुकसृज योगतः ॥ १ ॥

रथसंकुला वाजिसहितरथैस्संकुला ॥ १२—१४ ॥
 तुभ्यं तव । त्वया त्वत्तः ॥ १५ ॥ त्वद्ब्रह्मबलेन त्व-
 न्मन्मन्बलेन । संभृतां संवर्धितप्रभावां ॥ १६ ॥ इत्यु-
 क्तइत्याद्यष्टौ । आरुजति हिनस्तीत्यारुजं । बलं सैन्यं
 ॥ १७—१८ ॥ हुंभारवः पशूनां हुंभाशब्दः । उत्सृष्टाः
 निर्मिताः । पशुवशकयवनादिशब्दाः स्लेच्छजातिविशे-
 षवचनाः । पश्यतइत्यनादरेष्वष्टौ ॥ १९ ॥ विस्फारि-
 तं विवृतं ॥ २० ॥ अर्दितान् हिंसितान् ॥ २१ ॥ हे-

मकिञ्जल्कसन्निभैः हेमशब्दश्चंपकपरः तस्यकनकाह-
 यत्वात् । तत्केसरतुल्यैरित्यर्थः ॥ २२ ॥ पशूनाः अ-
 सिविशेषः ॥ २३—२४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने बालका-
 ण्डव्याख्याने चतुष्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५४ ॥

अथपुनर्दिव्यास्त्रलाभपूर्वविश्वामित्रेणवसिष्ठाश्रम-
 संरोधःपञ्चपञ्चाशो—ततस्तानित्यादि । हेकामधुक ।

ति० क्षत्रात् क्षत्रियबलादपि । बलवत्तरमधिकं ॥ १४ ॥ ति० नियुङ्क्ष्वेति । कामधेनुलाभयोगापेक्षा । परकाम्यार्थसृष्टा-
 नेवतस्याःसामर्थ्यात् । ब्रह्मबलसंभृतां तादृशकार्यसमर्थत्वेनमाध्यायस्त्वर्थः ॥ १६ ॥ इतिचतुष्पञ्चाशस्तर्गः ॥ ५४ ॥

[पाठ] १ ज. वचनज्ञात्, २ क—घ. ममितप्रभम् ३ क. च. छ. झ. ङ. द. ब्राह्मणाबलवत्तरः. ४ च. क्षत्र-
 याबलवत्तरः. क. छ. झ. म. क्षत्राबलवत्तरम्. ५ ख. ग. ङ—अ. अप्रमेयं. ६ ख. नलसौबल. घ. नलसौबल. ७ ग.
 महाभाग. ८ क. क. च. छ. झ. न. लम्बाबल. घ. लम्बाबल. ९ क. ख. ग. ङ—झ. द. दर्पबलं. १० झ. यज्जनाश.
 ११ क. तथा. १२ ख. ग. सुमहायशाः. १३ क. घ. क. च. छ. झ. न. द. बलार्दनम्. ख. बलदुहम्. ज. बलार्दन. १४ घ.
 हुंकारतोत्सृष्टाः. ख. हुंकारवोत्सृष्टाः. क. च. ज. हुंभारवोत्सृष्टाः. १५ क. पशुवाङ्मृतशो. ख. पशुवाङ्मृतपाणयः. १६ घ.
 धीमतः. १७ ग. रोषविस्फारिते. १८ ख. माययैवासृजद्भोरान्. क. व—छ. झ. म. द. भूयएवासृजद्भोरान्. १९ ख. क.
 च. छ. म. तीक्ष्णासिपहिश. २० घ. च. झ. तैस्तेयवन. २१ क. च. छ. झ. न. वरैराश्या.

तस्या हुंभारवाज्जाताः कांभोजा रविसन्निभाः ॥ ऊर्ध्वसस्त्यथ संजाताः पङ्क्त्याः शृङ्गपाणयः ॥ २ ॥
 योनिदेशाच्च यवनाः शक्रदेशाच्छेकास्तथा ॥ रोमकूपेषु च म्लेच्छा हारीतास्तकिरातकाः ॥ ३ ॥
 तैस्तैर्निर्धूदितं सर्वं विश्वामित्रस्य तत्क्षणात् ॥ संपदातिगजं साश्वं सैरथं रघुनन्दन ॥ ४ ॥
 दृष्ट्वा निर्धूदितं सैन्यं वसिष्ठेन महात्मना ॥ विश्वामित्रसुतानां तु शतं नानाविधायुधम् ॥
 अभ्यधावत्सुसंकुदं वसिष्ठं जपतावरम् ॥ ५ ॥
 हुंकारेणैव तान्सर्वान्ददौह भगवानृषिः ॥ ६ ॥
 ते सांश्वर्यपादाता वसिष्ठेन महात्मना ॥ भस्मीकृता मुहूर्तेन विश्वामित्रसुतार्त्तदा ॥ ७ ॥
 दृष्ट्वा विनाशितान्पुत्रान्बलं च सुमहायशाः ॥ सत्रीडश्चिन्तयाविष्टो विश्वामित्रोऽभवत्तदा ॥ ८ ॥
 समुद्र इव निर्वेगो भैरवदंष्ट्र इवोरगः ॥ उपरक्त इवादित्यः सद्यो निष्प्रभतां गतः ॥ ९ ॥
 हतपुत्रबलो दीनो लूनपक्ष इव द्विजः ॥ हतदण्डो हतोत्साहो निर्वेदं समपद्यत ॥ १० ॥
 स पुत्रमेकं राज्याय पालयेति नियुज्य च ॥ पृथिवीं क्षत्रधर्मेण वनमेवान्वपद्यत ॥ ११ ॥
 स गत्वा हिमवत्पर्वं किंनरोरगसेवितम् ॥ महादेवप्रसादार्थं तपस्तेपे महोत्तपाः ॥ १२ ॥
 केनचिच्चथ कालेन देवेशो वृषभध्वजः ॥ दर्शयामास वरदो विश्वामित्रं महोत्तमम् ॥ १३ ॥
 किमर्थं तप्यसे राजन्ब्रूहि यत्ते दिवश्चितम् ॥ वरदोऽसि वरौ यस्ते काङ्क्षितः सोभिधीयताम् ॥ १४ ॥
 एवमुक्तस्तु देवेन विश्वामित्रो महोत्तपाः ॥ प्रणिपत्य महोत्तममिदं वचनमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 यदि तुष्टो महादेव धनुर्वेदो भवानथ ॥ साङ्गोपाङ्गोपनिषदः सैरहस्यः प्रदीयताम् ॥ १६ ॥

योगतः योगमहिम्ना । तिरश्चोपि ब्रह्मप्रसादाद्योगश-
 किरस्तीति श्रेयः ॥ १ ॥ तस्या इत्यादिचत्वारः । ऊधसः
 स्तनात् ॥ २ ॥ हारीताः किरातजातिविशेषाः ॥ ३—४ ॥
 दृष्ट्वादिषदः । वसिष्ठमभ्यधावत् तस्य सर्वविनाशमू-
 लत्वादिति भावः । जपतावरं इति हुंकारेण निरासेहेतुः
 ॥ ५—६ ॥ मुहूर्तेनेति मासेनानुवाकोऽधीत इति च दु-
 पसर्गोऽतीत्या ॥ ७—८ ॥ निर्वेगः युद्धप्रवृत्तिरहितः ।

उरग इव निशक्तिरिति शेषः । उपरक्तः राहुप्रस्तः ॥ ९ ॥
 निर्वेदं दुःखं ॥ १० ॥ स इत्यादिचत्वारः । एकं अव-
 शिष्टमिति शेषः । राज्याय राज्यं कर्तुं । पृथिवीक्षत्रधर्मे-
 ण पालयेत्यन्वयः ॥ ११—१२ ॥ दर्शयामास आत्मा-
 नमिति शेषः ॥ १३—१४ ॥ एवमित्यादिचत्वारः ॥ १५ ॥
 साङ्गोपाङ्गोपनिषद इत्यकारान्तत्वमार्थः । अङ्गं सन्निपत्यो-
 पकारकं उपाङ्गं आरादुपकारकं उपनिषत् इत्यमरः ।

ति० सत्रीडमतिक्रियाविशेषः । विष० सर्वां पुत्रान् । ८ ॥ ती० निर्वेदं चतुरङ्गवलेनिष्कलत्वबुद्धिः । ति० हतसर्व-
 लोत्साहः सर्वविषयनिशारीरबौद्धात्मादीनि तन्मन्योत्साहहीनः ॥ १० ॥ ती० क्षत्रधर्मेण पृथिवीपालयेति । अन्यथाऽहमिव भ-
 विष्यतीत्याशयः ॥ ११ ॥ ति० साङ्गोपाङ्गोपनिषदः । समाहारहन्ते “द्वन्द्वबुद्धिः” इति टप् । तेन सहितः ॥ १६ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. न. हुंकारतो जाताः. ज. हुंभारवाज्जाताः. क. हुंकारतो जाताः. २ क. च. छ. झ. न. ऊधस-
 स्तथा. ३ ग. क—ट. संभूताः. ४ क. च. छ. झ. न. वर्षराः. ५ क. च. छ. झ. न. चक्रास्समुताः. ६ क. क. च. छ. झ.
 न. म्लेच्छाथ. ज. ट. म्लेच्छासु. ७ ग. ट. हारीताः. ८ क. क—झ. ट. तैस्तभिर्धूदितं. ९ क. सैन्यं. १० ग. सपदातिरथं.
 ११ ग. सगजं. १२ क—छ. झ. न. ट. निर्ददाहमहावृषिः. न. महामुनिः. १३ ग. साश्वर्यसंवाधा. १४ ख. क. च.
 छ. झ. न. स्तथा. १५ क. झ. न. विनाशितान्सर्वान्. १६ झ. सत्रीलं चिन्तया. क. श्रीलं चिन्तया. १७ ग. भिन्नदंष्ट्रहो-
 रगः. १८ च. छ. झ. न. गतसर्वबलोत्साहो. क. झ. हतसर्वबलोत्साहो. १९ क. च. छ. झ. न. ट. वनमेवाभ्यपद्यत. घ. वन-
 मेकोन्वपद्यत. २० क. झ. त्पार्थं. २१ क. ख. किंनरोरगसेवितम्. क. झ. किंनरोरगसेविते. २२ क. मुदावृणम्. २३ क.
 ख. क. च. छ. झ. न. महामुनिम्. २४ क. ख. वरोमत्तः. २५ क. ख. महामुनिः. २६ घ—ट. महादेवविश्वामित्रोऽब्रवी-
 त् इदम्. २७ ख. ज. न. सरहस्यं.

१ अनेन व्याख्यानेन श्लोकचतुष्टयसद्भावः प्रतीयते उपलभ्यन्ते तु त्रय एव श्लोकाः अन्योपि गवेषणीयः ।

यानि देवेषु चास्त्राणि दानवेषु महर्षिषु ॥ गन्धर्वयक्षरक्षसु प्रतिभान्तु समानघ ॥
 तव प्रसादाद्भवतु देवदेव ममेप्सितम् ॥ १७ ॥
 एवमस्त्विति देवेशो वाक्यमुक्त्वा गतस्तदा ॥ १८ ॥
 प्राप्य चास्त्राणि राजर्षिर्विश्वामित्रो महाबलः ॥ दैर्घ्येण महता युक्तो दर्पपूर्णोऽभवत्तदा ॥ १९ ॥
 विवर्धमानो वीर्येण समुद्रं हव पर्वणि ॥ हतमेव तदा मेने वसिष्ठमुपिसत्तमम् ॥ २० ॥
 ततो गत्वाऽऽश्रमपदं मुमोचास्त्राणि पार्थिवः ॥ यैस्तत्तपोवनं सर्वं निर्दग्धं चास्त्रतेजसा ॥ २१ ॥
 उदीर्यमाणमस्त्रं तद्विश्वामित्रस्य धीमतः ॥ दृष्ट्वा विप्रं दुता भीता मुनयः शतशो दिशः ॥ २२ ॥
 वसिष्ठस्य च ये शिष्यास्तैथैव मृगपक्षिणः ॥ विद्रवन्ति भयाङ्गीता नानादिग्भ्यः सहस्रशः ॥ २३ ॥
 वसिष्ठस्याश्रमपदं शून्यमासीन्महात्मनः ॥ मुहूर्तमिव निश्शब्दमासीदिरिणसंनिभम् ॥ २४ ॥
 वदतो वै वसिष्ठस्य मां भैरिति मुहुर्मुहुः ॥ नीश्याम्यद्य गाधेयं नीहारमिव भास्करः ॥ २५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा वसिष्ठो जपतांवरः ॥ विश्वामित्रं तदा वाक्यं सरोषमिदमब्रवीत् ॥ २६ ॥
 आश्रमं चिरसंबुद्धं यद्विनाशितवानसि ॥ दुराचारोसि तन्मूढ तस्मात्त्वं नभविष्यसि ॥ २७ ॥
 इत्युक्त्वा परमक्रुद्धो दण्डमुद्यम्य सत्वरः ॥ विधूममिव कालार्पि यमदण्डमिवापरम् ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

सरहस्यः उपदेशगम्यार्थसहितः ॥ १६ ॥ प्रतिभान्तु
 तानीतिशेषः । ममेप्सितं अन्यदपीतिशेषः ॥ १७—
 १८ ॥ प्राप्यत्यादिसप्त । दर्पपूर्ण इति क्षत्रियत्वादिदर्प-
 युक्तः । विशेषास्त्रालाभदिदानीं दर्पपूर्णोभूदित्यर्थः
 ॥ १९—२० ॥ यैरस्त्रैः । अस्त्रतेजसा स्वतेजसा ॥ २१ ॥
 उदीर्यमाणं प्रयुज्यमानं ॥ २२ ॥ भयान् भयदादस्त्रा-
 त् । नानादिग्भ्य इति व्यत्ययेन द्वितीयार्थेचतुर्थी । ना-
 नादिग्भ्यः स्वस्वस्थानेभ्य इतिवा ॥ २३ ॥ आश्रमपदं
 वनं । शून्यं निस्तारुण्यं । इरिणं कर्षरं ॥ २४ ॥ व-

सिष्ठेरक्षकेविद्यमानेकुतोविद्रवन्तीत्यत्राह—अदत्त इति ।
 भावलक्षणेपक्षी अनादरेण । गाधेयं नाशयामिमाभैरि-
 तिवदतोवसिष्ठस्यवचनमनाहृत्यविद्रवन्तीतिपूर्वेणान्व-
 यः ॥ २५ ॥ एवमित्यादित्रयः । उक्त्वा स्वानितिशेषः
 ॥ २६ ॥ नभविष्यसि नशिष्यसीतियावत् ॥ २७ ॥
 उद्यम्य तस्यावितिशेषः ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्यान-
 वालकाण्डेन्याख्याने पञ्चपञ्चाशः सर्गः ॥ ५५ ॥

वि० तवप्रसादात् नमूपवेशापेक्षेतिभावः ॥ १७ ॥ शि० अस्त्रतेजसायुक्तः पार्थिवः विश्वामित्रः । आश्रमपदं श्रमनिवर्त-
 कवसिष्ठस्थानं ॥ २१ ॥ शि० दुराचारः परवस्त्वपहरणरूपनिषिद्धाचरणयनाश्वासि । यन्मूढ यतः क्रोधादिनिवृत्तेः मूःबंधनं
 प्रतिबन्धकत्वमितिवावत् । वहतिप्राप्तोतितरसंबोधनं निवृत्तिप्रतिबन्धकेत्यर्थः ॥ २७ ॥ इतिपञ्चपञ्चाशःसर्गः ॥ ५५ ॥

[पा०] १ घ. मानवेषु. २ क. ख. दिवंगतः. ३ ख. ज. प्राप्यचास्त्राणि. क. ख. क. च. छ. झ. ञ. ट. प्राप्य-
 चास्त्राणिदेवेशद्विश्वामित्रो. ४ ख. महातपाः. ५ हर्षेणमहता. ६ क. पर्वणु. ७ क. क. घ. छ. झ. ञ. हतमेनेतदाराम.
 ८ क. च. यत्तत्तपोवनं. घ. क. ज. झ. यैस्तत्तपोवनं. ९ ज. विप्रकृता. ग. विप्रकृतात्सर्वं. १० घ. शतशोमुनयोदिशः.
 ११ क. च. छ. झ. ञ. येसवैमृग. १२ क. ग. ज. माभैरिति. १३ घ. नाशयामिभि. क. नाशयामिच. १४ अ. संसिद्धं. क.
 संवृतं. १५ क. ख. तद्विनाशित. १६ क. घ. झ. ञ. ट. दुराचारोहि. १७ क. ख. च. छ. ट. यन्मूढ. क. ग. झ. यन्पू-
 रुस्तस्मा. १८ क. ख. घ—छ. झ. ञ. ट. विधूममिवकालाभिः. १९ क. ख. च. छ. झ. ञ. यमदण्डमिवापरः.

षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

वसिष्ठमहादण्डेन विश्वामित्रो महाबलः ॥ आग्नेयमस्त्रमुत्क्षिप्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥

एवमुक्तो वसिष्ठेन विश्वामित्रो महाबलः ॥ आग्नेयमस्त्रमुत्क्षिप्य तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १ ॥
ब्रह्मदण्डं समुत्क्षिप्य कालदण्डमिवापरम् ॥ [प्राहिणोत्तद्वसिष्ठाय विश्वामित्रो महाबलः] ॥
वसिष्ठो भगवान्क्रोधादिदं वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥

क्षत्रबन्धो स्थितोऽस्येष यद्वलं तद्विदर्शय ॥ नाशयाम्येष ते दर्पं शस्त्रस्य तव गाधिज ॥ ३ ॥
क च ते क्षत्रियबलं क च ब्रह्मबलं महत् ॥ पश्य ब्रह्मबलं दिव्यं मम क्षत्रियपांसन ॥ ४ ॥
सस्याहं गाधिपुत्रस्य घोरमाग्नेयमुद्यतम् ॥ ब्रह्मदण्डेन तच्छान्तमग्नेर्वैग इवाभसा ॥ ५ ॥
वारुणं चैव रौद्रं च येन्द्रं पाशुपतं तथा ॥ ऐषीकं चापि चिक्षेप कुपितो गाधिनन्दनः ॥ ६ ॥
मानवं मोहनं चैव गान्धर्वं स्वापनं तथा ॥ जुम्भणं मौदनं चैव संतापनविलापने ॥ ७ ॥
शोषणं दारुणं चैव वैज्रमस्त्रं सुदुर्जयम् ॥ ब्रह्मपाशं कालपाशं वारुणं पाशमेव च ॥ ८ ॥
पैर्नाकास्त्रं च दयितं शुङ्गास्त्रं अशनी उभे ॥ दण्डास्त्रमथ पैशाचं कौश्वर्म्यं तथैव च ॥ ९ ॥
धर्मचक्रं कालचक्रं विष्णुचक्रं तथैव च ॥ वीर्यव्यं मथनं चैव अस्त्रं हयशिरस्तथा ॥ १० ॥
शक्तिद्वयं च चिक्षेप कङ्कालं मृसलं तथा ॥ वैद्याधरं महास्त्रं च कालास्त्रमथ दारुणम् ॥
त्रिशूलमस्त्रं घोरं च कौपालमथ कङ्कणम् ॥ ११ ॥
एतान्यस्त्राणि चिक्षेप सर्वाणि रघुनन्दन ॥ वसिष्ठे जपतांश्रेष्ठे तदद्भुतमिवाभवत् ॥ १२ ॥
तानि सर्वाणि दण्डेन ग्रसते ब्रह्मणः सुतः ॥ तेषु शान्तेषु ब्रह्मास्त्रं क्षिप्तवान्गाधिनन्दनः ॥ १३ ॥
तदस्त्रमुद्यतं दृष्ट्वा देवाः साग्निपुरोगमाः ॥ देवर्षयश्च संभ्रान्ता गन्धर्वाः समहोरगाः ॥ १४ ॥
त्रैलोक्यमासीत्संव्रतं ब्रह्मास्त्रे समुदीरिते ॥ १५ ॥
तदप्यस्त्रं महाघोरं ब्राह्मं ब्राह्मेण तेजसा ॥ वसिष्ठो ग्रसते सर्वं ब्रह्मदण्डेन राघव ॥ १६ ॥

अयसर्वास्त्रबलसंपूर्णक्षत्रवीर्यादपि ब्रह्मबलं बलीयद्-
स्यादृष्टपञ्चाशो—एवमुक्तइत्यादि । तिष्ठतिष्ठेति भय-
जननार्योक्तिः ॥ १ ॥ ब्रह्मदण्डमित्यादित्रयोविंशतिः ।
ब्रह्मदण्डं ब्राह्मणासाधारणदण्डं ॥ २ ॥ क्षत्रबन्धो क्ष-
त्रियाधम । तेदर्पतवशस्त्रस्य दर्पच नाशयामीत्यन्वयः
॥ ३ ॥ क्षत्रियपांसनेत्यनन्तरं वसिष्ठोऽब्रवीदिति अनु-
कृत्यते ॥ ४—११ ॥ वसिष्ठे जपतांश्रेष्ठइत्यनेन जपवै-

भवमिदं ग्रसनमिति द्योतितं । तत् अस्त्रक्षेपणं । अद्भु-
तमिवाभवत् कार्यलेशस्याप्यदर्शनादिति भावः ॥ १२ ॥
अद्भुतमेवाह—तानीति । ग्रसते अग्रसत ॥ १३ ॥
संभ्रान्ताः आसन्नितिशेषः ॥ १४ ॥ समुदीरिते
प्रयुक्ते ॥ १५ ॥ ब्राह्मेण तेजसा ब्रह्मविद्याभ्यास-
जनिततेजसा । उपबृंहितेन ब्रह्मदण्डेनेत्यर्थः । अत्र
प्रासक्रियायां नदण्डस्यान्वयः पुत्रैर्गर्दभीभारं वहतीति

ति० अग्निपुरोगमोवायुः तत्सहिताः अमिसहितो वायुः पुरोगमो येषां बुद्धे इति वा ॥ १४ ॥

[पा०] १ ख. व. मुखम् ड. च. छ. श. अ. मुहिस्य. ग. अ. मुहज्य. २ ग. अ. सचोत्क्षिप्य ड. च. झ. न. ट.

समुद्यम्य. ३ इदमर्थं ज. दृश्यते. ४ अ. तदस्त्रं प्रहितं वीक्ष्य वसिष्ठः प्रत्युवाच ह. ५ च. छ. शेषः. ६ घ. तन्निदर्शय. ७ ख. घ.
ज. म्येषते. क. म्येषवै. ८ ग. च. छ. ज. क्षत्रस्य तव. ९ क. ड.—ट. सामेयमुत्तमम्. १० क. तदा. ११ क.—घ. ख.
ड. दयितो. १२ क. ग. अ. झ. अ. मोहनं चैव. ड. च. छ. ड. मानं रौद्रं. ख. चैव वायव्यं. १३ ख. विलेपने. १४ क. ड.—
ज. अ. ट. दारुणं. १५ क. ग. वज्रमस्त्रं च. क. जुम्भमस्त्रं. १६ क.—घ. ज. पिनाकास्त्रं. १७ घ. शुष्कास्त्रमश्वनितया. ड.
ख. झ. अ. अशनी तथा. ख. चाशनी तथा. क. अशनी तदा. १८ घ. मस्त्रं सुदर्शनम्. १९ घ. आग्नेयमस्त्रं वायव्यं. ख. ब्राह्म-
चमथनं. २० ड. कपालमयकिङ्किणीम्. ज. कपालिमयकिङ्किणीम्. २१ ड. च. अ. जपतांश्रेष्ठे. २२ ख. शान्तेषु तेषु ब्रह्मास्त्रं.

ब्रह्मास्त्रं प्रसमानस्य वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ त्रैलोक्यमोहनं रौद्रं रूपमासीत्सुदारुणम् ॥ १७ ॥
 रोमकूपेषु सर्वेषु वसिष्ठस्य महात्मनः ॥ मरीच्य इव निष्पेतुरग्रेर्धूमाकुलार्चिषः ॥ १८ ॥
 प्रोज्ज्वलद्ब्रह्मदण्डश्च वसिष्ठस्य करोद्यतः ॥ विधूम इव कालाग्निर्मदण्ड इवापरः ॥ १९ ॥
 ततोस्तुवन्मुनिगणा वसिष्ठं जपतांवरम् ॥ अभोधं ते बलं ब्रह्मस्तेजो धारय तेजसा ॥ २० ॥
 निगृहीतस्त्वया ब्रह्मन्विश्वामित्रो महातपः ॥ प्रसीद जपतांश्रेष्ठ लोकाः सन्तु गतव्यथाः ॥ २१ ॥
 एवमुक्तो महातेजाः शमं चक्रे महातपाः ॥ विश्वामित्रोपि निकृतो विनिश्चस्येदमब्रवीत् ॥ २२ ॥
 धिग्बलं क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ॥ एकेन ब्रह्मदण्डेन सर्वास्त्राणि हतानि मे ॥ २३ ॥
 तदेतत्समवेक्ष्याहं प्रसन्नोऽद्रियमानसः ॥ तपो महत्समास्थाये यद्वै ब्रह्मत्वकारणम् ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ब्राह्मण्याधिगमयभार्ययासहदक्षिणस्यांविशि तपश्चरतिविश्वामित्रेब्रह्मणातदाश्रममेत्यतस्मैराजर्षित्वदानेनस्वलोकागमनम्
 ॥ १ ॥ विश्वामित्रेणस्त्राभीष्टितानवासेःपुनस्तपश्चरणम् ॥ २ ॥ अत्रावसरे त्रिशङ्कुनाराज्ञासशरीरंस्वर्गजिगमिषया वसिष्ठम-
 तितयायाजनप्रार्थनम् ॥ ३ ॥ तेनतदधिष्ठेपेतत्पुत्रान्प्रतितप्तिवेदनपूर्वकंतथायाजनप्रार्थनम् ॥ ४ ॥

ततः संतप्तहृदयः सरस्त्रिग्रहमात्मनः ॥ विनिश्चस्य विनिश्चस्य कृतवैरो महात्मना ॥ १ ॥
 स दक्षिणां दिशं गत्वा महिष्या सह राघव ॥ तताप परमं धीरं विश्वामित्रो महैतपः ॥ २ ॥
 [फलमूलाशनो दान्तश्चकार परमं तपः] ॥ अथास्य जज्ञिरे पुत्राः सत्यधर्मपरायणाः ॥
 हविष्यन्दो मधुष्यन्दो दृढनेत्रो महारथः ॥ ३ ॥

वत् । अतोऽनवश्यमाणेनविरोधः ॥ १६ ॥ त्रैलो-
 क्यस्यमोहनं भयान्मूर्च्छाजनकं । रौद्रं सरणेपि
 भयंकरं । सुदारुणं दुर्दर्शं ॥ १७ ॥ एतदेवाह—रो-
 मेति । अमेरिवमरीच्योविस्फुल्लिङ्गनिष्पेतुरितियोज-
 ना ॥ १८ ॥ दण्डश्चाप्रज्वलत् पूर्वाश्रमासेनेतिशेषः
 ॥ १९ ॥ तेजः ब्रह्मास्त्रतेजः । तेजसा महिम्ना । धा-
 रय उपशमय ॥ २०—२१ ॥ शमं कोपशान्तिं नि-
 कृतः अपकृतः तिरस्कृतइतियावत् ॥ २२ ॥ क्षत्रिय-
 बलं बलं धिक् निन्द्यबलमित्यर्थः । “धिगुपर्यादिषु” इ-
 तिद्वितीया । ब्रह्मतेजसःब्राह्मण्यरूपतेजसः बलं बलं ।
 तदेवप्रशस्तमितियावत् । सर्वास्त्राणि ब्रह्मास्त्रमिन्नानि
 ॥ २३ ॥ ब्रह्मत्वकारणं ब्राह्मण्यापादकं । प्रसन्नेन्द्रि-
 यमानसः परित्यक्तक्षत्ररोषइत्यर्थः २४ इति श्रीगोवि-

न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जिरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्पञ्चाशः सर्गः ॥ ५६ ॥

एवंपशुपतिवितीर्णसरहस्यसर्वास्त्रवैषट्यदर्शनेनरु-
 द्रस्यापरत्वमुपपादितं । अथपूर्वप्रस्तुतब्राह्मण्यस्यात्यन्त-
 दुर्लभत्वंदर्शयतिनवभिः सर्गैः । तत्रत्रिशङ्कुशरणाग-
 त्यनुगुणशक्तिमत्वंदर्शयतिसप्तपञ्चाशे—ततःसंतप्तहृ-
 दयइत्यादि । श्लोकद्वयमेकान्वयं । महात्मना वसिष्ठे-
 न । कृतवैरः अनेनास्यतपोनाशमूलंदर्शितं । ब्रह्मवि-
 दपचारोहिसर्वश्रेयोविनाशकः । दक्षिणां शरावत्य-
 पेक्षया । महिष्येत्यनेन भाविताजकत्वानुगुणगाह-
 र्थ्यंदर्शितं । महत्तपः परमंयथातथाततापेत्यन्वयः
 ॥ १ ॥ २ ॥ कामकोपाद्यनुवृत्तिदर्शयति—अयेति

ति० हेब्रह्मन्तेबलबोधमस्तु अरातावविसर्जनेनाक्षीगमस्तु प्रतिब्रह्मास्त्रंमाप्रयुह्येतिपावत् ॥ २० ॥ इतिषट्पञ्चाशःसर्गः ॥ ५६ ॥

[पा०] १ च. छ. अ. मोहनघोरं. २ ग. ज. प्रोज्ज्वलन्महादण्डश्च. ख. प्रज्वलद्ब्रह्म. ३ क. व. च. छ. ज. सधूमइव.
 ४ घ. -मुनिगणो. ५ छ. जयतां. ६ घ. धारयतेजसि. ७ क. ख. उ. व. छ. झ. ञ. मक्षबलः. ८ क. च. छ. झ. ञ.
 अभोधंतेबलंश्रेष्ठ. ९ क. ख. ग. उ. च. छ. झ. अ. विनिकृतो. १० तद्वद्वत्समवेक्ष्याहं. ग. उ. च. झ. अ. तदेतत्प्रसन्नोऽद्रियमहं.
 ११ छ. ख. घ. तसमाधये. १२ ग. कारकम्. १३ क. घ—छ. झ. ज. ट. महातपाः. ख. महासुनिः. १४ इदमर्थं
 ग—छ. झ. अ. दृश्यते १५ ग—छ. झ. अ. स्वचार. १६ ग. सुमहत्तपः. १७ ज. हविष्यन्दोमधुष्यन्दः.

पूर्णे वर्षसहस्रे तु ब्रह्मा लोकपितामहः ॥ अजवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ ४ ॥
जिता राजर्षिलोकास्ते तपसा कुशिकात्मज ॥ अनेन तपसा त्वां तु राजर्षिरिति विग्रहे ॥ ५ ॥
एवमुक्त्वा महातेजा जगाम सह दैवतैः ॥ त्रिविष्टपं ब्रह्मलोकं लोकानां परमेश्वरः ॥ ६ ॥
विश्वामित्रोऽपि तच्छ्रुत्वा ह्रिया किञ्चिदवाब्युखः ॥ दुःखेन महताऽऽविष्टः समन्युरिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
तपश्च सुमहत्तमं राजर्षिरिति मां विदुः ॥ देवाः सैर्विगणाः सर्वे नास्ति मन्ये तपःफलम् ॥ ८ ॥
एवं निश्चित्य मनसा भूय एव महातपाः ॥ [कोपेन महताऽऽविष्टस्त्रैलोक्यं व्यथयन्निव] ॥
सैषश्चकार कौकुत्स्थ प्रथमं परमात्मवान् ॥ ९ ॥

एतस्मिन्नेव काले तु सत्यवादी जितेन्द्रियः ॥ त्रिशङ्कुरिति विख्यात इक्ष्वाकुकुलवर्धनः ॥ १० ॥
तस्य बुद्धिः समुत्पन्ना यजेयमिति राघव ॥ गच्छेयं सशरीरेण देवानां परमां गतिम् ॥ ११ ॥
सं वसिष्ठं समाहूय कथयामास चिन्तितम् ॥ अशक्यमिति चाप्युक्तो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १२ ॥
प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन सं ययौ दक्षिणां दिशम् ॥ ततस्तत्कर्मसिद्ध्यर्थं पुत्रास्तस्य गतो नृपः ॥ १३ ॥
वासिष्ठा दीर्घतपस्तपो यत्र हि तेपिरे ॥ त्रिशङ्कुः सुमहातेजाः शतं परमभास्वरम् ॥
वसिष्ठपुत्रान्दृष्ट्वा तप्यमानान्यश्चिन्तितः ॥ १४ ॥
सोभिवन्महोत्तमः सर्वानेव गुरोः सुतान् ॥ अभिवाद्यानुपूर्व्येण ह्रिया किञ्चिदवाब्युखः ॥
अजवीत्सुर्महात्मानस्सर्वानेव कृताञ्जलिः ॥ १५ ॥
शरणं वः प्रपद्येऽहं शरण्याञ्छरणगतः ॥ प्रत्याख्यातोऽसि भद्रं वो वसिष्ठेन महात्मना ॥ १६ ॥

॥ ३ ॥ अतएवतपसोमन्दफलत्वंवर्षयति—पूर्णइति
॥ ४ ॥ विग्रहे आर्षमात्मनेपदं ॥ ५ ॥ एवमित्यादि-
चत्वारः । ब्रह्माजब्रह्मलोकंजगाम । त्रिविष्टपं देवाजगमु-
दित्यर्थः ॥ ६ ॥ समन्युः सदैन्यः । “मन्युर्दैन्येकतौ-
कुधि” इत्यमरः ॥ ७ ॥ नास्तिमन्येतपःफलं एतन्मा-
त्रमन्तपःफलंभवति । आह्वयस्यैवमदमिमतत्वा-
दितिभावः ॥ ८ ॥ परमंतपः पूर्वकृततपसोप्यतिश-
यितंतपः । परमात्मवाम् अतिशयितयत्नवान् ॥ ९ ॥
विख्यातः अभूदितिशेषः ॥ १० ॥ सशरीरेण आत्म-
नेतिशेषः । परमांगतिं स्वर्गमितियावत् ॥ ११ ॥
चिन्तितं सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञमित्यर्थः । अशक्यं

सशरीरस्वर्गसाधनयज्ञकरणमितिशेषः । अशक्यत्वं-
चनत्रधेरसामर्थ्यान् नापितादशकर्मविधानाभावात्
“सशरीरएवस्वर्गलोकमेति” इतिश्रुतेः । किंतु ।
त्रिशङ्कोस्तादृशस्वर्गप्राप्तिर्नासीतिपूर्वकल्पवृत्ततद्वा-
नादितिमन्तव्यं । उक्तः अभूदितिशेषः ॥ १२ ॥
तत्कर्मसिद्ध्यर्थं सशरीरस्वर्गसाधनकर्मसिद्ध्यर्थं
॥ १३ ॥ वासिष्ठाइतिसार्धः । यत्रतेपिरे । तत्र-
गत्वेतिशेषः । शतंवासिष्ठानिति । अह्यर्थेशतमिति-
निपातनात्सामानाधिकरण्यं ॥ १४ ॥ सइतिसा-
र्थः । ह्रिया वसिष्ठप्रत्याख्यानकृतया । महात्मा-
नस्सुमहात्मानइति व्यत्ययेनप्रथमा ॥ १५ ॥ शरणं

वि० परमात्मवान् परमात्मध्यानवान् परमधीरश्च ॥ ९ ॥ सि० शरणगतोऽन्येद्वारक्ष्यार्गशरणगतोऽपि शरणत्वंप्राप्तोपीत्य-
र्थः । शि० वः युष्माकं । शरणं रक्षकत्वं । गतः ज्ञातवानहं शरणं रक्षायथास्यात्तथा । शरण्यान् शरणहितान् । चोयुष्मान् ।
प्रपद्ये प्राप्नोमि । एकशरणशब्दोभावप्रधानः । गत्यर्थानांज्ञानार्थकत्वं “गमिरवशोधने” इत्यादिव्याख्यानेस्पष्टमेव । वइत्युभ-

[पा०] १ घ. ब्रह्मलोकान्पितामहः. २ क. घ. क. च. ज—ट. तांहि. ३ ऋषिगणास्तसैः. ४ इदमर्थं ग. ज. दृश्यते.
५ क. ख. ग. क. छ. झ. ञ. तपश्चचार. ६ क. ख. क. च. छ. झ. ञ. धर्मात्माकौकुत्स्थपरमात्मवान्. ७ क. घ. कुलन-
न्दनः. ८ क. ख. ग. क. छ—ट. सशरीरेण. ९ क. छ. झ. ञ. देवतानांपरागतम्. १० क. च. ज—ट. वसिष्ठंसमाहूय.
क. छ. वसिष्ठं च. ११ क. घ. प्रययौ. १२ क. ख. ग. समाहतेजाः क. घ. छ. झ. ञ. सुमहातेजाः. १३ घ. वसिष्ठस्य-
तान्पुत्रास्त्रप्य. ज. ट. वासिष्ठान्सदृशंयतप्य. १४ क. च. ज. झ. ञ. न्मनस्विनः. १५ घ. महातेजाः. १६ ग. त्सुमहा-
भागान्. घ. सुमहातेजाः. १७ क. च. ज—ट. प्रपद्येऽहं. १८ क. ख. क. घ. छ. झ. ञ. द. शरणं गतः.

यष्टुकामो महायज्ञं तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ गुरुपुत्रानहं सर्वाभ्यस्तुत्य प्रसादये ॥ १७ ॥
 शिरसा प्रणतो याचे ब्राह्मणास्तपसि स्थितान् ॥ ते मां भवन्तः सिद्ध्यर्थं याजयन्तु समाहिताः ॥
 सशरीरो यथाऽहं हि देवलोकमवाप्नुयाम् ॥ १८ ॥
 प्रत्याख्यातो वसिष्ठेन गतिमन्यां तपोधनाः ॥ गुरुपुत्रानृते सर्वाभाहं पश्यामि कांचन ॥ १९ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमा गतिः ॥ पुरोधसस्तु विद्वांसस्तारयन्ति सदा नृपान् ॥ २० ॥
 तस्मादनन्तरं सर्वे भवन्तो दैवतं मम ॥ २१ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

वासिष्ठैः पित्रतिक्रमेण याजनानङ्गीकारे त्रिशङ्कुना तान्मतिस्त्वया जकान्तरानुसरणवचनम् ॥ १ ॥ वासिष्ठैश्चण्डालां प्रा-
 पितेन त्रिशङ्कुना विष्णुना त्रमेत्यस्वपृच्छान्ति चेदन् पूर्वकं याजनमार्थना ॥ २ ॥

ततस्त्रिशङ्कोर्वचनं श्रुत्वा क्रोधसमन्वितम् ॥ ऋषिपुत्रशतं राम राजानमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 प्रत्याख्यातो हि दुर्बुद्धे गुरुणा सत्यवादिना ॥ तं कथं समतिक्रम्य शाखान्तरमुपेयिवान् ॥ २ ॥
 इक्ष्वाकूणां हि सर्वेषां पुरोधाः परमो गुरुः ॥ न चातिक्रमितुं शक्यं वचनं सत्यवादिनः ॥ ३ ॥
 अशक्यमिति चोवाच वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ तं वयं नै समाहर्तुं कर्तुं शक्ताः कथं तव ॥ ४ ॥
 बालिशस्त्वं नरश्रेष्ठ गम्यतां स्वर्गं पुनः ॥ याजने भगवान्शक्तस्त्रैलोक्यस्यापि पार्थिव ॥ ५ ॥
 अवमानं च तत्कर्तुं तस्यै शङ्कामहे कथम् ॥ ६ ॥

रक्षितारं आगतः “शरणं गृह्ण रक्षितोः” इति वचनात् ।
 रक्षिप्रप्रेक्षया आगतोऽहं । शरणं गच्छ । शरणसमर्थान् ।
 शरणं प्रपद्ये रक्षित्वं प्राप्नोमीत्यर्थः । यद्वा शरणागतः प्र-
 त्याख्यात इत्युत्तरेणान्वयः । तस्माच्चार्यैरेव गन्तव्य इत्य-
 त्नाह—प्रत्याख्यात इति ॥ १६ ॥ किमर्थं शरणागति-
 स्तत्राह—यष्टुकाम इति । तत् यज्ञानुष्ठानं ॥ १७ ॥
 शिरसेतिसार्धः । ब्राह्मणान् ब्रह्मविदः । समाहिताः
 अवहिताः ॥ १८ ॥ गुरुपुत्रानृते अन्यां कांचन गतिं
 यजनोपायं न पश्यामीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ पुरोधाः पुरो-
 हितः वसिष्ठः ॥ २० ॥ तस्मादित्यर्थः । तस्मात् वसि-
 ष्ठात् । अनन्तरं पश्चात् । तस्या रक्षकत्वे भवन्त एव रक्ष-

का इति भावः ॥ २१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते
 श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्ड-
 व्याख्याने सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

गुरुत्यागिनां कलंदर्शयत्यष्टपञ्चाशो—ततस्त्रिशङ्को-
 रित्यादि । क्रोधसमन्वितमिति शतविशेषणं ॥ १ ॥
 शाखान्तरं आश्रयान्तरं ॥ २ ॥ न शक्यं त्वयैक्ष्वकै-
 णेत्येषः । सत्यवादिनः तस्येत्येषः ॥ ३ ॥ अशक्यं
 यं कर्तुमिति शेषः ॥ ४ ॥ बालिशः मूर्खः । “मूर्खवैधेय-
 बालिशः” इत्यमरः ॥ ५ ॥ अवमानमित्यर्थः । तत्

यान्ति शब्दाधिकारश्च । यद्वा शरणं स्वेप्सितप्रध्वंसेन वधप्राप्यं गतं प्राप्तोऽहं शरणं जीवनालंबोपयास्तथावोयुष्मानुप्रपद्ये ।
 ‘शरणं गृह्ण रक्षितोऽहं रक्षकं यो रपि’ इति मेदिनी ॥ १६ ॥ ति० ब्राह्मणान् अन्यर्थब्राह्मणान् ॥ १८ ॥ इति सप्तपञ्चाशः सर्गः ॥ ५७ ॥

ति० सोवाचेति “सोचिलोपेचेत्—” इति साधु ॥ ४ ॥ ति० त्रैलोक्यस्यापि सिद्ध्यर्थं याजने इत्यर्थः । भगवान् वसिष्ठः ॥ ६ ॥

[पा०] १ ख नमिवाद्यप्रसादये, २ घ. च. सिद्धार्थे, ३ क. च. छ. झ. ज. यथाहं वै, ४ क. ग. घ. च. छ. अ.
 कंचन. ख. किंचन. ५ क. घ. च. इक्ष्वाकूणां तु, ६ क. घ. ख. नृपान्तदा, ७ ज. अस्मादनन्तरं, ८ च. झ. ज. प्रत्याख्यातोसि.
 ९ ड. झ. अ. दुर्मेधाः, १० घ. इक्ष्वाकूणां तु, ११ क. ख. ड. च. छ. झ. अ. परमागतिः, १२ ग. मितिहोवाच. झ. ज.
 मिति सोवाच. १३ ग. कथं शक्ताः कर्तुं तव. ख. घ. ड. झ. कर्तुं शक्ताः कथंचन. च. ज. कर्तुं शक्ताः कथंचतत, १४ घ. स्वर्गं ततः.
 १५ ख. ड.—ट. अवमानं कथं कर्तुं, क. घ. अवमानं वयं कर्तुं, १६ ख. ग. ड. छ.—ड. तस्य शङ्कामहे वयम्.

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ स राजा पुनरेवैतानिदं वचनमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 प्रत्याख्यातोसि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥ अन्यां गतिं गमिष्यामि स्वस्ति वोऽस्तु तपोधनाः ॥ ८ ॥
 ऋषिपुत्रास्तु तच्छ्रुत्वा वाक्यं घोराभिसंहितम् ॥ शेषः परमसंकुद्धाश्चण्डालत्वं गमिष्यसि ॥ ९ ॥
 एवमुक्त्वा महात्मानो विविशुस्ते स्वमाश्रमम् ॥ १० ॥
 [तच्छ्रुत्वा घोरसंकाशमृषिपुत्रैश्च भाषितम् ॥ प्राविशत्स्वपुरं राजा चिन्तयामास दुःखितः] ॥ ११ ॥
 अयं राज्ञ्यां व्यतीतायां राजा चण्डालतां गतः ॥ नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो ध्वस्तमूर्धजः ॥
 चित्यर्मास्यानुलेपश्च आयसाभरणोऽभवत् ॥ १२ ॥
 तं दृष्ट्वा मन्त्रिणः सर्वे त्यज्य चण्डालरूपिणम् ॥ प्राद्रवन्सहिता राम पौरा येऽस्यानुगामिनः ॥ १३ ॥
 एको हि राजा काकुत्स्थ जगाम परमात्मवान् ॥ दह्यमानो दिवारात्रं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १४ ॥
 विश्वामित्रस्तु तं दृष्ट्वा राजानं विफलीकृतम् ॥ चण्डालरूपिणं राम मुनिः कारुण्यमागतः ॥ १५ ॥
 कारुण्यात्स महातेजा वाक्यं परमधार्मिकः ॥ इदं जगाद् भद्रं ते राजानं घोररूपिणम् ॥ १६ ॥
 किमार्गमनकार्यं ते राजपुत्र महीबल ॥ अयोध्याधिपते वीर श्लाघाचण्डालतां गतः ॥ १७ ॥
 अथ तद्वाक्यमाज्ञाय राजा चण्डालतां गतः ॥ अत्रवीत्प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो वाक्यकोविदम् ॥ १८ ॥
 प्रत्याख्यातोसि गुरुणा गुरुपुत्रैस्तथैव च ॥ अनवाप्यैव तं कामं मया प्राप्तो विपर्ययः ॥ १९ ॥
 सशरीरो दिवं यायामिति मे सौम्यदर्शनम् ॥ मया चेष्टं क्रतुशतं तच्च नावाप्यते फलम् ॥ २० ॥

असाध्यार्थसाधनरूपं ॥ ६ ॥ तेषामिति द्वौ । अन्यां-
 गतिं याजकान्तरं ॥ ७ ॥ ८ ॥ घोराभिसंहितं साक्षा-
 त्कुलगुरुं ब्रह्मपुत्रं वसिष्ठमतिक्रम्यपुरोहितान्तराब्रयण-
 रूपघोराभिप्राययुक्तमित्यर्थः । गमिष्यसीत्यनन्तरमि-
 तिकरणं द्रष्टव्यं ॥ ९ ॥ एवमित्यर्थः ॥ १०—११ ॥
 अत्रचण्डालत्वं न तत्सादृश्यमात्रं । किंतु भ्रत्रियत्वप्रहा-
 रणेनचण्डालत्वजातिप्राप्तिः । प्राज्ञत्वादिजातेः कर्ममू-
 लत्वेन तदप्रायेतदप्रायादित्याह—अथेत्यादि सार्थः ।
 चण्डालतांगतः वस्त्रस्थं यज्ञोपवीतमेव धार्यासीदित्यर्थः ।
 नीलवस्त्रधरः कटिस्थपीतांबरमेव चण्डालार्हनीलवस्त्र-
 जातमित्यर्थः । नीलः पूर्वस्थितराजतेज एव नीलवर्णो-
 भवदित्यर्थः । एवमुत्तरत्रापियोज्यं । परुषः रूक्षाङ्गः ।
 ध्वस्तमूर्धजः ह्रस्वकेशः । चित्यर्मास्यानुलेपः चित्ता-

श्मशानं तत्रभवंचित्यं तादृशं मात्स्यं अनुलेपः चित्ताभ-
 सरूपोऽङ्गरागश्च यस्य स तथा । आयसाभरणः अयोवि-
 काराभरणः ॥ १२—१३ ॥ परमात्मवान् परमवृत्तिमान्
 भूत्वा । दह्यमानः दुःखेनेति शेषः । विश्वामित्रं वसिष्ठ-
 वैरिणं जगाम ॥ १४ ॥ विफलीकृतं वासिष्ठविनाशितै-
 हिकामुष्मिकसाधनमित्यर्थः ॥ १५ ॥ स्ववंशावमानप्रक-
 टनेन रामस्य कोपो भविष्यतीतिसान्त्वयति—भद्रं तदिति
 ॥ १६ ॥ चण्डालतांगतः केन हेतुनेति शेषः ॥ १७ ॥
 आज्ञाय श्रुत्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ तं कामं यमुद्दिश्यगुर्वाशु-
 पासनं कृतमित्यर्थः । विपर्ययः विपरीतप्रयोजनो हेतु-
 विशेषः ॥ १९ ॥ कस्तेकाम इत्यत्राह—सशरीर इति ।
 सौम्येति संबुद्धिः । दर्शनं बुद्धिः । तच्च फलं क्रतुशतफ-

शि० हेवीरस्यस्तंचण्डालतांगतः तस्य ते दह्यमानेऽपि प्रयोजनं तद्वदेति भाषः । एतेन प्रिशकुशापः पूर्वमेव विश्वामित्रेण धृत इति ध-
 नितं । ति० सौम्यदर्शनेति संबोधनम् ॥ २० ॥

[पा०] १ घ पर्याकुलेक्षणः, २ क. ख. ड—ट. ख्यातो भगवता, घ ख्यातो वसिष्ठेन, ३ क. च. छ. झ. स्तयैव हि,
 घ विशेषतः, ४ क. च. छ. झ. अ. ट. इत्युक्त्वाते, ५ क. घ. छ. झ. अ. ट. स्वस्त्वमाश्रमम्, ६ अयं श्लोकः क. क. ख. छ.
 अ इत्यते, ७ क. संकाशगुरुपुत्रैश्च, ८ ग. रक्तमास्यानुलेपश्च, क. चित्रमास्यांगरागश्च, ख. ड—अ. चित्यर्मास्यांगरागश्च, घ.
 भ्रष्टमास्यांगरागश्च, ९ घ. ट. स्वस्त्वचण्डाल, क. छ. त्याज्यंचण्डाल, १० ख. घ—ट. घोरदर्शनम्, ११ घ. किमार्गमनकृतां
 ते, १२ क. ख. घ. महायशः, १३ क. च. छ. झ. अ. ट. माकर्ण्य, क. भावाय, ज. मास्थाय, १४ ख. चण्डालएव सः,
 १५ क. अनवाप्य च तत्कर्म, १६ क—छ. झ. अ. ट. सौम्यदर्शनं.

अनृतं नोक्तपूर्वं मे न च वक्ष्ये कदाचन ॥ कृच्छ्रेष्वपि गतः सौम्य क्षत्रधर्मेण ते शये ॥ २१ ॥
 यज्ञैर्बहुविधैरिष्टं प्रजा धर्मेण पालिताः ॥ गुरवश्च महात्मानः शीलवृत्तेन तोषिताः ॥ २२ ॥
 धर्मे प्रयतमानस्य यज्ञं चाहर्तुमिच्छतः ॥ परितोषं न गच्छन्ति गुरवो मुनिपुङ्गव ॥ २३ ॥
 दैवमेव परं मन्ये पौरुषं तु निरर्थकम् ॥ दैवेनाक्रम्यते सर्वं दैवं हि परमा गतिः ॥ २४ ॥
 तस्य मे परमार्तस्य प्रसादमभिकाङ्क्षतः ॥ कर्तुमर्हसि भद्रं ते दैवोपहतकर्मणः ॥ २५ ॥
 नान्यथा गतिं गमिष्यामि नान्यैः शरणमस्ति मे ॥ दैवं पुरुषकारेण निवर्तयितुमर्हसि ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

एकोनषष्टितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

विश्वामित्रेण त्रिशङ्कुं प्रतिशरीरसाहिः येनैव स्वर्गप्रापणप्रतिज्ञानपूर्वकं शिष्याणां नानाश्रमेभ्यो मुनिगणानयत्वा यत्रैव गच्छ ॥ १ ॥
 शिष्यैर्विष्वा मित्रं प्रति मुनिजनागमननिवेदनपूर्वकं वासिष्ठानामपहासवचनमुवाच ॥ २ ॥ विश्वामित्रेण ते च शीष्यो निजजन-
 रूपशापदानम् ॥ ३ ॥

उक्तवाक्यं तु राजानं कृपया कुशिकात्मजः ॥ अज्रवीन्मधुरं वाक्यं साक्षाच्चण्डालरूपिणम् ॥ १ ॥
 ऐक्ष्वाक स्त्रीगतं वत्स जानामि त्वां सुधार्मिकम् ॥ शरणं ते भविष्यामि मां भैषीर्नृपपुङ्गव ॥ २ ॥
 अहमामत्रये सर्वान्महर्षीन्पुण्यकर्मणः ॥ यज्ञसाह्यकराजंस्ततो यक्ष्यसि निर्वृतः ॥ ३ ॥
 गुरुशापकृतं रूपं यदिदं त्वयि वर्तते ॥ अनेन सह रूपेण संशरीरो गमिष्यसि ॥ ४ ॥

लं सशरीरस्वर्गः ॥ २० ॥ वसिष्ठप्रत्याख्यानमूलं पापं म-
 यिनास्तीत्याशयेनाह—अनृतमिति । यद्वा “यज्ञो नृ-
 तेन क्षरति” इति वचनात् क्रतुनाशकत्वेनावगतमनृत-
 मपि मयि नास्तीत्याह । मे मया । क्षत्रधर्मेण तत्साक्षि-
 तयेत्यर्थः । कृच्छ्रेष्वपि गतः आपद्रुतोपि । ते पुरतश्च-
 ति शेषः ॥ २१ ॥ यज्ञैरिति पूर्वसशरीरत्वसाधनक्रतु-
 शतमुक्तं अत्र नित्यकर्मैतिभिदा । यद्वा पूर्वक्रतुशतं इष्टं
 यष्टुमुपक्रान्तमित्यर्थः । तच्च नावाप्यते तादृशकत्वनुष्ठान-
 मनोरथो नावाप्यत इत्यर्थः । शीलवृत्तेन शीलयुक्तवृत्ते-
 न । शीलं सद्गुणः । वृत्तमाचारः ॥ २२ ॥ प्रयतमान-
 स्येति सप्तम्यर्थेषष्ठी । ममेति शेषः ॥ २३ ॥ अत इत्युपस्का-
 र्यं । दैवमत्र प्रारब्धफलमदृष्टं । परं श्रेष्ठं । पुरुषहिता-
 हितप्रापकमित्यर्थः । पौरुषं इदानीं तनधर्मानुष्ठानं ।
 निरर्थकं प्रारब्धकर्मतिरस्कारानर्हमित्यर्थः । आक्रम्य-

ते अभिभूयते । परमागतिः इतरतिरस्कारेणैहिकसुख-
 दुःखादिप्रापकमित्यर्थः ॥ २४ ॥ प्रसादं दैवानुकूल्यं
 ॥ २५ ॥ गतिं शरणं । वसिष्ठेन स्वयमाहूतश्रेष्ठिक-
 रिष्यसीत्यत्राह—नान्यः शरणमस्तीति । पुरुषकारेण
 स्वत्प्रसादरूपानुकूल्यकरणेन ॥ २६ ॥ इति श्रीभोवि-
 न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्यानेऽष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥

जातिचण्डालस्य कदाचित्तद्भावनिवृत्तिरस्ति न तु
 कर्मचण्डालस्येत्याह एकोनषष्टितमे—उक्तवाक्यमित्या-
 दि । साक्षाच्चण्डालरूपिणं चण्डालचिह्नधारित्वा ज्ञ-
 शास्त्रगम्यचण्डालभाव इत्यर्थः ॥ १ ॥ ऐक्ष्वाक्येत्या-
 दि चत्वारः ॥ २ ॥ यज्ञसाह्यकरां यज्ञसाहायकरां
 ॥ ३ ॥ गमिष्यसि स्वर्गमिति शेषः । अनेनेत्यनेन

शि० सर्वकालसंभूतत्वात्पान्तरस्थपि संधिस्थभावान्नकर्तव्येति बोधयितुमाह—यज्ञैरिति ॥ २२ ॥ इत्यष्टपञ्चाशः सर्गः ॥ ५८ ॥
 शि० साक्षादेवाज्जीवितं । तुवाद् एवायं । साक्षादज्जीवितस्येन चण्डालस्तथा भविष्याणर्ह इति निवेद्येति सति ध्वनितं ।
 तेन कर्मपाजाख्याचसनचण्डाल इति व्यञ्जितं । अत एव चण्डालरूपिणमिति विशेषणम् ॥ १ ॥

[पा०] १ ख दैवतपरममन्ये. २ ख. नान्यांगतिप्रपक्ष्यामि ३ क. घ. ड. च. झ. ञ. नान्यच्छरणमस्ति मे. ४ ख.
 उक्तवाक्यं तु राजानं साक्षाच्चण्डालरूपिणम् । अज्रवीन्मधुरं वाक्यं कृपया कुशिकात्मजः. ५ घ. आपाच्चण्डालरूपिणम्. ड. ख. छ. झ.
 अ. साक्षाच्चण्डालतागतम्. ६ ख. ड—ट. इक्ष्वाको. क. घ. ऐक्ष्वाको. ७ क. ख. स्वागतं तेषु. ८ क. ख. ड. च. छ. झ. ञ.
 तेषु दास्यामि ९ घ. माभैषीर्नृपपुङ्गव. १० घ. यज्ञसाहायिकान्. ११ क. ख. अनेनैव हिरूपेण. १२ घ. स्वर्गलोकं गमिष्यसि.
 वा. रा. २७

हस्तप्राप्तमर्हं मन्ये स्वर्गं तव नैराधिप ॥ यस्त्वं कौशिकमागम्य शरण्यं शैरणागतः ॥ ५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजाः पुत्रान्परमधार्मिकान् ॥ व्यादिदेश महाप्राज्ञान्यज्ञसंभारकारणात् ॥
 सर्वांश्शिष्यान्समाहूय वाक्यमेतदुवाच ह ॥ ६ ॥
 सर्वानुषिगणान्वत्सा आनयध्वं ममाज्ञया ॥ सशिष्यसुहृदश्चैव सत्विजः सैबहुश्रुतान् ॥ ७ ॥
 यदन्वो वचनं श्रूयान्महाक्यबलचोदितः ॥ तत्सर्वमखिलेनोक्तं मेमाख्येयमनादृतम् ॥ ८ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा दिशो जग्मुस्तदाज्ञया ॥ आजग्मुरथ देशेभ्यः सर्वेभ्यो ब्रह्मवादिनः ॥ ९ ॥
 ते^१ च शिष्याः समागम्य धृनि ज्वलिततेजसम् ॥ ऊचुश्च वचनं सर्वे सर्वेषां ब्रह्मवादिनाम् ॥ १० ॥
 श्रुत्वा ते वचनं सर्वे समायान्ति द्विजोत्तमः ॥ सर्वदेशेषु चागच्छन्वर्जयित्वा महोदयम् ॥ ११ ॥
 वीसिष्ठं तच्छतं सर्वं क्रोधपर्याकुलाक्षरम् ॥ यदाह वचनं सर्वं शृणु त्वं धृनिपुङ्गव ॥ १२ ॥
 धत्रियो वाजको यस्य चण्डालस्य विशेषतः ॥ कथं सदसि भोक्तारो हविस्तस्य सुरर्षयः ॥ १३ ॥
 ब्राह्मणा वा महात्मानो भक्त्वा चण्डालभोजनम् ॥ कथं स्वर्गं गमिष्यन्ति विश्वामित्रेण पालिताः ॥ १४ ॥
 एतद्वचननैर्धुर्यमूचुः संरक्तलोचनाः ॥ वासिष्ठा धृनिशार्दूल सर्वे ते समहोदयाः ॥ १५ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा सर्वेषां धृनिपुङ्गवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनः संरोषमिदमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 ये^२ दूषयन्त्यदुष्टं मां तप उग्रं समास्थितम् ॥ भस्मीभूता दुरात्मानो भविष्यन्ति न संशयः ॥ १७ ॥
 अथ ते कालपाशेन नीता वैवस्वतक्षयम् ॥ सप्तजातिशतान्येव मृतपाः सन्तु सर्वज्ञः ॥ १८ ॥

अधिशापकृतरूपस्य ब्रह्मणाप्यवार्थत्वेन जातिचण्डालताऽभावेन मत्तपोमहिमोपहृष्टितयज्ञेन सशरीरः स्वर्गगमिष्यसीति भावः ॥ ४ ॥ हस्तप्राप्तं अनायासेन सद्यो लब्धं । तत्र हेतुः—यस्त्वमिति ॥ ५ ॥ एवमितिसार्धः । शिष्यान् श्रूयान् ॥ ६ ॥ सुहृदः मत्सुहृदः । शोभनहृदयान्वा ॥ ७ ॥ महाक्यबलेन चोदितः आहूतः यः कश्चनान्यः अनादृतं अपेक्षारूपं चण्डालयाजयतीति निन्दारूपं वा यद्वाक्यं श्रूयान् तेनोक्तं तत्सर्वमखिलेन ममाख्येयं ॥ ८ ॥ तस्येति द्वौ । ब्रह्मवादिनः शिष्याः ॥ ९ ॥ ब्रह्मवादिनां वचनमित्यन्वयः ॥ १० ॥ यदनादृतवचनं सुनीनां तदपि वक्तव्यमित्युक्तत्वात्तदपि वदन्ति श्रुत्वेत्यादिषद् । सर्वे-

शेषु स्थिता इति शेषः । महोदयमिति । तदाख्यमृषिमित्यर्थः । वासिष्ठशतं च वर्जयित्वेति द्रष्टव्यं ॥ ११ ॥ वासिष्ठं यदाहेत्यत्र महोदयश्चेत्यपि बोध्यं उपसंहारे तयावर्शनात् ॥ १२ ॥ विप्रस्यैव वाजनाधिकारात् चण्डालस्य याज्यत्वात् अधिकारात् तस्य सदसि देवताः कथं हविर्भोक्तारः । लुप्तं ऋषयश्च कथमिष्टशिष्टभोक्तार इति भावः ॥ १३ ॥ पालिता इति श्लेषोक्तिः । अयाज्ययाजयितारः ऋषयः कथं स्वर्गं गमिष्यन्तीति भावः ॥ १४—१६ ॥ “तेषां तेजो विशेषेण प्रत्यवायोनविधत्ते” इति न्यायेन चण्डालयाजनमपि जीयेतीत्यविज्ञाययेदुपनिषत्तेषां भस्मीभूता भविष्यन्तीत्यर्थः ॥ १७ ॥ अद्येत्यादिपञ्च । क्षयं गृहं । सप्तजातिशतानि सप्तजन्मशतानि । मृत-

शि० महोदयवर्जयित्वेन तस्य वसिष्ठपुत्रानुयायित्वं च निमित्तं ॥ ११ ॥ ति० वासिष्ठं च तत्तदपि वर्जयित्वेति यो जना ॥ १२ ॥ शि० सुर्षयः सुराश्च ऋषयश्च इषिर्भोक्तारः कथं न भोक्तार इत्यर्थः ॥ १३ ॥ शि० पूर्वमनधिकारियाजकप्रयुक्ताशुद्धिहविषोपयगाह—ब्राह्मणा इति ॥ १४ ॥ ति० यत् यस्मात् ॥ १५ ॥ ति० मृतपाः [पा०] १ घ. शिष्यमन्ये स्वर्गलोके. २ क. ख. घ. नरेश्वरम्. ३ घ. ज. ट. शरण्यगतः. ४ ख. क. च. छ. झ. न. ट. सर्वानुषिगणान्वत्सान्. घ. ज. सर्वानुषिगरान्साधून्. ५ ख. घ.—ट. सशिष्यान्सुहृदश्चैव. ६ क. च. छ. झ. न. ट. सुबहुश्रुतान्. ७ ज. यद्यन्वो. ८ घ. तत्सर्वमखिलोक्तं हि. ९ घ. समाख्येयमनादृतम्. १० ख. तेषु शिष्याः. ११ ख. ज्वलिततेजसः. १२ क. ख. क. च. झ. म. वचनं सर्वं. १३ घ. वचनं सर्वं. १४ ख. द्विजोत्तमाः. १५ क. च. छ. झ. न. वासिष्ठं च तत्. क. वासिष्ठं शतं. १६ ज. क्रोधपर्याकुलेक्षणम्. घ. क्रोधपर्याकुलाक्षरम्. १७ क. क.—घ. यदाह वचनं. १८ क. छ. झ. ट. चण्डालभोजनम्. १९ क. ख. घ.—ट. सर्वे सह महोदयाः. २० ख. क्रोधसंरक्तनयनः. २१ क. हृदं वचनमब्रवीत्. २२ क. घ. घ. झ. न. ट. यदूषयन्ति. २३ क. च. छ. झ. म. मृतपास्संभवन्तु ते.

श्रमांसनियताहारा मुष्टिका नाम निर्धृणाः ॥ विकृताश्च विरूपाश्च लोकाननुचरन्तिवमान् ॥ १९ ॥
 महोदयश्च दुर्बुद्धिर्मामदूर्ध्वं ह्यदूषयत् ॥ दूषितः सर्वलोकेषु निषादत्वं गमिष्यति ॥ २० ॥
 प्राणातिपातनिरतो निरनुक्रोशतां गतः ॥ दीर्घकालं मम क्रोधादुर्गतिं वर्तयिष्यति ॥ २१ ॥
 एतावदुक्त्वा वचनं विश्वामित्रो महातपाः ॥ विरराम महातेजा ऋषिमध्ये महामुनिः ॥ २२ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकान्वे बालकाण्डे एकोनषष्ठितमः सर्गः ॥ ५९ ॥

षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

विश्वामित्रेणमुनिगणमध्येस्वामिप्राथम्येदेनेनैःसह्यशोपक्रमः ॥ १ ॥ तथाभागार्थमाह्वानेप्यनगतेषुदेवेषुतपोवलेन
 त्रिशङ्कोःस्वर्गप्रापणम् ॥ २ ॥ इन्द्रादिभिःप्रतिरोधे अवाक्छिन्नस्त्वेनपदतातेनमुनिप्रत्याक्रोशानम् ॥ ३ ॥ विश्वामित्रेणत्रिश-
 ङ्कुस्तंभपूर्वकंस्वर्गाभ्यर्चनमतिज्ञानेनकतिपयनक्षत्रसंज्ञनेदेवैस्सापरिसाभ्यवनम् ॥ ४ ॥ वैवैकिशङ्कोर्मुनिषुष्टमक्षत्राणांचतत्रै-
 वावस्थानानुमतिपूर्वकंपुनःस्वलोकगमनम् ॥ ५ ॥

तपोबलहृतान्कृत्वा वासिष्ठान्समहोदयान् ॥ ऋषिमध्ये महातेजा विश्वामित्रोऽभ्यभाषत ॥ १ ॥
 अयमिह्वाकुदायादस्त्रिशङ्कुरिति विश्रुतः ॥ धर्मिष्ठश्च वदान्यश्च मां चैव शरणं गतः ॥
 तेनानेन शरीरेण देवलोकजिगीषया ॥ २ ॥
 यथाऽयं स्वशरीरेण स्वर्गलोकं गमिष्यति ॥ तथा प्रवर्त्यतां यज्ञो भवद्भिश्च मया सह ॥ ३ ॥
 विश्वामित्रवचः श्रुत्वा सर्व एव महर्षयः ॥ ऊचुः समेत्य सहिता धर्मज्ञा धर्मसंहितम् ॥ ४ ॥
 अयं कुशिकदायादो मुनिः परमकोपनः ॥ यदाह वचनं सम्यगेतत्कार्यं न संशयः ॥ ५ ॥
 अग्निकल्पो हि भगवाञ्ज्वापं दास्यति रोषितः ॥ तस्मार्त्प्रवर्त्यतां यज्ञः सशरीरो यथा दिवम् ॥ ६ ॥
 गच्छेद्विह्वाकुदायादो विश्वामित्रस्य तेजसा ॥ तंथा प्रवर्त्यतां यज्ञः सर्वे समधितिष्ठत ॥ ७ ॥

पाः शवभक्षकाः ॥ १८ ॥ मुष्टिकाः हीनजातिविशेष-
 षाः । विकृताः विकृतवचनव्यापारादयः । विरूपाः
 विकृतवेषाः ॥ १९ ॥ अदूर्ध्वं उक्तन्यायेनेतिभा-
 वः । महोदयश्चेत्यनेन पूर्वशप्तावसिष्ठपुत्राएवेतिगम्यते
 ॥ २० ॥ प्राणातिपातः बलात्प्राणनाशनं । निरनुक्रो-
 शतां निर्धृणतां । वर्तयिष्यति प्राप्स्यति । ननूमत्तपस्वि-
 त्वेपिक्षत्रियस्वचण्डालयाजनं सर्वथाअन्याय्यमेवेति
 कथंयथार्थवादिषुशापप्रवृत्तिरितिचेदत्रोत्तरं । वसिष्ठ-
 वैरनिर्यातनकामस्यविश्वामित्रस्य तपःफलमिदमिति
 ॥ २१—२२ ॥ इति श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीम-

द्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
 ख्याने एकोनषष्ठितमःसर्गः ॥ ५९ ॥

अथसशरीरस्यत्रिशङ्कोस्स्वर्गप्रापणंषष्ठितमे—तप-
 इत्यादि ॥ १ ॥ अयमितिसार्धः । दायमत्तीतिदायादः
 पुत्रपौत्रादिः । पचाद्यच् । वंशइतियावत् । तेन पूर्व-
 क्षत्रियरूपेण । अनेन इदानींचण्डालरूपेण । शरीरेण
 देवलोकजिगीषया स्वर्गस्ववशीकर्तुमिच्छया । मांशर-
 णंगवः ॥ २ ॥ यथेतिपञ्च ॥ ३ ॥ ऊचुः अन्योन्य-
 मितिशेषः ॥ ४ ॥ सम्यक्कार्यमित्यन्वयः ॥ ५ ॥ स-

शवभक्ष्यादिहारिणः ॥ १८ ॥ ति० मुष्टिकानाम तन्नामानः । इदानींचोवाइतिप्रसिद्धाः ॥ १९ ॥ इत्येकोनषष्ठितमस्सर्गः ॥ ५९ ॥

ति० हास्या योगबलेन ॥ १ ॥

[पा०] १ ख. घ. महोदयस्तु. २ क. च. ट. मद्दूषयत्. घ. ज. हिदूषयन्. ३ क. श. ज. ट. इताञ्हासा. ४ क.
 ख. ग. क. च. छ. झ. घ. ट. सेवानेन. घ. स्वकेनैव. ५ ग. क. च. छ. झ. ज. देवलोकं. ६ क. च. छ. झ. ज. ट.
 ऊचुस्समेतास्सहसा. ७ क. झ. ज. ट. रोषतः. ८ क. ग. च. छ. ज. प्रवर्ततां. ९ क. च. छ. झ. ज. यथादिवि. १० क.
 ख. च. छ. ज. ततःप्रवर्ततां. घ. क. झ. ज. ट. ततःप्रवर्त्यतां.

एवंमुक्त्वा महर्षयः चक्रुस्तास्ताः क्रियास्तदा ॥ याजकश्च महातेजा विश्वामित्रोऽसंवत्क्रतौ ॥ ८ ॥
 अत्विजश्चानुपूर्व्येण मन्त्रवन्मन्त्रकोविदाः ॥ चक्रुः सर्वाणि कर्माणि यथाकल्पं यथाविधि ॥ ९ ॥
 ततः कालेन महता विश्वामित्रो महातपाः ॥ चकारावाहनं तत्र भागार्थं सर्वदेवताः ॥ १० ॥
 नाभ्यागमंस्तदाऽऽहूता भागार्थं सर्वदेवताः ॥ ११ ॥
 ततः क्रोधसमाविष्टो विश्वामित्रो महामुनिः ॥ सुवमुद्यम्य सक्रोधस्त्रिशङ्कुमिदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 पश्य मे तपसो वीर्यं स्वार्जितस्य नरेश्वर ॥ एष त्वां सशरीरेण नयामि स्वर्गमोजसा ॥
 दुष्प्रापं स्वशरीरेण दिवं गच्छ नराधिप ॥ १३ ॥
 स्वार्जितं किंचिदप्यस्ति मेया हि तपसः फलम् ॥ रीजन्स्वतेजसा तस्य सशरीरो दिवं व्रज ॥ १४ ॥
 उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्सशरीरो नरेश्वरैः ॥ दिवं जगाम काकुत्स्थ मुनीनां पश्यतां तदा ॥ १५ ॥
 देवलोकगतं दृष्ट्वा त्रिशङ्कुं पाकशासनः ॥ संह सर्वैः सुरगणैरिदं वचनमब्रवीत् ॥ १६ ॥
 त्रिशङ्को गच्छ भूयस्त्वं नासि स्वर्गकृतालयः ॥ गुरुशपहतो मूढ पत भूमिमवाविष्टराः ॥ १७ ॥
 एवमुक्तो महेन्द्रेण त्रिशङ्कुरपतत्पुनः ॥ विक्रोशमानस्त्राहीति विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥
 तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य क्रोशमानस्य कौशिकः ॥ रोषमाहारयत्तीव्रं तिष्ठतिष्ठेति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
 अपिमध्ये स तेजस्वी प्रजापतिरिवापरः ॥ सृजन्दक्षिणमार्गस्थान्सप्तर्षीन्परांनुनः ॥ २० ॥
 नक्षत्रमालामपरामसृजत्क्रोधमूर्च्छितः ॥ दक्षिणां दिशमास्थाय मुनिर्मध्ये मेहायशाः ॥ २१ ॥

मधितिष्ठत स्वस्वार्त्विज्यमितिशेषः ॥ ६—७ ॥ ता-
 स्ताःक्रियाः स्वस्वार्त्विज्यकर्माणि । याजकः अध्वर्युः ।
 सुवमुद्यम्येत्यव्ययमाणात्वात् ॥ ८ ॥ मन्त्रवदितिक्रि-
 याविशेषणं । यथाकल्पं कल्पसूत्रमनतिक्रम्य । यथा-
 विधि यथाशास्त्रं ॥ ९ ॥ महताकालेन द्विस्त्रिर्मन्त्रावृ-
 द्ध्या । सर्वदेवताः प्रतीतिशेषः ॥ १० ॥ नेत्यर्थः । ना-
 भ्यागमन् अनधिकारिणा अन्यायेनच कृतमकृतमि-
 तिन्यायादितिभावः ॥ ११ ॥ सुवोद्यमनं कोपजचेष्टा-
 विशेषः ॥ १२ ॥ पश्येतिसार्धः । त्वदमिमतयागस्त्वा-
 स्तामितिभावः । एषइत्यव्यवधाने । ओजसा तपोवी-

र्येण । दुष्प्रापं अन्यैरितिशेषः ॥ १३ ॥ स्वार्जितं सु-
 धार्जितं । स्वतेजसा स्वासाधारणप्रभावेन ॥ १४ ॥
 मुनीनांपश्यतां मुनिषुपश्यत्सुसत्सु ॥ १५ ॥—देवेति-
 चत्वारः ॥ १६ ॥ स्वर्गकृतालयः स्वर्गालयार्हः ॥ १७—
 १८ ॥ आहारयत् अकरोत् ॥ १९ ॥ सृजन् अभू-
 दितिशेषः । असृजदित्यर्थः ॥ २० ॥ मुनिमध्येस्थितए-
 व दक्षिणांदिशमास्थाय तामधिकरणंकृत्वा । नक्षत्रमा-
 लां सप्तविंशतिनक्षत्रमालां । यथोत्तरसोधुबोचलस्ति-
 ष्ठति एवंत्रिशङ्कुंस्तिष्ठतु । तंपरितोयथासप्तर्षिमण्डलं त-
 द्ब्रज्रापिमनतु । तत्रयथानक्षत्राणि तद्ब्रज्रापीत्यर्थः

शि० मन्त्रकोविदा मन्त्रोपलक्षितयागनिपुणाः ॥ ९ ॥ शि० सकः अतिक्रियासहितः । अधः कोपान्तर्धारणासमर्थः ।
 कृत्वन्तकृधातोः “वर्ग्यैकविधानं” इतिक । नन्पूर्वकधारणार्थकधाधातुप्रकृतिकप्रत्ययान्तोऽधइति । अतएवक्रोधसमाविष्ट
 इत्यनेननवीनरुतयं । ति० सक्रोधः कोपस्यैवाधिकावस्थाक्रोधः ॥ १२ ॥ ति० हेराजंस्तं तस्यतेजसा वैभवेन दिवंव्रज । कुद-
 सात्पुनरुक्तिर्नदोषः ॥ १४ ॥

[पा०] १ ट. एवमुक्ताः. २ क. ख. घ. च. छ. झ. ञ. संजहुस्ता क्रियास्तदा. ज. ट. संचक्रुस्ताः क्रियास्तदा. च.
 छ. झ. चक्रुस्ताः क्रियास्तथा. क. ख. क्रियास्ततः. ३ घ. महाकतो. ४ घ. यथावन्मन्त्रकोविदाः. ५ क. च. छ. झ. ञ.
 सादातत्र. ख. घ. ज. ट. सतस्तत्र. क. सप्ततत्र. ६ क. च. छ. झ. ञ. कोपसमाविष्टो. ७ ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. स्वश-
 रीरेण. ८ क. च. छ. झ. ञ. ट. स्वर्गगच्छनरेश्वर. ९ ज. किंचिदप्यस्ति. घ. किंचिदप्यस्ति. १० घ. मयायतपसः. ११ क.
 ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. रावस्त्वं. १२ क. ख. ग. नराधिपः. १३ ट. देवलोकगतं. क. च. छ. झ. ञ. स्वर्गलोकगतं.
 १४ घ. सहस्राक्षस्तुरगणैः. १५ च. छ. स्वर्गकृतालयः. १६ ख. अपतद्भुवि. १७ ज. ट. क्रोधमाहारयत्तीव्रं. ग. रोषमाहारय-
 स्तीव्रं. १८ क. च. झ. नक्षत्रवंशमवरं. १९ ग. क. च. छ. झ. ञ. अपिमध्ये. २० क. ग. घ. महातपाः.

सृष्ट्वा नक्षत्रवंशं च क्रोधेन कलुषीकृतः ॥ अन्यमिन्द्रं कारिष्यामि लोको वा स्यादनिन्द्रकः ॥

दैवतान्यपि सै क्रोधात्सृष्टुं समुपचक्रमे ॥ २२ ॥

ततः परमसंभ्रान्ताः सर्षिसङ्गाः सुरासुराः ॥ [सकिंनरमहायक्षाः सहसिद्धाः संचारणाः]

विश्वामित्रं महात्मानमूचुः सातुनयं वचः ॥ २३ ॥

अयं राजा महाभाग गुरुशापपरिक्षितः ॥ सशरीरो दिवं यातुं नार्हत्येव तपोधन ॥ २४ ॥

तेषां तद्वचनं श्रुत्वा देवानां मुनिपुङ्गवः ॥ अम्रवीत्सुमहद्वाक्यं कौशिकः सर्वदेवताः ॥ २५ ॥

सशरीरस्य भद्रं वस्त्रिशङ्कोरस्य भूपतेः ॥ आरोहणं प्रतिज्ञाय नानृतं कर्तुमुत्सहे ॥ २६ ॥

स्वर्गोऽस्तु सशरीरस्य त्रिशङ्कोरस्य शाश्वतः ॥ नक्षत्राणि च सर्वाणि मामकानि ध्रुवाण्यथ ॥ २७ ॥

यावद्भोका धरिष्यन्ति तिष्ठन्वेतानि सर्वशः ॥ मत्कृतानि सुराः सर्वे तदनुज्ञातुमर्हथ ॥ २८ ॥

एवमुक्ताः सुराः सर्वे प्रत्यूचुर्मुनिपुङ्गवम् ॥ २९ ॥

एवं भवतु भद्रं ते तिष्ठन्वेतानि सर्वशः ॥ गगने तान्यनेकानि वैश्वानरपथादहः ॥ ३० ॥

नक्षत्राणि मुनिश्रेष्ठ तेषु ज्योतिषु जाञ्चलन् ॥ अवाविच्छरास्त्रिशङ्कुश्च तिष्ठत्वमरसंनिभः ॥ ३१ ॥

अनुयास्यन्ति चैतानि ज्योतींषि नृपसत्तमम् ॥ कृतार्थं कीर्तिमन्तं च स्वर्गलोकगतं तथा ॥ ३२ ॥

विश्वामित्रस्तु धर्मात्मा सर्वदेवैरभिष्टुतः ॥ ऋषिभिश्च महातेजा बाढमित्याह देवताः ॥ ३३ ॥

॥ २१ ॥ सृष्ट्वेतिसार्धः । नक्षत्रवंशं क्षुद्रनक्षत्रगणं ।

द्वितीयाध्यान्तेइतिसंकल्प्येत्युपस्कार्यं । अन्यमिन्द्रं करि-

ष्यामि विद्यमानलोकस्यान्येन्द्रं करिष्यामि । अनिन्द्रको-

लोकोवास्यात् । इन्द्ररहितलोकान्तरं वा करिष्यामीत्य-

र्थः । अतएवाहुराचार्याः “अन्येन्द्रकं सुवनमन्यदनि-

न्द्रकं वा कर्तुं क्षमेकविरभूदयमन्ववाये” इति । अस्मि-

न्नर्थे इन्द्रनाशयिष्यामीत्यर्थः स्यात् । सोऽनुचितः । सृ-

ष्ट्यन्तरोपक्रमविरोधात् । “दैवतान्यपि सकोधात्सृष्टुं

समुपचक्रमे” इत्यनन्तरविरोधाच्च । अतएवायमर्थो

अभितुमर्हति मया सृष्ट्यमानस्य स्वर्गलोकोऽनिन्द्रको वास्तु त-

त्र त्रिशङ्कोरेन्द्रो भवतु तत्परिवारान् सृजयमिति तादृ-

शदेवान् सृष्टुमुपचक्रमइत्यर्थः ॥ २२ ॥ परमसंभ्रान्ताः

स्वप्रतिसृष्टेरतिदुस्सहत्वाविति भावः । सातुनयं ससा-

न्त्वं ॥ २३ ॥ अनुनयमेवाह—अयमित्यादि । ना-

र्हति अदुष्टत्रैवर्णिकसंभ्यत्वात्स्वर्गस्येति भावः ॥ २४ ॥

तेषामिति चत्वारः ॥ २५ ॥ भद्रं वदति प्रतिसान्त्वं

॥ २६ ॥ स्वर्गोऽस्तु अयं त्रिशङ्कुस्त्रिदेश एवेति शेषः ।

मत्कृतानि मत्सृष्टानि । अतएव मामकानि । लोकाः

भूरादयः । यावद्धारिष्यन्ति स्यास्यन्ति । सर्वशः सर्व-

प्रकारेण । ध्रुवाणि भवन्तु । प्रार्थनायां लोड् । तत्

पूर्वोक्तं । अनुज्ञातुं अङ्गीकर्तुं ॥ २७—२८ ॥ एष-

मुका इत्यादिसार्धः पञ्च ॥ २९ ॥ सर्वशः सर्वा-

णि । वैश्वानरपथात् वैश्वानरः ज्योतिः तत्पथा-

त्सिद्धानादिज्योतिश्चक्रमार्गात् ॥ ३० ॥ तेषु त्व-

त्सृष्टेषु । जाञ्चलन् अतिशयेन प्रकाशमानः । अवा-

विच्छराः गुर्वपचारफलप्रकटनायाधोमुखः । अमरस-

न्निभः तेजसा अमरतुल्यः । तिष्ठतु ध्रुव इवेति भावः

॥ ३१ ॥ अनुयास्यन्ति स्वर्गनक्षत्राणि ध्रुवमिवेति भावः ।

स्वर्गलोकगतं तथा स्वर्गलोकगतमिव । कृतार्थमित्यन्व-

यः ॥ ३२ ॥ बाढमित्यङ्गीकारस्योत्कंठचनं ॥ ३३ ॥

तत्रि० लोकोवास्यात् सेन्द्र लोकान्तरं वा स्यादित्यर्थः । अनिन्द्रकस्यात् विद्यमानं सुवनमिन्द्ररहितमनायकत्वात्वादित्यर्थः ॥ २२ ॥

ति० स्वर्गोऽस्तु स्वर्गपदवाच्यसुखविशेषानुभवोऽस्तु ॥ २७ ॥ ति० बाढमित्येव आह्वेति शेषः । दुराग्रहस्यानर्थहेतुतां प्रतिस्थाप-

[पा०] १ क. कृत्स्ननक्षत्र. २ ज. चक्रोधात्. क. ख. ग. संक्रोधात्. ट. सकोधस्सृष्टुं. ३ ज. संचारणाः. ख. सुरर्ष-

भाः. क. सुरर्षयः. ४ इहमर्थं ग. ज. दृश्यते. ५ ज. सुरासुराः. ६ ग. नार्हत्येव. ज. नार्हतीति. घ. नचार्हति. ७ क. ख. घ.

ज. तेषां नृप. ८ ड. च. छ. झ. य. ट. आरोहणं प्रतिज्ञातं. ज. आरोहणे. ९ क. घ. ज. रेवशाश्वतम्. ट. रेप. १० क. ध्रुवा-

णिच. ११ झ. यत्कृतानि. १२ ग. तानि सर्वाणि. १३ ग. घ. च. ज. ज्योतिष्युज्ज्वलः. १४ क. ट. स्वर्गलोकगतं. घ.

ब्रह्मलोकगतं. क—ट. गत्यथा. १५ क. ख. छ. झ. य. ऋषिसंघे. १६ क. ड—ट. मिन्येव देवताः.

ततो देवा महात्मानो मुनयश्च तपोधनाः ॥ जम्बुद्वीपागतं सर्वे यज्ञस्थान्ते नरोत्तम ॥ ३४ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षष्ठितमः सर्गः ॥ ६० ॥

एकषष्ठितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अंबरीषेणयजमानं भेद्वेगं गृह्यन्तु पशोरपहारे पुरोहितेनानुकल्पतया राजाभ्रंति नरपशोरानयनचोदया ॥ १ ॥ पशुकृत्यनाय
पर्यटताराशान् गृह्यन्तु देवकीकृत्यं प्रतिगोशतसहस्रस्त्रीकारेण पशुभावेन सुतविक्रयणप्रार्थना ॥ २ ॥ मातापितृभ्यां ज्येष्ठकृति-
हृद्योर्विक्रयणानङ्गीकरणे अंबरीषेणपरिशेषादात्मविक्रयनिश्चयात्स्वयमुपागतेन शुनकशोपनाज्ञामध्यमेन सह निर्गमनम् ॥ ३ ॥

विश्वामित्रो महात्माऽथ प्रस्थितान् प्रेक्ष्य तानृषीन् ॥ अत्रवीभ्ररशार्दूलैस्सर्वास्तान्वनवासिनः ॥ १ ॥
महोन्विमः प्रवृत्तोऽयं दक्षिणामास्थितो दिशम् ॥ दिशमन्यां प्रपत्स्यामस्तत्र तपस्यामहे तपः ॥ २ ॥
पश्चिमायां विशालायां पुष्करेषु महात्मनः ॥ सुखं तपश्चरिष्यामो वैरं तद्धि तपोवनम् ॥ ३ ॥
एवमुक्त्वा महातेजाः पुष्करेषु महामुनिः ॥ तप उग्रं दुरोधर्षं तेपे मूलफलाशनः ॥ ४ ॥
एतस्मिन्नेव काले तु अयोध्याधिपतिर्नृपः ॥ अंबरीष इति ख्यातो यष्टुं समुपचक्रमे ॥ ५ ॥
तस्यैव यजमानस्य पशुमिन्द्रो जहार ह ॥ प्रनष्टे तु पशौ विप्रो राजानमिदं मन्त्रवीत् ॥ ६ ॥
पशुरथ हतो राजन्मनष्टस्व दुर्नयात् ॥ अरक्षितारं राजानं मन्ति दोषा नरेभ्यः ॥ ७ ॥
प्रायश्चित्तं मेदह्येतन्नरं वा पुरुषवधम् ॥ आनयस्व पशुं शीघ्रं यावत्कर्म प्रवैतते ॥ ८ ॥

यज्ञस्थान्तइत्यनेन विश्वामित्रेण यजमानप्रतिनिधित्वत्वा
यज्ञः समापितः । देवैर्भागश्च गृहीत इति गम्यते ॥ ३४ ॥
इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
भगिमन्त्रीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने षष्ठितमः
सर्गः ॥ ६० ॥

अथ क्षरणागतशुनः शेषरक्षणे चितशक्तिवक्तुं त-
पोन्तरभाहैकषष्ठितमे—विश्वामित्रइत्यादि । तान् स्वा-
ख्यासमागतान् । वनवासिनः स्वतपोवनवासिनः ।

॥ १ ॥ योर्दक्षिणां दिशमास्थितः तस्य मे महान्विमः
प्रवृत्त इत्यर्थः ॥ २ ॥ विशालायां विशालतपोवनचलां
पश्चिमायां दिशि चर्तमानेषु । पुष्करेषु पुष्करतीर्थेषु ।
तत्तीरेष्वित्यर्थः । महात्मनः हे महात्मानः ॥ ३—५ ॥
विप्रः पुरोहित इति यावत् ॥ ६ ॥ दुर्नयात् अनवधाना-
दित्यर्थः । हतः केनापीति शेषः । प्रनष्टः अदृष्टः । ज-
शब्ददर्शन इति धातोर्निष्ठा । दोषाः पशुनाशदयः ॥ ७ ॥
प्रायश्चित्तं एतत् पशुनाशनिमित्तकं । नरं वा आनयस्व
गोभिः क्रीत्वा पशुप्रतिनिधित्वेनेति शेषः । यावत्प्रवर्त-

दैवताय च भगवन्मन्त्रीचकार ॥ ३३ ॥ वि० इति कुशलबभोराख्याने तृतीये द्विवर्तमानकथासमाप्ता ॥ ३४ ॥ इति षष्ठितमस्तर्गः ॥ ६० ॥

ति० सर्वस्तान्विनयान्वितानिति पाठान्तरं ॥ १ ॥ ति० दक्षिणां दिशं आ समन्ताद्याप्य स्थितः अयं त्रिबाङ्गुरूपः महावि-
मः । अस्मकं तपोनाशकत्वात् तच्छायाकान्तलाभ्यां देशोतः परंतपोऽयोग्य इति भावः ॥ २ ॥ द्वि० पुष्करेषु तीर्थविशेषे । बहु-
वचनमादराय । महात्मनः अतिप्रयत्नशीलमुनीनां । एकवचनं जालमिवायैव ॥ ३ ॥ ति० अभ्याहृतः इदानीं अस्माभिरासीतः
पशुः तपदुर्नयात् स्वस्यापवशात् तावदरक्षिणां प्रमादाच्च प्रनष्टः ॥ ४ ॥ ति० एतत् पशुनाशकं महत्प्रायश्चित्तं महत्प्रायश्चित्त-
स्य कारणं । प्रकान्तं कर्म यावत्प्रवर्तते प्रवर्तिष्यते । तावत् ततः प्रागेव । नष्टं पशुमन्विष्याम्य । तत्प्रतिनिधित्वेन क्रीत्वा नरं वा पशु-

[पा०] १ घ. क. च. छ. झ. ञ. ज. पश्यन्. २ क. च. छ. झ. ञ. महातेजाः. ३ क. च. छ. झ. ञ. द. स्वीक्ष्य तानृ-
षीन्. ४ ग. तान्सर्वान्वनवासिनः. ५ क—घ. झ. ज. महाविमः. ६ घ. दक्षिणामास्थितो दिशं. ख. दक्षिणां दिशमास्थितः.
७ क. प्रवेक्ष्यामः. ग. द. प्रवत्स्यामः. च. प्रयास्यामः. ८ घ. ज. तप्यामहे. ९ घ. ज. वयम्. १० क. घ. च. ज. पश्चिमस्यां.
११ ख. महामुनिः. ख. घ. च. महामताः. १२ क. ख. तपश्चरिष्यामि. १३ क—घ. ज. परंतद्धि. क. च. छ. झ. ञ.
सुखंतद्धि. १४ क. महाबाहो. १५ ख. दुरोधर्षः. १६ क. घ—ट. पतिर्मेहान्. १७ ख. तस्यैव यजमानस्य. १८ घ. जहारच.
१९ ख. पशौविप्राः. २० ख. मज्जुवन्. २१ क. झ. पशुरभ्याहृतो. ख. घ. ज. पशुराहृतो. २२ ज. मस्येतत्. ट. मघस्यै-
तत्. २३ ज. समाप्यते.

उपाध्यायवचः श्रुत्वा स राजा पुरुषर्षभ ॥ अन्वियेष महाबुद्धिः पशुं गोभिः सहस्रशः ॥ ९ ॥
 देशाञ्जनपदांस्तांस्तान्नगराणि वनानि च ॥ आश्रमाणि च पुण्यानि मार्गमाणो महीपतिः ॥ १० ॥
 स पुत्रसहितं तात समार्यं रघुनन्दन ॥ भृगुतुन्दे समासीनमृचीकं संदर्श ह ॥ ११ ॥
 तमुवाच महातेजाः प्रणम्याभिप्रसाद्य च ॥ जैहर्षि तपसा दीप्तं राजर्षिरमितप्रभः ॥
 पृष्ट्वा सर्वत्र कुशलमृचीकं तमिदं वचः ॥ १२ ॥
 गवां शतसहस्रेण विक्रीणीषे सुतं यदि ॥ पशोरर्थे महाभाग कृतकृत्योऽसि भार्गव ॥ १३ ॥
 सर्वे परिहृता देशा यंङ्गीयं न लभे पशुम् ॥ दातुमर्हसि मूल्येन सुतमेकमितो मम ॥ १४ ॥
 एवमुक्तो महातेजा ऋचीकस्तैवैवधीद्वचः ॥ नाहं ज्येष्ठं नरश्रेष्ठ विक्रीणीयां कथंचन ॥ १५ ॥
 ऋचीकस्य वचः श्रुत्वा तेषां माता महात्मनाम् ॥ उवाच नरशार्दूलमम्बरीषं तपस्विनी ॥ १६ ॥
 अविक्रेयं सुतं ज्येष्ठं भगवानाह भार्गवः ॥ ममापि दयितं विद्धि कनिष्ठं शुनकं नृप ॥
 तस्मात्कनीयसं पुत्रं न दास्ये तव पार्थिव ॥ १७ ॥
 श्रौयेण हि नरश्रेष्ठ ज्येष्ठाः पितृषु वल्लभाः ॥ मातृणां च कनीयांसस्तस्माद्रक्षे कनीयसम् ॥ १८ ॥
 उक्तवाक्ये मुनौ तस्मिन्मुनिपत्न्यां तथैव च ॥ शुनश्शेषः स्वयं राम मध्यमो वाक्यमब्रवीत् ॥ १९ ॥
 विता ज्येष्ठमविक्रेयं माता चाह कनीयसम् ॥ विक्रीतं मध्यमं मन्ये राजन्पुत्रं नयस्व माम् ॥ २० ॥
 [अथ राजा महाबाहो वाक्यान्ते ब्रह्मवादिनः ॥ हिरण्यस्य सुवर्णस्य कोटिभी रत्नराशिभिः] ॥ २१ ॥
 गवां शतसहस्रेण शुनःशेषं नरेश्वरः ॥ गृहीत्वा परमप्रीतो जगाम रघुनन्दन ॥ २२ ॥

ते प्रवर्तिष्यते “यैवत्पुराणिपातयोः—” इति लङ् । ता-
 वत् ततः पूर्वमेव । अश्वमेधेपशुविसर्जनानन्तरं कर्मका-
 लस्यन्यवहितत्वादिति भावः । वाकारेण पशुवान्विष्या-
 नयस्येति लभ्यते ॥ ८ ॥ सहस्रशः सहस्रसङ्ख्याभिः ।
 मूल्यभूताभिरिति शेषः ॥ ९ ॥ देशानिति जनपदादि-
 सर्वविशेषणं ॥ १० ॥ सहस्रच्छेदः । भृगुतुन्दे भृगो-
 र्गिरितटस्थतुन्दे अभ्यन्तरे । भृगुवाक्यप्रविवासस्था-
 नप्रदेशे वा ॥ ११ ॥ सार्धे एकान्वयः । तं मुनिं । इदं
 वक्ष्यमाणं । वच उवाच । ब्रवीति द्विकर्मकं ॥ १२ ॥

पशोः अर्थे प्रयोजनाय । पशुप्रतिनिधयर्थमित्यर्थः ।
 यद्विक्रीणीषे विक्रीणीयाः । तदाकृतकृत्योऽसि कृता-
 र्थः स्त्वां ॥ १३ ॥ परिहृताः संचरिताः । याङ्गीयं य-
 ज्ञायहितं । “तस्मैहितं” इति छः । वृद्धिरार्थः । इतः
 एतेषु सुतेषु । सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ १४ ॥ कथंचन
 बहुमूल्येनापि । इतरयोरप्रतिषेधादनुमतिर्गम्यते । “अ-
 प्रतिषिद्धमनुमतं भवति” इति न्यायात् शास्त्रेणापत्यदा-
 नविक्रययोर्निषेधेऽपि मूलावसादे धर्मायापत्यदानवच्छा-
 यापत्यविक्रयोनदोषायेति भावः ॥ १५—१६ ॥ कनीय-

मानयेत्यर्थः । शि० यावत्कर्मप्रवर्तते तावदेव नरपशुंश्रीप्रमाणयस्य । एतदेव अथस्य अथविशिष्टपुरुषस्य । प्रायश्चित्तं अनवधान-
 ताज्जनितपापशोधनं । “प्रायःपापमिति प्रोक्तचित्तच्छोधनं स्मृतं” इत्यनुशासनम् । एतेनोपायान्तरं नास्तीति सूचितं । द्विवाक्यद्वौ
 एवार्थे ॥ ८ ॥ शि० कापव्यभ्रमवारणाय तादृशानुरागे सदाचारप्रमाणयस्याह—प्रायेणेति । पितृषु वल्लभाः पितृनिष्ठानुरागविषयी-
 भूताः । भवन्तीति शेषः । ति० पितृषु पितृणां । रक्षिष्यामीत्यर्थे रक्ष्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ति० विक्रेयं मातापित्रोर्विक्रेयत्वेन संमतं ।
 मन्ये अर्थादिति शेषः ॥ २० ॥ इत्येकषष्टितमस्तर्गः ॥ ६१ ॥

[पा०] १ घ. पुरुषर्षभः. २ ग. रम्याणि. ३ ख. तं पुत्रसहितं. ४ क. ख. समहीपतिः. ५ ड—ट. भृगुतुंगे. ख. भृगुपुत्रं.
 ६ क. ख. उवाच वचमहातेजाः. ७ ग. हा. महर्षि. ८ ग. सहस्रवचः. क. घ. तदिदं वचः. ९ क. घ. छ. झ. ञ. परिगतादेशाः.
 ट. परिहृतादेशाः. ख. ज. परिहृतादेशाः. १० ग. ड. ज. झ. ट. यक्षार्थं. ११ ख. कमतोमम. घ. कंततोमम. १२ ख.
 स्तिदमब्रवीत्. १३ क. ड. च. छ. झ. ज. ट. मंबरीषमिदं वचः. ख. घ. मंबरीषं महातेजाः. १४ ड. च. छ. झ. ज. ट.
 शुनकं प्रभो. १५ क. प्रायेण पु. १६ झ. ज्येष्ठं पितृषु वल्लभः. ज. ज्येष्ठं हि पितृवल्लभाः. १७ ख. स्मान्मोक्षेयकथं सुतम्. १८ घ.
 राजानं वाक्यमब्रवीत्. १९ ड. झ. ज. विक्रेयमध्यममन्ये राजन्पुत्रं. क. घ—ट. राजपुत्र. २० अर्थलोकः ड. च. छ. झ.
 य. इत्यते. २१ क. नरेश्वर.

अम्बरीषस्तु राजर्षी रथमारोप्य सत्वरः ॥ शुनःशेषं महातेजा जगामाशु महायशाः ॥ २३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

अम्बरीषेपुष्करक्षेत्रमेतमध्याह्ने विश्रममाणे शुनश्शेषेन तत्र तपस्यन्तं विश्वामित्रमेध निजवृत्तान्तमिषेदनपूर्वकराजकार्याविरो-
धेन स्वरक्षणप्रार्थना ॥ १ ॥ विश्वामित्रान्मध्वयमुपलब्धवत् शुनश्शेषेन सह नगरमागतेनाम्बरीषेण यामोपक्रमः ॥ २ ॥ तत्र पशू-
कृतेन शुनश्शेषेन विश्वामित्रोपदिष्टगन्ध्यामित्रोपेन्द्रस्तथेतुष्टेनेन्द्रेण तस्मोचनपूर्वकराज्ञोपशफलदानम् ॥ ३ ॥

शुनश्शेषं नैरश्रेष्ठं गृहीत्वा तु महायशाः ॥ व्यश्राम्यत्पुष्करे राजा मध्याह्ने रघुनन्दन ॥ १ ॥
तस्य विश्रममाणस्य शुनःशेषो महायशाः ॥ पुष्करक्षेत्रमागम्य विश्वामित्रं ददर्श ह ॥
तप्यन्तमृषिभिः सार्धं मातुलं परमातुरः ॥ २ ॥

विर्वर्णवदनो दीनस्तृष्णया च श्रमेण च ॥ पपाताङ्के मुनेराशु वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३ ॥
न मेस्ति माता न पिता ज्ञातयो धौन्धवाः कुतः ॥ त्रातुमर्हसि मां सौम्य धर्मेण मुनिपुङ्गव ॥ ४ ॥
प्राता त्वं हि मुनिश्रेष्ठ सर्वेषां त्वं हि भावनः ॥ ५ ॥

राजा च कृतकार्यः स्वादहं दीर्घाश्रुव्ययः ॥ स्वर्गलोकमुपाश्रीयां तपस्तप्त्वा ह्यनुत्तमम् ॥ ६ ॥
त्वं मे नाथो ह्यनाथस्य भव भव्येन चेतसा ॥ पितेव पुत्रं धर्मात्मन्प्रातुमर्हसि किल्बिषात् ॥ ७ ॥
तस्य सद्यचनं श्रुत्वा विश्वामित्रो महातपाः ॥ सौन्त्वयित्वा बहुविधं पुत्रानिदमुवाच ह ॥ ८ ॥
यत्कृते पितरः पुत्राञ्जनयन्ति शुभार्थिनः ॥ परलोकहितार्थाय तस्य कालोयमागतः ॥ ९ ॥

समित्यकारान्तस्वमार्षे ॥ १७—२३ ॥ इति श्रीगोविन्द-
राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने
बालकाण्डव्याख्याने एकषष्टितमः सर्गः ॥ ६१ ॥

अथ शुनःशेषस्य शरणागतिरुच्यते द्विषष्टितमे—
शुनःशेषमित्यादि ॥ १ ॥ तस्य विश्रममाणस्य तस्मि-
न्विश्राम्यतिसति । आगम्येत्यत्र “वा त्यपि” इत्यनु-
नासिकलोपाभावः पक्षे । मातुलं “कचीकायकौशिकी-
प्रतिपादिता” इत्युक्तत्वात् ॥ २ ॥ तृष्णयापिपासया ।
प्राणपरित्राणलोभेन वा । श्रमेण अध्वश्रमेण मातुल-

त्वादङ्कपतनं ॥ ३ ॥ नास्ति अरक्षकत्वादसत्यायाह-
त्यर्थः । धर्मेण धर्मरूपप्रयोजनोद्देशेन ॥ ४ ॥ प्रातेत्य-
र्थः । भावनः हितप्रापकः ॥ ५ ॥ यथाच राजाकृतका-
र्यः स्यात् अहंच अन्ययः अविनाशः दीर्घायुः अनुत्त-
मं तपस्तप्त्वा स्वर्गलोकमुपाश्रीयां तयाकुरुष्वेति शेषः
॥ ६ ॥ भव्येन शुभेन । किल्बिषात् तन्मूलकविपत्ते-
रित्यर्थः ॥ ७—८ ॥ यस्यप्रयोजनस्यकृते यत्प्रयोज-
नाय । तादर्थ्येऽव्ययं । पुत्रान्जनयन्ति । मम शुष्मा-
कंच परलोकहितार्थाय धर्माय । तस्य वाक्यकरणस्य
अयंकालआगतः “जीवतोर्वाक्यकरणात्” इति स्मृतेः

ती० अहं समीपे ॥ ३ ॥ ति० अव्ययः धर्मलोपाभाववान् । अश्रीयां प्राप्नुयां । शि० राजकार्यसिद्धिमन्तराक्षरक्षामहं-
वाञ्छामीति बोधयितुं स्तेषितं प्रार्थयन्नाह—राजेति ॥ ६ ॥ चि० भव्येन प्रसन्नेन ॥ ७ ॥

[पा०] १ ख. अम्बरीषो महातेजा. २ ख. प. सत्वरम्. ३ ख. शुनश्शेषं महायशाः. घ. शुनश्शेषं महाराज ४ क. घ.
महातपाः. ५ ड. नरश्रेष्ठ. ६ ख. गृहीत्वा. ७ क. महाबलम्. ख. महाबलः. घ. महातपा. ज. सुमहायशाः. ८ ड. छ.
ज. झ. अ. व्यश्रम्यत्. क. ग. विश्राम्यत्. घ. विश्राम्य. ९ ज. ट. पुष्करेतीर्थे. १० क—घ. च. ज. ट. पुष्करक्षेत्रमागम्य.
ड. छ. झ. व. पुष्करज्येष्ठमागम्य. ११ परमात्मनः. १२ क—च. ज—ट. विषण्णवदनो. १३ क. पपातामे. १४ ज.
मुनिराम. क. ख. घ—छ. झ. ज. ट. मुनेराम. १५ क. ख. नवबान्धवाः. १६ क. ड—ट. नरश्रेष्ठ. १७ घ. सर्वेषाम-
पिकौशिक. क. ख. भावन. १८ घ. सुदुर्लभम्. १९ क. ख. ड. घ. ज. झ. अ. समेताथो. ग. मधनाथो ह्यनाथस्य. २० ज.
ट. ते—सा. २१ क. धर्मज्ञ. घ. धर्मात्मा. २२ ज. ट. शान्तयित्वा.

अयं मुनिसुतो बालो मत्तश्शरणमिच्छति ॥ अस्य जीवितमात्रेण प्रियं कुरुत पुत्रकाः ॥ १० ॥
 सर्वे सुकृतकर्माणः सर्वे धर्मपरायणाः ॥ पशुभूता नरेन्द्रस्य तृप्तिमग्रेः प्रियच्छत ॥ ११ ॥
 नाथवांश्च शुनश्शेपो यज्ञश्चाविभितो भवेत् ॥ देवतास्तपिताश्च स्युर्मम चापि कृतं वचः ॥ १२ ॥
 हुनेस्तु वचनं श्रुत्वा मधुष्यंदादयः सुताः ॥ साभिमानं नरश्रेष्ठ सलीलमिदमब्रुवन् ॥ १३ ॥
 कथमार्त्तमुतान्हित्वा त्रायसेऽन्यसुतं विभो ॥ अकार्यमिव पश्यामः श्वमांसमिव भोजने ॥ १४ ॥
 तेषां तद्वचनं श्रुत्वा पुत्राणां मुनिपुङ्गवः ॥ क्रोधसंरक्तनयनो व्याहर्तुमुपचक्रमे ॥ १५ ॥
 निस्साध्वसमिदं प्रोक्तं धर्मादपि विगर्हितम् ॥ अतिक्रम्य तु मद्राक्ष्यं दारुणं रोमहर्षणम् ॥ १६ ॥
 श्वमांसभोजिनः सर्वे वासिष्ठा इव जातिषु ॥ पूर्णं वर्षसहस्रं तु पृथिव्यामनुवत्स्यथ ॥ १७ ॥
 कृत्वा श्लापसमायुक्तान्पुत्रान्युनिर्वरस्तथा ॥ शुनश्शेपमुवाचार्त्तं कृत्वा रक्षां निरामयम् ॥ १८ ॥
 [इदमर्हं मुनिश्रेष्ठो विश्वामित्रो महातपाः] ॥
 पवित्रपाशैरसक्तो रक्तमाल्यानुलेपनः ॥ वैष्णवं यूपमासाद्य वाग्भिरग्निमुदाहर ॥ १९ ॥
 [* इन्द्राविष्णु सुरश्रेष्ठौ स्तुहि त्वं मुनिपुत्रक] ॥ इमे तु गाथे द्वे दिव्ये गाथेया मुनिपुत्रक ॥
 अंबरीषस्य यज्ञेऽस्मिस्ततः सिद्धिमवाप्स्यसि ॥ २० ॥
 शुनश्शेपो गृहीत्वा ते द्वे गाथे सुसमाहितः ॥ त्वरया राजसिंहं तमंबरीषमुवाच ह ॥ २१ ॥

॥१॥ शरणं रक्षणं । जीवितमात्रेण जीवनप्रदानमात्रेण ॥१०॥ स्वनियोगकरणार्थमुपश्लोकयति—सर्वे इति । प्रथच्छतेति बहुवचनेन युष्मासु यः कश्चन भवत्विति सूच्यते ॥११॥ मयारक्षितो नाथवान्भवतु । कृतं स्याद्वि ति शेषः ॥१२॥ साभिमानं सगर्वं । सलीलं सपरिहासं ॥१३॥ भोजने भोज्ये । प्राप्ते तत्परित्यागेन श्वमांसभक्षणमिवाकार्यमित्यर्थः । द्वितीयइवशब्दोवाक्यालंकारे ॥१४—१५॥ निस्साध्वसं पितृप्रतिवचनभयरहितं । धर्मात् जीवतोर्वाक्यकरणरूपधर्मात् । विगर्हितं भ्रष्टं । इदमुभयं क्रियाविशेषणं । दारुणं पितृभक्तिरहिततयापरुषं । अतएव रोमहर्षणं रोमाश्च विकारकरं ॥१६॥

अत्रादौ तस्मादित्युपस्कार्यं । जातिषु मुष्टिकजातिषु ॥ १७ ॥ निरामयं निर्भयं यथाभवतितथा । रक्षां मञ्जितमस्त्रधूत्यादिप्रक्षेपरूपाम् ॥ १८ ॥ पाशैः दर्भ-रक्षणाविभिः । आसक्तः बद्धः । वैष्णवं विष्णुदेवता-कं । “वैष्णवो वै देवतायूपः” इति श्रुतेः । वाग्भिः अ-क्ष्यमाणगाथाद्वयरूपभिः । अग्निप्रत्युदाहर स्तुहि । अयमभिमुखो भूत्वा इन्द्रमिन्द्रानुजंचस्तुहीत्यर्थः ॥१९॥ गाथे दर्शयति—इमे इति । गाथे इन्द्रोपेन्द्रविषये । एका इन्द्रविषया । अन्या उपेन्द्रविषया । ततः गाथाभ्यां । सिद्धिं जीवितसिद्धिं ॥ २० ॥—शुनश्शेपइत्यादि

शि० भोजने प्राप्तपायसादिभोज्ये । पतितं श्वमांसमिव अकार्यकार्यत्वं सकमेव । पश्यामः । यथाऽग्निहोत्रिणां भोज्ये पायसादौ पतितं श्वमांसं भोजनरूपकार्यमात्रत्वं सकं तथा रक्षणीयस्त्रुतरक्षासमये प्राप्तैषाऽन्यस्त्रुतरक्षावश्यकार्यस्त्रुतरक्षामात्रविधातिके-त्यर्थः । एकइवशब्दएवार्थः । इति वयं पश्यामः निश्चितुमः । एकइवशब्दइत्यर्थकः ॥ १४ ॥ शि० जातिषु श्वपचजातिविशेषेषु ॥ १७ ॥ ति० निरामयां सर्वदुःखनाशिकां ॥ १८ ॥

[पा०] १ इ. तस्य जीवित. २ क. ख. सर्वे च कृतकर्माणः. ३ क. ख. ग. ड. च. छ. ज. झ. प्रयच्छय. ४ क. ख. घ. ड. च. झ. ञ. ट. व्याविघ्नतो भवेत्. ५ ख. छ. ट. ममापि च कृतवचः. ६ क. च. झ. मुनेस्तद्वचनं. त. ज. नपेक्षु. ७ ड. च. छ. झ. ञ. मधुच्छन्दादयः. ट. मधुसन्दादयः. ८ ड. सुतान्हित्वा. ९ घ. कोपसंरक्ष. १० क. ख. च. ज. श्वमांसभोजनाः. पूर्णवर्षसहस्रं तु. श्वमांसभोजिनस्सर्वे इत्यनयोरर्थयो. ट. पुत्रके न्युक्तमोदस्यते. ११ ग. मनुवर्तय. १२ ख. ग. घ. ड. छ. झ. ञ. ट. न्मुनिवरस्तदा. १३ ख. मुवाचैव. १४ क—छ. झ. ञ. ट. निरामयाम्. १५ इदमर्थं च. छ. ज. दश्यते. १६ ड. छ. झ. ट. राबद्धो. * इदमर्थं क. ख. ड. च. छ. ज. ट. दश्यते. १७ ख. छ. इन्द्रविष्णु. १८ क. मुनिपुत्रक. १९ क. ख. ड. च. छ. झ. ञ. इमे च गाथे.

राजसिंह महासत्त्व शीघ्रं गच्छावहे सदः ॥ निर्वर्तयस्व राजेन्द्र दीक्षां च समुपाविश ॥ २२ ॥
 तद्वाक्यमृषिपुत्रस्य श्रुत्वा हर्षसमुत्थुः ॥ जगाम नृपतिः शीघ्रं यज्ञवाटमतन्द्रितः ॥ २३ ॥
 सैदस्यानुमते राजा पवित्रकृतलक्षणम् ॥ पशुं रक्तांबरं कृत्वा यूये तं समबन्धयत् ॥ २४ ॥
 स बद्धो वाग्भिरग्न्याभिरभितुष्टाव वै सुरैः ॥ इन्द्रमिन्द्रानुजं चैव यथावन्मुनिपुत्रकः ॥ २५ ॥
 ततः प्रीतः सहस्राक्षो रहस्यस्तुतिर्पितः ॥ दीर्घमायुस्तदा प्रादाच्छुनश्शेषाय रीधव ॥ २६ ॥
 स च राजा नरश्रेष्ठ यज्ञस्य च समाप्तवान् ॥ फलं बहुगुणं राम सहस्राक्षप्रसादजम् ॥ २७ ॥
 विश्वामित्रोऽपि धर्मात्मा भूयस्तेपे महातपाः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ दशवर्षशतानि च ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्ये बालकाण्डे द्विषष्टितमः सर्गः ॥ ६२ ॥

त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

मङ्गणापुष्करश्रेणेत्येति विश्वामित्राय ऋषिपवदानम् ॥ १ ॥ पुष्करेमेनकादर्शनक्षुभितमनसा विश्वामित्रेण तया सह वत्सर-
 दशाक्षं सुखविहरणम् ॥ २ ॥ ततः पश्चात्तस्तेन तेन द्विसर्जनपूर्वकं हिमवद्गिरौ तपश्चरणम् ॥ ३ ॥ मङ्गणतत्सौमहर्षिचन्ददानम्
 ॥ ४ ॥ तस्यापितेनापरितोषात्पुनस्तपश्चरणम् ॥ ५ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु व्रतस्नातं महामुनिम् ॥ अभ्यागच्छन्सुराः सर्वे तपःफलचिकीर्षवः ॥ १ ॥
 अब्रवीत्सुमहातेजा ब्रह्मा सुरैश्चिरं वचः ॥ ऋषिस्त्वमसि भद्रं ते स्वाजितैः कर्मभिः शुभैः ॥ २ ॥

॥ २१ ॥ सदः यज्ञवाटमित्यर्थः ॥ २२—२३ ॥ सद्-
 स्यानुमते सदस्यानां उपद्रष्टृप्रभृतीनां अनुमते अनुमतौ
 स्थितइतिशेषः । पवित्रैर्दध्मरञ्जुभिः । कृतलक्षणं कृत-
 लाञ्छनंकृतपशुत्वज्ञापनमित्यर्थः । पशुकृत्वा उपाकर-
 णादिसंस्कारसंस्कृतंकृत्वा ॥ २४ ॥ इन्द्रं पशुभोक्तारं ।
 इन्द्रानुजं यूपदेवं । तुष्टाय इन्द्रानुजंपुरुषकारीकृत्य
 फलप्रदमिन्द्रंस्तुतवानित्यर्थः ॥ २५ ॥ तत्र इन्द्रस्यैव
 फलप्रदत्वमाह—ततइति । प्रीतः स्वस्तुत्यातुष्टः । रह-
 स्यस्तुतिर्पितः स्वस्वामिभूतविष्णुरहस्यस्तुत्यातोषितः
 ॥ २६ ॥ समाप्तवान् प्राप्तवान् । ननु हरिश्चन्द्रो ह वै ध-
 सपेक्षवाको राजा पुत्रासेत्यादिबहुचक्राक्षणोकेतिहास-

विरुद्धोऽयं कथमुपपद्यतइति चेन्न । अंबरीषस्यैव हरिश्चन्द्र
 इतिसंज्ञान्तरमित्यविरोधस्त्वनेयत्वात् ॥ २७—२८ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे
 मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्विषष्टितमः
 सर्गः ॥ ६२ ॥

पुत्रविषयकूरुशापदानेन क्रोधनिर्जयाभावात्तत्र ब्रह्म-
 र्षित्वसिद्धिरित्याह त्रिषष्टितमे—पूर्णइत्यादि । व्रतस्नातं
 व्रतान्तेस्नातं । समाप्तपुनश्चरणमितियावत् । तपःफल
 चिकीर्षवः तपःफलं दातुमिच्छवः ॥ १ ॥ ऋषिस्त्वम-
 सि । पूर्वतपसाराजर्षिरसि इदानीमृषिरेवासि । अनेन

ती० अमितुष्टावहेसुराविति उपदेशसमये अग्निवारिमरुदाहर इमे द्वे गाधे गाधेया इति मुनिनोक्तत्वात् वाग्भिरग्निमभिष्टुतदनन्त-
 रंगाधाग्रयगानेन इन्द्रोपेन्द्रावमितुष्टावेति वेदितव्यं । वैश्वदेवोऽग्निस्तवनसमुच्चायकः ॥ २५ ॥ शि० ततः तस्यै । स्तुत्यन्तात्तसिः
 ॥ २६ ॥ शि० दशवर्षशतानि सहस्रत्रयवर्षपर्यन्तं ॥ २८ ॥ इति द्विषष्टितमस्सर्गः ॥ ६२ ॥

शि० वर्षसहस्रे वर्षाणिसहस्राण्यसिस्तसिन् त्रिसहस्रात्मके समये । १ ॥

[पा०] १ क. अंबरीषमहामागशीघ्रं गच्छावहेपुरम्. २ ड. च. छ. झ. ज. ट. महाबुद्धे. ३ ड. च. छ. झ. ज.
 गच्छामहेवयम्. ४ घ. निवर्तयस्व महाभाग. ५ क. ख. ग. ड. च. ज—ट. समुपाहर. घ. समुदाहर. ६ ऋषिपुत्रस्य
 तद्वाक्यं. ७ ड. च. छ. झ. ज. ट. हर्षसमन्वितः. ख. हर्षेणसोत्थुकः. ८ क. ख. ग. छ. सतस्यानुमते. ९ क. ख. ग.
 पवित्रीकृतलक्षणम्. १० क. पशुरंकावरधरं. ११ घ. समयोजयत्. १२ च. ज. सुरान्. १३ च. यथाहमुनि. १४ ख. ग.
 छ. मुनिपुत्रव. १५ ड—ट. स्तुतितोषितः. १६ ख. घ. ज. ड. दीर्घमायुस्तदा. १७ क. ख. घ—छ. झ. ज. ड. वासवः.
 १८ ज. ड. बहुविधं. १९ ज. विश्वामित्रोऽथ. २० घ. ज. तपस्तेपे. २१ ज. शतानिधः. २२ ज. विश्वामित्रं. २३ क. ख.
 ड—ट. अभ्यागच्छन्. २४ ज. चिकीर्षया. २५ घ. सातुनयवचः.

तमेवमुक्त्वा देवेशस्त्रिदिवं पुनरभ्यगात् ॥ विश्वामित्रो महातेजा भूयस्तेपे महत्तपः ॥ ३ ॥
 ततः कालेन महता मेनका परमाप्सराः ॥ पुष्करेषु नरश्रेष्ठ स्नातुं समुपचक्रमे ॥ ४ ॥
 तां ददर्श महातेजा मेनकां कुशिकात्मजः ॥ रूपेणाप्रतिमां तत्र विद्युतं जलदे यथा ॥ ५ ॥
 दृष्ट्वा कन्दर्पवशगो मुनिस्तामिदमब्रवीत् ॥ ६ ॥
 अप्सरः स्वागतं तेऽस्तु वस चेह ममाश्रमे ॥ अनुगृहीत्वा भद्रं ते मन्दनेन सुमोहितम् ॥ ७ ॥
 इत्युक्ता सा वरारोहा तत्र वासमथाकरोत् ॥ तपसो हि महाविभो विश्वामित्रमुपागतः ॥ ८ ॥
 तस्यां वसन्त्यां वर्षाणि पञ्चपञ्च च राघव ॥ विश्वामित्राश्रमे राम सुखेन व्यतिचक्रमुः ॥ ९ ॥
 अथ काले गते तस्मिन्विश्वामित्रो महामुनिः ॥ सत्रीढ इव संवृत्तश्चिन्ताशोकपरायणः ॥ १० ॥
 बुद्धिर्मुनेः समुत्पन्ना सामर्षा रघुनन्दन ॥ सर्वे सुराणां कर्मतत्त्वोपहरणं महत् ॥ ११ ॥
 अहोरात्रापदेशेन गताः संवत्सरा दश ॥ काममोहाभिभूतस्य विप्रोऽयं प्रत्युपस्थितः ॥ १२ ॥
 विनिश्चसन्मुनिवरः पश्चात्तापेन दुःखितः ॥ भीतामप्सरसं दृष्ट्वा वेपन्तीं प्रोज्जलिं स्थिताम् ॥ १३ ॥
 मेनकां मधुरैर्वाक्यैर्विसृज्य कुशिकात्मजः ॥ उत्तरं पर्वतं राम विश्वामित्रो जगाम ह ॥ १४ ॥
 स कृत्वा नैष्ठिकीं बुद्धिं जेतुकामो महायशः ॥ कौशिकीतीरमासाद्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १५ ॥
 तस्य वर्षसहस्रं तु धोरं तप उपासतः ॥ उत्तरे पर्वते राम देवतानामभूद्भयम् ॥ १६ ॥
 आमन्त्रयन्समागम्य सर्वे सार्धगणाः सुराः ॥ महाविशब्दं लभतां साध्वयं कुशिकात्मजः ॥ १७ ॥
 देवतानां वचः श्रुत्वा सर्वलोकपितामहः ॥ अब्रवीन्मधुरं वाक्यं विश्वामित्रं तपोधनम् ॥ १८ ॥
 महर्षे स्वागतं वत्स तपसोग्रेण तोषितः ॥ महत्त्वमृषिमुख्यत्वं ददामि तव कौशिक ॥ १९ ॥

राजपदप्रयोगेण क्षत्रियत्वविशेषः कियान्कृतइतिगम्य-
 ते ॥ २ ॥ विश्वामित्रो महातेजाभूयस्तेपेमहत्तप इति ।
 अत्रगायत्रीतृतीयाक्षरम् ॥ ३ ॥ अथास्त्रजितेन्द्रियला-
 भावरूपापनायकथान्तरं प्रकृति—ततः कालेनेत्यादि ।
 अप्सर इति शब्द एकवचनान्तोप्यस्ति । देवप्रेषितेति सिद्धं
 ॥ ४ ॥ तत्र सरसि । ज्ञान्तीमेनका जलदमण्डलम-
 ध्यवर्तिनी विद्युदिव स्थितेति भावः ॥ ५—६ ॥ अनु-
 गृहीत्वा मत्कामतापं शमयेत्यर्थः ॥ ७—८ ॥ पञ्चप-
 ञ्चेति दशेत्यर्थः । सुखेन वसन्त्यामित्यन्वयः ॥ ९ ॥

सत्रीढ इवेत्यत्र इवशब्दोवाक्यालङ्कारे ॥ १० ॥ बुद्धि-
 रित्यादिविक्रमः । अहोरात्रापदेशेन अहोरात्रतुल्यतया ।
 अन्तेऽतिकरणमध्याहार्यम् । इति बुद्धिरुत्पन्नेत्यन्वयः
 ॥ ११—१२ ॥ विनिश्चसन्नित्यादिविक्रमः । वेपन्तीं
 वेपमानां । मधुरैः त्वया किंकृतं कामपरतन्त्रसममैवा-
 पराधोयमित्येवंरूपैरित्यर्थः । उत्तरं पर्वतं हिमवन्तं
 ॥ १३—१४ ॥ नैष्ठिकीं व्रतसमापनपर्यन्तां । जेतु-
 कामः इन्द्रियाणीति शेषः ॥ १५—१८ ॥ महत्त्वमि-

ति० कन्दर्पकृतोदपमदः ॥ ६ ॥ शि० सुखेन व्यतिचक्रमुरित्यन्वयः ॥ ९ ॥ शि० तस्मिन् दशवर्षात्मके काले गते सत्ये-
 व । संवृत्तः सम्यक्कृतवर्तनयस्यसः । महामुनिर्विश्वामित्रः । सत्रीढः अप्सरस्तद्वहेतुकम्रीडासहितः । अतएव चिन्ताशोकपरायणः ।
 आसेति शेषः । इवशब्द एवार्थः ॥ १० ॥ ति० मधुरैः मत्कार्यनयास्थितासीतितवनकक्षनदोषद्वयादिवाक्यैः ॥ १४ ॥ ति०
 नैष्ठिकी कामस्याप्यकरणसंस्कृष्टास्त्युक्तव्रतवर्त्यविषया । बुद्धिं दृढनिश्चयं ॥ १५ ॥ शि० अयं महाविशब्दं लभतां । एतेनम-
 हर्षिपदलाभमन्तरा एतत्तपोनिवृत्तिर्न भविष्यतीति देवतानां निश्चयोऽव्यतितः ॥ १७ ॥ शि० देवप्रार्थनयामहर्षिशब्देनैव संबोधयति—

[पा०] १ ज. ट. महर्षिस्तु. क. पिधर्मतामा. २ क. घ. क. महातपाः. ३ च. ज. झ. न. परमाप्सरा. ४ क.
 घ—ट. कन्दर्पवर्षवशगो. ५ क. च. झ. ज. ट. मन्दनेन विमोहितम् अ मन्दनेनानुमोहितम्. ६ क. च. झ. ञ. तत्रावासमथा.
 ७ घ—छ. झ. ज. ट. मुपागमत. ८ ग. ड—ज. सौम्ये. क. ख. तस्मिन्. घ. रम्ये. ९ ज. सत्यं. १० ख. घ. विप्रोऽयं स-
 मुपस्थितः. ११ क. ख. छ. झ. ज. ट. सनिश्चसन्. १२ क. ग. घ. प्राजलिस्थिताम्. १३ क. च. छ. झ. ज. ट. दुरासदम्.
 १४ क. ड—ट. तस्य वर्षसहस्राणि. क. घ. तस्य वर्षसहस्रेण. १५ घ. धोरतपसितिष्ठतः. १६ ख. ग. ड. च. ज. झ. अमन्त्र-
 यन्. १७ ज. सर्वैश्च गणाः. १८ ख. स्वागतं तेऽस्तु.

ब्रह्मणस्स वचः श्रुत्वा सर्वलोकेश्वरस्य ह ॥ नैविषण्णो न संतुष्टो विश्वामित्रस्तपोधनः ॥ २० ॥
 प्राञ्जलिः प्रैणतो भूत्वा सर्वलोकपितामहम् ॥ प्रत्युवाच ततो वाचं विश्वामित्रो महाशुनिः ॥ २१ ॥
 महर्षिश्चन्द्रमतुलं स्वार्जितैः कर्मभिः शुभैः ॥ यदि मे भगवानाह ततोऽहं विजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥
 तमुवाच ततो ब्रह्मा न तौवचं जितेन्द्रियः ॥ यतस्त्र मुनिशार्दूल इत्युक्त्वा त्रिदिवं गतः ॥ २३ ॥
 विप्रस्थितेषु देवेषु विश्वामित्रो महाशुनिः ॥ ऊर्ध्वाबाहुर्निरालंबो वैशुभस्तपश्चरन् ॥ २४ ॥
 घर्मे पञ्चतपा भूत्वा वर्षास्वाकाशसंश्रयः ॥ शिशिरे सलिलस्थायी राज्यहानि तपोधनः ॥ २५ ॥
 एवं वर्षसहस्रं हि तपोघोरमुपागमत् ॥ २६ ॥
 तस्मिन्संतप्यमाने तु विश्वामित्रे महाशुनौ ॥ संभ्रमः सुमहानासीत्सुराणां वासवस्य च ॥ २७ ॥
 रंभामप्सरसं शैकस्सह सर्वैर्मरुद्गणैः ॥ उवाचात्महितं वाक्यमहितं कौशिकस्य च ॥ २८ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

चतुष्पष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

विश्वामित्रेऽस्त्वतपोभङ्गायहन्द्रप्रेषितायारंभायाः पाषाणीकरणपूर्वकं कोधजयेन तपश्चरणप्रतिज्ञानम् ॥ १ ॥

सुरकार्यमिदं रंभे कर्तव्यं सुमहत्त्वया ॥ लोभनं कौशिकस्येह काममोहसमन्वितम् ॥ १ ॥
 तथोक्ता साऽप्सरा राम सहस्राक्षेण धीमता ॥ ग्रीडिता प्रौञ्जलिभूत्वा प्रत्युवाच सुरेश्वरम् ॥ २ ॥
 अयं सुरपते घोरो विश्वामित्रो महाशुनिः ॥ क्रोधेऽमुत्सृजते घोरं मयि देव न संशयः ॥

त्यस्यविवरणं ऋषिमुख्यत्वमिति ॥ १९—२१ ॥ ततो-
 हंविजितेन्द्रियः यदिमहर्षित्वंभवतादत्तं ततोहंविजि-
 तेन्द्रियश्चास्मीत्यर्थः ॥ २२ ॥ नतावत्त्वजितेन्द्रियः
 विकारहेतुसंनिधानेऽपि यावन्नविकरोषि तावन्तकालं त-
 वजितेन्द्रियत्वंनास्तीत्यर्थः ॥ २३—२४ ॥ आकाश-
 संश्रयः वर्षावरणरहितदेशस्थः ॥ २५—२६ ॥ संभ्रमः
 किमस्मत्पदंकाङ्क्षतइति अस्थानेभयशङ्का ॥ २७ ॥ अहि-
 तं कौशिकस्यचेत्यनेन तद्विषयैर्वरनिर्यातनार्थं च रंभाम्प्रे-
 रणमित्यपिगम्यते ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-

चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालका-
 ण्डव्याख्याने त्रिषष्टितमः सर्गः ॥ ६३ ॥

अथरंभयातपोविघ्नश्चतुष्पष्टितमे—सुरकार्यमित्या-
 दि । लोभनं प्रलोभनं । काममोहेन कामकृतवैचित्त्येन ।
 समन्वितं युक्तं । इह अस्मिन्काले । कौशिकप्रलोभन-
 रूपं सुमहत् सुरकार्यं कर्तव्यमित्यन्वयः ॥ १ ॥ ग्री-
 डिता अशक्यार्थवचननिमित्तलज्जावती ॥ २ ॥ उत्सृ-
 जते उत्सृज्यते । ततः तस्मात् क्रोधोत्सर्जनात् । मे

महर्षेइति ॥ १९ ॥ ति० ब्रह्मर्षिश्चन्द्रं मदभीष्टं स्वार्जितैः कर्मभिः प्राप्ययदि यतः भगवानाह न्वदति ततोमन्येहंविजितेन्द्रियः ।
 अत्रकाङ्क्षः नविजितेन्द्रियइत्यर्थः ॥ २२ ॥ शि० निरालंबं गृहाधाररहितः ॥ २४ ॥ शि० वर्षसहस्राणि त्रिसहस्रवर्षपर्य-
 न्तघोरतपः । उपागमत् अकरोत् ॥ २६ ॥ इति त्रिषष्टितमस्तर्गः । ६३ ॥

[पा०] १ क. व. छ. झ. ञ. ब्रह्मणस्तुवचः, घ. ब्रह्मणोवचनं. २ क. ख. घ.—ट. विश्वामित्रस्तपोधनः. ३ इदमर्थं
 ग. पुस्तकवर्जजन्यपुस्तकेषुनदृश्यते. ४ क. घ. ज ट प्रयतोभूत्वा. ५ घ ट. प्रत्युवाचमहायशाः. ६ इदमर्थं घ. ट.
 पुस्तकशेनोदृश्यते. ७ ज. महायशाः. ८ क. ख. घ. छ. ज. झ. ञ. ब्रह्मर्षिश्चन्द्रमतुलं. ९ ख. यतोमे. १० क. ख. घ.
 क. छ—ज. भगवन्नाह. ११ ख. तदाहं. १२ ज. ट. तमुवाचमहातेजाः. १३ क. ख. तावद्विजितेन्द्रियः. १४ ख. ज.
 जयस्व. १५ घ. संस्थितेषु. १६ ग. वायुमक्षोचरत्तपः. १७ क. व. छ. झ. ञ. सलिलेशायी. १८ ग. ज. ट. वर्षसहस्राणि.
 क. वर्षसहस्रतु. १९ ख. तपप्रसमागमत्. क. उभंतपप्रपागमत्. २० ग. तस्मिन्संतप्यमानेतु. ख. एवंसुतप्यमानेतु.
 २१ क.—ट. संतापसुमहानासीत्. २२ ख. सर्वैश्चक्रस्सहमरुद्गणैः. क.—ट. शक्रस्सर्वैस्सहमरुद्गणैः. २३ क. ग. क. व. छ.
 झ. ञ. प्राञ्जलिर्वाक्य. २४ झ. ट. क्रोधमुत्सृजते. ख. घोरमुत्सृजतेक्रोधं. व. ज. ञ. क्रोधमुत्सृजतेक्रूरं. क. ग. घोरमुत्सृ-
 ज्यतेक्रोधं.

ततो हि मे भयं देव प्रसादं कर्तुमर्हसि ॥ ३ ॥

एवमुक्तस्तथा राम रंभया भीतया तदा ॥ तामुवाच सहस्राक्षो वेषमानां कृताञ्जलिम् ॥ ४ ॥

मो मैषि रंभे भद्रं ते कुरुष्व मम शासनम् ॥ ५ ॥

कोकिलो हृदयग्राही माधवे रुचिरद्रुमे ॥ अहं कन्दर्पसहितः स्थास्यामि तैव पार्श्वतः ॥ ६ ॥

त्वं हि रूपं बहुगुणं कृत्वा परमभास्वरम् ॥ तमृषिं कौशिकं रंभे भेदयस्व तर्पस्विनम् ॥ ७ ॥

सा श्रुत्वा वचनं तस्य कृत्वा रूपमनुत्तमम् ॥ लोभयामास ललिता विश्वामित्रं शुचिसिता ॥ ८ ॥

कोकिलस्य तु शुभाव वल्गु व्याहरतः स्वनम् ॥ संप्रहृष्टेन मनसा तैव एनामुदैक्षत ॥ ९ ॥

अथ तस्य च शब्देन गीतेनाप्रतिभेन च ॥ दर्शनेन च रंभाया मुनिः सन्देहमागतः ॥ १० ॥

[ध्यात्वा मुहूर्तं तेजसी दण्डाहत इवोरगः । त्रसन्क्रोधसमाविष्टो विपर्व इव भानुमान्] ॥ ११ ॥

सहस्राक्षस्य संतर्कमे विज्ञाय मुनिपुङ्गवः ॥ रंभां क्रोधं समाविष्टः क्षणाप कुशिकात्मजः ॥ १२ ॥

यन्मां लोभयसे रंभे कामक्रोधजयैषिणम् ॥ दश वर्षसहस्राणि शैली स्थास्यसि दुर्भगे ॥ १३ ॥

ब्राह्मणः सुमहातेजास्तपोवलसमन्वितः ॥ उद्धरिष्यति रंभे त्वां मत्क्रोधकलुषीकृताम् ॥ १४ ॥

एवमुक्त्वा महातेजा विश्वामित्रो मेहाभुनिः ॥ अशक्तुवन्धारयितुं क्रोधं संतापमौगतः ॥ १५ ॥

तस्य श्लापेन महता रंभा शैली तदाऽभवत् ॥ वचः श्रुत्वा च कन्दर्पो महर्षेः स च निर्गतः ॥ १६ ॥

कोपेन सुमहातेजास्तपोपहरणे कृते ॥ इन्द्रियैरजितै राम न लेभे शान्तिमात्मनः ॥ १७ ॥

बभूवास्य मर्नश्चिन्ता तपोपहरणे कृते ॥ १८ ॥

नैव क्रोधं गमिष्यामि न च वक्ष्ये कथंचन ॥ अथवा नोच्छसिष्यामि संवत्सरशतान्यपि ॥ १९ ॥

मम । मयं भीतिः । प्रसादं नियोगनिवृत्तिरूपं ॥ ३-४ ॥
माभैषिर्भेदइत्यत्र आर्षोद्वेष्टः ॥ ५ ॥ अहंकोकिलोभू-
त्वा माधवे वसन्तेसति । स्थास्यामि ॥ ६ ॥ रूपं सौ-
न्दर्यं । बहुगुणं बहवः शृङ्गारचेष्टारूपा गुणा यस्य
सथोक्तं । भेदयस्व चलचित्तंकारय ॥ ७ ॥ ललिता
सुन्दरी ॥ ८ ॥ वल्गु मनोहरं । संप्रहृष्टेन कोकिलरव-
श्रवणजसंतोषवता ॥ ९ ॥ तस्य कोकिलस्य गीतेन
रंभायाइत्यनुषज्यते । सन्देहं सहस्राक्षमेरिता स्वयमा-
गतावेति ॥ १०-११ ॥ तत् रंभाप्रलोभनं । सह-
स्राक्षस्यकर्मेति विज्ञाय संगीतादिप्रलोभनेनहेतुनानि-

श्चित्य ॥ १२ ॥ शैली शिलाप्रतिमा । दुर्भगे दुष्टप्रय-
त्ने । “भगःश्रीकाममाहात्म्यवीर्ययन्त्रार्ककिर्तिषु” इत्य-
मरः ॥ १३ ॥ स्वामिपरतन्त्रायाः किमस्याः श्लापेनेतिप-
श्चात्तापेनानुगृह्णाति—ब्राह्मणइति । ब्राह्मणः ब्रह्मपुत्रो
वसिष्ठइत्याहुः ॥ १४ ॥ संतापं शापनिमित्तपश्चात्ता-
पं ॥ १५ ॥ वचः रंभाशापरूपं । सच इन्द्रश्च ॥ १६ ॥
इन्द्रियैरजितैरिति उक्तरीत्याकामक्रोधाहतत्वादितिभा-
वः । इन्द्रियैःहेतुभिः । आत्मनः मनसः । शान्तिं दुः-
खोपशमं ॥ १७ ॥ मनश्चिन्ता संकल्पः ॥ १८ ॥ न-
चवक्ष्येकथंचन मौनमेवकरिष्यामीत्यर्थः । नोच्छसि-

ति० कोपेन चात्कामेनच ॥ १६ ॥ इतिचतुष्पष्ठितमस्सर्गः ॥ ६४ ॥

[पा०] १ ग. क. च. छ. झ. ञ. ट. सभवंभीतया. २ क. च. छ. झ. ञ. ट. मामैषीरंभे. ३ क. माधवोरुचिरद्रुमः.

४ ग. मुनिपार्श्वतः. ५ ख. क. झ. कौशिकभेद. ६ ख. तपोधनम्. ७ ख. कोकिलस्यच. क. ट. कोकिलस्यस. ८ क. च.
छ. झ. ञ. सचेनानामन्वैक्षत. ९ अर्थलोकः क. च. छ. दृश्यते. १० क. च. छ. झ. ञ. तत्सर्व. ११ च. कोपसमाविष्टः.
१२ ख. कोपयसे. १३ अ. ट. महातेजा. १४ घ. क. ञ. झ. ञ. कोपसंताप. क. ख. ग. च. छ. कोपसंताप. १५ क. ख.
क—भ. मात्मनः. १६ क. शैलीरंभातदाभवत्. ग. ज. शैलीरंभाऽभवत्तदा. १७ घ. निस्तुतः. १८ क—घ. ज.
समहातेजाः. क. च. छ. झ. ञ. ट. चमहातेजाः. १९ अ. इन्द्रियैस्तुभितोराम. २० घ. ञ. पुनश्चिन्ता. २१ अ. झ. ट.
नैवक्रोधं. क. नैवक्रोधं.

अहं विशेषयिष्यामि ह्यात्मानं विजितेन्द्रियः ॥ तावधावद्धि मे प्राप्तं ब्राह्मण्यं तैपसार्जितम् ॥

अनुच्छ्वसन्नञ्जानस्तिष्ठेयं शाश्वतीः समाः ॥ २० ॥

न हि मे तप्यमानस्य क्षयं यास्यन्ति मूर्तयः ॥ २१ ॥

एवं वर्षसहस्रस्य दीक्षां स मुनिपुङ्गवः ॥ चकाराप्रतिमां लोके प्रतिज्ञां रघुनन्दन ॥ २२ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुष्पष्टितमः सर्गः ॥ ६४ ॥

पञ्चषष्टितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

पूर्वस्यादिभिर्दुश्चरतपश्चरताविश्वामित्रेण ब्रह्मादिभिर्महर्षिस्त्वचरदानेपितपसोऽनुपरमे देवगणवधसावसिष्ठेनपरमेष्ठिवराजु-
मोदेनेनतथिवर्तनम् ॥ १ ॥ एवंशतानन्देनविश्वामित्रं बोधितेनजगत्केन तत्पूजनपूर्वकस्तदनुमत्यास्त्रभक्तगामनम् ॥ २ ॥

अथ हैमवतीं राम दिशं त्यक्त्वा महामुनिः ॥ पूर्वा दिशमनुप्राप्य तपस्तेपे सुदारुणम् ॥ १ ॥

मौनं वर्षसहस्रस्य कृत्वा व्रतमनुत्तमम् ॥ चकाराप्रतिमं राम तपः परमदुष्करम् ॥ २ ॥

पूर्णे वर्षसहस्रे तु काष्ठभूतं महामुनिम् ॥ विभ्रैर्बहुभिराधूतं क्रोधो नान्तरमाविशत् ॥ ३ ॥

स कृत्वा निश्चयं राम तप आतिष्ठदव्ययम् ॥ ४ ॥

तस्य वर्षसहस्रस्य व्रते पूर्णे महाव्रतः ॥ भोक्तुमारब्धवानन्नं तस्मिन्काले रघूत्तम ॥

इन्द्रो द्विजातिर्भूत्वा तं सिद्धमन्नमयाचत ॥ ५ ॥

तस्मै दत्त्वा तदा सिद्धं सर्वं विप्राय निश्चितः ॥ निश्शेषितेऽन्ने भगवान्भुक्त्वैव महातपाः ॥

न किञ्चिदवदद्विप्रं मौनव्रतमुपस्थितः ॥ ६ ॥

[तथैवांसीत्पुनर्मौनमनुच्छ्वासं चकार ह] ॥ अथ वर्षसहस्रं वै नोच्छ्वसन्मुनिपुङ्गवः ॥ ७ ॥

ध्यामिकेवलंकुम्भकंकरिष्यामीत्यर्थः । उच्छ्वासेनखलु-
क्रोधाद्योभविष्यन्तीतिभावः ॥ १९ ॥ यावत्पर्यन्तं
ब्राह्मण्यप्राप्तंभविष्यतितावत्पर्यन्तं आत्मानं शरीरंशो-
षयिष्यामि ॥ २० ॥ मूर्तयः शरीरावयवाः । क्षयंन-
यास्यन्ति । तपःप्रभावादितिभावः ॥ २१ ॥ वर्षसह-
स्रस्य वर्षसहस्रसंबन्धिनी । वर्षसहस्रानुयायिनी । दी-
क्षां अनुच्छ्वासाभोजनसंकल्पं । उद्दिश्येत्येषः । अ-
प्रतिमां निस्तुलां । प्रतिज्ञां एवमेवसर्वदाकरिष्यामी-
त्यव्यवसायं चकार ॥ २२ ॥ इति श्रीगोविन्दराज-
विरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बा-
लकाण्डव्याख्याने चतुष्पष्टितमःसर्गः ॥ ६४ ॥

अथविश्वामित्रस्यब्रह्मर्षित्वप्राप्तिः पञ्चषष्टितमे—
अथहैमवतीमित्यादि ॥ १ ॥ वर्षसहस्रस्य वर्षसहस्र-
संबन्धि तत्साध्यमित्यर्थः । मौनव्रतं मौनरूपव्रतं ।
कृत्वा संकल्प्येत्यर्थः ॥ २ ॥ काष्ठभूतं काष्ठवदवस्थि-
तं । आधूतं आकुलीकृतमपि । आन्तरं अन्तरवन्तं ।
दृढान्तःकरणवन्तमितियावत् । यद्वा तंप्रति क्रोधः अ-
न्तरं अवकाशं । नाविशत् ॥ ३—४ ॥ तस्य पूर्वसं-
कल्पितस्य । वर्षसहस्रस्य संबन्धिनि । व्रतेपूर्णे । त-
स्मिन्काले पारणकाले । सिद्धं पक्वं । याचिद्विकर्मकः
॥ ५ ॥ निश्चितः तपस्सिद्धयेसर्वथैवान्नंदातव्यमितिति-
श्रयवानित्यर्थः । निश्चितः अशङ्कितइतिवा । निश्शेषित-
इत्यनेनसर्वमन्नमिन्द्रेणयाचितमितिगम्यते । अभुक्त्वे-

ति० मौनचात्रकाष्टमौनं ॥ २ ॥ शि० निश्चितः निर्गतचित्तसंययोगस्य अन्नान्तरसंचयरहितइत्यर्थः । किञ्च निश्चितः याच-
कोनप्रत्याख्येयइतिनिश्चयंप्राप्तः ॥ ६ ॥ शि० मुनिपुङ्गवः विश्वामित्रः । अनुच्छ्वासं उच्छ्वासरहितं । मौनं पुनश्चकार आरेने ।
अथ तादृशमौनव्रतप्रारंभानन्तरं । वर्षसहस्रं नोच्छ्वसन् उच्छ्वासरहितस्तप्त्रेव । तथैवकोच्चारादिरहितएवआसीत् । ह्रस्वसिद्धं ।

[पा०] १ ड—उ. अहंदिशोष. २ क. ख. ग. ड—उ. यिष्यामिआत्मानं ३ च. तपसोर्जितम्. क—घ. ज. ट. खत-
पोर्जितम्. ४ घ. तीक्ष्णा. ५ क. घ. ड. च. झ. ञ. ट. आतिष्ठताव्ययम्. ६ ख. सिद्धमन्नं. ७ घ. नभुक्त्वाच. ८ ट. मौनव्रत.
९ क. ड. छ. झ. ञ. ट. मुपास्थितः. ग. घ. ज. मयास्थितः. १० हृदमर्थे क—ट. हृदये. ११ ड. च. छ. झ. ञ. सहस्रं च.

क्षत्रवेदविदांश्रेष्ठो ब्रह्मवेदविदामपि ॥ ब्रह्मपुत्रो वसिष्ठो मामेवं वदतु देवताः ॥
 यद्ययं परमः कामः कृतो यान्तु सुरर्षभाः ॥ २१ ॥
 ततः प्रसादितो देवैर्वसिष्ठो जपतांवरः ॥ सख्यं चकार ब्रह्मर्षिरेवमस्त्विति चाब्रवीत् ॥ २२ ॥
 ब्रह्मर्षिस्त्वं न संदेहः सर्वं संपैत्स्यते तव ॥ इत्युक्त्वा देवताश्चापि सर्वा जग्मुर्यथागतम् ॥ २३ ॥
 [विश्वामित्रोपि धर्मात्मा लब्ध्वा ब्राह्मण्यमुत्तमम् ॥ पूजयामास ब्रह्मर्षिं वसिष्ठं जपतांवरम् ॥
 कृतकामो महीं सर्वां चचार तपसि स्थितः] ॥ २४ ॥
 एवं त्वेन ब्राह्मण्यं प्राप्तं राम महात्मना ॥ एष राम मुनिश्रेष्ठ एष विग्रहवांस्तपः ॥
 एष धर्मपरो नित्यं वीर्यसौष परायणम् ॥ २५ ॥
 एवमुक्त्वा महातेजा विरराम द्विजोत्तमः ॥ २६ ॥
 शतानन्दवचः श्रुत्वा रामलक्ष्मणसन्निधौ ॥ जनकः प्राञ्जलिर्वाक्यमुवाच कुशिकात्मजम् ॥ २७ ॥
 धन्योऽस्म्यनुगृहीतोऽसि यस्य मे मुनिपुङ्गव ॥ यज्ञं काकुत्स्थसहितः प्राप्तवानसि धार्मिक ॥ २८ ॥
 पावितोऽहं त्वया ब्रह्मन्दर्शनेन महामुने ॥ [विश्वामित्र महाभाग ब्रह्मर्षीणां वरोत्तम] ॥
 गुणा बहुविधाः प्राप्तस्तव संदर्शनान्मया ॥ २९ ॥
 विस्तरेण च ते ब्रह्मन्कीर्त्यमानं महत्तपः ॥ श्रुतं मया महातेजो रामेण च महात्मना ॥ ३० ॥
 सदस्यैः प्राप्य च संदः श्रुतास्ते बहवो गुणाः ॥ ३१ ॥
 अग्रमेयं त्वं पस्तुभ्यमग्रमेयं च ते बलम् ॥ अग्रमेया गुणाश्चैव नित्यं ते कुशिकात्मज ॥
 [पितृमहस्य च यथा यथा चैव ह्युमापतेः] ॥ ३२ ॥
 वृत्तिरार्थभूतानां कथानां नास्ति मे विमो ॥ कर्मकालो मुनिश्रेष्ठ लवते रविमण्डलम् ॥ ३३ ॥

पन्थाजनाहर्भवन्तित्यर्थः ॥ २० ॥ ब्रह्मानुग्रहेपिस-
 जातीयपरिग्रहार्थमाह—क्षत्रेति । क्षत्रवेदाः क्षत्रिया-
 णां शान्तिपुष्ट्यादिप्रयोजनाभ्यर्थवर्णवेदाः तद्विदांश्रेष्ठः ।
 सूर्यवंशानादिपुरोहितत्वादिति भावः । ब्रह्मवेदाः ब्रह्म-
 त्तिपादकावेदाः । वेदान्ता इत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणमात्र-
 प्रवचनार्हावेदास्त्रयीरूपाः । एवं वदतु ब्रह्मर्षिरिति वद-
 तु । अयं कामः वसिष्ठमुखेन ब्रह्मर्षित्वाद रूपः कामः ।

यदिकृतः तदैव मद्विषये कृतकृत्या यान्तु नान्यथेत्यर्थः
 ॥ २१—२२ ॥ एवमस्त्वित्यस्य विवरणं ब्रह्मर्षिस्त्वमिति ।
 सर्वं ब्राह्मण्यं । त्वद्भूतयाजनाभ्यापनादिकं च ॥ २३ ॥
 अथ शतानन्दवचनं—एवमित्यादि । तप इति अकारा-
 न्तपुल्लिङ्गत्वमर्थः ॥ २५—३० ॥ सदः प्राप्यस्थितैः स-
 दस्यैः ॥ ३१ ॥ अग्रमेयाः इत्युक्त्या ज्ञातुमशक्याः ॥ ३२ ॥
 कथानामिति “पूरणगुण—” इति तृतीयार्थे षष्ठी । वृत्तिः

ब्रह्मज्ञानसाधनं । वषडिति यज्ञसाधनं । वेदाश्च तदपेक्षिताङ्गोपाङ्गादिप्रतिपादकाः । वरयन्तु यथावसिष्ठादीन्सहजब्राह्मणान्वरय-
 न्तितया । वरणं च अभ्यापनयाजनयोरनुमतिः । ति० ओं प्रणवं कारयति प्रकटयति स्तुतिं यन्मन्त्राद्वारेति ओंकारोरधुनाथः ।
 वषट्कारः वषट्पलक्षितस्त्राहवेःकारः करणं उच्चारणमिति यावत् । यस्मिन् स रामोद्देश्यकसाक्षसकलयागः वरयन्तु वसिष्ठादिभि-
 वमयिसाक्षात्कारा भवन्तित्यर्थः । अथ शब्दार्थे ॥ २० ॥ ति० ब्रह्मानुग्रहेपि जातिब्राह्मण्याभावाद्भूतिष्ठेनानङ्गीकारे व्यर्थमे-
 व सर्वमतमाह—क्षत्रेत्यादि ॥ २१ ॥ ति० सर्वं ब्राह्मण्यप्रयोजकं ब्राह्मणाजन्मतत्संस्कारादि संप्रदाये संपन्नं । अनेन त्रिपुत्रव-
 र्थन्तं विश्वामित्रस्य ब्राह्मण्यलामस्सूचितः । एतच्च “अनृपानन्तर्यं—” इति सूत्रे महाभाष्ये स्पष्टं । इति वसिष्ठोक्तं देवता अभ्युक्त्वा जग्म-
 रित्यन्वयः ॥ २३ ॥ ति० गुणाः कर्मभैरवजातिभैरवलक्षणाः ॥ २९ ॥ इति पञ्चषष्ठितमस्तर्गः ॥ ६५ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. ञ. यद्येव परमः. २ क. ख. ड. च. छ. झ. ज. संपद्यते तव. ३ अयं श्लोकः क—ट.
 दृश्यते. ४ ख. ब्रह्मर्षिपूजयामास. ५ ख. घ. ट. विग्रहवत्तपः. ६ ग. घ. ट. मुनिपुङ्गवः. ७ ख. घ. धार्मिकः. क. ड.
 च. छ. झ. ञ. कौशिकः. घ. कौशिकः. ८ इदमर्थं ग. च. ज. दृश्यते. ९ क. च. छ. झ. ज. विस्तरेण च वै ब्रह्मन्. घ.
 मुनिस्तरेण च ब्रह्मन्. १० क. ख. ग. व. सदा. ११ ख. तव तपः अग्रमेयं च. १२ क. ग. घ. अग्रमेयगुणाश्चैव. १३ इदमर्थं
 घ. ज. दृश्यते.

श्वः प्रभाते महातेजो द्रष्टुमर्हसि मां पुनः ॥ [रामेण रमणीयेन लक्ष्मणेन च संगतः] ॥
 स्वागतं तपतां श्रेष्ठ मामनुज्ञातुमर्हसि ॥ ३४ ॥
 एवमुक्तो मुनिवरः प्रशस्य पुरुषर्षभम् ॥ विससर्जाशु जनकं प्रीतं प्रीतमनास्तदा ॥ ३५ ॥
 एवमुक्त्वा मुनिश्रेष्ठं वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ प्रदक्षिणं चकाराशु सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ ३६ ॥
 विश्वामित्रोपि धर्मात्मा सरामः सहलक्ष्मणः ॥ स्वैवाटमभिचक्राम पूज्यमानो महर्षिभिः ॥ ३७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे पञ्चषष्ठितमः सर्गः ॥ ६५ ॥

षट्षष्ठितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

परेषु विश्वामित्रेण जनकं प्रति राधवयोर्धनुर्देशनचोदना ॥ १ ॥ जनकेन तं प्रति धनुष्यभाष्यवर्णनपूर्वकं स्वसत्त्वामप्रकारकश-
 नम् ॥ २ ॥ तथा स्वससीतालाभप्रकारादि निवेदनपूर्वकं रामेण धनुरारोपणे तद्दानप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभाते विमले कृतकर्मा नराधिपः ॥ विश्वामित्रं महात्मानमाजुहाव सरावधम् ॥ १ ॥
 तमर्चयित्वा धर्मात्मा शास्त्रदृष्टेन कर्मणा ॥ राधवौ च महात्मानौ तदा वाक्यमुवाच ह ॥ २ ॥
 भगवन्स्त्रागतं तेऽस्तु किं करोमि तवानघ ॥ भवानाज्ञापयतु मामाज्ञाप्यो भवता ह्यहम् ॥ ३ ॥
 एवमुक्तस्तु धर्मात्मा जनकेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच मुनिर्वीरं वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ ४ ॥
 पुत्रौ दशरथस्येयौ क्षत्रियौ लोकविश्रुतौ ॥ द्रष्टुकामौ धनुश्श्रेष्ठं यदेतत्त्वयि तिष्ठति ॥ ५ ॥
 एतद्दर्शय भद्रं ते कृतकामौ नृपात्मजौ ॥ दर्शनादस्य धनुषो यथेष्टं प्रति यास्यतः ॥ ६ ॥
 एवमुक्तस्तु जनकः प्रत्युवाच महामुनिम् ॥ श्रूयतामस्य धनुषो यदर्थमिह तिष्ठति ॥ ७ ॥

अलंबुद्धिः । स्वागतमिति स्वदागमनं शुभकृजातमित्य-
 र्थः ॥ ३३—३६ ॥ स्ववाटं स्वनिवेशं ॥ ३७ ॥ इति
 श्रीभोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 खीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने पञ्चषष्ठितमः
 सर्गः ॥ ६५ ॥

एवं स्वमातृशापमोचनघटकलकृतोपकारस्तृत्या-
 शतानन्दप्रतिपादितेन प्रासङ्गिकेन विश्वामित्रचरित्रेण
 उपकारकगुरुत्वैवमोज्ञेयः कामक्रोधौ सवैदादुर्निरोधौ
 जितकामक्रोधएवब्राह्मणोत्तमः ब्राह्मण्यं च नमुलभं
 ब्रह्मविदपचारः सर्वारंभनिरोधकः इत्यादिव्यजितमि-
 ति प्रबन्धगतवस्तुना वस्तुत्वनिः । अथ स्वयमेवसम-

शि० कृतकामौ प्रकटितधनुर्दर्शनविषयकेच्छावन्तौ नृपात्मजौ । एतत् भवत्स्थापितं । धनुर्दर्शय । दशेति कर्मलङ् । अस्वध-
 नुषो दर्शनात् इष्टमीप्सितं । यथा यथावत् । प्रति यास्यतः प्राप्स्यत ॥ ६ ॥

[पा०] १ ग. च. छ. ज. महातेजाः. २ इदमर्थं ख. दृश्यते. ३ क—च. ज—ट. स्वागतं प्रपतां. ४ क. ख. चकाराथ.
 ५ क—य. सहस्रमसलक्ष्मणः. ६ क. ख. ग. ट. स्ववाट. कं. झ. स्ववास. ७ क. च. छ. झ. थ. महात्मनि. ८ च.
 न. राधवौतु. छ. राधवौतौ. ९ क. किं करोमि. १० क. ख. ग. ट. ज. भवता ह्यहम्. ११ ख—य. स्वधर्मात्मा. १२ क—ट.
 मुनिश्रेष्ठो. १३ क. वाक्यविशारदः. १४ न. स्वतौ.
 वा. रा. २९

देवरात इति ख्यातो निमेष्यष्टो महीपतिः ॥ न्यासोऽयं तस्य भगवन्हस्ते दत्तो मेहात्मना ॥ ८ ॥
 दक्षयज्ञवधे पूर्व धनुरायम्य वीर्यवान् ॥ रुद्रस्तु त्रिदशज्योषात्सलीलमिदमब्रवीत् ॥ ९ ॥
 यस्माद्भागार्थिनो भोगाश्चाकल्पयत मे मुराः ॥ वराङ्गाणि महार्हाणि धनुषा शीतयामि वः ॥ १० ॥
 ततो विमनसः सर्वे देवा वै मुनिपुङ्गव ॥ प्रसादयन्ति देवेशं तेषां ग्रीतोऽभवद्भवः ॥ ११ ॥
 ग्रीतिर्युक्तः स सर्वेषां ददौ तेषां महात्मनाम् ॥ १२ ॥
 तदेतदेवदेवस्य धनूरत्नं महात्मनः ॥ न्यासभूतं तदा न्यस्तमस्माकं पूर्वके विभो ॥ १३ ॥
 अथ मे कृषतः क्षेत्रं लाङ्गलार्दुत्थिता मया ॥ क्षेत्रं शोधयता लब्धा नाम्ना सीतेति विश्रुता ॥ १४ ॥
 भूतलादुत्थिता सा तु व्यवर्धत ममात्मजा ॥ वीर्यशुल्केति मे कन्या स्थापितेयमयोनिजा ॥ १५ ॥
 भूतलादुत्थिता तां तु वर्धमानां ममात्मजाम् ॥ वरयामासुरीगम्य राजानो मुनिपुङ्गव ॥ १६ ॥
 तेषां वरयतां कन्यां सर्वेषां पृथिवीक्षिताम् ॥ वीर्यशुल्केति भगवन्न ददामि सुतामहम् ॥ १७ ॥
 ततः सर्वे नृपतयः समेत्य मुनिपुङ्गव ॥ मिथिलामभ्युपागम्य वीर्यजिज्ञासवस्तदा ॥ १८ ॥
 तेषां जिज्ञासमानानां वीर्यं धनुरुपाहृतम् ॥ न शेकुर्ग्रहणे तस्य धनुस्तोलनेपि वा ॥ १९ ॥
 तेषां वीर्यवतां वीर्यमल्पं ज्ञात्वा महामुने ॥ प्रत्याख्याता नृपतयस्तन्निबोध तपोधन ॥ २० ॥

इहे । तिष्ठति । अस्यधनुषः दत्तप्रयोजनं श्रूयतामित्यर्थः ॥ ७ ॥ निमेषः जनककूटस्थस्य । न्यासः निक्षेपरूपं ॥ ८ ॥ उक्तमर्थविप्रणोति—इक्षेत्यादिना । आयम्य आ-
 कृष्य ॥ ९ ॥ भागार्थिनः स्वष्टकृदादिभागार्थिनः । मेममेत्यन्वयः । वराङ्गाणि शिरांसि । अत्रतस्मादित्यु-
 पस्कार्य । शीतयामि छिनत्ति ॥ १० ॥ विमनसः वी-
 नाः । भवः रुद्रः ॥ ११ ॥ ददौ धनुरिति शेषः ॥ १२ ॥
 धनूरत्नं धनुश्चेष्टं । पूर्वके देवराते । न्यासभूतं न्यस्तं दे-
 वैरिति शेषः ॥ १३ ॥ अयेतिवृत्तान्तान्तरारम्भे । क्षेत्रं
 यागभूमिं । मेकृषतः अधिकर्षतीत्यर्थः । चयनार्थमि-
 ति शेषः “लाङ्गलंपवीरवमिति द्वाभ्यामृषभेण कृषति”
 इत्यादिशास्त्रात् । लाङ्गलान् लाङ्गलपद्धतेरित्यर्थः ।

उत्थितेति कन्येति शेषः । साचक्षेत्रं शोधयतामथाल-
 ङ्घेति हेतोर्नाम्ना सीतेति विश्रुता आसीत् सीता लाङ्गल-
 पद्धतिः । सीतायां जातत्वात्सीतेत्युच्यते ॥ १४ ॥ व्य-
 वर्धत मत्कृतपोषणादिति शेषः । अतोममात्मजा । वीर्यं
 धनुरारोपणं तदेव शुल्कं मूल्यं यस्याः सा वीर्यशुल्का इ-
 ति हेतौ । वीर्यशुल्कत्वात्स्थापिता नक्त्यैचिह्नेति भावः
 ॥ १५—१७ ॥ वीर्यजिज्ञासवः धनुस्सारजिज्ञास-
 वः । अभवन्निति शेषः ॥ १८ ॥ वीर्यजिज्ञासमाना-
 नां तेषां कृते धनुः उपाहृतं आनीतं । ग्रहणे धारणे । तो-
 लने भारपरीक्षार्थं हस्तेन चालने ॥ १९ ॥ तन्निबोधे-
 ति । तदित्यव्ययं । तस्मात्कारणान् । अनन्तरं यदुच्यते

ति ० न्यासो निक्षेपः । अयं धनुरूपः । उपरेतु नितरामास्ते देवतायम्रेति व्युत्पत्त्या न्यासो देवपूजास्थानं । तत्पूजार्थं शत्रुवधार्थं
 च दत्त इत्यर्थः । निक्षेपपरतया व्याख्यानेतु निक्षेपस्य शुष्कीकरणमनुष्ठितं । भगवता तद्भवेन्न निक्षेपारक्षणप्रयुक्तदोषमागता जनकस्य
 स्मादिति प्राहुः । शि० निमेषः निमिषशब्दस्य युकेतो रित्यर्थः । ज्येष्ठः ज्येष्ठपुत्रः । किंच निमिषपुत्रस्य मिथे देवदेवरात इति नामान्तरं ।
 निमेष्य इति पाठे तु निमिष इति ल्यप्पठ्य इत्यर्थः । अतएव देवरातस्य सप्तमलेपिन इति । न्यासो निक्षेपभूतः । यद्वा न्यासः नितरां
 आ सभन्ताद्भावेन अस्मन्ते रिपो येन सः शत्रुनाशक इत्यर्थः । युक्तव्यायमर्थः । अन्यस्मा मिकेव स्तु निस्त्रातव्यानुपपत्तेः ॥ ८ ॥
 शि० दक्षयज्ञवध इति निमित्तसप्तमी । शि० वधे इति हिंसार्थकवधधातुप्रकृतिक्रिबन्तप्रकृतिकचतुर्थी । साच “क्रियार्थोपपद”
 इति विहिता ॥ ९ ॥ शि० प्रसादयन्त प्रसादयन्त ॥ ११ ॥ ति० शिवसहितैर्देवैः । न्यासभूतं देवपूजास्थानभूतं । न्यस्तं दत्तं ।
 शि० न्यासभूतं नितरां भासः शत्रुविध्वंसनानुकूलो व्यापारस्तभूतं प्राप्तं शत्रुसंहारकमित्यर्थः । आन्यस्तं अपुनर्ग्रहाय स्थापितं ।
 शिवाह्वयादेवैर्दत्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥

[पा०] १ क. झ. निमेष्यष्टो. २ ख. ग. छ. ज. महासः. ३ क. धनुरायम्य. ख. धनुरायम्य. ४ क. ख. घ.—म.
 विष्वस्य त्रिदशान्. ५ ग. घ. ट. भागंन कल्पयत. ख. भागंन कल्पयत. ६ ख. पातयामि वः. ७ क. च. छ. ज. प्रसादयन्तो.
 ज. ट. प्रसादयन्त. ८ क. च. छ. झ. म. ग्रीतिर्युक्तः ९ घ. तदा दत्तं. १० क. झ. पूर्वजे विभो. ११ क. ख. छ. झ. म.
 दुत्थिता ततः. ख. दुत्थिता शुभा. १२ घ.—उ. रागस्य. १३ क. स्तवा. १४ ख. क. च. छ. झ. म. शैवं धनुरुपाहृतम्. क. ऐशं धनुः.

ततः परमकोपेन राजानो नृपपुङ्गव ॥ न्यरुन्धन्मिथिलां सर्वे वीर्यसन्देहमागताः ॥ २१ ॥
 आत्मानमवधूतं ते विज्ञाय नृपपुङ्गवाः ॥ रोषेण महताऽऽविष्टाः पीडयन्मिथिलां पुरीम् ॥ २२ ॥
 ततः संवत्सरे पूर्णे क्षयं यातानि सर्वशः ॥ साधनानि मुनिश्रेष्ठ ततोऽहं भृशदुःखितः ॥ २३ ॥
 ततो देवगणान्सर्वास्तपसाहं प्रसादयम् ॥ ददुश्च परमप्रीताश्चतुरङ्गबलं सुराः ॥ २४ ॥
 ततो भग्ना नृपतयो हन्यमाना दिशो ययुः ॥ अवीर्या वीर्यसन्दिग्धाः सामात्याः पापकर्मणः ॥ २५ ॥
 तदेतन्मुनिशार्दूल धनुः परमभास्वरम् ॥ रामलक्ष्मणयोश्चापि दर्शयिष्यामि सुव्रत ॥ २६ ॥
 यद्यस्य धनुषो रामः कुर्यादारोपणं मुने ॥ सुतामघोनिजां सीतां दद्यां दाक्षरथेरहम् ॥ २७ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

सप्तषष्टितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

जनकेनविश्वामित्रोद्वेगयामदैर्मुनिनिष्कटप्रतिधनुरानवन् ॥ १ ॥ रामेणमुनिजनकयोरनुमत्याधनुषःसमारोपणेनमध्ये-
 भञ्जनम् ॥ २ ॥ जनकेनसहर्षेणभग्नशंसनपूर्वकंविश्वामित्रानुमत्यादशरथानयनायायोभ्यांप्रतिवृत्तप्रेषणम् ॥ ३ ॥

जनकस्य वचः श्रुत्वा विश्वामित्रो महाशुनिः ॥ धनुर्दर्शय रामाय इति होवाच पार्थिवम् ॥ १ ॥
 ततः स राजा जनकः सामन्तान्व्यादिदेश ह ॥ धनुरानीयतां दिव्यं गन्धमाल्यविभूषितम् ॥ २ ॥
 जनकेन समादिष्टाः सचिवाः प्राविशन्पुरीम् ॥ तद्धनुः पुरतः कृत्वा निर्जग्मुः पार्थिवाङ्गया ॥ ३ ॥
 नृणां शतानि पञ्चाशद्वायतानां महात्मनाम् ॥ मञ्जूषामष्टचक्रां तां समूहुस्ते कथंचन ॥ ४ ॥
 तामादाय तु मञ्जूषामायसीं यत्र तद्धनुः ॥ सुरोपमं ते जनकमूर्धुनृपतिमग्निः ॥ ५ ॥
 इदं धनुर्वरं राजन्पूजितं सर्वराजभिः ॥ मिथिलाधिप राजेन्द्र दर्शनीयं यदिच्छसि ॥ ६ ॥

तन्निबोधेत्यर्थः ॥ २० ॥ वीर्यसंदेहं वीर्यशैथिल्यं ॥ २१ ॥
 मिथिलावरोधेनिमित्तान्तरमाह—आत्मानमिति । ते
 नृपाः । आत्मानं स्वात्मानं । मया अवधूतं वीर्यशुल्ककर-
 णेनतिरस्कृतं विज्ञाय । पीडयन् अपीडयन् ॥ २२ ॥
 साधनानि दुर्गरक्षणसाधनानि ॥ २३ ॥ प्रसादयं प्रा-
 सादयं ॥ २४ ॥ वीर्यसन्दिग्धाः सन्दिग्धवीर्याः । पा-
 पकर्मणः पापकर्मणः ॥ २५—२७ ॥ इति श्रीगोवि-
 न्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने षट्षष्टितमः सर्गः ॥ ६६ ॥

अथ धनुर्मङ्गादिवृत्तान्तः सप्तषष्टितमे—जनकस्येत्या-
 दि ॥ १ ॥ सामंतान् कर्मसचिवान् ॥ २—३ ॥ व्या-
 यतानां दीर्घदेहानां । नृणां । पञ्चाशत्शतानि पञ्चस-
 हस्राणि । अष्टचक्रां अष्टचक्रवच्छकटारोपितामित्यर्थः ।
 मञ्जूषां धनुष्पेटिकां । समूहुः आचकर्षुः । तेचपञ्च-
 सहस्रसंख्याविशिष्टा अपि कथंचन महताप्रयत्नेन । स-
 मूहुरितियोजना । अन्येतु अष्टचक्रां अष्टाधश्चक्ररक्षा-
 बन्धवतीं । ऊहुः हस्तैरितिशेषइत्याहुः ॥ ४ ॥ यत्र
 मञ्जूषायां ॥ ५ ॥ यद्धनुर्दर्शनीयमिच्छसि । तदिदं

ति० मे मया ॥ २२ ॥ शि० दाक्षरथेरवयोग्यासीतां सुतामहं दद्यां । दाक्षरथय एवेति प्रत्यासत्त्यालम्बं । षष्ठीमहिजायो
 यामित्यध्याहृतं । संप्रदानत्वाविषयपञ्चीना ॥ २७ ॥ इति षट्षष्टितमस्तर्गः ॥ ६६ ॥

शि० ते पुण्यस्थाने । “तत्क्षोरामृतपुच्छेषुकोटेश्चैलेच्छेचक्रप्रचित्र । अपुमांस्तरणे पुण्ये कथितः शब्दवेदिभिः” इत्यभिधानं ॥ ४ ॥

[पा०] १ क—च. ज. ट. अरुन्धन्. २ क. झ. मवधूतमे. ३ ख. ग. घ. ज. ट. मुनिपुङ्गव. ४ क. ख. मिथिलासिमाम्.
 ५ क. घ. ङ. च. छ. ज. ट. पापकारिणः. ६ क. ख. ङ—ट. सचिवान्व्यादिदेशह. घ. समेतान्व्या. ग. संमतान्व्या. ७ ख.
 छ. रादीयतां. ८ क. झ. मात्यानुलेपितम्. घ. छ. य. मात्यानुलेपनम्. ९ क. ख. घ. ङ. छ. य. ट. न्युरम् १० क. च. छ.
 झ. य. ट. निर्जग्मुर्मितौजसः. ११ क. घ. छ. झ. य. शुमञ्जूषां. १२ ज. ट. दर्शयैनं यदिच्छसि. क. यवेच्छसि. झ. य.
 ङ. यदीच्छसि.

तेषां नृपो वचः श्रुत्वा कृताञ्जलिरभाषत ॥ विश्वामित्रं महात्मानं तौ चोभौ रामलक्ष्मणौ ॥ ७ ॥
 इदं धनुर्वरं ब्रह्मञ्जनकैरभिपूजितम् ॥ राजभिश्च महावीरैरंशकैः पूरितं पुरा ॥ ८ ॥
 नैतत्सुरगणाः सर्वे नासुरा न च राक्षसाः ॥ गन्धर्वयक्षप्रवराः सकिन्नरमहोरगाः ॥ ९ ॥
 क गतिर्मानुषाणां च धनुषोऽस्य प्रपूरणे ॥ आरोपणे समायोगे वेपने तोलनेऽपि वा ॥ १० ॥
 तदेतद्धनुर्वा श्रेष्ठमानीतं मुनिपुङ्गव ॥ दर्शयैतन्महाभाग अनयो राजपुत्रयोः ॥ ११ ॥
 विश्वामित्रः स धर्मात्मा श्रुत्वा जनकभाषितम् ॥ वत्स राम धनुः पश्य इति राघवमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 महर्षेर्वचनाद्रामो यत्र तिष्ठति तद्धनुः ॥ मञ्जूषां तामपावृत्य दृष्ट्वा धनुरथाब्रवीत् ॥ १३ ॥
 इदं धनुर्वरं ब्रह्मन्संस्पृशामीह पाणिना ॥ यत्नवांश्च भविष्यामि तोलने पूरणेऽपि वा ॥ १४ ॥
 बाढभित्त्यब्रवीद्राजा मुनिश्च समभाषत ॥ १५ ॥
 लीलया स धनुर्मध्ये जग्राह वचनान्मुनेः ॥ पश्यतां नृसहस्राणां बहूनां रघुनन्दनः ॥ १६ ॥
 [आरोपयत्स धर्मात्मा सलीलमिव तद्धनुः] ॥ आरोपयित्वा धर्मात्मा पूरयामास तद्धनुः ॥
 तद्ब्रह्मञ्ज धनुर्मध्ये नरश्रेष्ठो महायशः ॥ १७ ॥
 तस्य शब्दो महानासीद्विर्भातसमनिःस्वनः ॥ भूमिकंपश्च मुमहान्पर्वतस्येव दीर्यतः ॥ १८ ॥
 निपेतुश्च नराः सर्वे तेन शब्देन मोहिताः ॥ वर्जयित्वा मुनिवरं राजानं तौ च राघवौ ॥ १९ ॥
 प्रत्याश्रित्य जने तस्मिन्नाजा विगतसाध्वसः ॥ उवाच प्राञ्जलिर्वाक्यं वाक्यज्ञो मुनिपुङ्गवम् ॥ २० ॥
 भगवन्दृष्टवीर्यो मे रामो दशरथात्मजः ॥ अत्यद्भुतमचिन्त्यं च न तर्कितमिदं मया ॥ २१ ॥
 जनकानां कुले कीर्तिमाहरिष्यति मे सुता ॥ सीता भर्तारमासाद्य रामं दशरथात्मजम् ॥ २२ ॥

धनुः । आनीतमितिशेषः ॥ ६ ॥ तौचोभाविति उद्दि-
 श्येतिशेषः ॥ ७ ॥ राजभिः पूर्वसीतार्थमि । पूजितं
 अहोमहासारमैश्वर्यधनुरिति श्लाघितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ए-
 तन् धनुः । सुरगणादयः प्रपूरणादिकं कर्तुं न शक्ता इत्य-
 र्थसिद्धं ॥ ९ ॥ प्रपूरणे नम्रीकरणे । आरोपणे मौर्व्या-
 संयोजने । समायोगे शरेणयोजने । वेपने मौर्व्याकर्ष-
 णे । तोलने भारपरीक्षार्थकंपनेच मानुषाणामप्येकपुरु-
 षे गतिःशक्तिः ॥ १० ॥ तथाप्यनयोर्दर्शयेत्याह—त-
 देतदिति ॥ ११—१२ ॥ अपावृत्य अपगतावरणंकृ-
 त्वा ॥ १३—१५ ॥ लीलया अप्रयत्नेन ॥ १६ ॥ पूरया-
 मास आकर्णमाकृष्टवान् । ननु उक्तरीत्यामहोन्नतस्य ध-

नुषः कथं बालेनारोपणं संभवति अमस्पर्शाभावादिति चे-
 त् उच्यते । आश्चर्यशक्तिकस्वरामस्य करस्पर्शादेवावन-
 तं धनुः ॥ १७ ॥ निर्धार्येति । तल्लक्षणमुक्तं न्योतिषे “वायु-
 नाभिहतो वायुर्गगनात्पतति क्षितौ ॥ यदादीप्तः सगरु-
 तः स निर्घातो तदिदोषकृत्” इति । पर्वतस्येव दीर्यतः पर्वते
 दीर्यति भिद्यति यथा भूमिकंपः तथा भूमिकंपश्चासीदि-
 त्यर्थः ॥ १८—१९ ॥ विगतसाध्वस इत्यनेन रामजामा-
 तृकताप्रापकं धनुरारोपणमपि न भवेदिति पूर्वभीतोऽभू-
 विति गम्यते ॥ २० ॥ अचिन्त्यं अन्यत्रादर्शनात् । न तर्क-
 तं मनुष्येष्वसंभावितत्वात् । अत्यद्भुतं बालेन कृतत्वा-
 त् । इदं ईशधनुरारोपणं ॥ २१ ॥ जनकानां “अनन्तं

ति० जनकैः देवरातातिरिक्तैः । पूजितं ऐश्वर्यलादीश्वरदेवकेवलपूजितमित्यर्थः ॥ ८ ॥ शि० अयाब्रवीत् मन्त्रलवचन-
 मकथयत् ॥ १३ ॥ ति० जग्राह पादाङ्गुलीभ्रतंकृत्वा करेण जग्राह । तदुक्तपाद्ये । “रामोऽपि तद्धनुष्कोटिं स्पृष्ट्वा पादाङ्गुलपततः ।
 उन्नतं वा पमारोप्य भजे मोहिता जनाः” इति । अतिभारवद्भुजं पादाङ्गुल्यामप्यभ्यागपयन्तं मुन्नमनं मध्ये दृष्ट्वा लोकार्थं महाबलसा-
 ध्य इति महाबलवत्त्वमनेन सूचितं ॥ १६ ॥ इति सप्तषष्ठितमस्तर्गाः ॥ ६७ ॥

[पा०] १ क. च. छ. झ. म. तावुभौ. २ क. झ. राक्षसं पूरितुं तदा. ड. अ. राक्षसं पूरितुं तदा. झ. राक्षसं पूरितं तथा. व. छ.
 अशक्यं पूरितं तदा. ३ क. गणादृष्टाः. ४ ड. च. छ. झ. म. तोलनेतदा. ५ क. घ. क्षुधर्मात्मा. ड. झ. स्तरामस्तु. ६ ड.
 व. छ. झ. म. दिव्यं. ७ घ. समाकृष्यामि पाणिना. ८ ग. वेपने पूरणेऽपि वा. ९ क—घ. भिलो वतं राजा. १० ग. यत्तस्य धर्मात्मा.
 क. ड. च. छ. झ. म. ट. विलानौ विच. ११ ग. वीर्यवान्. १२ झ. ड—ट. मचिन्त्यं व अतर्कित. क. मचिन्त्यं वाप्यतर्कित.

मम सत्या प्रतिज्ञा च वीर्यशुलकेति कौशिक ॥ सीता प्राणैर्बहुमता देया रामाय मे सुता ॥ २३ ॥
भवतोऽनुमते ब्रह्मन्शीघ्रं गच्छन्तु मन्त्रिणः ॥ मम कौशिक मद्रं ते अयोध्यां त्वरिता रथैः ॥ २४ ॥
राजानं प्रश्रितैर्वाक्यैरानयन्तु पुरं मम ॥ प्रदानं वीर्यशुल्कायाः कथयन्तु च सर्वशः ॥ २५ ॥
मुनिगुप्तौ च काकुत्स्थौ कथयन्तु नृपाय वै ॥ प्रीयमाणं तु राजानमानयन्तु सुशीघ्रगाः ॥ २६ ॥
कौशिकश्च तथेत्याह राजा चाभाष्य मन्त्रिणः ॥ अयोध्यां प्रेषयामास धर्मात्मा कृतशासनान् ॥
यथावृत्तं समाख्यातुमानेतुं च नृपं तदा ॥ २७ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अनकदूतैरयोध्यामेत्यदशरथं प्रतिधनुर्भक्षणादिरामवृत्ताभ्यन्तरे न पूर्वकं सीतारामविवाहमहोत्सवप्रवर्तनार्थं जनकप्रार्थना-
मिवेदम् ॥ १ ॥ दशरथेन सह पूर्ववत्सिद्धादिभिः सह परेषु मिथिलां प्रति प्रस्थानसिध्दार्थम् ॥ २ ॥

जनकेन समादिष्टा दूतास्ते कान्तवाहनाः ॥ त्रिरात्रमुषिता मार्गे तेयोध्यां प्राविशन्पुरीम् ॥ १ ॥

[रंक्षो भवनमासाद्य द्वारस्थानिदमब्रुवन् ॥ शीघ्रं निवेद्यतां राज्ञे दूताक्षो जनकस्य च ॥

इत्युक्ता द्वारपालास्ते राघवाय न्यवेदयन् ॥ २ ॥

ते राजवचनाद्गता राजवेश्मप्रवेशिताः ॥ ददृशुर्देवसंकाशं बृद्धं दशरथं नृपम् ॥ ३ ॥

बद्धाञ्जलिषुटाः सर्वे दूता विगतसाध्वसाः ॥ राजानं प्रयता वाक्यमब्रुवन्मधुराक्षरम् ॥ ४ ॥

वतमेवित्तयस्यमेनास्ति किंचन ॥ मिथिलायां प्रदीपायां
नमे किंचित्प्रदह्यते ॥ इति प्रोक्तनिरतिशयकीर्तिमता-
मपि । कुले “कुलं तारयते तात सप्तसप्तचसप्तच” इति-
वत् । कीर्तिमित्येकवचनेनैक रूपत्वं व्यज्यते । आह रि-
ष्यति सद्यः प्रापयिष्यति । सिद्धस्यादानं ह्यह्वरणं ।
सुता सुवश्चेत्स्वार्जितामेव कीर्तिं प्रापयिष्यति । मे सुता
स्वसंबन्धप्रयुक्तातिशयः । सीता जन्मप्रयुक्तातिश-
यः । भर्तारमासाद्य भर्तृसंबन्धकृतातिशयः । भर्तारं
भरणदक्षं । “वित्तमिच्छन्ति मातरः” इत्युक्तधन-
वन्तमित्यर्थः । रामं “रूपमिच्छतिकन्यका” इत्यु-
क्तरूपवन्तं । दशरथाञ्जं “बान्धवा कुलमिच्छन्ति”
इत्युक्तीत्याबन्धुकाङ्क्षितं । एवं सर्वसंमतवरप्राप्त्या
कीर्तिमाहुरिष्यतीति भावः ॥ २२ ॥ सत्या जावेति शो-
षः । सीता वीर्यशुलकेति प्रतिज्ञा सत्या जाता । प्राणैः प्रा-

णैः । बहुमता । सीता देयेति सीतापदमुभयत्रान्वेति
॥ २३ ॥ भवतोऽनुमते भवदनुमत्या । गच्छन्त्वित्यर्थः
॥ २४ ॥ प्रश्रितैः वित्तयान्वितैः । सर्वशः सर्वमत्रत्य-
वृत्तान्तमित्यर्थः । ॥ २५—२६ ॥ आभाष्य आहूय ।
कृतशासनान् वृत्तकल्याणसंदेशपत्रिकानित्यर्थः । नृपं
दशरथं ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीम-
द्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्या-
ख्याने सप्तषष्ठितमः सर्गः ॥ ६७ ॥

अथ जानकीविवाहाय दशरथाह्वानमष्टषष्ठितमे—
जनकेनेत्यादि । त्रिरात्रमिति । तिस्रो रात्रयस्त्रिरात्रं ।
सङ्ख्यादिवात्तुराच्यन्तादच्समासान्तः । अत्यन्तसंयोगे
द्वितीया ॥ १ ॥ राजवचनात् जनकोऽस्मानिह प्रेषितवा-
निति स्वरराजसंकीर्तनान् ॥ ३ ॥ विगतसाध्वसाः दशर-

शि० अते निरन्तरगमनविशिष्टाधिकरणीभूते मार्गे । अत इत्यत्र निरन्तरपमनार्थकाद्वातोरधिकरणेकः । अतएव ते इत्यनेन ब-
पौनस्त्यं ॥ १ ॥

[पा०] १ क. झ. प्रतिज्ञासा. २ ख. अनुमताद्ब्रुवन्. ३ क. न. झ. य. ट. प्रीतियुक्तं. ४ ग—छ. झ. य. ट. कौशिकस्तु.
५. ड.—ट. नृपंतथा. ६. ग. दूतास्तु. ७ इहमर्धत्रयं ग. वर्तते. ८ क. न. छ. झ. य. राजवचनाद्गता. ९ ख. प्रब्रुवन्.
१० ख. प्रणतावाक्यं. ख. ड.—ट. प्रश्रितं वाक्यं.

मैथिलो जनको राजा सांमिहोत्रपुरस्कृतम् ॥ कुशलं वाक्यं चैव सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ ५ ॥
 मृदुर्मुहुर्मधुरया खेहंसयुक्तया गिरा ॥ [कुशलं वाक्यं चैव सोपाध्यायपुरोहितम्] ॥
 जनकस्त्वा महाराजाऽऽपृच्छते सपुरस्सरम् ॥ ६ ॥
 पृष्ट्वा कुशलमेव्यग्रं वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ कौशिकानुमते वाक्यं भवन्तमिदमब्रवीत् ॥ ७ ॥
 पूर्वं प्रतिज्ञा विदिता वीर्यशुल्का ममात्मजा ॥ राजानश्च कृतामर्षा निर्वीर्या विमुखीकृताः ॥ ८ ॥
 सेयं मम सुता राजन्विश्वामित्रपुरस्सरैः ॥ यदृच्छयाऽऽगतैर्वीरैर्निर्जिता तव पुत्रकैः ॥ ९ ॥
 तैश्च राजन्धनुर्दिव्यं मध्ये भग्नं महात्मना ॥ रामेण हि महाराज महत्यां जनसंसदि ॥ १० ॥
 असौ देवा मया सीता वीर्यशुल्का महात्मने ॥ प्रतिज्ञां कर्तुमिच्छामि तदेनुज्ञातुमर्हसि ॥ ११ ॥
 सोपाध्यायो महाराज पुरोहितपुरस्सरः ॥ श्रीप्रमाणच्छ मद्रं ते द्रष्टुमर्हसि राघवौ ॥ १२ ॥
 प्रीतिं च मम राजेन्द्र निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ पुत्रयोश्चमयोरेव प्रीतिं त्वमपि लप्स्यसे ॥ १३ ॥
 एवं विदेहाधिपतिर्मधुरं वाक्यमब्रवीत् ॥ विश्वामित्रान्यनुज्ञातः क्षतानन्दमते स्थितः ॥
 [इत्युक्त्वा विरता दत्ता राजगौरवशङ्किताः] ॥ १४ ॥
 दत्तवाक्यं तु तच्छ्रुत्वा राजा परमहर्षितः ॥ वसिष्ठं वामदेवं च भंभिणोन्याश्च सोत्रवीत् ॥ १५ ॥
 गुप्तः कुक्षिकपुत्रेण कौसल्यानन्दवर्धनः ॥ लक्ष्मणेन सह भ्रात्रा विदेहेषु वसत्यसौ ॥ १६ ॥
 दृष्टवीर्यस्तु काकुत्स्थो जनकेन महात्मना ॥ संप्रदानं सुतायास्तु राघवे कर्तुमिच्छति ॥ १७ ॥

यसौजन्येनविज्ञापनेनिर्भयाः ॥ ४ ॥ मैथिलइत्यादि-
 श्लोकद्वयमेकान्वयं । मैथिलः मिथिलेश्वरः । पुरस्कृ-
 तामिहोत्रसहितः सांमिहोत्रपुरस्कृतः । आहिताग्ना-
 वित्वाभिज्ञायाःपरनिपातः । पुरःसरन्तीतिपुरस्तराः
 श्रुत्याः । उत्सहितं । एवंभूतत्वं । कुशलं श्लेष्मं । अन्व-
 यं अनपायं । योगमिति यावत् । आपृच्छते मद्रं चना-
 वितिशेषः । “आङ्गिनुपृच्छयोरुपसङ्ख्यानं” इतिआख-
 नेपदं । अत्रद्वितीयजनकशब्दोविप्रकृष्टजनकशब्दावि-
 स्मरणार्थः ॥ ५—६ ॥ कौशिकानुमते कौशिकानुम-
 त्या ॥ ७ ॥ वीर्यशुल्केति ममप्रतिज्ञा भवद्भिर्दिदिता ।
 राजानश्चनिर्वीर्याः धनुरारोपणासमर्थाः । विमुखीकृ-
 ताइत्यपि विदितमित्यन्वयः ॥ ८ ॥ सेयं उक्तरीत्या
 सर्वैःप्रार्थनीया । ममसुता त्वयासहसंबन्धाहैस्यमेपुत्री ।
 स्वपुरेतदागमनप्रसक्तिर्दर्शयति—विश्वामित्रपुरस्सरै-
 रिति । यदृच्छया मद्रागधेयात् । पुत्रकैः पूजायां
 ह्रवचनं । जामातृत्वाप्यवसायात् महाराजकुमारत्वा-
 द्वापूजा । अल्पायैकप्रत्ययेनवात्यंयोजितं ॥९॥ क-
 र्बनिर्जितेत्यत्राह—तथेति । तत्र ऐश्वर्यमपिनेदमैन्द्र-
 जालिकमित्याह—महात्मनेति । नेयं पक्षपातोक्तिरि-
 त्याह—महत्यामिति ॥ १० ॥ प्रतिज्ञां प्रतिज्ञातंसी-
 ताप्रदानं ॥ ११—१२ ॥ प्रीतिं त्वदर्शनप्रीतिं सीता-
 प्रदानप्रीतिश्च । पुत्रयोः पुत्रीचपुत्रपुत्रयोः । एकशेषः ।
 प्रीतिं तद्विषयप्रीतिं । तदुभयकल्याणदर्शनप्रीतिमिति-
 यावत् । मत्पुत्र्यांत्वपुत्रेचेत्यर्थः । यद्वा स्तुवाचपुत्री-
 त्वेवगृह्यते । यद्वा लक्ष्मणायोर्मिलाप्रदानंसिद्धकृत्वो-
 च्यते—उभयोरिति ॥ १३—१४ ॥ गुप्तइत्यादि ।
 विदेहेषु विदेहानांनिवासभूतेदेशे । “जनपदेतुल्यं” इ-
 तिलुपू । असाविति बुद्धिसनिकर्षेणोच्यते ॥१६—१७॥

शि० जनकः जनानांकुलस्यकास्तः प्रजापुत्रदातेत्यर्थः । शि० पुरस्क्रियन्तइतिपुरस्कृताःमक्यादयः अमिहोत्रपदेनतत्सा-
 धनन्दलिजः तैस्सहितइत्यर्थः ॥ ५ ॥ शि० जामातृत्वमुभयमहाबलत्वेनेभरलक्ष्मणाचपुत्र्याप्यत्वेनपुत्रकैरितिबहुवचनप्रयोगः ॥ ९ ॥
 ति० तर्तुं पूरयितुं ॥ ११ ॥ शि० पुरोहितपुरस्कृतः पुरस्कृतपुरोहितः ॥ १२ ॥

[पा०] १ ज. अमिहोत्रपुरस्कृतम्. क. झ. न. ट. सांमिहोत्रपुरस्कृतः. २ क. न. छ. झ. अ. संरक्षणा. ट. संरक्षणा. ३ इदमर्थं
 क. न. छ. झ. अ. इत्यते. ४ ज. महातेजाः. घ. महाराजः. ५ ट. मन्त्रप्रो. ६ क. तुमतो. ७ क. ज. माहव. ८ क. विहिता.
 ९ क. न. छ. झ. अ. पुरस्कृतः. १० क. क. घ—ट. गतैराजन्. ११ क. क. घ—ट. तत्परजंभनुर्दिव्यं. १२ क. घ.
 क—ट. महाबाहो. क. घ. महातेजो. १३ ज. ममात्मजा. १४ क—ट. तर्तुमिच्छामि. १५ क. ममनुज्ञातुमर्हसि. १६ क.
 क. घ—ट. पुरस्कृतः. १७ क. घ—छ. झ. न. ट. प्रतिज्ञांममराजेन्द्र. १८ क. क. प्रीतिंलप्स्यसेवीर्यनिर्जिताम्. घ. देवप्री-
 तिचमपिलप्स्यसे. क—ट. देवप्रीतिलुपुलप्स्यसे. १९ इदमर्थं ग. क. इत्यते. २० क. न. छ. झ. अ. मभिपयैवममब्रवीत्.

यदि वो रोचते वृत्तं जनकस्य महात्मनः ॥ पुरीं गच्छामहे शीघ्रं माभूत्कालस्य पर्ययः ॥ १८ ॥
 मन्त्रिणो बाढमित्याहुः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ सुप्रीतश्चाब्रवीद्राजा श्वो यत्रेति स मन्त्रिणः ॥ १९ ॥
 मन्त्रिणस्तां नरेन्द्रस्य रात्रिं परमसत्कृताः ॥ ऊषुस्ते मुदिताः सर्वे गुणैः सर्वैस्समन्विताः ॥ २० ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सपरिजनेनदशरथेनसेनयावसिष्ठादिभिस्सहमिथिलागमनम् ॥ १ ॥ जनकेनप्रत्युद्गमनाविपूर्वकंतत्पूजनम् ॥ २ ॥
 जनकदशरथाभ्यामियःसंभाषणम् ॥ ३ ॥ ततःसर्वैःस्वस्वावासेषुसुखेनरात्रियापनम् ॥ ४ ॥

ततो राज्यां व्यतीतायां सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ राजा दशरथो हृष्टः सुमन्त्रमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥
 अद्य सर्वे धनाध्यक्षा धनमादाय पुष्कलम् ॥ व्रजन्त्वग्रे सुविहिता नानारत्नसमन्विताः ॥ २ ॥
 चतुरङ्गं बलं चापि शीघ्रं निर्यातु सर्वज्ञः ॥ ममाङ्गसमकालं च यानयुग्यमनुत्तमम् ॥ ३ ॥
 वसिष्ठो वामदेवश्च जाबालिरथ काश्यपः ॥ मार्कण्डेयः सुदीर्घायुर्ऋषिः कात्यायनस्तथा ॥ ४ ॥
 एते द्विजाः प्रयान्त्वग्रे खन्दनं योजयस्व मे ॥ यथा कालात्ययो न स्याद्भूता हि त्वरयन्ति माम् ॥ ५ ॥
 [ईत्युक्त्वा स महातेजा राजा दशरथो रथम् ॥ आकरोह यथा भानुर्भगवान्धनुन्दनः] ॥ ६ ॥
 वचनात् नरेन्द्रस्य सां सेना चतुरङ्गिणी ॥ राजानमृषिभिः सार्धं व्रजन्तं पृष्ठतोऽन्वगात् ॥ ७ ॥
 गत्वा चतुरङ्गं मार्गं विदेहानभ्युपेयिवान् ॥ रीजा तु जनकः श्रीमाञ्छ्रुत्वा पूजामकल्पयत् ॥ ८ ॥
 ततो राजानमासाद्य वृद्धं दशरथं नृपम् ॥ जनको मुदितो राजा 'हर्षं च परमं ययौ ॥
 उवाच 'व नरश्रेष्ठो नरश्रेष्ठं मुदाऽन्वितः ॥ ९ ॥

यौनसंभन्धयोग्यमितिशेषः । पर्ययः अतिक्रमः ॥ १८ ॥
 श्वोयात्रेत्यब्रवीदिति तदर्थमुषुहृत्वमितिभावः ॥ १९ ॥
 मन्त्रिणः जनकमन्त्रिणः । गुणैः सत्कारातिशयैः । तां-
 रात्रिं तस्यां रात्र्यामित्यर्थः ॥ २० ॥ इति श्रीभोविन्द-
 राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने
 बालकाण्डव्याख्याने अष्टषष्ठितमः सर्गः ॥ ६८ ॥

अथदशरथस्यमिथिलागमनमेकोनसप्ततितमे—स-

तोरान्यामित्यादि ॥ १ ॥ धनाध्यक्षाः कोशरथाधिकृ-
 ताः । पुष्कलं श्रेष्ठं । "श्वेयान्श्रेष्ठः पुष्कलः स्वात्" इत्यम-
 रः । सुविहिताः सुसंपादितकल्याणोचितकर्मणः ॥ २ ॥
 यानयुग्यमिति । यानं शिबिकान्दोलिकादि । युग्यं रथा-
 दि । सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः ॥ ३—४ ॥ यथाकालात्ययः
 कालातिक्रमः न स्यात्तथाप्रयान्त्वितियोजना ॥ ५—७ ॥
 चतुरङ्गं चतुर्ध्वहस्तु । श्रुत्वा दशरथसागतं श्रुत्वा । पूजां
 उपधां ॥ ८ ॥ राजानमासाद्यमुदितः । विवाहः शीघ्र-

ति० एकश्चान्दोहेतैद्वितीयएवार्थे ॥ १९ ॥ ति० नरेन्द्रेतिपाठे सचमुदितत्वासेतिविपरिणामः ॥ २० ॥ इत्यष्टषष्ठितमस्तस्यः ६८
 ति० अनुत्तमानि श्रेष्ठानि । यानानि युग्यानिच यान्तु । वसिष्ठाद्यर्थमितिशेषः ॥ ३ ॥ ति० अमेद्विजप्रयाणं प्रयाणेकल्याण-
 य ॥ ५ ॥ शि० पूजां सत्कृतिसामग्रीं । अकल्पयत् समपादयत् । ति० दूतानां त्रिदिनगम्यत्वेपिमार्गस्यचतुरङ्गबलोपेतप्रयाणत्वा-
 द्दिर्दिनवासोयव्ये ॥ ८ ॥ ति० राजानमासाद्यमुदितोहर्षययौ । मोदस्येवाधिकवस्थाहर्षइतिभेदः । शि० वृद्धं विलक्षणैश्वर्यवरवादिनावृ-
 द्धिप्राप्तं । राजानं परमानुरागनिशिष्टं ॥ ९ ॥

[पा०] १ ख. रोचतेवृत्तिः. २ क. क. च. छ. झ. ञ. ट. यत्रेतिच. ३ क—अ. मन्त्रिणस्तु. ४ क. ख. नरेन्द्रेण.
 ५ क. ख. च—ट. ऊषुःप्रमुदिताः. ६ ख—घ. झ. ञ. ट. चतुरङ्गबलंचापि. क. बलंसर्वं. ७ प. समकालं. ८ क. झ. मा-
 र्कण्डेयस्तु. क. ख. च. छ. मार्कण्डेयश्च. ज. ट. मार्कण्डेयोपि. ९ व. व्रजन्त्वग्रे. १० अयंश्लोकः क. ख. दृश्यते. ११ क—छ.
 झ. ञ. ट. वचनाच्चनरेन्द्रस्य. १२ क—ट. सेनाच्चतुरङ्गिणी. १३ क. च. छ. झ. मार्गे. १४ क—ट. राजाच. १५ क—ट.
 मुदितोजनको. १६ क. च. छ. झ. ञ. ट. प्रहर्षपरमं. १७ ख. क. च. छ. झ. ञ. वचनश्रेष्ठो. १८ क. ख. ग. क—ट. सु-
 दान्वितम्.

स्वागतं ते महाराज दिष्ट्या प्राप्तोसि राघव ॥ पुत्रयोर्बभूवुः प्रीतिं लप्स्यसे वीर्यनिर्जिताम् ॥१०॥
 दिष्ट्या प्राप्तो महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ सह सर्वैर्द्विजश्रेष्ठैर्देवैरिव शतक्रतुः ॥११॥
 दिष्ट्या मे निर्जिता विघ्ना दिष्ट्या मे पूजितं कुलम् ॥ राघवैः सहैसंबन्धो वीर्यश्रेष्ठैर्महात्मभिः ॥१२॥
 श्वः प्रभाते नरेन्द्रेन्द्रं निर्वर्तयितुमर्हसि ॥ यज्ञस्यान्ते नरश्रेष्ठ विवाहभूषिसंमतम् ॥१३॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा ऋषिमध्ये नराधिपः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥१४॥
 प्रतिग्रहो दातृवशः श्रुतमेतन्मया पुरा ॥ यथा वक्ष्यसि धर्मज्ञ तत्करिष्यामहे वयम् ॥१५॥
 धर्मिष्ठं च यशसं च वचनं सत्यवादिनः ॥ श्रुत्वा विदेहाधिपतिः परं विस्मयमागतः ॥१६॥
 ततः सर्वे मुनिगणाः परस्परसमागमे ॥ हर्षेण महता युक्तास्तां निशामवसन्मुखम् ॥१७॥
 [अथ रामो महातेजा लक्ष्मणेन समं वयौ ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य पितुः पादानुपस्पृशन्] ॥१८॥
 राजा च राघवौ पुत्रौ निशाम्य परिहर्षितः ॥ उवाच परमप्रीतो जनकेनाभिपूजितः ॥१९॥
 जनकोपि महातेजाः क्रियां धर्मेण तत्त्ववित् ॥ यज्ञस्य च सुताभ्यां च कृत्वा रात्रिमुवाच ह ॥२०॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकोनसप्ततितमः सर्गः ॥ ६९ ॥

सप्ततितमः सर्गः ॥ ७० ॥

परेपुर्जनकेनस्वानुजन्मनःकुशल्यजस्यपरिजनैःसहदूतैरानयनम् ॥ १ ॥ जनकेनमधिसुखादाहूतेनदशरथेनविश्वामित्रादि-
 भिःसहसभांप्रत्यागमनम् ॥ २ ॥ ततोवसिष्ठेनराजप्रार्थनयारात्रमावधिशरश्वंघानुवर्णनम् ॥ ३ ॥

ततः प्रभाते जनकः कुतकर्मा र्महर्षिभिः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञः शतानन्दं पुरोहितम् ॥ १ ॥

भावीतिहर्षययौ ॥ ९ ॥ वीर्यनिर्जितां पुत्रयोर्वीर्येण-
 धनुर्भङ्गादिनासांभूतामित्यर्थः ॥ १० ॥ वसिष्ठस्यशत-
 क्रतुसाम्यपूर्णधर्मत्वेन ॥ ११ ॥ विघ्नाः कन्याप्रदान-
 प्रतिबन्धकाः । पूजितत्वेहेतुमाह—राघवैरिति । यत-
 इत्युपस्कार्य ॥ १२ ॥ इक्ष्वाकुप्रथमवंशत्वेन नरेन्द्रा-
 णामिन्द्रत्वं । यज्ञस्यान्तइति । त्रिचतुरदिनानन्तरमा-
 चिनीतिशेषः । ऋषिसंमतं ब्राह्मविवाहमित्यर्थः ॥ १३ ॥
 महीपतिं जनकं ॥ १४ ॥ कन्यागवादीनांप्रतिग्रहोदा-
 हृतएव । यदादाताददाति तदाप्रतिगृह्यतेप्रतिमहीत्रे-
 तिवस्तुस्थितिः । एतत् युष्मदीयंवीर्यशुल्ककन्याप्रदान-
 मपि । पूर्वमेवश्रुतं अतःपरं कन्याप्रदस्त्वयथावक्ष्यसि त-

थावयंकरिष्यामः ॥ १५ ॥ विस्मयमिति । प्रतिग्रहो-
 दातृवशइत्यादिविनयोक्तेरितिभावः ॥ १६ ॥ परस्पर-
 समागमे संभूतेसतीतिशेषः ॥ १७—१८ ॥ निशा-
 न्य दृष्ट्वा । “शमोदर्शने” इतिमित्वनिषेधान्नदृष्टव्यः
 ॥ १९ ॥ यज्ञस्यक्रियां अवशिष्टक्रियां । सुताभ्यां पु-
 त्रयोः । क्रियां अङ्कुरार्पणादिकं ॥ २० ॥ इति श्रीगोवि-
 न्द्राजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीरा-
 ख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकोनसप्ततितमः
 सर्गः ॥ ६९ ॥

अथजनकेनसंबन्धाहृत्ययेदवाकुसन्तानकीर्तनं-

शि० राघवैर्महर्षिस्सहसंबन्धात् मेकुलपूजितं भविष्यतीतिशेषः ॥ १२ ॥ ति० संवर्तयितुंनिर्वर्तयितुं ॥ १३ ॥ ति० एतत् वाक्यं ।
 यथाश्रुतं । क्षत्रियतयाप्रतिग्रहधर्मस्यावाप्यज्ञानमेव । सांप्रतमेवानुभवोभविष्यतीतिश्रुतमित्युक्तं ॥ १५ ॥ ति० विस्मयं कन्यायावी-
 र्यशुल्केनजितस्त्वान्मदनुमत्यनपेक्षायामपिराज्ञोविनयेनतादृशवचनमिति विस्मयः ॥ १६ ॥ इत्येकोनसप्ततितमसर्गः ॥ ६९ ॥

ति० अथप्राज्ञसंबन्धसदृशौनसंबन्धे बन्धपेक्षितःपरस्परकुलाचारस्सर्गाभ्यां—ततइति ॥ १ ॥

[पा०] १ अ. स्वागतं हि. क. च. छ. झ. न. स्वागततेनरश्रेष्ठ. २ ख. महाराज. ३ ट. संबन्धाद्वीर्यश्रेष्ठैः. क. ख.
 संबन्धाद्वीर्यश्रेष्ठैः. ४ घ—अ. महाबलैः. ५ क. च. न. नरेन्द्रत्वं. ट. च. छ. झ. नरेन्द्रत्वं. ख. घ. नरश्रेष्ठ. ६ ख. ग.
 च. छ. निर्वर्तयितु. इ. झ. न. संवर्तयितु. ७ क. ख. इ. च. छ. झ. न. मृषिसत्तमैः. घ. मृषिभिस्सह. ८ घ. ट. श्रेष्ठ.
 ९ क. ख. इ—ट. तद्वर्तिष्ठयशस्यं. १० घ. परंविस्मयमावयुः. ११ इ. च. छ. झ. न. तारात्रि. १२ अवशोकः ट. दृश्यते.
 १३ घ. ट. उवाचपरम. १४ क—अ. क्रियाधर्मेण. १५ ख. धर्मवित्. १६ ख. नराधिपः.

आता मम महातेजा र्वीयानतिधार्मिकः ॥ कुशध्वज इति ख्यातः पुरीमध्यवसच्छुभाम् ॥ २ ॥
 वार्याफलकपर्यन्तां पिवन्निधुमतीं नदीम् ॥ सांकाश्यां पुण्यसंकाशां विमानमिव पुष्पकम् ॥ ३ ॥
 तमहं द्रष्टुमिच्छामि यज्ञगोप्ता स मे मतः ॥ प्रीतिं सोपि महातेजा इमां भोक्ता मया सह ॥ ४ ॥
 [ऐवमुक्ते तु वचने शतानन्दस्य सन्निधौ ॥ आगताः केचिदव्यग्रा जनकस्तान्समादिशत्] ॥ ५ ॥
 शासनात् नरेन्द्रस्य प्रययुः शीघ्रं वाजिभिः ॥ संमानेतुं नरव्याघ्रं विष्णुमिन्द्राज्ञया यथा ॥ ६ ॥
 [सांकाश्यान्ते संमागत्य ददृशुश्च कुशध्वजम् ॥ न्यवेदन्यथावृत्तं जनकस्य च चिन्तितम् ॥
 तद्वृत्तं नृपतिः श्रुत्वा दूतश्रेष्ठैर्महोबलैः] ॥ ७ ॥

औज्ञयाऽथ नरेन्द्रस्य आजगाम कुशध्वजः ॥ स ददर्श महात्मानं जनकं धर्मवत्सलम् ॥ ८ ॥
 सोमिवाद्य शतानन्दं रौजानं चापि धार्मिकम् ॥ रौजाहं परमं दिव्यमासनं चाध्वरोहत ॥ ९ ॥
 उपविष्टावुभौ तौ तु धीतरावतितेजसौ ॥ प्रेषयामासतुर्वारौ मन्त्रिश्रेष्ठं सुदामनम् ॥ १० ॥
 गच्छ मन्त्रिपते शीघ्रमैक्ष्वाकममितप्रभम् ॥ आत्मजैः सह दुर्धर्षमानयस्व सपन्निगम् ॥ ११ ॥
 औपकार्या स भूत्वा तु रघूणां कुलवर्धनम् ॥ ददर्श शिरसा चैनमभिवाद्येदमब्रवीत् ॥ १२ ॥
 अयोध्याधिपते वीर वैदेहो मिथिलाधिपः ॥ स त्वां द्रष्टुं व्यवसितः सोपाध्यायपुरोहितम् ॥ १३ ॥
 मन्त्रिश्रेष्ठवचः श्रुत्वा राजा सर्वगणस्तदा ॥ सवन्धुरगमत्तत्र जनको यत्र वर्तते ॥ १४ ॥
 स रौजा मन्त्रिसहितः सोपाध्यायः सवान्धवः ॥ वाक्यं वाक्यविदां श्रेष्ठो वैदेहमिदमब्रवीत् ॥ १५ ॥
 विदितं^{३३} ते महाराज इक्ष्वाकुकुलदैवतम् ॥ वक्ता सर्वेषु कृत्येषु वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ १६ ॥
 विश्वामित्राभ्यनुज्ञातः सह सर्वैर्महर्षिभिः ॥ एष वक्ष्यति धर्मात्मा वसिष्ठो मे यथाक्रमम् ॥ १७ ॥

सप्ततितमे—ततःप्रभातइत्यादि । कृतकर्मा समाप्रय-
 ज्ञादिक्रियः ॥ १ ॥ अत्रत्यविशेषणानांशतानन्दपरि-
 ज्ञातानामप्युपदेशः परंपरयाक्षरवादिश्रोत्रप्रापयितुं ।
 वार्याफलकपर्यन्तां दुर्गसंरक्षणार्थपरिस्वारूपेणावस्थि-
 तायां इक्षुमत्यां वारिणिजाकीर्णाः निखाताः फलकाश्शु-
 लानि येषुते वार्याफलकाः तादृशः पर्यन्तप्रदेशायस्था-
 स्तां । वार्यामलकपर्यन्तामिति पाठे वार्यामलकाआमल-
 कविशेषाः तत्पर्यन्तां पुण्यसंकाशां पुण्यतुल्यां पुण्यव-
 स्त्ववासिनांस्वतएवाभीष्टप्रदमित्यर्थः । पुष्पकंविमा-
 नमिवस्थितां सांकाश्यांपुरीं । इक्षुमतींनदीं पिवन् त-
 ज्जलं पिवन्नित्यर्थः । अध्यवसत् अधिवसति । “उपा-

स्वभ्याहवस.” इत्याधारस्यकर्मत्वं ॥ २ ॥ ३ ॥ यज्ञ-
 गोप्ता सांकाशयेस्थित्वायज्ञसामग्रीप्रेषणादिनेति भावः ।
 इमां विवाहकल्याणजां । भोक्तेतिलुद् ॥ ४—५ ॥
 नरेन्द्रस्यशासनात् शतानन्दवचनद्वारकादित्यर्थः । वि-
 ष्णुं उपेन्द्रं ॥ ६—८ ॥ अध्यरोहत पुरोहितराजानु-
 ज्ञयेत्यर्थः ॥ ९—११ ॥ औपकार्याक्षरवादिशिविरनिवेशं ।
 उपकार्याशब्दात्स्वार्थेऽप्यन् ॥ १२—१५ ॥ विदितमि-
 ति “मतिबुद्धि—” इत्यादिनावर्तमानेकः । “स्तस्य-
 चवर्तमाने” इति षष्ठी । त्वयाविदितमित्यर्थः । दैवतं
 परमगुरुरित्यर्थः ॥ १६ ॥ मेवक्ष्यति कुलमिति शे-
 वः । विश्वामित्रस्यकोपपरिहाराय विश्वामित्राभ्यनुज्ञा-

[पा०] १ क. ख. घ—ट. वीर्यवानतिधार्मिकः, २ क. ख. घ. मध्यावसच्छुभाम्, ३ क. ख. ग. वार्यामलकपर्यन्तां,
 ४ सहामलकपर्यन्तां, ४ च. छ. झ. अ. समेततः, ५ अर्थश्लोकः ग. क—ट. दृश्यते, ६ घ. शासनात्, ७ घ. शीघ्रवाजिभिः,
 ८ क. तमानेतुं, ९ इदमर्थत्रयं ग. क—ट. दृश्यते, १० ग. क. घ. छ. झ. अ. ट. समागम्य, ११ क—घ. महाजनेः,
 १२ क. ख. क—ट. आह्वयात्, १३ क. ख. महातेजाः, १४ क. घ. छ. झ. अ. जनकं चातिधार्मिकम्, ख. ट.
 राजानमधिधार्मिकम्, १५ घ. आसनं परमं दिव्यं राजाहं, १६ ख. क—घ. सोध्यरोहत, १७ क. ख. घ. ज. ट. वसिष्ठो जसी,
 क. च. छ. झ. अ. वसितशुती, १८ क. ख. सिद्धाकुममितौजसम्, १९ घ. क. औपकार्यं, २० ज. ट. गलाय, २१ क.
 च. छ. झ. ट. गणस्तथा, २२ क. घ. छ. झ. अ. राजाचमन्त्रिसहितः, २३ ख. विदितं तु, ग. विदितं ते महातेजाः, २४ ख.
 घ. छ. ज. अ. यथाधर्मयथाक्रमम्,
 भा. रा. ३०

[वैवस्वत्वा नरश्रेष्ठे राज्ञां मध्ये महात्मनाम्] ॥

तूष्णींभूते दशरथे वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ उवाच वाक्यं वाक्यज्ञो वैदेहं संपुरोधसम् ॥ १८ ॥
 अव्यक्तप्रभवो ब्रह्मा शाश्वतो नित्य अव्ययः ॥ तस्मान्मरीचिः संजज्ञे मरीचेः काश्यपः सुतः ॥ १९ ॥
 विवस्वान्काश्यपाज्ज्ञे मनुर्वैवस्वतः स्मृतः ॥ मनुः प्रजापतिः पूर्वमिष्वाकुस्तु मनोः सुतः ॥ २० ॥
 तमिष्वाकुमथोध्यायां राजानं विद्धि पूर्वकम् ॥ ईक्ष्वाकोस्तु सुतः श्रीमान्कुक्षिरित्येव विश्रुतः ॥ २१ ॥
 कुक्षेरथात्मजः श्रीमान्विकुक्षिरुदपद्यत ॥ विकुक्षेस्तु महातेजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ॥ २२ ॥
 बाणस्य तु महातेजा अनरण्यः प्रतापवान् ॥ अनरण्यात्पृथुर्जज्ञे त्रिशङ्कुस्तु पृथोस्सुतः ॥ २३ ॥
 त्रिशङ्कोरभवत्पुत्रो धुन्धुमारो महायशः ॥ [धुन्धुमारान्महातेजा युवनाश्वो महारथः] ॥
 युवनाश्वस्तु तस्त्वासीन्मान्धाता पृथिवीपतिः ॥ २४ ॥
 मान्धातास्तु सुतः श्रीमान्सुसन्धिरुदपद्यत ॥ सुसन्धेरपि पुत्रौ द्वौ ध्रुवसन्धिः प्रसेनजित् ॥ २५ ॥
 यशस्वी ध्रुवसन्धेस्तु भरतो नाम नामतः ॥ भरतात्तु महातेजा असितो नाम जातवान् ॥ २६ ॥
 यस्यैते प्रतिराजान उदपद्यन्त शत्रवः ॥ हैहयास्तालजङ्घाश्च शूराश्च शशिविन्दवः ॥ २७ ॥
 तास्तु स प्रतिधुन्ध्वन्वै युद्धे राजा प्रवासितः ॥ २८ ॥
 हिमवन्तमुपागम्य भृगुं प्रस्रवणेऽवसत् ॥ असितोऽल्पबलो रीजा मञ्जिभिः सहितस्तदा ॥ २९ ॥
 द्वे चास्य भार्ये गर्भिण्यौ बभूवुरिति श्रुतम् ॥ एका गर्भविर्नाशाय सपत्न्यै सगरं ददौ ॥ ३० ॥

सद्व्युक्तं । “दशपुरुषविल्यातात्” इतिशास्त्रेण यौन-
 संबन्धापेक्षितावंशशुद्धिवक्ष्यतीत्यर्थः ॥ १७—१८ ॥
 अव्यक्तं प्रत्यक्षाद्यगोचरं वस्तु प्रभवः कारणं यस्य सो-
 व्यक्तप्रभवः । अव्यक्तं किं नाम वक्ष्यत्ययोध्याकाण्डे
 “आकाशप्रभवो ब्रह्म” इति । अथ कोयमाकाशोपि तम-
 पिवक्ष्यत्युत्तरकाण्डे “संक्षिप्य हि पुरालोकान्माधयास्व-
 यमेव हि । महार्णवेशयानोऽप्सुमात्वं पूर्वमजीजनः । प-
 षोदिव्येकैसङ्काशेनाभ्यामुत्पाद्यमाभयि । प्राजापत्यं त्व-
 आकर्ममयिसर्वनिवेशितं” इत्यादिना । शाश्वतः बहु-
 कालस्थायी । नित्यः द्विपरार्धकालं विनाशरहितः ।

अव्ययः प्रवाहरूपेण प्रतिकल्पमवस्थायी अस्तीति शेषः
 ॥ १९ ॥ वैवस्वतः विवस्वत्पुत्रः प्रजापतिः राजा ।
 आसीदिति शेषः ॥ २०—२३ ॥ धुन्धुमारः युवन्त-
 आपरनाभधेयः ॥ २४—२६ ॥ मध्ये असितवृत्तान्तक-
 थनसगरवैभवातिशयप्रकटनाय । प्रतिराजानः प्रतिप-
 क्षाः । शत्रवः शातयितारः । प्रतिराजानेवतान् विशेष-
 यति—हैहया इत्यादि ॥ २७ ॥ प्रतिधुन्ध्वन् अभिमुखत-
 यायुर्बुद्धिर्बन् । प्रवासितः राज्याद्धंशितः ॥ २८ ॥ भृ-
 गुप्रस्रवणे भृगुमहामुनिसान्निध्यवन्निर्गरोपान्तप्रदेशे ।
 इदमेव पूर्वभृगुतुन्दइत्युक्तं ॥ २९ ॥ सगरं गरं विषं

शि० अव्यक्तप्रभवः नव्यक्तः कैश्चिज्ज्ञातः प्रभवो जन्मकारणीभूतमात्रादियस्य स्वयंभूरित्यर्थः । किंच आत् वासुदेवात्
 व्यक्तप्राकृत्यस्य सतदव्यक्तकर्मलं तस्मात्प्रभवः प्राकृत्यस्य अयोनिजइत्यर्थः । किंच अव्यक्तप्रधानं प्रभवति प्रकटितगुणवत्त्वेन प्रकटय-
 तिसः प्रधानगुणक्षोभहेतुरित्यर्थः । “अव्यक्तं शंकरे विष्णवव्यक्तं महदादिषु । आत्मन्यपि स्यादव्यक्तमस्फुटत्वेन निधेयवत्” इतिकोशः
 ॥ १९ ॥ शि० जायत अजायत । आगमशास्त्रस्यानिश्वलाद्विहरः ॥ २६ ॥ ती० हैहयादयः सोमवंश्याः । शत्रवः हिंसकाः

[पा०] * इदमर्थकादिषुनकापि दृश्यते. १ क. वाक्यज्ञं. २ ग. घ. ट. सपुरोहितम्. ३ ज. ट. स्वतस्सुतः. ४ घ—ज.
 ईक्ष्वाकुश्च. ५ क. ख. ज. कुक्षिरेवेति. ६ इतिविश्रुतः. ७ क. ख. घ. ड—ट. पृथोरपि. ८ इदमर्थं क—ट. दृश्यते. ९ महा-
 शलः. १० ड. च. छ. झ. य. सुतश्चासीत्. ज. सुतश्चापि ग. सुतश्च श्रीमान्. ११ ख. मान्धातोस्तु. ज. मान्धातस्य. १२ क.
 ख. घ—म. जायत. १३ क—घ. हैहयास्ताल. १४ ड. च. छ. झ. ज. तांश्च सप्रतिधुन्ध्वन्वै. ख. तैस्तु संप्रतिधुन्ध्वन्वै. ज.
 तांस्तु संप्रतिधुन्ध्वन्वै. १५ क. ख. ड. च. ज—ट. भार्याभ्यां सहितोऽवसत्. १६ क. ड. च. छ.
 झ. य. ट. कालधर्ममुपेयिवान्. घ. मञ्जिभिस्सहितः पुरा. क. ख. ड. ज. झ. य. सहितस्तदा. ट.
 सहितस्तथा. ग. च. सहितस्ततः. १७ ड. झ. इतिश्रुतिः. १८ क. ड—घ. विनाशार्थं. १९ क. ग. घ. सागरं ददौ. ख. तुगरं.

ततः शैलवरं रम्यं बभूवाभिरतो मुनिः ॥ भार्गवश्च्यवनो नाम हिमवन्तमुपाश्रितः ॥ ३१ ॥
 तत्रैको तु महाभागा भार्गवं देववर्चसम् ॥ ववन्दे पद्मपत्राक्षी काङ्क्षन्ती सुतमात्मनः ॥ ३२ ॥
 तमृषिं सौऽभ्युपागम्य कालिन्दी चाभ्यवादयत् ॥ स तामभ्यवदद्विप्रः पुत्रेभ्युं पुत्रजन्मनि ॥ ३३ ॥
 तव कुक्षौ महाभागे सुपुत्रः सुमहाबलः ॥ महावीर्यो महातेजा अचिरात्संजनिष्यति ॥
 गरेण सहितः श्रीमान्मा शुचः कमलेक्षणे ॥ ३४ ॥
 [एवमुक्ता महाभागा असिते स्वर्गते सति ॥ निधाय चेतो नृपतौ विद्युल्लेखेव सुप्रभा] ॥ ३५ ॥
 च्यवनं तु नमस्कृत्य राजपुत्री पतिव्रता ॥ पतिशोकातुरा तस्मात्पुत्रं देवी व्यजायत ॥ ३६ ॥
 सपत्न्या तु गरस्तस्यै दत्तो गर्भेजिघांसया ॥ सह तेन गरेणैव जातः स सगरोऽभवत् ॥ ३७ ॥
 सगरस्यासमञ्जस्तु असमञ्जात्तथाऽशुमान् ॥ दिलीपौऽशुमतः पुत्रो दिलीपस्य भगीरथः ॥ ३८ ॥
 भगीरथात्ककुत्स्थश्च ककुत्स्थस्य रघुस्तुतः ॥ ३९ ॥
 रघोस्तु पुत्रस्तेजसी प्रवृद्धः पुरुषादकः ॥ कल्माषपादो बभूवत्सार्ज्जुनश्च शङ्खणः ॥ ४० ॥
 सुदर्शनः शङ्खणस्य अश्विर्वर्णः सुदर्शनात् ॥ शीघ्रगस्त्वश्विर्वर्णस्य शीघ्रगस्य मरुः सुतः ॥
 मरोः प्रशुश्रुकस्त्वासीदंबरीषः प्रशुश्रुकात् ॥ ४१ ॥
 अंबरीषस्य पुत्रोऽभून्नहुषः पृथिवीपतिः ॥ नहुषस्य ययातिश्च नाभागस्तु ययातिजः ॥ ४२ ॥
 नाभागस्य बभूवाज अजादशरथोऽभवत् ॥ असादशरथाज्जातौ आसरो रामलक्ष्मणौ ॥ ४३ ॥
 आदिवंशविशुद्धानां राज्ञां परमधर्मिणाम् ॥ इक्ष्वाकुर्कुलजातानां वीराणां सत्यवादिनाम् ॥ ४४ ॥

स्तसहितंभक्ष्यमित्यर्थः ॥ ३० ॥ अमिरतः प्रीतःसन् हिमवन्तमुपाश्रितोभूत् स्वदेशवासाभिमानेनप्रीतःसन्-
 तद्वरप्रदानायसन्निहितोभूदित्यर्थः ॥ ३१—३२ ॥
 कालिन्दीति सगरमुपयुक्तवत्यानाम् । उपागम्य शर-
 णंगत्वा । अभ्यवादयत् श्रुश्रूयतेस्म । सः पुत्रेभ्युं अप्रति-
 बन्धपुत्रेभ्युं । पुत्रजन्मनि पुत्रोत्पत्तिविषये ॥ ३३ ॥
 गरेण सपत्नीप्रयुक्तेन । माशुचः गरप्रयोगनिमित्तशो-
 कंमाकुर्वित्यर्थः ॥ ३४—३५ ॥ पतिशोकेत्यनेन तद-
 नन्तरमेवदैवात्पतिर्भूतइतिगम्यते । तस्मात् च्यवना-

नुग्रहान् ॥ ३६ ॥ अत्रयइत्यनुसन्धेयं । जातइत्यनन्त-
 रतेनेत्यनुसन्धेयं ॥ ३७—३९ ॥ पूर्वप्रवृत्ताख्यः । ततो
 वसिष्ठशापात् पुरुषादकः राक्षसभूतः । ततःवसि-
 ष्ठप्रतिशापायोद्धृतजलस्यस्वभार्यानुनयात् स्वपदप्रक्षे-
 पेणकल्माषपादाख्यः ॥ ४०—४१ ॥ नहुषययातीच-
 न्द्रवंश्याभ्यामन्यौ । अत्रपुराणेकमदैषम्यंकल्पभेदादि-
 तिज्ञेयं ॥ ४२—४३ ॥ आदिवंशविशुद्धानां आवितआर-
 भ्यवंशेनविशुद्धानां । राज्ञामितिसंबन्धेष्वपि । वरयइ-
 ति घरणस्यपुरोहितकृत्यत्वादितिभावः । सदशेइतिङी-

॥ २७ ॥ शि० आदीति आदयः सोमवंश्यापेक्षान्येष्टाः वंशविशुद्धाः वंशविशुद्धोयेषां तेष्वेतेइतिकर्मधारयः ॥ ४४ ॥
 इति सप्ततितमसर्गः ॥ ७० ॥

[पा०] १ क ख. छ. च. झ. ञ. ट. शैलवरेरम्ये. २ क—ट. तत्रचैकामहाभागा. ३ क. ख. घ—ज. सुतमुत्तमम्.
 ४ क. ग. तत्राभिसाभ्युपागम्य. ५ क. समहाबलः. ६ अयंश्लोकः ग. ज. दृश्यते. ७ छ. च. छ. झ. ञ. च्यवनंचनमस्कृत्य.
 ८ झ. पत्न्याविरहितातस्मात्. ९ ज. पतिनरहितातस्मात्. १० पत्युशोकातुरा. ११ ख. गर्भेजिघांसया. १२ क. च.
 छ. झ. संजातःसगरोऽभवत्. क. सजातस्सगरो. १३ क—ट. असमजादशांशुमान्. १४ क. ककुत्स्थस्तु. १५ क—ट.
 ककुत्स्थाश्चरघुस्तथा. क. ककुत्स्थात्तुरघुस्तदा. घ. ककुत्स्थस्यरघुस्तदा. ख. रघुस्तस्मादजायत. १६ क. ख. छ. च. छ. झ.
 ञ. प्यभवत्. १७ क—छ. झ. न. ट. जातस्तु. १८ घ. ज. प्रशुश्रुकश्वासीत्. १९ क. च. छ. झ. न. नहुषश्चमहीपति.
 २० ग—छ. झ. न. ययातिस्तु. २१ क. ख. ग. नाभागश्च. २२ ज. द. नाभागान्तु. २३ ख. घ. ज. तस्मादशरथात्.
 २४ ख. वंशजातानां.

रामलक्ष्मणयोरर्थे त्वत्सुते वरये नृप ॥ सदृशाभ्यां नरश्रेष्ठ सदृशे दातुमर्हसि ॥ ४५ ॥

इत्यर्थे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे सप्ततितमस्तर्गः ॥ ७० ॥

एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

जनकेनमित्रवंशानुकीर्तनपूर्वकरामलक्ष्मणाभ्यांसीतोर्मिलवोर्दानप्रतिज्ञानम् ॥ ३ ॥

एवं भुवाणं जनकः प्रत्युवाच कृताञ्जलिः ॥ श्रोतुमर्हसि भद्रं ते कुलं नः परिकीर्तितम् ॥ १ ॥
प्रदाने हि मुनिश्रेष्ठ कुलं निरवशेषतः ॥ वक्तव्यं कुलजातेन तन्निबोध मेहासुने ॥ २ ॥
राजोऽभूत्रिषु लोकेषु विश्रुतः स्वेन कर्मणा ॥ निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववतावरः ॥ ३ ॥
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम मिथिलो येन निर्मिता ॥ प्रथमो जनको नाम जनकादप्युदावसुः ॥ ४ ॥
उदावसोस्तु धर्मात्मा जातो वै नन्दिवर्धनः ॥ नन्दिवर्धनपुत्रस्तु सुकेतुर्नाम नामतः ॥ ५ ॥
सुकेतोरपि धर्मात्मा देवरातो महाबलः ॥ देवरातस्य राजर्षेर्बृहद्रथ इति स्मृतः ॥ ६ ॥
बृहद्रथस्य शूरोऽभून्मेहावीरः प्रतापवान् ॥ मेहावीरस्य धृतिमान्सुधृतिः सत्यविक्रमः ॥ ७ ॥
सुधृतेरपि धर्मात्मा दृष्टकेतुः सुधार्मिकः ॥ दृष्टकेतोस्तु राजर्षेर्हर्यश्च इति विश्रुतः ॥ ८ ॥
हर्यश्चस्य मरुः पुत्रो मरोः पुत्रः प्रतीन्धकः ॥ प्रतीन्धकस्य धर्मात्मा राजा कीर्तिरथः सुतः ॥ ९ ॥
पुत्रः कीर्तिरथस्यापि देवमीढ इति स्मृतः ॥ देवमीढस्य विबुधो विबुधस्य महीध्रकः ॥ १० ॥
महीध्रकस्तु राजा कीर्तिरातो महाबलः ॥ कीर्तिरातस्य राजर्षेर्मेहारोमा व्यजायत ॥ ११ ॥
मेहारोम्णस्तु धर्मात्मा स्वर्णरोमा व्यजायत ॥ स्वर्णरोम्णस्तु राजर्षेर्द्विस्वरोमा व्यजायत ॥ १२ ॥
तस्य पुत्रद्वयं जज्ञे धर्मद्वयं महात्मनः ॥ ज्येष्ठोऽहमनुजो आता मम वीरः कुशध्वजः ॥ १३ ॥
मां तु ज्येष्ठं पिता राज्ये सोमिषिच्य नराधिपः ॥ कुशध्वजं समावेश्य भारं मयि वनं गतः ॥ १४ ॥
वृद्धे पितरि स्वर्ग्यते धर्मेण धुरमावहम् ॥ आतरं देवसंकाशं स्नेहात्पश्यन्कुशध्वजम् ॥ १५ ॥
कस्य चित्त्वथ कालस्य सांकाश्यादर्धमत्पुरात् ॥ सुधन्वा वीर्यवान्राजा मिथिलापवरोधकः ॥ १६ ॥
स च मे प्रेषयामास शैवं धैर्यनुरनुत्तमम् ॥ सीता कन्या च पद्माक्षी मद्यं वै दीयतामिति ॥ १७ ॥

वभावभार्यः ॥ ४४—४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजवि-
रचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बाल-
काण्डव्याख्याने सप्ततितमःसर्गः ॥ ७० ॥

एवंवसिष्ठेनवरवंशकीर्तनपूर्वकंवधूवरणेकृतेजनकः
स्ववंशविशुद्धताज्ञापनपूर्वकंकन्याप्रदानं प्रतिजानीते-
कसप्ततितमे—एवंभुवाणमित्यादि ॥ १—२ ॥ सत्त्व-

वतां बलवतां ॥ ३ ॥ प्रथममिति । मिथिमारभ्यास्माकंज-
नकसंज्ञेतिभावः ॥ ४—६ ॥ सुधृतिरित्यन्वर्थसंज्ञाज्ञाप-
नार्थे विशेषणद्वयं ॥ ७—१३ ॥ भारं भरणीयं । पोषणी-
यमितियावन् ॥ १४ ॥ धुरं राज्यभारं ॥ १५ ॥ क-
स्यचित्कालस्य कस्मिंश्चित्कालेगते । अवरोधकः अवरो-
धुमित्यर्थः । तुमुण्वुलौकियायांक्रियार्थायामिति ण्वुल्

ति० अथ जनकः कन्यापितृजातु जामातृवर्गेप्रभुतायाऽनौचित्येन स्ववंशस्ययनेवाह—एवमिति । १॥ शि० प्रेषयामास
[पा०] १ सदृशोदातु. २ य. कुलं. कीर्तितपरम्. ३ क. य. छ. झ. अ. ट. महामते. ४ ट. राजासीत्रिषु. ५ क. स.
य—छ. झ. अ. ट. जनकोमिथिपुत्रकः. ज निर्मितामिथिलायत. मिथेस्तुजनकोनाम. ६ क. स. क. च. छ. झ. अ. प्रथमो.
जनकोराजा. ७. मिथिलोजनकोराजाजनकादप्युदावसुः. ८ य. उपावसोस्तु. ९ स. राजाविनन्दिवर्धनः. १० क. स. य—ट.
नन्दिवर्धसुतस्तु. १० क. स. य. ज. इतिश्रुतः. ११ ज. महावीर्यःप्रतापवान्. १२ ज. महावीर्यस्य. १३ क—ट. दृष्टकेतुः.
१४ दृष्टकेतोस्तु. १५ क—छ. झ. अ. ट. प्रतीन्धकः. ज. प्रतीन्धनः. १६ य. कीर्तिरथस्याय. ज. कीर्तिरथस्यासीत्. १७ ज.
धुरिधस्तुविषय. १८ क. स. य—ट. द्वयंराशो. १९ क. च. झ. अ. दागतःपुरात्. २० ज. शैवंचधनुत्तमम्.

तस्याऽप्रदानाद्गच्छेयं युद्धमासीन्मया सह ॥ स हतोऽभिमुखो राजा सुधन्वा तु मया रणे ॥ १८ ॥
 निहत्य तं मुनिश्रेष्ठ सुधन्वानं नराधिपम् ॥ सांकाश्ये भ्रातरं वीरमभ्यपिञ्चं कुंशध्वजम् ॥ १९ ॥
 कनीयानेष मे भ्राता अहं ज्येष्ठो महामुने ॥ ददामि परमप्रीतो बध्वा ते मुनिपुङ्गव ॥ २० ॥
 सीतां रामाय भद्रं ते ऊर्मिलां लक्ष्मणाय च ॥ २१ ॥
 वीर्यशुल्कां मम सुतां सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ द्वितीयामूर्मिलां चैव त्रिर्ददामि न संशयः ॥ २२ ॥
 [ददामि परमप्रीतो बध्वा ते रघुनन्दन] ॥ रामलक्ष्मणयो रज्ज्गोदानं कारयस्व ह ॥
 पितृकार्यं च भद्रं ते ततो वैवाहिकं कुरु ॥ २३ ॥
 मर्षां ह्यद्य महाबाहो तृतीये दिवसे विभो ॥ फल्गुन्यामुत्तरे राजस्तस्मिन्वैवाहिकं कुरु ॥
 रामलक्ष्मणयो रज्ज्गोदानं कार्यं सुखोदयम् ॥ २४ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे एकसप्ततितमः सर्गः ॥ ७१ ॥

॥ १६—१७ ॥ तस्य सुधन्वनः । अप्रदानात् सीता-
 धनुषोरप्रदानात् ॥ १८—१९ ॥ तेवध्वौददामि स्तु
 धाल्वेनददामि । वसिष्ठेनवरणात्तेददामीत्युक्तं ॥ २० ॥
 बध्वावित्युक्तं व्यवस्थयादर्शयति—सीतामित्यर्थेन ॥ २१ ॥
 उक्तमर्थसन्निमित्तमुपपादयति—वीर्येति । वीर्यशुल्का-
 मित्येतदूर्मिलाया अपि विशेषणं । यद्यपिरामेणैव धनुर्भ-
 ङ्गः कृतः तथापि तादृशशक्तैर्लक्ष्मणेपि दर्शनात् तद्वीर्यमेव
 ऊर्मिलाया अपि शुल्कमित्यर्थः । ऊर्मिला जनकस्यौरस-
 पुत्री । त्रिः त्रिवारं । त्रिभिः करणैर्वा ॥ २२ ॥ गोदा-
 नं नाम विवाहपूर्वसमयनियतं किञ्चित्कर्म । गावः केशाः
 शोः पादमूलरोमाणि च यत्र खण्ड्यन्ते तदेतद्गोदानं नाम
 समावर्तनाख्यं कर्मेत्याहुः । वैवाहिकं पितृकार्यं नान्दी-

आह्वं ॥ २३ ॥ तृतीये भाविनि । फल्गुन्यां फल्गुन्या-
 ख्याके । उत्तरे उत्तरनक्षत्रे । वैवाहिकं विवाहप्रयो-
 जनं । “तदस्य प्रयोजनं” इति ठक् । दानं गोभूतिल-
 हिरण्यादिदानं । सुखोदयं सुखोदकं । बध्वरयोरति-
 शयावहमित्यर्थः । कार्यमिति सामान्योक्त्या मयापि
 कन्यार्थक्रियत्तद्वतिसूचितं । कन्यादाने उत्तरफल्गुन्याः
 प्रशस्तत्वमुक्तं योतिषे “ग्रीष्मुत्तराण्यपितथा कर्मधानु-
 राधामूलान्त्यसोमकमलोद्भवमान्युद्गनि” इति ॥ २४ ॥
 इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे म-
 णिमन्त्रीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने एकसप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७१ ॥

द्वतद्वारा कथयामासेत्यर्थः ॥ १७ ॥ ती० तस्याप्रदानात् तस्य उभयस्य अप्रदानात् । ति० विमुखः युद्धमुखः ॥ १८ ॥ ति०
 त्रिर्वदामि उक्तमपि दाढ्यायेत्याशयः ॥ २२ ॥ ति० अद्य तृतीयदिवसे तव मिथिलाप्रवेशात् तृतीयदिवसे । यज्ञसमाप्तेऽस्तृतीयदिवसे
 वा । अद्य मघानक्षत्र । फल्गुन्यां पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे । उत्तरे श्रेष्ठे । अतएव “मगोयज्ञप्रजापतिः” इत्यनेनाविरोधः । उत्तरफ-
 ल्गुन्यास्त्वर्थमेति बोध्यम् । वैवाहिकं विवाहं । विनयादितादृक् । “मघानक्षत्रं पितरो देवताः फल्गुनीनक्षत्रं मर्यादेवता फल्गुनीन-
 क्षत्रं भगो देवता” इति तैत्तिरीयसंहितायाम् । “अयं मण्यः पूर्वफल्गुनीनक्षत्रे” इति तद्वाङ्मणे चोक्तेन यथाभुक्तमेव सम्यगिति तत्स-
 म् । उत्तरे इति पुंस्त्वमर्थः । यद्यप्युत्तराफल्गुनीसीतायाजन्मर्हं तथापि तदक्षेपप्रथमचरणं विहाय तज्जन्मसत्त्वेन तस्याः कन्याराशिलात् तृती-
 येकादशरूपभक्तृष्टुद्धेस्तत्त्वानुदोषः । भक्तृष्टुद्धौ तदुद्भूतमित्युक्तिश्चास्ते प्रसिद्धम् । किञ्च पूर्वाह्णतस्याद्वादशशब्द इति तत्र विवाहोऽनु-
 चित एव । एकनाडीदोषेण च रामसीतयोर्वियोग इति ध्येयम् । रामलक्ष्मणयोरर्थं तदभ्युदयाय । सुखोदयं सुखोदकं ॥ २४ ॥ इत्ये-
 कसप्ततितमस्तर्गः ॥ ७१ ॥

[पा०] १ अ. ट. तस्याप्रदानाद्गवन्पुद्ग. २ क. च. झ. अ. विमुखो. ३ घ. निहत्यनुनरश्रेष्ठ. ४ च. अ. सांकाश्याभ्रातरं.
 ५ क. घ—ट. शत्रुमभ्यपिञ्चं. ६ क. नराधिपम्. ७ ख. घ. ज. रघुनन्दन. ८ क. च. छ. झ. अ. ट. लक्ष्मणायैव. ९ क.
 घ. क. च. झ. अ. त्रिर्वदामि. १० इदमर्थं क. छ. झ. अ. ट. दस्यते. ११ क. च. छ. झ. अ. ट. मुनिपुङ्गव. क. रघुपुङ्गव.
 १२ ख. रथे. १३ अ. मघाप्यय. १४ क. ग—छ. झ. प्रभो. ख. तथा. १५ ख—घ. लक्ष्मणयोरर्थं. १६ ग.
 गोदानं च सुखोदयम्.

द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

वसिष्ठविश्वामित्राभ्यांजनकंप्रतिकुशध्वजकभ्ययोभरतशत्रुघ्नार्थेवरणम् ॥ १ ॥ जनकेनसहर्षप्रशंसनसम्यनुज्ञानेदक्षरयेव
विवाहाङ्गभूतगोदानादिक्रियानिर्वर्तनम् ॥ २ ॥

तमुक्तवन्तं वैदेहं विश्वामित्रो महाशुनिः ॥ उवाच वचनं वीरं वसिष्ठसहितो नृपम् ॥ १ ॥
अचिन्त्यान्यप्रमेयानि कुलानि नरपुङ्गव ॥ इक्ष्वाकूणां विदेहानां नैषां तुल्योस्ति कश्चन ॥ २ ॥
सदृशो धर्मसंबन्धः सदृशो रूपसंपदा ॥ रामलक्ष्मणयो राजन्सीता चोर्मिलया सह ॥ ३ ॥
वक्तव्यं च नरश्रेष्ठ श्रूयतां वचनं मम ॥ ४ ॥
भ्राता यवीयान्धर्मज्ञ एष राजा कुशध्वजः ॥ अस्व धर्मात्मनो राजत्रूपेणाप्रतिमं भुवि ॥
सुताद्वयं नरश्रेष्ठ वक्तव्यं वरयामहे ॥ ५ ॥
भरतस्य कुमारस्य शत्रुघ्नस्य च धीमतः ॥ वरयामः सुते राजंस्तयोरर्थे महात्मनोः ॥ ६ ॥
पुत्रा दशरथस्येमे रूपयौवनशालिनः ॥ लीकपालोपमाः सर्वे देवतुल्यपराक्रमाः ॥ ७ ॥
उभयोरपि राजेन्द्र संबन्धेनानुबध्यताम् ॥ इक्ष्वाकोः कुलमन्यग्रं भवतः पुण्यकर्मणः ॥ ८ ॥
विश्वामित्रवचः श्रुत्वा वसिष्ठस्य मते तदा ॥ जनकः प्राञ्जलिर्वाक्पुष्पाच मुनिपुङ्गवौ ॥ ९ ॥
कुलं धन्यमिदं मन्ये येषां नो मुनिपुङ्गवौ ॥ सदृशं कुलसंबन्धं यदाज्ञापयथस्त्वयम् ॥ १० ॥
एवं भवतु भद्रं वः कुशध्वजसुते इमे ॥ पत्न्यौ भजेतां सहितौ शत्रुघ्नभरताबुभौ ॥ ११ ॥

अथविश्वामित्रेणभरतशत्रुघ्नार्थेकुशध्वजसुतावरणंगो
दानकरणंचद्विसप्ततितमे—तमुक्तवन्तमित्यादि । नृपं
जनकं ॥ १ ॥ अचिन्त्यानि आश्चर्य्यभूतानि । अप्रमेयानि
अपरिच्छेद्यमहिमानि । एषां इक्ष्वाकुविदेहानां । तुल्यः
कश्चन नास्ति यतः अतःकारणादचिन्त्यत्वमप्रमेयत्वचे
तिभावः ॥ २ ॥ सीता ऊर्मिलयासह रामलक्ष्मणयोर्दी-
यतेइतियम् अयंधर्मसंबन्धः धर्मेणसंबन्धः । यौनसं-
बन्धइतियावत् । सदृशः रूपसंपदाचसदृशः । यद्वा अ-
यंकरिष्यमाणोधर्मसंबन्धः सदृशः उभयकुलसदृशः ।
रूपसंपदाचसदृशः तुल्यरूपयोर्विवाहइत्यर्थः । अत्रहे-
तुमाह—रामेति । सीताऊर्मिलयासहरामलक्ष्मणयोः
यतःसदृशीत्यनुषङ्गः । यद्वा सीता ऊर्मिलयासहराम-
लक्ष्मणयोः चकाराद्रामलक्ष्मणौचसीतोर्मिलयोः रूप-

संपदा सदृशः । शकारान्तेबहुवचनं । अतःसदृशोधर्म-
संबन्धइत्यर्थः ॥ ३ ॥ अन्यवृत्तव्यंकिंचिदस्ति तद-
पिश्रूयतामित्यर्थः ॥ ४—५ ॥ पत्न्यर्थमित्युक्तं कयो-
रित्याकाङ्क्षायां तदुपपादयन्माह—भरतस्येति । भरतस्य
शत्रुघ्नस्यचतयोरुभयोरर्थइत्यन्वयः ॥ ६—७ ॥ उभ-
योर्युवयोः संबन्धेनकुलद्वयमप्यनुबध्यतामित्यर्थः ।
भवतःकुलमित्युक्तर्षः । अन्यग्रं निर्दोषम् । अन्योन्य-
संबन्धेनान्योन्यमुत्कर्षप्राप्नुयादित्यर्थः ॥ ८ ॥ वसिष्ठस्य
मते वसिष्ठानुमतइत्यर्थः ॥ ९ ॥ यद्यस्मात् । मुनिपुङ्ग-
वौयुवां येषांन कुलसंबन्धं इक्ष्वाकुवंशेनयौनसंबन्धं ।
स्वयं शिष्यमुखं विना । आज्ञापयथः तस्मात्तेषां नः
इदंकुलं धन्यं भाग्यशालीति मन्ये ॥ १० ॥ पत्न्यौ
भजेतांपत्नीत्वेनभजेतां । सहितौ सदासहचरौ ॥ ११ ॥

शि० अचिन्त्यानि अतिशुद्धत्वेनविवाहार्थेसदेहानर्हाणि ॥ २ ॥ ति० उभयोर्भ्रात्रोस्संबन्धेनैकाकुलसंबन्धतां तत्रचसंबन्धे
पुण्यकर्मणोभक्तोऽन्यप्रचित्तंभवतिशेषः । कथमीदृशेनमहाराजेनयुगपन्मयासंबन्धचतुष्टयकार्येभित्तिव्यप्रताप्तास्त्वित्यर्थः ॥ ८ ॥
वि० मुनिपुङ्गवौभवन्तौयशसादाज्ञापयतः ॥ १० ॥

[पा०] १ क. घ. ज. रघुपुङ्गव. ख. च. छ. न. रघुनन्दन. २ क. ख. एषराजन. ३ ख. ग. घ. ज. वरयेमसुते.
क. वरयामसुते. च. छ. झ. न. ट. वरयेतेसुते. ४ क.—ट. लोकापालसमाः. ५ ज. उभयोरिव. ६ क. संबन्धेनतु. ख.
संबन्धेनानुबध्यताम्. ७ क. ख. घ.—ट. इक्ष्वाकुकुलमन्यग्रं. ग. इक्ष्वाकूणांकुलं चाम्यं. ८ क. ग. क. झ. येषांतौ. ९ ख.
यथाऽऽज्ञापयथः. न. यदाज्ञापयतः. १० ख. भद्रंवा. ज. ट. भद्रते. क. भद्रनः.

एकाह्ना राजपुत्रीणां चतसृणां महामुने ॥ पाणीन्गृह्णन्तु चत्वारो राजपुत्रा महाबलाः ॥ १२ ॥
उत्तरे दिवसे ब्रह्मन्फल्गुनीभ्यां मनीषिणः ॥ वैवाहिकं प्रशंसन्ति भगो यत्र प्रजापतिः ॥ १३ ॥
एवमुक्त्वा वचः सौम्यं प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ॥ उभौ मुनिवरौ राजा जनको वाक्यमब्रवीत् ॥ १४ ॥
परो धर्मः कृतो मध्ये शिष्योऽसि भवतोः सदा ॥ १५ ॥

इमान्धासनमुख्यानि आसतां मुनिपुङ्गवौ ॥ यथा दशरथस्येयं तथाऽयोध्यापुरी मम ॥
प्रभुत्वे नास्ति सन्देहो यथार्हं कर्तुमर्हथ ॥ १६ ॥

तथा भुवति वैदेहे जनके रघुनन्दनः ॥ राजा दशरथो हृष्टः प्रत्युवाच महीपतिम् ॥ १७ ॥
युवामसङ्गथेयगुणौ भ्रातरौ मिथिलेश्वरौ ॥ ऋषयो राजसङ्घाश्च भवज्यामभिपूजिताः ॥ १८ ॥
स्वस्ति प्राप्नुहि मद्रं ते गैमिष्णामि स्वमालयम् ॥ भ्राद्रकर्मणि सर्वेणि विधास्यामीति चाब्रवीत् ॥ १९ ॥
समापृष्ट्वा नरपतिं राजा दशरथस्तदा ॥ मुनीन्द्रौ तौ पुरस्कृत्य जगामाशु महायज्ञाः ॥ २० ॥
स गत्वा निलयं राजा भ्राद्रं कृत्वा विधानतः ॥ प्रभाते काल्यमुत्थाय चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ २१ ॥
गवां शतसहस्राणि ब्राह्मणेभ्यो नराधिपः ॥ एकैकशो ददौ राजा पुत्रानुद्दिश्य धर्मतः ॥ २२ ॥

एकाह्नेत्यजभावआर्षः । सप्तम्यर्थेचतुर्तीया । चतसृणा-
मिति “छन्दस्युभयथा” इतिपक्षेदीर्घः ॥ १२ ॥ उत्तरे
फल्गुनीभ्यांउपलक्षितयोर्दिवसयोःउत्तरस्मिन्दिवसे ।
उत्तरफल्गुन्यामित्यर्थः । यद्वाफल्गुनीभ्यामिति सप्त-
म्यर्थेचतुर्थी । फल्गुन्यामुत्तरे । फल्गुन्याख्येउत्तरन-
क्षत्रइत्यर्थः । प्रशस्ततायाहेतुः—भगइति । भगः
प्रजापतिः । प्रजोत्पत्तिस्थानयोर्निलिङ्गाधिष्ठाता दे-
वता । ननु “एकस्मिस्तुष्टेकुर्यादेकमेवशुभक्रियां । ज-
नेकांयस्तुकुरुतेसनाशमधिगच्छति” इतिज्योतिषशा-
स्त्रे एकगृहेअनेकोत्सवनिषेधोदृश्यतइतिचेत् मतान्त-
रेएकगृहेआसृणामेकदोत्सवस्यविहितत्वात् । अतर्हि
दैवज्ञविलासे “भिन्नोदरोदयवतामुद्वाहेकरूपयेत्पृथग्वे-
दि । एकगृहेजगुरार्या मण्डपमेकंपराशरेणोक्तं” इति ।
नन्वेवमपिलक्ष्मणशत्रुघ्नयोः कथमेकदाविवाहः “एक-
सात्प्रसूतानामेकस्मिन्नेववत्सरे । विवाहंभौञ्जिबन्धं
चचूडाकर्मनकारयेत्” इतिनिषेधादितिचेत् सत्यं । एक-
स्मिन्दिनेतुकर्तव्यएव । अतर्हिदैवज्ञविलासे “आपृष्ट्वा-

येस्वस्त्युगेआवृत्स्वस्त्युगेतथा ॥ समानाश्रक्रियाः कु-
र्युर्मावृत्तेतथैवच । एकस्मिन्दिनसेत्वेकलभेभिन्नांश-
केतयोः ॥ एकगर्भेद्वयवतोर्विवाहःशुभकृद्भवेत्” इति
एकोदरयोरप्येकगृहेविवाहकरणवचनंद्रष्टव्यं ॥ १३ ॥
प्रत्युत्थाय आदरातिशयेनेतिभावः ॥ १४ ॥ परोधर्मः
कन्याप्रदानरूपः ॥ १५ ॥ इमानीतिसार्धश्लोकएका-
न्वयः । मद्रातुर्ममदशरथस्यच यान्यासनमुख्यानि
सिंहासनानि तानि युवामासतां पुरुषव्यत्ययआर्षः ।
विनयाथप्रथमपुरुषोवा । राव्यत्रयमपियुष्मदीयमित्यर्थः ।
ननु दशरथसिंहासनं कथंत्वयाशक्यंदातुं तत्राह—य-
थेति । इयं मिथिला यथादशरथस्येष्टविनियोगार्हा तथा
जयोध्याच मम । तथाच युवयोःप्रभुत्वेसन्देहोनास्ति ।
अतो यथार्हं यथोचितं । प्रभुत्वंकर्तुमर्हथ । पूजायांबहु
वचनं । वयंसर्वेभवदधीनाः । यूयमेवास्माकंत्रयाणांहित-
मुपदिश्य यथोचितंप्रकृतकार्यकर्तुमर्हथेत्यर्थः ॥ १६ ॥
हृष्टइति । एवमेकवाक्यवादेनेतिशेषः ॥ १७—२० ॥
काल्यं कालेकर्तव्यं । गोदानं समावर्तनं ॥ २१ ॥ तद-

ति० आसनमुख्यानि त्रयाणांश्रीसिंहासनानि । आसतामित्यर्थपरिपालयेतामित्यर्थकं । आसनशब्देन दशरथजनककुश-
ध्वजानाराज्यांनिलक्ष्यन्ते ॥ १६ ॥ ति० क्षत्रियलेपिप्रतिप्रद्वीत्वादातरिजनकेआशीःस्वस्तीत्यादि । शि० स्वस्तिप्राप्नुहि-
स्वस्तिदानेन मङ्गलंप्रापय । अन्तर्भावितगिजयः ॥ १९ ॥ ति० एकैकशइत्यर्थः । शि० एकैकशइत्यत्र “उक्तायां—”
इतिन्यायाप्रवृत्तिस्तुद्वौनाक्षणाविलादाविन “द्विर्बद्धमुवदंभवति” इतिश्लोकारात् आर्षइत्युक्तिस्तु तदविचारमूलिका ॥ २२ ॥

[पा] १ क. भवतोऽस्य २ क. च छ. स. य. आसतां ३ आस्यतां ख. ग. घ. ज. आस्यतां ४ ख. यथे-
ष्टकर्तुं ५ ख. क. च. छ. स. य. गमिष्यामः ५ क. च. छ. स. य. ट. विधिवत् ६ क— ३ विधास्यति ७ घ. तौमुनी-
न्द्रौ ८ ख. काल्यउत्थाय ९ क. च. छ. स. य. शतसहस्रं १० क. सहस्रं.

सुवर्णशृङ्गाः संपन्नाः सवत्साः कांस्यदोहनाः ॥ गवां शतसहस्राणि चत्वारि पुरुषर्षभः ॥ २३ ॥
 वित्तमन्यच्च सुबहु द्विजेभ्यो रघुनन्दनः ॥ ददौ गोदानमुद्दिश्य पुत्राणां पुत्रवत्सलः ॥ २४ ॥
 सै सुतैः कृतगोदानैर्वृतस्तु नृपतिस्तदा ॥ लोकपालैरिवाभाति धृतः सौम्यः प्रजापतिः ॥ २५ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे द्विसप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

जनकेन वैवाहिकवेषभूषितैरामादिभिः सह दशरथादीनां कलत्राणामण्डपप्रवेशनम् ॥ १ ॥ वसिष्ठेन जनकप्रार्थनया विनामित्र-
 क्षतात्मनः पुरस्कारेण वैवाहिकक्रियोपक्रमः ॥ २ ॥ श्रीरामादिभिरग्निसंनिधौ जनककुशज्ज्वाभ्यां मग्नोदकदानपुरस्सरचोदने-
 भसीतादिपाणिग्रहणम् ॥ ३ ॥ तदा विवाहोत्सवे देवगन्धर्वाप्सरसोभिः सह वैपुष्पवर्षणगाननर्तनाद्यचरणम् ॥ ४ ॥

यस्मिंस्तु दिवसे राजा चक्रे गोदानमुत्तमम् ॥ तस्मिंस्तु दिवसे शूरो युधाजित्समुपेयिवान् ॥ १ ॥
 पुत्रः कैकेयराजस्य साक्षाद्भरतातुलः ॥ दृष्ट्वा पृष्ट्वा च कुशलं राजानमिदमब्रवीत् ॥ २ ॥
 केकयाधिपती राजा स्नेहात्कुशलमब्रवीत् ॥ येषां कुशलकामोसि तेषां संप्रत्यनामयम् ॥ ३ ॥
 स्वस्तीयं मम राजेन्द्र द्रष्टुकामो महीपतिः ॥ तदर्थमुपयातोऽहमयोध्यां रघुनन्दन ॥ ४ ॥
 श्रुत्वा त्वहमयोध्यायां विवाहार्थं तवात्मजान् ॥ मिथिलामुपयातांस्तु त्वया सह महीपते ॥ ५ ॥
 त्वरयाऽभ्युपयातोऽहं द्रष्टुकामः स्वसुः सुतम् ॥ तस्मै त्वं राजशार्दूल प्रीतिं कर्तुमिहार्हसि ॥ ६ ॥
 तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मधुरं मधुराक्षरम् ॥ अथ राजा दशरथः प्रियातिथिमुपस्थितम् ॥
 दृष्ट्वा परमसत्कारैः पूजनाहमपूजयत् ॥ ७ ॥
 ततस्तामुपितो रात्रिं सह पुत्रैर्महात्मभिः ॥ प्रभाते पुनरुत्थाय कृत्वा कर्माणि कर्मवित् ॥
 कर्षीस्तदा पुरस्कृत्य यज्ञवाटमुपागमत् ॥ ८ ॥

गदानान्याह—गवामित्यादि ॥ २२ ॥ संपन्नाः श्रीरसं-
 पन्नाः । कांस्यदोहनाः कांस्यमयदोहनपात्राः ॥ २३ ॥
 सुबहु अन्यद्वित्तं च ॥ २४ ॥ सौम्यः सुप्रसन्नचित्तः
 ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामाय-
 णभूषणे मणिमञ्जीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने द्वि-
 सप्ततितमः सर्गः ॥ ७२ ॥

अथसीताविवाहस्त्रिसप्ततितमे—यस्मिन्नित्यादि ॥ १ ॥
 साक्षात्पदेनभिन्नोदरमातुलोप्यस्तीतिगम्यते ॥ २ ॥
 केकयाधिपतिः स्वपिता । अनामयं कुशलं विद्यतइति-
 शेषः ॥ ३ ॥ स्वसुरपत्यं स्वस्तीयः ॥ ४—७ ॥ यज्ञ-
 वाटं यज्ञवाटसमीपं । अत्रयज्ञवाटशब्देनोत्सवशालो-
 प्यते । पूर्वयज्ञस्थान्तइत्युक्तत्वेन यज्ञस्यसमाप्तत्वात् ।

ति० ईदृशोवागवः तासांगवचक्षारिलक्षाणिददौइत्युत्तरेणान्वयः ॥ २३ ॥ ति० गोदानं तदाख्यकर्मविशेषः । “गोदानं
 धौलवत्कार्यवशेऽन्वेतुमुच्यते । अङ्गोपवेशनं नास्ति श्रूणां मुण्डनं भवेत् । क्षालाचक्षाम्यतस्तिष्ठन्नहश्चेर्षनयेदथ । आदित्येऽस्त-
 मितेवाचमिच्छजेतान्तिकेयुरोः । अहंवरं ददाभीतिदद्याद्गोमिथुनंततः ।” इत्याश्रयायनकारिकायां । इदं समावर्तनपूर्वाङ्गम् । “वेद-
 श्रतानिवापारं नीत्वा ह्यभयमेव वा । सुरवैतुवरं देवतास्त्रीततदनुग्रहा” इति वाङ्मवत्कथात् ॥ २४ ॥ द्विसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७२ ॥

शि० अहं नजहातिचित्तं तत्रैवसर्ववातिष्ठतीत्यर्थः । तस्मै सुसुप्तं । नञ्पूर्वकजहातेः कर्तरि कः । नहीयते चित्तेन नल्यज्जतेऽ-
 [पा] १ ख सुवर्णशृङ्गसंपन्नाः, ग अ ट, सुवर्णशृङ्गस्यसंपन्नाः, २ ख, घ सुमहद्वि, ३ ख तैस्सुतैः कृत ४ ख,
 घ, ङ, च, झ, ञ, ट वृतस्तनृपति क, वृतश्चनृपति, ५ ग, ङ, ज, छ, झ, ञ, ट वीरो, ६ क—घ ज त्वभ्युपेयिवान्,
 ७ छ, ज, कैकेयराजस्य, ८ ङ, च ज, विवाहार्थं, ९ ख मुपयातांस्स, १० इदमर्थद्वयं ख, इत्यते, ११ ग, मुपागतम्,
 १२ ख, ग, पूजार्हमपूजयत्, ग पूजार्हमपूजयत्, १३ ख, काल्यउत्थाय १४ ख, कृतकर्मानराधिप, ग, ङ, च, छ, झ,
 ञ, ट, कृत्वाकर्माणितलवित्,

युक्ते मुहूर्ते विजये सर्वाभरणभूषितैः ॥ आतृभिः सहितो रामः कृतकौतुकमङ्गलः ॥ ९ ॥
 वसिष्ठं पुरतः कृत्वा महर्षीन्परानपि ॥ [पितुः समीपमाश्रित्य तस्यौ आतृभिरावृतः] ॥ १० ॥
 वसिष्ठो भगवानेत्य वैदेहिमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥
 राजा दशरथो राजन्कृतकौतुकमङ्गलैः ॥ पुत्रैर्नरवरभ्रेषु दातारमभिकाङ्क्षते ॥ १२ ॥
 दातृप्रतिग्रहीतृभ्यां सर्वार्थाः प्रभवन्ति हि ॥ स्वधर्मं प्रतिपद्यस्व कृत्वा वैवाह्यमुत्तमम् ॥ १३ ॥
 इत्युक्तः परमोदारो वसिष्ठेन महात्मना ॥ प्रत्युवाच महातेजा वाक्यं परमधर्मवित् ॥ १४ ॥
 कः स्थितः प्रतिहारो मे कस्याह्ना संप्रतीक्ष्यते ॥ स्वगृहे कोविचारोस्ति यथा राज्यमिदं तव ॥ १५ ॥
 कृतकौतुकसर्वस्वा वेदिमूलमुपागताः ॥ मम कन्या मुनिभ्रेषु दीप्ता बह्वेतिवार्चिषः ॥ १६ ॥
 संज्योऽहं त्वत्प्रतीक्षोसि वैधौमस्यां प्रतिष्ठितः ॥ अविभ्रं कुरुतां राजा किमर्थमवलम्बते ॥ १७ ॥
 तद्वाक्यं जनकेनोक्तं श्रुत्वा दशरथस्तदा ॥ प्रवेक्ष्यामास सुतान्सर्वानृषिगणानपि ॥ १८ ॥
 [विश्वामित्रो महातेजा विदेहाधिपतेः क्रमम् ॥ कुशध्वजस्य हस्तं च वसिष्ठो भगवानृषिः ॥
 गृहीत्वा प्राविशच्छिष्यैः सहितौ द्विजपुङ्गवौ ॥ १९ ॥
 अथ राजा दशरथः पुत्रैः स्त्रीभिश्च संवृतः ॥ सर्वानृषीन्पुरस्कृत्य प्रविवेश महाद्युतिः ॥ २० ॥
 प्रवेक्ष्यमानं राजानं वसिष्ठं गाधिनः सुतम् ॥ सर्वाभूषणान्विप्राञ्जनको धर्मवत्सलः ॥ २१ ॥
 वस्त्रैराभरणैश्चैव गन्धपुष्पैश्च साक्षतैः ॥ पूजयामास निधिवद्यथायोग्यं यथाक्रमम्] ॥ २२ ॥
 ततो राजा विदेहानां वसिष्ठमिदमब्रवीत् ॥ कारयस्व ऋषे सर्वाभूषिभिः सह धार्मिकम् ॥
 रामस्य लोकरामस्य क्रियां वैवाहिकीं प्रभो ॥ २३ ॥
 [त्वया न विदितं किञ्चिन्नास्ति ब्रह्मविदांवर ॥ तस्माच्चमेव ब्रह्मर्षे अशेषं कर्तुमर्हसि] ॥ २४ ॥
 तथेत्युक्त्वा तु जैनकं वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ विश्वामित्रं पुरस्कृत्य शतानन्दं च धार्मिकम् ॥ २५ ॥

उत्तरसर्गे दशरथानुयानोक्तेष्व ॥ ८ ॥ युक्ते विवाहानु-
 रूपे । विजये विजयावहे । नतुविजयाख्ये । तस्या-
 पराद्विकृत्वात् । मुहूर्तशब्दस्य घटिकाद्वयपरत्वे विज-
 यः पूर्वाह्न एव भवति पुरतः कृत्वा उपागमदिति शेषः ।
 कृतकौतुकमङ्गलः । कृतविवाहसूत्रबन्धनरूपमङ्गला-
 चारः “कौतुकं विषयाभोगे हस्तसूत्रे” इत्यमरः ॥ ९ ॥
 —॥ ११ ॥ दातारमिति । त्वामिति शेषः ॥ १२ ॥
 दातृप्रतिग्रहीतृभ्यामिति । योगइति शेषः । सर्वार्थाः ।
 दानप्रतिग्रहादयः । विवाह एव वैवाह्यं श्रुत्वा । स्वधर्मं
 प्रतिहारूपं ॥ १३—१४ ॥ प्रतिहारः द्वारपालः । कि-
 मर्थं द्रुतभागमनं परिह्रियत इति भावः । यथेति । त्वदी-
 यं राज्यमिव मदीयमपिरान्यतनवैव । तथाच मद्रुहमात्र-
 स्वस्वीयत्वे कोविचार इत्यर्थः ॥ १५ ॥ श्रुतकौतुकस-
 र्वस्वाः अनुष्ठितविवाहोपयोगिसर्वमङ्गलाचाराः ॥ १६ ॥
 अविभ्रं अविश्रं । अवलम्बते विलम्बते ॥ १७ ॥ श्रुत्वेति ।
 वसिष्ठप्रेरितपुरुषमुखादित्यर्थः ॥ १८—२२ ॥ लोका-
 रमन्तेऽस्मिन्निति लोकरामः तस्य ॥ २३—२४ ॥
 प्रपा पानीयशालिका । अमिनवनारिकेलादिपत्र-

सावित्यर्थं कर्मणि को बोध्यः । अतएव पूर्वेणाहमित्यनेन नौनस्तत्तयम् ॥ १६ ॥ ति० स्वधर्मं प्रवेशाद्दानरूपं । प्रतिपद्यस्व । तावत्
 द्वयैर्विष्टाभ इति भावः ॥ १३ ॥ ति० सद्यः अस्मिन्काले ॥ १७ ॥ ति० अच्छिद्रं कुंभैरिति पाठेऽस्फुटनादिदोषरहितैः स्वर्णकुंभैरिति-

[पा] १ घ. भूषितः, २ छ. वसिष्ठं पुरस्कृत्य, क. च. झ. न. पुरःकृत्वा, ३ इवमर्थे क. छ. ग. ज. दृश्यते, ४ क.
 सागम्य, ५ घ—ट. भ्रेषो. क. भ्रेष्टः, ६ झ. न. ट. संभवन्ति हि, ७ क. वैवाह्यमुत्तमम्, ८ क. ज. झ. न. ट. कस्याहो
 संप्रतीक्षते, ९ ज. दीप्तबह्वेतिवार्चिषः, ख. क. ट. दीप्ताबह्वेतिवार्चिषः, क. दीप्ताबह्वेतिवार्चिषः, १० झ. न. ट. सद्योऽहं,
 ११ ज. अथ, १२ क. च. झ. न. अविभ्रं कियतां सर्वं, छ. अ. अविभ्रं कियतां राजा, क. अविभ्रः कियतां राजा, घ. अविभ्रं
 कियतां ब्रह्मन्, ख. अविभ्रं कियतां राजन्, १३ क. झ. न. ट. किमर्थं विलम्बते, घ. किमर्थं विलम्बते, १४ एतद्युक्तं नुत्यं
 ख. दृश्यते, १५ छ. सहधार्मिकः, क. सहधार्मिकैः, १६ अर्थलोकः ख. दृश्यते, १७ क. नृपतिं.

प्रपामध्ये तु विधिवद्वेदिं कृत्वा महातपाः ॥ अलं चकार तां वेदिं गंधपुष्पैः समन्ततः ॥ २६ ॥
 सुवर्णपालिकाभिश्च छिद्रकुंभैश्च साङ्कुरैः ॥ अङ्कुरादयैः शरावैश्च धूपपात्रैः सधूपकैः ॥ २७ ॥
 शङ्खपात्रैः क्षुवैः सुगिभः पात्रैरर्घ्याभिपूरितैः ॥ लाजपूर्णैश्च पात्रीभिरक्षतैरभिसंस्कृतैः ॥ २८ ॥
 दर्भैः समैः समास्तीर्य विधिवन्मन्त्रपूर्वकम् ॥ अग्निर्माधाय वेद्यां तु विधिमन्त्रपुरस्कृतम् ॥
 जुहावामौ महातेजा वसिष्ठो भगवानृषिः ॥ २९ ॥
 ततः सीतां समानीय सर्वाभरणभूषिताम् ॥ [यथा पञ्चवियुक्तां वै केशवाङ्कच्युतामिव ॥
 विद्युत्प्रभां विशालाक्षीं खिग्धकुञ्चितमूर्धजाम् ॥ ३० ॥
 हंसाङ्कितेन श्रौमेण किञ्चित्पीतेन संवृताम् ॥ वासितेनोत्तरीयेण सुरक्तेन सुसंवृताम्] ॥ ३१ ॥
 समक्षमग्नेः संस्थाप्य राधवाभिमुखे तदा ॥ अत्रवीज्जनको राजा कौसल्यनैन्दवर्धनम् ॥ ३२ ॥
 इयं सीता मम सुता सहधर्मचरी तव ॥ प्रतीच्छ चैनां मद्रं ते पाणिं गृह्णीष्व पाणिना ॥ ३३ ॥

रक्षितमष्टपद्वत्यर्थः । सुवर्णपालिकाभिः साङ्कुराभिर-
 सिलिलविपरिणामेनानुकुष्यते । छिद्रकुंभैः करकैः । श-
 ङ्खपात्रैः शङ्खरूपपात्रैः । क्षुक्षुवौ आज्यहोमसाधनपा-
 त्रविशेषौ । अर्घ्याभिपूरितैः अर्घ्यार्थजलपूरितैः ।
 लाजपूर्णैः पात्रैरित्यनुष्यते । पात्रीभिः कार्यान्तरोप-
 युक्तपात्रान्तरैः । अभिसंस्कृतैः हरिद्रालेपनादिसंस्का-

रवङ्किः । अलं चकारेति पूर्वोक्तान्वयः ॥ २६—२८ ॥
 समैः समपरिमाणैः । अत्र पाणिग्रहणात्पूर्वहोमआ-
 भ्युदयिकः ॥ २९—३२ ॥ अथसौन्दर्याभिजात्यादिना
 सीतायाः प्रतिग्रहार्हतावदन्प्रतिग्रहमनुजानाति—इय-
 मिति । इयं अपरिच्छेद्यसौन्दर्यसौकुमार्यलावण्यदि-
 कंप्रत्यक्षेणनिर्विशति । न केवलंप्रत्यक्षंसौन्दर्यादिकं प्र-

कृतकः । करकैरितितीर्थः ॥ २७ ॥ तन्नि० इयं निरतिशयस्त्वती । सीतेति अन्मपरिशुद्धिरूप्यते । ममसुतेत्यावासपरिशुद्धिः । तव
 सौन्दर्यवागुरमाख्यैर्हृदयाकषेकस्य । सहधर्मचरी नित्यसहधर्मचारिणी । भविष्यतीतिकालविशेषविधानाभावात् । नित्यसहधर्मवा-
 रिण्याः किमिदं नानामितिनकोपः कार्यइतिप्रसादंवाचते—मद्रं तव इति । मासोत्सवादिभ्यर्चाभिप्रहविवाहवदवतारातुगुणविवाहादिकं-
 भविष्यतइतिहृदयम् । यद्वा मतोपिप्रेमातिशयस्त्ववापीतिदृष्टिदोषपरिहारार्थरक्षां करोति—मद्रं तव इति । पाणिगृह्णीष्वपाणिनेति
 तादृशावस्थानुभवेनयनसाकस्यंभजामइतिभावः । आचार्यास्तुप्रकारान्तरेण्यवाचक्षते । इयं रूपीदार्ढ्यगुणैरहमेवगरीयानितिनतूणी-
 स्मातन्यं । एनामपिपश्य । “तुल्यशीलवयोवृत्ता” इत्याद्युक्तलक्षणवत्त्वात्तवेयमिति । अतिशयान्तरमाह—सीतेति । आभि-
 जात्याभोजितलेभतिशयिते । इयंसीता । सुवर्णलताभूमावेवसलत्पद्यते । हिरण्यवर्णाखल्वियं ममसुता “जनकानांकुलेकीर्तिमाहृ-
 ष्यतिमेसुता” इतिप्रसिद्धिविषया सहधर्मचरी त्वदानरितधर्माणांप्रवर्तयित्री । प्रतीच्छ अत्यादेरेणगृह्ण । “नचसीतालयाही-
 ना” इत्यादिबत् “नजीनेयक्षमपि” इत्येवंप्रकरणेन च स्थातव्यं । एनामगतामपरिशुद्धरेणसीकुह । पाणिगृह्णीष्वपाणिना पाणिग्र-
 हणेनाशिक्षिलकङ्कणाङ्कुर । मद्रं तव इति गृहीतपाण्योहभयोरपिमङ्गलाशासनं करोति । पाणिना प्रणयापराधेपाणिनापादग्रहणंभविष्यति
 इदानींपाणिगृह्णीष्व । केचिदेवंवर्णयन्ति । इयं खद्विच्छेद्यन्यतिरिक्तकालमानसतावती । पतिव्रतायाः श्रियाभर्तृभिरहंसत्तानाश
 एवेतिप्रसिद्धसङ्ग । इयं “आर्तंतेमुदितेदृष्टाप्रोषितेमलिनाकृशा । स्मृतेभियेतयानारीसाङ्गीहेयापतिव्रता” इतिशास्त्रविषयभूतपतिव्र-
 ताङ्गीभ्यलतमाखलु तद्विलक्षणच । इयं त्वदात्मभूतालच्छरीरभूता च । सीतानिमित्तन्यूनतातवैवसलु खच्छायादोषक्षयाभावतएव-
 सलु । सुता “मातरमज्ञानाः” इतिमातृगुणानुवृत्त्यापृथिवीगन्धसारभूतक्षमादिगुणवती च । ममसुतेति नेकवलंराजकुमारीत्वेन भो-
 गदानं किंतु हेमारविन्दन्यायेनाभितवैलक्षण्यानुगुण्येनविशेषतोभोगदानमिति । एनां एवंव्रतनियमैरुत्पन्ना । मद्रं ते “भुङ्क्तेखशेषम-
 खिलंतव” इतिवत् व्रतनियमादिजन्यतायस्सकलंतवैव । भोग्यवस्तुगुणपौष्कल्यंभोक्तुरेवातिशयितभोगाय । पाणिगृह्णीष्वपाणि-
 ना सीता हस्तंप्रसार्यमहोदनुजानाति लमेवगृह्णीष्व । पाणिगृह्णीष्वपाणिनेति “बाहुच्छायामवष्टभायस्सलोकामहात्मनः” इत्यादि-

[पा०] १ घ. समामध्येतु. अ. प्रपामध्येच. २ ग जलकुंभैश्च. घ झ. अ. चित्रकुंभैश्च. ३ घ. पादैरर्घ्यादिपूरितैः.
 ङ—अ. रर्घ्यादिपूरितैः. क. ज. ट. रर्घ्याभिपूरितैः. ख. ग घ. पात्रैरर्घ्यादिपूरितैः. ४ ग लपापात्रैः. क. क्षपात्रैश्च. ख.
 क्षपात्रैश्च ५ क ख घ. छ—ट रपिसंस्कृतैः. ६ झ. अभिमाधायतंवेद्यां. क. इ. च. ज. अ. मादायवेद्यां. ७ क. ग. घ.
 ज. ट. वसिष्ठोमुनिसत्तमः. ख. इ. च. अ. वसिष्ठोमुनिसत्तमः. झ. भुविपुत्रवः. ८ एतत्पद्यद्वयं ख. दस्यते. ९ क. ज.
 म. राधवाभिमुखंतदा. ख. राधवाभिमुखींतदा. १० घ. वाक्यं. ११ ख. घ. नन्दिवर्धनम्.

पतिव्रता महाभागा छायेवानुगता सदा ॥ इत्युक्त्वा प्राक्षिपद्राजा मेघपूतं जलं तदा ॥ ३४ ॥
 [प्राक्षिप्ते सलिले भूमौ गगने चोत्थितास्स्वनाः] ॥ साधुसाध्विति देवानामृषीणां वदता तदा ॥
 देवदुन्दुभिर्निर्धोषः पुष्पवर्षो महानभूत् ॥ ३५ ॥
 एवं दत्त्वा तदा सीतां मञ्जोदकपुरस्कृताम् ॥ अम्रवीज्जनको राजा हर्षेणार्भिपरिप्लुतः ॥ ३६ ॥
 लक्ष्मणागच्छ भद्रं ते ऊर्मिलाद्युद्यतां मया ॥ प्रतीच्छ पाणिं गृहीष्व मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ ३७ ॥
 तमेवमुक्त्वा जनको भरतं चाभ्यभाषत ॥ गृहाण पाणिं माण्डव्याः पाणिना रघुनन्दन ॥ ३८ ॥
 शत्रुघ्नं चापि धर्मात्मा अम्रवीज्जनकेश्वरः ॥ ध्रुतकीर्त्या महाबाहो पाणिं गृहीष्व पाणिना ॥ ३९ ॥

त्यक्षदृष्टमप्यनुमानेनबुभुक्षमानस्यायोनिजत्वेनानुमे-
 यंचेत्याह सीता । सीता अङ्गलपद्मतिः । तज्जन्यतया
 तथाव्यपदेशः । इयंसीता यासिद्धाश्रमात्प्रभृति धनु-
 र्भङ्गादिना कुतूहलचोरतामासादिता सेयंसीता ।
 यद्वा सीतादर्शनदशायां विद्युत्स्फुरणसमयइव कचि-
 दप्यवयविप्रतिपत्त्यभावेन ससंभ्रमंरामंप्रत्याह—इयं-
 सीतेति । यद्वा “प्रासादेसापयिपथिचसापृष्ठतःसापुरः-
 सा” इत्युक्तरीत्या अनवरतभावनाप्रकर्षेण सर्वत्र सी-
 तायाःप्रतीयमानत्वादाह—इयंसीतेति । यद्वा यथा-
 रामजात्मानंमानुषंमन्यते एवंसीतापि । अतोराधव-
 स्त्वेभयस्सीतेत्याह—इयंसीतेति । नकेवलंसौन्दर्यमस्म-
 दपेक्षितं किंत्वाभिजातं चेत्यत्राह—ममसुतेति । आचा-
 रप्रधानजनककुलजातायाः किञ्चित्कन्यमामिजात्यमि-
 ति भावः । यद्वा ममसुता “महतातपसारामं” इति-
 षत् तुभ्यंदातुं विरचितविविधप्रतोपवासादिकस्यमम-
 कन्येत्यर्थः । अस्त्विदं सुन्दरीभोगार्थं धर्माचरणार्थ-
 मन्ययाभचितव्यमिति मन्येतेत्यत्राह—सहधर्मचरि-
 वेति । भोगार्थमेव धर्माचरणार्थापीति भावः । समा-
 नोधर्मः सहधर्मः तंचरतीतिसहधर्मचरी । “दोषोय-
 द्यपितस्यस्यात्सतामेतदगर्हितं” इतिवक्तुस्तवानुरूपेयं
 “नक्षिन्मापराध्यति” इतिवक्तीति भावः । एवंसौन्दर्या-
 मिजात्यधर्माचरणशीलत्वादिमन्त्रेपि त्वदनुमत्यभावा-
 न्नैनांप्रतिगृह्णामीत्यत्राह—प्रतीच्छचैनामिति । प्रतीच्छ
 गृहाण । सीतायाः रामाविनाभूततया तस्याः प्रदा-

नानर्हत्वात् ददामीत्युक्तिः । भद्रंते स्वतस्सिद्धायाः
 कस्त्वंदातुमिति रामः कुप्येदितिसान्त्वयति । यद्वा
 निरतिशयकन्यालक्षणशालिन्याअस्याःप्रतिप्रदे भव-
 तःसर्वाणिमङ्गलानिभविष्यन्तीत्यर्थः । यद्वा अनुरूप-
 वधूवरयोःसंयोगे दृष्टिदोषोभविष्यतीति मङ्गलमाशा-
 स्ते—भद्रंतइति । एवंमयानुज्ञाते गान्धर्वराक्षसाभ्या-
 मुद्वहेदितिभीतः प्राह—पाणिगृहीष्वेति । “यदिकामये-
 सकीरेवजनयेयमित्यङ्गुलीरेवगृहीयात्” इत्याद्युक्तका-
 मभ्यावृत्तये पाणिमित्युक्तं । प्रणयधारायांपादग्रहणम-
 स्तु संप्रतिपाणिगृहीष्वपाणिनेति साहित्यकृतशोभावि-
 शेषदर्शनाभिलाषेणोक्तं । ब्राह्मणस्यैवपाणिग्रहणं क्षत्रि-
 यादेःशराविग्रहणंविहितं अतः कथमिदं सगच्छतइति
 नशङ्कनीयं । तस्यासवर्णविषयत्वात् । आहमनुः “पा-
 णिग्रहणसंस्कारःसवर्णासुप्रदृश्यते ॥ असवर्णस्त्वयंज्ञे-
 योविधिहृद्वाहकर्मणि ॥ शरःक्षत्रिययाभ्राह्मःप्रतोदोवै-
 श्यकन्यया ॥ वासोदशाशूद्रयातुवर्णोत्कृष्टस्त्वदेदने”
 इति । अतःसर्ववर्णानामपिसवर्णासुपाणिग्रहोस्त्येव
 ॥ ३३ ॥ पतिव्रतेत्यादि भविष्यतीतिशेषः । प्राक्षिपत्
 रामहस्तइतिशेषः ॥ ३४ ॥ शुभनिमित्तमाह—साध्वि-
 ति । वदतां वदत्सु । पुष्पवर्षः पुष्पवर्षश्च ॥ ३५—३६ ॥
 पर्ययः विलंबइत्यर्थः । भिक्षमावृत्त्वाभ्रतात्पूर्वलक्ष्म-
 णविवाहोत्तदुच्यति । “पितृव्यपुत्रेसापक्षेपरनारीसु-
 तेषुवा ॥ विवाहदानयज्ञादौपरिवेदोनदूषणं” इति-

प्रतिद्वपराक्रमशालिहस्तेनहस्तंगृहीष्व । सी० तमभुजवीर्येनिर्जितातनमिमुखस्थिताइयंसीता ममसुतेत्यामिजात्यकथनं । सहधर्म-
 चरीति यस्त्वयानुष्ठेयोधर्मस्तोनयासहकर्तव्यइत्यर्थः । एनांप्रतीच्छ अङ्गीकुर्व । पाणिगृहीष्वपाणिनेति “गृह्णामिसेषीभगलाय-
 हस्तं” इतिमन्त्रपूर्वकंपाणिगृह्णेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ छायेवानुगता निखसंबदा । भवन्नितिशेषः ॥ ३४ ॥ ति० मञ्जोदकपुरस्कृतां

[पा०] १ ख. गतातव. २ क. ख. च. मञ्जुपूर्वजलं. ३ इदमर्थे ख. दृश्यते. ४ क. तथा. ५ ज. ट. निर्धोषः. ६ ख.
 वृद्धिश्चाप्युता. क. वृष्टिर्महलभूत. ७ क. ख. य—ट. कुतासीता. ८ क. च. ख. ज. विपरीकृतः. ९ क. ऊर्मिलाचममा-
 त्मजा. १० व. स्कालविपर्ययः. ११ क. ख. पाणिगृहीष्वमाण्डव्याः. १२ क. क. च. ख. ज. ट. अम्रवीन्मिषिलेश्वरः. च.
 अम्रवीज्जनकेश्वरः. १३ क. च. ख. कीर्तमहाबाहो. ख. महाभाग.

सर्वे भवन्तः सौम्याश्च सर्वे सुचरितव्रताः ॥ पत्नीभिः सन्तु काकुत्स्था मा भूत्कालस्य पर्ययः ॥ ४० ॥
जनकस्य वचः श्रुत्वा पाणीन्पाणिभिरस्पृशन् ॥ चत्वारस्ते चतसृणां वसिष्ठस्य मते स्थिताः ॥ ४१ ॥
अग्निं प्रदक्षिणीकृत्य वेदिं राजानमेव च ॥ ऋषींश्चैव महात्मानः सभार्या रघुसत्तमाः ॥
यथोक्तेन तदा चक्रुर्विवाहं विधिपूर्वकम् ॥ ४२ ॥
[काकुत्स्थैश्च गृहीतेषु ललितेषु च पाणिषु] ॥ पुष्पवृष्टिर्महत्यासीदन्तरिक्षात्सुभास्वरा ॥
दिव्यदुन्दुभिनिर्घोषैर्गीतवादित्रनिःस्वनैः ॥ ४३ ॥
ननृतुश्चाप्सरस्सङ्घा गन्धर्वाश्च जगुः कलम् ॥ विवाहे रघुमुख्यानां तदैर्द्भुतमदृश्यत ॥ ४४ ॥
ईदृशे वर्तमाने तु तूयोद्भुष्टनिनादिते ॥ त्रिरग्निं ते परिक्रम्य ऊर्ध्वभार्या मद्भोजसः ॥ ४५ ॥
अथोपकार्या जग्मुस्ते सभार्या रघुन्दनाः ॥ [श्रीर्यमाणो दशरथः पुत्रान्पुत्रवत्तां वरः] ॥
राजाप्यनुययौ पश्यन्सर्षिसङ्घः सबान्धवः ॥ ४६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

स्मरणात् ॥ ३७—३९ ॥ पत्नीभिः सहिताइतिशेषः ।
अत्रोदकप्रदानमर्थसिद्धं । जनकेनानुज्ञामात्रं कृतं ज्ये-
ष्ठत्वात् उदकप्रक्षेपणं तु माण्डवीधृतकीर्त्योः कुशध्वजे-
नैव । तदाह्याज्ञवल्क्यः “ पितापितामहोभ्रातासकु-
ल्योजननीतथा ॥ कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः
परः ” इति ॥ ४०—४१ ॥ अत्रैकस्यावेदिकायां ए-
कस्मिन्नेवाग्नौ वसिष्ठो जुहाव तैर्नैवमेकमग्निं सर्वस्वस्वभा-
र्यापाणीन् गृहीत्वा प्रदक्षिणीकृत्य चक्रुरित्युत्तरत्रान्वयः ।
राजानं जनकं । यथोक्तेन शास्त्रोक्तप्रकारेण । विधि-
पूर्वकं कल्पसूत्रपूर्वकं । विवाहं विवाहकर्म । तदा
तस्मिन्काले । चक्रुः स्वसूत्रानुरोधेन प्रत्येकं पाणिग्रहण-
होमं चक्रुरित्यर्थः । पूर्ववसिष्ठेन होमवचनमाभ्युदयिक-
कर्मपरं । अग्निप्रतिष्ठापनपूर्वकं विवाहहोमोन्नेच्यते ।
पाणिग्रहणानन्तरमग्निर्ब्राह्मणान् दातारं जनकं च प्रद-

क्षिणीकृत्य स्वकल्पोक्तविधानेन प्रत्येकमग्निं प्रतिष्ठाप्य
विवाहहोमं चक्रुरित्यर्थः ॥ ४२ ॥ सीताप्रदानकालि-
कंशुभं निमित्तमुक्तं । अथ सर्वसाधारण्येन विवाहकर्मका-
लिकशुभनिमित्तानि दर्शयति—पुष्पवृष्टिरिति ॥ ४३ ॥
तत् पुष्पवृष्ट्यादिकं ॥ ४४ ॥ अथ लाजहोमपूर्व-
कं स्वस्वामिप्रदक्षिणत्रयं दर्शयति—ईदृशइति । ईदृशे
पूर्वोक्तरूपे । तूयोणां नृत्यगीतवाद्यानां । उद्भुष्टेन
उद्घोषणेन । निनादिते नादप्रतिध्वनिरूपे वर्तमाने ।
अग्निं स्वस्वामिं । त्रिः परिक्रम्य ऊर्ध्वः विवाहं निर्वर्तय-
मासुः ॥ ४५ ॥ राजा दशरथः । पश्यन् सभार्यान् पु-
त्रानित्यर्थः ॥ ४६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजचिरचित्ते
श्रीमद्रामायणभूषणे भणिसञ्जीवाख्याने बालकाण्ड-
व्याख्याने त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

दानीयमश्रोदकाभ्यां पुरस्कृताम् ॥ ३६ ॥ ति० तूयोद्भुष्टनिनादिते तूयोणां उद्भुष्टघोषस्तन्निनादितेकाले । त्रिरग्निमित्युपसंहारेण
पुनर्वादः ॥ ४५ ॥ इति त्रिसप्ततितमः सर्गः ॥ ७३ ॥

[पा०] १ घ. कालविपर्ययः. २ क—ट. प्रदक्षिणीकृत्या. ३ क. च. ज. झ. ट. ऋषींश्चापिमहात्मानः. ग. घ. महाभागान्.
४ क. झ. अ. सहभार्यारघुद्वहाः. क—घ. ज. ट. रघुसत्तमाः. ५ ज. ट. यथोक्तेन चतसृकुः. ६ इदमर्थं ख. अ. दृश्यते. ७ ट.
तद्भुतमिवाभवत्. ८ क. अ. झ. अ. अथोपकार्यं. ९ क. ख. छ. ज. सदारारघुनन्दनाः. १० इदमर्थं ख. दृश्यते.

चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

विश्वामित्रेण रामादीनामाक्षीर्वचनपूर्वकं जनकदशरथयोरापृच्छनेन स्वाश्रमगमनम् ॥ १ ॥ दशरथेन रामादिभिः सह जनक-
दत्तपारिवर्हपरिग्रहपूर्वकं दापृच्छनेनायोध्याप्रतिभिर्गमनम् ॥ २ ॥ मध्येमार्गमपशक्नुनदर्शनेन विषीदसौ दशरथस्त्वप्रभवेति-
हेतुप्रतिभयप्रसन्ननिवेदनपूर्वकं तदुपशमनिवेदनम् ॥ ३ ॥ अत्रान्तरेवनास्ताराद्यादुर्भवतिभगवतिभार्गवेदशरथेचानर्थो-
पाक्किनिषसिद्धादिभिस्तदाश्वासनपूर्वकं सरभसमर्प्यादिनारामाराधनम् ॥ ४ ॥

अथ राज्ञां व्यतीतार्या विश्वामित्रो महाभुनिः ॥ आपृष्ट्वा तौ च राजानौ जगामोचरपर्वतम् ॥

[आशीर्भिः पूरयित्वा च कुमारार्थं सराधवान्] ॥ १ ॥

विश्वामित्रे गते राजा वैदेहं मिथिलाधिपम् ॥ आपृष्ट्वाथ जगामाशु राजा दशरथः पुरीम् ॥ २ ॥

[गच्छन्तं तं तु राजानमन्वगच्छन्नराधिपः] ॥ ३ ॥

अथ राजा विदेहानां ददौ कन्याधनं बहु ॥ ४ ॥

गवां शतसहस्राणि बहूनि मिथिलेश्वरः ॥ कंबलानां च मुख्यानां क्षौमकोट्यंबराणि च ॥ ५ ॥

हस्त्यश्वरथपादातं दिव्यरूपं खलङ्कृतम् ॥ ददौ कन्यापिता तासां दासीदासमनुत्तमम् ॥ ६ ॥

हिरण्यस्य सुवर्णस्य मुक्तानां विद्रुमस्य च ॥ ददौ परमसंहृष्टः कन्याधनमनुत्तमम् ॥ ७ ॥

दत्त्वा बहुधनं राजा समनुज्ञाप्य पौर्णिवम् ॥ प्रविवेश खनिलयं मिथिलां मिथिलेश्वरः ॥ ८ ॥

राजाप्ययोध्याधिपतिस्सहपुत्रैर्महात्मभिः ॥ ऋषीन्सर्वान्पुरस्कृत्य जगाम सैबलानुगः ॥

[वाहिनीं महतीं कर्षन्कीर्तिमांश्च ययौ तदा] ॥ ९ ॥

गच्छन्तं तं नरव्याघ्रं सर्षितङ्गं सराधवम् ॥ घोराः स पक्षिणो वाचो व्याहरन्ति तैस्ततः ॥

सौमाश्वैव मृगाः सर्वे गच्छन्ति स्म प्रदक्षिणम् ॥ १० ॥

तान्दृष्ट्वा राजैर्दालो वैसिष्ठं पर्यपृच्छत ॥ ११ ॥

अथायोध्याप्रस्थाने मध्येमार्गजामदभ्यागमनं चतु-
स्सप्ततितमे—अथराज्यामित्यादि । आपृष्ट्वा आपृच्छय ।
उत्तरपर्वतं स्वावासंहिमवन्तं ॥ १ ॥ आपृष्ट्वा जगामेति
क्रियावृत्त्याराजपदावृत्तिः ॥ २-४ ॥ कन्याधनमेवविवृ-
णोति—गवामित्यादि । कंबलानामित्यत्रापि शतसहस्रा-
णीत्यनुषज्यते । क्षौमकोट्यंबराणि क्षौमाश्चकोट्यंबरा-
णिचेतिद्वन्द्वः । क्षौमानामपिबहुत्वमर्थसिद्धं । क्षौम-

रूपकोट्यंबराणि उत्कृष्टवस्त्राणीतिवा । हस्तीत्यादि
सेनाङ्गत्वादेकवद्भावः । कन्यापिता जनकः । गवा-
श्चादित्वादासीदासमित्येकवद्भावः ॥ ५-६ ॥ हिर-
ण्यस्य रजतस्य शतमितिशेषः ॥ ७-८ ॥ सबला-
नुगः बलैश्चतुरङ्गैः अनुगैः किङ्करैश्चसहितः ॥ ९ ॥
नरव्याघ्रं प्रतीतिशेषः । घोराइत्यनेनाशुभसूचकत्वमु-
क्तं । पक्षिणः वायसादयः । प्रदक्षिणमितिशुभसूचनं ।

शि० राजा अतिदीप्ता उपलक्षितः । राजा दशरथः । अथजगाममंगलगमनंचकार ॥ २ ॥ सी० सौमान् पद्वज्राणि ।
कोटीतिभिर्ग्रन्थसङ्ख्यावाचि । नपुंसकत्वमर्थं । कोटिक्षौमान् कोट्यंबराणीति कोटिशब्दसोभयश्रान्वयः ॥ ५ ॥ सी० सुवर्णस्य
शोभनवर्णस्य । अत्रपञ्चवन्तानांपूर्वपठितकोटिशब्देनान्वयः ॥ ७ ॥

[पा०] १ ट. तौहि. २ इदमर्थं ख. ग. च. दृश्यते. ३ ग. च. पूजयित्वा. ४ ख. कुमारार्थेवराधये. ५ ख. गते
तस्मिन्वैदेहं. ६ ग. घ. ज. ट. आपृच्छयाथ. क. ड. च. छ. झ. ञ. आपृष्ट्वेव. ७ इदमर्थं ख. ज. दृश्यते. ८ क. ख.
मिथिलाधिपः. ट. पृथिवीपतिः ९ क. ड. ज. झ. क्षौमान्कोट्यंबराणिच. च. छ. ज. ददौकोट्यंबराणिच. १० क. ज. झ.
ट. कन्याशतं. ११ ज. दासीदाससमन्वितम्. १२ क. चै. छ. झ. ज. राजाशुसंहृष्टः. ग. परमसंहृष्टः. १३ ख. रजरा-
शिमनुत्तमम्. १४ क. ड—ट. बहुविधंराजा. १५ क. ख. राधवम्. १६ ज. मिथिलाधिपः. १७ ग. राजालयोध्याधिपतिः.
१८ क. झ. सबलान्वितः. १९ इदमर्थं ख. दृश्यते. २० क. च. झ. ज. गच्छन्तंतु. २१ ड—ठ. घोरास्तु. क. ख. घोराश्च.
२२ क. च. छ. झ. ज. समन्ततः. २३ क. ख. नरघाईलो. २४ घ. पक्षिष्ठंप्रत्यभाषत.

असौम्याः पक्षिणो घोरा मृगाश्चापि प्रदक्षिणाः ॥ किमिदं हृदयोत्कंपि मनो मेम विषीदति ॥ १२ ॥
 राज्ञो देशरथसैतच्छ्रुत्वा वाक्यं महानृषिः ॥ उवाच मधुरां वार्णां श्रूयतामस्य यत्फलम् ॥ १३ ॥
 उपस्थितं भयं घोरं दिव्यं पक्षिमुखाक्ष्युतम् ॥ मृगाः प्रशमयन्त्येते संतापस्त्यज्यतामयम् ॥ १४ ॥
 तेषां संवदतां तत्र वायुः प्रादुर्बभूव ह ॥ कंपयन्पृथिवीं सर्वां पातयश्च द्रुमाञ्छुभान् ॥ १५ ॥
 तमसा संवृतः सूर्यः सैर्वा न प्रवशुर्दिशः ॥ भस्मना चावृतं सर्वं समूढमिव तद्बलम् ॥ १६ ॥
 वसिष्ठश्चर्षयश्चान्ये राजा च समुतस्तदा ॥ सैसंज्ञा इव तत्रासन्सर्वमन्यद्विचेतनम् ॥ १७ ॥
 तस्मिंस्तमसि घोरे तु भस्मच्छत्रेव सा चमूः ॥ ददर्श भीमसंकाशं जटामण्डलधारिणम् ॥ १८ ॥
 मार्गधं जामदग्न्यं तं रीजरारविमर्दिनम् ॥ कैलासमिव दुर्धर्षं कालाग्रिमिव दुस्सहम् ॥ १९ ॥
 ज्वलन्तमिव तेजोभिर्दुर्निरीक्षं पृथग्जनैः ॥ स्फन्वे धौसाद्य परशुं धनुर्विद्युद्गणोपमम् ॥
 प्रगृह्य शैरमुख्यं च त्रिपुरं यथा शिक्म् ॥ २० ॥
 तं दृष्ट्वा भीमसंकाशं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ [यथा कृष्णगतिं घोरं युगान्ते प्रोद्यतं तथा] ॥
 वसिष्ठं प्रमुखा विप्रा जपहोमपरायणाः ॥ २१ ॥
 संगता मुनयः सर्वे संजजल्पुरथो मिथः ॥ कश्चित्पितृवधामयीं क्षत्रं नोत्सादयिष्यति ॥ २२ ॥
 पूर्वं क्षत्रवधं कृत्वा गतमन्युर्गतज्वरः ॥ क्षत्रस्योत्सादनं भूयो न खल्वस्य चिकीर्षितम् ॥ २३ ॥
 एवमुक्त्वाऽर्घ्यमादाय भार्गवं भीमदर्शनम् ॥ ऋषयो रामरामेति वैचो मधुरमब्रुवन् ॥ २४ ॥
 प्रतिगृह्य तु तां पूजामृषिदत्तां प्रतापवान् ॥ रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्योऽभ्यभाषत ॥ २५ ॥
 [तस्मिंस्तु घोरे जमदग्निसूनुना त्वासादिते राममभिप्रकोपे ॥

अन्तरिक्षेज्जुभसूचनं । भूमौज्जुभसूचनमित्यर्थस्तयो-
 तनार्थभौमादितिपदं ॥ १०—११ ॥ हृदयमुत्कंपयि-
 तुंशीलमस्येतिहृदयोत्कंपि । इवकिंसुखोदकदुःखोदक-
 वेतिमनोविषीदति । शुभाशुभसूचनदर्शनेनोभयत्रनि-
 र्णयकारणाभावादितिभावः ॥ १२—१३ ॥ पक्षिमु-
 खाक्ष्युतं पक्षिमुखेनसूचितमित्यर्थः । प्रशमयन्ति प्रश-
 मंसूचयन्तीत्यर्थः ॥ १४ ॥ संवदतां संवदन्तु ॥ १५ ॥

भस्मनाचावृतंजम्भूदितिशेषः ॥ १६—१८ ॥ जाम-
 दग्न्यमिति अनन्तरापत्येपिचम् । गोत्रत्वारोपान् ।
 जामदग्न्येयमितिपाठे “इतश्चानिभः” इति बहुचू-
 प्यार्थत्वाद्बुक् ॥ १९ ॥ पृथग्जनैः पामरैः । विद्युद्गणो-
 पममितितेजस्वितायांहृष्टान्तः । त्रिपुरघ्नमितिवृत् ।
 “अमनुष्यकर्तृकेच” इतिहन्तेष्टम् ॥ २० ॥ होमोमानसः
 ॥ २१ ॥ कश्चिदिति मनसोविमर्शे ॥ २२ ॥ नोत्साद-

ति० दिवि खे भवदिव्यं । पक्षिमुखाक्ष्युतं वचनं । शि० दिव्यं स्वाप्रतुल्यं । पक्षिमुखाक्ष्युतंवचनं । दिव्यमितिस्वप्रार्थकदितु-
 धातुप्रकृतिक ण्यत्प्रत्ययान्तं । संज्ञापूर्वकविधेरनित्यलावुणाभावः ॥ १४ ॥ शि० भीमसंकाशं भयंकरप्रकाशविशिष्टं ॥ १८ ॥
 ति० जपहोमपरायणा आसन्नितिशेषः । यद्यपिहोमोऽग्न्यधिकरणसदापयिचलनसमवेधाधितः तथापि “अपानेजुह्वतिप्राणं—”
 इत्यादिर्बोध्यइतिकेचित् ॥ २१ ॥ शि० अघोसंजजल्पुः मङ्गलहेतुकजल्पनंचक्रुः । यद्यपिपितृवधामयीं क्षत्रियकृतपितृवधहेतु-
 कामर्षिविशिष्टः आसीदितिशेषः । तथापिक्षत्रं क्षत्रियवंशनोत्सादयिष्यति कश्चिच्छब्दोद्योगपीत्यर्थः ॥ २२ ॥ इतिचतुरस्र-
 तितमस्तर्गः ॥ ७४ ॥

[पा०] १ घ. ममचसीदति. २ क. दशरथसैव. ३ क. दिव्यपक्षि. ४ क. ध—ज. मुखाक्ष्युतम्. ५ क. ख. ग.
 क—ज. न्नेदिनीसर्वी. ६ क. क. च. छ. झ. ञ. ट. महादृमान्. ७ क. छ. झ. ञ. ट. सर्वेनावेदिपुर्दिश. ८ क—छ.
 झ. ञ. ट. ऋषयश्चान्ये. ९ क. ख. घ. च. छ. विसंज्ञा इव. ट. सदाज्ञा इव. १० ज. हिमसंकाशं. ११ क—ट. जामदग्न्यं.
 १२ क—ट. राजारारविमर्दनम्. घ. राजवंशविमर्दनम्. ख. राजारारविमर्दनम्. १३ क—ज. चासज्य. १४ क. झ. य.
 शरसुभंज. च. छ. शरसुभंज. १५ घ. त्रिपुरघ्नोयथाशिवः. ग. त्रिपुरघ्नोयथाहरः. १६ इदमर्थं ख. दृश्यते. १७ ख. घ.
 प्रमुखास्तर्ग. १८ घ. क. य. छ. झ. ञ. मधुरंवाक्यमब्रुवन्. क. ख. मधुरांवाचमब्रुवन्. ग. अमुवन्मधुरांगिरम्. १९ ख.
 श्रितियुक्च. २० अयंकोकः ख. दृश्यते.

दृढं नरेन्द्रस्य बलं महाबलं भयं प्रविष्टं च विषादितं च] ॥ २६ ॥

इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे चतुस्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७४ ॥

पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

परशुरामेण दशरथप्रार्थनानादरण्येनैव तदात्मजं रामं प्रतिश्रीवैष्णवधनुर्द्वयपुरावृत्तादिभिर्वेदमपूर्वकं वीर्यपरीक्षणाय स्त्रीष-
वैष्णवधनुःप्रदानेन तदारोपणचोदना ॥ १ ॥

राम दशरथे राम वीर्यं ते श्रूयतेऽद्भुतम् ॥ धनुषो भेदनं चैव निखिलेन मेया श्रुतम् ॥ १ ॥

तदद्भुतमचिन्त्यं च भेदनं धनुषस्त्वया ॥ तच्छ्रुत्वाऽहमनुप्राप्तो धनुर्गृह्य परं शुभम् ॥ २ ॥

तदिदं घोरसङ्काशं जामदग्न्यं महद्भुतम् ॥ पूरयस्व श्रेणैव स्वबलं दर्शयस्व च ॥ ३ ॥

तदहं ते बलं दृष्ट्वा धनुषोऽस्मि प्रपूरणे ॥ द्वन्द्वयुद्धं प्रदास्यामि वीर्यश्लाघ्यस्य राघव ॥ ४ ॥

[भीतो यदि धनुस्त्ववत्वा निर्जितोऽसीति वा वद] ॥ तस्य तद्वचनं श्रुत्वा राजा दशरथस्तदा ॥

विषण्णवदनो दीनः प्राञ्जलिर्वाक्यमब्रवीत् ॥ ५ ॥

क्षत्रं रोषात्प्रशान्तस्त्वं ब्राह्मणश्च महायशः ॥ बालानां मम पुत्राणामभयं दातुमर्हसि ॥ ६ ॥

मार्गवाणां कुले जातः स्वाध्यायव्रतशालिनाम् ॥ सहस्राक्षे प्रतिज्ञाय शैलं निक्षिप्तवानसि ॥ ७ ॥

स त्वं धर्मपरो भूत्वा कश्यपाय वसुंधराम् ॥ दत्त्वा वनमुपागम्य महेन्द्रकृतकेतनः ॥ ८ ॥

मम सर्वविनाशाय संप्राप्तस्त्वं महामुने ॥ नैवैकस्मिन्हते रामे सर्वे जीवामहे वयम् ॥ ९ ॥

श्रुत्वैवं दशरथे जामदग्न्यः प्रतापवान् ॥ अनादृत्यैव तद्वाक्यं राममेवाभ्यभाषत ॥

[रोषोत्प्रस्फुरमाणोऽष्टो रामं परमधन्विनम्] ॥ १० ॥

यिष्यतीत्यत्र हेतुमाह—पूर्वमिति ॥ २३—२६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
खीराख्याने बालकाण्डव्याख्याने चतुस्सप्ततितमः
सर्गः ॥ ७४ ॥

पूर्वमवतारप्रस्तावे जगत्पतित्वेन विष्णोः परत्वमुक्तं
“अहं वेद्मि महात्मानं” इति विश्वामित्रवचनेन पुरुषसूक्तं
तत्र मानत्वेन सूचितं । कश्यपस्तु तौ च “शरीरे तव प-
श्यामि जगत्सर्वमिदं प्रभो । त्वमनादिरनिर्देश्यस्त्वामहं
शरणगतः” इति सर्वजगत्कारणत्वादिकमुक्तं । रुद्रस्य-
च गङ्गाधारणधनुमोक्षणादिवृत्तान्तेन कर्मवश्यत्वेन
प्राकृतशरीरवर्तित्वेन चापरत्वं सूचितं । संप्रत्यल्पशक्ति-

कत्वेन तस्यापरत्वमाह पञ्चसप्ततितमे—रामेत्यादि ।
रोषातिरेकेण रामेति द्विःसंभोधनं । भेदनं चेति चकारे-
ण तादृकावधादि समुधीयते ॥ १ ॥ अचिन्त्यं च
भवतीति शेषः । तच्छ्रुत्वेत्यतः पूर्वमतइत्युपस्कार्यः ॥ २ ॥
अमदग्न्येरागतं जामदग्न्यं । आगतार्थे यन्मार्गः ॥ ३ ॥
तत् तदा ॥ ४—५ ॥ संप्रत्यस्थानेभयशङ्कितया दश-
रथो रामे प्रेमभराक्रान्तो रामवैभवं तादृकातादृकेयनि-
रसनादिना जानन्नपि मङ्गलाशासनमारचयति—क्ष-
त्रेति ॥ ६ ॥ सहस्राक्षे तत्संनिधावित्यर्थः । निक्षिप्त-
वान् त्यक्तवानित्यर्थः ॥ ७ ॥ महेन्द्रकृतकेतनः
महेन्द्रपर्वतकृतनिवासः ॥ ८ ॥ सर्वविनाशाय-
संप्राप्तइत्येतदुपपादयति—नचेति ॥ ९—१० ॥

[पा०] १ क—द. दशरथे वीर. २ ज. मया कृतम् ३ ज. भेदेन धनुषश्च यत् छ. न भेदनं धनुषस्तदा. क च. झ. भेद-
नं धनुषस्तदा. ४ क. झ—अ. गृह्यापरं शुभम्. घ. गृह्यापरं शिवम्. ५ ज. स्वयं लक्ष्यं यस्व. ६ क. च. छ.
श. अ. व्यस्य पूरणे. ७ क. ख. झ—द. वीर्यश्लाघ्यमर्हत्तव. ग. घ. वीरश्लाघ्यमिदं तव. ८ इदमर्थं ख. दृश्यते. ९ क. ख.
स्तथा. १० ज. क्षत्रकोपात्प्रशान्तश्च. ११ द. स्वमहातपाः. झ—अ. स्वमहातपाः. १२ क. च. छ. झ. अ. शत्रुप्रक्षि-
प्तवानसि. १३ क. च. छ. न चैतस्मिन्हते. १४ च. छ. झ. अ. अनादृत्य. १५ इदमर्थं ख. दृश्यते.

इमे द्वे धनुषी भेष्टे दिव्ये लोकाभिर्विश्रुते ॥ दृढे बलवती ह्यस्ये मुकुते विश्वकर्मणा ॥ ११ ॥
 [कैरवीरसमे गन्धे विशाले विमले शुभे] ॥ अतिसृष्टं सुरैरेकं श्वबकाय युयुत्सवे ॥ १२ ॥
 त्रिपुरां नैरभेष्टं भग्नं काकुत्स्थ यत्त्वया ॥ [इदं द्वितीयं दुर्धर्षं विष्णोर्दत्तं सुरोत्तमैः] ॥ १३ ॥
 तदिदं वैष्णवं राम धनुः परमभास्वरम् ॥ समानसारं काकुत्स्थ रौद्रेण धनुषा त्विदम् ॥ १४ ॥
 तदा तु देवताः सर्वाः पृच्छन्ति स्म पितामहम् ॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च बलाबलनिरीक्षया ॥ १५ ॥
 अभिप्रायं तु विज्ञाय देवतानां पितामहः ॥ विरोधं अनयामास तयोः सत्यवतांवरः ॥ १६ ॥
 विरोधे च महद्युद्धमभवद्रोमहर्षणम् ॥ शितिकण्ठस्य विष्णोश्च परस्परजिगीषिणोः ॥ १७ ॥
 तदा तु जृम्भितं शैवं धनुर्भीमपराक्रमम् ॥ हुंकारेण महादेवः स्तम्भितोऽथ त्रिलोचनः ॥ १८ ॥
 देवैस्तदा समागम्य सर्षिसहैः सचारणैः ॥ याचितौ प्रशमं तत्र जग्मतुस्तौ सुरोत्तमौ ॥ १९ ॥
 जृम्भितं तदनुर्दृष्ट्वा शैवं विष्णुपराक्रमैः ॥ अधिकं मेनिरे विष्णुं देवाः सर्षिर्गणास्तदा ॥ २० ॥

लोकाभिविश्रुते लोकेसर्ववःशसिदे । बलवती इतिपुं-
 सकद्विवचनं । मुकुते प्रयत्नेननिर्मिते ॥ ११ ॥ अतिसृष्टं
 दत्तं । युयुत्सवे त्रिपुरवासिमयिदुर्मिच्छवे ॥ १२ ॥
 श्वबकायभग्नं तत्त्वबकायवत्तमितिपूर्वणान्वयः ॥ १३ ॥
 समानसारं समानबलं ॥ १४ ॥ समानसारत्वेकिमि-
 शानीपरीक्ष्यमित्यासङ्ग्य रौद्रस्यधनुषोवैकल्यादितिवक्तुं
 प्रस्तावान्तरमुपक्षिपति—तदेत्यादि । तदा दुष्करत्रिपु-
 रहननानन्तरकाले । बलाबलनिरीक्षया बलाबलनिरी-
 क्षणेच्छया । कोऽनयोर्बलवानित्यपृच्छमित्यर्थः ॥ १५ ॥
 पूर्ववराहारिरूपेणभूम्युद्धरणादिकरणेन विष्णुरधिकइ-
 तित्युक्तस्तत्त्वतः श्रुतं अधुनाविष्णुमुपसर्जनीकृत्यत्रिपुर-
 हननाद्दुष्टस्याधिकबलत्वंप्रतीयतइत्यभिप्रायमित्यर्थः ।
 सत्यवतांवरइत्यनेनबहुशउपदेशेपिनैषांधितंसमाधत्ते
 अतःक्रिययैवबलतारतम्यंदर्शयिष्यामीत्यभिप्रेत्य विरो-
 धंजनयामासेतिगम्यते । अहंधन्वीप्रधानः विष्णु-
 स्तुममोपसर्जनइत्युक्तंरुद्रेणेतिविष्णुंप्रत्युक्त्वा शराप्रस-

यामयावस्थानान्मयैवत्रिपुरहननंकृतमितिविष्णुनो-
 क्तमितिरुद्रंप्रत्युक्त्वाच विरोधजननमित्यवगम्यते
 ॥ १६—१७ ॥ जृम्भितमित्यत्रापिहुंकारेणेत्यनुषज्यते ।
 जृम्भितं भग्नमितियाधत् । हुंकारेण नत्वभिमिश्रितबाणे-
 न । महादेवः । महादेवशब्दोमहावृक्षसमाख्यायितइ-
 तिभावः । त्रिलोचनइत्यनेन तृतीयलोचनमपिनिरर्थ-
 कंकृतमितिभावः ॥ १८ ॥ याचितौप्रशमंजग्मतुः ।
 विष्णुः किमेतेनबालेन अनुकंप्यतामितियाचितस्तस्मि-
 महाभिवृत्तः रुद्रस्तुस्वामितः पराजयोनास्माकंदोषावे-
 तिसान्तिबलस्तत्तुल्यत्वामिमानाभिवर्तितइत्यर्थः ॥ १९ ॥
 अयं स्वामिमतासिद्धिमाह—जृम्भितमिति । तत् वि-
 ष्ण्वधिष्ठानेनपूर्वत्रिपुरां । जृम्भितं विष्ण्वधिष्ठानाभा-
 वेनजृम्भितं । दृष्ट्वा नत्वाप्रवाक्याच्छ्रुत्वा । शैवं शिवा-
 मिमानमात्रविषयभूतं । विष्णुपराक्रमैः पूजायांबहुव-
 चनं । हुंकारेणेतिपूर्वमुक्तेः । आधिक्यावबोधनंनपक्ष-
 पातमूलमित्याह—सर्षिगणाइति । अतीन्द्रियार्थद्वष्टा-

तानि० नकेवलंधनुषोजृम्भणं किंतुतदाप्रयस्यापीत्याह—हुंकारेणेति । महादेवइतिविधेयनगर्भे । घृतकोशातकीशब्दबदनर्थ-
 कोमहादेवशब्दइत्यर्थः । शि० महादेवः स्तम्भितः न्यापारहितः आसीदितिशेषः । एतेनसत्त्वगुणस्वतदानींप्राबल्यंसूचितं ।
 वैद्यनाथी० “रजस्तत्तममवैवकवाचिदभिभूयान्तमद्रवति” इतिन्यायेनतयोर्बुद्धकालेसत्त्वगुणप्राधान्याद्विष्णुनात्रिलोचनबल-
 मितः स्तम्भितप्राबोऽभूत् ॥ १८ ॥ ति० विष्णुं अधिकं भेष्टं । सेव्यत्वेनमेनिरे ज्ञातवन्तः । वस्तुतस्तु प्रकृतयुद्धेविष्णोराधिक्यदर्-
 शनात्त्रिपुरवधेशिवस्याधिक्यदर्शनात्तयोस्सात्म्यप्रहणमित्तितात्पर्यं । शि० देवाःविष्णुमधिकमेनिरे स्वीकृततत्त्वगुणस्वतरका-
 र्थेभाधिक्यंस्वीकुरित्यर्थः । वैद्यनाथीयं परमार्थविद्विः करोधिकोविष्णुर्न्यूनः विष्णुरधिकोऽहोऽन्यूनः इतिदुर्मतिर्दूरेत्याख्या ।
 एकस्वैषपरमात्मनोगुणभेदमात्रनिबन्धनोद्भवविष्णुशब्दो भेदाभावात् । एवंचयोविष्णुस्सएवद्वैकदाविष्णोऽन्यूनत्वेनाधिकत्वेन-
 चभाति इति बोध्यम् ॥ २० ॥

[पा०] १ द. दिव्येभेष्टे. २ ख. ग. ड—ड. मिपूठिते ३ द. दृढेबहुबले. ४ इदमर्थं ख. दृश्यते. ५ क. च. छ. झ.
 अनुसृष्टंसुरैरेकं. ६ क. ग. युयुत्सवे. ७ घ. धनुषेष्टं. ८ इदमर्थं क—ड. दृश्यते. ९ क. ख. घ—घ. परपुरजयम्. १० घ.
 कदाचिदेवताः. ११ च. छ. तयोस्सत्यपरीक्षया. १२ ड—ड. विरोधेत्. १३ क—ड. ज—ड. परस्परजयैषिणोः. १४ क.
 ख. ग. ड. तदातजृम्भितं. १५ क. ख. सौष्ठुरेशरी. १६ ड. झ. च. गणास्तथा.

[पूजयित्वा ततो विष्णुमामक्य च पिनाकिनम् ॥ ब्रह्मेन्द्रादीन्पुरस्कृत्य नाकपृष्ठं ययुस्तदा] ॥ २१ ॥
 धनू रुद्रस्तु संकुद्रो विदेहेषु महायशाः ॥ देवरातस्य राजर्षेर्ददौ हस्ते ससायकम् ॥ २२ ॥
 [तदनुर्देवरातोपि शिरसा गृह्य पूजयत् ॥ भग्नं तन्मनुजश्रेष्ठ त्वया पैनाकमुत्तमम्] ॥ २३ ॥
 इदं च वैष्णवं राम धैनुः परपुरंजयम् ॥ ऋचीके भार्गवे प्रादाद्विष्णुः संन्यासमुत्तमम् ॥ २४ ॥
 ऋचीकस्तु महातेजाः पुत्रस्याप्रतिकर्मणः ॥ पितुर्मम ददौ दिव्यं जमदग्नेर्मात्मनः ॥ २५ ॥
 न्यस्तं शस्त्रे पितरि मे तपोबलसमन्विते ॥ अर्जुनो विदधे मृत्युं प्राकृतां बुद्धिमास्थितः ॥ २६ ॥
 वधमप्रतिरूपं तु पितुः श्रुत्वा सुदारुणम् ॥ [अर्मणो मे महानासीत्सर्वलोकभयप्रदः ॥
 शास्त्रतोऽभिर्हृतो विप्रैर्यथा हृतमुखे प्रभुः] ॥ २७ ॥
 अशक्रुवान्स तं क्रोधं धनुर्गृह्य परं शुभम्] ॥ सत्रमुत्सादयत्रोषाज्जातं जातमनेकशः ॥ २८ ॥
 पृथिवीं चाखिलां प्राप्य कश्यपाय महात्मने ॥ गेह्यस्त्रान्ते तदा राम दक्षिणां पुंष्यकर्मणे ॥ २९ ॥
 दत्त्वा महेन्द्रनिलयस्तपोबलसमन्वितः ॥ [स्थितोऽसि तस्मिन्स्थित्यन्वे सुसुखं सुरसेविते ॥ ३० ॥
 अद्य तूत्तमवीर्येण त्वया राम महाबल] ॥ श्रुतवान्धनुषो भेदं ततोऽहं हृतमागतः ॥ ३१ ॥
 तैदिदं वैष्णवं राम पितृपैतामहं महत् ॥ क्षत्रधर्मं पुरस्कृत्य गृहीष्व धनुरुत्तमम् ॥ ३२ ॥

रक्षयः तेषांगणाः वैखानसवालखिल्यादयः । “भू-
 यसांस्याद्गुलीयस्य” इतिन्यायेन तज्ज्ञानंनपक्षपातमू-
 लं नवाभ्रान्तिमूलमितिभावः । एतेन “एकएवरुद्रो
 नद्वितीयायतस्ये” इत्यादिश्रुतिः “नकिरिन्द्रत्वदुत्तरः”
 इत्यादिववितरापेक्षयाश्रेष्ठत्वाभिप्राया । “एकोहवैना-
 रायणमासीत्” इत्यादिश्रुत्युक्तोनारायणापरपर्यायो
 विष्णुरेवपरत्त्वमित्यभिहितं । एतेन समचद्रेकेणकदा-
 चिद्रुद्रस्यपराजयोनदोषायेतिकेनचिदुक्तंप्रत्युक्तं । त-
 मोऽभिभवस्यैवापरत्वनियामकत्वात् । इन्द्रजिता रा-
 मपराजयस्तु अदृश्यो न शब्दबोधेनवध्यइतिधर्मप्र-
 वर्तनाय । धर्मसंस्थापनायहि तदवतारइत्युक्तं । अत्र
 तु स्वरूपतएवरुद्रस्यपराजयः । किंच रुद्रपराजयस्य
 तमःकृतत्वे देवानामधिकत्वबुद्धिर्नस्यादेव । अयं वध-
 नुर्मन्त्रो दक्षयज्ञान्तइतिबोध्यं । अन्यथा “दक्षयज्ञ-
 वधेपूर्वधनुरायम्यवीर्यवान्” इत्यादिना दक्षयज्ञान्ते
 रुद्रोदेवानांधनुर्वदावित्युक्तंविरोध्येत । अत्रेदमेवधनु-

स्त्रिपुरप्रमित्युक्तत्वादेतद्विरुद्धं मेरुधनुश्च पुराणान्तरो-
 क्तमनादरणीयं । ननु पूर्वदक्षयज्ञान्तेरुद्रोदेवेभ्योधनु-
 र्दत्तवानित्युक्तं पुनश्चदेवरातायरुद्रोदत्तवानित्युक्तं वि-
 श्रामिप्राश्रमे मुनिभिर्यज्ञेजनकायदेवाददुरित्युक्तं अ-
 नसूयासमीपेसीतया अनकाय वरुणेनदत्तमित्युक्तं ।
 कथमिदंसंगच्छते । श्रूयतां । पूर्वदेवास्त्रिपुरवधायवि-
 श्वकर्मणा निर्मितं धनूरुद्रायददुः । तदक्षयज्ञान्ते वि-
 रोधेविष्णुहुंकारेणजुंभितं देवैः प्रार्थितोरुद्रोदेवरातस्य
 हस्तं दत्तवान् । ततःप्रभृति न्यासमावेनमैथिलेषुवर्त-
 मानं तत्स्वत्वेनदेवावरुणेनजनकायादापयमितिक्रमः ।
 तेनदक्षयज्ञान्तेधनुर्दानवचनं देवैर्जनकस्ययज्ञफलत्वे-
 नदानवचनं वरुणेनदत्तत्ववचनंच समस्यसंभवति
 ॥ २०—२५ ॥ अर्जुनः कार्तवीर्यार्जुनः ॥ २६—२७ ॥
 अनेकशः त्रिस्तम्भकृत्वः ॥ २८—३१ ॥ उत्तमं अ-
 शिथिलमित्यर्थः । पितृपैतामहं पितृपितामहकमाया-
 तं । उत्तरपदवृद्धिरार्थः । क्षत्रधर्ममिति ब्राह्मणवचनश-

ली० प्राकृतां तामसी । देहात्मबुद्धिमित्यर्थः ॥ २६ ॥ ति० उत्सादवं उत्सादितवान् । अहभावार्थः ॥ २८ ॥ इति
 पञ्चसप्ततितमसर्गः ॥ ७५ ॥

[पा०] १ अयंश्लोकः ख. च. छ. दृश्यते. २ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. ३ क. ख. च. धनुस्तेनसमप्रगम्. अ. धनुः
 परमभासरम्. ४ ग. न्यस्तशस्त्रेचपितरि. क. ख. न्यस्तशस्त्रे. ५ च. छ. विदधेत्तत्र. ६ इदमर्थत्रयं ख. दृश्यते. ७ क. क.
 ज. झ. व. क्षत्रमुत्सादयम्. ट. क्षत्रमुत्सादयजोवात्. ८ ट. लखिलांप्राप्य. ख. चाखिलांप्रादां. ९ क. झ. यज्ञस्थान्तेऽददंराम.
 ख. स्थान्तेऽददां. अ. ददौराम. १० ज. पुंष्यकर्मणाम्. ११ अयंश्लोकः ख. दृश्यते. १२ क—छ. झ. व. श्रुत्वातुधनुषोभेदं.
 ख. ग. श्रुत्वातुधनुषोभेदंविस्मयानोनभस्तले । भाषतादेवसङ्गानांततोऽहं हृतमागतः. १३ ख. छ. झ. अ. तदेववैष्णवं.

योजयस्व धनुश्छेदे शरं परपुरंजयम् ॥ वदि शक्रोपि काकुत्स्थ इन्द्रं दास्यामि ते ततः ॥ ३३ ॥
इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाण्डे पञ्चसप्ततितमः सर्गः ॥ ७५ ॥

षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

रामेणपरशुरामप्रतिस्वशरस्यलक्ष्यमेव नमिसमाभिधानेन लक्ष्यविकल्पपूर्वकं तत्प्रदर्शनचोदना ॥ १ ॥ रामेणभार्गवशामवच-
मात्तदीयलोकेषुशरविमोचनम् ॥ २ ॥ आमदभ्येनसुरादिसमक्षरंरामस्यसाक्षात्पारावणस्यावधारणोक्तिपूर्वकंमहेन्द्रमर्हीधरंमति-
गमनम् ॥ ३ ॥

श्रुत्वौ तज्जामदभ्यस्य वाक्यं दाशरथिस्तदा ॥ गौरवाद्यञ्जितकैथः पितु राममथाब्रवीत् ॥ १ ॥
श्रुतवानसि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव ॥ अनुब्रूयामहे ब्रह्मन्पितुरानृण्यमास्थितः ॥ २ ॥
वीर्यहीनमिवाशक्तं क्षत्रधर्मेण भार्गव ॥ अवजानासि मे तेजः पश्य मेऽद्य पराक्रमम् ॥ ३ ॥
इत्युक्त्वा राघवः क्रुद्धो भार्गवस्य शरासनम् ॥ शरं च प्रतिजग्राह हस्तालघुपराक्रमः ॥ ४ ॥
आरोप्य संधनू रामः शरं सज्यं चकार ह ॥ जामदग्न्यं ततो रामं रामः क्रुद्धोऽब्रवीद्वचः ॥ ५ ॥
ब्राह्मणोसीति पूज्यो मे विश्वामित्रकृतेन च ॥ तस्याच्छक्तो न ते राम मोक्षं प्राणहरं शरम् ॥ ६ ॥
इमां पौदगतिं राम तपोर्वलसमार्जिताम् ॥ लोकान्प्रतिमान्वा ते हनिष्यामि यदिच्छसि ॥ ७ ॥

कइतिमाम्रहीत्यर्थः ॥ ३२ ॥ यदिराक्रोषि तावतापि
नत्वामुञ्चामि अपितु ततः अनन्तरं इन्द्रयुद्धंदास्या-
सि । वीर्यपरीक्षणार्थमिदमितिभावः ॥ ३३ ॥
इतिश्लोकेविन्दुराजधिरथिते श्रीमद्रामायणभूषणेम-
णिमञ्जीराख्यानेबालकाण्डव्याख्याने पञ्चसप्ततितमः
सर्गः ॥ ७५ ॥

अथ जामदग्न्यगर्वनिर्वापणषट्सप्ततितमे—श्रुत्वे-
त्यादि । पितुर्गौरवादिति पितुःसन्निधिगौरवादित्यर्थः ।
यञ्जिता नियमिता कथा उचैःकथनं येन सतथा ॥ १ ॥
पितुरानृण्यं पितृभ्रातृक्षत्रवधेनपितृवैरशुद्धिजास्थितः
सन् यत्कर्म त्रिस्तप्तकृत्वःक्षत्रवधरूपं कृतवानसि तच्छ्रु-

तवानसि । तदनुब्रूयामहे अनुब्रूमः । अवश्यंशु-
रेणवैरशुद्धेःकर्तव्यत्वान् । कर्तरियगार्हः ॥ २ ॥ वीर्यहीनं
अतएवक्षत्रधर्मेणप्राप्तधनुर्ग्रहणयुद्धादावशक्तमिव स-
न्यमानो यन्मां अवजानासि क्षत्रधर्मपुरस्कृत्येत्यादिना-
ऽवमानंकृतवानसि तज्जानुब्रूयामहे । “अस्वदोद्वयोश्च”
इतिचकारादेकस्मिन्बहुवचनं । अतः तेजः परपरिम-
वासहनं । पराक्रमम् स्वशक्त्यापराभिभवानंच पश्य
॥ ३—५ ॥ विश्वामित्रकृतेन विश्वामित्रकृतलोहेन ।
विश्वामित्रभगिन्यासत्यवत्यामृचीकाज्जातोऽभमग्निः
तस्यपुत्रःपरशुरामइतिविश्वामित्रसंबन्धेनेत्यर्थः ॥ ६ ॥
ते तुभ्यं प्रादयोर्गतिं गमनं । लोकान् लोकप्राप्तिं ।
यदिच्छसि अनयोर्मध्येयदिच्छसितद्वयार्थः । यदी-

श्री० अनुब्रूयामहे पितुरानृण्यंपुत्राणांकर्तव्यमिति भवत्कृतक्षत्रविशसनंसहामहइत्यर्थः । क्षत्रियसाधारण्येनमदवह्मनंसहामह
इतिभावः ॥ २ ॥ शि० अशक्तं ब्राह्मणोद्देश्यकतिभावणसंबन्धिसामर्थ्यरहितं ॥ ३ ॥ ति० धनुः चातभार्गवनिष्ठावैष्णवीधार्मिक ।
जग्राह । तदुक्तपाद्ये “इत्युक्त्वादेविष्यव्याशक्तयातद्व्रतयासह । जग्राहवैष्णवंबापंविनयेनचलीलया” इति । अत्रायमेवक्ष्यति
“निर्वीर्यो जामदग्नोसौ” इति । लघुश्रीपराक्रमोयस्यसः । शि० क्रुद्धः क्रुध्यंस्त्राश्रितकोपेजहाद्विहापयतीतितथा । वरायुधं
चापं । शरंचप्रतिसंश्लेष्य गृहीत्वा । धनुरारोप्यशरं सज्यं ज्यासंयुक्तं चकार ॥ ४ ॥

[पा०] १ ग. घ. झ यदिराक्रोषि. २ ख. तेतदा. ३ ग. तच्छ्रुत्वाजामदभ्यस्य. च. छ. झ. न. श्रुत्वातुजामदभ्यस्य. ४ घ.
कथोजामदभ्यमथाब्रवीत्. ५ ज. ट. कृतवानसि यत्कर्म कृतवानसि भार्गव. ६ क. ग. घ. च. छ. ज. रात्रुण्यमास्थितम्. ७ क.
भाराम. ८ क—घ. च—ड. वरायुधम्. ९ झ. धनुश्चप्रतिजग्राह. क—घ. च. छ. ज. घ. ट. शरंचप्रतिसंश्लेष्य. १० ज. तद-
नूरासः. ११ क. ख. घ. छ. झ. न. क्रुद्धोऽब्रवीद्वचम्. १२ क. ग. घ. मेपूज्यः. १३ घ. नमेराम. १४ ख. घ. मोक्षेप्राणहरं
शरम्. १५ क—घ. च. छ. झ. न. ट. वालव्रतिराम. १६ घ. च. ज. घ. समार्जिताम्. झ. ट. समर्जितान्. १७ घ. नप्रति-
मेयान्वा. क. ख. ग. च—ड. नप्रतिमान्वापि. १८ क. च. छ. झ. न. हनिष्यामीतिमेमति. ख. हरिष्यामियदिच्छसि.

न ह्ययं वैष्णवो दिव्यः श्वरः परपुरञ्जयः ॥ मोर्धः पतति वीर्येण बलदर्पविनाशनः ॥ ८ ॥
 [इति सुवति काकुत्स्थे मार्गवं प्रति रोषिते ॥ शतक्रतुमुखा देवाः पुरस्कृत्य शतक्रतुम्] ॥ ९ ॥
 वरायुधधरं रामं द्रष्टुं सर्षिणगाः सुराः ॥ पितामहं पुरस्कृत्य समेतार्त्तत्र सङ्गमः ॥ १० ॥
 गन्धर्वाप्सरसश्चैव सिद्धचारुणकिनराः ॥ यक्षराक्षसनागाश्च तद्द्रष्टुं महद्भुतम् ॥ ११ ॥
 जडीकृते तदा लोके रामे वरधनुर्धरे ॥ निर्वीर्यो आमदभ्योसौ रामो राममुदैक्षत ॥ १२ ॥
 तेजोभिर्हतवीर्यत्वाज्जामदभ्यो जडीकृतः ॥ रामं कमलपत्राङ्गं मन्दमन्दमुवाच ह ॥ १३ ॥
 [रामराम महानाहो शृणु राम मयेरितम् ॥ राजसूये कृते पूर्वं यज्ञे दक्षरथात्मज] ॥ १४ ॥
 कश्यपाय मया दत्ता यदा पूर्वं वसुन्धरा ॥ मिषये मे न वत्स्यमिति मां कश्यपोऽब्रवीत् ॥ १५ ॥
 सोऽहं गुरुवचः कुर्वन्पृथिव्यां न वसे निशाम् ॥ कृता प्रतिज्ञा काकुत्स्थ कृता भूः कश्यपस्य हि ॥ १६ ॥
 तदिमां त्वं गतिं वीर हन्तुं नार्हसि राघव ॥ मनोजवं गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ १७ ॥
 लोकास्त्वप्रतिमा राम निर्जितास्तपसा मया ॥ जहि ताञ्छ्वरमुख्येन मां भूत्कालस्य पर्ययः ॥ १८ ॥
 अक्षयं मधुहन्तारं जानामि त्वां सुरोत्तमम् ॥ अनुषोख परामर्शात्स्वेस्ति तेऽस्तु परंतप ॥ १९ ॥
 एते सुरगणाः सर्वे निरीक्षन्ते समागताः ॥ त्वामप्रतिमकर्माणमप्रतिद्वन्द्वमाहवे ॥ २० ॥
 न चेयं ममै काकुत्स्थ व्रीडा भवितुमर्हति ॥ त्वया त्रैलोक्यनाथेन यदैह विमुक्षीकृतः ॥ २१ ॥

च्छसीतिपाठोयुक्तः । उभयथाप्रतिबद्धः कचिसिद्धेभ-
 लोकपीडयेदितिरामस्यहृदयं ॥ ७ ॥ वीर्येण स्वश-
 क्षया । मोघोनपतति लक्ष्यमभित्वानतूष्णीपततीत्यर्थः
 ॥ ८—९ ॥ वरायुधेत्यादि । रामं तन्महद्भुतकर्मच-
 द्रष्टुं समेतार्त्तइत्यन्वयः ॥ १०—११ ॥ लोके जने ।
 जडीकृते स्तब्धे । निर्वीर्यः निर्गतवैष्णवतेजाः । त-
 थाश्वपुराणान्तरं “ततः परशुरामस्य देहभिर्गित्यवैष्णव-
 म् । पश्यतां सर्वदेवानां तेजो राममुपाविशत्” इति । उ-
 दैक्षत विस्मितइतिशेषः ॥ १२ ॥ उवाच प्रभोत्तरमि-
 तिशेषः ॥ १३—१४ ॥ कश्यपायेत्यादि । यदाब्रवीत्-

दाप्रभृति नवसइत्यन्वयः । गुरुवचः कश्यपवचः ।
 कुर्वन् परिपालयन् । कृताइत्यत्राह—कृतेति । हिशब्दः
 प्रसिद्धौ । यतः सर्वप्रसिद्धतया भूः कश्यपस्य स्वत्वे-
 नकृता स्वद्विषये न वत्स्यामीतिप्रतिज्ञाचकृता तस्यादि-
 त्यर्थः ॥ १५—१६ ॥ गतिं गमनं ॥ १७ ॥ लोकहननं-
 नामलोकदानप्रतिबन्धः । मूर्तस्यवाजमूर्तस्यवाक्यार्थस्य-
 प्रतिहननमेव रामशरस्यापेक्षितमितिभावः ॥ १८ ॥ अक्ष-
 यं निर्विकारं मधुहन्तारं विरोधिनिरसनशीलं । अने-
 न “नम्रज्ञानेशानः” इतिमहोपनिषदुपबृंहिता । पराम-
 र्शान् ग्रहणान् ॥ १९—२० ॥ इयं त्वयाविमुक्षीकृतिः ।

ति० तद्द्रष्टुंआगताइतिशेषः ॥ ११ ॥ ति० तपसा यज्ञादिरूपेण । निर्जिताः अर्जिताः । अत्रपुण्यार्जितलोकहननाश्वनुज्ञया-
 ऽस्त्यतल्लल्लङ्घ्यम् । रामस्यलोकदानप्रतिबन्धयोस्त्वातत्त्वदर्शनेनपरेशलबोधनं च । पापेपि । “शतयज्ञकृतं पुण्यं तदस्मायन्मवे-
 दयत्” इति ॥ १८ ॥ ति० यतः “उतामृतलसेशानः” इतिश्रुतिप्रसिद्धं ब्रह्मैवमित्याह—यस्यस्यमिति । अक्षयं अनापन्तं
 केनापिपराजयनेनतुमशक्यं च ॥ १९ ॥ ति० इयं स्वद्विषयेअशक्तिः । विमुक्षीकृतस्वशक्त्योःस्वस्मिन्भोजनेनाशक्तःकृतः । एतेन स्वस्य
 भगवदंशत्वं रामस्यवपूर्णभगवदवतारत्वं सूचितं । स्वातिरिक्तेनविमुक्षीकरणेहिम्रीडा ननुस्वात्मनामाययातथाकरणे इतिभावः ।

[पा०] १ घ. असोषोप्रतिवीर्येण. २ ग. परदर्पविनाशन. ३ इदमर्थं क. ख. इदमेत. ४ इदमर्थं क. इदमेत. ५ अ.
 परवीर. ६ क. ख. च. छ. झ. ञ. ट. सान्नसर्वेश. ७ घ. चारणपुष्पाः. ८ ड. किनरचारणाः. ९ क. ख. आमदभ्योष.
 १० च. छ. झ. न. तेजोभिर्गतवीर्यत्वात्. क. ख. ग. ट. तेजोभिर्हतवीर्यत्वात्. घ. ततोभिर्हतवीर्येण. ११ ख. च. झ. मन्दम-
 न्दमुवाच. १२ अयंश्लोकः क. दृश्यते. १३ अ. ट. यथापूर्वं वसुंधरा. घ. महतीर्यवसुंधरा. १४ क. ख. च. छ. झ. न.
 ट. तदाप्रतिकुत्स्थ. ग. इतिप्रतिज्ञाकाकुत्स्थ. ङ. च. तदाप्रतिज्ञाकाकुत्स्थ. १५ क. च. छ. झ. न. ट. कृतानेकश्यपस्य.
 ख. ग. घ. कृतानेकश्यपस्य. १६ च. छ. तदिमांमहतिवीर. घ. यदिमांतांमहतिवीर. य. तामिमांमहतिराम. झ. तामिमांमह-
 तिवीर. १७ क. वीर. १८ ट. तपसानिर्जितामया. १९ घ. ज. माभूत्कालविपर्ययः. २० च. छ. झ. अ. सुरेश्वरम्. २१ अ. मेऽस्तु. २२ ट. रामकाकुत्स्थ. २३ अ. यदाहं.

शरमप्रतिमं राम मोक्षमहसि सुव्रत ॥ शरमोक्षे गमिष्यामि महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २२ ॥
 तथा ब्रुवति रामे तु जामदग्नये प्रतापवान् ॥ रामो दाशरथिः श्रीमन्निषेध शरमुत्तमम् ॥ २३ ॥
 सै हतान्दश्य रामेण सैल्लोकांस्तपसाऽऽर्जितान् ॥ जामदग्न्यो जगामाशु महेन्द्रं पर्वतोत्तमम् ॥ २४ ॥
 ततो चितिमिराः सर्वा दिशश्चोपदिशस्तथा ॥ सैराः सर्षिगणा रामं प्रशशंसुरुदीयुधम् ॥ २५ ॥
 रामं दाशरथिं रामो जामदग्न्यः प्रशस्य च ॥ ततः प्रदक्षिणं कृत्वा जगामात्मगतिं प्रभुः ॥ २६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये बालकाण्डे षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥

गतेजामदग्न्ये रामेण तद् वैष्णवधनुषो वरुणहस्ते प्रदानम् ॥ १ ॥ मार्गे वसिर्गमनश्रवणहृदयेन दशरथेन सेनादीनामयोध्यां प्रति
 गमनघोदना ॥ २ ॥ पौरैर्बादिश्रवणोपपुरस्सरं प्रत्युद्गम्यमानेन दशरथेन रामादिभिः सहायोध्याप्रवेशः ॥ ३ ॥ रामादिभिश्चतु-
 र्भिः स्वस्वजायाभिः सह स्वस्वभवनेषु सुखविहरणम् ॥ ४ ॥ ततः कतिपयकालानन्तरं भरतमातुलेन युधाजित्वा दशरथा नुमत्या भर-
 तशत्रुभयोः स्त्रपुरं स्थानयनम् ॥ ५ ॥ श्रीरामेण पित्राज्ञायां प्राजापालनपूर्वकं श्रीसीतया सह स्वनगरे सुखविहरणम् ॥ ६ ॥

गते रामे प्रशान्तात्मा रामो दाशरथिर्धनुः ॥ वरुणाश्रमेयाय ददौ हस्ते सैसायकम् ॥ १ ॥
 अभिवाद्य ततो रामो वसिष्ठप्रमुखानृषीन् ॥ पितरं विह्वलं दृष्ट्वा प्रोवाच रघुनन्दनः ॥ २ ॥
 जामदग्न्यो गतो रामः प्रयातु चतुरङ्गिणी ॥ अयोध्याभिमुखी सेना त्वया नाथेन पालिता ॥ ३ ॥
 [संदिशस्व महाराज सेनां त्वच्छासने स्थिताम् ॥ शासनं काङ्क्षते सेना चातकालिर्जलं यथा] ॥ ४ ॥
 रामस्य वचनं श्रुत्वा राजा दशरथः सुतम् ॥ बाहुभ्यां संपरिष्वज्य मूर्ध्नि चाग्राय राघवम् ॥ ५ ॥
 गतो राम इति श्रुत्वा हृष्टः प्रभुदितो नृपः ॥ पुनर्जातं तदा मेने पुंश्चमात्मानमेव च ॥ ६ ॥
 चोदयामास तां सेनां जगामाशु ततः पुरीम् ॥ ७ ॥

श्रीडा लज्जा ॥ २१ ॥ शरमोक्षे सति । अहं दृष्टशर-
 लक्ष्यस्वार्जितलोकगतिः ॥ २२—२३ ॥ दृश्य दृष्ट्वा ।
 लोकान् इतान् लोकप्राप्तिहेतुकर्माणि विफलीकृतानी-
 त्यर्थः ॥ २४—२५ ॥ आत्मगतिं स्वस्थानं ॥ २६ ॥ इति
 श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिम-
 श्रीरामायणे बालकाण्डव्याख्याने षट्सप्ततितमः
 सर्गः ॥ ७६ ॥

अथस्वपुरं प्राप्य सीतयारामः सुखमुवासेत्याह सप्तति-
 तमे—गतइत्यादि । रामे परशुरामे । वरुणाय न्यासस्वे-
 नेति शेषः । अप्रमेयाय अदृश्यायेत्यर्थः ॥ १ ॥ विह्व-
 लं परवशं । अनेन परशुरामेण कृतां परत्नसूचिकांस्तु-
 तिं वरुणाय धनुर्दानं च दशरथो न ज्ञातवानिति गम्यते
 ॥ २ ॥ चतुरङ्गिणीति “प्रातिपदिकान्तनुम्” इत्या-
 दिना गत्वं ॥ ३—४ ॥ रामस्येत्यादिश्लोकद्वयमेका-
 न्वयं । रामस्य वचनं श्रुत्वा विह्वलतया अस्पष्टं वचनं श्रु-
 त्वा । गतो राम इति श्रुत्वा क्रमेण पुनः स्पष्टं श्रुत्वेत्यर्थः ।

एतद्व्यवहारप्रयोजनं च दशरथादशरथादीनामिति स्वरूपमोचनं रामस्य पूर्णतेजोवस्वसंपादनं चेति भाति । वैष्णवतेजसोऽनेनान्यप्रसत्तेराव-
 गवधस्य दुष्करत्वात् । एतदर्थमेव रावणवधेच्छुदेवगन्धर्वादीनां प्रभुमागमनं पूर्वमुक्तं ॥ २१ ॥ ति० दाशरथिप्रदक्षिणीकृत्य अन्त-
 र्यामित्वेन ज्ञानात्प्रदक्षिणकरणं क्षत्रियत्वाच्च तस्य प्रणत्यकरणं कायेनेति बोध्यं ॥ २६ ॥ इति षट्सप्ततितमः सर्गः ॥ ७६ ॥

ति० वरुणस्याप्रमेयत्वं भगवत्साक्षाद्भविष्याप्रदत्वात् । इदंच तैत्तिरीयोपनिषदि स्पष्टं ॥ १ ॥ ति० पितरं चाभिवाद्य विकलं
 धीनां पक्षिणां कलं स्वस्वनीयगमनं यस्मिन् तं सायंकालं । दृष्ट्वा प्रोवाच ॥ २ ॥

[पा०] १ ख. ज. अ. गमिष्येऽहं. २ ज. विहतान्दश्य. ३ ज. तौल्लोकांस्तपसा. ४ ख. क्षविदिश. ५ घ. देवास्त-
 र्षिगणाः. ६ ज. ट. मुद्वान्विता. झ. प्रपूजितः. ७ घ. घ. छ. अ. प्रशस्यह. ८ क—घन. झ. प्रदक्षिणीकृत्य. ९ क—छ.
 झ. अ. ट. महायथाः. १० क. झ. ट. विकलं दृष्ट्वा. ११ अयं श्लोकः ख. ग. ज. दृश्यते. १२ ग. घ. ट. तद्वचनं श्रुत्वा. क.
 चवचनं श्रुत्वा. ख. वृचनः. १३ घ—छ. झ. अ. मूर्धुपाग्राय. १४ क. सुतानात्मान. ख. पुत्रांश्चात्मान.

पताकाध्वजिनीं रम्यां तुर्योद्दृष्टनिनादिताम् ॥ सित्तराजपथां रम्यां प्रकीर्णकुसुमोत्कराम् ॥ ८ ॥
 राजप्रवेशसुमुखैः पौरैर्मङ्गलवादिभिः ॥ संपूर्णां प्राविशद्राजा जनौघैः समलंकृताम् ॥ ९ ॥
 पौरैः प्रत्युद्गतो दूरं द्विजैश्च पुरवासिभिः ॥ पुत्रैरनुगतः श्रीमान् श्रीमद्विभू महायज्ञाः ॥ १० ॥
 प्रविवेश गृहं राजा हिमवत्संदर्श पुनः ॥ ननन्द सैन्यो राजा गृहे कामैः सुपूजितः ॥ ११ ॥
 कौसल्या च सुमित्रा च कैकयी च सुमध्यमा ॥ वधूप्रतिग्रहे युक्ता याश्चान्या राजयोषितः ॥ १२ ॥
 [रामं च लक्ष्मणं चैव शत्रुघ्नं भरतं तथा ॥ आर्चयन्मङ्गलाशीभिर्मङ्गलैरभ्यपूजयन् ॥
 उपाहारैश्च संहृष्टाः कुमारानभिपूज्य च] ॥ १३ ॥

ततः सीतां महाभागामूर्मिलां च यशस्विनीम् ॥ कुशध्वजसुते चोभे जगद्गुरुपत्नयः ॥ १४ ॥
 मङ्गलालापनैश्च शोभिताः क्षौमवाससः ॥ देवतायतनान्याश्च सर्वास्ताः प्रत्यपूजयन् ॥ १५ ॥
 अभिवाद्याभिवाद्यांश्च सर्वा राजसुतास्तदा ॥ ['स्वस्व'ं गृहमथासाद्य कुबेरभवनोपमम् ॥ १६ ॥
 गोभिर्घनैश्च धान्यैश्च तर्पयित्वा द्विजोत्तमान्] ॥ रेमिरे मुदितैः सर्वा भर्तृभिः सहिता रहः ॥ १७ ॥
 कुमाराश्च महात्मानो वीर्येणाप्रतिमा भुवि ॥ कृतदाराः कृतास्त्राश्च सधनाः ससुहृज्जनाः ॥ १८ ॥
 शुश्रूषमाणाः पितरं वर्तयन्ति नरर्षभाः ॥ [कालेकाले तु नीतिज्ञास्तोषयन्तो गुरुं गुणैः] ॥ १९ ॥
 कस्यचित्त्वथ कालस्य राजा दशरथः सुतम् ॥ [अभिवादयितुं प्राप्तं श्यामं कमललोचनम्] ॥
 अकृष्टकारिणं शूरं परसैन्यविमर्दनम् ॥ २० ॥

विनयं देहयोगेन संप्राप्तमिव संस्थितम् ॥ भरतं कैकयीपुत्रमब्रवीद्रघुनन्दनः ॥ २१ ॥
 अयं कैकयराजस्य पुत्रो वसति पुत्रक ॥ त्वां नेतुमागतो वीरं युधाजिन्मातुलस्तव ॥ २२ ॥
 [* प्रार्थितस्तेन धर्मज्ञ मिथिलायामहं तदा ॥ ऋषिमध्ये तु तस्य त्वं ग्रीतिं कर्तुमिहाहसि *] ॥ २३ ॥

दृष्टः युलकितः ॥ ५—७ ॥ रम्यामिति पुनरुक्तिस्त-
 तद्विशेषणकृतरमणीयत्वाभिप्रायेण पताका । ध्वजपटः ।
 ध्वजः दण्डः । पताकान्विता ध्वजा अस्यां सन्तीति
 पताकाध्वजिनी । द्विषदीर्घध्वजभेद इत्यप्याहुः ।
 उद्दृष्टमिति भावे निष्ठा । तुर्योद्दृष्टेण संजातनिनादासि-
 त्यर्थः ॥ ८ ॥ राजप्रवेशेन सुमुखैः विकसन्मुखैः ।
 मङ्गलं आशीर्वचनं वक्तुंशीलमेधामस्तीति मङ्गलवादि-
 भिः ॥ ९—१० ॥ जनः सम्बन्धिजनः । गृहे स्थितैरि-
 ति शेषः । काम्यन्त इति कामाः विषयभोगपरिकराः तैः
 ॥ ११ ॥ वधूनां स्तुषाणां प्रतिग्रहे उपचारे स्वस्वा-
 न्तःपुरानयने वा । "वधूर्जायास्तुषा" इत्यमरः । युक्ता

आसक्ताः । आसन्नितिशेषः ॥ १२—१३ ॥ जगद्गुरुः
 अन्तःपुरं प्रावेशयन् ॥ १४ ॥ मङ्गलालापनैः स्वस्ति-
 वाचनैः । शोभिताः । मङ्गलालंभनैरिति पाठे आलंभ-
 नं चन्दनचर्चा । देवतायतनानि गृहदेवतानामर्चागृ-
 हाणि । प्रत्यपूजयन् गन्धपुष्पादिमिरपूजयन् । आय-
 तनपूजामात्रे स्त्रीणामधिकारादिति भावः ॥ १५ ॥
 सर्वा अभिवाद्य सर्वारैरिति इत्यन्वयः ॥ १६—१८ ॥
 वर्तयन्ति अनुवर्तयन्ति स्म ॥ १९ ॥ कस्यचित्त्वथका-
 लस्य कस्मिंश्चित्काले गते सति ॥ २०—२१ ॥ मातुल-
 स्तवेति अतो गच्छेति न्यञ्जनापृत्त्योक्तिः पुत्रविरहका-

ति० होमैः गृहप्रवेशनीयहोमैः ॥ १५ ॥

[पा०] १ च. छ. ज. अ. ट. मङ्गलपाणिभिः. २ ख. स्वपुरवासिभिः. ३ क. ख. शूरैः. ४ क. ख. च—ट. तद्विशेषप्रियम्.
 ५ च. छ. श. य. ट. स्वजने राजा. ६ इदमर्थत्रयं क. ख. दृश्यते. ७ क. च. छ. श. य. ट. रूपायोषितः. ८ क. मङ्गलाभरण-
 शैव. ख. मङ्गलाभरणैश्चैव घ. मङ्गलालेपनैश्चैव. ज. मङ्गलालंभनैश्चैव. ज. मङ्गलारंभकैश्चैव. ९ च. छ. श. मङ्गलालापनैर्होमैः.
 १ ख. यथाहं प्रत्यपूजयन्. १० ख. शिवाद्यास्ताः. ११ घ. ट. स्तुषा. १२ अर्थश्लोकः ख. ग. ज. दृश्यते. १३ ख.
 गृहसमासाद्य. १४ ख. मुग्धाः. १५ इदमर्थं ख. ग. दृश्यते. १६ इदमर्थत्रयं ख. दृश्यते. १७ ग. घ. ज. ट. प्रवृत्ततमः. ख.
 द्रवुनन्दनम्. १८ क. च. छ. श. य. वीरो. १९ अर्थश्लोकः ख. ग. ज. दृश्यते.

श्रुत्वा दशरथस्यैतद्भरतः कैकयीसुतः ॥ [अभिवाच्य गुरुं रामं परिष्वज्य च लक्ष्मणम्] ॥

गमनायाभिचक्राम शत्रुघ्नसहितस्तदा ॥ २४ ॥

आवृच्छ्य पितरं शूरो रामं चाक्लिष्टकारिणम् ॥ मातृभ्रापि नरश्रेष्ठः शत्रुघ्नसहितो ययौ ॥ २५ ॥

[युधाजित्प्राप्य भरतं सञ्जुघ्नं प्रहर्षितः ॥ स्वपुरं प्राविशद्दीरः पिता तस्य तुतोष ह ॥ २६ ॥

गते च भरते रामो लक्ष्मणश्च मेहाबलः ॥ पितरं देवसंकाशं पूजयामासतुस्तदा ॥ २७ ॥

पितुराज्ञां पुरस्कृत्य पौरकार्याणि सर्वशः ॥ चकार रामो धर्मात्मा प्रियाणि च हितानि च ॥ २८ ॥

मातृभ्यो मातृकार्याणि कृत्वा परमयत्नितः ॥ गुरुणां गुरुकार्याणि कालेकालेऽन्ववैश्रत ॥ २९ ॥

एवं दशरथः प्रीतो ब्राह्मणा नैगमास्तदा ॥ रामस्य शीलवृत्तेन सर्वे विषयवासिनः ॥ ३० ॥

तेषामवित्यशा लोके रामः सत्यपराक्रमः ॥ स्वयंभूरिव भूतानां बभूव गुणवत्तरः ॥ ३१ ॥

रामस्तु सीतया सार्धं विजहार बहूनुतून् ॥ मनस्वी तद्गतस्तस्या नित्यं हृदि समर्पितः ॥ ३२ ॥

प्रिया तु सीता रामस्य दाराः पितृकृता इति ॥ गुणाद्धैपगुणाच्चापि प्रीतिर्भूयोभ्यवर्धत ॥

[हृदेयं चैव जानाति प्रीतियोगि परस्परम्] ॥ ३३ ॥

तर्थात् ॥ २२—२४ ॥ अक्लिष्टं कस्यापि दुःस्वरहितं

यथाभवतितथा कर्तुं शीलमस्त्यस्येतितं ॥ २५—२८ ॥

परमयत्नितः परमं अत्यन्तं यत्नितः श्रुतिस्मृतिमर्या-

दानतिलङ्घी । गुरुकार्याणि गुरुष्वितशुश्रूषादिकार्याणि ।

अन्ववैश्रत परिपालयतिस्मेत्यर्थः ॥ २९ ॥ एवं एता-

दृशेन शीलवृत्तेन । नैगमाः दण्डिजः ॥ ३० ॥ नके-

षलंशीलवृत्तेन किंतुसर्वैरपिगुणैरित्याशयेनाह—तेषा-

मिति । तेषां ब्राह्मणादीनामप्ये ॥ ३१ ॥ एवं धर्मप-

रतारामस्योक्त्वा धर्माविरुद्धकामाभिरतिदर्शयति—

रामस्त्वित्यादिनाभोक्तुमुद्यमेन । रामस्तु । तुशब्देनपू-

र्वस्माद्वैलक्षण्यमुच्यते । पितृशुश्रूषणधर्मप्रवर्तनेदेवता-

राधनादिकंहिपूर्वमुक्तं । सएवंकर्तासंप्रतिवात्स्यायन-

मभ्यस्यकामतत्त्वपरोभूत् । सीतया अयोनिजया । “सह-

युक्तेऽप्रधाने” इतिपृथीया । स्वाभाविकसौन्दर्यसम्प-

त्तैवावतीर्णापि भोगस्रोतस्यप्रधानाभूदिति रामस्यप्रा-

प्त्यतिशयःप्रदर्शितः । विजहार । परस्मैपदेनफलप-

र्यवसायितोच्यते । “स्वरितभितः कर्त्रभिप्रायेक्रिया-

फले” इतिविहाररूपक्रियाफलस्यकर्तृगामित्वेद्वात्मने-

पदमेवभवेत् । तथाच चिरतरविहारोपिभोगोपोद्घात-

केलितानातिशेवइतिभावः । बहूनुतून् । अत्यन्तसंयो-

गेद्वितीया । तथा भोगनैरन्तर्यसूच्यते । बहूनुतू-

नित्युक्तं नतुवत्सरानिति । तेनतत्तद्वत्चितभोगोपकरणै-

र्भोगान्सबुभुजइत्युक्तं । मनोस्थास्तीतिमनस्वी । भू-

मायैवत्वर्थीयः । तथाच संश्लेषदशायांसीतासंकल्पम-

प्यतिशय्य भोगस्रोतःप्रवर्तयितेत्यर्थः । नित्यंतद्गतः

तस्यांगतः । “सप्तमी—” इतियोगविभागात्समासः ।

जातिगुणवदपृथक्सिद्धतयातदेकरसोभूदित्यर्थः । सर्व-

दातदासक्तचित्तोऽभूदितिभावः । तस्याहृदिनित्यंसम-

र्पितः सीतापिरामकृततत्ताद्यापारेणवशीकृता तदायत्त-

चित्ताऽऽसीन् । नित्यं सुचिरंभोगेपि सद्यस्संगत्तेवनि-

रवधिकप्रेमभारभरिताऽभूदित्यर्थः ॥ ३२ ॥ नित्यंत-

द्गतइत्यत्रहेतुमाह—प्रियात्विति । तुरवधारणे । पितृ-

कृतादाराइतिहेतोरेव रामस्यसीताप्रियासीन् । तर्हिसी-

तावैलक्षण्यमकिंचित्कर्तृ नेत्याह । गुणान् भर्तृशुश्रूषणा-

विगुणान् । रूपस्य देहस्य । गुणान् सौन्दर्यात् । अ-

पिशब्दोऽनुक्तसमुच्चयार्थः । आभिजात्यादिभिश्च । प्री-

तेषांचन्द्रणांपुत्राणामप्येसत्यपराक्रमोरामएवातियक्षाः । भूतानामप्येस्वयंभूरिवगुणवत्तरोबभूवेत्यन्वयः । शि० स्वयंभवति
प्रादुर्भूततांप्राप्नोतीतिस्वयंभूः रामः । लोकेभूतानां प्रादुर्भावप्राप्तानामप्ये अतियक्षाः गुणवत्तरश्च बभूव । इत्यर्थः ॥ ३१ ॥

[पा०] १ इदमर्थः क. ख. ग. दृश्यते. २ क. ष. ड. नीरो. ३ अमंलोकः क. ख. क. च. छ. झ. ष. ट. दृश्यते.
४ क. व. महारथः. ५ क. व. छ. झ. ष. रामस्सर्वाणि. ६ ख. राजापरमयत्नितः. क. रामःपरमयत्नितः. ७ क. चकारह.
८ ख. राजादशरथः. ९ क. ग. ष. क. झ. ष. ट. स्या. १० ग. ज. शीलवृत्ताभ्यां. ११ क. व. छ. झ. ष. ट. रामश्च.
१२ ष. क. झ. ष. ट. तद्गतमनास्साहृदि क. व. छ. तद्गतमनानित्यंहृदि. ज. तद्गतस्वरया १३ व. दूयकृताच्चापि. १४ क.
ख. म. भूयोविषवर्धते. ख. ग. ज. भूयोव्यवर्धत. झ. ट. भूयोऽभिवर्धते. ख. भूयोऽन्ववर्धत. १५ इदमर्थः क. दृश्यते.

तस्याथ भर्ता द्विगुणं हृदये परिवर्तते ॥ अन्तर्जातमपि व्यक्तमाख्याति हृदयं हेदा ॥ ३४ ॥
 तस्य भूयो विशेषेण मैथिली जनकात्मजा ॥ देवताभिः समा रूपे सीता श्रीरिव रूपिणी ॥ ३५ ॥
 तथा स राजर्षिसुतोभिरामया समेयिवानुत्तमराजकन्यया ॥
 अतीव रामः शुशुभेऽतिकामया विभुः श्रिया विष्णुरिवामरेश्वरः ॥ ३६ ॥
 इत्यार्षे श्रीमद्रामायणे वाल्मीकीये आदिकाव्ये चतुर्विंशतिसहस्रिकायां संहितायां बालकाण्डे
 सप्तसप्ततितमः सर्गः ॥ ७७ ॥ इति बालकाण्डः संपूर्णः ॥ १ ॥

तिर्भूयोऽभ्यवर्धत । रामस्यसीतायामित्यर्थसिद्धं । अ-
 तोषहृत्तृन्विजहारेत्यन्वयः ॥ ३३ ॥ अथराम-
 स्वेवसीताया अपि रामेनिरन्तरामुरागं दर्शयन् त-
 स्माहृदिनित्यसमर्पितइत्युक्तंविशृणोति—तस्याश्चेति ।
 तस्याभर्ता रामश्च । हृदये सीतायाहृदये । द्विगुणंयथा-
 भवतितथापरिवर्तते । रामाद्विगुणाप्रीतिःसीतायारा-
 मेभूवित्यर्थः । यथारामस्यसीतायांप्रीतिः पितृकृतदत्त-
 स्वकृता सौन्दर्यकृताच एवराभेपिसीतायाः प्रीतिर्नोम-
 पकृता किंतु भर्तृत्वमात्रकृता । बह्व्यत्यनसूयांप्रतिसी-
 ता “यद्यप्येवभवेद्भर्ता ममायेंवृत्तवर्जितः । अद्वैधमुप-
 चर्तव्यस्वथाप्येषमयामवेत् ” इत्यादि । अनेन गुणा-
 दित्युक्तरामविषयानुरागोविश्रुतः । एतादृशानुरागोरा-
 भेणकथंविज्ञायतइत्यत्राह—अन्तरिति । अन्तर्जातं
 सीताहृदतमपिहृदयगूढभावं । अनुरागमिति यावत् ।
 हृदा चक्रेण अनुभावैरितियावत् । व्यक्तमाख्याति जा-
 नाति । चक्षिष्वाख्यामादेशःसार्वधातुकेप्यार्षः । तस्य-
 दर्शनार्थत्वं चरुयुरित्यादौसिद्धं । परकीयहृदयंकथंय-
 क्षीभचतीत्यपेक्षायां तत्रैवसर्वदापरिवर्तमानत्वादित्युक्तं
 पूर्वार्थे ॥ ३४ ॥ रामवत्सीतापि रामहृदयंविशेषेणव्य-
 क्तंवेत्तीत्याह—तस्येति । तस्य रामस्य हृदयं सीता भू-
 यो विशेषेण । रामादतिरिक्तंजानातीत्यर्थः । रामो या-
 दृशभोगमभिलषति तद्विज्ञितेनहात्वा स्वयंतदनुरूपा
 भवति । ननुतदतिरिक्तभोगमभिलषते । एवंरामोपी-
 तिभावः । रामावप्यतिशयेनसीतायाःकान्तेकृतपरि-
 ज्ञानेहेतुचतुष्टयमाह—मैथिलीत्यादि । देशस्वभावाद्दे-
 शास्वभावाच्च सूक्ष्मज्ञा । देवताभिःसमेति प्रागल्भ्यमु-

च्यते । रूपे विषये रूपिणी सर्वैर्दृश्यमानरूपवती श्री-
 रिवस्थिता । अनेन सहजबुद्धिविशेषोदाशितः ॥ ३५ ॥
 एवमनवधिकमन्योन्यानुरागमुपपाद्य तदनु रूपंभो-
 गंदर्शयति—तयेति । राजर्षिसुतः महाराजसुत-
 त्वेननिरवधिकभोगोपकरणवान् । उत्तमराजकन्यया
 ततोप्यधिकतदुपकरणवत्या । रामः रमयिता अभि-
 रामया ततोप्यतिशयेनरमयिष्या । सः अतिशयित-
 कामः । अतिकामया रामावप्यधिककामयेत्यर्थः । त-
 या सीतया । समेयिवान् सम्यग्येयिवान् एकीभावेन
 संमिश्रः । स्वयंप्रहासेषविषयीभूतःसन् । “ लीनेव-
 प्रतिबिंबितेबलिसितेचोत्कीर्णरूपेवच प्रत्युपेवचवजले-
 पघटितेवान्तर्निखातेवच । सा नञ्चेतसि कीलितेव
 विशिलैश्चेतोभुवः पञ्चभिश्चिन्तासन्ततितन्तुजालनि-
 बिडस्यूतेव लम्बा प्रिया ” इतिवत् । विभुः प्रबालिङ्ग-
 नादिसमर्थः । अमरेश्वरोविष्णुः आदिविष्णुः । श्रिये-
 व मूर्तिभेदेनोपमानत्वं । अतीव अतिशयेन शुशुभेरे-
 जे । तुल्यानुरागस्यातिशयितकीकामस्यभोगसमृद्धि-
 हेतुत्वादितिभावः ॥ ३६ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविर-
 चिते श्रीमद्रामायणभूषणे मणिमन्त्रीराख्याने बालका-
 ण्डव्याख्याने सप्तसप्ततितमःसर्गः ॥ ७७ ॥

वेदे शास्त्रेषु वादेप्यनितरमुलभां कीर्तिभाटीकमानः
 काव्यालङ्कारनाट्यप्रभृतिषु पटुधीः कोपि टीकाविधा-
 ने ॥ शुद्धान्तःपद्यशुद्धान्तितमधुमधनः शुद्धसत्त्वैकमू-
 र्तिर्गोविन्दार्यो विचार्यव्यतनुत विमलां बालकाण्डस्य
 टीकाम् ॥ इतिबालकाण्डव्याख्यानं संपूर्णं ॥

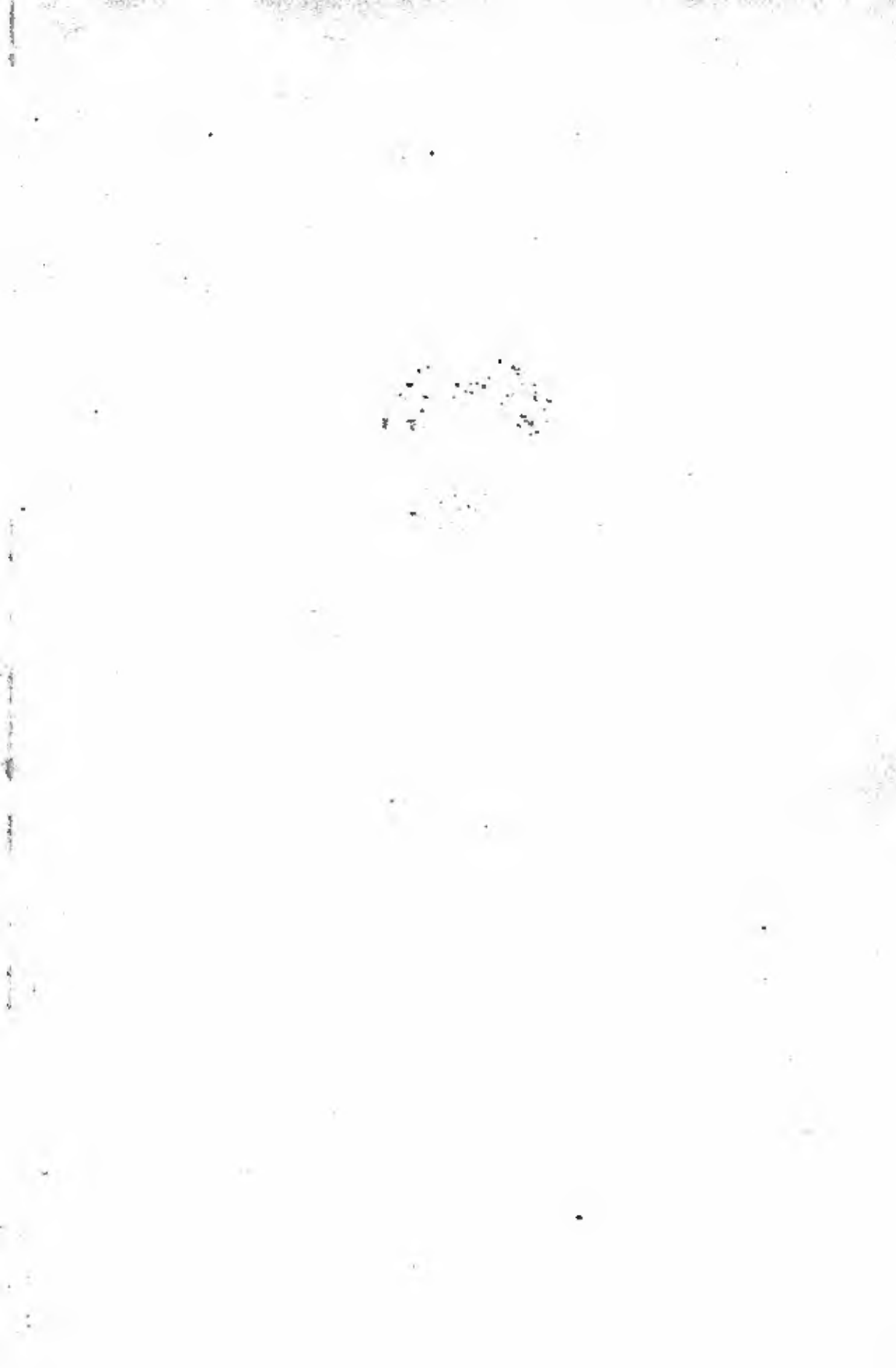
तन्नि० राजर्षिसुतइति उत्तमराजकन्येतिचाभिजनकृतादितौत्यमुक्तं । अभिरामया सौन्दर्येणातिरमणीयया अतिकामवत्-
 अतिज्ञेयया समेयिवान् अतिसंश्लेषेणाभेदप्राप्तः । यद्वा अतिकामया अतिकान्तमन्वयया । तेनाप्राप्तविप्रदवत्तयादिव्यदंष्ट्रिभो-
 गवात्राभिव्यज्यते ॥ ३५ ॥ इतिसप्तसप्ततितमस्सर्गः ॥ ७७ ॥ ॥ बालकाण्डस्तसंपूर्णः ॥

[पा०] १ क. व. झ. न. ट. अन्तर्जातमपि. २ क. सदा. ३ क. तस्मिन्भूयो. ४ व. क. व. झ. न. ट. सुतोभिका-
 मया. क. सुतोभिकामया. ५ क. व. छ. न. ट. शुशुभेमुदान्वितो. ज. शुशुभेऽतिकान्तया.

इदं बालकाण्डं कुम्भपोणस्येन टी. आर्. कृष्णाचार्येण टी. आर्. व्यासाचार्येण च
संश्रित्यां निर्णयसागरमुद्रायाम् मुद्रापितम् । शकाब्दाः १८३२ सन १९११.

273

Col
N 17/276

Central Archaeological Library,
NEW DELHI.

9043

Call No. Sa 8 Kr / Vol / K.V.

Author— Krishnacharya, T.R.
Vyasaacharya, T.R.

Title— Srimad Valmiki
Ramayana. Balakanda I

Borrower No.	Date of Issue	Date of Return
Polymerus- 614.77	23/4/79	

"A book that is shut is but a block"

CENTRAL ARCHAEOLOGICAL LIBRARY
GOVT. OF INDIA
Department of Archaeology
NEW DELHI.

Please help us to keep the book
clean and moving.